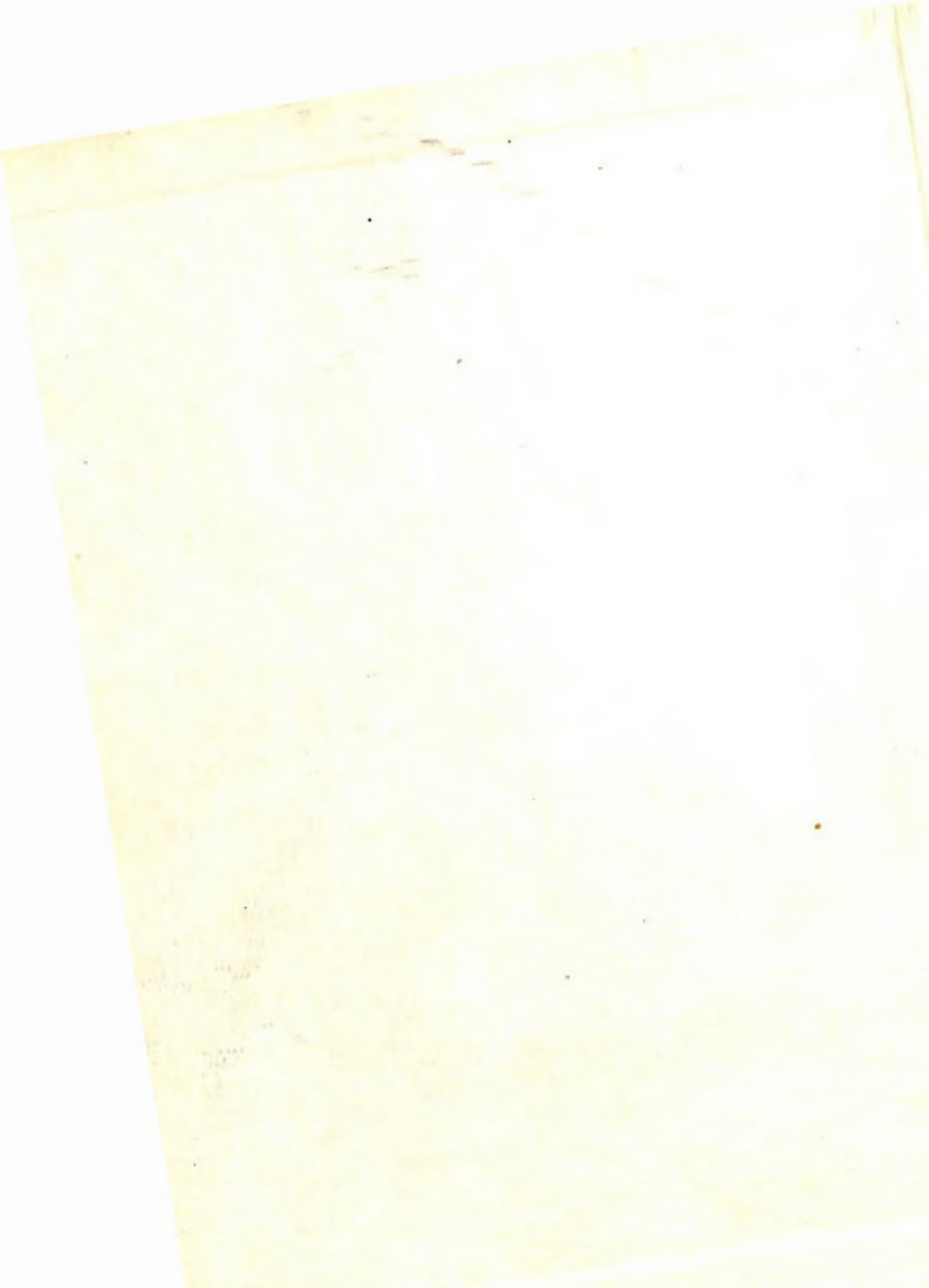

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

I

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

АКСЕЛЬ БАКУНЦ
СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ

I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԵՄԲԵԼՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՉՈՐՍ ՎԱՏՈՐՈՎ

ՎԱՏՈՐ

I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1976

A 56.675

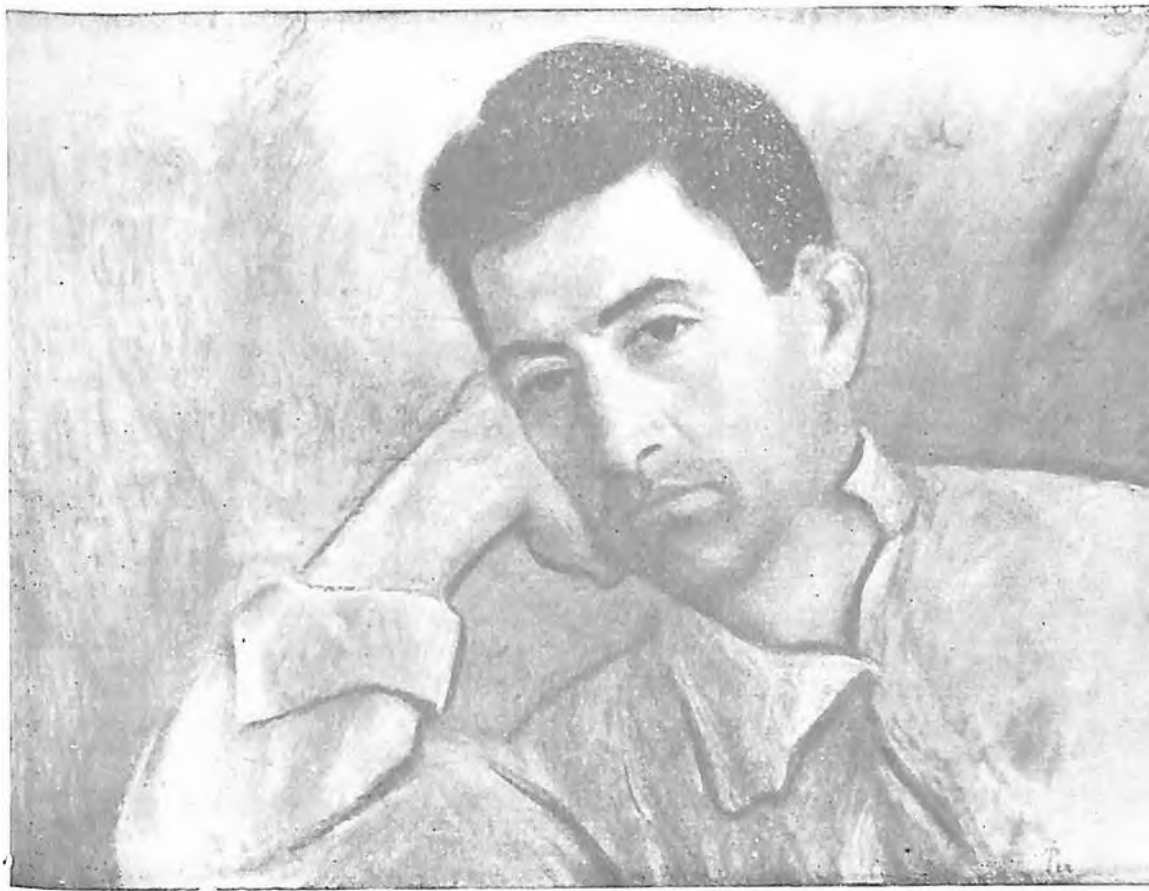
Ար 2
Բ 22

Խմբագրական կոլեգիա

ԱՂԱՔԱՐՅԱՆ Ս., ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա., ԻՆՃԻԿՅԱՆ Ա.,
ԻՇԽԱՆՅԱՆ Ռ., ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ., ՆԱԼՔԱՆԻՅԱՆ Վ.

Հատուրի Խմբագիր
Պ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագրեց
ՌԱՅԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ

Ակսել Ռաօնց (գործ՝ Փ. Թերլեմեզյանի)

Ի Ն Ս Տ Ի Տ ՈՒ Տ Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

Հայ գեղարվեստական արձակի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ակսել Բակունցի (1899—1937) երկերի գիտական հրատարակությունը չորս հատորով իրականացվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Նախկինում առանձին գրքերով հրատարակվել են գրողի պատմվածքների մի քանի ժողովածուներ, ինչպես և եղել են երկերի երեք հրատարակություններ՝ երկուսը Երևանում, 1955 և 1964 թթ., մեկը՝ Բելյուրում, 1955—1956 թթ.: Դրանց մեջ չեն ընդգրկված Բակունցի բազմաթիվ ստեղծագործություններ, հոդվածներ, այլ գործեր: Առավել լրիվը 1964 թ. երկհատորյակն է, որ կազմվել է գրողի երկերի՝ 1959 թ. լույս տեսած մատենագիտության օգնությամբ: Սակայն այդ երկհատորյակը ևս շատ պակասներ ունի. նրանում նախ՝ տեղ չեն գտել Բակունցի մի շարք կարեւոր գեղարվեստական երկերը, այդ քվում 1910-ական քվականների ստեղծագործությունները, «Հովնաթան Մարշը» և այլն, սույա այնտեղ չկան գրողի գրականագիտական, հրապարակախոսական երկերի մի մասը, ինչպես նաև գյուղատնտեսական աշխատությունները:

Բակունցի մի շարք երկեր ունեն երկու-երեք տարբերակներ, որոնք երբեմն միմյանցից շատ են զանազանվում. ընդ որում, մի շարք նախնական տարբերակներ գեղարվեստական ուրույն արժեք ունեն և շատ կարեւոր են հայ խոսքի մեծ վարպետի ղեկավար-ստեղծագործական աշխատանքը դիտելու և ուսումնասիրելու տեսակե-

Բակունցի երկերի սույն առաջին հատորը բաղկացած է չորս մասից. ա) երկեր (հիմնական բնագրերը), բ) Այլ խմբագրումներ, գ) Բնագրային տարբերակներ, դ) Ծանոթագրություններ:

Առաջին հիմնական մասն ընդգրկում է հեղինակի 33 պատմվածքներ՝ ըստ երեք վերոհիշյալ պատմվածաշարերի: Այդ շարքերը երեք առանձին գրքերով հեղինակի կենդանության օրոք լույս են տեսել համապատասխանաբար՝ 1927, 1933, 1935 թվականներին: «Մքնածոր» ժողովածուի պատմվածքներից չորսը՝ «Միրնավը», «Խոնարհ աղչիկը», «Ալպիական մանուշակը» և «Սարուն» հիմնովին վերամշակելով, հեղինակը գետեղել է իր մյուս պատմվածաշարերի մեջ՝ առաջին երեքը «Սև ցելերի սերմնացանը» ժողովածուում, վերջինը՝ «Անձրեր» գրքույկում: Ներկա հատորում «Մքնածոր» շարքի ամբողջությունը պահպանված է ըստ 1927 թ. համանուն ժողովածուի: Հիշյալ չորս պատմվածքները դրված են այդ պատմվածաշարի մեջ, բայց ոչ 1927-ի խմբագրությամբ, այլ ըստ հեղինակի վերջին մշակումների: Առհասարակ բոլոր 33 պատմվածքները հատորի առաջին հիմնական մասում ապագրված են ըստ հեղինակային վերջին խմբագրումների: Ներկա հրատարակության գլխավոր խրնդիրն է եղել հնարավորին չափ անաղարտ ներկայացնել, հեղինակային վիճակում պահպանել բակունցյան բնագրերը, ամեն կերպ խուսափելով «շտկումներից». մասնավորապես չեն փոխված լեզվական առանձին հնացած ձևեր, բառաձևերի անմիօրինակություններ և այլն: Հրապարակվող բնագրերում արված են միայն որոշ անհշան նշգրտումներ (այն էլ հիմնականում ըստ հեղինակային մյուս տարբերակների), որոնք նշված են ծանոթագրություններում:

Հատորի երկրորդ և երրորդ մասերում ներկայացված են պատմվածքների սկզբնական տարբերակները: Պետք է նկատի ունենալ, որ Բակունցի գրեթե բոլոր այն երկերը, որոնք նախահիշյալ երեք ժողովածուների մեջ լույս տեսնելը ապագրվել են քերթերում, հանդեսներում և այլուր, ունեն տարբերակներ: Այլ խոսքով, արդեն հրապարակված որևէ ստեղծագործություն իր այս կամ այն ժողովածուի մեջ մտցնելուց առաջ Բակունցը փոփոխել է: Երկերի մշակման արդյունք հանդիսացող այդ փոփոխությունները

րը երբեմն շատ են եղել. երբեմն՝ ավելի չափավոր կամ էիշ: Այսպես, պատմվածքների վերջին, մշակված բնագրերի համեմատ ունենա հիմնականում երկու խումբ տարբերակներ՝ ա) հեղինակային հետագա կամ վերջին խմբագրումներից շատ տարբերվող և բ) էիշ կամ չափավոր տարբերվող: Առաջին խմբի տարբերակները, քվով 9, բերված են ամբողջությամբ՝ հատորի «Այլ խմբագրումներ» բաժնում: Երկրորդ խմբի տարբերակները ներկայացված են «Բնագրային տարբերակներ» բաժնում, որտեղ նախնական բնագրերը բերված են ոչ թե ամբողջությամբ, այլ հատվածաբար (միայն այն հատվածները, որոնք տարբեր են հետագա կամ վերջնական խմբագրումների համապատասխան մասերից): Բնագրային հատվածները ներկայացնելու կարգը բացատրված է այդ բաժնի սկզբում:

«Այլ խմբագրումներ» բաժնում տեղ գտած բնագրերից չորսն ունեն ավելի վաղ տարբերակներ, որոնք նույնպես հատվածաբար ներկայացված են «Բնագրային տարբերակներ» բաժնում:

Չորրորդ բաժինը կազմում են ծանոթագրությունները, որոնցում տեղեկություններ են տրվում հատորում տեղ գտած երկերի նախորդ հրապարակումների, տպարանային բնագրերի, երկերի գրության ժամանակի ու հանգամանքների, նախակերպարների, նախապատմությունների վերաբերյալ, նշվում են կազմողի կողմից բնագրերում կատարված մասնավոր նշգրտումները, ծանոթագրվում են հեղինակի գործածած որոշ անձնանուններ, տեղանուններ, բառեր, հատվածներ այլ գրական երկերից և այլն:

Հատորի այս չորս բաժինները կազմելիս հնարավորին չափ էիշ են օգտագործվել պայմանական հապավումներ:

Պատմվածքների հիմնական բնագրերի ներսում, տողերի վրա որևէ կարգի ծանոթագրությունների քվանդաններ չեն դրված: Տողերը համարակալված են, և բնագրային տարբերությունները, ծանոթագրությունները տրվում են ըստ էջերի և տողերի համարների:

Տարբերակները ներկայացնելիս և ծանոթագրությունները կազմելիս նկատի է առնված ինչպես հայ, այնպես էլ ալլազգի դասական հեղինակների ամենաճոր և լավագույն հրատարակությունների փորձը:

ՄԹՆԱԶՈՐ

Մ Թ Ն Ա Ջ Ո Ր

Մթնաձոր տանող միակ արահետն առաջին ձյունի հետ փակվում է, մինչև դարուն ոչ մի մարդ ոտք չի դնում անտառներում: Սակայն Մթնաձորում այժմ էլ թավառ անտառներ կան, ուր ոչ ոք չի եղել: Մառերն ընկնում են, փտում, ընկած ծառերի տեղ նորն է ծլում, արջերը սլար են խաղում, սուլում են շոբանի պես, ոռնում են դայլերը, դունչը լուսնյակին մեկնած, վարազները ժանիքով փորում են սև հողը, աշունքվա փտած կաղիններ ժողովում:

10

Մի ուրույն աշխարհ է Մթնաձորը, քիչ է ասել կուսական ու վաչրի: Թվում է, թե այդ մոռացված մի անկյուն է այն օրերից, երբ դեռ մարդը չկար, և բրածո դինոզավրը նույնքան ազատ էր զգում իրեն, ինչպես արջը մեր օրերում: Գուցե այդպես է եղել աշխարհն այն ժամանակ, երբ քարածուխի հսկա շերտերն են գոյացել և շերտերի վրա սլահել վաղուց անհետացած բույսերի ու սողունների հետքեր:

Հիմա էլ Մթնաձորում մուդ-կանաչ մաշկով խլեզներ կան, մարդու երես չտեսած, մարդուց երկյուղ չունեցող: Պառկում են քարերի վրա, արևի տակ. ժամերով կարող եք նայել, թե ինչպես է զարկում փորի մաշկը, թույլ երակի պես, կարող եք բռնել նրանց: Խլեզները Մթնաձորում մարդուց չեն փախչում:

20

11

Բարձր են Մթնածորի սարերը. զրանից է, որ ամռան ֆրկար օրերին էլ արեւ մի քանի ժամ է լույս տալիս Մրթնածորի անտառներին: Եւ երբ հեռավոր հարթավայրում արեւ նոր է թեքվում դեպի արեւմուտք, Մթնածորում ստվերները թանձրանում են, սաղարթի տակ անթափանց խավար է լինում, արջերը որսի են դուրս գալիս, վարազներն իջնում են ջուր խմելու, իր որջի առաջ զիւ ոռնում է գայլը, ոռնոցը հազարբերան արձագանքով զրնգում է Մթնածորում:

10 Գիշեր է դառնում, և գիշերվա հետ որսի են ելնում Մթնածորի բնիկները: Արջը տանձ է ուտում, իրար թաթով են տալիս, թավալզուր են լինում շոր տերեւների վրա, դարան մտնում, հենց որ զգում են վայրի խոզերի մոտենալը: Արջը գիտե վարազի ժանիքի թափը, նախահարձակ չի լինում: Եթե տկար մի խոզ ետ մնա մյուսներից, արջը թաթի մի հարվածով հեղքում է փափուկ վիզը, մի երկու պատառ լափում, լեշը ծածկում շոր ցախով ու տերեւներով, քար դնում վրան, փնթփնթալով հեռանում, մինչև լեշը հոտի:

20 Եթե հանկարծ վարազները լսեն ետ մնացած խոզի հիշը... Սրածայր թրերի պես շողշողում են ժանիքները, անշնորհ շարժումներով արջին մնում է բարձրանալ կաղնու վրա: Կատաղի ձիերի պես վարազները վրնջում են, ժանիքներով ափսոսում կաղնու տակ, զարկում ծառի բնին: Մթնածորի ծերունի անտառապահը մի դարունքի տեսել է վարազի կմախքը, ժանիքը մինչև արմատը խըրված ծառի բնում, ծառի ճյուղի արանքում արջի սատկած քոթոթին:

30 Վայրի վարազի պես էր անտառապահ Պանինը: Մի հրեշ էր նա, անտառապետի տարազով, կակարդով գրլխարկը զլխին: Անտառում հանկարծ կերևար, փայտահատի կողքին կկանգներ, կնայեր, թե ինչպես նա արագ կացնահար է անում ծառը: Մեկ էլ, թաքստոցից դուրս կգար, կմոնչար աչնպես, որ արջերն էլ էին քնից զարթ-

նում և որջերում մուռում: Լեղապատառ փայտահատին
մնում էր կամ փախչել, կամ օձի պես ծռմուռանել Պանինի
մտրակի հարվածների տակ:

Պանինը որսորդ էր: Վեց շուն ուներ, մեկը մյուսից կա-
տաղի: Շների հետ որսի էր գնում Մթնաձորի խորքերը:
Ձմռան լուսնյակ գիշերներին, երբ վախից ոչ ոք չէր մո-
տենում Մթնաձորին, Պանինի շներն անտառի բացատում
արջի հետ էին կռիւ կենում կամ հալածում էին խրտնած
պախարային: Պանինը վազում էր շների ետևից, հրճվան-
քից ճշում: Գիշերվա որսը նրա համար հարազատ տա- 10
րերք էր:

Առավոտը բացվում էր, ձյունի վրա արյան շիթեր էին
երևում, ալատեղ-ալատեղ խառնիխառն հետքեր, խեղդ-
ված գալլի դիակ, կոտրատած ճղներ: Մի փշակի մոտ
նստում էր Պանինը, մինչև շները որսի միսն ուտեն:

Նա սպանած և ոչ մի կենդանու ձեռք չէր տալիս և
շներին կշտացնելուց հետո վերադառնում էր տուն: Նվե
ճանապարհին տեսներ մեկին գողացած փայտը շալակին,
Պանինի շները պիտի հարձակվեին նրա վրա, հալածեին,
մինչև քափ-քրտինքի մեջ կորած, արյունվա մարդը կա- 20
րողանար մի տեղ պատսպարան գտնել:

Այսպես էր Պանինը: Նրա սարսափը հեռուներում էր
տարածված, նրա մասին բերն-բերան պատմություններ
էին անում: Ոչ ոք չգիտեր ոչ նրա ազգությունը, ոչ հա-
վատն ու ծագումը: Ասում էին, որ նախկին սպա է, մարդ
էր սպանել, նստել էր բանտում, հետո անտառ գնացել:
Հյուսիսի անտառներից մեկում նա իր կնոջն էր սպանել
որսի մի գիշեր, ավելի ճիշտ՝ շներին հրամայել էր գողվել
կնոջը:

Այդպես էին պատմում անտառապահ Պանինի մասին: 30

* * *

Գյուղում Ավին լավ որսորդի համբավ ուներ: Տան
ապրուստի մի մասը նա Մթնաձորի խորքերից էր հոգում:
Բացումներում միրհավ էր որսում, արտերի մոտ կաքավ

ու լոր, թակարդ էր լարում աղվեսի համար, երբեմն էլ Մթնաձորի խորքերն էր գնում, ժամերով նստում քարի բամակին, մինչև վարագները չրի գային:

Ավին նշանը ճիշտ էր բռնում, բերդանի գնդակը վարադի ճարպոտ կողքին մեծ վերք էր բացում: Վարադը թավալվոր էր լինում, ցավից ժանիքներով հոգը փորում, արմատներ պոկում, հետո խոռոցով գետին ընկնում:

10 Եվ եթե Պանինից երկյուղ չէր անում կամ տեղյակ էր լինում, որ անտառապահը Մթնաձորում չի, շուր ցախերից էլ մի շալակ էր անում, ծածուկ մի տեղ պահում՝ գիշերով տուն տանելու համար:

Այդ օրն էլ նա օրսի էր գնացել: Թարմ հետքեր կային ձյունի վրա: Ավին մի հետքով գնաց և հենց որ բլրակի գլուխը բարձրացավ, տեսավ երկու աղվես: Մինչև կրակելն աղվեսները փախան: Այդ Ավու համար վատ նշան էր, որսը հաջող չպիտի լիներ: Մի քիչ էլ ման կկալ, պախրաչի հետք տեսավ, փնտրեց ու չգտավ: Եվ որովհետև այդ օրը Պանինը անտառ չպիտի գար (նա լսել էր, որ անտառապահը հիվանդ է), Ավին գերադաս համարեց մի շալակ ցախ տանել տուն:

Իրիկնադեմ էր արգեն, երբ Ավին շալակի ցախը դրեց բարին, նստեց մի կոճղի՝ մի քիչ շունչ առնելու:

Որսի մի շուն երևաց, հոտոտեց Ավուն, անցավ: Ավու շունչը փորն ընկավ: Երևաց երկրորդ շունը, երրորդը, շների ետևից էլ Պանինը: Ասեա գետնի տակից բուսավ:

Մեկի դեմքը քաթան էր, մյուսինը կարմիր ճակնդեղ: Պանինը թքոտեց, որպես Մթնաձորի արջ: Եվ երբ բարձրացրեց կնուտը, Ավին էլ մեջքը ծռեց, գլուխը ձեռների մեջ առավ: Ավուն թվաց, թե Պանինի ձեռքը քարացավ, 30 կնուտը սառեց ձմռան իրիկնապահի ցուրտ օդում: Պանինը կնուտը ետ քաշեց, և երբ Ավին գլուխը բարձրացրեց, նրան թվաց, թե Մթնաձորում մի սատանա է բրբջում:

Երկընտրանքը տարօրինակ թվաց Ավուն: Կամ քսան ոտբլի տուգանք անտառից փայտ գողանալու համար,

կամ էլ Մթնածորի մի արջ սպանել: Եվ երբ Պանինը մի անգամ էլ կրկնեց իր առաջարկը, շրթունքները ետ տարավ ու խուլ ծիծաղեց, Ավին տեղից վեր թռավ, ցախը լիողեց և եկած ճամփով ետ գնաց դեպի Մթնածոր: Անտառի և ոչ մի արջ Պանինի տուգանքի գինը չունեւ:

Ավին նայեց բերդանի պատրոններին, շուխայի փեշերը հավաքեց զոտու տակ, փափախը պինդ կոխեց գլխին: Նա ձյունի վրայով նուշնքան թեթեւ էր քայլում, ինչքան արջը չոր տերեւների վրա:

Մի անգամ ետ նայեց Ավին անցած ճամփին. ոչ 10
Պանինը երևաց, ոչ էլ շները: Կուսնյակը մեծ ձյունագնդի շափ լույս էր տալիս, արտացոլում էր լուսնի լույսը ձյունի բյուրեղների մեջ: Ավին պարզ տեսնում էր ծառի բները, եկած ճամփան, ընկած հաստաբուն գերանները:

Իջավ ձորը, լսեց թե ինչպես սառույցի տակ խոխոջում է ջուրը: Զրի ձայնը նրան հիշեցրեց եռման կաթսան, տունը, վառած օջախը: Տանը երեւի սպասում են արդեն:

Ետևից ճյուղի կոտրվելու ձայն լսեց: Թվաց, թե ձյունի ծանրոցից մի ճյուղ ջարդվեց: Վեր բարձրանալիս Ավին զգաց, որ մեկը հետևում է իրեն: Ետ նայեց, մի մարդաբոյ 20
արջ էր կանգնել մի քիչ հեռու, ճյուղն ուտին, շոբանի մահակի պես:

Ավին բերդանը մեկնեց, և երբ արջը թքոտելով դեն դրեց ուտի փայտը, շորքոտանի դարձավ, բերդանը սրտաց, կրակոցի ձայնին ձորերն արձագանք տվին, ծառի ճյուղերից ձյուն թափվեց: Արջը ոռնաց: Բերդանի ծուխի միջից Ավին տեսավ, թե ինչպես արջը մի ոստյուն արեց, թաթերը բերդանի փողին մեկնեց:

Մթնածորում սկսվեց անհավասար մի կռիվ մարդու և դադանի մեջ: Արջը թաթովն էր տալիս, աշխատում 30
գետնով տալ մարդուն: Ավին մի ձեռքով պաշտպանվում էր նրա հարվածներից, մյուսով փորձում բերդանի փողը արջի երախի մեջ կոխել, կրակել մի անգամ էլ:

Ծառս էր լինում արջը ետևի ոտների վրա, ձյուն շաղ

տալիս, ընկնում, բարձրանում: Հանկարծ արջը բերդանի փողը բերանն առավ, սկսեց կրծոտել: Ավու ձեռքը սա՛նց բերդանի վրայով, մատը բնազդաբար սեղմեց կեռ երկաթին, բերդանը մի անգամ էլ որոտաց: Արջը ոռնաց առաջփանից էլ պինդ, մեջքի վրա բնկավ, պոսկեց, որպես կըտրած գերան: Սառույցին որ հասավ, կանգնեց սաթի, փորձեց վեր բարձրանալ:

10 Ավին երրորդ անգամ կրակեց, բերդանի գնդակը խրվեց ձյունի մեջ, վզաց, ինչպես շիկացած խոփը դարբնոցի ջրաքարում: Երրորդ կրակոցը նրա բերդանի վերջին ճիչն էր: Ավին մինչև վերջն էլ չիմացավ, թե ինչու շորրորդ փամփուշար բերդանը ներս չառավ:

Արջը ոռնոցով մի ոստյուն էլ արեց: Ավին շատ մոտ զգաց վիրավոր դաշանի տաք շունչը, ծովեց, և երբ արջը թաղվեց ձյունի մեջ, Ավին ետ վազեց, ձյունի մեջ ընկնելով, վեր բարձրանալով: Արջը հետևում էր նրան: Ավին վազում էր, թռչում գերանների վրայով, ծառի ճղները ճանգոտմ էին դեմքը սուր մազիկների պես, սայլթաքում էր, նորից բարձրանում: Նրան այնպես էր թվում, թե 20 Մթնածորի բոլոր գազաններն են վազում իր ետևից:

Ծառի մի ճյուղը փշերը խրեց փափախի մորթուն, փափախն ընկավ: Հենց այդ վայրկյանին նա մի ծառի հարված զգաց մեջքին, բրդոտ մի թաթ ճանկերը խրեց ծոծրակի մորթու մեջ: Լավեց մի կրակոց, բայց Ավին ոչինչ չզգաց:

Պանինը սատանայի պես քրքշում էր, ոտքն արջի դիակի վրա:

* * *

Ավին հիմա էլ ողջ է:

30 Զարհուրանքով կարելի է նայել նրան, երբ փողոցի անցուղարձ անողներից պահված, մի անկյունում քաշված, սրա-նրա համար տրեխ է գործում:

Ավու հագին չուխա է, արեխներ, սովորական մարմին, առողջ ձեռքեր, որոնք շատ վարժ կաշին են ծակոտում, կաշվի թեղերից հանգույցներ անում: Եվ սովորական մարմնի վրա գլխի տեղ մարդկային գանգ, ամբողջովին կլաված, առանց մազի, առանց մորթու:

Արջը թափի մի հարվածով ծոծրակի փափուկ մսի մեջ է խրել սուր ճանկերը և վիրավոր արջի ամբողջ զայրությամբ իրան բաշել գանգի մորթին, մորթու հետ էլ գլխի մազերը, ունքերը, աչքերն ու քիթը:

Ավին շրթունքներ չունի: Ոսկորների բաց ճեղքից 10 երևում են ատամները, բաց է քիթ խոռոչը, և երբ Ավին համրի պես խոսում է, շունչը քիթ խոռոչովն էլ է դուրս գալիս: Աչքերի խոռոչներում չորացած մսի կտորներ կան, ծառի վրա կիսաշոր, մաշկը ծալ-ծալ եղած ծիրանի պես:

Նրա գանգի վրա ողջ են մնացել միայն ականջները: Նայում ես և չես կարողանում որոշել՝ ծեր է Ավին, թե ղեռ երիտասարդ, որտեղից է գալիս նրա ձայնը, գուցե մարդ է, ալ խրավիլակ, գուցե շուխայի տակ կմախք է և ոչ միս ու մարմին:

Սակայն նրա ձեռքերին միս կա և մաշկ, մատները 20 վարժ շարժումներ են անում, և երբ Մթնաձորի անունն են տալիս, երևում է, որ ատամներն ավելի է դուրս գցում, կոկորդից ընդհատ ձայներ է հանում:

Ու չգիտես՝ զայրանում է, թե ժպտում հին որսորդը...

ՎԱՆԴՈՒՆՑ ԲԱԴԻՆ

Գյուղում բոլորն էլ ճանաչում էին Վանդունց Բադուն, գիտեին, որ նրա տունը վերի հանդը տանող ճամփի վրա է, ջաղացներին շատած, Աթանանց մեծ ընկուզենու մոտ:

Բադին գյուղի տավարածն էր: Ամենից կանուխ նա էր զարթնում, նրա ձայնն էր հնչում գյուղի փողոցներում:

— Տավարը տարա հե՛յ, ա՛խալիք, հտանար ոչ...

Գյուղացիք այնքան էին վարժ նրա կանչին, որքան աքլորի կանչին: Շատ անգամ ժամանակ որոշելու համար առում էին, թե՛

10

— Բադին հալա տավարը տարել չէր, որ ես հանդումն էի,— կամ թե՛

— Հենց Բադին մի բերան կանչեց թե չէ, վեր թռա տեղից:

Բադին ինքն էլ չէր հիշում, թե քանի տարվա տավարած էր: Նա հենց այն գիտեր, որ խալերի տարին իրեն զինվոր էին կանչել, մնացել էր գյուղում: Այն ժամանակ Աթանանց ընկուզենու մոտ ջաղաց դեռ չկար:

20

Ոչ ոք գյուղի հանդն ու սարը Բադունց լավ չգիտեր: Անթիվ անգամ նա շափշփել էր նախքի հետ սար ու ձոր: Նախիրն էլ էր լավ ճանաչում, գիտեր, թե այս կովն ումն է, թե չալ կովը երբ է սուբա՛հ մնացել, քանի ծին ունի, թե Քարամենց եզան պոզն ինչու է կոտրած:

Ամեն անգամ նախիրը գլուցից բշկիս չերիք էր մի անգամ նաչեր, որ կարողանար որոշել, թե նախիրից որ կովն է պակաս:

Երբ երեկոյան նախիրը գլուց էր դառնում, աղբյուրի մոտով անցնելիս Բաղին էր, որ հարս ու աղջիկներին կըշտամբում էր, թե՛

— Պղնձաբարի սարում ավելուկը կանաչել ա, Սանդ աղբյուրի մոտ մոշը հասել...

Նախիրը գլուցում ցրելուց հետո, իրիկնապահին, Բաղին փաշաին հենած մեկ էլ ետ էր դառնում տուն, Աթա- 19
նանց մեծ ընկուզենու մոտ:

Տանը կիներն էր և միակ սրդին, որ հասնում էր ջահել տունիկի պես:

Բաղու կինը, իր պես զառամած մի պառավ, ընթրիք եփելու ժամանակը գիտեր: Տարիների ընթացքում ամեն ինչ, ամեն օր կրկնվել էր այնքան նման իրար, որ շարժումները մեքենայացել էին:

Երբ անիվի պես ճոնշում էր դուռը, և ներս էր մտնում Բաղին, մահակը դնում շեմքին ու հարցնում կնոջը.

— Հաթամի աղջիկ, հորթին ջրե՞լ ես... 20

Հաթամի աղջիկը իր կիներն էր. հնուց սովորույթ ուներ նա կնոջն այդպես կանչելու: Այդ սովորույթը մնացել էր այնպես հաստատ, ինչպես հարեան հաստաբուն ընկուզենին:

Հաթամի աղջկա պատասխանն էլ միշտ նույնն էր.

— Բա շեմ ջրե՞լ...

Հետո Բաղին բեղարած մարդու տնքոցով շեմքի մոտ տրեխներն էր հանում, թափ տալիս և շտկում առավոտվա համար: Իսկ կինը օջախին էր նայում կամ ճրագի պատրույգը շտկում և մաքուր ավլած զեանին փռում թա- 30
ղիքը հնամաշ:

Ապա համեստ ընթրիք՝ պանիր-հաց, եթե լիներ՝ տաք կերակուր, հանդից բերած կանաչեղեն, երբեմն էլ հարեվանի ուղարկած մի աղիղ կերակուր, որ տարին մի անգամ կեփվեր Բաղու օջախում:

Բագուս որդին՝ Հաբուզը, հասել էր այնքան, որ օգնում էր հորը: Սակայն Բագին չէր ուզում, որ Հաբուզը հոր փեշակը սովորի:

— Բողդ գրաճանաչ լինի, որ հետո գերեզմանս շանիծի:

— Կմեծանա, կպսակեմ, տուն ու տեղ կլինի, մի փեշակի ծայր կբռնի, հացի կտիրանա: Սա էլ ծերության օրերում իր ջրերն ընկած կապրեմ, ոտքերս կդինջանան սար ու քոչ շափելուց:

* * *

10 Նահապետական վարք ու բարք ունեն Բագին, միամիտ էր և արդար: Նա ուզում էր, որ իր որդին էլ այդ ճամփով գնա, հյուրասեր լինի, աղաթ սիրող, մեծին հարգող, գյուղամիջում շենք-շնորհքով մի մարդ:

Մի անգամ էլ հանդում, մի զրույցից հետո, Հաբուզը հորը հարց տվավ, թե՝

— Ապեր, էդ ինչի՞ցն ա, որ մեր նախրում Իսանանք ինք կով ունեն, իսկ մենք՝ մի կով:

Բագին ժպտաց բլի տակ:

20 — Բա դու նրանց թա՞յ մարդ ես: Հերդ մի տավարած, իսկ Իսանանց ողորմած հոգի Զաքի ապերը պատվով, կայքով մարդ էր: Գեղը որ մի մեծավոր դար, նրանց տանը վեր կգար: Զաքի ապերը մովրովի ժամանակ մեղալ էր ստացել: Դե տղերքն էլ խելոք են եղել, հոր թողած մեկը երկու են արել:

Տարին բոլոր Բագի ապերը պահում էր Իսանանց ինք կովը, դրա համար ստանում մի սոմար ցորեն, երեք զըրվանքա շաքար, որ իրենց չէր հերիքում, և մի քիչ էլ փող:

30 Հաբուզը չէր սիրում, որ հայրն ամեն ամիս տնեատուն պատում էր, տավարածի բաժին հավաքում կամ թե կալին, մի պարկ ուսին, ման էր գալիս կալերում և իր բաժին ցորենն առնում: Պատվին էր դիպչում, երբ հոր տեղակինքն էր ընկնում գոնեղուռ, հաց կամ դրամ հավաքում:

Ամեն անգամ Իսահանց խանութը մտնելիս՝ միջնակ ախպերը մի տեսակ ծաղրով ասում էր Հաբուդին.

— Ամիսը ե՞րբ լիամամեց, որ եկար,—կամ թե՛

— Քանի՞ շաբաթ ա քո ամիսը...

Երբեք Հաբուդը չէր կարողանում հաշիվը կանոնավոր ստանալ: Կամ ասում էին, թե ստանալիք չկա, կամ էլ, շատ որ համառում էր Հաբուդը, Իսահանց ախպերը բարկանում էր նրա վրա և ասում.

— Դու ինչացո՞ւ ես, հերդ կգա, նրա հետ հաշիվ կանենք:

10

Հաբուդը գիտեր, որ հայրը խոնարհ մարդ է, լեզուն կարճ: Ինչ որ ասեին, համաձայն էր, մենակ թե համարի մարդկանց խաթրին չկպչեր:

— Ունեւոր են, մենք էլ նրանց շվաքում կապրենք:

Այսպես էր ասում Վանդունց Բադին, ստացած կուպեկները տալիս Հաթամի աղջկան, որ պահի: Մի օր պետք կգար, Հաբուդի հարսանիք կար, ասպագայում տուն տեղ ունենալ կար:

— Հասնում ա հա՛, զատ չի մնացել,—ասում էր երբեմն Բադին իր կնոջն, ու երկուսով կարոտով նայում էին Հաբուդին:

20

— Թե սաղ մնամ, եկող աշունք հարսանիք եմ անելու:

Հաթամի աղջիկն ասում էր, որ գյուղում սաղ աղջիկ չկա, որ պիտի հարեան գյուղից աղջիկ ուզի, տրտնջում էր, թե բան ու զործից ազատ չի լինում, որ մի դնա, տեսնի՝ ում աղջիկն է հարմար:

— Դու որ կարենաս, էս աշունք, քոչը սարովն անցնելիս, մի քիչ բուրդ առ, մանեմ, համ էլ քոլքից մի ձեռք տեղաշոր կապեմ:

30

Երկու պառավ խելք-խելքի մտածում էին գալիքի մասին, երբ տանն աղմուկ կլինի, եկող-գնացող, խարխուլ խրճիթը կլսի մանկան ուրախ ճիչ:

Երբեմն էլ զրուցում էին, թե ինչ արհեստ՝ դնեն Հա-

բուզին: Մայրն ուզում էր, որ նա գյուղական գրագիրը
դառնա կամ ծառայի պրիստովի մոտ, իսկ Բագին արհես-
տի էր կողմնակից:

— Հարամ հացը թող իմ սուփրիս չլինի,— ասում էր
նա: Վանդունց Բագին գիտեր, որ պիսիրը կաշառք է ու-
տում, գյուղում նրանից շատ են դժգոհ, չէր ուզում, որ
իր մահից հետո իրեն անիծեն:

Հաբուզն էլ համաձայն էր հոր հետ, նա էլ չէր սիրում
պիսիր Ավանին, որ որսկան շան պես հոտոտում էր, թե
10 որտեղից կարող է պլոկել, երկու խոտք գրելու համար մի
հավ առնել:

Պիսիր Ավանը Իսանանց հետ շատ մոտ էր, գնալ-գալ
էր անում միշտ և շատ անգամ էլ հենց նրանց խանութում
էր գործերը դրստում:

Բայց Հաբուզը թաքուն մի ուրիշ միտք էր անում.
գնալ Բաքու, արհեստ սովորել: Շատ անգամ էր հանգ ա-
նում հորից խնդրելու, բայց բերանը չէր պարում մի բան
ասելու:

Նա ուզում էր աշխարհ տեսնել, ինչպես ասում էր նրա
20 ընկերը, որ Բաքվում էր աշխատել և հիվանդ լինելու հա-
մար տուն եկել: Նրանք երկուսով նստում էին ժամերով
տան կաուրին, ընկերը պատմում էր, թե ինչքան ուժով է
մտաշինը, թե մի բան կա, որ դարձնես, ճրագը կվառնա ա-
ռանց կրակի, թե ինչպես են նավթ հանում հորից և էլ հա-
զար ու մի բան:

Հաբուզը լսում էր ուշագիր, զգում մի անզուսպ ցան-
կություն՝ տեսնել այդ ամենը: Բայց հենց որ տուն էր գա-
լիս, հանգչում էր կրակը բորբոք, հաշտվում էր գյուղում
արհեստ սովորելու մտքին:

30 Մի օր էլ հոր հետ միասին դուրդար Դավիթի մոտ
գնացին՝ խերով-բարով Հաբուզին նրա մոտ թողնելու հա-
մար: Ուստան մի քիչ չեմ ու չում արավ, վերջը խոստացավ
երկու տարում արհեստին վարժեցնել:

Իրիկունն ուստան եկավ Վանդունց տուն, կերան, խը-

մեցին, դարդ դարդի տվին և այդ օրից դարձան սերտ բարեկամ:

...Կես գիշերից անց էր. չէր քնել ոչ Բաղին, ոչ Հաթամի աղջիկը: Միտք էին անում էգուցվա մասին զոհ ու բախտավոր: Նրանց կողքին մուշ-մուշ քնել էր Հաբուղը՝ նեղ օրերի ապավենը միակ:

~ * ~

Մի առավոտ էլ գյուղում անսովոր իրարանցում բնակավ: Գլխոր կտուրից կաշւ կանչում էր զիլ ձայնով:

— Ա՛ խալխը, հե՛յ, թաղավորի հրաման ա, ով որ սաղլաթ ա էլել, պիտի հավաքվի քաղաքում, կռիվ ա Գերմանու հետ... 10

Քաղաքից եկողները պատմում էին, որ ամեն տեղ մեծ թղթեր կա պատերին փակցրած, փողոցներում մարդիկ իրար տեսնելիս կռիվի մասին են խոսում, շատ զինվոր պիտի հավաքեն, կռիվը շատ տերությունների մեջ է, աշխարհա խառնվելու է իրար:

Գյուղացիք խմբերով հավաքվում էին դուքանի առաջ. զրազեռ մեկը սկսում էր լրագիր կարդալ, լսում էր գյուղը անձանոթ անուններ ու վայրեր, քաղաքներ ու տերություններ և բնազդով զգում, որ թանկություն պիտի լինի, մեծ կոտորած ու զրկանք: 20

Իսանանց տանուտեր ախպերն ասում էր, որ կռիվը օգուտ է ժողովրդին, որ ռուսի թագավորի թախաը հաստատ է, ժողովուրդը շատ, և որ շուտով Գերմանի թագավորը հաղթվելու է:

— Սրան Ռուսեթ են ասում, մի տուտը հեն ա Սիրիք, մեկէլը Հնդտան. բա իսկի իսան կարա դիմանա՞... 30

Ալեորներից ոմանք պատմում էին, որ «Եփրեմերդին» աշպես է ասում, զրված է, որ յոթ տերություն իրար պիտի խառնվեն, հացը պիտի թանկանա, թագավորի խորշը շատանա:

Ամենից շատ պիսիրն էր ուրախ: Նրա շուրջն ստեղծվում էր գյուղի գոռփանների տղերքից՝ գեղերաիրենների մի խմբակ: Նրանք կաշառում էին, չափաբերականը կեղծում, իրենց տեղ ուրիշին ուղարկում, որ իրենք գյուղում մնան, ինչ ուզեն անեն: Մանր հաշիվների ու հին վրեժների հատուցման լայն առաջարկ էր բացվել գյուղում:

Քաղաքի պատերից կպցրած թղթերը հուզել էին ճահճն այն խաղաղ, ուր ամեն ինչ առաջ մերվել էր, և կարծես թե գալլի հետ գառն էր ապրում:

* * *

10 Հաբուզն արդեն նկատում էր գյուղում եղած փոփոխությունը: Իսաանց գոռփանում ներկերը թանկացել էին, ճոթ ու կտորը պակաս էր երևում, իսկ շաքարը կրակի գին ուներ:

Իսաանց տղերքը ճոթը պահում էին իրենց տանը, որ հետո ծախեն:

— Ճամփեքը փակվել ա. էս ներկերը Գերմանու ապրանք ա, էլ ե՞րբ կճարես դու էսպես ապրանք:

20 Հաբուզի աչքի գրողը գյուղի պիսիրն էր: Մի անգամ պիսիրը հաշումենց հարսին, որ գնացել էր ամուսնուն նամակ գրել տալու, փիս խոսք էր ասել, ձեռ տվել, հարսըն էլ լացակումած հեռացել էր նրա մոտից:

Գյուղում այդ լուրն իսկույն տարածվեց: Մի քանի հոգի ուզում էին պիսիրի հախից գալ, բայց տանուտերը սպառնաց.

— Սիրիր կքշեմ նրան, ով կհամարձակվի գեղում խառնակչություն անել: Դուք գիտե՞ք, թե ինչ տալի ա էս տարին:

30 Պիսիրը Հաբուզի աչքում է՛լ ավելի բնկավ, դարձավ գեղի վատ մարդը, գեղի արյուն խմողը: Իսկ Իսաանց գոռփանը նա էլ չէր գնում, տանն էլ շաքարով թեյ չէին խմում:

Իսանանց մեծ ախպերն տսել էր, թե դյուղից տա-
վարածի տղան էլ որ սալդաթ գնա, ամեն ինչ լավ կլինի:

Վանդունց Բաղին հանդից էր խոսում, թե վանքի
ձորում խոտը թաղնել է, ագին ծաղիկ կովը պիտի ծնի,
վերի հանդի կամուրջը փլվել է: Երբեմն էլ պատերազմի
մասին Հաբուղից էր հարցնում.

— Հաբուղ, բա էդ գերմանը խաչապաշտ չի՞:

— Խաչապաշտ ա:

— Բա ո՞նց ա միացել թուրքի հետ: Աստուծ դա ըն-
դունել չի:

10

Հաբուղը ժպտում էր հոր միամտություն վրա, մտա-
քերում Իսանանց տղոցը, պիսիրին և նրանց, որոնք հե-
ռավոր դիրքերում կռվում են, ոտ ու ձեռից զրկվում,
ցրտից սառչում, թագավորից խաչ ստանում:

Ինչո՞ւ համար այդպես եղավ: Ինչո՞ւ Իսանանց տնից
մի զինվոր չկա, իսկ Խաչումենց Բախշու երեք տղան էլ
կռվում են: Ինչո՞ւ է թանկանում շաքարը, էն ինչո՞ւ քա-
ղաքում ժողովներ են անում, փող հավաքում, էն ո՞նց
եղավ, որ վարժապետ Մինասը խումբ կազմեց, գնաց
Վան, իսկ դաղթական ժողովուրդը կոտորվում էր սովից,
ցրտից:

20

Մտածում էր Հաբուղը, և նրա անտաշ միտքը մեծ
ցավով ճզնում էր պատասխան տալ, հաղթել արգելքնե-
րին, պահված գաղտնիքների դռները բանալ:

* * *

Մի օր էլ զզիր Զաքին եկավ Վանդունց Բաղու տունը՝
Աթանանց մեծ բնկուղենու տակ...

— Բարի օր, Հաթամի աղջիկ...

— Հը՛, Զաքի, խե՛ր բլնի:

— Խե՛ր ա, բա խե՛ր չի՞, տղադ որ դա, ասի էդույց
քաղաք գնա, սալդաթ են կանչում:

30

Ասես մի մեծ քարով խփեցին Հաթամի աղջկա գրլ-
խին. ծնկները դողացին, աչքերը շաշվեց, ու հենց դռան
շեմրին վեր բնկավ:

25

Իրիկունը տավարածի տունը սգատան էր նման, ոչ հաց, ոչ սովորական զրույց: Բաղին օջախի մոտ նստել, թրջած տրեխներն էր շորացնում ու միտք անում:

— Բա ո՞նց ա լինելու...

Բաղին ամեն ինչ կարող էր սպասել, բայց այդ բանին՝ երբեք: Հաժամի աղջիկը ցնորվածի պես էր: Նստել էր Հաբուդի մոտ, նայում էր նրան, նայում անկշտում, անլեզու անասունի պես ու միտք անում: Հաբուդը պառկել էր խորի վրա, մտածում էր, թե ինչպես պիտի ապրեն ալեոր հայրն ու մայրը, եթե ինքը հեռանա:

Այդ իրիկուն ամբողջ գեղի ցավն ասես թառել էր Վանդունց տան գլխին: Մտքերը— ծա՛նր, անպատասխան, որ որոճում էին երեքն էլ խրճիթի խավարի մեջ, տապըլտկում տեղաշորի մեջ, մեկը՝ անքում, մյուսը՝ հառաչում ու լալիս, մե՛ղմ, զսպված հեծկլտանքով:

* * *

Մյուս օրը Հաբուդը առավոտ կանուխ քաղաք դնաց: Հաժամի աղջիկը այդ օրը մոռացավ Բադու թաշկինակի մեջ հաց կապել: Բաղին էլ չէր նայում, թե տավարը ուր է գնում, կուշտ է, թե սոված: Նա միայն որդու մասին էր մտածում:

— Յարաք շափսում պիտի գա՛, թե ոչ...

Կար մի բուսել, որ Բաղին ցանկացավ Հաբուդին կազկամ կռնատ տեսնել, որ տանը մնար: Բայց հետո ինքն էլ սոսկաց այդ մտքից և հուսահատ աչքերը երկինք ուղղեց:

— Աստված, քո ստեղծած խեղճն եմ, դու մի ճարարա:

Վանդունց Բաղին մատաղ խոստացավ, եթե որդին զորակոչից ազատվեր: Բայց այդպես չեղավ: Հաբուդը չափսում եկավ, ու նրան էլ դրեցին նորակոչների ցանկում:

Բնկերների հետ տուն եկավ Հաբուդը, որ մյուս օրը նորից քաղաք վերադառնա, իսկ աշնանդից էլ՝ ուր ուղարկեն: Հաբուդն ուրախ էր, որ քաղաքներ պիտի տես-

Նի, լեզու քոփորի: Բայց հենց որ աշրի առաջ կանգնում էին պառավ ծնողները, ուրախությունն իսկույն չքանում էր, որպես թե՛ շամանդաղ:

Չափաի ժամանակ Իսանանց մեծ ախպերն ու պի-
աիրն իրար հետ փափսում էին: Չլինի՞ թե նրանք մի բան
խաղացին նրա գլխին: Եվ դառն ատելությունը ալիքի
պես բարձրացավ նրա հոգում՝ դեպի պիսիրը, որ Օհանի
հարսին ձեռք էր տվել, որ նամակ գրելու համար հավ ու
ձուռ էր ուզում, դեպի Իսանանք՝ և նրանց պես համփա
մարդիկ:

10

Չար լուրը շուտ էր տուն հասել: Հաթամի աղջիկը
շիվար, ձեռքը ծոցին՝ որդուց չէր հեռանում, ձեռքը մի
բանի չէր կարողանում տալ, դատարկ էր թվում չորս կող-
մը, ասես հեղեղը քշել, տարել էր ամեն ինչ...

Հապա Հարուդի հարսա՞նիքը:

— Հաբո՛ւդ, կռիվը հեռու ա՞ մեր մահալից, — հազիվ
գորեց հարցնել մայրը:

Որդին ժպտաց. ի՞նչ ասեր: Ի՞նչ գիտեր մայրը, և ինչ-
պե՞ս հասկանար նա, որ աշխարհը խառնվել է իրար, ու
որդին հազար վերստից ավել պիտի գնա, անցնի քաղաք-
ներ ու հասնի աշնտեղ, ուր թուփի ձենից մարդու ափանջ է
խլանում:

20

Իրիկունը Բադին տուն եկավ: Նա իսկույն հասկացավ
ու միայն կարողացավ ասել.

— Հաբուդ, քե մատաղ, բա մենք...

Կեսգիշերից անց էր, ոչ ոք չէր քնել: Հաթամի աղջի-
կը որդու կապոցն էր պատրաստում՝ գուլպա ու թաշկի-
նակ, միրգ ու գաթա: Ամեն մի իր ձեռք առնելիս չգիտեր,
թե ուր գնի. արցունք էր, վարար ջրի պես հոսում էր:

Բադին ինքն իրեն սիրտ էր տալիս.

30

— Թագավորի ծառայություն ա, հնար չկա: Թագավո-
րի հողից ո՞ւր պիտի փախչես:

— Հաբուդ, քեզ լավ պահի, շատ ջահելություն չանես:
Օտար ևրելիք ա, կռիվ ա, ո՞վ ա գիտում ինչ կարող ա պա-

27

տահի: Ուշքդ տանը պահի, նամակ ուղարկի: Հալբաթ մի տեղով մեզ մի լուս կհասնի:

Ու ինքն իրեն, բթի տակ խոսում էր Բաղին՝ օջախի մոտ, զլուխը կախ, թաց արեխները ձեռքին: Հազար ու մի միտք գալիս-անցնում էր նրա գլխով, սրտի խորքից թառանչ էր ելնում, և անարցունք աչքերը ճարձպում էին, որպես մարմրուն ճրագներ:

Մյուս օրը Հաբուզը գնաց:

10 Տարան, ճամփա դրին մինչև գյուղի վերջը, տոացին, լաց եղան, համբուրեցին հազար անգամ ու մենակ վերադարձան իրենց խարխուլ խրճիթը՝ Աթանանց մեծ քնկուղենու մոտ:

Գյուղի տավարն այգ օրն առաջին անգամ ուշ գնաց հանդ: Տավարն էլ էր մոլորվել, ցաք ու ցրիվ բառաչում էր վանդունց տան մոտերքում:

* * *

Անցան ամիսներ:

Հաբուզից նամակ էր գալիս: Նրան ճակատ էին ուղարկել, մի անգամ վիրավորվել էր ոտից, պառկել էր լազարեթում, լավացել, ու նորից դիրքերն էին ճամփել:

20 Նամակների մեջ Հաբուզը գանգատվում էր: Գրում էր, որ զորքը սոված է, շոր չունեն, ամեն շաբաթ մի դիրքից մյուսն են ուղարկում, հաշտության ոչ մի լուր չկա: Մի անգամ էլ նա գրել էր, թե շուտով արձակուրդ է ստանալու, տուն պիտի գա:

Ծնողների ուրախությունն անսահման էր: Հաթամի աղջիկն ալդ նամակը ստանալու մյուս օրը գնաց Իստանանց արտը բաղհանելու: Նամակն Իստանանք էին ստանում, նրանք էլ կարդում էին ու պատասխան գրում:

30 Հաթամի աղջիկը գրա փոխարեն երկու օր առավոտից իրիկուն անվարձ բաղհանեց Իստանանց արտը:

Հաբուզը գրում էր, թե թանկություն է, զորքը մի բանի տեղ կոտրատել է խանութները: Էլ ուրիշ շատ բան էր գրել նա. հայրը չէր հասկանում, թե ինչու է ալդպես: Պի-

սիրն ու Իսանանց մեծ ախպերը զայրանում էին: Մի նամակի մեջ էլ Հաբուզը գրել էր, թե՝ ապեր, «մենք ինչո՞ւ պիտի կռվենք գերմանացու հետ, մեր ի՞նչ հաշիվն ա»:

— Հայվան, քեզ սաղկաթ են ուղարկել, էլ գլխիդ ի՞նչ ես զոռ տալիս,— ասաց Իսանանց տղան նամակը կարդալիս:

Մի օր էլ քաղաքից լուր բերին, թե հեռագիր է ստացվել, որ զորքը հեղափոխություն է գցել, թագավորին թախտից վեր են բերել: Գլուզը նախ չհավատաց. տանուտերը, պիսիրը, նույնիսկ գզիր Զաքին դեղամիջում բոլորին էլ ասում էին, թե ալդ լուրը սուտ է: Իսկ տեր-Գևորգը, որ սաղմոս ու շարական անգիր գիտեր, համոզում էր, թե առանց չորբան ոչխար չի լինի, ժողովրդին մի զլուխ է հարկավոր, խառնակիչ մարդիկ են ալդ լուրերը տարածում, գերմանի ազենաները:

Մի երկու օր անց քաղաքից երկու մարդ եկան, թե երին կարմիր շորի մի կտոր կապած: Մեկը վարժապետ Մինասն էր, մյուսն էլ մի ջահել տղա: Վարժապետ Մինասին գշուղացիք ճանաչում էին:

Վարժապետն սկսեց ճառ ասել, թե էլ թագավոր չկա, հիմա ազատություն է, հողը պիտի զուղացուն տալ, ժողովուրդը սոված է, դրա համար էլ պիտի ջարդել գերմանացուն, կռիվ մինչև վերջ: Զահել տղան էլ խոսեց, հետո քնարություն արին:

Իսանանց մեծ տղան, խաչումենց Օհանը և տանուտերը դառան կոմիտե: Ժողովրդից մի մարդ ասաց, թե տանուտերին չեն ուզում, արնախում մարդ է, բայց գզիր Զաքին աչքերը նրա վրա աչնպես ուրրեց, որ խեղճի լեզին ցամաքեց: Տեր-Գևորգը վկայեց, որ տանուտերը խղճով մարդ է, ժողովրդին կարեկից ու հոգատար:

Ժողովից հետո նոր կոմիտեն, տերտերը, վարժապետ Մինասը, ջահել տղան, պիսիրը, գզիր Զաքին և էլի ուրիշ մի քանի հողի Իսանանց տանը ճաշ արին, կերան-խմեցին, երեկոյան դեմ վարժապետն ու ջահել տղան մի քիչ կոնծած՝ վերադարձան քաղաք:

Հաթամի աղջիկն աչդ ամենը պատմեց ամուսնուն՝
վանդունց Բագին նախ շնավատաց, թե ջրի խարար է, ա-
պա ինքն իրեն սիրտ տալ սկսեց.

— Կարող ա կռվին վերջ տան, Հաբուզը տուն գա:

Հաթամի աղջիկը բան չէր հասկանում աչդ ամենից:
Նրա աղանջին էր հասնում անկապ խաբարներ, լսում էր
անհասկանալի խոսքեր: Քաղաքի մեծավորին բռնել են,
բանտ նստացրել, հիմա էլ նորից պիտի սալգաթ հավա-
քեն. մահ կամ ազատութիւն: Թաղավոր չկա, համա կռիվ
10 կա:

Գյուղի կոմիտեն գործի էր անցել: Իսանանք իրենց
խանութի ապրանքն սկսել էին ավելի թանկ ծախել, ոսկի
էին դանձում, պարտքի դիմաց ցորեն ու պանիր հավա-
քում, ուղարկում բաղար:

Վարժապետ Մինասը մի անգամ էլ եկավ, ժողով ա-
րեց, խոսեց դաշնակցութեան մասին, մենշեկին ուշունց
տվավ և ասաց, թե ով դաշնակցական չի, նա հայ չի: Գե-
ղը տեղով մի ձայն տվավ, գրագետները մի թուղթ ստո-
րագրեցին, որ պիտին ու վարժապետն էին կազմել:

20 Վարժապետ Մինասն ասաց, որ շուտով գալու են հո-
ղերը շափեն, հարուստից խլեն, աղքատին տան, շունետին
ճոթ ու կտոր են տալու, ամեն գյուղում մի կապերատիվ
պիտի բացվի, ամեն գյուղում երկու բժիշկ, երեք ուսուցիչ
պիտի լինի, — միայն թե հարկավոր է ձայն տալ դաշնակ-
ցականի ցուցակին, որ պնան, մեր ցավերը պաշտպանեն
ամենամեծ ժողովում, որտեղ Ռուսաստանի բոլոր ազգերը
սգիտի հավաքվեն:

Գյուղացիք արին աչն, ինչ որ ասում էր վարժապետ
Մինասը: Նրանք ավելի շուտ Իսանանց մեծ ախպորն էին
30 լսում, ուշադիր նրա աչքերին նայում. ո՞վ կարար նրա գեմ
խոսել, նրա խոսքից դուրս գալ: Մեկը նրան ցորեն էր
պարտ, մյուսը մի քանի արշին կտոր պիտի առներ խա-
նութից, մի գրվանքա շաբար, — ո՞վ էր գժվել նրան հա-
կառակ գնար:

Հաբուղից շարունակ նամակ էր գալիս: Նա ուրախ, էր, որ թագավոր է՛լ չկա, բայց գրում էր, թե այդ քիչ է, պիտի այնպես անել, որ ամեն մարդ իր հալալ քրտինքն ուտի: Հաբուղն ուրիշ շատ բան էր գրում նամակում, բայց Իսանանց տղան հորը չէր կարդում:

— Տղադ սարսաղացել ա, Բաղի ապեր, խելքը գլխից թռել ա:

Վանդունց Բաղին երբեք չէր հավատա, թե Հաբուղը խելքը տանուլ կտա: Նա գիտեր, որ որդին աչքաբաց տղա է, ո՞վ գիտե ինչ հաշիվ ունեն Իսանանց տղան Հաբուղի հետ: Նա հենց էն գլխից նրան չէր սիրում: 10

Հաբուղը գրում էր, որ ինքը մի պոլկի կոմիտե է դառել, որ իրենց պոլկն էլ կոխվ չի ուղում: Իրիկունը գալիս էր տուն, Հաթամի աղջկա հետ խոսում, հարցումփորձ անում, թե գյուղում ի՞նչ են ասում: Մի իրիկուն էլ Բաղին թե՛

— Հաթամի աղջիկ, լսե՞լ ես, որ ասում են, թե մեր Հաբուղը բալշեիկ ա դառել:

— Ի՞նչ...

— Բալշեիկ. Իսանանց տղան էր ասում: Բալշեիկն էն ա էլի, որ ուղում ա հարուստ քյասիբ խառնի իրար, հավասարացնի: 20

* * *

Անցավ մի ամիս էլ:

Մի օր էլ Հաբուղը տուն եկավ, առանց առաջուց հայտնելու:

Հենց երեկոյան դեմ, երբ մութ էր արդեն, ներս մտավ նա, շինելի ուտին, հաղթանդամ, բեղ ու միրուքով մի տղամարդ:

Վանդունց Բաղու խրճիթն իր հիմնելու օրից այնքան ուրախություն երբեք չէր տեսել: Հարցումփորձ, գրկախառնումի արցյունք և ուրախություն անչափ: 30

Հաբուդը հայտնեց ծնողներին, որ էլ ղինվոր չպիտի գնա, էլ չի ուզում կռվել:

— Թող մի քիչ էլ Իսանանց տղերքը կռվեն:

Երկու տարվա բացակայությունից հետո, անհամար քաղաքներ թափառելուց հոգնած՝ Հաբուդը հանդիստ պառկեց հայրենի խոճիթում, խորի վրա, պառավ մոր կողքին:

* * *

Մյուս օրը գյուղում ամենքն իմացան, որ Վանդունց Հաբուդը աուն է եկել:

10 Շատերն ուրախացան, Հաթամի աղջկան շտապեցին աչքալույս տալ: Բայց Իսանանց տղան ու պիտիր, մինչև անգամ զգիր Զաքին չուրախացան:

Իսանանց տղան նրանց ասում էր, որ Հաբուդը բալշևիկ է դառել, նա գյուղում խառնակչություն պիտի անի, ջուրը պիտի պղտորի: Եվ զգիր Զաբուն անմիջապես հանձնարարվեց հետեւել, թե ում հետ է լինում Հաբուդը, ուր է գնում, ինչ է անում:

Առիթը շուտով ներկայացավ:

20 Գյուղում մի ժողովի ժամանակ, որին ներկա էր և վարժապետ Մինասը՝ քաղաքի կոմիտեն, Հաբուդը մի քանի խոսք ասեց Իսանանց տղի հասցեին:

Ժողով էին արել, որ տուրք նշանակեն քաղաքի կոմիտեի համար: Վարժապետ Մինասը ճառ էր ասում, թե հեղափոխությունը վտանգվում է, գերմանացիք կաշառք են տվել բալշևիկներին, որ ուսաց զորքը քանդեն: Հարկավոր է բանակը զորացնել, կյանքը զոհել հայրենիքի համար:

— Մեկը ես՝ պատրաստ եմ, երբ ինձ հրամայեն, թողնել տուն ու տեղ, գործ ու պաշտոն, գնալ կամավոր:

30 Այսպես էր ասում վարժապետ Մինասը և ճառում, կոկորդը պատռում, կուրծք ծեծում, ձեռքերը բամու ջաղացի թևերի պես շարժում օդի մեջ:

Իսաանանց մեծ տղան էլ խոսեց, թե պետք է ազգային տուրքը տալ, այդ սուրբ պարտք է և ավելացրեց, որ խառնակիչ մարդկանց էլ գեղի միջից պիտի հեռացնել: Գլուղում մի քանի զեպերտիւր տղերք կան, որոնց պիտի բռնել և բաղաք ուղարկել, թող թշնամու գեմ կռիւ գնան:

— Իսկ դո՞ւ երբ պիտի գնաս,— տեղից կանչեց Հաբուղը, որ մինչ այդ գլուխը կախ լսում էր և զայրուցից շրթունքը կրծոտում:

— Զենդ, շան լակոտ,— որոտաց էն կողմից պիտիբը ու գլխին աչքով արեց, որ վրա պրծնի: Եվ մի քանի տղերք, պիտիբի մարդիկ, վրա պրծան, որ ծեծեն, բայց Հաբուղն իզուր չէր մնացել ճակատում: Մի երկու հատ աջ ու ձախ խփելուց հետո գլուղացիք միջամտեցին և հեռացրին ախոյաններին: 10

Հաբուղը հեռացավ ժողովից, տուն գնաց, մորը հանդրատացրեց և գիշերով, երկու հավատարիմ ընկերոջ հետ դուրս եկավ տնից զեպի քաղաք, մորը պատվիրելով, որ ոչ մի մարդու բան չասի, ինքը գալու է էգուց:

Այդ զեպքը Վանդունց Բագու վրա վատ ազդեց: Նա զայրացավ նրանց դեմ, որոնք օրը ցերեկով ժողովրդի մեջ համարձակվել են իր որդուն ձեռք տալ: Իսաանանց տղան այդ օրից նրա աչքի փուշը դառավ: 20

Մյուս օրը, երբ տավարը հանդ էր տանում, նա ուղեց իր որդու երեկվա ախոյանների կովերը ջոկի տավարից, բայց խիղճը չտվավ. անլեզու անասունն ի՞նչ մեղք ունի:

Տավարը քշելիս Բագին լուռ միաք էր անում, թե ինչո՞ւ Հաբուղը գնաց քաղաք, ի՞նչ թղթեր էր, որ բերել էր նա իր հետ հեռու գիրքերից, ինչո՞ւ նա դժգոհ էր գլուղի կարգերից և հակառակ վարժապետ Մինասին:

Հաջորդ օրը Հաբուղը տուն եկավ, մի կտոր հաց կերավ ու սկսեց գրել: 30

— Հաբուղ, հերիք ա գրես, աչքդ գիրը կտանի,—ասում էր մայրը կեսգիշերին, իսկ Հաբուղը շարունակում էր գրել, ջնջել: Կույսը բացվելու մոտ էր, երբ նա թղթերը ծա-

լեց, դրեց ծոցում և մահա՛կն առավ, ուզում էր դուրս գալ:

— Ո՞ւր, բալաս...

— Հրեա կգամ. գնում եմ քաղաք, դորժ ունեմ, իրիկունը կգամ:

Բադին խնդրեց, թե մութ է, շար վախտ է, հազար թշնամի կա, սպասի, լուսով գնա: Հաբուդը մտիկ չարեց:

— Բան չկա, խամ հո չեմ ես ճամփեքից,— ասաց ու դուռը ծածկեց:

10 Մյուս օրը երեկոյան դեմ գյուղում լուր տարածվեց, թե քաղաքում խառնակություն է եղել, բալշեխիկները դորքի հետ միասին վրա են տվել, կոմիտեի շենքը ջարդել, ժողովուրդն սկսել է խանութները թալանել: Հետո բալշեփիկներին շրջապատել են, խմրի տղերքը վրա են տվել բալշեխի կոմիտեի վրա և բռնորին բանտարկել:

Վանդունց Բադին և Հաթամի աղջիկն անհամբեր սպասում էին Հաբուդի վերադարձին: Մի քար լուսլյուն կար խրճիթի ներսում, նրանց սրտերում, և ոչ ոք չէր դբում հարցնել չյուսին, թե դուցե մի փորձանք է պատահել:

20 Հաբուդը չեկավ: Առավոտ կանուխ իմացան, որ նրան էլ են բանտարկել:

— Բա՛, տեսաք էն շան թուլան. մեր սաղ մահալում վարժապետ Մինասի նման խելոք մարդ չկա, իսկ Վանդունց Հաբուդը՝ տավարածի տղան, նրան հավան չի,— ալսպես էր ասում Խոանանց տղան, շարախինդ և ինքնագոհ, առավոտյան, երբ գյուղացիք հավաքվել էին նրա խանութի առաջ:

30 — Դե հիմա տեսեք թանկություն սվ ա գցում, ե՞ս, թե՞ նա: Մեզ հավան չէր, ա՛ խալխը, դե դուք դատավոր եղեք,— կեղծ անմեղությամբ զիմում էր նա գյուղացիների:

Եվ հենց նույն օրը շիֆ գինը մեկին երկու թանկացավ:

Վանդունց Բաղին այդ օրը տավարը շտարավ, գնաց գեղամեջ ու խեղճ-խեղճ հայտնեց, որ քաղաք է գնում իմանալու, թե ի՞նչ եղավ որդին:

— Էն ա բերդումը նստած, ի՞նչ ես դարդոտվում, ա՛յ պատավ,— ասաց գլիր Զաքին:

Մի քանի հոգի խղճացին նրան, և իրենք տարան տավարը գյուղի:

Շատ տարիներ առաջ էր Բաղին քաղաք գնացել: Նա հիշում էր, որ քաղաքին չհասած խաչի աղենց քարվանսարան կա: Կգնա, հարցուսիրծով կիմանա:

10

Բայց դեռ գյուղից դուրս չեկած, Բաղին իմացավ, որ քարվանսարան էլ է վառվել, որովհետև բալշեկի ձիաներն այնտեղ են կապված եղել:

Ո՞ւմ մոտ գնալ. հենց ուղիղ վարժապետ Մինասի մոտ: Մեծ մարդ է, քաղաքում կոմիտե: Կպատմի նրան, ձեռ ու ոտը կպաչի, գուցե Հաբուդին ազատեն:

Բաղին քանի քաղաքին էր մոտենում, այնքան ավելի էր զգում, որ ծնկները դողում են, ոտքերը դժվար են առաջ գնում: Մի երկու տեղ կանգնեց, փափախով ճակատի քրտինքը սրբեց, շունչ առավ ու նորից շարունակեց ճանապարհը:

20

Ահա և քարվանսարան: Գերանները դեռ մխում են, սեվացած պատերն են մնացել միայն: Հենց քաղաք մտնելուն պես Բաղին փողոցում տեսավ մեկին, որ թեև կարմիր շոր ուներ կապած: Ուժ արեց և ոտները քաշ տալով մոտեցավ նրան, խոր գլուխ ավելի:

— Վարժապետ Մինասի կանցելարը ի՞նչ տեղ ա,— հարցրեց:

— Ի՞նչ ես անում...

— Խնդիրք ունեմ, փորձանք է եկել գլխիս...

30

Եվ աչքերում արցունք, Բաղին սկսեց պատմել որդու մասին լսածը:

— Հըմ... — արեց մարդը, մատով ցույց տվեց սպիտակ մի շենք, որ այնքան էլ հեռու չէր:

Բաղին այդ շենքին մոտեցավ, բայց ներս չթողին, ասին՝ էգուց կգաս:

— Ախր ես ալետր եմ, տավարն անտեր ա՛մնացել, բա իմ որդուց մի խաբար չիմանա՞մ,— ասեց ու նստեց շեմքին, սալահատակի վրա:

20 Զուտ աչքերով նայում էր շորս կողմ, անցուդարձ անողներին, լսում աղմուկը փողոցի, մտքի մեջ՝ Հախամի աղջիկը, աչքերը լացակումած, տավարն անտեր, և Հաբուդը, որ մի կտոր շիկացած ածուխ էր դարձել, խանձում էր սիրտը, անասելի ցավ պատճառում նրան:

Շենքի ներսից մի մարդ դուրս եկավ, նայեց Բաղուն:

— Դու ի՞նչ ես շնթկել այստեղ...

— Ըզա, ես Վանդունց Բաղին եմ, տավարած...

— Վանդո՞ւնց,— հարցրեց մարդը զարմացած:

20 Բաղին սիրտ առավ, սկսեց իր ցավը պատմել նրան: Մարդը լսեց, ունքերը կիտեց, ապա Բաղու խոսքը թերթ թողեց, մոտեցավ դռնապանին, կանչեց նրան մի անկյուն, 20 ա կանջին ինչ-որ բան ասաց, ապա արագ-արագ հեռացավ, ծովեց դեպի մյուս փողոցը:

Բաղին զգաց, որ մի ծանր հարված պիտի իջնի իր գլխին, կանգնեց մի ակնթարթ, ապա մոտեցավ դռնապանին:

— Քե մատաղ, ի՞նչ ասեց աղեն...

Դռնապանը երեսը մի կողմ շրջեց, շրթունքը սեղմեց, ապա հանկարծ կռացավ և Բաղու ա կանջին արագ ասաց.

— Որդուդ բերդում կրակել են էս զիշեր...

30 Դռնապանը հեռացավ: Բաղին մի պահ ասես բալտացավ: Հետո հանկարծ մոնչաց ցավից՝ որպես գազան վիրավոր, և արցունքի երկու շիթ գլորվեցին խորշումած ալտերի վրայով:

Բաղին վազեց բերդի կողմը, շփոթվեց քաղաքի փողոցներում ու չգտավ բերդը...

Նրան ասացին, որ էլ ուշ է, իզուր է արդեն: Եվ զլուսը կախ ետ դարձավ նա եկած ճամփով՝ մենակ ու ձեռնունայն:

Էլ ոչ ոք չկար, ամեն ինչ կորավ:

Բաղին հազիվ կարողացավ մինչև քարվանսարան հասնել, բնկավ հենց ճամփի վրա, մի քարի մոտ: Գյուղացիք իմացան, եկան ու նրան դյուղ տարան:

* * *

Գյուղի զլխով շատ բան անցավ:

Բալշևիկը նորից եկավ, և վարժապետ Մինասը Բավրիզի ճամփան բռնեց, բայց Արազի մյուս ափին մեռավ:

10

Բալշևիկը դյուղ եկավ, ճամփեքը բացվեցին: Իսանանց դուքսը դարձավ խրճիթ-ընթերցարան: Իսանանց մեծ ախպերը պիսիրի հետ փախավ Պարսկաստան, և այն օրից մինչև հիմա խաբար չկա նրանց մասին:

Գլիր Զաքին էլ փախավ մոտիկ անտառը և էլ դյուղը չեկավ: Գյուղացիք չգիտեին, թե ինչ եղավ նրա դին: Հերու էր, որ երկիսեքը անտառում ցախ ժողովելիս մարդու ոսկորներ գտան մի քոլի տակ: Շատերն ասում են, թե գլիր Զաքու ոսկորներն են:

Վերի հանդը տանող ճամփի վրա, ջրաղացներին չհասած, Աթանանց մեծ ընկուզենու տակ Վանդունց Բադու տունն է: Բաղին էլ տավար չի պահում: Տանը ոչ ոք չունի: Հաթամի աղջիկը որդու մահից հետո երկար շապրեց: Վանդունց Բաղին մնաց մենակ, իր հին տնակի մեջ:

20

Նրա աչքերը լավ չեն տեսնում, ջրակալել են: Ամեն օր շալակով սրա-նրա համար անտառից մի քիչ ցախ է բերում՝ մի փոր հացի համար, իր կյանքի վերջին օրերն է սպրում:

Երբեմն էլ անտառում ցախ հավաքելիս, երբ մի քիչ ծանր է լինում շալակը, իրեն-իրեն թռնթորում է Բաղին:

30

— Հըմ... — արեց մարդը, մատով ցույց տվեց սպիտակ մի շենք, որ այնքան էլ հեռու չէր:

Բաղին այդ շենքին մոտեցավ, բայց ներս չթողին, ասին՝ էդուց կգաս:

— Ախր ես ալեոր եմ, տավարն անտեր ա մնացել, բա իմ որդուց մի խաբար չիմանամ,— ասեց ու նստեց շենքին, սալահատակի վրա:

10 Զռած աչքերով նայում էր շորս կողմ, անցուղարձ անողներին, լսում աղմուկը փողոցի, մտքի մեջ՝ Հաթամի աղջիկը, աչքերը լացակումած, տավարն անտեր, և Հարուզը, որ մի կտոր շիկացած ածուխ էր դարձել, խանձում էր սիրտը, անասելի ցավ պատճառում նրան:

Շենքի ներսից մի մարդ դուրս եկավ, նայեց Բաղուն:

— Դու ի՞նչ ես շնթկել այստեղ...

— Աղա, ես վանդունց Բաղին եմ, տավարած...

— Վանդո՞ւնց,— հարցրեց մարդը զարմացած:

20 Բաղին սիրտ առավ, սկսեց իր ցավը պատմել նրան: Մարդը լսեց, ունքերը կիտեց, ապա Բաղու խոսքը թերթ թողեց, մոտեցավ դռնապանին, կանչեց նրան մի անկյուն, ականջին ինչ-որ բան ասաց, ապա արագ-արագ հեռացավ, ծովեց գեպի մյուս փողոցը:

30 Բաղին զգաց, որ մի ծանր հարված պիտի իջնի իր գլխին, կանգնեց մի ակնթարթ, ապա մոտեցավ դռնապանին:

— Քե մատաղ, ի՞նչ ասեց աղեն...

Դռնապանը երեսը մի կողմ շրջեց, շրթունքը սեղմեց, ապա հանկարծ կռացավ և Բաղու ականջին արագ ասաց.

— Որդուդ բերդում կրակել են էս գիշեր...

30 Դռնապանը հեռացավ: Բաղին մի պահ ասես քարացավ: Հետո հանկարծ մոնչաց ցավից՝ որպես զազան վիրավոր, և արցունքի երկու շիթ գլեքվեցին խորշոմած ալտերի վրայով:

Բաղին վազեց բերդի կողմը, շփոթվեց քաղաքի փողոցներում ու չգտավ բերդը...

Նրան ասացին, որ էլ ուշ է, իզուր է արդեն: Եվ գլուխը կախ ետ դարձավ նա եկած ճամփով՝ մենակ ու ձեռնու-
նայն:

Էլ ոչ ոք չկար, ամեն ինչ կորավ:

Բաղին հազիվ կարողացավ մինչև քարվանսարան հասնել, ընկավ հենց ճամփի վրա, մի քարի մոտ: Գյու-
ղացիք իմացան, եկան ու նրան գյուղ տարան:

* * *

Գյուղի գլխով շատ բան անցավ:

Բալշեիկը նորից եկավ, և վարժապետ Մինասը Բավրիզի
ճամփան բռնեց, բայց Արավի մյուս ափին մեռավ: 10

Բալշեիկը գյուղ եկավ, ճամփեքը բացվեցին: Իսա-
նանց դուքանը դարձավ խրճիթ-ընթերցարան: Իսանանց
մեծ ախպերը պիսիրի հետ փախավ Պարսկաստան, և այն
օրից մինչև հիմա խաբար չկա նրանց մասին:

Գլխի Զաքին էլ փախավ մոտիկ անտառը և էլ գյուղը
չեկավ: Գյուղացիք չգիտեին, թե ինչ եղավ նրա դին: Հե-
րու էր, որ երեխեքը անտառում ցախ ժողովելիս մարդու
ոսկորներ գտան մի քույր տակ: Շատերն ասում են, թե
գլխի Զաքու ոսկորներն են:

Վերի հանդը տաճող ճամփի վրա, ջրաղացներին չհա- 20
սած, Աթանանց մեծ ընկուզենու տակ Վանդունց Բադու
տունն է: Բաղին է՛լ տավար չի պահում: Տանը ոչ ոք չունի:
Հաթամի աղջիկը որդու մահից հետո երկար չապրեց: Վան-
դունց Բաղին մնաց մենակ, իր հին տնակի մեջ:

Նրա աչքերը լավ չեն տեսնում, ջրակալել են: Ամեն
օր շալակով սրա-նրա համար անտառից մի քիչ ցախ է
բերում՝ մի փոր հացի համար, իր կյանքի վերջին օրերն է
ապրում:

Նրբեմն էլ անտառում ցախ հավաքելիս, երբ մի քիչ
ծանր է լինում շալակը, իրեն-իրեն թռթորում է Բաղին. 30

— Աստված, քեզ ի՞նչ ասեմ, որ ինձ տեսար, նրան
առար:

Իրիկունը տուն է դառնում մենակ, օջախի մեջ մի եր-
կու կտոր աթար նետում և մեկնվում խսրի վրա...

Իսկ դրսում, առաջվա պես Աթանանց մեծ ընկուզե-
նին մեղմորեն օրորում է իր ճյուղերը վանդունց խարխուլ
խրճիթի վրա...

Ա Ք Ա Ր Ո Ւ Մ

1

Աքար գյուղը գեղանիստ է, շրջապատված անտառներով: Անտառում դարավոր կաղնիներ կան և հին վանքի ավերակներ: Ծառերի տակով պառ առու է հոսում, գյուղի փողոցներով անցնելիս աղտոտվում և ներքև, շիմաններում ճահճանում: Առավոտներն անտառից զովություն է իջնում գյուղի վրա և զովության հետ մայրենու և լորենու մաշկի հոտով հագեցած առողջ օդ: Բայց արևը կեծանալիս՝ փողոցի աղբակույտերն են հոտում, դոմի բաց դռներից ելնող ամիակով հագեցած օդը չեզոքացնում է անտառի մաշկահոտը:

Աղբակույտում որդերի գլուխը տաքանում է, որդերը համաշափ շարժումով անաչք գլուխները դարձնում են աջ ու ձախ, ասես բոժոժ են հյուսում:

Աքարում կա քոս, արևից քոսը գրգռվում է, մեջքը սլատին են քսում կամ դռան շեմքին, քերում ձեռքով, մինչև արյուն դա: Աքարում աչքացավ կա, և երեխաները արևաքոռ ման են գալիս, աչքերը կարմրած, մի կեղտոտ շոր ճակատին: Տավարը դաբաղ է ընկնում, կաղալով է քայլում, կճղակների արանքում սպիտակ որդերը ծծում են արյունատար անոթները, և կովի կուրծի մեջ ցամաքում է

կաթը, կովը ցավով է լիզում կճղակները, լեզվով գետին
յապիում սպիտակ որդերը:

Աքարը հին է՝ անհիշելի ժամանակներից: Եվ այդ ժա-
մանակներից էլ սովորույթ է մնացել հաճար ցանել ավա-
զահողում, քլունգով փորել ստպատեղը և կռացած, օրն ի
բուն, ձեռքով պոկել ոսպի կարճ ցողունները, ոսպը ծեծել
և ձմռան կարճ օրերին օրը երկու անգամ ոսպաճաշ ուտել
կամ հաճարը ձավար անել, ձավարը մածնով ուտել:

10 Աքարն աղքատ է: Եվ եթե երկու տարի հողերը չվա-
րեն, անտառն իր մեջ կառնի Աքարին, քամին լորենու
սերմերը շաղ կտա, թռչունները կաղին կտանեն կտուրնե-
րի վրա, և հանգած թռնրի մեջ կաղինն իր արմատները
կխրի: Եթե անտառը չլինի, սարից եկող հեղեղը մի գիշեր
կսրբի Աքարը, քարերով կջարդի կուժ ու խնոցի, կխառնի
խրար տուն ու մարագ: Հեղեղի երեսին հիվանդ կովի հետ
միասին աաշեղի պես կլողան սպիտակ որդերը:

20 Ոչ հեղեղ է լինում, և ոչ էլ անտառն է սեղմում Աքա-
րին: Հենց որ ոսպատեղում մի շիվ է բսնում, աքարեցու
քլունգը շիվն արմատով է հանում և պահում այն հողը,
որը լղար կովի պես ցամաք հյութ ունի:

Աքարի քառասուն ծխից մեկն էլ Հանեսի աղջիկ Շա-
հանի ծուխն է: Թեկուղ Շահանն արդեն տարիքով է և ութը
տարվա այրի, բայց նրան դյուղում շարունակում են Հա-
նեսի աղջիկ կանչել: Գուցե նրա համար, որ Շահանի ած-
խագործ ամուսինը տարին բոլոր անտառի խորքերում էր
ապրում և երբեմն գիշերով տուն գալիս, երեսի մուրը
լվանում, մինչև լուսաբաց Շահանի հետ գլուխը մի բարձի
դնում, առավոտյան էլ բարձի վրա թողնում մի քանի ար-
ծաթ, մինչև նոր գալուստ: Եվ այդ կապից չորս տարվա
30 ընթացքում երեք աղջիկ էր ծնվել, որոնց շեկությունը Շա-
հանի ամուսնուն հիշեցնում էր իր մանկությունը, երբ դեռ
ածխագործ չէր, գառան բուրդի պես մազեր ուներ գլխին:

Մի շաբաթ էլ ամուսինը չեկավ, և երբ Շահանն ան-

տառը գնաց, ածխահորի մոտ տեսավ ամուսնու կայծակ-
նահար դիակը, խանձված, սեպացած, ածուխի մի մեծ
կտորի պես: Այդտեղ էլ թաղեցին: Շահանը շորերը շալա-
կին տուն եկավ, լաց եղավ շորերի վրա, և երբ լացը հան-
դարտեց, ամուսնու արխալուղի գրպանում երեք աբասի
գտավ:

Սեր շկար նրանց մեջ և ոչ էլ ատելութուն: Մի հարկի
տակ ութ տարի ապրել էին և այդ տարիներում վարժվել
էին իրար, ինչպես ձին է վարժվում ախոռին: Մի ձմեռ ան- 10
ցավ, կաղնու տերեւները կտնաչեցին, և երբ Շահանը ուրի-
շի համար քաղհան անելիս բլրակի գլխից նայում էր ան-
տառի խորքից բարձրացող ծխին, իհարկե, ամուսնուն էր
հիշում, բայց կարոտ չկար և ոչ էլ քաղցր հուշ:

Գիշերները դռան կապն էր պցում և աղջիկների գլուխը
դնում բարձի վրա, իր մարմնին մոտ առնում ծծկեբլին ու
տաքացնում: Դարձավ թուխս, փոեց թեքը, և թեքի տա-
քության տակ աճեցին Շահանի շեկ աղջիկները: Պիտի
մեծանային և սպասեին, որ թեքավոր մի սղա առնե՞ր ա-
ռաջնակին, հետո միջնակին, փոքրին: Եվ ոչ մի թռչուն
Շահանի հարկի տակ չսլիտի բերեր և ոչ մի շյուղ: 20

2

Ութը տարի անցավ: Հանեսի աղջիկը հացթուխ էր և
քաղհան անող և շալակով ցախ բերող: Ութը տարի թեժ
թոնիրը խաշել էր դեմքը: Դրանից էր, որ դեմքը փայլ ու-
ներ, զոդած խոփի պես: Թոնրի մոտից հեռանում էր, մի
քանի տաք լավաշ կռան տակ, բաժանում էր աղջիկներին:
Սարյակն էլ կտուցով որդ է բերում, ճտերին տալիս, նրա
փեսուրներն էլ փայլ ունեն, բայց սարյակը թոնիր չի տե-
սել:

Ութը տարի Շահանի կալը ցորենի խուրձ չտեսավ, 30
մարագի կտուրին անձրևը փոքրիկ փոսեր արեց, և ջուրը
կաթեց գերանների վրա: Մարդը ոստայն հյուսեց, և մի

ձմեռ էլ մարազի երկու դերանը ձյունի ծանրությունից կքեցին, հող թափվեց մարազում:

10 Երբեմն Շահանն ուշագիւր նայում էր մեծ աղջկան՝ Սանդուխտին, ուզում էր նկատել, թե հասնո՞ւմ է աղջիկը՝ հունցած խմորի պես, ինչո՞ւ ուշ է ձևավորվում մարմինը, շարժումները դեռ մնում են մանկական, հարցերն անմեղ ու միամիտ: Սրա-նրա հացատանը Շահանը լուրեր էր որ-սում, և երբ խոսք էր ընկնում աղջիկ տալու և առնելու մա-սին, Սանդուխտին էր մտաբերում: Մի տեղ լինեք, տեղաց աներ երեսի ջրով, բեռը թեթևանար, մնացած երկուսի մա-սին մտածեք: Հանկարծ ոչ ոք չուզեր, աղջիկները դեղնեին սերմացու վարունգի պես և անպտուղ մնային նրանք: Բայց չէ՞ որ շնորհքով էր Սանդուխտը, ամոթխած ու խո-նարհ, աչքերը՝ կտավատի կապույտ ծաղիկներ:

Եվ մի օր էլ, երբ Ղազախի Օհանը փողոցում Շահա-նից ուզեց Սանդուխտին իր որդու համար, ոչ մի խոսք չա-սաց կտավատի կապույտ ծաղիկների մասին, հարցրեց, թե Սանդուխտի հետ կալն ու խանգարված մարազը կտա՞ շահանի աղջիկը:

20 Երեկոյան միտք արեց, զնաց եղբոր հետ խոսեց: Եղ-բայրն էլ համաձայն եղավ:

— Ինչի՞դ ա պետք մարազը: Դրանից էլ լավ տեղ...

Հոր տնից վերադարձավ, դարձյալ միտք արեց: Եվ Սանդուխտը չհասկացավ, թե ինչու մայրը նրա մազերը շոյեց, հետո կռացավ ճակատը պաշեց: Թարմ լավաշի հոտ էր գալիս մոր ծոցերից, և երբ Սանդուխտը աչքերը կիսա-բաց արեց՝ տեսնելու մորը, դարմացավ, թե ինչքան շատ փող ունեւր նա: Երգիկից լուսնի կաթնագույն շողքն էր ըն-կել, և Շահանի բռան արծաթների վրա շողքն էր ցոլցւում:

30 Սանդուխտին մի դեյրացու առնելու փողը կար, մի բիշ էլ ավել:

Մյուս օրը, երբ Ղազախի Օհանը կնոջն ուղարկեց աղջ-կատես, Շահանը Սանդուխտին լվաց և խնամքով հյուսեց

շեկ ծամերը: Օհանի կիներ համարենց Սանդուխտին: Նա տուն մտնելուց առաջ կալն ու մարագն էլ էր նայել:

Օրը շաբաթ էր, երբ Ղազարի Օհանը, տղան, Շահանն ու Սանդուխտը գնացին զաղսում գրանցելու ակտը: Կալ ու մարագի վաճառման թուղթը նախորդ օրն էին պատրաստել:

Սանդուխտը նոր դեյրա ուներ: Երբ քամուց փռվում էր դեյրայի տուտերը, սիրտն էլ հետը լայնանում էր: Բայց Օհանի տղին նայելիս իսկույն ընկնում էր հաճույքի ալիքը, ետ էր քաշվում, պատյանի մեջ մտնում, ինչպես խստուն- 10
սում, կասկածի հետ և ուրախություն, որ մոր փեշից բռնած եկել է բավական ճամպա, Աքարը թողնելով անտառի ետև: Աշխարհն ի՛նչ մեծ թվաց նրա համար, դիմացի սարերը մոտիկ:

Եվ եղավ անսպասելին: Բժիշկը ներս կանչեց Շահանին ու Սանդուխտին, աղջիկն ամաչկոտ շարժումով դեյրան հանեց, բժշկի աչքերն ակնոցների միջով տեսան վտիտ ուտերը, տափակ կուրծքը և ձյունի պես սպիտակ մարմինը: Շահանը փորձեց ստել, թե հասած է, տերտերն է սխալ գրել, Սանդուխտը հիվանդ է եղել, դրա համար էլ 20
մարմինը չի հասել, բայց բժիշկն օրենքից էր խոսում և համոզում, որ աղջկա համար վատ կլինի:

Սանդուխտը հասկացավ, և երբ կոճկեց դեյրան, չուտերը հագավ, մոր փեշից բռնեց դուրս գնաց, տեսավ, թե ինչպես բժիշկը օրորեց գլուխը: Դռան մոտ Շահանը բարկացավ աղջկա վրա, որ փեշից է բռնում ծծկերի պես:

Ղազարի Օհանն օրենքի մասին լսեց, ունեքը վեր քաշեց, մեկ էլ աչքերը փոքրացրեց: Հենց այդ վայրկյանին նա որոշեց օրենքը դանց առնել, թռնել վրայով, որպես բարակ մի առու, կողպեք կախել Հանեսի աղջկա մարագի 30
դռնից:

Ճանապարհին Սանդուխտն առաջից էր գնում, Շահանն ու Օհանը միասին, Օհանի տղան ետևից: Մանրաշարժ ու ծանրամիտ էր Օհանի տղան, ոսկորը պինդ: Խո-

Ժելիս պռոշը կախում էր. դրա համար էլ պռոշի մի անկյունից ծլոլն էր թափվում, որպես կտուրի նովդան: Նայում էր Սանդուխտին, զոլավոր դեյրին, և ծլոլն ավելի շատ էր թափվում պռոշի նովդանից:

Շահանը ճանապարհին պատմեց բժշկի ասածը սպասելու մասին: Բայց Օհանը կտրուկ հայտնեց, որ սպասել չի ուզում: Աքարում աղքատ աղջիկ շատ, ավեր կալ ու մարագ լի:

— Բող ապրեն, որ հասակն առավ, էն ժամանակ տանենք զապս. օրենքն ի՞նչ պիտի իմանա: Դու հիմա պայմանը կապիր...

Այդպես էլ արին: Սանդուխտին լացով ու խաբելով տարան, մայրը մինչև լույս մնաց նրա մոտ, խոստացավ ամեն օր զալ, ծեծով սպառնաց, մայրն էլ լաց եղավ: Լուսադեմին Սանդուխտը կոտրեց իր խոսքը և վախով նայեց Օհանի տղին, որ ցորենով լի ջվալների մոտ պառկել, խոմփացնում էր:

Հաջորդ գիշերն էլ լաց եղավ Սանդուխտը, բայց զուխը խոնարհեց Օհանի տղի հետ մի բարձի վրա: Լուսաբացին սփրթնած, արցունքն աչքին մոր մոտ վազեց, փաթաթվեց նրան, բայց մայրը ետ բերեց, դարձյալ համողեց:

Ղազախի Օհանը նորոգել էր կոտրած գերանները և քար թափել Հանեսի աղջկա կալ ու մարագի մոտ:

3

Չորս ամիս անցավ, Աքարի պատմության համար չորս վայրկյան էլ չէր անցած ամիսները: Էլի համար էին ուտում, իսկ նորոգած մարագը մատնաչափ չէր էլ փոխել գյուղի ընդհանուր տեսքը:

30 Սանդուխտը հաշտվել էր վիճակին, անխոս էր մնում, եթե հարց տային, գլխի շարժումով էր պատասխան տալիս: Թվում էր, թե ոչ միտք ունի և ոչ էլ ցանկություն, լի-

մոնի տրորված կճեպ է. անշունչ մի իր: Ինքն իր մեջն էր
ամփոփվել, հայրական տունն էլ չէր գնում:

Եվ հանկարծ զգաց, որ կրծքի տակ մի բան է շարժ-
վում: Վախեցավ, ձեռքը սրտին տարավ, հանգստացավ:
Թվաց, թե ջրի մի կում շարժվելով կորավ կրծքի տակ: Մի
քանի օրից հետո նորից շարժվեց, և մի կասկած սողաց
այդ շարժումի հետ:

Սանդուխտը մայր պիտի դառնար: Մարմինը լարում
էր բոլոր մկանները, հավաքում բոլոր հյուլները, արագո- 10
րեն դարգանալու և հարմարվելու նոր վիճակին: Նա նման-
վում էր խնձորենու մի ճյուղից կախված, փոքրիկ խնձորի,
որին արևը կարմիր գույն էր պարզեցել, բայց նիհար ճյուղը
հյուլ չէր հասցրել, որ մեծանա, հասունանա:

Ջրի գնալիս՝ մանկամարդ մի ուրիշ հարս Սանդուխ-
տին սովորեցրեց, թե ինչպես են վիժում: Սանդուխտը
նախ վախեցավ, բայց հետո, երբ կուժը տեղը դնելիս կռա-
ցավ ու նորից կրծքի տակ շարժվեց, մի վճռականություն
եկավ վրան:

Կատարեց այնպես, ինչպես հարսն էր պատվիրել:
Սոված մնաց երկու օր, երրորդ օրը դեղին ծաղկի ջուր 20
խմեց և երբ փորում անասելի ցավեր զգաց, շրթունքներն
ու փոքրիկ բուռնցքները ցավից սեղմելով, աննկատ վա-
զեց գոմը, դուռը դրեց: Ցավը թնդելիս պիտի քարով խփել
փորին...

Երեկոյան նախիրը հանդից տուն եկավ: Ղազախի
Օհանը գոմի դուռը բաց արեց, հենց դռան մոտ արյուն
տեսավ և հարսին՝ ուշաթափ ընկած:

Սանդուխտին տուն տարան: Կուսադեմին արյան վեր-
ջին կաթիլի հետ թռավ և նրա շունչը:

Շահանը լաց եղավ գերեզմանի մոտ էլ, տանն էլ: 30
Այդ գիշեր նրա ծամերից մի փունջ սպիտակեց:

ԱՅՈՒ ՍԱՐԻ ԼԱՆՁԻՆ...

Առաջին արլորականչի հետ զարթնում էր Պետին, տրեխները հագնում, տան առաջ հոսող առվակի ջրից մի երկու կից անում, երեսը լվանում, փափախով սրբում ու գեղի ծայրին կանգնում, որ կովերը դուրս անեն, ինքը սարը տանի պահելու:

— Զառի աբիր, շատ ես կթեկ, հեյվանը մեղք ա, ջան չունի,— ասում էր Պետին պառաւ կնոջ, որ մի տուն լիքը մանուկներ ուներ և մի կով:

10 — Ճար չունեմ, Պետի,— ու տնքում էր Զառի բիրին, պառաւ կովն առաջ արած:

Խնամողի աչքով էր Պետին նախիրին նայում: Մի նայելուց իսկույն հասկանում էր, թե որ կովն է գիշերն անհանգիստ եղել, որն է շատ քաղցած:

Եվ երբ վերջի կովերը բերեին, մահաւեր ճոճում էր օդում ու զիլ կանչում.

— Հո՛, մարաւ...

20 Պետին հնուց նախրապան էր: Նա աչքը տավարի մեջ էր բացել: Երբ երեխա էր, հորթերն էր պահում, իսկ հետո գեղի նախիրն էին տվել:

Ոչ ոք չունեի: Դեռ հորթարած էր, երբ մայրը մեռաւ, և Պետին մնաց կատարյալ որբ: Գյուղն էր նրան պահում. մի օր մեկի տան, մյուս օր մյուսի գոմում կամ մարագում քնում էր մինչև լուսաբաց և էլի վեր կենում, նախիրը քշում:

Իր հայրական հին տունը խանգարվել էր, կտուրը խո-
նարհվել, դերասները օջախի ծխից սեպացած կախվել էին,
կտուրի հողն ու քարը թափել ներսում: Վայրի կանեփը
փարթամորեն աճում էր տան ավերակների վրա, և հարե-
վանի հավերքը քուչուջ անելուց հետո պառկում էին կանե-
փի շվաքում:

— Պետի՛, ա՛յ անժառանգ, բա ե՞րբ պիտի հորդ ա-
մարաթը շինես,— հարցնում էին նրան:

Պետու ծաղկատար դեմքը ժպտում էր, հաստը նկած
աչքը ծռում էր ու բերանը ձգում, ուտերը վեր քաշում: 10

— Սաղ դեղն իմ տունն ա.— կասեր, և մահակը էլի
կճոճար օդում:

Երբ չուխան պատռում էր կամ տրեխի թելն էր կըտ-
քում, շալե շալվարի հին կարկատանները մաշվում ու մա-
զոտ աղդրերը բաց անում,— Զառի աքիրն էր միշտ հանդի-
մանում, թե ինչու կնիկ չի տռնում, հոր հանգած օջախը
շենացնում:

— Պետի, փուշ մնացած, կարողությունդ ո՞վ ա ու-
տելու...

Հանդիմանում էր Զառի աքիրը և չորացած աղբյուրի 20
ակունքի պես աչքերը կկոցում, բրդի թելը, ոսկրոտ մատ-
ները դողացնելով, ասեղի ակամեջով անցնում և կարկա-
տում Պետու շալվարը շալի:

Գեղի հարսներն էլ էին ծիծաղում Պետու վրա, բայց
նա նեղանալ չուներ: Ժպտում էր, և ճերմակ ատամների
շարքը փայլում էր մսոտ շուրթերի միջև:

Մի կաղ, ձեռքի մեկը չորացած պառավ աղջիկ կար
գեղում, որ սրա-նրա փռած ցորենն էր պահում կամ կտու-
րի վրա մեկնած չորաթանը: Աղջիկները նրան «Պետու
հարս» էին ասում և ծիծաղում, իսկ պառավ աղջիկը, կաղ 30
և ձեռքը չորացած, ունքերը կիտում էր, գայրանում, հայ-
հոյում և հետո էլ ժպտում ամոթխած:

Մի միտք, որպես ամպի ճերմակ քուլա ամառվա լա-
զուր երկնի վրա, ցանկալի մի միտք լողում էր հանդաբա-
ստալ աղջկա ուղեղում:

— Եթե այդպես լիներ, Պետին իրեն ուզեր...

Մարագում, դարմանի վրա պառկած, գիշերով հանկարծ Պետու միտն էր գալիս աղջիկների ծիծաղը, Զատի աքոր խոսքը, լին՝

— Կնիկ ա՛ռ, այ փուշ մնացած:

Միտքը ման էր ածում գյուղի ծանոթ տներում, աղջիկներին վերհիշում: Մի պահ թվում էր իրեն, որ լավ կլինի, եթե կնիկ ունենա, իրիկունը տուն գա, մեկը լինի, որ տաք ապուր եփի և տեղաշորը փռի: Բայց հարմար աղջիկ չէր գտնում: Զեյն տա, գեղում իրենից լավ և ունեւոր մարդ չատ կար:

Մարմինը եռում էր, քոր էր զգում և քնաթաթախ երկար եղունգներով քորում էր մարմինը, ինչպես եզն է քորում վիզը՝ մի հաստ քարի կամ սյունի քսելով: Միտն էր բերում և կաղ աղջիկը պառավ, և հետո միտքը մեղրաճանճի պես թռնում էր ուրիշ ծաղկի վրա, շնչում նոր բույր:

Նվ այդպես էլ մնաց:

Տարիներ անցան, տարիների հետ ջահելությունն էլ անցավ, և աշնան խոտի պես չորացավ տուն դնելու, կնիկ առնելու միտքը թաքուն:

* * *

Բացվում էր գարունը, հալոցքն էր սկսվում, և առվակներով ձյունաջուրը կշկշալով հոսում էր: Գարնան արեը մեղմ տաքացնում էր գետինը, և ձմռան երկար գիշերներից բեղարած գյուղացիք արեկող էին անում, նստում պատի տակ, մի շոր գերանի վրա և զրուցում:

Բացվում էր գարունը, և գոմերում տավարը տաքից նեղվում էր, անհանգստության նշաններ էր ցույց տալիս, շուտ-շուտ դռան կողմը նայում և բառաչում լիաթոք: Մողինները գիժ և արջառները խամ ջրի տանելիս թռչկոտում էին ձյունի վրա, պոզահարում իրար: Բուղաները չաղ, մսոտ աղդրերով, իրենց թաց ունգերով դարնան տաք օդում

դուրեկան հոտ էին որսում, բառաշում և ոտքերով ջլապինդ կիսահալ գետինը փորում:

Անհանգիստ էր և Պետին:

Տաքը նրան էլ էր նեղում, ավելի շատ էր քորում մարմինը և շուտ-շուտ նայում Այու սարին: Սարը նրա նշանն էր: Գարնան արևը հալցնում էր ձյունը Այու սարի, և կողերը բարստ սևին էին տալիս:

Երբեմն գյուղի մոտակա հանդն էր գնում, ոտով ձյունը դեռնում հրում և տեսնում, որ նոր ծլող բեղի պես կանաչ խոտը ցցվել է ձյունի տակ,

10

Կենդանական մի հաճույք էր ապրում Պետին գարնան սկզբին: Ձյունաջրի առվակների պես նրա երակներում արյունն ավելի էր հոսում և ծիծաղում էր, կոկորդային ձայներ հանում: Այգպես ախորժով վրնջում է ձին, երբ ախորժ ոսկհատ դարի են լցնում:

Պետին գարնան պատրաստութուն էր տեսնում, տրեխներն էր կարկատում, պարկի քուղերն էր ամրացնում, ուսին գցելու հնամաշ կարպետն էր փռում արևի տակ:

— Պետին կարպետն արեին է տվել,— ասում էին 20
գյուղացիք, և այդ նշան էր, որ մի քանի օր հետո տավարը հանդ է գնալու:

Հողատար մոր պես Պետին գոմից գոմ էր գնում, դիտողութուն անում կովատիրոջ, որ այս կովին շատ կեր տա կամ գոմը տաք պահի: Եթե մեկը կովի ծնելու ժամանակն էր ուզում իմանալ, Պետուն էր հարցնում, թե կովը երբ է բուղով եկել:

Պետին գիտեր, թե այս հորթը որ բուղից է, կամ այս կովը դժվար է ծնում: Կովը ծնելիս նա անպատճառ պիտի գլխավերևը կանգներ, օգներ կովատիրոջ:

30

Եվ երբ լորձունքոտ հորթը թաց կռպերը հաղիվ էր կարողանում շարժել, Պետին էր մաժում քիթ ու պռունդ կամ կովին շոյում:

— Ջան, հեյվանը շատ տանջանք ա քաշել... Համա տես է, էս էն ալա բուղի հորթն ա հա՛:

49

Կովը ծնելուց տան տերը մի բան պիտի տար Պետուն,
մի հին արխալուղ, մի աման կաթնով կամ խոստանում էր
կալին մի կոտ ցորեն: Պատահում էր, որ Կովը հանգին էր
ծնում: Նախիրը բերելիս Պետին հորթը ուսին էր դնում և
նախիրն առաջ արած գյուղ մտնում: Այսպիսի օրերին
ժպիտն անպակաս էր նրա դեմքին: Գիտեր, որ բարիք է
շալակին տանում և ուրախություն կովատիրոջ համար:

10 Նախիրը հանդ տանելուց մի քանի օր առաջ նա իմաց
էր տալիս, որ պատրաստվեն: Եվ ինչքան շատ նորություն-
ներ էր պատմում առաջին օրերին, երբ գյուղ էր վերա-
դառնում: Ձյունը հալվել էր, և ձյունի տակ մի կմախք կար
ցցված: Պետին մոտենում էր, նայում և որոշում, թե այդ
այն ոչխարն էր, որ ձմեռը գայլը գյուղից տարավ:

Օրերն ավելի էին տաքանում, կանաչը բոյ էր քաշում,
բացվում էին ծաղիկները՝ կապույտ, դեղին, կարմիր, հա-
զար բզեզ ու թիթեռ էին թռչում, մասուրի թփերի վրա
ծիտն էր բուն հյուսում, և նախիրը փնշոցով արածում էր
խոտը համեղ:

20 Պետու համար գարունը երջանիկ օրեր էր բերում:
Տարիներ շարունակ նույն հանդում ու սարում տավար
պահելով՝ նա այնքան էր վարժ խոտին ու ծաղիկին, որ
անսխալ կարող էր ասել, թե որ ծաղիկն է կանուխ բաց-
վում, որ խոտն է ցավի դեղ:

Երբեմն երբ նրա աչքին էր ընկնում մի շքեղ բզեզ
կամ թիթեռ գունավոր թևերով կամ դիտում էր, թե ինչպես
են մրջյունները աշխատում հերվա բունը սարքելու,— Պե-
տին զլուխը երերում էր և ինքն իրեն խոսում.

— Փառքդ շա՛տ, ա՛յ աստված, որ էսպես հրաշք բա-
ներ ևս ստեղծել...

* * *

30 Մի ամառ էլ տավարի մեջ ցավ երևաց: Ագին ծաղիկ
մի կով առավոտ նախիրը քշելիս միշտ ետանում էր մյուս-
ներից, կանգնում ճամփի կիսին, թնշում: Պետին զայրա-

ցավ, մահակով մի անգամ խփեց, բայց մինչև սարի տակը կովը չկարողացավ գնալ:

Պետին տեսավ, թե ինչպես կովի ոտքերը դողացին, շոքեց փնշոցով և էլ վեր չկացավ: Քթածակերից արնախառն թարախ էր գալիս, փորն ուռել էր, և հիվանդ կովը, որի ջուխտ աչքերում մի կսկիծ կար, նայում էր Պետուն:

Պետին շիվարեւ էր:

— Ի՞նչ եղավ սրան, յոնջա տված չլինե՞ն...

Դանակը հանեց, որ արյուն առնի, ահանջի ծայրերից պատռեց մի քիչ: Կովը ցավից գլուխը ձգեց, փորձեց կանգնել, բայց ոտքերը դողացին: Տաք արյան շիթերը ցալքուն տվին կանաչի վրա, բայց հետո արյունը լերդացավ, իսկ կովը չլավացավ:

Պետին գնաց, որ ջուր խմի մոտակա աղբյուրից, ցրոված նախիրը հավաքի ձորի մոտ: Եվ երբ վերադարձավ, կովն արդեն սատկել էր: Արնախառն թարախը քթից թափվել էր, լեզուն կատտել, սառել ատամների արանքում, փորն էլ ուռել էր՝ ձգված թմբուկի պես:

Պետին նոր գլխի ընկավ, որ «սև ցավ» է: Երեկոյան գյուղում էլ ուրիշ խոսակիք չկար: Բոլորի դեմքին էլ տըխրություն կար. հարցնում էին իրար, թե որտեղից կարող էր ցավը պատահած լինի, շուտ-շուտ նավթի ճրագներով գոմ էին գնում, նայում ապրանքին:

Ասես սառը ջուր էին մաղել Պետու գլխին: Իրեն կորցրել էր, շիվարել: Մտքով հազար ու մի բան էր անցնում, թե ինչու համար ցավը պատահեց:

Զառի աքիրն էլ մի կողմից էր կրակին յուղ ածում:

— Պետի, ցավը տվովի ա, փորձանք ա լինելու գեղում:

Եվ Պետին ավելի էր մտածում «փորձանքի» համար, բայց ավելի շուտ վախենում էր բժշկից, որ տարիներ առաջ մի անգամ էլ էր եկել գյուղը, տավարի ցավի ժամանակ:

Մյուս օրը երկու կով էլ սատկեց: Լուր եկավ, թե հարե-

վան գյուղում էլ է կով սատկել: Իսկ երեկոյան դեմ գգի-
րը կաուրներից ձեն էր տալիս, որ վաղը քաղաքից տավա-
րի բժիշկ է գալու:

Պետին մեջքը դեմ էր արել գոմի դռան, հենվել մա-
հակին, գգիւրին էր լսում: Միտն ընկավ Զառի աքոր խոսքը,
թե՛

— Պետի, գեղի վրա փորձանք ա գալու:

Այդ իրիկուն նա բերանը մի պատառ էլ չգրավ: Կո-
լովեց կարպետի մեջ և պառկեց հերվա շոր խոտի վրա:
10 Առավոտյան Պետին մոլորվածի պես էր: Նրա կյանքի սո-
վորական ընթացքը խանդարել էր հանկարծակի երեացած
ցավը: Օրվա այդ ժամին նա շատ քիչ էր գյուղում եղել և
անվարժ էր իրեն զգում, ման էր գալիս գոմից գոմ, ապ-
րանքին էր նայում: Իսկ ապրանքը գոմերի առաջ կապո-
տած բառաշում էր սարի կանաչ խոտի համար: Եվ տավա-
րի ամեն մի բառաշը ցավ էր ազդում Պետու սրտին:

Օրը ճաշ էր դարձել, երբ երկու պահակի հետ բժիշկը
գյուղ եկավ: Պետին տեսավ նրան ձիու վրա, պսպղան ակ-
նոցները աչքին, փայլուն կակարդը ճերմակ գլխարկի վրա:

20 Պետին տեսավ և ճանաչեց նրան:

Տավարը հանեցին գյուղի վերև, մի ընդարձակ կալ,
կապոտեցին առաջուց պատրաստած բիհերից: Տավարը
նեղվում էր շոգից, բառաշում էր սարի կանաչի համար,
իսկ տավարատերերը գլուխները կախ, ձեռները ծոցին
կանգնել էին, ամենքն իրենց տավարի մոտ:

Եկավ և բժիշկը, պահակներին ուղարկեց, որ գոմե-
րում փնտրեն, թե չկա՞ թաքցրած ապրանք: Եվ պահակնե-
րը որսի շան հոտառությամբ գոմերն ընկան:

30 Նրանցից մեկը, որ կես արշին բերան ուներ, մեկի
գոմի դուռը բաց անելիս աչքին ընկավ չաղ աքլորը, աղ-
բում բուջուջ անելիս: Տեսավ աքլորին, կես արշինանոց
բերանը ջրակալեց և թրով աքլորի մի թևը պոկեց, արնա-
կոլով աքլորը խուրջինի մեջ կոխեց:

Տան տերը կանչեց, աղաչեց, բայց նա սպառնաց, թե

բժշկին կասի, որ ապրանքը փախցրել է ուրիշ գյուղ, սպառնաց և ահարկու բռնեցքը մոտեցրեց գյուղացու քթին:

Մի գոմում գտան թաքցրած մի կով, դարմանով լի քթոցների ետև: Աղքատ մի տան միակ կովն էր, որ թաքցրել էին գոմի մութում բժշկի վախից:

Ամբողջ գյուղը հավաքվել էր գյուղի վերև, տավարի մոտ:

Երբ պահակները վերադարձան գոմից հանած կովը առաջ արած, բժիշկը ակնոցների ետևից հերսոտ աչքե- 10
րով նայեց գյուղացիներին և ինչ-որ բան ասաց, մասն էլ թափ տվավ:

— Չարանում ա, որ ապրանք են թաքցրել,—ասաց մեկը:

Հետո սկսվեց քննությունը, որին սրտատրոփ սպասում էին գյուղացիք: Նրանցից յուրաքանչյուրի սրտում ահ կար և կասկած, թե իր կովը կարող է հիվանդ դուրս գալ: Էլ պրծնում չկար այն ժամանակ:

Բժիշկը սկսեց ծայրից: Մոտենում էր ամեն մի տավարի, նայում լեզվին, աչքերին, պոչի տակին, ձեռքով նշան 20
էր անում պահակին, առողջը հիվանդից ջոկելու:

Պետին էլ էր այնտեղ: Կանգնել էր հեռուն, նայում էր բժշկին, կովերին, գյուղացոց: Ժխորի մեջ ոչ ոք ուշք չէր դարձնում նրա վրա, ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, որ Պետու սիրտը թրթռում էր, հենց որ բժիշկը մոտենում էր մի կովի և ավելի երկար սկսում զննել:

Իրիկնադեմին քննությունը վերջացավ: Տասներկու կով հիվանդ էին: Վառելուց բացի փրկություն ուրիշ միջոց չկար:

Եվ պահակները շտապեցնում էին գյուղացոց, որոնք 30
փոսեր էին փորում հիվանդ տավարը վառելու:

Շատերը լալիս էին: Հորթերը բակերում բառաչում էին, բառաչում էին և կովերը, ցավ կար և նրանց սրտում, որոնք բահ ու քլունգով արագ փորում էին խոր փոսեր:

Բժիշկն էր մենակ խաղաղ. սովորական բան էր նրա համար:

Երբ փոսերը պատրաստվեցին, հիվանդ կովերին քշեցին փոսերի մոտ: Պահակներից նա, որ կես արշինանոց բերան ուներ, կացնի բուլթ ծայրով խփում էր կենդանու ճակատին, շմում էր կենդանին անասելի ցավից, բառաչում և գլորվում փոսի մեջ:

10 Հետո սև նավթ թափեցին և խոտի խուրձեր, վառեցին նավթն էլ, խոտն էլ: Մութի մեջ վառվում էին խարույկների, ճենճերահոտ էր բարձրանում, իսկ քամին նավթի ու խանձված մսի հոտը փչում էր հեռու, դեպի սարերը, ուր կանաչի վրա գիշերվա ցողն էր կախում:

Բակում բառաչում էին հորթերը մինչև ուշ գիշեր, սուգ էր իջել գյուղի վրա:

Պետին անխոս, ցավը սրտում կանգնել էր վառվող խարույկների առաջ, միտն էր բերում սև կովը, որ կուրծքը կախ էր միշտ, և հանդից գալիս յուզուտ կաթը ծլում էր:

20 Երբ խարույկները հանգան, Պետին շիվար ետ դարձավ, կոլովեց կարպետի մեջ, պառկեց հերվա չոր խոտի վրա:

Որբ մնացած հորթերը բառաչում էին, և հերվա խուրձը գլխի տակ, հնացած կարպետի տակ Պետին լալիւ էր անօգ մնացած մանկան պես:

* * *

Մյուս առավոտ տավարը տանելիս Պետին սիրտ չարավ կալերի կողմը նայելու, գլուխը կախ անցավ: Աղբյուրի մոտ Զառի աքիրն էր, որ կովը բերել էր նախիրին խառնելու: Եվ Պետին առաջվա պես նրան չասաց, թե՝

— Հեյվանը մեղք ա, քիչ կթի:

Բայց Զառի աքիրը տնքալով իր խոսքն ասաց, որ՝

30 — Փորձանք ա գալու գեղի գլխին:

Առաջին օրերը շատ ծանր անցան: Պետին չէր կարո-

զանում մտահան անի կրակով վառած տավարը՝ Սիրտը մղկտում էր, նեղանում էր իրենից, երբ մտաբերում էր, թե ինչպես ինքը հիվանդ կովին սարի տակ մահակով մի անգամ խփեց:

Ժամանակն անցավ, ժամանակի հետ էլ գյուղը մոռացավ կորուստն իր: Ձմեռը եկավ: էլի առաջվա պես Պետին գոմերումն էր, ծանրած կովերին էր նայում, պարապությունից նեղվում և ձմռան վերջին նայում, թե երբ են երեւալու Այու սարի դուրս ցցված կողերը:

Ձմեռն անցնում էր, հալոցքի հետ խոտ էր կանաչում, 10 կանաչի հետ ջահելանում էր Պետին, հուռն էր արյունը: Բայց մտքից հանել էր կաղիկ, մի ձեռքը շորացած պառավ աղջկան:

Ձառի աքիրն էլ մեռել էր, և էլ ոչ ոք նրան չէր ասում թե՛

— Կնիկ ա՛ռ, այ փուշ մնացած, հորդ ամառաթը շինիր:

Պետին մերվել էր նախիրին, ընտելացել: Նախիրից դուրս ուրիշ գործ չունեւր նա, մտքերը նախիրից չէին հեռանում, սարերից դենը չէին գնում: 20

Միայն երբեմն, ամռան պարզկա լուսաբացին, երբ օդը մաքուր է, ապակու պես թափանցիկ, երբ հեռավոր սարերի գագաթները պարզ երևում են կապույտ հորիզոնում, նախիրն Այու սարի փեշերին արածացնելիս Պետին նստում էր մի բարձր քարի վրա և դիտում հեռուն, դաշտն անծայր, որի մեջտեղ կանաչ ալգիների մեջ թաղված էր քաղաքը հեռավոր:

Մի անգամ էր եղել այնտեղ, երազի պես էր հիշում քաղաքը հեռու, ասես չէր էլ տեսել, լսել էր հեքիաթի հետ, ձմռան երկար գիշերներին: 30

Նախիրը տուն քշելիս մի իրիկուն էլ նա գյուղում անսովոր իրարանցում տեսավ: Ամռան իրիկուն էր, հնձից, հարից տուն դարձած գյուղացիք խոսում էին խումբ-խումբ:

Փողոցով անցնելիս Պետին լսեց, որ մեկն ասեց, թե՛

— Այ անդարդ մարդ, սալդաթ էլ չի գնալու:

Պատերազմ էր հայտարարված, գյուղը ղինվոր պիտի տար:

Աշխատանքի խաղաղ օրերին այնպես էր երևում, թե սարերի ետև ընկած այդ գյուղի մասին քաղաքում ոչ ոք չգիտե: Բայց այդ օր գյուղն անտես թեկերով կապված զգաց իրեն, և մի բռունցք, ղինված բռունցք հարված էր պատրաստում գյուղի համար:

Գյուղից ղինվոր տարան:

10 Առաջին ամիսներում ասես ուրախություն կար: Զինվորների առաջին խումբը դհուլ-ղուռնով ճամփա ընկավ, բայց հետո դարնան ծիծեռնակի պես երևացին կռնատ տղերք, փայտե ոտքեր: Գերությունից նամակներ եկան, օտար և անսովոր խոսքեր եկան հեռու քաղաքներից ղինվորների նամակների հետ, և գյուղը կերպարանքը փոխեց: Դհուլ-ղուռնով էլ ղինվոր չէին ճամփու գնում, լաց հղող շատ կար, գյուղում այրի մնացած հարսերի համարքը ավելանում էր:

20 Ամեն ինչ գյուղում տակնուվրա էր եղել: Օրերը տարի էր դարձել, աղքատությունը ավելանում, հացի ղինը բարձրանում, շաքարը դառնում հիվանդի գեղ:

Եվ ասես վերջ չէր լինելու:

Պետին ղլուխը քաշ իր գործին էր: Գյուղում ասես նրան չէին էլ նկատում, առաջվա հանաքները չկար, սարում ծնած հորթը տուն բերելիս տան տերն առաջվա պես չէր ուրախանում:

— Պետի՛, մի խաբար բեր է՛, էղպես մի խեր խաբար բեր գերմանու պլենից:

30 Պետին ուտերը թոթվում էր, անխոս հեռանում: Վարձն էլ էր քչացել, առաջվա շափ հաց չէին տալիս, շատերն էին փող տալիս հացի տեղ, թղթի փողեր, որի համարքը Պետին չգիտեր:

Չին շոր ոչ ոք չէր տալիս, շատերն էին հնացած շորեր հագնում: Պետին ինքն էր գոմում, ճրագի լուսի տակ

ասեղը թելում, չուխի հերվա կարկատանը բրդի թելով նորից կարում: Հնացել էր ուսի կարպետը, և ոչ ոք չէր մտածում Պետուն մի նոր կարպետ տալու: Պաշարի մեջ շատ անգամ էր միայն չոր հաց լինում. յուզն ու պանիրը գյուղը ոսկու հաշվով էր ծախում: Առաջվա առատ ու լի օրերը չբացել էին:

Եվ երբ Պետին նախիրի հետ բարձրանում էր Այուսարի փեշերը, միտն էր բերում Զառի աքոր խոսքը.

— Փորձանք ա գալու, Պետի՛...

Միտն էր բերում, նայում քաղաքին, միտքը դանդաղաշարժ ծայրը ծայրին չէր հասցնում, մի ավի չէր հանգում: 10

Զմեռը եկավ: Նախիրը գոմերում էր, բայց առաջվա պես չէր: Օրեր էր պատահում, որ սոված էր մնում, աշխատում էր գոմերում, բայց հացի չէին կանչում: Ինքն էլ ամաշում էր հաց ուզի:

Նստում էր գոմի տաք անկյունում, լսում, թե ինչպես են որոճում կովերը, ուտելու պահանջ զգում:

Եվ մի հին միտք, որպես մանուկ օրերի հիշողություն, ելնում էր գլխի մեջ, շարժվում կանաչ թրթուրի պես: Այդ հին օրերի ծածուկ միտքն էր, տուն ունենալու, օջախ շինելու ցանկությունը զուսպ, որ ծնվում էր առաջ, երբ կուշտ էր, և երականների մեջ եռում էր արյունը: 20

Ժպտում էր ինքն իրեն: Մաղկատար դեմքի վրա ժպիտը փայլում էր մի պահ, հետո լուծվում, անէանում: Կռանում էր գլուխը, հառում էր աչքերը մի կետի, միտք անում երկար, մինչև քունը հաղթեր:

* * *

Գյուղում մի օր էլ լուր տարածվեց, թե ազատություն է ընկել, զորքը տուն է գալու, թագավոր չկա, կռիվ չկա:

Տեսակ-տեսակ մարդիկ եկան գյուղ, հազար ու մի խոսք ասացին, ժողովներ արին: Բայց այդ բոլորից գյու- 30

ղը միայն հասկացաւ այն. որ դրությունը ծանրանում է, նոր փորձանքներ են պահւած օրերում գալիք:

Զինվորները վերադառնում էին դիշերով, ղենքով, առանց հրացանի. ծածկվում էին ցերեկով մարագներում, մոտակա սարն էին փախչում, երբ լսում էին, թե մարդ է գալու գյուղ ժողովի, նոր ղորքի:

Աշուն էր, երբ լուր բերին, թե մոտակա շրջանում հայ, թուրք խառնվել են իրար, գյուղեր են կրակում, երկուստեք խմբերը դարձել են հրձիգներ վայրագ, արյունն են սթում արանքում գյուղերի:

Գյուղում զենքը մահակից շատացավ: Գնդացիւրներ կային, խոսում էին թնդանոթի մասին: Երեխաները ղենքից էին խոսում, հատ ու կենտ կրակոցները սովորական էին դարձել:

Զենքի հետ կողոպուտն էլ շատացավ: Գյուղում ապահով չէր: Քնելուց առաջ տան դռների կապերը ավելի էին պնդացնում: Գողություն կար այգիներում, գյուղը հին հաշիւներ էր մաքրում և հրկիզում հարեանի արտը, տասը տարի սրտում պահած վրեժը հանում:

Համարյա ամեն իրիկուն դիրքապահներ էին շրջում գյուղի շուրս կողմ: Նոր մարդիկ էին եկել՝ խմբապետ, վաշտապետ, որոնք լավ սենյակներում էին ապրում, յուղ ու հավ պահանջում, հեռանում գյուղից մի քանի օրով և թալանով վերադառնում:

Գյուղը կծկվել էր, վախից կուչ եկել: Բայց և կերուխում կար հարուստ տներում, ուր հրամանատարը հարբած կրակում էր տասնոցից պատուհանից դուրս, օդի մեջ: Սոսկում էին աղղում գյուղի վրա զնդակները՝ թեժ արձիճ, որ վղղում էին ձմռան ցուրտ օդում: Կես քուն, կես արթուն գյուղը հսկումի մեջ էր, մինչև լուսաբաց ականջը ահազանգի պատրաստ:

Տավարն էր, որ տաք գոմերում փնջոցով որոճում էր առաջվա պես, ծծկեր մանուկներն էին, որոնք անդետ,

անբան մուշ-մուշ քնում էին օրորոցի տաք պարուրների մեջ:

Պետին գլուղի գործերին չէր խառնվում: Ժողով չէր գնում. հարցնող չկար, մարդատեղ չէին դնում: Առաջվա պես գոմերում էր գիշերում, տավարի հետ կամ մարագի դարմանի մեջ:

Շնչադրում էին գլուղը, ցուցակներ կաղմում, տասնյակների բաժանում: Եվ ամեն անգամ, երբ գլուղացիք հարցնում էին, թե էլ ով մնաց ցուցակ մտցնելու, մեկը հանաքով պիտի ասեր.

10

— Բա Պետին:

Մշուսները պիտի ծիծաղեին, ջահելները սրախոսեին, թե Պետին լավ թնդանոթ կնետի կամ հրաման կտա, և մեկն ու մեկն էլ հանկարծ, խոսքի մեջ, պիտի ասեր.

— Հանաքը դեն, Պետին աչքիս շատ ա ալլակերպ:

Պետին ալլակերպ էր դարձել: Նա քաշվել էր, կծկվել, շատ քիչ էր խոսում, շատ քիչ էր երևում մարդամեջ: Ասես ծերացել էր. աչքերը փոս էին ընկել, ճակատի կնճիռները շատացել: Քալելիս գլուխը կախ էր պահում, մի բան փնտրողի պես:

20

Երբ խոսքը Պետու վրա գար, առաջարկ էր լինում Պետուն մի շուխա տալ կամ կարպետ:

— Էն ի՞նչ ա հալը, գաղթականը նրանից լավ ա:

Բայց գլուղն իր ցավերն ուներ, Պետու մասին հոգալու ժամանակ չկար:

Ձմեռն անցավ, հալոցքի հետ Այու սարի կողերն էլ բացվեցին, Պետին էլ ժիրացավ:

Կանաչը հերվա շոր խոտի տակ ծլել էր արդեն, գետինը ձմռան ամբարած խոնավությունն էր գոլորշիացնում: Կաթում էին կտուրները, ցեխ էր փողոցներում, դուրեկան էր ջերմությունը գարնան արևի:

30

Պետին նախիրը հանդ տարավ: Այս անգամ մահակի հետ նա հրացան էլ ուներ:

Իր օրում հրացանից չէր կրակել, նա իսկի ձեռք էլ չէր տվել: Պետին շատ ուղեց հրացան շառնի, բայց ստիպեցին: Վաշտապետը հերսոտեց, ոտը դետնին խփեց, Պետին էլ վախից տապ արավ, համաձայնեց: Գյուղը վախ ուներ, թե կարող էին տավարը սարից փախցնել:

Ծիծաղում էին, երբ մի քանի ջահել սովորեցնում էին Պետուն հրացան բանեցնել: Պետին վախվիտելով ձեռք տվավ հրացանին, ձեռքը ետ բաշեց, կարծես կրակ էր, այրեց: Եվ հրացանը մահակի պես ձեռքն առած՝ ամեն 10 օր նախիրը սարն էր տանում:

Իր մտքում նա ավելորդ էր համարում հրացան տանել: Սարում նրան բռնորն էլ գիտեին. քանի՜ ուրիշ հովիվ է եկել, միասին աղբյուրի մոտ հաց են կերել: Պետին խոր համոզում ուներ, թե իր ձանաչը երբեք չի կրակի, տավարի չի մոտենա:

Շատ անգամ էլ, երբ հրացանի ծանրությունը նեղացնում էր նրան, գյուղից հեռանալուց հետո մի բարի տակ պահում էր հրացանը և գյուղ դառնալիս էլի հանում, ձեռքին բռնում:

20 Երեխաները ծիծաղում էին նրա վրա.

— Պետի՛, քանի՞ մարդ ես սպանել:

— Պետի՛, բա զորքդ ո՞ւր ա...

Երբեմն Պետուն թվում էր, թե վաշտապետը դիտմամբ է զենք տվել, որ ծաղր անեն, ծիծաղեն: Այդ մըտքից նեղանում էր, կոտրվում և քաշվում դոմի մի անկյուն, որ մարդ չտեսնի:

Կուսաբացին, երբ Պետին աղբյուրի մոտ երեսն էր լվանում, իսկ կովերը հավաքվում էին աղբյուրի մոտ, Պետուն ասացին, որ ինքը սարում պիտի դիրքեր փորի:

30 Նախիրն այդ օր գյուղում պիտի մնար:

Պետին շփոթմունքից մոռացավ երեսը փափախով սրբել: Զուրը ծլլում էր դեմքից: Մի պահ մտածեց, ուղեց հրաժարվի, բայց հիշեց, որ վաշտապետը ոտը էլի դետնով կտա:

Եւ մյուսների հետ ինքն էլ զնաց Այու սարի լանջին
դիրքեր փորելու:

Գարնան ամպոտ օր էր: Անձրեւ մաղում էր մեղմ,
խոնավութեան մեջ կար գարնան ծաղիկների, կանաչ խո-
տի բուրմունք:

Պետին հացը մի քարի տակ դրեց և տասնապետի
ցույց տված տեղը սկսեց փորել: Բավական հեռու մի ու-
րիշն էր փորում, նրա կողքին երրորդը, և այսպես գար-
նան ամպոտ մի օր, Այու սարի ծաղկոտ լանջի վրա երե-
վացին խրամատի գոտիներ:

10

Փորում էր Պետին անվարժ շարժումներով, և քրո-
տինքը սնդկի հատիկների պես գլորվում էր նրա ծաղ-
կատար ձակատից:

Ամպերը մեկ էլ ետ քաշվեցին, գարնան արեւը երե-
վաց ամպի տակից, և բուրմունքն ավելի շատացավ: Պե-
տին թիկն տվեց մի քարի, նստեց հանգստանալու:

Հեռվում, այգիների մեջ թաղված քաղաքը դաշտի
վրա օազիսի նման էր երևում:

Պետու ախանջին հասավ կովի բառաշի ձայն, որ
գյուղի կողմից էր գալիս: Նա նայեց, բառաշի ձայնը մեկ
էլ լսվեց:

20

— Զահն, մարալ. սոված ես մնացել,— ասեց ինքն
իրեն և մտքում դրեց տավարն առավոտ կանուխ Այու
սարի կողմը բռնելու, ուր խոտը համեղ էր և առատ:

Թիկնել էր քարին, նայում էր դիմացի բլուրներին:
Արևի շողերի տակ ինչ-որ վեհութուն կար Պետու շար-
քաշ, պղնձագույն դեմքին, փոս ընկած աչքերում անհուն
բարոյություն կար և միամիտ սեր դեպի խոտը, կովը, ծաղ-
կած սարերը:

...Դիմացի բլուրի ետևից լսվեց հատուկենտ կրակո-
ցի ձայն, Պետին ձգվեց հասակով մի, լսողությունը լա-
րեց:

30

Եւ հանկարծ ընկավ խրամատի մեջ, ընկավ երեսնի-
վար, թաց հողի վրա: Այդպես ընկնում է խոտը կիսաշոր,
երբ գերանդին սլալով կտրում է ներքևից:

61

Պատահական գնդա՞կ էր, թե դարանակալի խելագար ցանկովթյուն, որ շիկացած արճճի հետ թռավ հեռ-վից, շաղ տվավ Պետու գանգը կանաչ խոտերի վրա:

Նրբ տասնապետը եկավ խրամատին նայելու, տեսավ Պետուն՝ ընկած երեսնիվար: Նոր փորած հողը ծծել էր արյունը կարմիր:

Խրամատի մի անկյունում էլ թաղեցին նրան:

Գյուղը հոգս շատ ուներ, լաց չեղավ Պետու համար: Տավարն էր, որ առավոտյան բառաչում էր գոմում, սարի
10 կանաչին կարոտ:

Իսկ գիշերվա անձրևը սրբեց, լվաց խոտերից կաթիլները Պետու արյան...

~ * * ~

Այու սարի լանջին հիմա մի կտոր տեղ կա, ուր կանաչն ավելի փարթամ է, ավելի մուգ: Փարթամ կանաչի տակ փռում են ոսկորները Պետու:

ԾԻՐԱՆԻ ՏԱՓ

Թեկուզ անունը Ծիրանի տափ է, բայց և ծիրանի ոչ մի ծառ չկա այնտեղ: Գետի ափին, քարաժայռերի ճեղքերում մացառուներ կան, քրքրված ցախավելի պես դիք-դիք ցցված: Ծիրանի տափի առավելութունը քամիներից պաշտպանված լինելն է և ջրի մոտիկությունը: Սարում, երբ զարնան սկզբին բորան է լինում, անձրևախառն քամի, չոբանը ոչխարը դեպի ձորն է քշում և պատասպարան տալիս լերի Ծիրանի տափի ժայռերի ետև: Այժմերը մացառուներ են կրծում: Ոչխարը՝ զլուխը իրար շեքի մեջ՝ որոճում է: Հոտի մեջ և ոչ մի ոչխար բորան օրերին զլուխը վեր չի հանի:

10

Ծիրանի տափը հիշատակելու արժանի ոչինչ չէր ունենա, եթե նա երկու գյուղի՝ Միրի և Մրոցի միջև անվերջ շարունակվող կռիվների, խոսք ու զրույցի առարկա չդառնար, եթե նրա համար տարիների բնթացքում բազմաթիվ անգամ մահակներով կռիվ չտալին երկու հարեվան գյուղերը՝ Մրոցն ու Միրը:

Երկու գյուղն էլ գետի ձախ ափին են ընկած, Մրոցը վերև, իսկ Միրը՝ ներքև:

20

Մրոցն ու Միրը հավասար ծխեր ունեն, և առաջներում, երբ մահակներով կռիվ էին տալիս Ծիրանի տափի համար, այնպես էր պատահում, որ մի տարի Մրոցն էր

հաղթում, հաջորդ տարին՝ Միրը կամ երկուսն էլ ջարդված վերադառնում էին, որովհետև Միրանի տափի համար համարյա հավասար թվով մահակներ էին դարկվում երկուստեք:

Մրոցն էլ էր այժ ու ոչխար պահում, Միրն էլ, վերի գյուղումն էլ կար եկեղեցի, ներքևի գյուղում էլ: Շատ անգամ միաժամանակ էին բացվում ուշունցի պարկերը: Վերևի գյուղում, պատի տակ նստոտած ալևորներից ոմանք հոնի կարմիր փայտերը մեկնում էին Միրի կողմը, հայհույում:

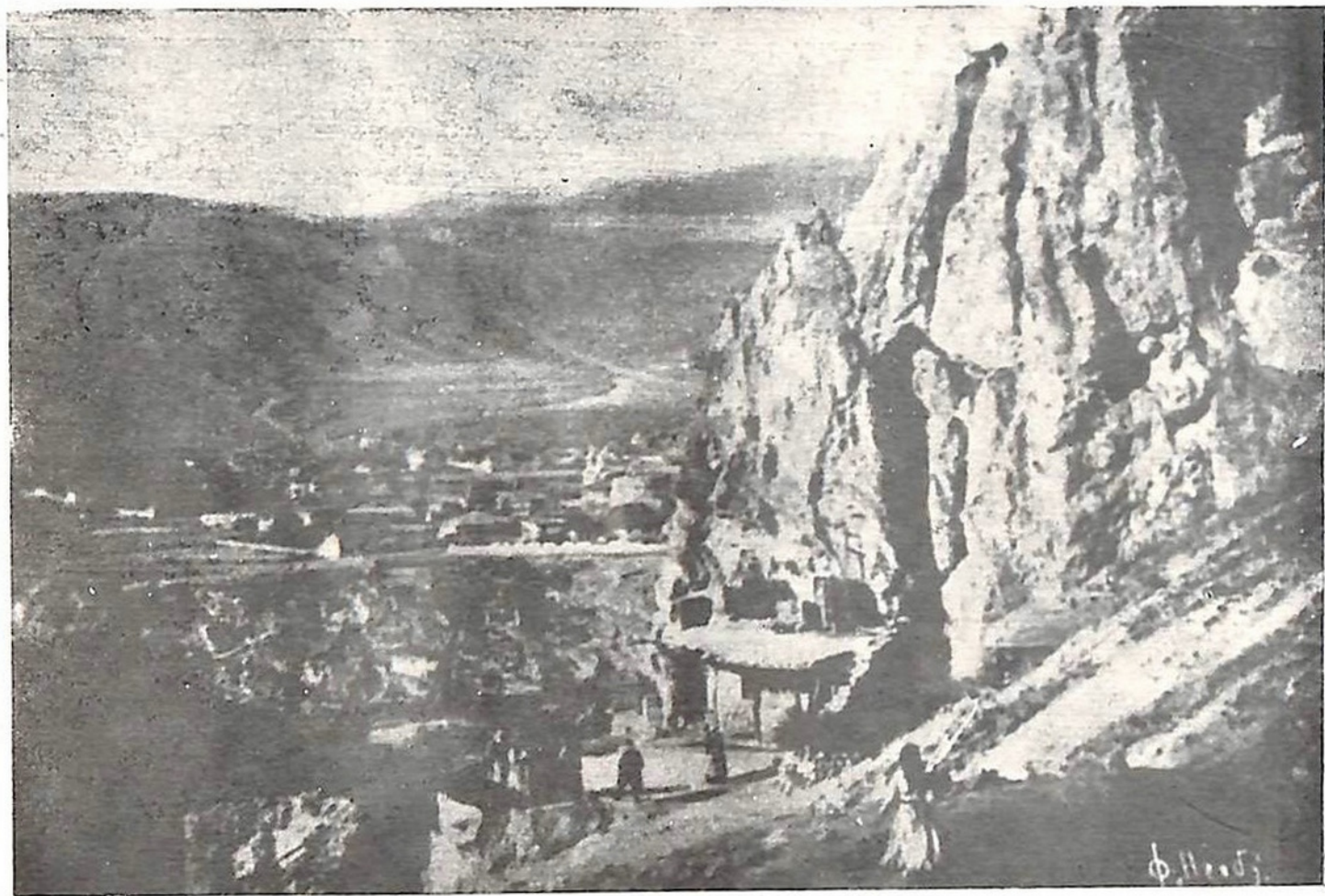
— Միրն էլ շեն ա՞, վառես խանձահոտ չի դա: Մեր աղբաջրումն են նրանք խմոր հունցում...

Գուցե հենց այդ ժամանակ Միրի ալևորներն էլ էին անիծում վերի գյուղերին և ջահելների սրտում պապենական ոխը թեժ պահում: Բայց նրանք առիթ չունեին ասելու, թե Մրոցը վառես՝ խանձահոտ չի դա, թե նրանք աղբաջրով են խմոր հունցում, որովհետև Միրում երեխան էլ գիտեր, թե գետը վերից է գալիս, անցնում է Մրոցի կողքով, սրբում գետի մոտ կիտած աղբակույտերն ու մոխրանոցները և լվանում գետի միջով անցնող կովերի, ձկների, ձիերի սմբակներն ու կճղակները: Միրի հարս ու աղջիկ այդ ալեկի լավ գիտեին, դրա համար էլ լուսաբացից վաղում էին գետը՝ ջուր առնելու, մինչև ջրի սրըտորվելը:

Միրի երեխաներն էլ գիտեին, որ գետը վերևից է գալիս, բայց հարկավոր էր մի քիչ հասակ առնելն և հասկանալին, թե ինչու իրենց ալևորները վերի գյուղի հասցեին չէին ասում:

— Վառես, խանձահոտ չի դա...

Մրոցն էլ այժ ու ոչխար էր պահում, Միրն էլ, բայց Մրոցում այնպիսի մարդիկ կային, որոնք ամբողջ Միրի չափ ոչխար ունեին: Կարելի էր առավոտ կանուխ գետից ջուր վերցնելով խմել նույնպիսի մաքուր և սառը ջուր, ինչպիսին վերի գյուղն էր խմում, բայց Միրը վերի գյու-

Դորիս (1900-ական թվականներ)

Ա. Բախուհը, որին՝ Սևադան և կինը՝ Վարյա Զիվիշյանը, 1927 թ.

դի չափ կռվ չէր պահում: Երբ Միրի լղար կռվերը քարերի արանքում բուսած չոր խոտերն էին պոկում, Մրոցի կռվերի լիք կուրծքը թաղվում էր կանաչ խոտերի մեջ, պտուկները քսվում էին ծաղիկների թերթիկներին, և ծաղկափռն էր նստում վերի գյուղի կռվերի կուրծին:

Այդ մասին Միրի երեխաները պիտի իմանային, երբ չափահաս դառնային և հասկանային, որ կռվն կճուճի մեջ պահած յուղի պաշարը կապ ունի սարի կանաչի հետ: Երբ այս հասկանում էին Միրանի տափի մասին գյուղում խոսք ու գրույց լինելուց հետո, նրանք խլշում էին ականջները, մահակի կոթն ավելի պինդ սեղմում և մյուսների հետ վազում Միրանի տափը, եթե հավարն ընկներ, որ Մրոցի շորանները ոչխարն ու տավարը քշել են ձորի կողմը:

Եվ թեկուզ ամառվա շոգին կանաչը խանձվում է, հողը ճաքճքում, էլի շոգից նեղացած նախիրը ժայռի շվաքում հանգստանում է, գետի սառնությունը հովաքում է նրանց մաշկը, և արևը թեքվելուց հետո, Միրանի տափում նախիրն էլի ուտելու մի քիչ խոտ է ճարում, այժե-
րը՝ մացառների վրա տերև:

* * *

Ոչ ոք չէր հիշում՝ ոչ Մրոցում և ոչ էլ Միրում, թե երբ ծագեց առաջին թշնամությունը Միրանի տափի համար:

Եթե Մրոցին էին հարցնում, հազար ու մի պատմություն էին անում, թե իրենցն է Միրանի տափը, «ինչի-ների» ձեռքով քաշած պլան ունեն, թղթեր կան:

— Էս է, ես իմ ձեռքերով եմ էնտեղ կուրգանի քարերը սահմանի վրա շարել...

— Իմ միտս է, որ հորս ոչխարը գիշերն էլ էր Միրանի տափում մնում:

— Միրի սահմանը Միրանի տափից էլ շատ դեռնա... էն մեր հայրական հողն ա...

Իհարկե, Մրոցը միայն այդ չէր ասում, և երեք հոգի չէին խոսում, Եթե մեկը հարցնէր նրանց Միրանի տափի մասին: Վրա էին տալիս, իրար համշտկում, ամեն մեկն աշխատում էր առաջ ընկնել և շինովնիկին պատմել իր մտքինը, իր լսածը հաստատելու, որ Միրանի տափը Մրոցինն է: Շատերն այնքան էին հեռու գնում, այնպես էին հորինում, որ մոտին կանգնած հարեանն էլ չէր հավատում նրա ասածին, բայց լուծ էր, մտքում ծիծաղում, զլխով անում, որ շինովնիկը հավատա նրա ասածին: Զէ՞ որ խոսքը Միրանի տափի մասին էր, գետի տափին բուսած մացառների, գյուղի սահմաններն էլ ավելի լայնացնելու մասին:

Բայց վեճը շատ խոսելը և բարձր կանչելը չէր սրուշում: Զինովնիկի գնալուց հետո Մրոցում շշուկով և շատ ծածուկ իրար մեջ հավաքում էին այն գումարը, որի մասին զիշերվա կերուխումի ժամանակ ախարկել էր բաղաբից եկած «մեծավորը» և ավելացրել:

— Ձեր օգտի համար եմ ասում, դուք գիտեք, մենակ ինձ համար չեմ ուզում:

Զինովնիկը Միր էլ էր գնում: Ներքի գյուղն աշխատում էր ավելի ճոխ ընդունել նրան, սրա-նրա տնից հավաքում էին հարմար իրեր, մի տնից մաքուր բարձ, մյուսից՝ գյուղի միակ լավ կարպետը, տունը զարդարում, հարսերի վրա բարկանում, որ փոշի չանեն, ապա, սենյակը սարքելուց, խոնարհ գլուխ տալիս եկվորին, ներս տանում:

Ոմանք եկողների ձիերն էին տեղավորում, զարի տալիս և խոնարհաբար ռամկի խեղճությամբ ժպտում մեծավորի պահակի առաջ, նրան էլ լավություն անում, մտածելով, որ գուցե այդ էլ օգնի Միրանի տափի անվերջ վեճին:

Միրում էլ էին բարձր ձայնով կանչում, աղմկում: Նրանք գիտեին, թե ինչ են ասել վերի գյուղում, հերքում

էին «պլանի» պատմութիւնը, մեկը մոտենում էր, իր ձգած գլուխը ցույց տալիս, պատմում, թե ինչպես են Մրոցի գլուղացիք մահակով խփել, մյուսը՝ հարեաններին բռնելով երեսային էր առաջ հրում, բաց անում ոտքը և շան կծած վերքերը ցույց տալիս:

Երեխան զարմացած և վախով նայում էր շինովնիկի պապըն կոճակներին, հայրը նրա ոտից պինդ բռնած բարձրացնում էր երեսային, որ «մեծավորը» ավելի լավ տեսնի: Իսկ շինովնիկի աչքերը երեսայի ոտի սպիւններից սահում էին գետնի գունավոր կարպետին և մտքում դին գնում կարպետին, կարպետը համեմատում Մրոցի խոստացած կաշառքի հետ:

Զարմանք էլ չէր, եթե մյուս օրը, Մրոցի աչքից անտես պահելու համար, Միրից մի քանի հոգի, գիշերվա կարպետը թաղիքի մեջ փաթաթած տանում էին քաղաք, շինովնիկի տունը: Միրում էլ էին շշուկով ինքնատուրք նշանակում, կարպետի գինը տալիս տիրոջը, որ հարս ու աղջիկ ձմռան գիշերներին գունավոր թելերից մի նոր կարպետ գործեն և պատմեն հնօրյա շարքերից:

Եթե պատահեր, որ քաղաքից եկողը մյուս օրը համաճայնվեր անձամբ տեսնելու Ծիրանի տափը, համարյա ամբողջ Միրն էր գլուղից դուրս գալիս՝ որը ոտով, որը ձիով: Գլուղի աչքաբաց, ազդեցիկ մարդիկ, «մեծավորի» ձիու սանձը բռնած, դարձյալ Ծիրանի տափի մոտին էին պատմում և նույն հոգով այդ պատմութիւնն անում՝ ազդեցիկ մարդիկ շինովնիկին, գլուղի գլիրը՝ նրա պահակին:

Անհնար էր, որ մեկը կոտրատած ռուսերենով Ծիրանի տափին հասնելիս «մեծավորին» չպատմեր մի հին խոսք, թե ինչպես մի հարուստ մի տղեղ կին է ունենում և մի սիրուն աղախին, ինչպես մի օր երկուսն էլ գնում են սարը՝ ոչխարը կթելու, խանի շոբանը կարծում է, թե սիրունն է խանի կինը, և երբ խանը դալիս է, շոբանը ցույց է տալիս տղեղ կնոջը և խանին զարմանքով

Հարց տալիս՝ խառն ապրած կենա, սրան էլ են զուռնով բերել... —

Նվ այդ ասելիս պատմողը պիտի հարցներ, թե Մրոցի հողերի շարքերին Ծիրանի տափն է՞լ է հող, բայց «մեծավորը» քահ-քահ պիտի ծիծաղեր, և Միրի մի քանի միամիտ գյուղացի, որոնք անգիր կասեին այդ պատմությունը, շինովնիկի ծիծաղը հօգուտ Միրի կընդունեին:

10 Այսպես շատ տարիներ եկել են, գնացել, երկու գյուղից էլ շատ յուզ ու պանիր, գորգ ու կարպետ են տաքել հազար ու մի շինովնիկ և տարածի համեմատ էլ հատկացրել Ծիրանի տափը՝ մերթ Միրին, մերթ Մրոցին, կռիվների աղբյուր ստեղծել, ամեն տարի մացառուտի կանաչ տերևները բացվելու հետ երկու գյուղումն էլ թեժացրել զայրույթի Ծիրանի տափի համար...

* * *

Խորհրդային օրերն եկան:

20 Նրբ որ զավառական քաղաքից թշնամու խուճապի մատնված զորքերը հեռացան, և բեկարած կարմիր բանակայինները պառկեցին Աղգային խորհրդի զիվանների վրա, բանակի շտաբը քաղաքի հետ գրաված համարեց և հեռու ձորերը, որոնցից մեկումն ընկած էին Մրոցն ու Միրը:

Հարկավոր էլ շէր զորք ուղարկել, ոչ էլ թնդանոթի Տեղացի մի ագիտատոր անցավ ձորերով և պատմեց այն, ինչի մասին լսել էին ձորի գյուղերում:

Հենց որ լուր եկավ, թե զավառական քաղաքից փախել են նրանք, որոնցից ոմանք առաջվա շինովնիկի պես էին մտածում Ծիրանի տափի խնդիրը որոշելիս, երկու գյուղն էլ ականջները խլշեցին նոր օրերի լուրերին, աչքերի առաջ Ծիրանի տափը:

30 Նվ ձորերում քարոզող ագիտատորը հենց որ Միր գնաց և ընդարձակ կալում հավաքված ժողովրդին ճառ

ասաց, ձեռքերն օդում ճոճելով, զայրացած մի քանի անգամ կրկնեց «արնախումներ, գիշատիչներ», Միրում շատերն այնպես հասկացան, թե այդ բառերը վերի գյուղին են ուղղված: Ճառից հետո եկվորին շրջապատեցին գյուղացիք, և առաջին հարցը Միրանի տափի մասին եղավ. պատասխանը՝ թե «հողն աշխատավորին» — ավելի երկմիտ դարձրեց Միրի բնակիչներին: Ագիտատորի գնալուց հետո գյուղում ոմանք նրա պատասխանը հօգուտ Մրոցի էին մեկնաբանում:

Նույն ճառը կրկնվեց և Մրոցում: Այնտեղ էլ ժողովուրդը խլշած ականջներով լսեց նրան, և երբ ագիտատորը հողահավասարման անունը տվեց, բազմաթյունը շարժվեց. թե մարդիկ կային, որոնց մտքերը հեռու էին, ցնցվեցին, մոտեցան խոսողին: Շատ մարդ էր լսում նրան, և այդ ընթացքին Մրոցում ոչ մի ուղեղ չկար, որի ծալքերում Միրանի տափի պատմությունը չդառնար շվաքի պես: Հսկուց հետո շատերը խոսեցին Միրանի տափի մասին:

Կեսգիշերին Մրոցում մի քանի մարդիկ խոսում էին կտուրի վրա, որի տակ քուրսու վրա քնել էր ագիտատորը:

— Հը՞, ի՞նչ անենք...

— Զի վերցնի, հերսոտ ա...

— Բա էդպես գնա՞, ախր լավ չի լինի...

Առավոտյան, երբ քաղաքից եկած ընկերը ձին նստեց ուրիշ գյուղ գնալու, նրան բարի ճանապարհ ասացին, մոտեցան ձեռք տվին:

Երբ մոտեցավ և նա, որ կեսգիշերին կտուրի վրա խոսելիս ասել էր, թե «լավ չի լինի, թե էդպես գնա» և ուզեց աջը մեկնի և բարեկեցիկ ձիավորի բռան մեջ դնի այն, ինչ պինդ սեղմել էր ձեռքում, աջը մեկնելիս աչքը ընկավ ձիավորի աչքին, և կիսով չափ մեկնած ձեռքը երկյուղից ետ ընկավ փափախի վրա, բռի մեջ՝ դրամ: Զիավորին ճանապարհելիս նա փափախը հանեց: Նույն օրը կտուրի վրա խոսողները շատ հանդիմանեցին նրան, իսկ նա ուսերն էր վեր քաշում և ասում.

10

20

30

— Կարացի ոչ, աչքերը հերսոտ էր...

Մի գարուն էլ շուռ տվեց, և այդ գարնանը քաղաքից հողաշափը եկավ երկու գյուղի սահմանները որոշելու: Հողաշափը դեռ գյուղ չեկած՝ երկու գյուղումն էլ գիտեին նրա մասին այնքան տեղեկություն, կարծես այդ մարդը տարիներ էր ապրել նրանց հետ: Մինչև նրա գալը երկու գյուղումն էլ նրա մասին էին խոսում:

— Ասում են շատ խղճով ա:

— Խմիչքեղենից հեռու չի...

10 — Որ հերսոտեց, էլ պրծնում չկա, գործը կքանդի...

— Աչքի մինն էլ մի թեթև շաշ ա...

Հողաշափի գալուց հետո խոսքն ու զրույցն ավելի շատացավ: Դեռ Միրին չհասած, վերին գյուղից ձիավորներ էին եկել նրան իրենց մոտ տանելու: Եվ որովհետև նա «խմիչքեղենից հեռու չէր», վերի գյուղը գնաց, որի մասին լսել էր քաղաքում: Առաջին հաղթանակը թե տվեց Մրոցին, շուր մաղեց Միրի գլխին: Ծիրանի տափի բախտը կիսով չափ որոշված համարեցին:

20 Հողաշափը շաբաթից ավել մնաց, երկու գյուղում էլ կերավ ձու, կարագ, մեղր, քնեց մաքուր տեղաշորում, շատ անգամ էլ լսեց խանի և զուռնով բերած հարսի պատմությունը, Մրոցի աղգեցիկ մարդկանց խոսքը, որ իրենք Ծիրանի տափի պլանն ունեն:

Հողաշափը վերադարձավ: Ճամփին նրա ձիու սանձից բռնում էին: Երբ բռնողը Մրոցից էր, Ծիրանի տափն իրենց գյուղի համար էր խնդրում, իսկ եթե Միրից էր՝ Միրի համար:

30 Եվ երկուսն էլ համարյա նույն օրհնությունն էին թափում հողաշափի գավակների, տան և մեռած-կենդանի բարեկամների գլխին, աշխատում մի բան իմանալ, խոսքի միջից մի շող, որով լուսավորեին իրենց կասկածների մթությունը, մինչև քաղաքից մի լուր գար:

Իսկ հողաշափը հենց մի գլուխ ասում էր.

— Լավ կլինի, էնպես սահման եմ դրել ո՛ր...

Եվ այդ լավը հօգուտ Միրի հղավ...

Քաղաքից այդպես հայտնեցին Միրին էլ, Մրոցին էլ՝ նույն ձևով գրած, նույն թղթի վրա. «Ծիրանի տափն ամբողջովին տալ Միր գյուղին, որպես աղքատ և հողազուրկ գյուղի»:

Թեև կուղ թուղթը շատ փոքր էր և հասարակ, բայց ամենամեծ ումբն էլ այդպիսի աղմուկ չէր հանի Մրոցում, ինչ հանեց թուղթը: Գալիս էին նայում թղթին, ձեռք տալիս, թեև կուղ շատերն էին անդրադեռ, և ձեռք տալուց, ուրիշին էին վերադարձնում թուղթը, որ կեծացած թիթեղի կտորի պես խանձում էր ձեռք տվողի մատները: 10

Նույն երեկոյան Միրում գյուղացիք խոսում էին, կասկածներ հայտնում: Ծիշտ է, թուղթը չէր խանձում, բայց վստահություն էլ չէր տալիս: Այդ փոքրիկ կտորի վրա ի՞նչ գրչով կարելի էր Ծիրանի տափի պատմությանը վերջ տալ:

— Հը՞, ըստեղ մի բան կա որ...

— Զէ, էսքան շուտ չէր լինի...

Մյուս օրը Միրից երեք հոգի քաղաք գնացին, մոտեցան մի երիտասարդի, որ հողային գործերն էր վարում, նրա սեղանին դրին Միրի համախոսականը: Զարմացք 20 բան էր գրած համախոսականում. երիտասարդը կարդաց, քթի տակ ժպտալով նայեց գյուղացիներին:

— Մեզ Ծիրանի տափի կեսը տվեք,—ասացին նրանք:

Մ Ի Ր Հ Ա Վ

Աշուն էր, սլաշծառ աշուն...

Օղը մաքուր էր, արցունքի պես ջինջ: Կապտավուն սարերն ալնքան մոտ, ալնքան պարզ էին երևում, որ հեռվից կարելի էր համարել նրանց մաքուր լանջերի բոլոր ձորակները, կարմրին տվող մասրենու թփերը:

10 Աշուն էր, տերևաթափով, արևի նվաղ ջերմությամբ, դառնաշունչ քամիով, որ ծառերի ճղներից պոկում էր դեղնած տերևները, խմբերով քշում, տանում հեռու ձորերը: Նույնիսկ քարափի հաստաբուն կաղնին խոնարհվում էր քամու առաջ: Ամալի ձորերում, դեղնակարմիր անտառի և հնձած արտերի վրա լիջել էր մի սլաշծառ տըխրություն: Ջինջ օդի սառնության մեջ զգացվում էր առաջին ձյունի շունչը:

Այդում երիտասարդ կեռասենիները մրսում էին, քամուց խշշում: Սիմինդրի երկար տերևները թրերի նման քսվում էին իրար, պողպատի ձայն հանում: Կարծես ձիավորներ էին արշավում իրար դեմ, և սիմինդրի տերևը, որպես բեկված սուսեր, ընկնում էր քամու առաջ:

20 Արևի տակ ժպտում էր վերջին արևածաղիկը և օրորում դեղին գլուխը:

Դիլան դային նստել էր հնձանի պատի տակ, ընկուզենու շոր կոճղին: Նա սովորություն ուներ ուշ աշնանը

վերջին անգամ այդին մտնելու, դուռ ու ցանկապատ ամ-
րացնելու և հնձանը փակելու, որպեսզի ձմռան ցուրտ գի-
շերներին զայլ ու գաղան չսրտասպարովեն ներսը:

Չորացած ոստերի և ցողունների մի կապ ժողովել
էր, դրել մոտը: Եվ հողնությունից հանգստանում էր, աչքը
հեռու սարերին: Նստել էր ու միտք էր անում՝ ականջը սի-
մփնդրի տերևների խշշոցին:

Աշնան արևը ջերմացնում էր նրան. ձորի խաղաղու-
թյունը դուրեկան էր: Ծառերին փաթաթված վազերն օրոր-
վում էին քամուց, Դիլան դայու միտքն էլ տարուբեր էր լի- 10
նում, ինչպես բամինների բերանն ընկած շոր տերև: Քա-
մուց հնձանի դռնակը մեղմ ճոնչում էր, և մաշված դուռը
դողգոջ երգում էր մի հին երգ:

Եթե արևը չխոնարհվեր դեպի մայրամուտ, նա ա-
ռանց հողնության երկար կմնար այդ դիրքով և չէր հագե-
նա մրգերը քաղած և արդեն դեղնող ծառերի սոսափից:
Շուտով կիջնի ձմեռ, և ո՞վ գիտի, բացվող գարնանը նո-
րից պիտի ի՞նքը բանա այգու դուռը, թե՞ մի ուրիշ ձեռք:

Աշնան խաղաղ օրին նրան հաճելի էր և՛ սիմփնդրի
տերևների խշշոցը, և՛ վազերի օրորը, և՛ հնձանի դռնակի 20
երգը:

Այգուկն մի անգամ էլ, շատ տարիներ առաջ, ճոնչաց
այգու դուռը: Էլի արև օր էր: Հնձանի ստվերում ուռնու
կողովների մեջ սև խաղողը շողշողում էր:

Ներսը՝ քարե տաշտի մեջ, Դիլան դային, մինչև ծընկ-
ները բաց ոտներով, ճմլում էր խաղողը, և արնագույն շի-
րան քարե տաշտից ծորում էր կավե կարասը:

Հնձանը շոգ էր: Ծմլում էր խաղողը, լինքն իրեն դնդը-
նում կաշտառ մի երգ, և քրտինքի կաթիլները գլորվում
էին, ընկնում շիրալի մեջ: Երիտասարդ էր այն ժամանակ, 30
երակներում արյունը հոսում էր իբրև թունդ գինի:

Դռան ձայնին Դիլանը գլուխը դուրս հանեց: Այգում
ոչ ոք չկար: Ու հանկարծ, երբ սիմփնդրի մարգերում երե-
վաց գլխի դառ կապույտ մանդիլը, ինքը պահվեց դռան
հետևը:

Վարժես հավք էր թաքնվել անտառի միջին խորշում: Ապա վիզը երկարեց, ինչպես կաքավը դեղնած արտերում խշշշուն լսելուց, և մի ջահել կին դուրս եկավ սիմինդրի խիտ արախից: Դուրս եկավ ճոճեց բարակ մարմինը, որպես եղեգ և կաքավի մանր քայլերով սորաց դեպի հնձանը:

10 Սոնան էր, զառ մանդիլով նորահարսը, լույս աստամներով այն աղջիկը, որ այնպես զրնգան ծիծաղում էր, երբ առվակի մեջ կախում էր սպիտակ սրունքները, իսկ դրացու տղան՝ Դիլանը, ջուր էր ցնցվում նրա ողկույզի պես գանգուր մազերին:

Հարսը փափուկ քայլերով, ինչպես այծյամը ձյունի վրա, մոտեցավ հնձանին: Դռան մոտ զրնգացին Սոնայի շալե շապիկի արծաթ սուրմաները, և ներս մտավ, ինչպես միամիտ հավքը վանդակի բաց դռնով:

Հանկարծ տեսավ նրան, ցնցվեց, ուստյուն արեց դեպի հետ, բայց մի կրակված ձեռք փակեց հնձանի դռնակը:

— Բաղը մարդ կգա, Դիլան,— դողալով խնդրեց նա: Ու չիմացավ գինուցն էր, թե հնձանն էր տաք,— Դի-
20 լան դային չիմացավ: Սոնայի ականջին շշնջաց.

— Կաց, անխիղճ...

Շշնջաց ու պինդ-պինդ փաթաթվեց նրան: Այնքան դուրեկան էր նրա շույր վեր շարած, լաջվարդ հալավի հոտը, այնքան տաք էր հնձանը:

Սոնան օձի պես կեռումեռ արեց, փորձեց ազատվել նրա բազուկների օղակից, կարոտով խնդրեց, խոստացավ: Որպես եղեգ ճոճվեց նրա դալար մարմինը, և մեջքը խոնարհեց... Անիմաստ մաքառումից հոգնած, հարսը սրտաբուխ նրան ընծայեց իր մարմինը, որպես անարատ զոհ: 30 Եվ նա ազահ համբուրեց հարսի կարմիր լար շրթունքը, անհագուրդ հիացավ ոսկեդեղձան հյուսերով, որ ծփում և խշշում էին լուսեղեն լանջի վրա:

Հետո թևը ջարդված հավքի պես Սոնան ամաչկոտ

դուրս թողնել հնձանից, մի անգամ էլ շորորաց այգու-
շաղոտ խոտերի վրա և ներսը թողեց լաջվարդ շապիկի
բույրը:

Իսկ զրնգան սուրմաները կայտառ կոհակների նման
ծափ էին զարկում:

* * *

Նրանք մանկության ընկերներ էին, և նրանց սերը
ծնվել էր նույնքան աննկատ, ինչպես մի գիշերում բաց-
վում է մուգ մանիշակը: Առունների ափին, այգիներում,
դաշտերից խուրձ կրելիս, ամառվա լուսնյակ գիշերներին
խոտի դեզի մոտ, — մահն տեղ այդ սերը ծիծեռնակի պես 10
ճովողում էր, մինչև հասունացան նրանք, և մի օր էլ մե-
ծատուն հարեանի շեմքով ներս մտավ Սոնան, հարսի քո-
ղը երեան, քողի տակ արցունքից կարմրած աչքերը՝ պայ-
ծառ, որպես լեռնային ծովակ:

Հարսանիքից շորս ամիս հետո պատահամբ հանդի-
պել էին իրար այգիների ճանապարհին: Դիլանը նրան
կանգնեցրել, հարցրել էր հալը, Սոնան թախիծով թոթվել
էր ուսը և արագ հեռացել:

Հանդիպումը բորբոքել էր նրան, բայց առաջվա նման
մոտիկ լինելու ցանկությունը, իբրև խոր երկնքում նազով 20
ճախրող թռչուն, երբեք չէր իջնում նրա շեմքին:

Ու հանկարծ այդ հավքը թառեց նրա ուսին...

Ինչո՞ւ եկավ այգին, արդյոք Սոնան մանկության առ-
վակի ջրե՞րն էր կարոտել, թե՞ պատահամբ մոտեցավ
հնձանի դռնակին՝ մտածելով, որ ներսն էլ ամայի է, ինչ-
պես այգում: Դիլան դային մինչև վերջը շիմացավ այդ:

Մի քանի անգամ մոտեցավ, կամեցավ նրա հետ խո-
սել, բայց Սոնան խույս տվեց:

— Թո՛ղ, Դիլան, գնա քեզ համար...

Եվ էլ իրար շտեպան:

30

Դիլան դային միայն գիշերը տուն գնաց: Ամբողջ օրը թափառել էր ձորում, եղել էր հարևանի այգու շրջակայքում, աղբյուրն էր գնացել, փողոցի անկյունում կանգնել էր, բայց ոչ մի տեղ Սոնային չէր տեսել:

Հուսնյակ գիշեր էր, երկինքն անամպ: Փշում էր գիշերվա հովը: Դիլան դային պառկեց դեզի գլխին, նոր հարած խոտերի վրա ու բունը շտարավ:

Հաղարավոր շորացած ծաղիկներ բուրում էին խոտի խուրձերի միջից, և լուսնյակ գիշերով նրան այնպես էր
50 թվում, ասես այդ նույն դեզի վրա պառկել է Սոնան և խուրձերի մեջ թողել լաջվարդի բույրը:

Հուսաբացին հալվեցին աստղերը, գիշերվա լազուրը գունատվեց: Երբ ծաղիկներն արթնացան գիշերվա նիրհից, և ցողը շողշողուն կաթիլներ շարեց նարնջագույն քարերի վրա,— արևի առաջին շողերի հետ, գյուղի դիմաց, դեղնած արտերում զարթնեց կաքավը:

— Կա՛խ-կղա, շա՛խ-կղա...

Կսվում էր կաքավի թավ երգը: Ավելի վերև, անտառի խորքից, կանչում էր միրհավը:

Դիլան դային վեր կացավ, ուսը դեցեց կայծքարով
20 հրացանը և երեսը դարձրեց դեպի սարալանջի անտառը, որտեղից կանչում էր միրհավը:

Սիրտ շուներ իջնելու այգին, տեսնելու հնձանը:

Քայլում էր Դիլան դային շաղոտ խոտերի միջով, հնձած արտերն էր կոխ տալիս, ոսկեգույն ծղնոտները և գլուխը կախ բարձրանում դեպի անտառը՝ արահետի կեռմաններով և թփերի միջով:

Ահա ճամփի եզրին՝ մասրենու պառավ թուփը, նրա մոտ տափակ քարը, որի վրա հովիվներն այժմ էլ աղ են
30 ցանում ոչխարի համար... Խուրձ էին կրում միասին՝ ինքը, Սոնան: Արևը խանձել էր աղջկա երեսը, ոսկեդեղձան հյուսների ծայրը: Դեղին ծղնոտի փշրանքներ կային մաղերի արանքում:

Կալից ձիերը քաշում էին, հասնում այդ քարին և ձիերը կանգնեցնում: Ինքը բարձրացնում էր Սոնային ձիովրա, հետո իր ձին նստում և գնում արտերը խուրձի:

Մի անգամ էլ Սոնան խնդրեց, որ միասին նստեն: Ու մի ձին հետքից քաշեցին: Առջևը Սոնան էր նստել, հետևում ինքը: Մի ձեռքով սանձն էր պահում, մյուսով զրկել էր նրա բարակ մարմինը: Աղջկա ծամերը քսվում էին նրա երեսին:

Իսկ մյուս առավոտը, երբ այդ քարին հասան, և ինքն առաջարկեց նորից միասին մի ձիու նստեն, Սոնան հայտնեց, որ մայրը հանդիմանել է իրեն և խստիվ պատվիրել առանձին նստելու... 10

— Ինչո՞ւ:

— Ամոթ է,— ասաց աղջիկը արդար ժպիտով:

Դիլան դային մոտեցավ մի ղեղի, ձեռքը կոխեց խուրձերի մեջ և տաքություն զգաց: Կեծացել էին խուրձերը, զիշերվա խոնավությունից հասկերը տմկել էին:

Երբ ծանոթ արտին հասավ, հենվեց կայծքարով հրացանին, միտք արեց: Սոնան այստեղ մի ամառ քաղհան էր անում, կռանում էր ցորենների վրա, մատները փուշ էին մտնում: Սոնան հնձվորի համար հաց էր բերում, քրտնում էր արևի տակ և քրտինքից շապիկը փակչում էր լանջին: 20

Լինե՛ր, այնպես լինե՛ր, որ ինքը հնձվոր լինե՛ր, նրանց արար հնձեր, Սոնան հաց բերեր իրեն, շապիկը քրտներ և քրտնած նստեր կողքին:

Նո նայեց Դիլան դային, եկած ճանապարհին նայեց: Մարդ չկար. աշնան մերկ դաշտերն էին: Ու միայն մասրենու կարմիր թփերն էին, և փայլուն մասուրները դեղնած տերևների արանքում:

Հանկարծ մի թփի ետևը լսվեց կաքավի ձայնը. 30

— Կա՛խ-կղա, շա՛խ-կղա...

Դիլան դային զգույշ քայլերով, կուզեկուզ մոտեցավ թփերին: Հնձած արտում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, կտցահարում թափված հասկերը: Մեկը

չէր, շատ էին: Յաակոստում էին, օրորում գեր մարմինները: Գարնան երկու ճուտեր մի շտակի համար կոլում էին՝ կտուց կտուցի:

Դիւան դային շոքեց, նշան բռնեց: Մի գեր կարավ սպիտակ վիզը ձգեց, սկսեց շորս կողմը նայել: Մշուսները լռեցին, տապ արին ծղնոտների մեջ:

Քամին խշշացրեց թիերը, ինչպես Սոնան՝ սիմինդրի երկար ցողունները... Ու խշշոցը կաքավներին հասավ թե չէ, իսկույն փռուալով մի քանի հանդուլց արին օդում, իջան արեւ առած արտերի վրա:

Ճանապարհը շարունակեց: Քանի գնում թիերն ավելի էին շատանում, արտերի մեջ երևում էին հատուկենտ կաղնիներ՝ ծոված, կռացած, կայծակից խառնված: Ասես պահապաններ էին կանգնել անտառի և արտերի սահմանում:

Արահետը բարակում էր: Վերջին արտերն էր կոխ տալիս: Անտառից հովը փչեց նրա գեմքին, ռունգերն ապահորեն ծծեցին անտառի խոնավ ու զով օդը:

* * *

Անտառը ծանոթ էր նրան, դիտեր, թե որտեղ է սիրում բուն գնել ու կանչել միրհավը, միին անտառների ոսկեփետուր թռչունը:

Անտառի մեջ մամռոտ ժայռեր կային, արջաբներ, քամուց ընկած դարավոր կաղնիներ, որոնց վրա սունկերը շար էին ընկել: Ծառերի կիսաշոր ճղները մամռոտել էին, և կիսախավարի մեջ կարծես հետին ոտքերի վրա բրդոտ արջեր էին կանգնած:

Ժայռերին չհասած՝ դիմացից լսվեց հրացանի պայթյուն:

Աղմուկից գրնգաց անտառը, դեղին տերևներից ցողի խոշոր կաթիլները մետաղի ծանրությամբ ընկան խաղալի վրա: Մթնկա խորշում թպրտաց դիշերահավը:

Ո՞վ պիտի լիներ: Կայծքարով հրացանի ձայն չէր:
Իսկ գյուղում ուրիշ բերդան չկար:

— Տեսնես ո՞վ է որս անում, — մտածեց նա:

Տերևները խշշացին: Դիլան դային տապալարավ, պահ-
վեց քարի հոտեր: Միրհավն էր. հանգիստ քուջուջ անելով
փոխում էր արնագույն տոտիկները և կտուցով քրքրում
լորենու փափուկ տերևները:

Դիլան դային թաքստոցից գլուխը հանեց նշանի, հրա-
ցանի փողը երկարեց քարի վրա: Բայց հանկարծ թռավ
միրհավը, հետքից մի ուրիշը, ապա երրորդը, չորրորդը... 10

Զգույշ է միրհավը, դժվար է նրան խփել: Երբեմն
այնքան մոտ է դալիս, ահա ուզում ես կրակել, բայց մի
թևի խշշոցից, նույնիսկ որսորդի խոր շնչառությու-
նից, — բացում է թևերը, թռչում գնդակից արագ, ծղրտում,
պտույտներ անում թանձր սաղարթի վրա և անձայն իջ-
նում մի ուրիշ տեղ: Զգույշ է միրհավը. քուջուջ անելիս
ձգում է վիզը, աջ ու ձախ կռանում և ապա նորից երկա-
րում վիզը, չորս կողմը նայում:

Դիլան դային թաքստոցից դուրս եկավ, ճանապարհը
շարունակեց: Արդեն անտառի խորքն էր. տեղ-տեղ ծա- 20
ռերն անանց պատենեղ էին կաղմել: Տերևները հարյուրա-
վոր տարիներ թափվել էին իրար վրա, արևելես չէին տե-
սել ու չէին փախել: Մառերի բները թաղվել էին տերևների
կույտի մեջ, և ճյուղերը թխսամոր թևերի նման փռել ստվե-
րում բուսած կապույտ սունկերի վրա:

Դիլան դային կոխ էր տալիս չորացած տերևները,
թաղվում, ինչպես հարդի շեղջի մեջ, սայթաքում և ճղնե-
րից բռնելով ճանապարհը շարունակում:

Հասավ աղբյուրը, կռացավ, կուշտ խմեց: Քիչ հետո
իջավ լորենիների ձորը: 30

Ներքև, քարերի վրա, այնքան շատ միրհավ կար...
Արևը տաքացրել էր մամռոտ քարերը, ոսկեփետուր միր-
հավը, թևերին սև պուտեր, թռչում էր քարից քար, կան-
չում, կտցահարում հարեանին, էգի շուրջը պտույտներ
անում:

Նշան բռնեց: Նրբ բարբ կալծ տվաւ և կալծից բռնկվեց վառողը, հրացանի փողից բոց ու մոխր ելաւ, ձորերը որոտացին ահաւոր արձագանքով, ձորից թռան միրհավները՝ թևերը լայն, փափուկ բմբուլով, թևերը փռած աշնան արևի ոսկե շողերի տակ:

Միայն մեկը թպրտաց, մամուռ բարից վայր ընկաւ թփուտների մեջ:

Դիլան դային վրա վազեց և վազելիս նկատեց, որ մի սպիտակ շուն, լեզուն հանած, ցատկեց թփուտների կողմը:

10 Որսեան շան շունչն ու Դիլան դայու ձևերը միասին ձրգվեցին դեպի արնոտ միրհավը:

Նրա մատները դիպան դեղին բմբուլներին, բայց վիրավոր միրհավը հանկարծ թևին տվեց, թռաւ վեր: Նրկու փետուր օրորալով վայր ընկան, աշնան դեղին տերևների նման:

Դիլան դային ափսոսանքով նայում էր արնոտ միրհավի ետևից, երբ հանկարծ, շատ մոտիկ, լսեց ոտնաձայն: Հետ նայեց, աչքերը ղարմանքից լայնացան, և հրացանը բնազդմամբ ձևերից վայր սահեց ծառի ետևը:

20 Անտառապահն էր, աչքերը՝ կասկարմիր ածուխ...

Մոտեցաւ, բղավեց, և մինչև ուշքի կդար, նրա մըտքակը օդը ճեղքելով չափեց Դիլան դայու ուսը, մինչև թիակների ոսկորը, մրմուռը ծակծկեց, ինչպես եղինջի հարվածը բաց մսերի վրա:

Անտառապահը հարվածում էր նրան և ղայրանում, որ Դիլան դային փախցրել էր նրա զարկած միրհավը:

Անտառապահի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ Դիլան դայուն, մոռում էր, սրռը գեանով տալիս, մեկ բերանը բաց՝ հուզմունքից հորանջում, մեկ էլ անհանգիստ հոտոտում թփերը, որտեղ քիչ առաջ թպրտում էր արնոտ միրհավը:

30

Անակնկալ հանդիպումը նրան շշմեցրեց... Նրանք արդեն հեռացել էին, երբ Դիլան դային ուշքի եկաւ, նայեց նրանց հետևից, մտաբերեց շան կարմիր երախը...

Դիլան դային նստեց քարի վրա: Տավից նրա դեմքը կծկվում էր: Մեջքը կարծես շիկացած շամփուրներով խանձել էին, աչքի տակը հարվածից տաքացել էր: Երկար միտք արեց Դիլան դային, աչքը միրհավի երկու փետուրներին: Մի առհուն դառնություն և կսկիծ ավերեց նրա շրթնաղ օրը:

...Արևը խաղում էր մայրամուտի տմայերի հետ: Անտառում լուսվուն էր: Միրհավը թռել էր հեռու... Մամուտ քարի վրա երկու փետուր էր ընկած, դեղնագույն-սև պուտերով, իսկ թփի չոր ճյուղերին՝ արյան կաթիլներ:

10

Դիլան դային ձորով իջավ ներքև:

Երբեմն երազ էր թվում միրհավը, բայց մտրակի տեղերը մրմնջում էին, աչքի տակ ցավ էր զգում, ոտքերը թեթև դողում էին:

Սեղմել էր հրացանի տաք փողը, ինչպես միրհավի մարմինը, որին միայն մի վայրկյան շոշափեց և մատների ծայրով զգաց, որ բմբուլը փափուկ է: Միրհավի մարմինը՝ տաք բմբուլ, ինչպես Սոնայի մարմինը լաջվարդ շապիկի մեջ:

Տուն չգնաց: Քարքարոտ արահետով իջավ այգին: 20
Ճոնչաց հնձանի դռնակը, ներս մտավ, մեկնվեց քարե հատակի վրա:

Երբ առավոտյան արևի շողքը հնձանի դռնակի ճեղքով փայլեց ներսում, Դիլան դային զարթնեց, տրորեց աչքերը և աչքի տակ ցավ զգաց: Ուռուցքը չէր անցել:

Այդ օրը նա քարե տաշտում ավելի դայրացած էր ճմլում սև խաղողը և չէր զգում, թե ինչպես քրտինքը գլորվում է ճակատից, կաթում պղտոր գինու մեջ...

* * *

Աշուն էր, պայծառ աշուն...

Հնձանի առաջ նստել էր Դիլան դային, գլուխը խո- 30
նարհել կրծքին ու միտք էր անում արևի տակ՝ անցած-դնացած օրերի մասին:

Այդ աշնան հաջորդ ամառը Սոնան մեռավ երեսացի վրա, և լաց լացին նրա մայրը, ամուսինը, բարեկամները: Ուրիշ աղջիկ գնաց նրա տեղը, Դիլան դային էլ կին առավ, բայց հիշողության մեջ հավիտյան անջինջ մնաց Սոնան, հնձանը, լաջվարդ շապիկը, արծաթե սուրմաները:

Դիմացի բլրակի լանջին գերեզմանատունն է: Սոնայի գերեզմանաքարի վրա մամուռ կա, զրերը վաղուց լցվել են հողով, քարը թեքվել է մի կողքի վրա և թաղվել հողի մեջ:

10 Սոնային լաջվարդ շապիկով թաղեցին: Արդեն վաղուց փակել է լաջվարդն էլ, ոսկե մամուռի նման մարմինն էլ...

Քանի աշուն էր անցել այն օրից,—համարք չունի: Դիտի, ուր ինքը զառամել է արդեն, քայլելիս հենվում է փայտին, աչքը չի տարբերում աշնան անտառի գույները, ականջը սուր չէ մանրիկ ոտնաձայն լսելու:

Հնձանի առաջ խոխոջալով հոսում էր առվակը, գիշեր-ցերեկ ջուրն աղմկում էր, ջրի անվախճան և անքննելի զրույցն անում մամուռներին, քարերին...

20 Դիլան դային առվակի կողմը նայեց, ժպտաց: Նրա հիշողության խավար անդնդում բոցկլտաց այն օրը, ինչպես միայնակ աստղը մթին երկնքում: Այն օրը, երբ Սոնան սրունքները կախել էր առվակի վրա և ծիծաղում էր...

Ապա միտքը սահեց, արահետով անցավ դեպի անտառ:

Միրհավ կար անտառում, թռավ արնակոլոլ, երկու փետուր թողեց փափուկ մամուռների վրա: Միրհավի պես էր Սոնան, աչքերը խաղողի սև հատիկներ,—տարիներ առաջ, մի արևոտ աշնան, երբ իր ջլուտ ոտքերը սղնձաքարի ծանրության մեջ ձմլում էին խաղողը, և անասլակ գինին շիթ առ շիթ ծորում էր մատների արանքով...

30 Միրհավի պես թռավ Սոնան, հետքից թողեց տխրության և դառնաթախիծ հուշեր:

...Դիլան դային վեր կացավ, հետ քաշեց հնձանի դուռը, երկաթե փակն ամրացրեց, մինչև մյուս դարուն: Ապա կռացավ, դժվարությամբ շալակեց չորացած ոստերի և

ցողունների կապը և հոգնած ոտքերը ջերմունու հուշիկ քայ-
լերով փոխեց դեպի աչգու դուռը:

Աչգում էլ ոչ ոք չմնաց:

Միայն իրիկվա հովից խշշում էին սիմինդրի կոշտա-
ցած ցողունները. շորացած տերևներն անհանդիստ խրմբ-
վում էին աչս ու աչն աղյունում, թալրառում հուսահատ
և անմոռոնչ պտուկում սև դուրի մեջ:

Հ Ա Ն Ա Վ Ա Ն Ք

Նախարարն անցավ Քասախ գետի ափով և այնտեղ, ուր գետը խոր անգունդի մեջ վշշում է, սղտոր ալիքները զարկում ժայռերին, բերում ժայռերը, հունը և ավելի խոր թաղվում ժայռերի մեջ,— բարձր ժայռերի զլխով անցավ նախարարը և որոշեց կառուցել մի հոյակապ տաճար:

Դուցե այդպես չի եղել, գուցե հալիսկոսպ է անցել և ցանկացել Քասախի ափին տեսնել մի վանք, որ խոյանա տիրակալ՝ քարափի զլխին, պատուհանները նայեն ձորին, գետի ալիքներին, փրփրոտ սահանքներին, և կամարների տակ դպիրները կարդան շարական ու սաղմոս, ծնվան զանգերը, և վանահայրն աղոթքի մեջ մոռանա աշխարհը, նախարարի հարճին...

Հանավանքի քարերը չեն պատմում այդ մասին:

Բայց քարերի վրա զրեր կան այն մասին, որ Հանավանքը հնձաններ է ունեցել, խաղողի այգի, ձիթահան ու ջաղաց, որ իշխանները «հուլու փրկության» համար դուրդեր են նվիրել վանքին՝ արջառներով գեր, անտառներ՝ երեներով լի, գյուղեր և գյուղերում՝ հեթանոս ռամիկ: Հանավանքի քարերի վրա հիշված է այդ մասին:

Քարափի զլխով նախարարը յոթերորդ դարում անցավ և երբ իր կամքը հայտնեց համհարդներին, նա չմտածեց, որ դարեր հետո միայն Քասախը պիտի մնա, ժայ-

ռերը ձորի և շինականը ռամիկ, որ իր շալակով կրեց հսկա քարերը Հանավանքի:

Դարեր անցան, շինականը բազմացավ, և այնտեղ, որտեղ անտառներ կային, անտառներում երեւներ, մնացին քարեր, փափուկ հողեր, որովհետեւ շինականին լավաշ հաց էր հարկավոր:

Յամարեց գետինը շեր կնոջ արգանդի պես: Առուններից հիշողություն մնաց և փոքրիկ ձորակներ, ձորակների մասին ավանդություն հին օրերից, թե կար ժամանակ, երբ ձորով փրփուր առուններ էին անցնում, անտառում պախրան կռանում էր՝ առվակից ջուր խմում: 10

Շինականը շատացավ, իշխանական անտառի ծառերը դարձան մարագի գերան, մարագները վառվեցին, բնակչությունը պահվեց քարանձավներում, և երբ արեւը դարձյալ շողաց խաղաղ կամարի վրա, շինականը դուրս եկավ քարանձավից, ցորենը ծլեց փափուկ հողում, և գետնափոր տներում ձմռան ցուրտ գիշերներին շինականը դարձյալ շատացավ:

Երբ առունների ջուրը պակասեց, կացնահար եղան վերջին վաղերը, թմբերը հավասարվեցին, հնձանները պարապ թողին: Անձրե եկավ, ձյուն ու քամի, անձրեւ ծեծեց հնձանի պատերը, և հնձանները հավասարվեցին հողին, ինչպես խաղողի այգում թմբերը: 29

Հնձաններից էլ մնաց հիշողություն, ինչպես յոթերորդ դարու նախարարից:

Հանավանքի կառուրի վրա փշեր բուսան, փշերը հնագարյան կրաշաղախը ճեղքեցին, քարերը տեղահան արին, և ժածքի մի փշեր դմբեթը փլվեց, քարերն ընկան Քասախի մեջ, գետը փրփրաց և ծածկեց քարերը, որ դարեր առաջ շինականը սոսկել էր, իր մեջքի վրա վերեւ բարձրացրել: 30

Լուսաբացին պառավ կանայք ավելի ջերմեռանդ համբուրեցին վանքի ծխից սեացած քարերը, այծերը մկկացին և ճարպիկ ոստյունով ընկած քարերի վրայով բարձրացան վանքի կառուրը, կառուրին բուսած թփերը կրծելու:

Տարիներ անցան: Գլուզը տղի պես փակչել էր հայ-
րենի հանդին: Կուշ էր գալիս, երբ հարվածում էին, մըտ-
նում էր պատյանի մեջ, որպես խխունջ, երբ լորձունքոտ
շոշափուկները դիպչում էին տհաճ իրի՝ խանի սարվազին,
սինոդի տուրքին, պրիստավի կնուտին:

- Կուշ եկած ապրում էր գլուզը Հանավանքի պարիսպ-
ների տակ, անշուր հողերում հաճար ցանում, հաճարի
բլիթներ ուտում, լղար եղան աղբից հարդախառն աթար
շինում, աթարը ծեփում ուրարտական պարիսպների քա-
10 րերին և հեթանոս պապերի դագաղ-կարասներում պա-
հում աղած վարունգ:

* * *

Հերու գարունքին, երբ Արայի լյառը փեշերից ձյուն
էր հալում և լանջը մերկացնում, ձյունաջրի պղտոր առ-
վակները ձորակներով գլորվում էին դեպի Քասախի ձորը,
Հանավանքում մի շինական, որի պապերը յոթերորդ դա-
րում շալակով քար էին կրել վանքի պատերի համար, Հա-
նավանքից մի շինական հերու գարունքին աչքը դրեց
վանքի պարիսպների միջև ընկած հողակտորի վրա:

- Շինականը ման եկավ վանքի շորս կողմն ընկած քա-
20 րերին, նայեց սրբատաշ քարերին և մտքում դրեց կալ ու
մարագ շինել վանքի քարերից, հողակտորն էլ՝ բոստան:
Եվ երբ կռացավ նայեց ձորին՝ տեսնելու, թե ճամփա կա՞
ձորից կժերով ջուր առնելու ամռան շոգին կալվորի հա-
մար,— երբ նայեց ձորին, նա չիմացավ, որ յոթերորդ դա-
րու նախարարն էլ այդտեղ, քարափի վրա ցանկացավ
տեսնել վանքը կամարակապ, նա չիմացավ, որ վանա-
հայրն այդ քարափից նայել է Քասախի պղտոր ալիքնե-
րին և կարոտել նախարարի հարձին, կարոտել և կարդա-
ցել սաղմոս:

- 30 Հով էր քարափի գլխին, շինականին հովը դուր եկավ:
Կալին կալսածը հեշտ կլինեի քամուն տալ: Եվ ինչքան

շահվ է, որ հնում պարիսպներ են կառուցել վանքի շուրջը: Հարեանի այծերը չեն գա, բոստանի կանաչը չեն կրծի: Պարիսպների ետև, կալ ու մարագի կողքին, տուն կշինի քարափի գլխին և կապրի՝ հարեանի աչքից հեռու պարիսպների ետևում:

Տանը, երեկոյան, մտմտաց մեկ էլ, ծանր ու թեթև արեց ցերեկվա իր ցանկությունը և հարմար գտավ: Հարկավոր համարեց հենց մյուս օրը ծառեր տնկել, բոստանը փորել, պարսպի փլված տեղում մի դուռ կախել, որ այծերը չկրծեն բոստանի կանաչը:

10

Շինականն ամենից առաջ բոստանատեղը պատեց: Քարեր շատ, նախշերով քարեր՝ նույլ ու ողկույզներով, քարեր՝ քամուց, արևից դիրը տեղ-տեղ խանդաված քարեր: Ինչ որ ձևոն ընկավ, առավ պատը շարեց, ուրարտական մի պարիսպ, մարդաբոյ շարեց, բահն առավ, սկսեց փորել: Հողի տակից կղմինդրի կտորներ էին դուրս գալիս, ջարդված կարասի, քարեր: Բահով շարտեց ջարդված կարասին, քարերից մաքրեց բոստանատեղը և ավելորդ քարերը գլորեց ձորից ցած:

Իրիկնադեմին քարի վրա նստեց, ծխեց: Զորից հով էր գալիս և շոյում քրտնած հակատը: Ծխեց, նայեց վանքի կիսավեր պատերին, խաչքարերին: Շինականին ավելորդ թվաց հին Հանավանքը: Ի՞նչ լավ բոստան կլիներ, սեխ ու ձմերուկ, քանի՜ հարյուր տարի դինջացել է Հանավանքի հողը:

20

Լիներ, նորից մի ժափք լիներ, ինչպիսի առաջ, և եղածն էլ թափեր ձորը, մոռացվեր վանքի տեղը: Դուրս կգար իր բոստանից, պարիսպը կընդարձակեր, վանքի տեղն էլ կմաքրեր, իր սահմանի մեջ կառներ և կողքի հին դամբարանները, քարերը կիսով չափ թաղված հողի մեջ, գիրն անընթեռնելի:

30

Կառներ իր սահմանների մեջ և իշխանական գերեզմանների վրա կցաններ սոխ ու սխտոր, ծիրանի կտնկեր և

ծիրանու արմատները կիջնեին ներքե, կմտնեին իշխանական ոսկրների մեջ, և ոսկրները համեղ ծիրան կտալին:

Վանքը շվաք չէր գցի իր բոստանի վրա...

Շինականի վրա գյուղում թոնթորացին, խոսք եղավ Հանավանքում, թե չպիտի թողնեն, որ բոստան անի, տեղը հնուտ է, սրբավայր: Խոսք եղավ և այն մասին, որ գյուղում բոստանատեղ չկա: Շինականը բախտավոր է, հարմար հող է ճարել: Թոնթորացին, հետո լռեցին:

10 Շինականի կինը հավան չէր մարդու արածին, բայց չբողոքեց: Առավոտը կանուխ գնաց, համբուրեց խաչքարերը, երկու բարակ, իր մատների պես բարակ ու դեղին մոմեր վառեց, շաքեց՝ աղոթքի, բայց ստնաձայն լսեց, հեռացավ:

Ժամհարն էր, եկավ վանքի մի անկյունում դարսած խոտից մի խուրձ տանկու: Վանքի դռանը վառած մոմ ժամհարը վաղուց չէր տեսել: Հանգցրեց մոմերը, դրպանը դրեց: Երեկոյան գոմում տավարին սպուռ տալիս պետք կգար:

* * *

20 Ձմեռը բիբարով տուժան ավելի համեղ էր շինականի համար: Ուտում էր, մեծ պատառներ կուլ տալիս և ամանը մեկնում կնոջը:

— Թե կա, մի քիչ էլ պցի...

Բիբարը կծում էր լեզուն, տաքանում էր ստամոքսը, և դուր էր գալիս վանքատեղի բոստանի բիբարը: Եվ ոչ մի վանահայր անցած դարերում ձմռան օրերին չի ստացել այնքան խաղաղ հաճույք, ինչքան շինականը՝ իր ցանած բիբարը բերանում:

30 Երբեմն գնում էր տնկած ծառերին նայում: Մի քանի տարի էլ՝ կալ ու մարագը կլինի, և ամռան շոգին, կալից բեղարած կպառկի ծառի ոտքի տակ: Չորից հովը կբերի Քասախի ալիքների սառնությունը, միրգը կհասնի ամռան արևի տակ:

Բայց աշղպես չեղավ, մրդերը չհասան:

Թուզի եկավ, մեջը գրած, որ Հանավանքը հնուտ է, արգելվում է վարուցանքս անել, ծառ տնկել, քարերը տանել տնատեղի համար:

Գարունքին, երբ հերվա սէն ձյունը հալվեց Արայի լեռան փեշերից, եկան հողերը լրածին անելու: Քարակույտեր դրին հնուտ հողերի և գյուղի սահմանի վրա: Բոստանի ծառերը հանեցին:

Եվ այն, ինչ միտք էր արել հերու գարունքին, քարափի գլխից Քասախին նայելիս, կալն ու մարագը և տունը պարիսպների հետ, այդ ամենը շինականին հալվող ձյունի պես թվաց:

Կախված դուռը կրնկահան արեց, հանեց:

Այծերն էլի բարձրացան կիսախարխուլ պատերի գլխին բուսած մացառները կրծելու: Քարից քար էին ցատկոտում: Եվ երբ շաղախի մի կտոր վայր էր ընկնում, արձագանքը զրնգում էր կամարների տակ, աղավինները թռչում էին, օդում սլտույտներ անում և իջնում նորից:

Շինականը երբ կրնկահան արեց դուռը, նայեց Հանավանքին: Ավելորդ թվաց նրան վանքը քարափի գլխին և համեղ՝ բոստանի բիբարը...

ԳՅՈՒՎՔԱՆՈՐԻ ԶԱՄԱՐ

Կա մի գյուղ՝ քսան երգիկով, անունը Դմբոն: Առավոտ ծեգին քսան երգիկից ծուխ է բարձրանում, կրակը թանով ապուրն է տաքացնում:

Դմբոնը ձորեր ունի զրնգան, սրածայր քերծեր, մի-մի շիշ փափախ, և ձորում զրնգան էշի զոռոցը զիլ արձագանք է տալիս՝ դմբ-դմբ զրնգան: Եվ երբ ձորերում արձագանքը մի ապառաժից մյուսին է խփում, այծերը քարի ծերպին նոսր մացառի կանաչ տերեւները շեն ուտում, խլշած նայում են ներքե, ձորի անդունդին և մկկում:

Կա մի գյուղ՝ Դմբոն, ճանապարհից հեռու, առանց գարոցի, Դմբոնում մի տերտեր՝ տեր Մարութը խնուցի: Երբ «փաշայի» զաղթականության ալիքը պղտոր, տարիների առաջ լափին տվեց Դմբոնի ձորերին և հեռացավ, պղտոր ալիքը զրնգան ձորերում թողեց մի սաշեղ՝ խնուցի տեր Մարութին:

Պատահել է ճիշտ այնպես, ինչպես մանկական հեքիաթումն է գրված. «Երկինքը փուլ եկավ, մի կտորն էլ պոչիս ընկավ»: Եվ այդ կտորը տեր Մարութն էր, որ ընկավ Դմբոնի պոչին:

Մի ամիս, երկու ամիս հիվանդանում է տեր Մարութը, հետո տեղը լայնացնում, դառնում Դմբոնի ծխատեր բահանա: «Մենք քեզ հոտ, դու մեզ հովիվ», ասում են դմբոնցիք: Տեր Մարութը երջանիկ օրերում է ապրում, խժռում, ինչպես թրթուրը կաղամբի համեղ տերեղ, ան-

դաստանով, պատարագով լղարած կողերը ճարպակալում:

Դրմբոնում կա մի կին՝ Գյուլբաճարն այրի, երկու որբատեր, տունը՝ մեկը քսան երգիկից, տեր Մարութի քսան ծխից, — տունը գյուղի ծայրին: Գյուլբաճարը՝ մարդաթող, Գյուլբաճարը՝ «գարնան ծաղիկ»: Եթե ապրեր Թլկուրանցին Դրմբոնում, Գյուլբաճարի համար երեկ կասեր.

— Դենա բաճար, այլվի բաճար,

— Այլվի կուտան սիրո խաբար...

Թլկուրանցու փոխարեն տեր Մարութն է մաքում ա- 10
սում, թե ի՞նչ փափուկ միտ ունի Գյուլբաճարն այրի: Ճարպոտում է տերտերը, հուում է արջունը երակներում, և զատկին մասունք տալիս նրա ձեռքը կամացուկ շոյում է Գյուլբաճարի թշերը:

Մի տարի, երկու տարի: Գյուլբաճարն է տերտերի փոխնորդը լվանում, փարաջան կարկատում: Փոխնորդը թևի տակ Գյուլբաճարի մոտ գնալիս տերտերը մութին է սպասում, գիշերին՝ անլուսին:

Մեկ, երկու. հոգևոր հորդորը դառնում է մարմնավոր, և ամեն անգամ, Գյուլբաճարի տնից վերադառնալիս, տեր 20
Մարութն ավելի ախորժով է սղալում միրուքը, մեջն սպիտակած, շրթունքները ծալպացնում: Այդպես հանգստանում է ճանճը, սեղանի վրա մոռացված շաքարի կտորը լիզելուց հետո:

* * *

Մի օր էլ Դրմբոն կոմսոմոլ մի տղա եկավ, ասեց, խոսեց, դրմբոնցի ջահելները խմբով ճամփա դրին նրան: Մյուս օրն արդեն կոմսոմոլը Դրմբոնում բջիջ ուներ:

Գյուղն առաջ էլ դժգոհ էր տեր Մարութի Գյուլբաճարի մոտ գնալուց: Դժգոհությունը խուլ էր: Դրմբոնը չէր հավատում, թե քահանան անդաստանից բացի Գյուլբաճարի 30
համն էլ գիտե:

Դրմբոնը նահապետական, վագոնի երեսը շտեպած, Դրմբոնը՝ առանց երկաթ գոլթանի, կոմսոմոլն էլ հին աղաթով, պապական նամուսով: Մի հարց, որպես սյուն, ցցվում է ջահելների առաջ.

— Մեր գյուղի պատիվը գաղթական տերտերն էսպես ոտնատակ տա՞... Այ նրա կարգին, ճակատի մեռոնին...

Դրնդում է կոմսոմոլը, արձագանք են տալիս լուսավորչական ծերերը: Յախշին՝ Դրմբոնի նախագահը, գործի է անցնում, հետևում են, պայման անում տեր Մարու-
10 քին բռնելու:

Զդույշ է տեր Մարուրը, դուստ է, բայց սենյակի մթու-
թյան մեջ ցանկությունները հաճելի «եղանեն, լեռնանան
և իջանեն, դաշտանան»...

Զի լինում, չի դիմանում: Մի գիշեր էլ, «աաքության
մեջ» հարեանի երեխին ուղարկում է Գյուլբահարին կան-
չելու, տերտերի մրսած մեջքին գավաթներ փակցնելու:
Երեխան Գյուլբահարին է կանչում, հետո ծլկվում Յախշու
մոտ:

Վառվում է տերտերի տան կավե ճրագը, Գյուլբա-
20 հարն իր ձեռքով է կախում կարպետը պատուհանից և
երբ հանդցնում է կավե ճրագը, Յախշին կապում է դռան
ոխյան:

Ասես արջ է թաթը կոխել ծառի փշակում բուն դրած
մեղվանոցում: Այդպես աղմկում է Դրմբոնը գիշերով, կա-
նայք կտուրներից շանչ են անում Գյուլբահարին, մոթալ
փափախների տակ հարյուր աչք է պեծին տալիս, մթնում
մահակները շարժում:

Տեր Մարուրը՝ մթին սենյակում, թափարդ ընկած ար-
ջի պես մոռում է, խաշակնքում երեսին, իսկ դուրսը՝ դար-
30 նան վարար հեղեղի սրես վշշում է Դրմբոնը, աղմուկից
դրնգում են ձորերը...

— Այ ժողովուրդ կարգին խնայեք... — Մուխսին է
կանչում, գեղի ալեոռներից՝ հարգով, պատվով:

Յախշին հտ է տալիս ամբոխին աղմկող, մինչև լու-

սաքաց պահակ է դնում տերտերի դռան: Եւ մինչև լուսաբաց օջախի մոտ ջահելները խոսում են, պլան քաշում, թե ինչ անեն տեր Մարութին:

Առավոտյան գյուղի մեյդանում, կաղնու շվաքի տակ, ուր ամռան շոգին նախրից ետ արած հորթերն են դինջանում, կաղնու շվաքի տակ, գեղական ժողովը որոշում է տեր Մարութին գյուղից հանել:

Երեք օր բերնեբերան, ձորերի արծազանքի պես, դիշերվա լուրն է տարածվում: Խոսում են մոտիկ, հեռու հարևանները: Մեկը թե՛

10՝

— Գնացի, որ երդը ծածկեմ, տեսա տերտերի տանը ճրագը հանդած: Երդից կուացա, փափսոց էր դալիս, իմացա, որ տերտերը Գյուլբահարի հետ պոռնկություն է անում: Էդ միջոցին Յախշին զցում է ոխան:

Մի ուրիշը պատմությունն ավելի է ծաղկեցնում.

— Վաղեվազ գնացի տերտերի տունը և հեռվից տեսա, որ տերտերը դուռը ծեծում է. նաև տեսա, որ մի շվաք տան աջի կողքով անցավ դեպի վերև...

* * *

Մի օր էլ թուղթ եկավ Յախշու անունով, դատարանի էր կանչում: Ո՞վ էր սովորեցրել տեր Մարութին գործը դատարանին տալ:

20՝

Էլի ժողով, էլի ազմուկ բարի գլխին ցինի բնի պես թառած Դրմբոնում:

— Սաղ գեղով վկա ենք, տեր Մարութին հանենք մեր գյուղից...

Եւ քարվանքը շարժվում է դատարան, ճանապարհին՝ աղմկելով, խոսքը մեկ անելով, մահակներով:

Դրմբոնը դատարանի կարգին ծանոթ չէ դեռ: Եւ երբ քարվանքը ներս մտավ, Մուխսին, որ դիշերվա աղմուկին կանչել էր, թե կարգին խնայեք, Մուխսին տեսավ տեր Մարութին դատարանի անկյունում, նստարանի վրա կուշ եկած: Եւ Մուխսին, թե՛

30՝

— Բա էս քո տեղն ա՛, տերտեր,— ասաց և սկսեց պատերից կախված նկարներին նայել:

Դատարանի լուսավոր սենյակի պատերին խառնի-խառն նկարներ են փակցրած: Ահա մի պլակատ՝ կաթնարտելի մասին, Թեաւոր մի ուղտ, օղի ուորտում թռչում է, տակը տպած «Կորչի իմպերիալիստական պատերազմը»: Այդպես տպել են, բայց «պատերազմի» վրան դատարանի ցրիչը փակցրել է «դատարանը» և ստացվել է «Կորչի իմպերիալիստական դատարանը»:

10 Դրմբոնցիք նայում էին պատի նախշերին, Մուխսին բռնում էր Յախշուն— տես, ինչ նախշուն կով ա էն...

Դատավորը մեղադրականը կարդաց, և երբ Յախշին ասաց, թե չհասկացանք, դատավորը բացատրեց, որ խորհուրդը մեղադրվում է ինքնազուլիս և ապօրինի բանտարկության համար: Մի կուժ սառ ջուր թափվեց Մուխսու գլխին, և նա շշմածի պես նայեց պատերին, դատավորին, կոշտացած մատներով փափախը ճմռթեց, ինքն իրեն հարցրեց, թե՛

20 — էս ո՞նց ա, տեր Մարուքը գեղի պատիվը թափեց, հիմա Յախշին ա մեղավո՞ր...

Եվ երբ դատավորը Յախշուն հարցրեց, թե մեղավոր է ճանաչում իրեն, Մուխսին առաջ ընկավ.

— Մեղավորը տերտերն ա...

Յախշին խոսեց, Մուխսին, դրմբոնցիք: Մեկն ասաց, թե գլուղի կանայք են զրդել, որ Գյուլբահարի գլխին այդ խաղն անեն, թե չէ՛

— Մենք էլ կսովորենք նրանից:

Այդպես են ասել Դրմբոնի կանայքը:

30 — Գյուլբահարն ինչպիսի՞ կին է, վարքի կողմից մաքուր է, թե ոչ,— հարցնում է դատավորը:

Դրմբոնցի մեկը, արծվաբիթ, քթում խոսող, տեղից կանչում է՝

— Գյուլբահարին իսկի կարողանո՞ւմ ենք պահել, ետ տալ էդ ճանապարհից:

Մի ուրիշը, որ խոսակիս ձեռքերը կրծքին է խաշում և խոնարհ գլուխ տալիս, մի իսկական դրմբոնցի, դատաւորի հարցին, թե՛ սուաջ էլ է՞ տեսել Գյուլբահարին տերտերի մոտ, — պատասխանում է.

— Մի անգամ եմ տեսել:

— Ի՞նչ էր անում...

— Չեմ կարող ասի, լեզուս պատ չի տամ ասեմ:

— Ուրիշին հո չե՞ս ասել դրա մասին:

— Դե, հոգի ունեմ տալու: Երեք մարդու թաքուն ասել եմ, թե նրանք սաղ գեղով մին իմաց են տվել, մեղքը նրանց վրին լինի: 10

Դրմբոնցի շորանին են հարցնում՝ անդեա, անբա՛ն, փափախը զխին, երկու ստքով քարի կտոր:

— Անում դ ի՞նչ է, — հարցնում է դատաւորը:

— Ի՞մ, — պատասխանում է ծոր տալով և քիչ անց ասում:

— Քանի՞ երեխա ունես:

— Ե՞ս, — ասում է, մտքերը ժողովում, ասես նոր է իր երեխաների համբանքն անում:

— Ի՞նչ պիտես:

20

— Ե՞ս... — և պատմում է, որ ալդ գործից հետո տեր Մարութը ժողովրդին խնդրել է, թե՛

— Ա հասարակություն, անց կացեր, ծեր քահանա եմ, սպիտակած միրուքիս խնայեցեք:

Դատաւորը Յախշուց է հարցնում, թե ինչո՞ւ է ռիզան գցել, Մուխսին տեղից ձեն է տալիս.

— Բա թողնեինք շնություն աներ, էդուց էլ սաղ գեղը վարակե՞ր...

Յախշին պատասխան է տալիս, որ ռիզան գցելու մասին ժողովուրդը որոշում ունի: Մի կոմսոմոլ ավելաացնում է, թե Դրմբոնում կառավարության օրենքներին ծանոթ չեն: 30

— Էդ գործը մեր գյուղում շատ վատ բան ա, իսկ թե կառավարության օրենքին ընդունելի չէ, էդպես չենք անի...

Տեր Մարութն է խոսում: Գյուլբահարն աղքատ կին է, տերտերն իր եկամուտից երբեմն բաժին է հանել նրան, շորերն է լվանալու տվել, իսկ ինչ որ ժողովուրդն է ասում, սխալ է, սուտ, ջահելների սարքած խաղ:

— Հալոց սինոդ որ իմանա, ինձ ի՞նչ կանի,— ասում է, նալում դրմբոնցիներին, «ծխատեր» քահանայի դիրքով:

* * *

Դատարանը Յախշուն մեղավոր ճանաչեց, բայց Դրմբոնի պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ ներեց:

10 Աղմուկով հեռացան դրմբոնցիք հաղթանակից վերադարձող բանակի պես:

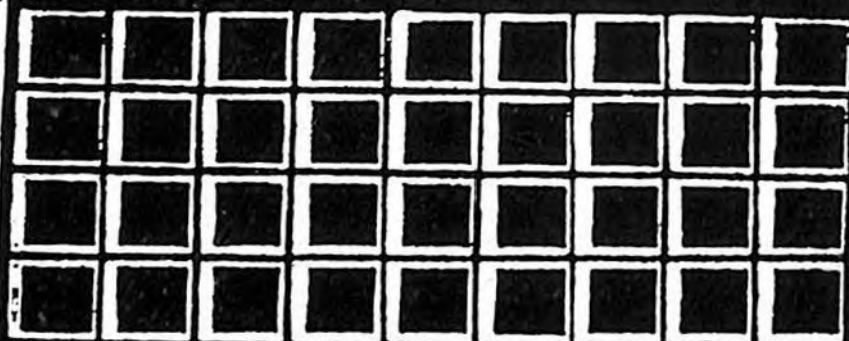
Միայն տեր Մարութն էր, հարցական նշան, միտք ասում, թե էլ որտեղ կա Դրմբոն, ժամի զանգեր ծնդան, շարական ու ճաշտոց և Գյուլբահար, Գյուլբահար...

Ա. Ռաֆայել (1931 թ.)

ԱՎՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՅԱՆ

ՄԲՆԱԶՈՐ

«Մրնաձոր» ժողովածուի շապիկը (1927 թ.)

ՄԻՆԱ ԲԻԲԻՆ

Մինա բիրտուն ասել էին, որ երեկոյան հարսն ու որդին գլուղ պիտի հաճեն: Եվ դեռ երեկո չեղած, նա կտրից տուն չէր ուղում դա:

Կանգնել էր կտուրի վրա, մի ձեռքը ճակատին, մայր մտնող արևի շողերից աչքերը ծածկելով, նայում էր հեռուն, կածանի կեռումեռ պտույտին և սպասում էր, թե երբ են երևալու:

Որդին օտար քաղաքից էր գալիս: Տասը տարուց ավելի էր, որ գլուղ չէր եկել, մայրը նրան չէր տեսել: Քաղաք էր գնացել դեռ պատանի, մախմուրի պես աղվամաղով, իսկ այժմ վերագառնում էր կնոջ ու աղջկա հետ: 10

— Ա՛յ պառավ, բա օքմին չի երևո՞ւմ,— ներքևից կանչեց Ավան ամին: Նա էլ սենյակում էր անհամբեր և շուտ-շուտ ձայն էր տալիս պառավին, լսողությունը սրած, ոտնաձայնի պատրաստ:

— Զինգիլա քարի մոտ հրեն երկու ձի յա երևում, մին ոտավոր էլ կա,— պատասխանեց Մինա բիբին կտուրից և լարեց առավել տեսողությունն իր: Նրա աչքերն ավելի փոքրացան, ձգվեց, ասես երկարացավ, որ ավելի լավ տեսնի, կանգնեց ոտքի թաթերի վրա: 20

Մի պահ հառեց կիոցած աչքերը Զինգիլա քարին, փորձեց որոշել, թե ովքեր են գալիս: Մի քիչ էլ, և հանկարծ Մինա բիբին ծնկներում թեթև դող զգաց, ամի ընկած

ձկան պես սիրտը թրթռաց, ներսում հրճվանքը ալիքի պես՝
բարձրացավ, կոկորդին դեմ առավ:

Եվ շնչասպնառ, կտուրից իջավ, տուն վաղեց:
— Դալիս են, ա՛յ մարդ, հրեն է...

* * *

Մյուս առավոտ Մինա բիրին սովորականից կանուխ
զարթնեց: Դիշերը քունը չէր տարել:

Դիշերը երբեմն զարթնում էր, նստում տեղաշարի մեջ
և ականջը սրում՝ տեսնելու, ին ով է զարթուն, ինչպես են
քնել: Մի անգամ էլ վեր կացավ, ճրագը վառեց, նայեց
10 մեկ էլ, ասես տեսածին չէր հավատում: Մոտեցավ և վեր-
մակի կախ ընկած թուտը կամացուկ շտկեց:

Նա մի ուզեց ալևորին զարթեցնի, մտքինն ասի,
բայց հանդ չարավ: Ծրագը հանգցնելուց առաջ մեկ էլ
նայեց, ինչ-որ բան ասաց դորովով և շուտովեց վերմակի
տակ:

Առավոտ կանուխ ջրի գնալը, կովեր կթելը Մինա բի-
բուն ավելի հեշտ թվաց: Ուրախությունից ջահելացել էր.
երբեմն սենյակ էր մանում, մտքինը մոռանում, նորից
դուրս գալիս: Կամ օջախի կրակին փչելիս, երբ աչքին էր
20 ընկնում հովանոցը կամ մի ուրիշ իր, որ բերել էր ու-
դին, — տնտղում էր ուշադիր, էլի իր տեղը գնում:

Երբ օջախի առաջ ամաններն էր լվանում, թեյամանը
կպավ ամսեին և զնգաց: Ավան ամին նեղացավ, թե կա-
մաց, կզարթնեն, իսկ Մինա բիրին՝

— Զեռքս չորանա:

Ասեց և շփոթմունքից շնկատեց. որ կաթը եռաց ու
սպիտակ փրփուրը թափեց մխացող աթարի վրա:

Ավան ամին սրահի առաջ կանգնել էր և ուրախ փպի-
տըն երեսին բարի լույս էր ասում փողոցով անցնող հարե-
30 վաններին, որոնք մոտենում և աչքալույս էին տալիս:

— Փոխն էլ ձեզ լինի, ձեր դարիբն էլ տուն գա:

Եկողին Ավան ամին մի թաս օղի էր առաջարկում ու
մաղա՝ չոր միքոգ կամ սկանիթ-հաց:

Գեռ անցյալ տարի նա իր մաքում դրել էր մի եղ մոր-
թիկ որդու գալու առթիվ: Եվ երբ այդ մասին խոսք բա-
ցեց պառավի հետ ու տվեցրեց, թե չի՞ լինի, որ եղան
տեղ մի չաղ ոչխար մորթի, Մինա բիբին բողոքեց: Խոս-
տացած մատաղը պիտի անել, հաղարից մի անգամ է այդ
հարկի տակ այդպիսի ուղախոսություն:

Հետո Ավան ամին գոմ գնաց: Նա մոռացել էր տավա-
րին կանուխ ապուռ տալ: Այդ առավոտ նա իր բազուկնե-
րի մեջ մի առանձին ուժ զգաց, ավելի արագ գոմն ավելեց,
խոտ ու դարմանը ավելի շատ տվավ:

10

Նրան թվաց, թե տավարն էլ է զգում, որ տանը ազիզ
մարդիկ կան: Կովերը տաք գոմում ախորժով խոտ էին
ուտում, իսկ Ավան ամին կոշտացած ձեռքերով, որոնց
ուռած երակներն ասես պարաններ լինեին,— շոյում էր կո-
վերի մեջքը, փաղաքշական խոսքեր ասում:

— Ապե՛ր, հո շատ չես շարշարվել...

Որդին էր՝ Տիգրանը, որ զարթնել էր ու հոր ետևից
գոմ եկել:

— Մի գա՛, գնա՛, գնա՛ տուն. սապոգներդ թրքոտ
կանես, բախտ: Մեր փեշակն ա, բա, պտի շարշարվենք,
առանց էդ չի:

20

Գոմ գալուց առաջ Տիգրանը իրենց բակից նայեց գյու-
ղին, խոտի սևացած գեղերին, աթարի բուրգերին, շնչեց
գյուղի օդը՝ բակերում, փողոցներում կիտած աղբի, վա-
ռած աթարի ու կծած խոտի, գոմերից դուրս եկած ու մե-
ղի անդուրեկան, ծանր հոտով լցված գյուղի օդը:

Եվ այնպե՛ս խեղճ թվաց հայրենի գյուղը, այնքա՛ն
հետամնաց:

Առաջին տավախությունը գրավիչ չէր: Քաղաքում եր-
կար տարիներ ասրելուց հետո նրա հիշողության մեջ վառ
էր մնացել միայն գյուղի գրավիչ կողմը՝ սարերը ծաղկա-
շատ, աղբյուրները պաղզուր, արոտները կանաչ, ուր խո-
տը տեղ-տեղ մինչև գոտկատեղն է հասնում:

Նա մոռացել էր, որ գյուղում կեղտ շատ կա, սա-
պոնով երես չեն լվանում, մի ձեռք շոր ունեն, հագնում են
այնքան, մինչև հնանա, սեանա. հետո կարկատում են
հազար տեղից ու նորից հագնում:

Տիգրանը կանգնել էր դոմի դռան մոտ ու նայում էր,
թե ինչպես հայրը աղբով լի քթոցը շալակին, ռաները
կվաջրի մեջ ճլմփացնելով ներս ու դուրս է անում, գոմը
մաքրում:

Նրա աչքին ընկավ հոր վզի ամուր ջիլերը, որոնք լա-
10 րերի պես ձգվում էին, երբ հայրը ծանր քթոցի տակ վիզն
էր երկարում:

— Գնա՛, գնա՛ տուն... նանին հիմա չայլ դցած կլի-
նի...

Տարիներ հետո, երբ քաղաքում Տիգրանը մտաբերում
էր գյուղը հայրենի և հորն ալեոր, նրա աչքի առաջ կանգ-
նում էր հայրը՝ վիզը ձգած, ջղերն ուռած՝ պինդ լարերի
պես, աչքերն ավելի դուրս ընկած...

* * *

Առաջին օրերը հա գալիս-գնում էին հարևան ու բա-
րեկամ: Նրանք բոլորն էլ նույն ձևով էին արտահայտում
20 իրենց հրճվանքը, համբուրում գյուղացու պինդ պաշով
այտ ու աչք, ունք ու ճակատ:

Նրբ մի անգամ էլ Անժիկին պաշեցին, նա թաշկինա-
կով թշերը սրբեց, նոթերը կիտեց այնպես, ասես տհաճ
էր գյուղացու պաշը:

Մինա բիբին նկատեց: Նրան դուր չեկավ, որ Անժիկը
սպիտակ, մաքուր թաշկինակ ունի: Փոքրիկ աղջկան թաշ-
կինակ չի սաղում, լավ չի սովորի:

Միտք արեց Մինա բիբին, տխրեց: Նրա մտքովն ան-
ցավ, որ որդին, հարսն ու թոռը գյուղում չեն ապրելու,
30 քաղաքին են վարժ և էլի պիտի գյուղը թողնեն, հեռանան:
Իսկ ինքը կապված է գյուղին, Ավան ամուն, խնոցուն ու

հին ճախարակին, որ շատ ձմեռներ լացել էր իր հետ, տաք քուրսու մոտ, սե նավթի ճրագի տակ:

Մի անգամ էլ Անժիկը թաշկինակով իր գդալը սրբեց: Այդ նկատեց և Շարմաղ հորքուրը, որ ժպտալով նայեց Անժիկին.

— Մինա՛, տեսնո՞ւմ ես. թող քեզ հավան չի:

Տիզրանն ուղեց տպավորությունը կոծկել և ասաց, թե նա քաղաքում էլ էր այդպես անում: Բայց Մինա բիբին էլի ավարեց, կոտրվեց, ինչպես այն ժամանակ, երբ Անժիկը թաշկինակով երեսը սրբեց:

10

Անժիկի համար գյուղում շատ բան նոր էր: Նա բաղմաթիվ հարցեր էր տալիս հորը, թե ինչո՞ւ գյուղում պատառաքող չկա, ինչո՞ւ տատը շաքարը շորի մեջ է փաթաթում ու սանդուղի մեջ պահում: Գյուղին անվարժ մանուկի հետաքրքրությամբ դիտում էր գյուղական ամեն մի աշխատանք ու հարցնում, թե ինչու են այդպես անում:

Մի օր էլ հարեանի մեկը ներս մտավ ու Տիզրանին խնդրեց մի բան գրել: Ստորագրելու ժամանակ մարդը ծիծաղեց: Անժիկի աչքին ընկավ նրա սպիտակ ատամները և այն, որ այդ մարդը գրիչը բռնել էր այնպես, ինչպես Անժիկը կբռներ գոմի թին:

20

— Հայրիկ, մեր առաջին խմբակում դրանից լավ են գրում:

* * *

Առաջին երկու շաբաթը շատ արագ անցավ, և ամեն ինչ մտավ իր հոռի մեջ: Գյուղն իր մեջ առավ նորեկներին, այլևս զաղարեցին նրանց մասին խոսելուց, աչքալուս տալուց:

Միայն երբեմն գյուղի հարս ու աղջիկ հետաքրքիր նայում էին էլյայի զգեստին, կոշիկներին, գլխարկին: Ոմանք ծիծաղում էին, գլխարկը համեմատում ծոխ բնի

30

հետ, ումանք էլ ասում էին, թե այդպես ավելի լավ է, ավելի ազատ և աչքի էլ դուրեկան:

Տիգրանը գյուղի ժողովներին էր մասնակցում, ասում-խոսում ահել-շահելի հետ, պատմում նրանց քաղաքի մասին, հեռավոր երկրների անցուդարձի մասին:

Գյուղացիք հետաքրքրվում էին, հարցեր տալիս նրան, իրենց ցավ ու կրակից պատմում:

10 Եւ շատ հաճախ հուսահատությունը թանձր քողի պես պատում էր Տիգրանին. այնքան շատ էր թերին, գյուղում աշխատանքն այնպես դժվար: Բայց մեկ էլ նրա ներսում ուժգին գրոհով զարկում էր մակընթաց մի ալիք, բռնադդորեն սեղմում էր բռունցքը, աչքերը կկոցում, ասես հեռվում տեսնում էր գյուղը գալիք:

20 Էլյան տան աշխատանքն էր անում, օգնում Մինա բիբուն: Միասին աշխատանքի ժամանակ էլյան սրտի դողով և ուշադիր լսում էր Մինա բիբու պատմածը գյուղի ներքինի մասին, թե ինչ է ապրում աղջիկը մանկամարդ, երբ նրան զոռով ամուսնացնում են տարիքով մեկի ունեցվածքի հետ, թե ինչպես են բուժում գյուղում, ինչ ծանր ցավով է վիժում ջահել հարսը՝ ծնկեր մանուկը գրկին:

Մինա բիբին միասին աշխատանքի ժամանակ՝ խնոցի հարելիս կամ բուրդ զգեյիս, էլյայի աչքի առաջ բացում էր գյուղի հազարամյա դիրքը, որի յուրաքանչյուր էջը տդիտության մի զոհի մարտիրոսագիր էր, սկեսրոջ ահի տակ, բռնակալ ամուսնու կրնկի տակ ընկած կնոջ տանջանքի նկարագիր կամ ծածուկ խեղդամահ արած մանուկների պատմություն: Մինա բիբին մեկ-մեկ դեպքեր էր պատմում ու թեթեւ գլուխը շարժում:

30 Սոսկում էր պատում էլյային, ու թվում էր, թե գյուղում, կիսամութ խրճիթների անկյուններում, դեռ մնում են դարերի թանձր խավարն ու ոգին շար:

Անժիկը պապի հետ էր լինում, երբեմն էլ հարեան երեխաների հետ: Հասակակից մանուկները հավաքվում

էին նրա շուրջ և զարմացած նայում սիրուն սանրած մազերին, փոքրիկ սանրին՝ մազերի մեջ, կոճակալոր կոշիկներին: Նայում էին գյուղի երեխաները, և ամեն մեկի սրտիկի մեջ ծնւում էր մի շատ մեծ ցանկություն՝ ունենալ այն, ինչ Անժիկն ուներ, նրա պես կաշվե սև գոտի կապել: Մանուկներից յուրաքանչյուրն աշխատում էր Անժիկի ընկերությունը ձեռք բերել, նրա հետ ավելի մոտ լինել:

Համարյա ամեն իրիկուն քնելուց առաջ Մինա բիբին Անժիկին խնդրում էր իր հետ պառկել: Պառավն ուզում էր 10
զրկել թոռան, և իր սմբած մարմնի թույլ ջերմությամբ նրա մատղաշ մարմինը տաքացնել, հուսադրել ինքն իրեն, թե վերջին շառավիղը չէ, միջուկը փտած արմատը դեռ շատ ծիւեր է տալու:

Բայց Անժիկը միշտ էլ մերժում էր.

— Քեզ մոտ լավ չի, իմ տեղաշորից չեմ հեռանա:

Անժիկն ավելին էր ուզում ասել: Նա ուզում էր տա-
տին ասել, որ նրա շապկից ծանր հոտ է գալիս, որ տատը
ցերեկով բոբիկ է քայլում, դիշերն էլ առանց ոտքերը լվա-
լու պառկում: 20

Քաղաքից բերած իր կապույտ վերմակի տակ Անժիկը
քնելուց առաջ մտաբերում էր քաղաքը, իրենց դպրոցը,
շարքերը պիոներական, կինոն, տրամվայն ու էլի հազար
ու մի պես-պես բաներ: Կապույտ վերմակի տակ Անժիկն
իրեն քաղաքումն էր զգում, և այդ նրան դուր էր գալիս:

* * *

Գարնան արևն իրեն արդեն զգալ էր տալիս: Գյուղի ե-
ռուղեք շատացել էր:

Գյուղը հեռվից մի մեծ մրնջոցի էր նման, որ դար-
նան սկզբին սկսում է շարժվել: Գարնան արևն ավելի ա-
րագ էր քայքայում բակերում կիտած աղբը, և կծծահոտն 30
ավելի թանձր էր թվում, զրգուրմ քթի լորձունքոտ մաշկը
և աչքերից արցունք հանում:

Գոմերում առավարը նեղվում էր, օդաներում գյուղացիք խոսում էին սարի մասին, ուր մատաղ կանաչն արդեն ծլում էր:

Մյուսների պես Մինա բիրբին էլ էր պատրաստվում սար գնալու: Նա մտքում գրել էր սար գնալուց առաջ Անժիկի հետ մատուռ գնալ: Նրա կրծքի տակ, որպես մի թույլ կանթեղ, վառվում էր Անժիկին աղոթել սովորեցնելու ցանկությունը:

10 Ինչո՞ւ ծնվեց նրա մեջ այդ ցանկությունը.— ինքն էլ չգիտեր: Պառաւն ուղում էր վաղել նրանց գյուղի հետ, Անժիկին դարձնել գյուղի մի խոնարհ աղջիկ և տարիների ընթացքում արմատախիլ անել այն ամենը, ինչ քաղաքն է տվել:

Ի՞նչ լավ կլիներ, եթե նրանք գյուղում մնային: Իսկ Տիգրանը միշտ ասում էր, թե շուտով պիտի վերադառնան քաղաք, արձակուրդը լրանում է: Արդյոք մեկ էլ կգա՞ն գյուղ, ինքը ողջ կմնա՞ մինչ այդ:

* * *

20 Դարնան մի գեղեցիկ առավոտ, երբ ամեն ինչ աշխույժ և դուրեկան է թվում, երբ մարդ ամենից քիչ է մտածում առօրյա հոգսերի մասին և իրեն ավելի մոտ զգում բնության, դարնան այդպիսի մի առավոտ Անժիկն ու Մինա բիրբին գնացին դեպի ձորակ: Տանը Մինա բիրբին շէր ասել, թե մատուռ են գնում: Նա վախենում էր, որ Տիգրանն արգելի Անժիկին:

30 Երբ դուրս եկան գյուղից, Մինա բիրբին սկսեց Անժիկին պատմել, որ ինքը պառավ է, շուտով կարող է մեռնի: Տառի տարօրինակ այդ պատմությունը, որ նպատակ ուներ երկյուղած տրամադրություն ստեղծել թոռան սրբտում, վատ ազդեց երեխայի վրա: Նա չգիտեր ինչ ասի և վարանքով նայում էր մոռի թփերին, որ մուգ կանաչին էին տալիս ճամփի երկու կողքին:

Հասան մատուռին: Կիսախարխուլ մի շենք էր, ավելի

քարակույտի նման: Մատուռի մոտ, կաժանից ոչ հեռու, հողի մեջ խրված էր ծխից սևացած մի խաչքար, որի մոտ գյուղի շները ճամփով գնալ-գալիս շատ անգամ կանգնում էին, ետևի մի ոտը բարձրացնում և միզում հենց խաչքարի վրա:

Մինա բիբին մոտեցավ, շոքեց, հրկյուղած՝ խաչքարը համբուրեց մի անգամ: Անժիկը զարմացած նայում էր նրան ու չէր հասկանում, թե ինչու է տատը համբուրում այդ սևացած քարը: Մինա բիբին ոտքի կանգնեց, մոտեցավ Անժիկին և խնդրեց, որ նա էլ համբուրի:

10

— Չեմ ուզում, կեղտոտ է... Նս քարը չեմ համբուրի, էնտեղ ի՞նչ կա որ...

Մինա բիբին մնաց սառած, Անժիկի պատասխանը նրա համար անսպասելի էր: Նվ մի պահ նա անշարժ կանգնեց խաչքարի մոտ, ինչպես մի երկրորդ խաչքար:

Հետո սթափվեց ու քայլերն ուղղեց դեպի մատուռ, կռացավ և կուղեկուղ ներս մտավ, որովհետև մատուռի դուռը ցածիկ էր: Անժիկը հետևեց տատին: Նա ուզում էր իմանա, թե ինչ կա մատուռում, ինչ է անելու Մինա բիբին այնտեղ: Ներս մտնելիս Անժիկի գլուխը կպավ դռան քարին:

20

— Թո՛ւհ, էս ի՞նչ դուռ են շինել...

— Թու չեն անիլ, բալաս, աստված կչանչի քեզ,— երկյուղած ասաց տատը, կարծես սրբազան մի գաղտնիք էր հայտնում:

— Աստված չկա՛, տատիկ,— բարձր և հատու պատասխանեց Անժիկը:

Մինա բիբուն թվաց, թե փուլ եկան մատուռի պատերը, և պատից մի քար ընկավ գլխին: Սարսուռով նայեց Անժիկին, և հինավուրց մատուռի մեջ տատիկին անհարազատ թվացին թռուռն աչքերը ժիր:

30

Մտաբերեց որդուն, հիշեց, որ շուտով հեռանալու են, և անզոր գլուխը խոնարհեց մատուռի խոնավ հատա-

Աին: Մատուռի մամուռապատ քարերը լսեցին Մինա բիբու
զսպված հեկեկանքը:

Իսկ Անժիկը ձեռքը մեկնել էր մոռի կանաչ տերևնե-
րին, որոնք փարթամորեն փռվել էին մատուռի կտուրի
վրա :

«Խ Ա. Դ, Լ Ա Յ Ա Վ»

Տարօրինակ թվաց զուռնայի կանչը զիլ և դհուլի աղմուկն ընդհատ աշնան արևոտ ցերեկին, բլրի լանջին արևկող արած գյուղում:

Հարսանիք չէր և ոչ կերուխում կամ կնունք: Այդպես չի փչում զուռնան ուռած թշերով, մի աչքը միշտ կիսախուփ զուռնաչին, երբ սլարն է զլում, թնդում:

Առաջին պահ դժվար էր որոշել, թե ո՞ր գետնափոր խրճիթումն են նվագում: Երբ զարմացած հարցմունք արի ծանոթ գեղականից, նախ շուգեց ասի, ապա մատը դիմացի տունն ուղղեց և ասաց. 10

— Տասն օր ա էսպես խաղում ա, դիշեր-ցերեկ...

Դիմացի տունը՝ կտուրը խոնարհած, մի քիչ թեք ընկած տուն էր, կտրին աթարի դեպ՝ շիշ փափախի պես, դեպի մոտ դեղին դդումի մի շարք: Փողոցին նայող միակ պատուհանը ներսից շորով էր ծածկած:

Զուռնան նվագում էր ներսում, դմբում էր դհուլը, ինչոր մարդիկ ոտքերը գետնով էին տալիս սենյակի սալաքարին: Փակ էր դուռը տան, բակում օքմին չէր երևում: Եվ եթե մեկն անցնում էր փողոցով, շորով ծածկած պատուհանի առաջ չէր կանգնում, զուռնայի նվագը չէր լսում, այլ արագաքայլ էր անում: 20

Եվ՝ ծանոթ գեղականն իմ հեռացում մի քիչ, նստեց փողոցում ընկած գերանի վրա, շփեց ճակատն ու ասաց, թե՝

— Հայրիկն ապա թափաքում էր խաղը, խաղա-
ցավը...

Ձկարողացա իմանալ, թե ինչ ցավ է. բռնում է հան-
կարծ, ասում են, շատ միտք անելուց, հանկարծակի կո-
րցատից կամ հրճվանքից անշափ: Հիվանդի ոսկորները
ցավում են:

— Ցավը որդի պես, սաղ ջանով ման ա դալիս... Մին
ծունկն ա ծակում, մեկ էլ փախնում սրտի տակ: Պետք ա
էր որդին սպանեն:

10 Եվ սպանում են «խաղացավով»: Կիսամոռի սենյա-
կում նստոտում են վարձովի լալկան կանայք, հիվանդը
նստում է նրանց մոտ: Լալիս են կանայք վարձկան, սուգ
անում, մղկտում, և հիվանդի սիրտը թուլանում է, մարելու
պես լինում, մեկ էլ ծլունգ լինում ընդոստ, սկսում պարել՝
խեղճարի ցատկոմենքով անմիտ, գետնովն է տալիս
իրեն, մարմինը կտրատում և պարում, պարում ժամե-
րով: Քրտնում է, փրփրում, բայց թնդում է պարը: Սենյա-
կի անկյունում նստած ղուռնաչին ղլում է ղուռնան, դհոլը
դմբում է արագ, նվագն ասես թե ոսկրի մեջ է մտնում, և
20 մարմինը՝ դհոլի դմբոցի հետ վեր-վեր է լուշում, ֆուտբոլի
գնդակի պես:

Այսպես սկսվում է և երկու օր տևում: Նվագում են
գիշեր-ցերեկ, հոգնած ղուռնաչուն ուրիշն է փոխարինում,
դարձյալ ղլում ղուռնան, դհոլին խփում, և հիվանդը պա-
րում է, մինչև ուշաթափ լինի: Հիվանդին պառկեցնում են
անկողնում, մի քիչ դադար տունում և հետո նորից սկսում:

Եթե երկու օրում չի լավանում, եթե հիվանդը դարձյալ
գանգատվում է «որդի» ծակոցից, խաղալը շարունակում
են, այս անգամ ավելի վայրենի, ավելի անիմաստ ու ալ-
30 անդակ:

Ձուռնի լայն բերանը մոտեցնում են հիվանդի ախան-
ջին, մեկը ձախ, մյուսը աջ, սկսում են փչել, ինչքան թո-
քերը կարող են շունչ պահել: Դհոլն էլ դնում են հիվանդի
գլխին և փայտե կոպալներով հարվածում դհոլի պինդ քա-

շած կաշուն: Ինչքան ուժ ունեն, փշում են զուռնան, դհո-
լին կոպալնները կարկտի պես են վեր թափում:

Հիվանդը ցնցվում է ցավից, հնչյուններից անախորժ,
ոտքի է ելնում և նորից սկսում պարել: Այդ ժամանակ է,
որ ներս են մտնում երկու ուժեղ տղամարդ, և սկսվում է
«խաղալու ցավի» զարհուրելին:

Հիվանդին գետնով են տալիս, ոտնահարում, փափուկ
մսից քաշում, թևերից բռնում, ձգում, հրում մի պատից
մյուսը, արացի տալիս, երակներից բռնում, քաշում, մատ-
ները կոտրատում...

10

— Սաղ մարդը մի սհաթ էլ չի դիմանա էդ շարշա-
րանքին,—ասում էր ծանոթ գեղականն իմ: Իրեն էլ են
կանչել, մի անգամ էլ ինքն է գնացել մարմինը ջարդելու:

— Էն մեջքի ճիւղերից որ քաշում էի, ասում էի, թե
հրես միսը պտի պոկվի... Ամա իրեն ցավ չի թվում...

Եվ ձեռքի բուլֆն ու ցուցամատը կեռացրեց այնպես,
ասես ցինի կոտուց լինի:

* * *

Շատերից եմ հարցրել «խաղալու ցավի» մասին: Բո-
լորն էլ նույնն են ասում: Հիվանդին ջարդում են, տղամար-
դիկ արացի են տալիս, կռները կոտրատում են, մարմինը
կապտում է, արյուն է դալիս, բայց իբր թե հիվանդը ծը-
պուտ չի հանում, «դուր է դալիս»:

20

Բեղարում են տղամարդիկ, հոգնում են կռները,
քրտնում են սենյակի կիսամութում, ուր շնչելու էլ օդ չկա,
որովհետև դուռ և պատուհան պինդ ծածկած է: Հոգնածին
ուրիշ զույգ է փոխարինում, զուռնան էլի զլում է, վարձ-
կան կանայք անկյունի մութում ձեն-ձենի են տալիս, լա-
լիս, երեսները շանգոտում, իսկ հիվանդը պարում է կամ
տղամարդիկ զլորում են նրան, գետնով քարշ տալիս և
միշտ աշխատում «որդը որսալ»:

30

Այդպես օրեր են տևում, գիշեր-ցերեկ անընդհատ,
մինչև հիվանդը կամ լավանում է, կամ մեռնում: Պարից

բեղարած, ջարդուփշուր մարմնով պառկում է անկողնում, դադարում է զուռնան, կանայք էլ շեն լալիս, և երբ հանդըստի ժամը երկար է թվում, մեկը կանանցից մոտենում է հիվանդին, տեսնի՝ շնչում է դեռ...

* * *

— Հերոս մեր գյուղում երեք հարս էին «խաղաղացվով» հիվանդ... Մինն էլ երեխով էր,— պատմում էր ծանոթն իմ, փողոցի գերանին նստած. իսկ մի քիչ հեռու պատուհանը ներսից շորով ծածկած սենյակում զուռնան էր նվագում՝ միալար, ձանձրալի:

10 — Երկուսը լավացան, էն մինը երեխան փչացրեց, հիմի էլ ջան չունի...

Սովորաբար աշնան են սկսում բժշկել, «որդը» ցուրտըն ընկնելուն պես սկսում է շարժվել, վերքեր են դուրս գալիս: Գյուղում պառավ կանայք կան, զիտեն, որ այդ «խաղաղու ցավ» է: Եվ ահա սկսում են պատրաստություն տեսնել, մոտիկ գյուղից զուռնա-դհուլ կանչել, երկու կամ երեք «դաստա», որ իրար փոխարինեն:

20 Ես չկարողացա ստուգել, թե ինչքան են ստանում զուռնաչին ու դհուլչին: Խորհրդի նախագահի ասելով՝ օրական ութ ռուբլիով են պայմանավորվել: Շատ սաղանդար չի դիմանում, չի համաձայնվում նվագել, թեկուզ բարձր գնով: Նոր սովորած զուռնաչիները միշտ էլ ուրախությամբ են համաձայնվում. սովորել կարող են, որովհետև նրանցից շնորհքով նվագ չի պահանջվում, այլ դարբնոցի փուր-սի պես թոքեր:

— Օտարությունից ա եկել էս կինը, որ հրեն խաղում ա: Քաղաքներում շեն կարողացել օգնություն անել... Ինչքան երևելի բժիշկների մոտ են տարել, բոլորն էլ ասել են, թե «չխոտկա» յա, բժշկվիլ չի, հայրենիք տարեք... Հիմի 30 էստեղ բժշկվում ա:

Երբ ես աչքիս տակով նայեցի խոսակցիս մաղակալած դեմքին, ահանջներին՝ մեջը մի-մի մալանչ բուրդ,—

չկարողացա իմանալ, հեղինում է, թե՞ համոզված է, որ «էստեղ բժշկվում ա»...

«Խաղալու ցավ»-ով մեծ մասամբ կանայք են բռնվում, քիչ դեպքում՝ տղամարդիկ: Այդ օրվա հիվանդն իր երկու որդուն զոհ էր տվել մի դժբախտ պատահարի, ցավից դարձել մտադրաղ, շատացել է հոգսը, և «որզը սրտում բուն ա դրել»:

— Ինքը ջահել ա, համա որ տեսնես, էն ճիպտաբեղ օրինակ: Մաշվա՞ծ, դեղնա՞ծ, սերկևիլի կճնալ:

Հարցրի նրան, թե ինչպես է հիվանդը դիմանում այդ- 10 քան անասելի շարշարանքի, ինչպես է, որ շունչը չի տալիս:

— Տվող էլ ա լինում, առանց էդ չի... Դուր ա դալիս զուռնի հավեն, զուռնի ձենը ոսկորի մեջ ա մտնում, ոնց որ ջուրը պլտում ա, ինքն էլ էդ ցավից թռնում ա:

Իբր թե հենց առաջին օրը հիվանդը ջոկվում է: Եթե զուռնի նվագը նրան դուր է դալիս, լավան կանայք իրենց սուգով, երգերով կարողանում են նրա աչքից արցունք քամել, եթե խաղը կռներն է բնկնում, ուրեմն նա «խաղա- ցավ» ունի, պառավները ճիշտ դիագնոզ են դրել, զուռնա- շուն և կռները կոտրատող տղամարդկանց է մնում բժշկել: 20

Հիվանդին ուտելիք քիչ են տալիս. մի կտոր չոր հաց, մի գավաթ ջուր:

— Պետք ա սոված մնա, որ էն «որպը» դուրս գա:

Առաջ «խաղացավը» ավելի խայտառակ միջոցով են բժշկել: Եղել է զուռնան, առավել քաշկռտութք, կանանց շի- վանք, բայց մխացող աթարն էլ է եղել, շան շորացած կղկղանքը մխացող աթարի վրա:

Ուշաթափ հիվանդը պառկելիս է եղել վերմակի տակ, գլուխը ծածկել են վերմակով և մխացող աթարը՝ որպես բուրվառ, վրան կնդրուկ՝ կղկղանք, վերմակի տակ դրել 30 կնոջ քթի առաջ, մինչև շնչահեղձ, թունավորված հիվանդը ջղախին ցնցումներ է արել, վերմակը դեն շարտել, ծառս եղել, որպեսզի զուռնի տակ պարի երիցս նզովված «ջազ- քանդ»...

Հիմա մխացող աթարը մոռացված է, բայց խաղալը մնում է, օր ու գիշեր, զուռնով, դհոլով, կիսամութ սենյակում, քաղցած, հյուծված հիվանդի խելագար ցատկումներով «խաղլացավը» մնում է դեռ մեր խուլ, յոթը սարի հտևում սլահված գյուղերում, որպես «հայվանի աղաթ»:

— էսօր տասներկու օր ա խաղում ա... Երեք դաստա սաղանդար են կանչել, հլա «որդը» շարժվում ա...

10 Կեր կացանք, ծանոթ գեղականիս հետ անցանք շորով ծածկած սլատուհանի տուռ: Սենյակից լսվում էր զուռնի ձայնը միալա՛ր, ձանձրալի, դմբում էր դհոլը, և անկարգ, մերթ թույլ, մերթ ուժեղ ոտնաձայներ էին լսվում սենյակից, ասես դադանակով խփում էին հատակի սալ-րարերին...

Զ Ո Ր Բ Ա Ն

Տունը գյուղի ծայրին է, ճանապարհի կողքին: Եթե գյուղը ման գաք, էլ ուրիշ ներկած դարպաս չեք ճարի: Կապույտ ներկ միայն նրա հաստ ու ամուր դարպասի վրա կա:

Եվ եթե բաց են դռները, փողոցից կարելի է տեսնել բակն ու տան սրահը:

Բակում բացօթյա մի արհեստանոց կա: Մեծ ու փոքր մուրճեր, սղոցներ, պայտարի գործիքներ, անիվների օղեր, սունիններ, նոր քաշած տախտակների կույտ: Կլպած գե- 10
րաններ, որ շորանում են արևի տակ:

Ամեն օր մի քանի բանվոր է աշխատեցնում: Մեկը ցեխապատ է անում, նոր գոմի պատերը շարում, մյուսը քար է տաշում, իսկ ինքն էլ իր որդիների հետ լուսաբացից մինչև արևմուտ աշխատում է:

Իդուր չէ, որ գյուղում եթե մեկը լավ աշխատող է, ասում են՝

— Զորբա Օսեփի ճանկն ընկնի, մի շաբաթ էլ չի դի-
մանա:

Ինքն էլ է աշխատում և արհեստավորին շուտ-շուտ 20
ձեռն տալիս.

— Հը՛, քեզ մատաղ, օրը պրծավ, հա՛, շուտ արա, էս շաբթն էլ պատի, իրիկունը արաղ կտամ:

Վարձը կալին է տալու ցորենով: Իսկ մինչ այդ եղա-
ծից բաժին է հանում: Եթե մի ծուռ գերան իրեն պետք չի,

տալիս է արհեստավորին, տանի խանգարված կտուրի գերանը փոխի: Կալին հաշվից դուրս է գալու:

Բակի անկյունում զինվորական մի խոհանոց կա՝ կաթսան ժանգոտած, խողովակը ծուռ:

Մորեխի տարին մի փութ կորեկով է առել: Մաքում դրել է կաթսան հարմարեցնել արաղ քաշելու, իսկ մնացած երկաթեղենը ծախել:

10 Խոհանոցի մոտ ընկած է երկանիվ մի սայլ, կռիվներից մնացած: Կարգի է բերել, ներկել և գործ է ածում, երբեմն էլ քրեհով տալիս:

Տան կից պարտեզն է, գյուղի ամենալավ պարտեզը, ծառերը շարեշար, զանազան տեսակի, պատվաստած: Միայն նրա աչդում կան պատվաստած ծառեր:

Պարտեզի մոտ բանջարանոցը, որի մի անկյունում մեղունների տասներկու արկղ կա կարգով շարած:

Պարտեզն ու բանջարանոցը բարձր ցիխապատով է պարսպած, փողոցից միայն ծառի վերի ճյուղերն են երևւում:

20 Եթե մի հիվանդ մեղր ուղի կամ ձմեռը թթու խնձոր, Օսեփի ներկած դարպասն են ծեծելու:

— Չկա,— կասի,— ի՞նչ էր, մի քանի խնձոր.— կամ,— ճանճը էս տարի օգուտ չտվավ,— և եթե լավ դին տաս,— սպասիր տեսնեմ,— կասի և մառանը կիջնի:

Ընդարձակ բակն ընկած է տան առաջ, որ շորս լուսավոր սենյակ ունի, փեղկերով, ապակած: Սենյակներում գորգ ու կարպետ կա, պատերին՝ խալի, երկու լավ մահճակալ, սպիտակ պղնձից խնքնակու, ափսեներ ու բաժակներ:

30 Օսեփն առաջ խանութպան էր, գյուղումն էր առուծախս անում:

Այն ժամանակից է պահել և պատերազմի տարիներում խալին ու սանդուղները լի պինդ թաքցրել մառանի մի անկյունում:

Խաղաղության հետ ամեն տարի նրա տունը լցվում է, պահածը դուրս է հանում և ավելացնում անընդհատ:

Գյուղում նրան «քոռ գալլ» են ասում: Եվ եթե խոսքը վեր է գալիս Օսեփի վրա, մի ջահել վրա է բերում:

— Նրա ամբարում հլա ինչե՞ր կա...

* * *

Իսկ իրեն որ նայես, բամբուկ՝ տղի պես գետնին կիսակշի. լղար՝ դարձանով պահած ձիու պես, այստակըրները դուրս ընկած, կարճահասակ, կուզը մի քիչ դուրս ընկած: Նայում ես դեմքին, ասես որդի կերած կարտոշկա լինի, աչքերը փոքրիկ, բզով ծակած, ունքերը կատարյալ բեղ, փափախի մազերից չի ջոկվում:

Բայց զորքա է: Զորս ձի ունի, սեփական գութան, որ 10 նոր է առել: Եթե ուզենա, գութանը մենակ լծելու չափ եզներ ունի... Բայց մենակ չի լծում: Հարաքաշ է անում, եղանց մի ջուխտն էլ գոմում պահում:

Զեռքից եկածը չի խնայում: Զեռքափող է տալիս, սոկոս առնում կամ գարնան սերմացու տալիս, կալին մեկին երկու ստանում: Եթե գյուղում մեկը որոշում է մի ոչխար մորթել միսը ծախելու, և եթե մենակ ուժը չի պատում, Օսեփը միշտ ընկերանում է, աժան պատահած ոչխարն առնում և մորթում:

Ականջին է հասնում, որ գյուղում մեկը ծախու գերան 20 ունի կամ քարն է ծախում, ուժ չունի նոր շենք շինելու, Օսեփը աչքերը ճպճպացնելով դիսին կանգնած է, դինը նաղդ է տալիս:

Ինչպես էլ գիտե՞ հարևանի թույլ կողմը: Մի ուռի տեսնի, կկանգնի, աչքի պոչով կնայի, մտքում կհաշվի, թե քանի տախտակ դուրս կգա, և ծառի տիրոջ տեսնելիս կասի:

— Էն մարագիս մի գերան ա պակաս, ծառդ ծախիր առնեմ:

Ծառը դեռ արմատի վրա Օսեփի սեփականն է, մի 30 տարի էլ կմնա, երկու տարի էլ, ոչինչ, ավելի է հաստանում:

Կաշի է ծախում: Ձմեռն էլ աղվեսի մորթի հավաքում,
ծախում քաղաքում:

Զորբան հին աղաթի փեշից այնքան էլ կախված չի:
Օսեփը առաջ էլ եկեղեցի չէր գնում:

Եվ եթե գյուղի կոմսոմոլն ընդունի, նա իր տղաներից
մեկին կգրի նրանց շարքերում:

— Մենակ նախդն ա, որ դժար ա, չենք դիմանում:

Տուրքն է և տուրքի հետ կապված մի շարք խնդիրներ,
որ ինչքան էլ զորբան գլխին զոռ է տալիս, չի հասկանում,
10 թե ինչու է այդպես: Եվ իր մտքում որոշել է, թե՝ միջի
մարդն է խառնակիչ:

Քաղաքից դալիս են շնչադրելու, ապրանքի և հողի
ցուցակ անելու: Օսեփն իրեն խեղճ է ցույց տալիս, նվա-
զած ձայնով ասում.

— Ունեմ, կա, ինչու, ապրի էս կառավարությունը:

Եվ եթե վիճակագիրը մեկ-մեկ հարցնում է՝ ձի, եղ,
կով, Օսեփը, նախ կմկմում է և սպակաս զրեւ տալիս՝ մի
ձի, երկու էջ:

Բայց հետո տեսնում է, որ հարկաթերթի մեջ իր
20 ասածը չեն գրել, այլ այն, ինչ ունի: Դրա համար էլ ասում
է, թե միջի մարդն է խառնակիչ:

Եթե ջահելները ժողովի ժամանակ նեղացնում են և
ասում, թե՝

— Օսեփ ապեր, ունես տուր,— Օսեփը չարանում է,
ձայնը երկինք բարձրացնում և սկսում պատմել այն, ինչ
հաղար անգամ ասել է և լսողն էլ հաղար անգամ խմացել,
որ սուտ է ասում:

Ի՞նչ է ասում:

Որ աղքատը ծուլ է, ինքը օրնիբուն աշխատել է, որ
30 խանութն իրեն օգուտ չի տվել, որ զուր են կարծում, թե
ունևոր է, և վերջում էլ ասում.

— Մի սաղ գեղի չափ հարկ եմ տալիս կառավարու-
թյան, էլ ի՞նչ եք ուղում:

Եթե աչգ չասի, պիտի ասի, որ մի քանի աղքատ տուն
է պահում, իր արևի տակ են ապրում:

Օսեփի հարեան մի քանի աղքատ տներ կան, որոնց կանայք նրա տանը բուրդ են լվանում, հաց թխում կամ ուրիշ գործ անում: Օսեփի հոտաղը միշտ այդ տներից կլինի, մաճ բշտղն էլ, տավար պահողն էլ:

Եթե մի վաղ գործ լինի, Օսեփը ձեն է տալիս բակից, մեկն ու մեկին կանչում:

Աղքատ տներ են, որոնցից յուրաքանչյուրը մի եզունի կամ մի կով, երկու օրավար վար ունի, մի տուն լիքը ուտողներ:

Իրենց գործն անելուց հետո սրա-նրա համար աշխատում են, զուլա պահում: 10

Օսեփը զրանց համար է ասում, թե իր արևի տակ են մեծանում. լսողն էլ դիտե, որ այդպես է: Օսեփն է աղի պես փակչել նրանց և հացափոր աշխատեցնում:

— Բա խի՞ դողն ընկել էր ջանդ, որ ասում էին պայման կապի բատրակի հետ...

Այդ որ ասեին, Օսեփի ջանը իրոք որ դող էր ընկնում, վեր էր կենում, գեղամիջից հեռանում:

* * *

Գլիրը կտուրից ժողովի է կանչում:

Մեկ-մեկ հավաքվում են դպրոցի բակում և նստո- 20
ւում պատի տակ, գետնին կամ քարերի վրա:

Ժողովը հարկի մասին է:

Քաղաքից եկած մի ընկեր այս տարվա հարկի մասին է խոսում, բացատրում, թե ինչու է քիչ:

Ուշադիր լսում են, հետո հարցեր են տալիս: Հարցնում են, թե էլի առաջվա պես սրիտի հավաքե՞ն՝ հարուստից շատ, միջակից քիչ:

Օսեփն էլ է ժողովի եկել:

Նա ոչ մի ժողով բաց չի թողնում, ամենից առաջ է խոսում, աշխատում է ծուռ ու մուռ ճանապարհներով, ա- 30

ռակներով իր մտքինը ասել, ուղածն իմանալ: Եթե քաշ-
վում է հարց տալ, մի ուրիշին է խնդրում, որ իմանա:

Եվ ամեն ժողովի, երբ խոսք է բացվում հարկի մա-
սին, նա միշտ նույնն է ասում.

— Աղքատից էլ հարկ առեք, թող մի աբասի լինի,
միայն առեք:

Առեք, ասում է, որովհետև աղքատը հարկ չտալով՝
ծուլութեան է վարժվում, ամեն տեղ նրա խնդիրն առաջ են
ընդունում:

10 Այդ մի յուրահատուկ տեսութիւնն է նրա համար, որի
ճշմարիտ լինելուն Օսեփը երբեք չի կասկածում:

Աղքատը դատարանին խնդիր տալիս դրոշմատուրք
չի վճարում: Դրա համար էլ աղքատները դատարանին
շատ են դիմում և ճնշում ունենորին:

Կամ թե աղքատ գյուղացին համոզված է, որ կառա-
վարութիւնը հարուստից առնելու է իրեն տա, դրա հա-
մար էլ չի ուզում հարստանալ, սեփական տնտեսութիւն
ստեղծել:

20 Մի խոսքով՝ մի ամբողջ տեսութիւնն իր գործնական.
միակ առաջարկով, որ անում է Օսեփը ամեն ժողովի, երբ
հարկի մասին խոսք է լինում:

— Մի աբասի էլ աղքատից առեք:

Մի անգամ էլ խորհրդի նախագահին Օսեփն առա-
ջարկել էր դիմում տալ կառավարութեան և իրավունք խընդ-
րել գյուղի հարկը գյուղում բաժանելու:

— Հարյուր մանեթ չեն ուզում գյուղի՞ց, թող երկու
հարյուր մանեթ ուզեն, մենակ թե մեզ ասեն՝ էդ երկու
հարյուր մանեթը դուք ձեր մեջ փայ արեք:

Գյուղխորհրդի նախագահը ծիծաղել էր.

30 — Ուրիշ տեղ չասես, Օսեփ ապեր, թե չէ կրօնն
քեզ:

Եվ մինչև հիմա ուրիշ տեղ չի ասել, բայց մտքից էլ
չի հանել:

Նախիրի գալը ժողովը ցրում է: Բոլորը վռազում են տավարը տեղաց անելու:

Նախագահն իզուր է կանչում:

— Ժողովը դեռ պրծել չի. հարցեր կա՞...

Բայց նախիրը «հարց հարցոց» է գյուղի համար:

— Այ տղա, բա էսպիս էլ ժողովո՞ւրդ, — թոնթորում է նախագահը, ինքն էլ իր տավարի մոտ գնում, որովհետև կտուրից արդեն ձեն են տալիս:

Գյուղի խոսք է, թե շինականի ապրուստի մասին նախարարանից հարցրու: Նա լավ գիտե, թե ով ինչ ապ- 10
րանք ունի:

Նախարարանն է, որ նախիրը գյուղում ցրելուց հետո ժողովատեղին է եկել, մնացողներից մի բան իմանա: Բայց բոլորը ցրվել են, ես եմ նստել քարին:

— Օսեփը շատ ա՞ զորբա, — հարցնում եմ նախարարանին:

— Բա հայտնի բան ա, որ զորբա յա: էն տավարն ո՞ւմն ա, — ասում է և կողքիս նստում, տրեխի թելը կապում:

— Թամահը շատ ա է՞, հենց էն ա բերանը բաց ման ա ածում, թե որ քյասիբի թիքան կուլ տա: Բայց վե՛րջը փուշ ա նրա: 20

Եվ երբ հարցնում եմ, թե ինչո՞ւ վերջը փուշ է, նա ուսերը թոթվում է, հետո գրպանից թուփունի քիսան հանում, լցնում չիբուխի կավե գլուխը, մթնում կաշձքարը պողպատին խփում և շրթունքները ծապացնելով փստացնում:

— Դա մեզ լավ հայտնի յա նրա վերջի կյանքը... Օսեփը շունչը դինջ չի տալու...

Եվ առակ է ասում, թե ինչպես ազահ մի գյուղացու 30
ասում են՝ լուսաբացից մինչև արևմուտ ոտով ինչքան գնաս, աչքբան հող կտանք քեզ: Մարդը գնում է, գնում.

քանի արեւմուտը մոտենում է, այնքան նա քայլերն է
շտապեցնում:

Եւ մայրամուտի վերջին պահին ազահությունից բո-
յով մի մեկնւում է, որ իր պառկած տեղն էլ դաւլթի:

Նախրապանը տոակն ավարտեց ու մահալն առավ, որ
դնա:

Մեկ էլ նայեց ինձ և ասաց.

— Հենց էն պառկած տեղն ա մնալու իրան, զորքա
Օսեփին...

Օ Ր Ա Ն Ջ Ի Ա

Օրանջիայի ձորակում ամեն դարնան մասրենիներն են ծաղկում, բացվում են վայրի վարդերը՝ դեղին, սպիտակ: Նրբ դարուն է լինում, տաքանում են Օրանջիայի քարերը, և խլեղները, փոքի մաշկը դեղին, պառկում են տաք քարերի վրա, լեզուները հանում:

Այն ժամանակ, երբ շեն էր Մանասի խրճիթը, Օրանջիայի ձորակում մասրենիներ չկային, տան պատերի վրայով երկշոտ խլեղները չէին վազվզում, վայրի վարդերի տեղ բուստանում վարունդն էր ծաղկում:

10

Մի բարակ արահետ Օրանջիայի ձորակը միացնում էր գյուղի հետ: Այժմ այդ արահետն էլ չկա:

— Մանաս, ինչո՞ւ տունդ Օրանջիայում շինեցիր, չգիտեի՞ր, որ Դավոյենց Առաքելն էլ աչք ուներ դրած ձորակին, ուր ձյունն ավելի շուտ է հալվում, և ձյունի տակից կանաչը ծլում:

Դավոյենց Առաքելը, եղան կաշվից տրեխները հագին, մի առավոտ աչքի տակով նայեց Օրանջիայի ձորակին, ուր նախրից ետ մնացած երկու հորթ էին արածում և մտքում դրեց ձորակում ամարաթ կառուցել:

20

Իսկ երկու շաբաթ անց Օրանջիայում Մանասն էր քարն ու կիր թափել, ոտքերը մինչև ծնկները վեր քաշած ցեխ էր շինում, ուստան էլ տաշած քարերն էր շարում:

Առաքելը գյուղում չէր: Վերադարձին աչքի տակով նայեց շարած պատին, հերսոտեց և սրտում զայրույթը

պահեց, որ առավոտյան Մանասի երեսով տա, կռիվ անի՝
Օրանջիայի համար:

— Հենց գիտես, թե դատ ու դատապատան չկա, էլի՞,
որ զոռ ես անում,— ասաց Մանասը,— Օրանջիայում ես
պիտի տուն շինեմ, Առաքել...

— Մանաս, իմացիր առաջդ ով ա կանգնած: Ես Դա-
վոյենց Առաքելն եմ, բա դու ո՞ւմ լսկոտն ես:

10 Եվ ա՛ռ հա մի հատ Մանասի գլխին, ձեռքի դադանա-
կով: Իրար անցան, աղմուկ, աղաղակ եղավ: Մանասին
արևաթաթախ տուն տարան:

Առաքելն էլ նայեց հեռացողներին, պատի տակ գե-
րանի վրա նստոտած մարդկանց, էլի սպառնաց և գնաց
տուն:

Հսեցին, տեսան, բայց ծպտուն չհանեցին: Վախենում
էին Առաքելից. շշուկով պատմում էին, որ Առաքելը «ջան-
դարմի» հետ կապ ունի, գյուղում լրտեսություն է անում,
մեծամեծ շինովնիկների աջ ձեռքն է:

Երբ Առաքելը հեռացավ, մի ծերունի շշուկով ասաց
հարևանին.

20 — Առաքելը մասնիչ ա, հերն էլ էր էգպես, հորն ա
քաշել:

* * *

Երկու տան մեջ թշնամությունը հնուց կար:

Զորակում շինվող տունը սուր փշի պես Առաքելի աշ-
քը մտավ: Իր աչգու ցանկապատի արանքից երբեմն նա-
յում էր տան պատերին, Մանասին, որ գլուխը շոր փա-
թաթած, վարպետին քար ու կիր էր տալիս:

Նայում էր Առաքելը ցանկապատի հտևից և ափսոս-
ում, որ դադանակի ծայրը Մանասի ափանջատակին
չկպավ: Բարձրանում էին տան պատերը, և պատերի հետ
30 Առաքելի սրտում զայրույթն էր ծառս լինում, սանձարձակ
ձիու պես: Փափախի տակ մտքերը որդեր էին, լեշի վրա
վխտացող զազիր որդեր:

Գնաց իր ծանոթ պրիստավի մոտ, նրա համար յուղ ու մեղր տարավ, պրիստավի տղի համար զատկին ճակատը ներկած գառ տարավ:

— Մանաս, տապ արա, Առաքելը պրիստավի տունը ջրի ճամփա է շինել:

Բայց Մանասի ջրադացն էլի հերվա աղունն էր աղում:

— Հենց դիտեք, թե պրիստավից էլ մեծ մարդ չկա՞, իրա, կներալի դուռը կգնամ...

Առաքելը գնաց եկավ: Օրանջիայի ձորակով գլուխը կախ անցավ, նոթերը կիտած: Ոխ ուներ սրտում, աչքն էլ ուրիշ բան չէր տեսնում: 10

Մանասը տուն շինեց, կտուրը ծածկեց փայտով, շոր ցախով, կինն ու երեխան էլ հայրական հին տնից հանեց և արահետով անցավ, տեղավորվեց նոր տան մեջ:

Ասում են, որ հենց այդ օրերին պրիստավն իր մոտ է կանչում դյուղի մի քանի աղդեցիկ մարդկանց և մատը թափ տալով ասում.

— Հա՛. Առաքելին որ տանուտեր չեք ընտրել այս անգամ, էլ պրծնում չկա ձեզ:

Շատերն էլ ասում են, թե պրիստավը չի ասել, Առաքելի կողմնակից մարդիկն են այդ լուրը տարածել գյուղում: 20

Մանասը ձորակում բոստանատեղն էր փորում, երբ ականջովն ընկավ այդ: Աչքի տակով նայեց գետնին, քարը մի պահ ձևոթին մնաց, բարը պատին դնելիս մտքում ապվեց, որ Առաքելը ոխը մի տեղից պիտի հանի:

Իրիկունը Մանասը դուռն երկաթ կապին նայեց ու կնոջն ասաց.

— Ա՛յ կնիկ, մեզ մի շուն ա պետք, գյուղի ծերին փնք, ճամփի բերան: 30

...Ո՞վ էր՝ կանչեց, թե Առաքելը պիտի տանուտեր լինի: Ժողովին մեկը կանչեց, հետո մի ուրիշ խումբ միացավ, վերջում որոշեցին կողմերի բաժանվել:

— Առաքելին ուզողը դեպի պատը,— կանչեց մե-

կը: Մի խումբ քաշվեց դեպի պատը, հետո մի բանի հոգի միացան, և երբ գլուղի «իշխան» մարդիկ իրար բռնելով շարժվեցին դեպի Առաքելի պատը, ժողովուրդը հետևեց նրանց, աղի վրա գնացող ոշխարի պես:

Մանասի ոտքերը թուլացան, և ոտքերը քաշ տալով ինքն էլ գնաց բոլորի հետ, հոտից ետ ընկած կաղլիկ ոշխարի նման:

10 — Շեն կենա Առաքել քյոխվան,— ձայն տվին այս ու այն կողմից, փափախները գետնով տվողներ էլ եղան: Մինչև հիմա էլ գյւղում պատմում են Առաքելի մասին:

— Յաման քյոխվա էր, ջանի կրակ էր: Քանի՜ մարդ ա փշացել նրա ձեռքից: Մի ձեռքը խանչալի կոթին էր, մինն էլ դամշու:

Պատմում են, թե ինչպես Առաքելը զիշերով հանդ էր գնում: Եթե տեսներ, որ մի ոշխար է ընկել իր կամ բարեկամի արտը, ոշխարն արտի մեջ մորթում էր: Սարում, երբ լսում էին, թե Առաքել քյոխվան ման է գալիս, չոբաններն ահից ոշխարը մի վերստ էլ հեռու էին քշում:

20 Եվ պատմելիս ծերերից մինն ավելացնում է.

— Խեղճ Մանասն էլ նրա ձեռքով չփշացա՜վ, տունն էլ ավերակ թողեց...

* * *

Մանասը երբեմն միտք էր անում, թե Առաքելը ոխը հանելու համար գնաց տանուտեր եղավ: Մտածում էր, բայց մտքինը ոչ ոքի չէր ասում:

Իսկ եթե ազդ ու բարեկամ էլի ասում էին.

— Մանաս, տապ արա, թրի սուր ժամանակն է...

Մանասը փափախը գետնով տալ չէր ուզում, էլի իր հին ասածն էր կրկնում:

30 Բայց Առաքելը չէր էլ ցույց տալիս, թե ինքը հաշիվ ունի Մանասի հետ: Այն օրից, երբ տանուտերի շղթան վզովն անցկացրեց, պղնձե կնիքն էլ զրպանը դրեց, Առա-

քելն այդ օրից ձևացնում էր այնպես, որ իբր թե Մանասին չի էլ տեսնում:

— Մանաս, դարթուն կաց, Առաքելը հանկարծ է քեզ նեղը գցելու:

...Նրբ լուր եկավ, թե քաղաքներում գործադուլ կա, հեղափոխություն է ընկել, Առաքելն ականջները խլշեց: Նույն դիշեր Առաքելի ձիու սմբակների՝ տակից կայծեր թռան: Պրիստավը հուսադրեց նրան.

— Ձեր գործին կացեք, ժողովուրդ, տարին խառն ա, չլսեմ, չիմանամ, թե լոթի-փոթի մարդիկ են գալիս, գիշեր- 10՝
րով թաքուն ժողով անում:

Իր շվաքից խրտնեց, թե իրոք վտանգ կար գյուղում, երբ մի շաբաթ հետո Առաքելը նորից զնաց պրիստավի մոտ:

— Պրիստավն ապրած կենա, գյուղում էլ են երևում խառնակիչ մարդիկ. մի տասը հասր դադախ թող հետս գա, գյուղում երևան մի անգամ, ժողովուրդը վարզանդի:

Պրիստավը բեղերը ուրրեց, բեղը փաթաթեց մատին և ձգեց մինչև աչքատակ, ասես աչքն էր ուղում կոխի: Բեղեր- 20՝
ըր ուրրելիս թշերն ուռեցրեց, դուռնա փշողի պես:

Առաքելը կազակների հետ դեռ գյուղը չհասած, բու-
լորն էլ դիտեին, որ գալիս են: Այդ երեկո շատ տներում ճրագ շվառեցին, շատերը մինչև լույս աչք էլ չփակեցին:

... էյ, պլաստուն կազակ, ինչո՞ւ այդքան շատ խմե-
ցիր Առաքելի տանը, արյունդ գլխիդ տվավ, տաքացար:
Մանաս, կինդ այդ օրը երանի լվացք շաներ և լվացքը
չփուր պատին: Որովհետև դիմացի ցանկապատի արան-
քից Առաքելը կազակին մատով ցույց էր տալիս կնոջդ, որ
լվացք էր փռում: Կազակ, մոռացա՞ր միթե, որ Դունյաշա-
յիդ երկրում ձորակներ չկան, ինչպես Օրանջիան, ցանկա- 30՝
պատի ետև վերջին անգամն էիր սլոռշներդ լիզում:

Մինչև այժմ էլ գյուղում, երբ պատմում են Օրանջիա-
յի մասին, մի ականատես միշտ էլ ավելացնում է.

— Սարքովի էր բոլորը, Առաքելը սատանի հունար
ունեի...

— Մթնում էր, դռները կապում էինք, մտնում տները: Հակում էին զազախները, ընկնում բուշեքը: Շաշկով էնքան հավի վիզ թռցրի՜ն...

— Էն տարին իմ մի երինջս տարան, որ էլ ինչ տսեմ է՝, աչքերս էլ հետը տարան...

Այդ տարուց շատ բան են պատմում, երբ խոսք է վեր պալիս Օրանջիայի մասին:

Մանասն այդ օրն անտառ է գնացած լինում: Հունձը վերջացել էր, կալի ժամանակն էր:

10 — Ի՜նչ էլ բերք կար էն տարին... Կտուրների վրա, պատերի տակ դեզեր էին...

Մթնել էր, մեկ էլ Օրանջիայից մի ծկլթոց եկավ, հավարի ձայն:

— Հենց էն ա, ականջս ծկլթոցին էր, մեկ էլ մի անդամ կրակեցին: Կրակոցից ձորերը զրնդացին: Օրանջիայի ձորակը վառվում էր, ալավը երկինք էր հասնում:

Ամբողջ գյուղն էր այդ գիշերը թափվում ձորակը, բայց արդեն ուշ էր: Խրճիթը, որի կտրին դեզեր կային, պատերի տակ թափված խուրձեր, խրճիթը վառվեց, նավթոտ փաշախի պես: Երբ լուսո դեմ կրակը հանդարտեց, խանձված ընկած էին Մանասի կինը, երեխան, կաղակը:

20 — Է՛, ի՜նչ չարչարանք քաշեց գյուղը, քանի՞ մարդու ծեծեցին, ինչեր չարին... Մանասին տարան, ինչ ասես չարին, վիզ չառավ: Հենց ասում էր, թե ես անմեղ եմ, ես չեմ զազախին սպանել: Ղազախներն էլ վկայել էին, որ Մանասն է սպանել: Բա, էսպես բաներ...

Երբ Մանասին վազոն դրին դեպի հեռավոր տունդրաները, իզուր էր կայարանի ժխորի մեջ աչք ածում ծանոթ մեկին:

30 — Գնաց, էլ թե ինչ եղավ, տեղեկութուն չկա...

...Հետո քամին սերմեր բերեց, և Մանասի տան ավերակների վրա ծաղկեց մասրենին: Ամեն գարնան Օրանջիայում այնքա՜ն վարդեր են լինում, դեղին, սպիտակ:

Մ Բ Ո Յ

Մրոցը մի ուրույն աշխարհ է, և երբ ձորի ափով անցնում եք, մի անգամ էլ բարձրանում սարը և իջնում մի ուրիշ ձոր, այնպես է թվում, թե վերջին սարը ձեզ ծանոթ աշխարհի սահմանն էր, իսկ սարից դենը, դեպի ներքև, ընկած է անմարդաբնակ մի երկիր, որի անտառներում արջերը վայրի տանձ են հավաքում և լուսնյակ գիշերներին հաստաբուն կաղնիների մոտ գլորվում, կիսաշոր տերևների վրա արջապար խաղում:

Առաջին հանդիպած մարդն այն ձորում տարօրինակ է երևում. բայց շարունակեցեր կածանը, ձիու սանձը պինդ մի բռնեք, թողեք որ ձին կածանը հոտոտելով ձեզ տանի Մրոց:

Եվ երբ անցնեք սրբնթաց մի գետակ, նրա ափին այգիների տեսնեք, անսպասելի շան հաշոցի ձայն պիտի լսեք, եթե օրը ցերեկ էլ լինի: Մրոցի շներն զգաստ են, նրանց ժանիքները շատ անգամ են գայլի մաշկ քերծել:

Հաշոցի ձայնը լսում է ձին, ականջները խլշում, սմբակներն ավելի արագ են դուրսում կածանի քարերին, ձին բնազդաբար պատկերացնում է ախոռը, մեջը լի գարի: 20

Ումից էլ հարցնեք, ոչ ոք ձեզ չի ասի, թե ինչու գուդի անունը Մրոց է: Գուցե տերտերը մի պատմություն անի այն մասին, թե ինչպես «անօրենների» հարձակման ժամանակ, շատ դարեր առաջ, իրենց պապերը փախել են մի ուրիշ երկրից և պատասպարան գտել այդ հեռու ձորում,— գուցե տերտերը այդ փախուստի մասին պատմի, բայց այդ

թեական է, և ոչ մի փաստ չի կարող բերել նա, բացի բանավոր վկայութիւնից, վաղուց մեռած պառաւնների ավանդական գրույցներից:

Ստույգ է միայն այն, որ Մրոցը հնուց ի վեր իր տեղն է, և, երբ դիտում եք տների հաստ պատերը, անտաշ քարերը, թվում է, թե անհիշելի ժամանակ, երբ Մրոցի լեռներն են գոյացել, լեռները գոգաձև հարթութիւններ են կազմել, որ դադաթների ձյունը հալչի և հոսի ձորերով,— լեռների գոյացման հետ միասին ապառաժի կտորներից
10 ծնվել են Մրոցի բնակիչները, հարթավայրերում հաճար ցանել, ժայռի գլխին ցատկող վայրի քարայծներից ընտելացրել և սերունդների փորձով սովորել մածունից կարագ ստանալ: Դուք այդպէս եք մտածում, որովհետեւ Մրոցը հեռու է, մոռացված, ճամփան դժվար, ճամփի վրա կանաչ խոտ:

Հարկավոր չէ բարձրանալ ժամի կտուրը՝ տեսնելու համար, թե ինչքան ձորեր կան Մրոցից վերեւ: Եվ եթե ժամանակին հսկաներ են ապրել, իհարկե, այդ ձորերը նրանց համար հասարակ առուներ են եղել:

20 Գուցե ժամանակին և ոչ մի հսկա չի եղել, լեռան տովակներն են դարերի ընթացքում քերել փեշերը, ժայռեր գլորել, մաշել իրենց փրփուր ալիքներով կարծր քարեր և փորել խոր անդունդներ, ուր կուսական անտառներ կան, անտառներում՝ նույնքան կուսական արջեր, եթե կուսական նշանակում է մարդու երես չտեսած:

Այդ ձորերում է անոտի հավատալիքների, քաջքերի և չարքի աղբյուրը, և հիմա էլ Մրոցում շատ ուժիկ անտառի մամուսպատ քարանձաւների մոտից անցնելիս՝ երկյուղած, շունչը փորն է նետում, տրեխներով զգույշ հուպ տալիս շոր տերէներին և շշուկ լսելիս ծնկներում դող
30 զգում, թեկուզ այդ շշուկը տրեխի տակ ճռացող շոր ցախից լինի:

Եվ երբ ձմեռ է լինում, և ձյունի ծանրութիւնից անտառում շատ ծառեր են ջարդվում, Մրոցում քուրսու մոտ նստում են, մի ալեւոր, որ հազար անգամ է շալակով ցախ

բերել անտառից, սկսում է պատմել այն մասին, թե ինչպես գիշեր ժամանակ, անտառով անցնելիս, ականջով մի ձայն ընկավ, կարծես մի կին, մի շատ ծանոթ կին, բարակ ձայնով կանչեց իրեն, ինչպես ինքն ասպանդակեց ձիուն...

Պատմում է, ոտքերը կախ սալիս թոնրի վրա։ Նրան ի՞նչ, թե աչքերը կիսախուսի անող թողը վախից կուչ է եկել տատի փնշի մոտ, չգիտե՝ լսի՞ պապի գլխով անցածը, թե քնի տաք քուրսու մոտ։ Եվ եթե պապի պատմածին լսում է և գյուղի կոմսոմոլը (իսկ Մրոցում դեռ կոմսոմոլ քիչ 10 կա) գիրկապ անելով սերտում իր գիրքը՝ «Ազատ ենք մենք, մենք ազատ ենք»,—նրա մի ականջը դարձյալ պապի պատմածին է, թեկուզ ժողովում լսած էլ լինի, որ անտառի քաջքը չիք է, հնարովի և սնոտի։

* * *

Մրոցն, իհարկե, գյուղխորհուրդ ունի, խորհուրդն էլ՝ նախագահ։ Բայց և ոչ մի ղեկուցում չի ասի այն, ինչ կտեսնեք, եթե ապրեք Մրոցում, թերթեք նրա հնադարյան գիրքը։

Գյուղի վերևում հին քարայրներ կան, որոնց շվաքում նախիրից ետ արած հորթերն են նստում։ Անտառ քարեր 20 կան, կարգով շարած, շրջանաձև, շրջանի մեջտեղ՝ մի մեծ տափակ քար, որի վրա աղ են շաղ տալիս ոչխարի համար։ Այն մարդիկ, որոնք այդ քարերը ժայռերից պոկել, ցցել են գյուղի վերևը, գուցե ոչխար էլ չեն ունեցել։ Մրոցը դրա մասին չգիտե ոչինչ, միայն հնուց քարակույտներ հայտնի են որպես «կռապաշտանոց»։

Մրոցը՝ նեղլիկ փողոցներ, փողոցներով առվակներ, նախիրը հանդից դալիս թրքոտ կճղակները լվանում է փողոցների ջրերում, և ամեն առավոտ-իրիկուն ջրերը պղտորվում են, ասես առուններով աղբաջուր է հոսում։ 30

Գյուղի մեջտեղ հինավուրց ժամը, ժամի դառն՝ հարյուր տարվա թրիք։ Ժամի շվաքում մակաղել է ոչխարը,

սար զնալուց առաջ աղբ է կիտել, տարիների ընթացքում
աղբը հավաքվել է, գիլվել, և բոբիկ ոտքերով շատ կա-
նայք աղբը կոխ տալով, մոտեցել են ժամի դռան խաշբա-
րը պաշել:

Գյուղի մեջտեղ, ժամից քիչ հեռու, Մրոցի խրճիթ-ըն-
թերցարանն է: Սովորական մի խրճիթ, որ մարագ էլ կլի-
ներ, ներսում բարերի վրա ձգված տախտակներ, պատե-
րին մի քանի սլակատ:

10 Մարդի աչքին մի պահ տարօրինակ է թվում, որ
«Կուսպաշտանոցի» տները կանգուն են մնացել մինչև
խրճիթ-ընթերցարանի գալը, թեկուզ խրճիթում լրագրե-
րիչ են լինում, որովհետև գյուղում գրաճանաչ քիչ կա: Հե-
թանոս կրակարանը, խաշակիր եկեղեցին և նոր խրճիթ-
ընթերցարանն ասես հազարավոր զարերի պատմովյուն
գիտեն՝ այն օրից, երբ ապառաժի պես մի մարդ առաջին
անգամ երևաց Մրոցի ձորերում, բրդոտ արջին դուրս քշեց
քարանձավից, ինքը մեջը պահվեց:

20 Հարցրեք այդ մասին թեկուզ Մրոցի գիտունին, և նա
զարմացած կնայի ձեզ, պատասխան տալ չի կարող, կշաղ-
վի: Եվ պարծենկոտ կպատմի, թե ինչպես «Նիկոլ թագա-
վորի երեք հարյուր տարվա գոյության ընթացքում» Մրո-
ցը մի զինվոր էլ չի տվել, ծննդյան մատյանները սխալ են
գրվել, որ գյուղից ոչ մի մարդ «Հզնա Սիբիր, ռուսանա»:
Կպատմեն ձեզ, թե ինչպես ամեն տարի զորակոչին մի
քուռ, մի քաշալ ներկայացել են զինվորական ատյան սրա-
նրա սուտ անունով, ազատել Մրոցի շոբանին կամ ինչ-
պես մեկը ծախել է իր ամբողջ կայքը, կաշառք տվել՝ որ-
դուն զորակոչից ազատելու համար:

30 Էլ ուրիշ շատ զարմացք բաներ կպատմեն Մրոցում,
կզարմանաք, եթե իմանաք, որ Մրոցում շատ տներ մին-
չև այժմ էլ տոնում են մի ուրիշ նոր տարի, որին Նավա-
սարդ են ասում, ինչպես հեթանոս Նավասարդի գիշերը
զարթնում են, ճրագները վառում և լուսադեմին ճաշ ա-
նում:

Մեծ զեպք էր Մրոցի համար, ևրբ մի օր էլ, ձիերի վրա բարձած, մի մեքենա բերին:

Նախագահը գիրկապ անելով կարգաց ստացած գրու-
վյունն այն մասին, թե «Ուղարկում ենք մի տրիեր. առա-
ջարկում ենք, նախագահի անմիջական պատասխանատը-
վությունը, հսկել մեքենային ցնոր կարգադրություն»: Եվ
քանի որ թուղթը կնքված էր կնիքով, գրված էր պատշաճ
ձևով, նախագահը բացեց մտից մատյանը և գրեց. «Շըր-
ջանից առ այն, որ գյուղումս եկավ մի մաշին ցնոր կար-
գադրություն»:

10

Եթե Մրոցի անտառներից հանկարծ մի փիղ դուրս
դար և տնկվեր ժամի առաջ, այնքան էլ չէին զարմանա:
Ալևոր մարդիկ կհավատացնեին, որ փիղը մեծ արջ է, և
գյուղը կհավատար:

Բայց ոչ անտառում և ոչ էլ ձորերում, ոչ մի ալևոր
մեքենա չէր տեսել: Եվ երբ նախագահը մեքենայի մոտ
հավաքված շտեպ բազմությունը տեսավ, որ շրջապատել
էր և ձևքը վախվճելով մոտեցնում էր մեքենային,
պարտք համարեց ցրել շտեպ բազմությունը:

— Զարմացրե՞մարդիկ եք. կասես տեսել չեք, մաշին 20
ա, էլի՞,— ասաց նա: Երբ հարցնող եղավ, թե ինչու հա-
մար է մեքենան, ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես հնարեց,
որ այդ մեքենան նամակներ է տանում ուրիշ քաղաք, ազգ
ու բարեկամի և «ծախի թևով» նրանցից լուր է բերում: Երբ
հավատաց շտեպ բազմությունը, նախագահն ինքն էլ ճշ-
մարիտ համարեց իր հորինածը և ուրախացավ էլ, որ
Մրոցում միայն ինքն իմացավ մեքենայի ինչ լինելը: Նա
մենակ չէր: Առավոտյան ջրի զնալիս նախագահի կիներ
մյուսների առաջ պարծենալու առիթ ունեցավ:

Գիշերով մեքենան թողին նույն տեղը, գզիրը մի քա- 30
նի անգամ հեռացրեց նրանց, որոնք զարմանքով շարու-
նակում էին նայել և մտածեց, թե ի՞նչպե՞ս է այդ մեքենան
նամակներ տանելու հեռու քաղաքներում ապրող իրենց
քարեկամներին:

Տները ցրվելուց առաջ նրանք հազար ու մի ենթադրություն արին, նույնիսկ գզրին հարցրին, բայց գզիրն ուսը թոթվեց հեռացավ:

Իհարկե, Ատլանտյանի մյուս ափին բանվորը երբ մեքենայի վրա դրել էր «Made in U. S. A.», մտքով երբեք չէր անցել, թե ծովերով և երկաթուղիներով մեքենան այդքան հեռուները պիտի ընկնի՝ Մրոց:

10 ...Թեկուզ մի շաբաթ էր անցել, բայց արդեն գզիրը բեզարել էր ժողովրդին մեքենայի մոտից հեռացնելուց, արգելելուց, որ ձեռք չտան: Մրոցը գեռ մեքենայի մոտին էր խոսում:

Երբ ազրոնոմը վերջին սաբը բարձրացավ, սարի զագաթից երևաց Մրոցը, մտածեց այն մասին, թե ի՞նչ պիտի ասի գյուղացիներին, կտա՞ն արդյոք ցորեն կամ դարի տրիերով մաքրելու, ինչպես պիտի զարմանան կանայք, երբ տեսնեն, որ տրիերը ցորենն ավելի լավ է զտում, քան իրենք:

20 Նրա գալուստն էլ զարմացրեց Մրոցին, մանավանդ, երբ իմացան, որ մեքենան աշխատելու է: Նախագահը երկմտեց, հետո հավատաց, որ «ցնոր կարգադրությունը» հենց այդ երիտասարդն էր:

Երբ գզիրը սրան-նրան հրելով ճանապարհ բաց արեց, ազրոնոմը մոտեցավ տրիերին: Աշխատեցնելուց առաջ պտուտակը մի քանի անգամ դարձրեց և զարմացավ, երբ մեքենան մի անգամ դառնալուց հետո կանգ առավ:

Ավելի մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ ձեռքը կոխեց մեքենայի ներսը և հասնեց մի կերպ ծրարած, ծրարը խմորով փակցրած, հասցեն ճրագի վրա շորացրած նամակներ...

ՄԹՆԱԶՈՐԻ «ՉԱՐՔԸ»

Կտուրի վրա նստած մի ալևոր, որ եղան մազոտ կաշի էր քերում և պատմություն անում քարերին նստոտած շինականներին,— երբ կանգնեց փեշերից մալը թափ տալու, աչքն ընկավ դիմացի ճամփին, ձեռքը ճակատին պահեց, որ արևի շողերը ջրակալած աչքերին չխանգարեն ճամփով եկողներին ավելի լավ տեսնելու:

— Կասես էն մինն էլ կնիկ ա...

Մյուսներն էլ ետ նայեցին, մի պահ մոռացան ալևորի պատմությունը:

10

— Ի՞նչ էլ անխիղճ մարդ են, ենիշումն (վայրէջք) էլ ձի կնստե՞ն:

— Ձին իրենցը լիներ, նստիլ չէին...

Ալևորը կաշին նորից սկսեց քերել ապակու կտորտանքով, և երբ եկողները պահվեցին դիմացի անտառակում, կտուրի վրա նստողներն առաջվա դիրքն ընդունեցին, ծերի պատմածը լսելու:

— Սաքա՛ն, դու կիմանաս, հըմի նրանց մեջ մի բան չի պատահե՞լ, որ էն անմարդ ձորերով, սարերով մենակ գալիս են,— դարձավ ծերը Սաքանին և ծիծաղեց:

20

— Դե ջահել են, առանց էդ չի...

— Հա՛, էդ ժամանակ էլ,— շարունակեց ծերունին իր պատմությունը,— ձորում շատ վախ կար: Մ՛յ տղա, դուրս եկա Մթնածորի գլուխը, աչքիս մի շողք երևաց: Լուսնյակ էլ գիշեր էր... Հըմի ոչ շողքն ա հեռանում, ոչ էլ ես եմ

կարում ետ գտնուալ: Ասում եմ արչ ա, ինձ չի տեսել: Մին էլ...

Բայց հենց այդ րոպեին կտուրից լսեցին ձիու ոտնաձայն, ետ նայեցին: Փողոցում կանգնել էր մի կին, տղամարդի գլխարկով: Կինը պինդ բռնել էր ձիու սանձը, իսկ ձին ոտքով գոփում էր փողոցի թրիքը:

— Բարե ձեզ,— ասաց կինը: Կտուրի վրա նստողները գլխով թեթե շարժում արին:

10 — Խորհրդի նախագահը տանը չի՞,— հարցրեց կինը: Սաքանը, որ մոտեցել էր և ձիու սանձը բռնել, ասաց. — Չէ՛, խոտատեղից դեռ չի եկել:

Կինը հարցրեց մի ուրիշի տուն: Սաքանը մատով ցույց տվավ.

— Հրեն է՛, էն մեծ տանձու մոտ:

Եվ երբ կինը կոշիկներին ծալրով հրմշտկեց ձիու կողերին, Սաքանը տեսավ կնոջ բարակ գուլպաների վերի մասը, մի մատ լալնքի ժապավենն՝ գուլպայի վրա, ժապավենից վերև էլ վարդագույն միսը, որ կարծես նույն ժապավենն էր, մի քիչ բաց կարմիր:

20 Սաքանը վերադարձավ, նստեց տեղը, կտուրի բարին: Հարցրին նրան, թե կինն ո՞ւմ էր ուղում:

— Կնանկոնց ժողովի համար ա եկել,— պատասխանեց Սաքանը:

Ալեորը շարունակեց Մթնածորի պատմությունը պատմել այնքան դանդաղ, ասեա ոչ միայն դժվար էր վերհիշում հինը, այլև հնարում էր, զարգարում հազար ու մի անակնկալ և միջանկյալ դեպքերով:

30 — Ես վաղում եմ, ինքը իմ ետեից, կանգնում եմ, նա էլ է կանգնում: Եվ ի՞նչ շարք ա, ի՞նչ հնարք ա... կռացա, որ քար վեր ունեմ...

— Սաքա՛ն, Սաքա՛ն,— ձայն տվավ մայրը կտուրից,— եկ է՛, կովը ծնում ա...

Սաքանը տեղից վեր թռավ, մահակն առավ և կտուրից կտուր անցնելով գնաց:

— Չթողաս, որ հորթին կոխ տա, հեյվանը խամ ա,— կանչեց ծերը հեռացող Սաքանի ետևից և ապա սկսեց պատմել, թե ինչ արեց «չարքը», երբ ինքը կռացավ, մի քար վեր առավ:

Իրենց կտուրին երբ հասավ, գոմի երդից Սաքանի ա- կանջովն ընկավ կովի բառաչը:

— Սաքան, մի բան չպատահի,— առաջ մայրը, որ կովի ամեն մի բառաչը լսելիս բռունցքով կրծքին էր խփում և ասում.

— Ջա՛ն, Մարալ...

10

— Էսօր օրը չի,— ասաց Սաքանը և գոմի դուռը բացեց: Դռան ճուղիցի վրա կովը ևս նայեց, իրիկնամուտի լույսն ընկավ դեմքին, և եթե Սաքանը կովի աչքերին նայեր, աչքերում առաջին երկունքի դժվարին ցավը կտեսներ: Բայց Սաքանը մոտեցավ, ձեռքը կովի փորին դրեց, կախ ընկած պտուկներին նայեց, կաթով լի կրծքին:

— Խոտ բե՛ր, նանի,— և մինչև մայրը խոտ կբերեր գոմի քարերին փռելու, Սաքանը թևերը վեր քաշեց, էլի շոշափեց կովի կախ ընկած փորը:

Մարալի ցավերը ավելի շատացան: Կովը հաճախ 30 տեղը փոխում էր, ետ ու առաջ անում, գլուխն ախոռի տախտակներին դեմ տալիս, փնչոցով հոտոտում գոմի քարերը, իսկ երբ արգանդում հորթուկը ավելի էր շարժվում, Մարալը խրտնում էր ինքն իրենից, պոչով փորին խփում, կարծես շարժվողը մեջքի վրան էր և պոչի հարվածից պիտի թոներ, հեռանար:

Սաքանի փոքրիկ տղան երևաց գոմի դռան մոտ, պորտը քորելով ուղեց ներս մտնի, բայց նանին թևից բռնեց, տուն տարավ:

— Ճրագը բե՛ր, ո՞ւր ա էն հարսը,— հարցրեց Սա- 30 քանը:

— Եսիմ: Կնանոնց ժողով ա Սրանոնց տանը, մի կնիկ ա եկել քաղաքից:

Սաքանը մտաբերեց ձիու վրա նստած կնոջը, գլխին՝

տղամարդու գլխարկ, որի տակ ծամերը հավաքել, գունդ էր արել, կնոջ գուլպան, ծայրին կարմիր երիզ:

Կովի կծկումները շատացան: Ուռած փորը հնալու պես էր լինում, Մարալը ցավից թուլացել, հագիվ էր կանգնում ոտքերի վրա:

Սաքանը շկարողացավ էլ իր դժգոհությունը հայտնել կնոջ բացակա լինելու առթիվ: Բայց մայրը հասկացավ նրան և ասաց.

— Ախր էսօր օրը չէր...

10 Քիչ հետո Մարալը լիզում էր շոր խոտի վրա պառկած լորձունքոտ հորթին, որ աչքերը մերթ բաց էր անում, մերթ խփում:

— Վո՛ւյ, վո՛ւյ, նանի՛, պոչը ծաղիկ ա,— կանչեց Սաքանի տղան, որ կովի ծնելու ժամանակ հորից և տա-

տից աննկատ ներս էր մտել և պահվել դոմի անկյունում:

Սաքանը ձեռքերը լվաց, գնաց կովի համար մարա-

դից մի քթոց դարման բերելու:

— Զթողաս, որ շատ լղի:

20 Սրանոնց տան մոտով անցնելիս Սաքանը կռացավ, թղթած պատուհանից ներս նայեց: Գետնին նստոտել էին կանաչք, նոր եկածը խոսում էր, ձեռքերը շարժում, երբեմբն էլ նայում ձեռքին բռնած գրքին: Կինն առանց գլխարկի էր: Սաքանին թվաց, թե շորերն էլ է փոխել: Զիու վրա նա սալիտակ չէր հագնված, թևերն էլ մինչև արմունկը բաց չէր:

Գետնին նստոտած կանանց մեջ Սաքանը իր կնոջն էլ տեսավ, շալը գլխին: Այնպես խեղճ-խեղճ նստել էր:

Դռան մոտ ոտնաձայն եկավ, Սաքանն արագ ծովեց փողոցով, կորավ մութի մեջ: Մարագում դարմանը քթոցի
30 մեջ լցնելիս Սաքանի աչքի առաջ սալիտակ շորերով կինն էր, գիրքը ձեռին:

Եթե գիշերով մեկը հանդիպեր Սաքանին, կնկատեր, որ քթոցը թարս է շալակի: Սրանոնց տան մոտով անցնելիս Սաքանը ուղեց մոտենալ, բայց պատուհանում լույս չտեսավ, անցավ:

Կովը նստել էր խոտի վրա և որոճում էր, երբ Սաքանը դարձանով լի քթոցը դրեց գոմի անկյունում:

— Տանը ղոնաղ կա,— ասաց մայրը, հորթուկին զրկեց, հորթանոցը տարավ: Կովը հորթի ետևից կամաց բառաչեց:

Սաքանը չհարցրեց, թե ով է հյուրը: Չուխայի փեշերից դարձանը թափ տալով ներս մտավ տան շեմքից և հենց այն էր, որ մի անգամ էլ պիտի թափահարեր շուխան,— երբ գլուխը բարձրացրեց, տեսավ հյուրին, և ձեռքերը բարձրացրած մնացին:

10

— Ընկեր Ասյան էս գիշեր մեղ մոտ ա մնալու,— ասաց կինը Սաքանին:

Ասյան ժպտաց:

— Էն դուք էիք, որ կտուրի մոտ ճանապարհը ցույց տվի՞ք:

— Հա՛, ես էի,— ասաց Սաքանը, մոտեցավ բարով տալու և երբ սեղմեց հյուրի ձեռքը, Սաքանին այնպես թվաց, թե նրա ձեռքը նոր ծնած հորթուկի պես փափուկ էր:

— Ի՞նչ լավ հորթուկ է,— ասաց Ասյան:

20

— Կարելի ա, լավն ա,— պատասխանեց Սաքանը տեղավորվելով նրանից մի քիչ հեռու:

— Էդ էլ մեր դասն ա էլի, ընկեր Ասյա, սերտում ենք,— անկյունից ձայն տվավ Սաքանի կինը, սանդուղից բաժակները հանեց և ավելացրեց.

— Գնացել ա, հորթին պաշել...

Մի պահ երեքով էլ լռեցին: Ասյան կարպետի վրա շորերով քնած փոքրիկին էր նայում, որ կրծոտել էր հացը, մորը սպասել և նստած տեղն էլ քնել: Սաքանը ունքերի տակից Ասյային էր նայում, նրա սպիտակ բլուզին, թևերին և մատով սրբում կարպետի երեսը, թեկուզ սրբելու էլ բան չկար:

30

— Տեղավորեցի,— ասաց նանին, շեմքի մոտ հանգցրնելով ձեռքին բռնած սև նավթի ճրագը: Նանին ինչ լավ արեց, որ եկավ և խախտեց լռությունը:

137

Սաքանը թեթե հազաց, թուքը կուլ տվաւ և, հայացքը Ասյայի գլխի վրայով դիմացի պատին գցելով, հարցրեց.

— Ասիլն էլ ամոթ ա, բա ձեր հետի ընկերն ո՞ւր ա...

— Նա ձորում բաժանվեց, մոտիկ գյուղը գնաց... — պատասխանեց Ասյան և տեղում ուղղվեց: Գետնին նստելու անսովոր էր: Սաքանի կինը նկատեց այդ, ծալքից մի բարձ հանեց, դրեց նրա մոտ:

— Թիկն տուր,— ասաց:

10 Երբ Ասյան ուզեց թիկն տալ, ոտքերը մի քիչ մեկնեց և ձեռքով շրջադղեստի փեշերը հավաքեց: Սաքանը աչքը կարպետի նախշերին գցեց, շտեմնելու համար այն, ինչ ձին քշելիս էր տեսել: Միտն ընկաւ ալևորի հարցը, թե՛

— Սաքա՛ն, դու կիմանաս, հըմի նրանց մեջ մի բան չի պատահե՞լ, որ սարերով...

Սաքանն ի՞նչ իմանար, գուցե չի՞ էլ պատահել, գուցե հարեան գյուղ գնացող ընկերը Ասյայի եղբայրն է կամ հորեղբոր որդին: Ասյան կարպետի փունջերի հետ էր խաղում մատներով, երբ Սաքանը նայեց նրան, ասես ուզում էր ստուգի, թե ում հետ էր սարի ճամփին, գուցե պատահել է մի բան:

20 — Ուրեմն մշտական շրջում ես գյուղերը, ժողով անում, քարոզ տալիս,— հարցրեց Սաքանը: Ասյան ծիծաղեց և ծիծաղի միջից «հա» ասեց, գլխով արաւ: Թեկուղ Սաքանը նկատեց, թե ինչ մաքուր էին նրա ատամները և թե գլխով անելիս ինչպես մի փունջ մաղ ծամից պոկվեց, ընկաւ ճակատին,— տեսա՞ւ այդ, և դուր չեկա՞ւ Ասյայի ծիծաղը:

30 Եթե կտուրի վրա եղան կաշի քերող ալևորը այդ րոպեին Սաքանին հարցնէր, թե պատահել է մի բան նրանց մեջ, Սաքանը ոչ միայն կասեր, թե՛

— Զահել են, առանց էդ չի... — այլև կհնարեր, կերեակայեր այդ բանի պատմությունը և կտուրի վրա նըստած մարդկանց կպատմեր նույն եռանդով, ինչպես ալևորը՝ Մթնածորի մոռացված «չարքի» մասին:

Սաքանի կիներ սփռոցը պեկեց, շարեց հաց, պանիր, մածուն: Սաքանը մոտեցավ սփռոցին, հացի լավ տեղերից կտրեց, Ասյայի առաջ դրեց, ուլեց մածնի ամանն էլ դնի նրա մոտ, բայց քաշվեց, ամանը ետ առավ:

Հաց ուտելիս Սաքանի աչքը Ասյայի փոքրիկ պատաններին էր: Զարմանում էր, թե ինչպես է ուտում: Ասյան լավաշի բարակ կտորները ոլորում էր, կծոտում մի քանի անգամ և ծամում, հետո աննկատ կուլ տալիս: Սաքանը լավաշը երկու կտոր էր անում, մատներով լավաշի վրա պանիր փշրում և հացը կոլոլում, ինչպես խոտի խուրձ: 10

Երբ որ Սաքանի կիներ երեխան տեղավորեց և մոտեցավ սեղանին, սկսեց ուտել,— Սաքանին այնպես թվաց, թե իր կիներ որոճում է պառավ կովի պես, հացը շաղախում թքի հետ և կուլ տալիս էլ վիզը մի քիչ երկարում:

Սփռոցը հավաքելուց հետո, մինչև Սաքանի կիներ տեղաշոր բաց կաներ, մայրն Ասյային հարցումորձ արեց: Երբ նա հարցրեց, թե երեխա ունի՞ թե ոչ, Ասյան ծիծաղելով պատասխանեց.

— Նանի, ես պատկված էլ չեմ:

20

Նանին միայն մտքում տաաց «ոնց թե» և զարմացավ, որ հասակ առած աղջիկը անպսակ է դեռ, երեխա չունի:

— Ես կուսակցության մարդ եմ, նանի, ես իմ տերը չեմ,— տաաց Ասյան, կարծես հասկացավ, որ նանին իր մտքում տարակուսեց, դուցե և կասկածեց նրա վարքի մասին: Բայց նանին նրա խոսքի իմաստը չհասկացավ, թեկուզ հարսը շտապեց ասելու, թե ինչ է կուսակցությունը:

Երբ որ Սաքանի կիներ քաշվելով, գլուխը մի քիչ կախ, սկեսուրին բացատրում էր և աչքի տակով նայում Ասյային, ասես ուզում էր հարցնի, թե ճիշտ է սերտել դասը,— Ասյան ներքին հրճվանքով էր նայում նրան: Սկեսուրն էլ էր հարսին նայում. նա և՛ ուրախ էր, որ հարսը կուսակցության մարդ չի, և՛ կասկածոտ, թե չլինի վերջը ժողովներում շատ քան սովորի ու միտքը փոխի: 30

Սաքանը քուրսու վրա դցած կարպետի ծոպերի հետ էր խաղում, ականջը կնոջ պատմածին: Եվ երբ կինը ասելիքը վերջացրեց, Սաքանը տեղից վեր կացավ, գոմի ճրագի տեղը հարցրեց և ուսը քորելով գնաց գոմ:

Խոտի վրա աղվամազոտ հորթուկն էր պառկել, լեզվով պուռնկներն էր լիզում: Կովը մերթ խոտ էր ուտում, մերթ գլուխը դարձնում հորթի կողմը, մնչում: Սաքանը ախոռի մեջ խոտ լցրեց, մի քիչ էլ կանգնեց կովի մոտ, ճրագը ձեռքին:

- 10 Երբ տուն եկավ, Ասյան արդեն պառկել էր: Անկողնու մոտ նրա շորերն էր, միջին սպիտակ շրջադեհատը, որ Սաքանի աչքին ձյունի կիտուկի պես երևաց: Երբ անցավ նա անկողնի մոտով դեպի սենյակի մյուս անկյունը, ուր իր տեղաշորն էր և երեխայի օրորոցը, քթով դուրեկան մի հոտ ընկավ, կասես մեկը քաղել էր սարի ծաղիկները, սեղմել, հյութը հանել և ջրի պես շաղ տվել քուրսուն, հատակին, ծխից սեացած օճորքին: Բայց երբ նստեց իր տեղաշորի վրա, տրեխները հանեց, քթովն ընկավ գոմի կծծահոտը, տրեխներին կպած աղբի, հարդի կծծած
- 20 կտորների հոտը: Այդ անկյունում չլվացած վերմակի, հազար անգամ քրտինք ծծած շտպկի, արևի տակ խանձված չուխի, անլվա մարմնի հոտը կար:

Սաքանը մորը պատվիրեց, որ մանգաղը հաղիր անի՝ առավոտ կանուխ կովի համար կանաչ խոտ բերելու: Շուտովն հաստ վերմակի տակ, քունը կամաց իջավ բեզարած մարմնի վրա: Նրան թվաց, թե օրորվում է ջրի երեսին, վեր ու վար լինում, ջրի երեսին օրորվում է և մի սպիտակ շոր:

- 30 Երբ կինը բարձրացրեց վերմակի մի տուտը և մեկնեց Սաքանի կողքին, Սաքանն աչքերը կիսաբաց արեց, տեսավ, որ ճրագն արդեն հանգել է: Նա կամացուկ հարցրեց կնոջը, թե ինչու գլխատակին բարձի տեղ կարպետ է:

— Մեր բարձը նրան եմ տվել, — ասաց կինը և ավելի մոտեցավ նրան: Սաքանի քթովն ընկավ կնոջ բերանից

մի ծանր հոտ, թվաց, թե նրա ատամները ժանդոտել ու
փտել էին: Դարձավ մյուս կողքին, երեսը դեպի պատը և
ինքն էլ զարմացավ, թե ինչպես մինչ այդ չի զգացել կնոջ
բերանի հոտը:

Լուսաբացի շողքը երդիկից ներս էր ընկել, կարպետի
վրա կաթնագույն շրջան գծել, երբ Սաքանը զարթնեց,
տրեխները հագավ:

Ասյայի մոտով անցնելիս նա տեսավ սպիտակ շորը,
վիզը, ուսի մի մասը, ուսի վրա սպիտակ շորի բարակ մի
կտոր: Արագ մոտեցավ դռանը, մանգաղն առավ, դուրս 10
եկավ:

Տան առաջ, առվի մոտ երեսը լվաց, սրբեց չուխի
ծայրով, իջավ ձորը, այգում խոտ քաղելու: Ճանապարհին
Սաքանը մի միտք էր անում՝ մե՞րկ էր քնել Ասյան, թե
շապիկ կար հագին. եթե շապիկ կար, ինչո՞ւ ուսը բաց էր,
գուցե կողքի սպիտակ շորը նրա շապի՞կն էր:

Կովը շուտ-շուտ գոմի դռանն էր նայում, հորթուկին
լիզում, վիզը ախոռի փայտերին քսում, քերում: Տանն ար-
դեն զարթնել էին, տեղաշարժ հավաքել, կինը օջախն էր
վառել, թեյի պատրաստություն էր տեսնում, երբ Սաքանը 20
թարմ խոտի երկու խուրձ շալակին եկավ տուն:

Խոտի խուրձը կովի առաջ շաղ տալիս Ասյան էլ էր
կանգնած Սաքանի կողքին: Նա ծիծաղում էր, երբ հորթը
գունշը մեկնում էր կանաչ խոտին, հոտոտում և ոտքերը
երերալով փախշում, գլուխը թաղում մոր կուրծի մեջ:

Ասյան խոտից մի քանի ծաղիկ ջոկեց, մոտեցրեց հոր-
թին, կովն զգաց այդ, սուր շարժեց, գլուխն արագ շարժու-
մով ծռեց: Եթե ախոռից կապած չլիներ, գուցե և զարկեր
գլխով: Ասյան ետ կացավ, ծաղիկները ձեռքից ընկան:

Թեյը տաքացնելուց հետո Սաքանի կինը ջուր բերեց 30
Ասյային՝ երեսը լվալու: Թեկուղ Ասյան հակառակեց, ա-
մանը վերցրեց, որ ինքը ջուր լցնի ձեռքին, բայց կինը մեր-
ժեց:

Սաքանը կանգնել էր գոմի դռան: Նա տեսավ, թե ինչպես է լվացվում Ասյան: Մի բանի անգամ բերանը ջուր առավ, թշերն ուղցրեց, մատով քսեց ատամներին, ողողեց, ջուրը թափեց: Սաքանի միտն ընկավ, թե ինչքան վատ հոտում էր կնոջ բերանը:

— Դե ամեն ինչ սովորովի չա, մորուց ի՞նչ ա տեսել...

Առավոտ թեյին Ասյան էլի բիշ կերավ: Մայրը մի կողմից էր ստիպում, կինը մյուս կողմից:

10 — Կե՛ր, ճանապարհ ես դնալու, կսովես...

Ասյան, ծիծաղելով թե՛

— Իմ կերածը ինձ Լրեք օր հերիք է:

Նանին զարմացավ և մտքում որոշեց, որ Ասյան վատառողջ է, ներսը փուշ է, Երեկ մի հիվանդություն ունի, որ շատ չի ուտում:

Հետո Սաքանը գնաց, հարեանի գոմից Ասյայի ձին բերեց: Կտուրի վրա հավաքվել էին մի քանի կանայք: Ասյան ինչ-որ բան էր ասում նրանց: Սաքանը ձիու թամբն էր սարքում. նրա ականջին հասավ աչն, որ Ասյան խոսք տվավ նորից գյուղ գալու:

20

Ձին թամբած էր արդեն, Լրբ կանայք կտուրից իջան: Ասյան ձեռք տվավ նանուն, կռացավ երեխայի թուշը պաշեց, մոտեցավ, որ ձին նստի: Սաքանը սանձն էր բռնել: Ասյան ձեռքը ձգեց թամբին, փորձեց բարձրանա և հենց քիչ էր մնացել, որ ոտքը դուրս պրծնի ասպանդակից, երբ Սաքանը պահեց նրա ոտքը, օգնեց բարձրանա:

Ասյան ցտեսություն տսեց Սաքանին, ձեռք տվավ և իջավ ճանապարհով: Կանայք ուղեկցեցին նրան մինչև գյուղից դուրս գալը, ձին պահեցին, մի քիչ էլ խոսեցին, հարեան գյուղի ճանապարհը ցույց տվին և բաժանվեցին: Կանայք ցրվեցին գյուղի փողոցներով: Ասյան ձիու սանձը պինդ սեղմած, կոշիկի կրունկով զարկեց ձիու կողերին. ձին քայլերն արագացրեց:

Սաքանը մի պահ մնաց տեղում կանգնած, հետո մո-

տեցաւ զոմի զուան, բայց հիշեց, որ գնալիք տեղը այգին է, ետ դարձաւ, իջաւ ձորը:

Երբ որ նա Ասյային օգնեց ձին նստելու և ոտքը պահեց, նրան այնպէս թվաց, թէ մատները խրվեցին մի փափուկ բանի մէջ: Երբ կուցաւ, ոտքն ասպանդակի մէջ դնելու, Ասյայի զգեստի տուտը բարձրացաւ, և Սաքանի աչքին ընկաւ նրա սպիտակ շորը:

Ամբողջ օրը այգում ջուր արեց Սաքանը:

Ջուրը կապած էր ծառերի տակ, և մինչև ջուրը տեղ կհասնէր, Սաքանը մեջքի վրա պառկում էր, աչքերը կիսախուփ անում: 10

Մատերը ճղներն իրար էին տալիս, տերեւները քրտվում էին իրար: Երբ ճղները մի քիչ հեռանում էին իրարից, և ճղների արանքից Սաքանի աչքին էր ընկնում երկընքի կապույտը, Սաքանին թվում էր, թէ ամպը սպիտակ շորն է, որ գիշերով իրենց տանն էր, անկողնի մոտ:

Մութ էր արդեն, երբ վերադարձաւ տուն: Բահը մի կողմ գցեց, գնաց կովին նայելու: Վերադարձաւ տուն, թոնթորաց կնոջ վրա, թէ կովին ծարավ է թողել: Կինն ուղեց ասի, թէ ինքը բոստանն է քաղհան արել, տանը չի եղել, բայց տապ արաւ, սփռոցը գցեց, շարեց հաց, պանիր, մածուն: 20

Սաքանը կերաւ կուշտ, ուտելիս չծպտաց, գլուխը քաշ պահեց և վերջին պատառը կով տալիս բեղի տակ փնթփնթաց:

— Տեղս գցի. էն արաքարը դիր զուան մոտ, որ առավոտը տանեմ:

Ասեց և գոտին արձակեց:

Երբ գլուխը դրեց բարձին, Սաքանը նորից զգաց այն հոտը, որ Ասյայի շորերից էր գալիս: Երեկ այդ բարձը նրա գլխատակին էր: 30

Սաքանը գլուխը թաղեց բարձի մէջ, լայնացած ունգերով և խոր սկսեց շնչել: Նրա աչքի առաջ օրորվում էին տուր, մի սպիտակ շոր, փափուկ ոտքերը:

Կինը ճրագը հանդցրեց և կամացուկ շուլալվեց վերմակի տակ: Սաքանն զգաց, որ մեջքը տաքանում է, երեսը դարձրեց կնոջ կողմը: Վերմակի տակ դուրեկան հոտ կար, և, երբ Սաքանը գրկեց իր կնոջ, նրան այնպես թվաց, թե իր կնոջ ուսն էլ բաց է, հագին ձյունի պես սպիտակ շապիկ ունի: Կինը շհասկացավ, թե ինչու այդ գիշեր Սաքանը այդքան մոլեգին էր: Եվ իր մտքում նա ներեց նրա երեկվա արածը, երբ երեսը շրջեց պատի կողմը:

- 10 Կինը մշշալով քնեւ էր, խրճիթի մի անկյոնում նստին էր քնել: Գիշերվա լուսթյան մեջ գոմի պատի արանքից Սաքանը լսում էր, թե ինչպե՛ս է կովը գոմում որոճում:

Միտն ընկավ, թե ինչպե՛ս կովն ուղեց հարու տա Ասյային, երբ նա ծաղիկն էր մոտեցնում հորթի գնչին: Սաքանը հիշեց և առաջին օրը, ինչպե՛ս էին նստել կտուրի վրա: Ծերը պատմություն էր անում, թե ինչպե՛ս լուսնյակ մի գիշեր Մթնաձորում «չարք» երեաց, ինչպե՛ս շարքը հետևում էր նրան:

— Նս վաղում եմ, ինքն իմ ետեից, կանգնում եմ, ինքն էլ ա կանգնում...

- 20 Հենց այդ խոսքին էր, որ երեաց ընկեր Ասյան:

Մինչև կեսգիշեր Սաքանը կես քուն կես արթուն էր: Լուսնյակը շողք էր պցել երդիկից, շողքը խաղում էր կարպետի վրա: Լուսադեմին քնեց:

Երազում Սաքանի աչքին երեաց Մթնաձորը. սպիտակ շոր հագած մի կին ձորով վաղում էր իր ետեից, մոտենում էր, որ բռնի, կանգնում էր կինը, ծիծաղելով ետ փախչում ձորն ի վեր:

ԽՈՒՆԱՐԷ ԱՂՋԻԿԸ

Գարնանային առավոտը խոստանում էր պայծառ և արևոտ օր: Կուշտ կերած մեր ձիերը արագ քայլերով բարձրանում էին քարոտ արահետը և ամեն քայլափոխի փնչում: Քրտինքից խոնավացել էր ձիերի մուգ-կապույտ վիզը:

Արահետն օձապտույտ ոլորվում էր: Ինչքան հեռանում էինք գյուղից, այնքան ավելի խտանում էր անտառը, հանդիպում էինք հաստաբուն ծառերի, որոնց ճյուղերն իրար էին խառնվել և կախվել արահետի վրա: Հաճախ էինք կռանում թամբից, գրկում ձիու վիզը, որպեսզի կախ ընկած ճյուղերը չքերծեն մեր դեմքը և փշերը չծակծկեն:

10

Լուռ էինք: Ես մտրակի ծայրով զարկում էի ծառերի տերևներին, պոկում տերևները կամ թափահարում ծառի կախ ընկած ճյուղերը, և գիշերվա ցողը անձրևի նման թափվում էր ձիու վրա, ինձ վրա:

Ընկերս կամաց սուլում էր մի երգ և ձիու քայլերի համեմատ թամբի վրա օրորվում:

— Այս կածանով տասներկու տարի առաջ գնացի 20
Ձորագյուղ, — ասաց ընկերս: Թվում էր, թե ինքն իրեն էր խոսում:

Նայեցի նրան: Ժպտում էր. կարծես միտն էր ընկել

մի երջանիկ դեպք, որին ականատես են եղել արտահետը և հին անտառը:

Ես հարցրի, թե ո՞ր քամին էր նրան շարտել հեռու ձորերում ընկած այն գյուղը:

— Հենց այդ օրը բանտից նոր էի դուրս եկել: Տասնըյոթ-տասնութ տարեկան երիտասարդ էի: Այնքան եռանդ ունեի աշխատելու և այնպիսի կորույ՜... Եթե մնացած լինե՜ր այդ երիտասարդությունը:

10 Արտահետը վերջացավ և անտառի խորքում խառնվեց ավելի լայն ու փափուկ ճանապարհի, որ գալիս էր դետերի հովիտներից: Զիերը կանգ առան, խորը շնչեցին և ապա շարունակեցին քայլերը:

— Դիտես, երբեմն մարդու հիշողության մեջ մի դեմք այնպես է մեխվում, որ տասնյակ տարիներ հետո էլ հիշում ես նույնքան պայծառ, ասես երեկ ես տեսել: Մարդ մոռանում է անունը, տեղն ու տարին, թե երբ է տեսել այդ գլուխը, աչքերը. մոռանում է մանրամասնությունները, սակայն մնում են միայն գլուխը, աչքերը, կարծես մինչև մահ-դերեղման անջնջելի պիտի մնա այդ առաջին սպավորությունը:

20 Նա ինձ շփուեց, որ հարցների այդ դեպքի և նրա անջնջելի սպավորության մասին, որ այդ բոպեին լույս էր տալիս նրա հիշողության մեջ, ինչպես արևի ոսկե շողը՝ ծառերի մթնում:

— Շատ պարզ հիշում եմ այն օրերը, երբ որոշեցի Ձորագյուղ գնալ: Հարկավոր էր քաղաքից հեռանալ, միառժամանակ չերևալ այնտեղ: Եվ սիրով ընդունեցի բարեկամիս առաջարկը՝ ուսուցիչ լինել այդ հեռու գյուղում: Երկու միտք ինձ ոգևորում էր: Նախ, որ ոչ մի աչք չի հետևի, հետքերս չի փնտրի, և երկրորդ՝ գյուղում պիտի աշխատեի:

30 Երբ որ դպրոցների տեսուչն ինձ պատմեց Ձորագյուղի մասին, թե տեղն անառիկ է, օդը լավ, կողքին մթին անտառներ կան, որտեղ առատ է որսը, ես իսկույն համաձայնեցի: Կարծեմ նույն օրն էլ ճանապարհ ընկա:

...Ձմռան սկիզբն էր, ձյունը նոր էր եկել: Գիշերը հասանք հենց այս արահետին և բաժանվեցինք անտառի գլխավոր ճանապարհից: Լուսնյակի տակ ձյունը շափաղ էր տալիս, ասես սպիտակ մարմար էր, որի մեջ արտացոլում էին ծառերի սև բները: Ձորագլուղցի ձիապանը արահետի գլխից մատը մեկնեց ներքևի ձորը:

— Հրեն է՞, մեր գլուղը:

Ձյունի սպիտակության վրա վերեկից ես նշմարեցի փոքրիկ սև կետեր: Գլուղի աներն էին, խոտերի և աթարի գեղերը: Մի տան պատուհանից ճրագի սպիտակ լույս էր երևում, կարծես այդ մթին ստվերների մեջ մոլորվել էր մի մանրիկ աստղ: Մի քիչ իջանք լանջով, և լսելի եղավ շան զրնգան հաշոցը, որ անտառում արձագանք էր տալիս, ինչպես կացնի զարկերը:

— Էն մեր Բողարի ձայնն է,— ասաց ձիապանը: Ձին էլ կարծես հասկացավ, որ գլուղը մոտ է, որ Բողարն է հաշում, և քայլերն արագացրեց:

Իսկ ինձ թվում էր, թե գնում եմ շատ հեռու երկիր, որի մասին հեքիաթի պես պատմում էր աշխարհագրության դասատուն: Մանուկները հաճախ ցնորում են հեռավոր երկրների մասին, ուր կարմրամորթ մարդիկ են ապրում, ծառերի վրա՝ գուլնդուլն փետուրներով թռչուններ: Եվ երբ նրանք տնից հեռանում են, նրանց թվում է, թե շատ մոտ է ցնորքի այդ աշխարհը:

Ես էլ այդպես էի մտածում, թեև արդեն պատանի էի: Երևի անտառն էր այդպես տրամադրում, ձմեռային գիշերովա վեհությունը, քարաժայռերի անձե կերպարանքը և այն անորոշ ձայները, որ գալիս էին ձորերից ու անտառից: Գուցե և հոգնածությունն էր մշուշել իմ դիտակցությունը: Չեմ հիշում. միայն դիտեմ, որ առաջին անգամ Ձորագլուղ գալը դարձավ իմ կյանքի լավ գիշերներից մեկը:

Ձիապանն ինձ տարավ իրենց տունը: Ինչպե՞ս անուշ մրափեցի թոնրի մոտ, քուրսու վրա: Բավական ուշ աչքս կիսաբաց արի և նայեցի երգիկին: Ձմռան գիշերից մի քիչ

դեռ կար: Ես նորից փաթաթվեցի վերմակի մեջ, ոտքերս կախեցի տաք մոխրի վրա, և քնի ու երազի սահմանում օրորվեց գիշերվա անիրական աշխարհը:

Ամաչեցի, երբ աչքերս բաց արի: Վաղուց զարթնել էին մյուսները և սպասում էին ինձ, որպեսզի թոնիրը վառեն:

10 Դուրս եկա. բակից տեսա գյուղը, գիշերվա մեր ճանապարհը: Հավաքնի մոտ Բողարը հաշտեց ինձ վրա: Նրա հաշտեցն այլևս ահալոր արձագանք չուներ, և ոչ էլ կախված ժայռերն էին տձև: Ջյունի վրա, կտուրների կարասների վրա շողում էր ձմեռվա նարնջագույն արևը. երգիկներից ծուխ էր բարձրանում:

20 Ինձ նույն օրն էլ տեղավորեցին մի տան մեջ, որտեղ և պիտի ապրեի: Տան տերը՝ Օհան ապերը, նահապետական բարքով մարդ էր: Հիմա մեր գյուղերում նրա նման մարդիկ այլևս չկան: Ձմեռը նստում էր բուխարու մոտ, չոր փայտը դարսում կողքին: Փայտերը մեկ-մեկ գցում էր կրակի մեջ և սլաքամուխյուններ անում շահի ժամանակից, անցած գնացած օրերից, որսից և անտառից: Իսկ 30 եթե ոչ ոք չէր լսում նրան, մենավուխյունից թե ձանձրուլթից, բուխարու առաջ բաց էր անում շարականի գիրքը:

Տանը չորս հոգի էինք: Ես, Օհան ապերը, նրա պառավ կինը և տաս տարեկան Աշոտը, որ հավատարիմ ընկերս էր, երբ դնում էինք դպրոց, որովհետև շները դեռ ինձ վարժ չէին, հաշում էին կտուրներից և հետևի ոտքերով ձյուն մաղում ինձ վրա:

Դպրոցը գյուղի ծայրին էր, բլրակի վրա: Հին գերեզմանատունը դպրոցի բակն էր: Մի ընդարձակ սենյակ էր, փայտե հասարակ նստարանների երկու շարք, դիմացի 40 պատից՝ դրատախտակը: Անավաղ պատերին ուրիշ ոչ մի զարդ չկար: Պատուհաններին ապակու տեղ խմորով փակեցրել էին յուղած թուղթ:

Միակ ժամացույցն ինձ մոտ էր: Մի օր էլ բլրակը բարձրանալիս, ոտքս սայթաքեց, ընկա սառույցի վրա, գրպանիս մեջ ժամացույցը փշրվեց և մինչև տարվա վերջը

մնացի առանց ժամացույցի՝ Արև օրերին ստվերով էինք
ժամ որոշում, թխպած ժամանակ՝ երբ հոգնեինք:

Երկու շաբաթ հետո քառասունի շափ իմ աշակերտնե-
րին անունով էի կանչում, շատերի տունը դիտեի, ոմանց
ծնողներին ճանաչում էի: Ժիր երեխաներ էին, բոց աչքե-
րով, և այնքան արագ ընտելացանք իրար:

Օրապահի զանգին ես իջնում էի տան սանդուղքով,
բլրակի զլխին չհասած տեսնում էի դպրոցի առաջ խմբված
երեխաներին: Խմբով էլ ներս էինք մտնում:

Դասերից հետո ես համարյա միշտ տանն էի: Օհան 10
ապերը դնում էր գոմը, տավարին ապուռ տալու: Աշոտը
մարագից քթոցով դարման էր կրում, պառավը վառում
էր օջախը կամ լվանում ընթրիքի ձավարը: Օհան ապոր
շոր ցախերը դարսում էի բուխարիկում, պառկում կրակի
առաջ և նայում, թե ինչպես են մոխրանում փայտի կտոր-
ները, ինչպես կրակի լեզվակները կայծերը թռցնում էին
երգիկով:

Մութն ընկնելուց դալիս էին Աշոտն ու Օհան ապերը,
տրեխները հանում և նստում կրակի մոտ: Եվ մինչև պա- 20
ռավը ձավարի ճաշը եփեր, Օհան ապերը սկսում էր մի
հին պատմություն, որի վերջը լսելու համար ես և Աշոտը
երբեմն խանդարում էինք նրա քունը:

— Հա, ո՞րտեղ մնացի,— արթնանում էր և, մինչև
մենք հիշեցնեինք, դանդատվում էր.

— Պառավել եմ, քունս շուտ է տանում:— Եվ շարու-
նակում էր կիսատ պատմությունը:

* * *

Ես ուշադիր լսում էի ընկերոջս, և թեպետ ծառերը
դարձյալ ճյուղերը կախել էին ճանապարհի վրա, բայց
այլևս մտրակով չէի պոկում նրանց տերևները: Արևը բա- 30
վական բարձրացել էր, ցողի կաթիլները գոլորշիացել էին:

— Զորագյուղում մի որսորդ կա, վիզը ծուռ Անտոն
են ասում: Հիմա էլ մնում է, թեպետ բավական ծեր է:

Նրա աչքերը լավ չեն տեսնում, դրա համար էլ որսի չի գնում:

Նրա մասին Օհան ապերը շատ էր պատմում: Անտոնը մի անգամ անտառում արջի հետ է կոխ կացել, արջը ջարդել է նրա հրացանը, կռացել է, որ գերանը վերցնի Անտոնին խփելու, բայց նա սպանել է արջին: Օհան ամին պատմում էր, թե ինչպես է նա բնում աղվեսին բռնել:

— Իրեն որ տեսնես կղարմանա: Կղար, բոյը կարճ, վիզն էլ ծուռ: Կասես, որ բամփես գլխին, տափին կփակչի,—ասում էր Օհան ապերը նրա մասին:

Ես մտքումս դրել էի նրա հետ որսի գնալ, թեև մինչև այդ որս քիչ էի արել: Պառավը խոստացավ խնդրել հարևանի կաշփարով հրացանը:

Հենց հաջորդ կիրակի, առավոտ կանուխ, երբ երդիկներից դեռ նոր էր բարձրանում ծուխը, ես և Անտոնը բռնեցինք անտառի ճանապարհը: Այդ օրը ես չորս անգամ կրակեցի: Կրակոցից ծառի ճղներից ձյուն թափվեց, բայց իմ վառողը չիսանձեց ոչ մի աղվեսի մորթի:

Անտոնը սիրտ էր տալիս, թե առաջին անգամ այդ էլ շատ է: Բայց ես տեսնում էի նրա ծաղկատար դեմքի խորամանկ ժպիտը: Ինքը մի ծեր աղվես սպանեց և երկու մոշահալ: Ծեր աղվեսն այնքան շարշարեց մեզ:

Անտոնը կրակեց, մուխի մեջ ես տեսա, թե ինչպես աղվեսը զլորվեց: Վրա վաղեցինք, աղվեսն ատամները կրճատացրեց, պոչը կոխեց հետևի ոտքերի արանքը և փախավ: Ձյունի վրա մնացին նրա հետքերը և արյան շիթեր: Մի քանի տեղ ուժասպառ ընկել էր, արյունն ավելի շատ էր հոսել, և ձյունի վրա թափվել էին մորթու մազերը:

Աղվեսին փնտրելու ժամանակ Անտոնը մի մոշահալ էլ սպանեց: Միասին վաղեցինք դեպի այն կողմը և փոսի մեջ տեսանք ծեր աղվեսին, որ կծկվել, կուչ էր եկել և դունչը մոտեցրել էր վերքին: Նրա կախ ընկած լեզուն արնոտ էր: Երևում էր, որ լիզել էր վերքի արյունը: Անտոնն աղվեսին ուտվը գցեց, ես մոշահավերը վերցրի, և մենք վերադարձանք:

Գյուղին շահասած, անտառի բացատում, շոր ձյուղերի կոտրատելու ձայն լսեցի: Ինձ թվաց, թե պախրան եղջյուրներով ծառի ճյուղերը դեն է հրում, որպեսզի շոր տերեւներ հանի ձյունի տակից: Հետ նայեցի:

Ութ-տաս տարեկան մի տղա ցախ էր դարսում ձյունի վրա մեկնած պարանին: Մի քիչ հեռու կանգնել էր մի աղջիկ՝ պարանի շափ բարակ ճյուղը ձեռքին: Նրանք մեզ ավելի վաղ էին տեսել և կանգնած նայում էին:

Ահա այդ դեմքն է, որ մեխավել է հիշողությանս մեջ, թեև այն օրից անցել է տասներկու տարի և այն էլ ի՞նչ տարիներ: 10

Ընկերս լռեց, ես նրա դեմքին տեսա երանության նուշն ժպիտը, ինչպես առաջին անգամ, երբ մենք դուբարձրանում էինք արահետով: Ասես աչքի առաջ, ձյունոտ անտառում, տեսնում էր աղջկան, ձեռքին շոր ցախը:

— Տեսա ու կանգնեցի,— դանդաղ շարունակեց նա,— և թեպետ Անտոնն ասաց, թե ո՛ւմ աղջիկն է, ասաց, որ ցախի են եկել, բայց ես նրան չէի լսում: Հիշում եմ, որ մի անգամ էլ, երբ բացուտան անցանք և իջնում էինք գյուղի կալերի վրա, հետ նայեցի: Զգիտեմ աղջիկը ժպտաց, թե չէ, բայց ինձ այդպես թվաց: Գլուխը խոնարհեց ու փշրեց ձեռքի բարակ ճյուղը: 20

Մեր տան պատշգամբից ես տեսա աղջկանը՝ ցախը շալակին: Մեր հետքերով նրանք իջան կալերի վրա: Մոխրագուշն շորեր ունեւր, գլխին՝ տանը գործած բրդե շալ: Ես պատշգամբից նայում էի այն կողմը, իսկ Օհան ապերը ինձ հարցնում էր մոշահավի մասին, Աշոտը նրանց փետուրներն էր պոկում, ես կցկտուր պատասխան էի տալիս և աչքի տակով հետեւում, թե ո՛ր տունը պիտի մտնի ցախով աղջիկը: 30

Որքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ մյուս օրն իմացա, որ նրա փոքր քույրը սովորում է դպրոցում:

Հենց այդ օրից էլ գլխին կարմիր շոր կապած աղջիկը, որ մինչ այդ իմ քառասուն աշակերտներից մեկն էր,

բոլորից ջոկվեց և իմ աչքում դարձաւ այն կետը, որի շուրջը պտտւում էր իմ ներքին աշխարհը:

Ուզում էի իմանալ աղջկա անունը: Ես հորինեցի մի դաս, երբ աշակերտները պտտմում էին իրենց ընտանիքի անդամների մասին: Եվ որովհետեւ նրանք երկու քույր էին, դժվար չէր իմանալ, որ անտառում տեսած աղջկա անունը խոնարհ էր: Մյուս աշակերտներն էլ մատ բարձրացրին, իրենց տան մասին պատմելու և զարմացան, երբ ես գրատախտակի վրա գրեցի գումարման նոր վարժություն:

10

Խոնարհ, խոնարհ... Նայում էի գրատախտակի թվերին, աչքերիս առաջ բրդե շալով աղջկա գլուխը, ոտքերը ձյունի մեջ և ձյունի ճերմակության վրա օձի պես սև պարանը:

Այդ դեմքը մերթ սուղւում էր անդունդը, որը սովորական էր դառնում, հիշում էի, որ անտառում մի ծեր աղվես ենք սպանել, երկու մոշահավ: Մեկ էլ դեմքը մոտենում էր, կանգնում էր աչքիս առաջ, և ես ճգնում էի իմանալու՝ ժպտա՞ց աղջիկը, երբ ետ նայեցի, թե միայն ինձ

20

թվաց:

Անտոնի հետ մի անգամ էլ որսի գնացի: Բացուտին երբ հասանք, ես մոտեցա այն գերանին, որի մոտ կանգնել էր աղջիկը: Որսորդն իմ հետևից կանչեց, թե ճանապարհն աչ է ծովում: Գերանի մոտ ձյունը ծածկել էր աղջկա հետքերը: Ոչինչ չէր երևում: Միայն ծառի տակ ընկած էր մի շոր շյուղ: Կռացա վերցրի:

Վերադարձին եկանք գյուղի ծուռ ու մուռ փողոցներով, որպեսզի անցնենք նրանց տան առաջով: Այդ թաղի շները հաշոցով ինձ վրա վազեցին: Բայց և այնպես կիսաբաց դռնից նրան տեսա բակում՝ գրկին մի խորձ խոտ: Ինձ տեսավ, դեմքն իսկույն մյուս կողմը դարձրեց, տուն մտավ: Ես նկատեցի, թե ինչպես կարմրեց նրա դեմքը:

30

Այդ օրն այնքան ուրախ էի: Օհան ապերն էլ նկատեց իմ ուրախությունը և ծիծաղելով ասաց, թե վիղը ծուռ Ան-

տոնի հետ անտառում երեւի մի օյին հնք սարքել: Ընթրի-
քից հետո բուխարու մոտ երբ նա ննջեց, ես արագ թերթե-
ցի նրա շարականի գիրքը, բոգե թելը ուրիշ թերթի արան-
քում դրի, որպեսզի տառապանքի Օհան ապերը զարմանա,
թե ե՛րբ կիսեց շարականի հաստ գիրքը, կարգա ու կաս-
կածով նայի մեկ ինձ, մեկ՝ Աշոտին:

Զմեռվա ընթացքում խոնարհին երկու անգամ տեսա:
Մի ամիս հիվանդ էր և առողջացավ բարեկենդանի տոնե-
րից առաջ: Ես շատ անգամ էի նրա մասին հարցնում նրա
քրոջից: Եվ ամեն անգամ տարբեր պատրվակով հեռվից 10
հեռու, շատ անգամ իբրեւ թե պատահաբար, մեջ բերելով
ուրիշ խոսք:

Դժվար էր միշտ պատրվակ գտնելը: Հիշում եմ, երեք
օր տեղեկություն չունեի, քաշվում էի հարցնել: Հանկարծ
փոքրիկ աղջիկը գնար և տանն ասեր... Չորրորդ օրը սո-
վորականից շուտ եկա դպրոց: Քույրը դեռ չէր եկել: Կանգ-
նել էի մուտքի դռան մոտ: Աշակերտները վառարանի
կողքին տաքանում էին: Աչքս բլրակին էր: Հանկարծ երե-
վաց քույրը, ինձ տեսավ և կարծեց, թե հանդիմանելու եմ
ուշանալու համար: Աղջիկը քայլերն արագացրեց և ինձ 20
երբ հասավ՝ շնչակտուր ասաց.

— խոնարհն արդեն վեր է կացել...

Հետո ես իմացա, որ նա դեռ չորս օր պառկել է: Աղ-
ջիկը սուտ էր ասել:

Բարեկենդանի մի օր խոնարհին տեսա: Մեր դիմացի
կարան աղջիկները խաղում էին, իրար ձյունով տալիս և
երգեր ասում: Շատերի ձեռքին խնձոր կար: Նրանք նոր
շորերով էին՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ: Նրանց մեջ էր
խոնարհը. նրա հագին երկար զոլերով կարմիր շիթ էր: 30
Ձեռքերը պահել էր գոգնոցի տակ, կանգնել կտուրի ծայ-
րին և նայում էր ավելի փոքրահասակ աղջիկներին, որոնք
զվարթ ծիծաղով իրար հրմշտկում էին և վազվզում կտուր-
ների վրա:

Պատշգամբից ես նրան դունատ տեսա և մի քիչ նի-

հար: Նոր շորերի մեջ նա երևաց ավելի բարձրահասակ, մեջքը բարակ: Կապույտ գոգնոցի լիւերը մեջքին հանգույց էր արել: Պատահամբ նայեց պատշգամբի կողմը, տեսավ ինձ, հեռացավ կտուրից և խառնվեց աղջիկների խմբին:

Նորից տեսա Խոնարհի սպիտակ դեմքը, նրա մանրիկ աչքերը: Կարմիր շորերով այդ աղջիկը ինձ թվաց որպէս մի բարձրահասակ երեխա՝ գլխին նույն բրդե շալը, ինչ որ առաջ: Տուն մտա նրան չխանդարելու համար, որովհետեւ մշուս աղջիկները բշիշացին, փոքրահասակներից մի քանիսը, որոնք զարոցում սովորում էին, գոգնոցով իրենց դեմքը ծածկեցին և պահվեցին ինձնից:

* * *

Անտառն արդեն վերջացել և սկսվել էր լեռնային փարթամ մարգագետինը, որի հատուկտոր թփերը ապացույց էին, թե ժամանակին մարգագետնի սեահողերում աճել է կաղնին:

Կանաչների միջով հոսում էր գետակը, որի ափունքները անտառի մթին ձորերի աղբյուրներն էին: Դրա համար էլ գետակի երեսին, կանաչ խոտերի հետ, լողում էին և չոր տերեւներ:

Ձիերը հոգնել էին: Լեռնային կանաչը գրավիչ էր և՛ մեզ, և՛ հոգնած ձիերի համար:

— Իջնենք, ձիերը թող հանգստանան,— ասաց ընկերս: Ձիերը լեզվով դուրս հրեցին սանձի երկաթները և ազահովիտամբ պոկեցին խոտը: Մենք պառկեցինք գետակի ափին, խոտի վրա:

— Օհան ապերը գրքեր շատ ունեւ, հին գրքեր: Մի կիրակի պատշգամբում նստած կարդում էի նրա հին գրքերից մեկը, կարծեմ Հուստինիանոս թագավորի մասին: Ձյունը դեռ չէր հալվել, բայց արեւի ջերմութունն արդեն զգացնում էր, որ դարունը հեռու չէ: Այգալիսի օրերին կա-

տուն էլ նեղանում էր թոնիրի տաք քարից և աչքերը փակած, փափում արևի տակ:

Մեկը բարձրանում էր սանդուղքով: Գլուխս վեր հանեցի: Գիրքը ձեռքիս դողաց: Կողքիս կանգնել էր Խոնարհը և մատներով խաղում էր գոգնոցի եզրի հետ: Երբեք նա ինձ այդքան մոտ չէր կանգնել: Դրանից էր, որ զրբի տառերը շաղվեցին, և գիրքը դողաց:

— Հայրս խնդրում է ճաշին դաս մեր տունը:

Ինքս էլ չիմացա, թե ինչու պատճառ բռնեցի գիրքը, ասեցի, որ չեմ կարող գալ: Խոնարհը ձեռքի արագ շարժումով գիրքս ծալեց, և ես դեռ ուշքի չեկած, բակից կրկնեց հոր խնդիրը: 10

Զգնացի, բայց գիրքն էլ բաց չարի: Անելիքս չգիտեի:

Փորձեցի տետրակներն ուղղել, չկարողացա: Օհան ապերը եկավ, և մինչև իրիկուն միասին էինք: Այդ օրը ես նրա հետ գոմը զնացի կովերին խոտ ու դարման տալու:

Զգիտեմ, ամեն տարի Ձորագյուղում դարունն այնքան սիրո՞ւն է, ինչպես այն տարին: Քարերն էլ էին շնչում դարնան բույրը: Անտառի հաղարավոր լորենիների հոտը գիշեր-ցերեկ գյուղի վրան էր: Երբ դասերից հետո պառկում էի անտառում, լորենիների տակ, գլուխս պատվում էր: 20

Ձորակներում հիմա էլ կան այգիներ: Գարնանը ուռել և հասել էին խնձորենու բողբոջները: Հարկավոր էր մի շաբաթ տաք եղանակ, որպեսզի բացվեին խնձորենու ծաղիկների կարմիր թերթերը և ձորակները բուրեին: Հեռվից ծաղկած ծառերի սպիտակ ձյուղերը երևում էին ձյունով ծածկված, ասես դարունը ձյուն էր թափել ծառերի վրա, գունավոր և հոտավետ փաթիլներով ձյուն: 30

Գյուղի փողոցներից արևը գոլորշիացնում էր աղբաջուրը, կովերը ջրի գնալիս շլանում էին արևի լույսից, մնչում էին արջառները, հոտոտում, դեռ ու դեն վազում և ոտերիով փորում թաց գետինը: Եվ ինչ դժկամությամբ էին նրանք ներս մտնում գոմի ցածր դռակներից:

Գարնան արև օրերը հիշեցնում էին ինձ, որ շուտով մայիս է։ Դպրոցն արձակելուց հետո նույն ճանապարհով պիտի վերադառնամ և էլ երբե՛ք, երբե՛ք չպիտի տեսնեմ Ջորազյուղը։

Նրանց տունը չղնալու համար փռվածանել էի։ Մի օր էլ փռոցում մայրը հանգիմանեց, որ հրավերը չեմ ընդունել։ Ես ուզում էի, որ մեկ էլ կանչեր, թեկուղ մի թեթև ակնարկ աներ։

10 Այն ժամանակ սովորություն կար տարեվերջին դպրոցում կազմակերպելու հանդես։ Ես էլ էի պատրաստվում, և աշակերտները սովորում էին երգ ու ոտանավոր։ Հետո մեծահասակ աշակերտները տախտակներ բերին, աներից հավաքեցին զորգ ու կարպետ և սարքեցին բեմ։ Աշակերտներին պատվիրել էի, որ շատ մարդու կանչեն։ Եվ ամեն անգամ աչքս նրա քրոջ կողմն էր։

Կիրակին եկավ։ Գուցե և ոչ մի տարի այդ օրն այնքան բաղձնություն չէր հավաքվել դյուղի դպրոցում։ Բաց պատուհաններով դարունը այգիներից բերում էր ծառերի բույրը, դպրոցի կտուրի տակ սարյակները բունից բուն էին թռնում աշխույժ ճովողյունով։ Նրանք էլ էին զուգվել, և այնպես փայլում էին սարյակների սև փետուրները։

Բաղձնության մեջ ես միայն մի գլուխ էի տեսնում, այս անգամ առանց շալի, մազերը կիսած և խնամքով սանրած։ Եվ ի՞նչ բարակ էին նրա շրթունքները։

Ընդմիջումից հետո հանդեսի երկրորդ մասը պիտի սկսվեր մի բանաստեղծությամբ, որ արտասանելու էր նրա քույրը։ Կարպետը շարժվեց, բեմի ետևում երևաց խոնարհը, իր գլխի սանրով կոկեց քրոջ մազերը։

30 Մանկան ղիլ ձայնով և համարձակ, փոքրիկ աղջիկը ինչ-որ բան էր ասում։ Բաղձնությունը լուռ լսում էր։ Ձեթ լսում ես։ Կողքիս խոնարհն էր։ Նրա աչքերում ուրախության ժպիտ կար։ Աչքերը փայլում էին սարյակի փետուրների նման սև։ Չեռքը բռնեցի։

— Խոնարհ... — Չայնս դողաց։

— Թո՛ղ, — ասաց ու ձեռքը մեկնեց քրոջը, որ ավար-

տել էր արտասանությունը, և որի դեմքը անսովոր հա-
ճույքից կարմիր էր: Դահլիճում ծափահարում էին. ոմանք
դանազան ձայներով, նույնիսկ ձեռնափայտի շարժումով
իրենց գոհունակությունն էին հայտնում:

Քիչ հետո հանդեսը վերջացավ: Ինձ թվաց, թե հան-
դեսը տխուր անցավ, և պղտորվեց դարնան օրը: Ականջիս
տակ նրա խոսքն էր՝ թո՛ղ: Ձեռքիս էի նայում և ուզում էի
ստուգել՝ բռնե՞լ եմ արդյոք նրա ձեռքը: Ինչու այդքան
ջերմ էին նրա մատները:

Հանդեսից հետո Խոնարհին մի բանի անգամ տեսա: 10
Պատահամա՞ք իմացա նրանց այդու ճանապարհը: Դասե-
րից հետո գնում էի ձորակը, պառկում Օհան ապոր այգու
կապույտ քարին, որից վերև ցանկապատի կողքով նա
սրբափ վերադառնար իրենց այգուց: Ոչ մի խոսք չէի կարող
նրան ասել, թեկուզ մի բանի անգամ տեսա ցանկապատի
ետև: Հայրը գնում էր առաջից՝ շոր ֆախի կապը մեջքին,
աղջիկը՝ նրա հետևից, ջրամանն ու հացի շորը թևի տակ:
Հետո պիրք էի առնում, բայց չէի թերթում ոչ մի էջ, որով-
հետև ամեն մի ոտնաձայնի նայում էի ճանապարհին:

Մի անգամ միայն ցանկապատի ետևից ինձ նայեց և 20
ժպտաց: Թվաց, թե հացի շորը դիտմամբ վեր գցեց, որ
կռանա և մի քիչ ավելի կանգնի: Գուցե այդպես չէր, գու-
ցե, իրոք, շորը սահեց ընկավ: Հիմա էլ պարզ տեսնում եմ
նրա դեմքը ցանկապատի փշերի արանքից: Նույն աչքերն
էին, ինչպես բարեկենդանի օրը կտուրի վրա: Նրա աչքերի
մեջ մանկական արտահայտություն կար, թեև տասնհինգ
տարեկան էր, և ամուր կոճկած զգեստի տակ երևում էր
հասուն կուրծքը:

Ընկերս լռեց: Ձեռքով տրորեց ճակատն ու աչքերը, ա- 30
սես ուզում էր հեռացնի այն դեմքը, որ հին տարիներից
ժպտում էր այդքան պայծառ:

Գարնան ջինջ երկնքի վրայով սահում էր մի սպիտակ
ամպ, ասես արար աշխարհին հպարտությամբ ցույց էր
տալիս, որ անհաս բարձունքում լողանում է արևի շողերի
մեջ:

— Եկա՛վ և վերջին օրը: Դպրոցն արդեն արձակել էր. աշակերտներին բաժանել էի հին տետրակները, վերադառնալու պատրաստութլւոն էի տեսնում: Օհան ապերը առա՛վտար շարական չէր կարդում: Վաղ լուսարացին նա գնում էր ալգի կամ վար ու ցանքի հողսի հետեից էր:

Հրաժեշտը դժվար էր: Տանն ընտելացել էին ինձ, ևս դառել էի մտերիմ մարդ և՛ Օհան ապոր, և՛ Աշոտի, և՛ պառավ նանի համար: Բակում ձիապանը բարձում էր իրերս, նանին պալուսակի մեջ դարսում էր զաթա և ճանապարհի

10 պաշարը:

Խոնարհին մի քանի օր չէի տեսել: Ինձ թվում էր, թե ևս նրան էլ չեմ տեսնելու: Եւ մի անգամ էլ տեսնելու պահանջը ինձ սախակեց արագ-արագ անցնել դյուղի փողոցներով, մի վայրկյան կանդ առնել նրանց տան առաջ և բաց դռնով նայել բակին:

Խոնարհին բակում շտեմա: Փողոցում մարդ չկար, բոլորն աշխատանքի էին, արտերում սկսվել էր քաղհանը, այս ու այն սարալանջից լսվում էր հորովելի ձայնը: Մի տեղ աշունքվա մուգ-կանաչ արտերն էին, մի տեղ գարնան սև ցելը:

20

Օհան ապերը մի քանի խրատներ կարդաց: Երբ նա կռացավ ու ճակատս համբուրեց, ևս նրա բարի աչքերում արցունքներ տեսա: Նանին ձիապանին պատվիրում էր ինձ լավ տանել և զգուշ մնալ, որ պալուսակը չընկնի, միեկնույն ժամանակ գոգնոցով սրբում էր թափվող արցունքը:

Անցանք փոքրիկ ձորակը, աղբյուրը և ուռնու հաստ նովը, ուր ձմեռը կովերը ջուր էին խմում: Ահա և Օհան ապոր ալգու դռնակը: Արագ բարձրացա ձորակով, դռնակը բաց արի, մոտեցա ալգու կապույտ բարին. ցանկապատի ետևը մարդ չկար: Ալգում խաղաղութլւոն էր, ծաղկաթափ էին ծառերը, և բողբոջների փոխարեն նշմարվում էին կանաչ ու մանրիկ պտուղները:

30

Դպրոցի մոտ երեխաները խմբվել էին: Նրանք ինձ

տեսան և իջան բլրակով: Որպիսի՜ միամիտ սլարուլոթյամբ նրանք ինձ բարի ճանապարհ ասեցին: Մի քանիսը ծաղիկներ էին բերել: Հենց որ մեկը ինձ մեկնեց ծաղիկը, մյուսներն էլ նրա օրինակին հետևեցին:

Աղջիկներից ոմանք լաց եղան: Նրանք և՛ ժպտում էին, և՛ ժպտաի հետ սրբում էին արցունքը, որ ծորում էր աղբյուրի պես: Լաց էր լինում և Խոնարհի քույրը:

Մեկը թե՛ «Ուսուցիչ, մեզ շնորհանա»: Կալ հիշում եմ ճուտիկին, որը միշտ դպրոց էր գալիս հոր մեծ փափախը զլխին և երկար, հնամաշ տրեխներով: Որք էր ճուտիկը, 10 լոկի-մնջիկ մի երեխա, որին բոլորը սիրում էին: Խմբի մեջ ճուտիկն էլ էր: Մյուսների պես նա մոտեցավ ձեռք տալու, տրեխի ծայրերն իրար դիպան, քիչ մնաց ընկներ: Ճուտիկը փաթաթվեց ծնկներին: Մեծ փափախի տակից տեսա նրա խելոք աչքերը: Եվ այնքան խեղճություն կար ճուտիկի աչքերում:

Ձիապանի կանչը ինձ հիշեցրեց, որ ժամանակն է հրաժեշտ տալու: Մանուկները մի անգամ էլ ձեռք տվին: Կոացա և համբուրեցի ճուտիկի ճակատը, ինչպես Օհան տպերը՝ իմ ճակատը: Իմ աչքերում արցունք երևաց, արցունքի միջից մի անգամ էլ տեսա այդու դռնակը, դպրոցի ներկած թիթեղները: Հետո ծառերը ամեն ինչ ծածկեցին:

Քայլում էի ձիապանի հետևից: Մինչև զառիվայրի սկիզբը ճանապարհն անցնում էր փոքրիկ տափարակով: Կանաչ արտերում քաղհան էին անում: Մի քիչ վերև, ստրալանջին, եղները դանդաղ քաշում էին արորը և հանդրստացած հողը շրջում ակոսի մեջ: Արտերում կանաչի մեջ երևում էին կարմիր-կապույտ ծաղիկներ: Բացվում էր պուտը:

Սպիտակ քարի մոտ, գոգած և ընկած երկարադարձ արտերում քաղհան անող կանանց մեջ տեսա Խոնարհին: Մեր հայացքներն իրար հանդիպեցին, և ես նրա աչքերում ժպիտ չտեսա: Ի՞նչ էր ասում. նրա համար դժվար էր, որ ես հեռանում եմ Ձորագյուղից, չէ՞ որ ինձ ոչինչ, ոչինչ

չէր ասել այդ խոնարհ աղջիկը: Հագին նույն գորշ զգեստն էր, ինչպես առաջին անգամ անտառում: Արտի մեջ կանգնել էր, ձեռքին քաղնանի բիրը, կարմիր պուտ և մոլախոտի մի կապ:

Ոչինչ չասացի, հեռացա: Արահետով բարձրանալիս միշտ հետ էի նայում: Կռացած կանայք կանաչին ընկած թռչունների էին նման: Եվ այդ երամից մեկը, գորշ շորերով մի աղջիկ, ավելի հաճախ էր բարձրանում, ձեռքը դնում ճակատին, որ արևի շողերը շխանդարեն տեսնելու անտառի մեջ հալվող արահետը և միայնակ անցվորին: Զորի գլխին կանգնեցի և, երբ աղջիկը մի անգամ էլ բարձրացավ, նայեց իմ կողմը, ձեռքով արի: Խոնարհն իսկույն կռացավ արտի վրա: Ես արագացրի քայլերս ձիապանին հասնելու:

Երբ ընկերս լռեց, ինձ թվաց, թե գետակը նույն հանդով է պատմում, խոսում է նույն կերպ, ինչպես նա, որ մեջքին ընկած, փակ աչքերը երկնքին, անգիր ասում էր մի ծանոթ պատմություն, գրված Օհան ապոռ հին գրքերում:

Վեր կացա, թուլացրի ձիու թամբի կապերը: Զիերը հագեցել էին կանաչից և մեղ նման մեկնվել էին գարնան արևի տակ:

— Հետո տասներկու տարի... Եվ ի՞նչ տարիներ: Կոխվ, քաղց, երկրներ ու քաղաքներ, հաղարավոր դեմքեր, տարբեր ցեղից, անցքեր՝ մեկը քաղցր, մյուսը դառն հիշողության հետ կապված... Եվ նրանց մեջ Խոնարհի դեմքը, ցանկապատի փշերի արանքից երկու մանրիկ աչքեր, որպես սև ձիթապտուղ և բարա՛կ, կարմիր շրթունքներ:

Հանկարծ ընկերս կողքին դարձավ, վիզը ձգեց իմ կողմը: Նրա աչքերն ավելի մեծացան:

— Դիտե՛ս, ևս Խոնարհին տեսա:

— Ե՞րբ:

— Երեկ: Վերին գյուղում: Դու քնել էիր, դպրոցի բակում հավաքվել էին գյուղացիները: Խոսում էին հողի մա-

սին, գանգատվում էին, որ հողը առաջվա բերքը չի տա-
լիս: Այս տարվա ժանտախտից էին խոսում: Շատ կովեր
են սատկել, ոմանք ցել անելու եղ չունեն: Հետո ինձ մո-
տեցում մի կին, ցնցոտիների մեջ, ոտքերը բութիկ, ոտքերի
կաշին ճաքճքած: Կնոջ փեշերից կախվել էին երեք կիսա-
մերկ երեխա: Նրանք մերթ ինձ էին նայում, մերթ մորը:

Կիներն արցունքն աչքերին չորս փութ ցորեն էր խընդ-
րում, մինչև հունձը:

— Հետո մի ճար կլինի,— ասաց:

Ամուսինն անցյալ տարի էր մեռել: Ժանտախտից 10
սատկել էր նրանց միակ կովը: Իսկ տանն ուրիշ աշխատող
չկար:

Ես ճանաչեցի Խոնարհին... Աչքերն էլի առաջվանն
էին, բայց առանց փայլի: Ես ճանաչեցի Խոնարհին: Բայց
չդիտեմ նա ինձ ճանաչե՞ց, թե ոչ:

...Անխոս նստեցինք ձիերը և անցանք դետակը: Արեն
արդեն դեպի մայրամուտն էր կախվել:

ԼԱՌ-ՄԱՐԳԱՐ

1

Նրա համար ամենից մեծ հաճույքը այդին ու արտե-
րը ջրեւն էր: Նրբ բոբիկ, արեւից խանձված ոտքերով քայ-
լում էր առվի եզերքով, բահով ճումները առվից դէն պցում,
որ ջրի հոսանքը սահուն լինի,— Լառ-Մարգարին այնպես
էր թվում, թե ջրի պապակ արտերն ու ծարավ այգիները
տապ բրած, իրեն են սպասում:

10 Առվով ջուրը կապելիս նա ջրի հետ էլ գնում էր, մինչև
ջուրը այգուն հասներ: Արեւից չորացած հողը, տեղ-տեղ
ճարճքած, ազահությամբ ծծում էր ջուրը, ճեղքերից օդի
պղպղակներ էին դուրս գալիս, ձայն հանում, ասես
հողը հազար պոռռ ուներ և անհագ ծարավ:

Ջուրը ծառերի տակ կապելուց հետո Լառ-Մարգարը
պառկում էր ծառի շվաքի տակ, երկար բահը կողքին, աշ-
քերը կիսախուփ անում, ննջում, մինչև ջուրը հասներ: Հե-
տո վեր էր կենում, ջուրն ուրիշ առվով անում, էլի ջրի
հետ գնում:

20 Ամռան շոգին, երբ արեւն այնքան մոտ է, ջերմությու-
նը շատ, երբ շները շոգից տան սավերում պառկում են,
լեզուն հանած թնշին տալիս,— առվի եզերքին միշտ էլ
կարելի է տեսնել Լառ-Մարգարին, ոտքերը մինչև ծնկները
բաց, գլխին մի սպիտակ շոր, բահն ուսին:

— Լառ-Մարգարը լապտղի պես ջրերից ձեռք չի քա-

շում,— ասում են գյուղացիք: Եվ ճիշտ որ, Լառ-Մարգարր մի քիչ նման է արագիլին, ոտքերը բարակ ու երկար, ասես ոտքի վրա երկու ծունկ կա:

Լայն առվի վրայից շատերը չէին կարողանում անցնել, իսկ Լառ-Մարգարը մի մեծ քայլ էր անում և առվի մյուս ափին կանգնում: Արևից խանձված գեմքի վրա սրածայր քիթը երկար կտուցի էր համեմատ, եթե սպիտակ բեղերը չլինեին:

Գյուղի ջրվորն է: Գիշեր-ցերեկ առունների վրա է լինում, հսկում առուններին, ջուրը բաժանում, առունների մաքրության նայում:

— Լառ-Մարգար, արտա խանձվեց, ջուր հասցրու,— գանգատվում էին երբեմն:

— Կեցիր դհա, կրակ չեղավ, սրագ ուրբալ է,— ասում է Լառ-Մարգարը:

Լառ-Մարգարը տեղացի չէ: Պղտոր հեղեղի բերանն ընկած տաշեղի պես Լառ-Մարգարը շատ ավերի է զարկել, վերջը ալիքը լափու է տվել և Լառ-Մարգարին իր թռուտն հետ գցել այդ գյուղը:

Անցյալ դարունքին էր այդ: Գյուղը նրան ջրվոր է վարձել:

— Ղարիբ մարդ է, ազդ ու բարեկամ շունի, ջուրը արդար բաժին կանի:

Երբ առաջին անգամ առվով ջուր էր կապել, ոտքերը մինչև ծնկները վեր քաշած, բահը ուսին անցել առվով, գյուղում մի հանաքչի ասել էր.

— Տեսեք հա՛, գաղթական բիձեն լառի լազլադ լինի կասես:

Գյուղը նորեկին ավելի անուն էր դրել՝ Լառ-Մարգար: Քչերն էին փորձում ջրվորին խաբել, հերթից դուրս ջուր գողանալ: Վայ թե իմանար Լառ-Մարգարը. կթոնթուրար, կկանչեր, բահը դետնով կտար:

— Ծառդ պտուղ չի տար, յավրիս, գողության մի վարժեցուր:

Լառ-Մարգարի համոզումն էր այդ: Եվ երբ բարկանար, այդ խոսքը կասեր: Իսկ եթե խոսքին կասկածող էր լինում, ավելացնում էր.

— Էս հասակս քաշեր, նո՞ր պիտի սուտ խոսիմ...

Այդ առիթիս Լառ-Մարգարը հանկարծ խեղճանում էր, ձայներ երերում էր: Թողնում էր խոսակցին, բահն առնում և առվի հետ գնում, թեկուզ գնալն էլ միտք չունենար:

Հետո չէր գնում: Նստում էր առվի մոտ, նայում ջրի հանդարտ հոսանքին, չոր ծղատներին, որոնք գալիս էին հեռուներից և ջրի հետ գնում: Նայում էր առվի եզերքին 10 բուսած կանաչին, և մտքերը նորից հանդարտվում էին:

2

Լուսնյակ գիշերներին, երբ գլուղը քնած էր բեղարած մշափուլ, հովը սառնություն էր բերում ցերեկվա շոգից խանձված դաշտերին, լուսնյակ գիշերներին, երբ բարդու վրա իր բնի մեջ հանգատանում է արագիլը, որ լուսաբացին լառ-լառ թևերը փռած իջնի ճահճուտի վրա,— Լառ-Մարգարը մինչև լուսաբաց աշխատում էր:

Զրաուքի այդ գիշերներին լուսինը շողը էր պցում առվի մեջ, ջրվորի պողպատ բահի վրա արծաթ փայլով 20 պսպղում էին սերկելու տերեւները, հովից հասկերը քսվում էին իրար, խշխշում: Ամալի արտերի միջով անցնում էր Լառ-Մարգարը, ջուր տալիս ծարավ հասկերին:

Լուսաբացին արտատերը արտը ջրած պիտի տեսնի, պիտի ժպտա և փռանա, մատներով տրորի թաց հողը, տեսնի՝ խո՞րն է ծծել ջուրը, Լառ-Մարգարը ջուրը վարար չի՞ կապել:

Լուսաբացին հալվում էին աստղերը ձյունի գնդերի պես, շառագունում էր արևելքը, արևի առաջին շողերը խաղում էին ամպերի հետ, ասես մի անտես ձեռք բյուր 30 շողերով ամպի սպիտակ քուլաների վրա հազարավոր նախշեր էր նկարում, որ մի քիչ հետո ավրի նույն շողերով, մի ուրիշը նկարի, մինչև արևը ծագի:

Արևի առաջին շողերի հետ գոլորշի էր բարձրանում, տներենների վրայից, ծաղիկների գունավոր թերթերից, արտերից ու այգիներից գիշերվա խոնավությունն էր գոլորշիանում: Գլխահակ ծաղիկները բարձրացնում էին իրենց գլուխը, նայում արևին, որ կեսօրին, երբ արևը թեժանա, նորից խոնարհեն:

10 Կառ-Մարգարը գիշերվա ջրտուփից բեզարած պառկում էր բարդիների տակ, ոտ ու ձեռք փռում, լայն ու հանգիստ: Բարդիների մոտ հերվա չորացած գերաններ կային, փշակով գերաններ:

Եվ երբ Կառ-Մարգարը պառկում է գերանների մոտ, բարդիների տակ, այնպես է թվում, թե ինքն էլ փշակով մի գերան է, չորացած բարդի:

Լինում էին օրեր, երբ Կառ-Մարգարը ջուրը տալիս էր հերթի համաձայն, ինքը չէր ջրում:

— Քեֆսըզ եմ,— կասեր և կպատվիրեր, որ հերթով ջրեն մինչև ինքը գար:

20 Առվի ափն ի վեր քայլում էր, մինչև մոտակա ձորակը, ուր ծիրանիններ կային: Պառկում էր ծիրանու տակ կամ քնում ժայռի շվաքում, կամ էլ մեջքի վրա դառնում, ոտքերը ձգում, հսկա մկրատի պես: Կարծես մեկը խաչել էր ծիրանու տակ:

30 Ծառի ճղների արանքից վեր էր նայում Կառ-Մարգարը երկնի կապույտին: Մի ճերմակ ամպ, թափանցիկ ու անձև, հանդարտ լողում էր լազուրի մեջ: Կառ-Մարգարին թվում էր, թե երկինքը մի հսկա տաշտ է, մեջը լի լեզակած ջուր և ամպը՝ լվացքի մոռացված կտոր տաշտի ջրի մեջ: Կառ-Մարգարը նայում էր ամպի կտորին. ինչքան հանդարտ էր լողում, ձեռք փռած, մերթ պռունկը ձգում, մերթ ետ քաշում:

Եթե բարձրանար ամպի վրա, Կառ-Մարգարը հեռու սարերի հտե պահված իրենց գյուղը կտեսներ, կտուրները եղեգով ծածկած, գյուղի մոտ բարդիները, իր ծիրանուտը, տան գոնակը, որի մոտ կարասի կտոր կար, մեջը ջուր՝ հավերի համար:

Ամեն առաւելոտ կանուխ Լառ-Մարգարի կինը հաւա-
քնի ղոնակը բաց էր անում, հաւերը կղկղալով վազում
էին նրա ետեւից մինչեւ կարասի կտորը, ուր պառաւը հա-
ւերին կուտ էր տալիս:

Մի հաւը թռչում էր, օդի ոլորտում պտույտներ ա-
նում: Եւ երբ Լառ-Մարգարը նայում էր ծիրանի ճղների
արանքից, նրա ծերացած աչքերին այնպես էր թվում, թե
հաւքը լազուրի վրա միայնակ սահող ամպի կտորի հետ է
խաղում:

...Կտաւատը կասկոյտ ծաղիկներն էր բացել, ծի- 10
րանն արդեն ղեղնել էր: Վար էր անում, արորը փափուկ
հողում ամռան ցելի ակոսներ էր ծրում: Երբ մի անգամ
էլ դարձաւ, աչքն ընկաւ արահատին: Մասրենու մոտ
պառաւը կանգնել, ձեռքով էր անում:

— Դեղը խռովտուր կա, մարդ,— կանչում էր պառա-
ւը:

Եղներն արծակեց, արորը հողի մէջ խրած թողեց:
Վարից բեղարած եղները երկկոյան տան իրերով բարձած
սալլն էին քաշում դեպի անծանոթ հեռուները:

Տեղահանութեան օրերն էին:

20

Սալլը ձոնչում էր օր ու գիշեր, փռլի կար ճանապար-
հին, շիվար դեմքեր: Գյուղերը խառնվել էին իրար, ճա-
նապարհին նոր խմբեր էին միանում քարվանին, նորեկ-
ներից հարցնում էին ետ մնացած հարազատների մասին,
հարցնում էին գնալիք ճանապարհի մասին: Եւ ոչ ոք հաս-
տատ ոչինչ չէր ասում, մարդիկ կասկածից ավելի էին շվա-
րում:

— Մա՛րդ, թոնիրին քարը մոռցա վրա դնել,— ասաց
պառաւը սալլի վրալից:

Լառ-Մարգարը որդու մասին էր մտածում ամեն ան- 30
գամ, երբ սալլին նայելիս տեսնում էր կնոջը՝ թոռանը
դրկած:

— Ամուր նստե, նայե, Թորոսիկը չմրսե...

Թորոսիկը մերթ քնում էր տատի գրկում, մերթ
զարթնում, դարմացած հարցնում.

— Պապն՛, դհա կերթանք... Հո՛, ա՛ս ինչ երկեն գացինք, պապն...

Եւ երբ պապից պատասխան չէր ստանում, Թորոսիկը խռովկան էր դառնում, շրթունքը կախում, նայում սալլի վրայից գլխիւլայր կախած հավերին:

Սալլը ճոնչաց շարաթներ, փողին ճամփի վրա անպակաս էր գիշեր-ցերեկ: Ուրիշ ջրեր էին, ուրիշ երկրներ: Մարգարը ինչքան էլ խմում էր, ծարավը չէր հագենում:

10 Երբ շունչ առան մի ամայի ավազուտում, ոչ սալլ կար, ոչ ղուլգ եղները: Փոքրիկ կապոցներ էին մնացել, Թորոսիկի երեսն արևն այրել, մաշկահան էր արել:

Պառավի մազերի վրա ճամփի փողին նստել էր, մազերը դեղնել, աղոտ գույն էին ստացել: Մարգարը տեսավ, որ աղետը կնոջ դեմքին նոր ակոսներ է ծրել:

...Լառ-Մարգարը երբ «քեֆսըզ եմ» կասեր և ծիրանուտի տակ պառկած ցերեկվա շողին ծիրանի ճղների արանքով կնայեր երկնքի կապույտին, ամպի սպիտակ քուլային, որ ճերմակ լաթի պես մեկ սուզվում էր, մեկ էլ պռունկները հանում, թռչուններին, որոնք բարձրում
20 պտույտ էին անում և հազիվ երևում սև կետի չափ,—Լառ-Մարգարը մտաբերում էր հարավի ավազուտները, շարվեշար վրաններ, վրանների վրա գունավոր լաթեր, որ տարագիրները բերել էին հեռավոր գյուղերից: Ավազուտի մեջ հատ ու կենտ ծառեր կային, որ Մարգարի աչքին մեծ ավելներ էին թվում՝ խրված ավազի մեջ:

— Քար պիլա չկա, մարդ, աս ո՞ւր բերին մեզ,— գանգատվում էր Մարգարի կինը, որ ամեն իրիկուն իր տան բանալիներին նայելիս ամիսոսում էր հավերին, տանը թողած իրերը:

30 — Գիտնայի նե, հետս կառնեի,— ասում էր:

Մի անգամ Մարգարը փորձեց որդու մասին խոսել, բայց պառավը փղձկաց, հեծկլտոցը կոկորդը սեղմեց, գոգնոցի ծայրով աչքերը սրբեց և պինդ, շատ պինդ գրկեց Թորոսիկին: Մարգարն էլ խոսք չասեց որդու մասին:

Ձմեռն անցավ, բայց և ոչ ոք չնկատեց գարնան գալը: Ավազուտների վրա կոշտ, փշոտ բույսեր կանաչեցին, հետո չորացան: Նրանց հետ էլ անցավ հարավի կարճատև գարունը, ավազուտները նորից լերկացան, կեծացան հրավառ արևի տակ:

Մարդահավաք արին, վրանների աշխատող ձեռքերը հանեցին նոր շինվող ճամփի վրա բանելու: Մարգարն էլ գնաց: Աշխատում էին օրնիբուն, հեռուներից քար էին կրում, հող էին բերում: Հազարավոր բահ ու բրիչ ամեն օր փոխում էին, ճանապարհը սարքում: Մյուսների հետ Մարգարն էլ էր աշխատում: Ծանոթներ կային, շինականների հիմ էին պատրաստում, և երբ արևը պահվում էր շեղջակույտների ետև, ծառերը երկար ստվերներ էին ձգում, վերադառնում էին վրանները, որ արևածագին նորից գնան:

Մի իրիկուն էլ պառավն իրեն վատ զգաց, գանգատվեց սրտի ծակոցից: Մարգարը ելավ վրանի առաջ քար փնտրելու, տաքացնելու, պառավի կրծքին դնելու: Իրենց գլուղում այդպես էին անում: Փնտրեց, ձեռնունայն ներս մտավ:

— Քար պիլա չկա, մա՛րդ, աս ո՛ւր եկանք,— տնքաց պառավը: էլ չխոսեց:

Եթե այդ ժամանակ այդիներից մի մարդ ձայն էր տալիս, թե՛

— Լառ-Մարգա՛ր, ջուրը բարակեց,—

Լառ-Մարգարը հանկարծ վեր էր թռնում տեղից, բահն առնում և դեպի ջրի բանդը գնում: Եվ ոչ ոք չգիտեր, որ Լառ-Մարգարը առվի բանդը սարքելիս մտքով ուրիշ տեղ էր, գլուղից հազարավոր վերստեր հարավ:

Մարգարն էլի խիճ էր ջարդում, պառավն աչքի առաջին: Խոնչ լավ կլիներ, եթե ճամփի քարերից գիշերով գողանար, պառավի դերեզմանի վրա դնել: Ավազուտը կբացվեր, շնագայլերը կքրքրեին պառավին: Քար պիտի դնել, ծանր քար՝ ավազի շեղջակույտի վրա:

Իր կյանքում Մարգարը երկու անգամ է ծեծ կերել:

Տեկ երբ աղա էր, շան պոշից ցախավել էր կապել, մեկ էլ պառավի գերեզմանին քար դնելուց հետո:

էլի արեւի տակ խիճ էր կոտրում, երբ երկու հոգի մոտեցան իրեն:

— Այս ծերո՞ւկը, — հարցրեց մեկը, և երբ մյուսը գլխով նշան արեց, զինվորականի՝ կրունկը մեխած սապոգը կրծքին դարկեց, կրծքի տախտակը ղնգաց պարապ կարասի պես: Քթից արյուն եկավ, և երբ երկրորդ անգամ սապոգով կողքին խփեցին, խիճը ճղեց Մարգարի բուխ մատը:

Բահով առուն մաքրելիս, հիմա էլ, երբ Մարգարի աչքին է ընկնում բուխ մատի սպին, մատներն ավելի պինդ են սեղմում բահի կոթը, բայց զայրույթն անցնում է, երբ միտն է բերում շեղջակույտի վրա դրած քարը:

— Կմնա՞ դեռ, քամին չմաշե՞ց, չգողցա՞ն: — Շատ կտար Լառ-Մարգարը, թե հարցին պատասխան տվող լիներ:

Երբ վրանները հավաքեցին, և վրանների տակ ծվարած ժողովուրդը ուրիշ երկրների ճամփան բռնեց, Մարգարն էլ շալակեց մնացած կապոցները, Թորոսիկի ձեռք բռնեց:

Մարգարի շալակին, կնոջ աղլուխի մեջ ծիրանի կորիզներ կային: Գյուղի ծիրանուտում մի ծիրանի կար, պտուղը մեծ ու համեղ: Պառավն այդ ծիրանի կորիզներն էր հավաքել, պահել, որ գալ տարի տնկի տան առաջ: Ծիրանի կորիզներն էլ պառավի հետ ճոնչան սալի վրա շաքաթներ էին լուսացրել մինչև հեռավոր ավազուտները:

Երբ վրանները հավաքեցին և հեռացան, Մարգարը երկու միտք ուներ՝ Թորոսիկին պահել և ծիրանի կորիզները պահ տալ մի ապահով հողում:

3

Տարիներ անցան: Մի տեղ չգտավ Մարգարը, որ շունչ առներ: Հեղեղի բերանն ընկած մրջյունի պես վեր ու

Վար էր անում, մագլցում մի ծղոտի վրա, բայց հեղեղը ծղոտն էլ էր բշում, մրջյունին էլ:

Մարգարն աշխատում էր, զրկում իրեն և բերանի պատտուր պահում Թորոսիկի համար, որ պատի թևի տակ մեծանում էր: Մի օր էլ Թորոսիկը շողենավի տախտակամածի վրա ելավ:

Պապն էլ էր, ուրիշ հարևաններ էլ, որոնք Կավալայի մոտերքն էին ապրում, վրանների տակ, պատմում անցած-գնացած առասպել-օրերից, ցերեկով աշխատում ագարակներում, նավահանգստում, քաղաքում:

10

Մարգարն ուրախ էր, երիտասարդացել էր: Եվ երբ Թորոսիկը հարցրեց, թե՝

— Պապե, նավը մեզ ո՞ւր պիտի տանի,—

Մարգարը նայեց թռռան կայտառ աչքերին, աչքերի մեջ տեսավ անհետ կորած որդու պատկերը և զսպելով իրեն՝ ասաց.

— Մեր երկիր, յավրիս...

Այդ երկրի համար Մարգարը Թորոսիկից և ծիրանի կորիզներից բացի ուրիշ ոչինչ չունի ընծա տանելու:

Նավը օրորալով ալիքներն էր ճեղքում իր սուր քթով, ալիքները հեռանում էին մի պահ, հետո մոտենում, զարկում նավին, փշրվում կոհակների:

20

Մարգարը տախտակամածից նայեց ծովեզրի լեռնաշղթային, որի սրածայր գագաթներին ամպը նազով էր նստել, նայեց և իր հին տան բանալիները կամացուկ հանեց զրպանից, տրորեց բռի մեջ, նետեց ծովը: Փոքրիկ օղակներ ելան նետած տեղից, օղակները լայնացան, հավեցին, մի մեծ ալիք եկավ, ծածկեց բանալու ընկած տեղը: Բանալիներն արդեն սլվել, ընկել էին անդունդ:

Լառ-Մարգարը ոչ ոքի չասեց, թե ինչու արցունքներ երևացին աչքերին, երբ առաջին անգամ դնացքի պատուհանից Արարատի ձյունոտ գագաթը տեսավ: Այդ երկրում պիտի ծլեին ծիրանի կորիզները:

30

...Եվ եթե մեկը հերթից զուրս ջուր էր գողանում, զալրանում էր Լառ-Մարգարը, խրատում:

— Մառդ պտուղ չի տա, յավրիս...

Եթե իր խոսքին կասկածող էր լինում, և Լառ-Մարգարն ասում էր, թե՝

— Էս հասակս քաշեր, նո՞ր պիտի սուտ խոսիմ,— իհարկե, գյուղում շատ քշերն էին իմանում, թե ինչ դառնությամբ է Լառ-Մարգարը այդ հասակը քաշել։

Իսկ եթե մեկին մի լավություն էր ուղում անել, Լառ-Մարգարը ժպտալով ասում էր.

10 — Կեցիր, ծիրաններս բոյովնան, քեզի մեկ հատ պիտի տամ։ Նայե՛, ինտոր համեղ են։ Աստեղվանքը հիշ չկա իմինիս պես ծիրանի։

Լառ-Մարգարի փոքրիկ, ջրակալած աչքերում փայլատակում էր մի մեծ հրճվանք, մանավանդ, երբ դարնան ջրտուքին, առվի բանդը սարքելու համար դպրոցի մոտովն էր անցնում և ցեխապատի ճեղքից նայում, թե ինչպես դպրոցի բակում վազվզում են երեխաները, խաղում, կանչում, և երեխաների հետ խաղում է Թորոսիկը։

Իսկ դպրոցից մի քիչ հեռու, իրենց տան առաջ, ծիրանու տունկերն են ձգվում արևի տակ...

Ս Ա Բ Ո Ւ

Նրանք անտառում են ապրում, և որովհետև անհիշելի ժամանակից ի վեր գյուղը խիտ անտառների մեջ է, ճանապարհներից զուրկ,— Սաբու գյուղի նրեխան այնպես է կարծում, թե աշխարհն անվերջ անտառ է, որտեղ մարդը բացում է ցանում է կորեկ, իսկ արջերը հավաքում են ընկած կաղիւնները, ծառերը ճղակոտոր անում և հագեցած պառկում կորեկի արտում:

Անտառն իր կնիքն է դրել Սաբուի վրա: Ոչ միայն ափսեններն են անտառի փայտից, արորն ու շերեփը, այլև 10 անտառից է նրանց ուտելիքի մեծ մասը՝ վայրի տանձն ու սալորը, զանազան ընդեղեն և արմտիք, որ նույնքան համեղ են նաև անտառի խորքերում ապրող վարազների համար:

Ոչ մի տեղ արջին այնքան լավ չգիտեն, որքան Սաբու գյուղում: Նրեխան էլ կասի, թե արահետի թարմ հետքը արջինն է, թե գայլ է անցել և կամ պախրան է իջել ձորը՝ ջրի: Նրանց պատմությունների մեծ մասը վայրի գաղանների մասին է:

Ահա առասպել մի հերոս, անունը Գեուշ, որի գե- 20 րեզմանի սուր քարը հիմա էլ սրբատեղ է Սաբու գյուղում: Ծերունիները երիտասարդ որսորդներին ավանդում են Գեուշի պողպատե թրի մասին, որի մի հարվածով նա կիսում էր արջի գլուխը: Մի այլ հերոս, որի վրա հարձակվել են երեք արջ, կոխ է բռնել մարդը նոանց հետ, մեկին

սպանել, ապա բարձրացել ծառ, ոտքի թաթը թողնելով
զազանի երախում:

Շատ տներում պատերից կախ արջի մորթիներ կան,
դռան ճակատին մեխել են պախրայի դուխը, ճյուղավոր
եղջյուրներով, զանգի խոռոչում՝ խոտ, աչքերի փոսում
դունավոր փալաս: Բաց բերանից շոր խոտի ծղտոներ են
երևում, ասես պախրան գիշեր-ցերեկ խոտ է ուտում: Ո՞վ
գիտե, գուցե վերջին մամուռը դեռ մնացել է ատամների
տրանքում, երբ Սաբուի որսորդը ծառի ետևից պախրայի
10 վրա կրակեց կայծքարով հրացանը:

Կա մի հին աղանդ Սաբու գյուղում: Մթնած այդ աշ-
խարհում հին առասպելների հետ հավասար մնացել է այդ
աղանդը: Եվ ինչպես անտառի զազանը մնացել է անա-
ղարտ, Սաբու գյուղում այդ հնօրյա հավատքը մնացել է,
ինչպես անտառի կուսական թավուտը:

Մագաղաթյա մի ձեռագիր խոսում է վաղեմի արևոր-
դիների մասին, որոնք տեղավորված էին Արաքսի ձախ
ափի լեռնաշխարհի վրա: Եվ աշխարհն այդ կոչվում էր
Արևիք: Բարձր շինարներ կային արևորդիների աշխար-
20 հում, և ամեն առավոտ արևածագին շինարների տակ
արևին ծունր էին դնում: Գուցե և կրակապաշտ Իրանից
մի կայծ թռել է Արաքսի այս ափը և դարձել ուրույն
հերձված:

Այդ աշխարհում է Սաբուն: Այնտեղ էլ կան բարձր
շինարներ, սակայն արևին ծունր չեն դնում, գուցե նրա
համար, որ խավարածոր անտառներում քիչ են արևոտ
օրերը: Հիմա էլ շինարները սուրբ են, և չար աչքի դեմ
նրանց բներին կապում են դունավոր փալասներ:

Սաբու գյուղում թուրքեր են: Որովհետև աղանդավոր
30 են եղել, հնում հալածել են նրանց և ենթարկել ծաղրի:
Սաբուն ավելի է քաշվել իր պատշանի մեջ և պինդ փակչել
հին հավատքին: Տարիներ շարունակ թավուտները մնա-
ցել են սաղարթախիտ, արևի շողը չի թափանցել խորքի
ստվերուտը, փտել են ընկած գերանները, և հողի հետ
բորբոսնել է գերան ու տերև:

Սաբուն մաղ չի խուզում. բեղ ու միրուք կտրելը համարում է մահացու մեղք: Դրա համար էլ մարդիկ երկարամորուս են, բրդոտ: Մազ է պատել այտոսկրին, մազոտ են ականջի խուռոչները: Ճակատի մազերը կախվում են մինչև ունքերը, և ճակատը չի երևում: Նրանք ծիծեռնակի թևի նման սև միրուքներ ունեն:

Սաբուն մուսլ է: Անտառն է վարժեցրել ունքերը կախ և կացնի կոթից պինդ բռնած լուռ ման գալ ծառերի տակ: Կացնով կարելի է ոչ միայն գերան կտրել, այլև ջարդել արջի գանգը առասպել Գեուշի պես:

10

Խուսափում են ուրիշ գյուղից աղջիկ ուզել: Շատ հազվագեպ են ուրիշները համաձայնվում աղջիկ տալ Սաբուն, որովհետև աղանդը գաղտնի ծեսեր ունի, որոնց մասին հարևան գյուղերը հազար ու մի պատմություն են պատմում: Սվ քանի որ ծեսը կատարում են այն ժամանակ, երբ գյուղում օտար մարդ չկա, դրա համար էլ ճշգրիտ ինչ շատ քչերը գիտեն, թեև ոմանք պնդում են, որ իրենք այդ ծեսին ականատես են եղել:

Սկզբում Սաբու գյուղում ընդունված կարգ է եղել, որ մի կին մի քանի մարդու հետ ապրի, բայց Իրանից եկել է աղանդի մեծը և հայտարարել, որ մարդարեն այլևս նման ծես չի ընդունում: Այդ վաղուց է եղել, թեև հիմա էլ շատերը ասում են, որ Սաբու գյուղում այդ ծեսը դեռ մխում է մոխրի տակ անթեղած կրակի նման:

20

Կա մի գիշեր, երբ ոչ լուսնյակ է երևում, ոչ աստղեր: Ամպ է իջնում անտառների վրա, ամպը ձորակներով սողում է մինչև գյուղը, իբրև ծուխ փաթաթում տուն ու մարագ: Այդ գիշեր ամպի հետ դադաններն անցնում են գյուղի փողոցներով: Արջը թաթը կոխում է կավով ծեփած քթոցի մեջ, լիզում մեղրը, գայլը լիզում է գառան տաք արյունը: Շներն իզուր են կաղկանձում, թաքնվելով դեզերի մեջ:

30

Այդ գիշեր Սաբու գյուղի երեխաները գլուխները կոխում են բարձի տակ, ոմանք լաց են լինում: Եթե լույս

լինելու, Սաբու գյուղի աղջիկներին ու կանանց կարելի էր տեսնել աղոթատան կտուրի վրա իրար մոտ կանգնած, որպես զայլից խրանաժ հոտ:

Ներսում խավարի մեջ մի քանի հոգի ողբ ասող կանանց նման աղիողորմ հեծկլտում են, ասում աղոթքի արաբերեն բառերը: Ամեն մի երգից հետո ներսը մութի մեջ ձգվում են հարյուրավոր բրդոտ ձեռքեր դեպի երգիկը, վերից կանաչը հերթով ներքև են կախում իրենց գունավոր գոտիները: Աղոթատան բազմությունից մեկը խլում է այդ գոտին և ասլա, երբ վերջին աղջիկն ամոթխած ար-
10 ձակում է բարակ գոտին, աղոթքից հետո բազմությունը խուժում է դեպի անտառ, քարշ տալով կանանց և աղջիկներին, որոնց դերի են վարում հենց այդ գոտիներով:

Այդ գիշեր ոչ լուսին կա, ոչ աստղալույս...

Հին աղոթատանը մինչև լուսաբացի վերադարձը հեծկլտում և աղոթում են սլառաձները:

Արաքսի մյուս ափին մի գիշեր երևաց ոտքից զուլա կանաչ հաղած սեյիդը, հին աղանդի մարգարեն, որ երբեմն հեռավոր իրանից ծափոյալ անցնում էր սահմանը և
20 հասնում մինչև Սաբու:

Սեյիդն անցավ սահմանը, և նրա մետաքս զգեստի փեղերին, երբ ձին ճեղքում էր գետը, Արաքսի ջուրը ցողեց սլափոր կաթիլներ:

Այդ գիշեր Սաբու գյուղում մանկամարդ մի աղջիկ ատրքի առաջ գորդ էր գործում: Բարակ ծամեր ուներ աղջիկը, ծամերի ծայրից կախ էին մետաղյա բոժոժներ: Աղջիկը զուլա՞ աջ ու ձախ էր դարձնում, դեղնած մատներով բռնում գունավոր թելերը, թելը թելին հագցնում, ասլա ծանր սանրով կոփում հանգուցները: Դարավում էին իրար
30 վրա հանգուցները, ծնվում էին նախշեր, նռան ճյուղեր, տերևներ, տերևների մեջ երկու թև, որ աղջկան թվում էր երգող թռչուն: Ամեն անգամ, երբ աղջիկը սանրը զարկում

էր հյուսածին, շարժվում էին գուլջնդուլն կծիկները, զրնդում էին և ծամերի բոժոժները:

Երբ ձիավորներն անցան փողոցով, շները հաչեցին կանաչ աբաշի վրա: Աղջիկը գլուխը թեքեց, սեյիդը ճրագի լույսով տեսավ և գորգը, և տորքի առաջ նստած աղջկան: Նրան թվաց, թե աղջիկն ինքը մի գունավոր նախշ է գորգի վրա:

Այդ տարին էլ եկավ մթին գիշերը: Եվ երբ խավար աղոթատան մեջ դադարեց առաջին երգը, կանաչ աբաշի երկու թևեր ձգվեցին վեր, դեպի երգիկ: Վերևից կանաչ 10
հրեցին մանկամարդ աղջկան, և մութի մեջ մի բանի կանաչի ձևերը արձակեցին աղջկա անմեղ գոտին և նրա բարակ մատները երգիկով կախեցին գոտին: Ամոթխած զրնգացին ծամերի բոժոժները: Այդ գիշեր մի գայլ պիտի լիզեր դառան անբիծ արջունը: Եվ երբ անտառում աղջիկը ահից ճշաց, բնի մեջ քնած մի միրհավ զարթնեց և փոխեց տեղը:

Առավոտյան սեյիդը նոր պատգամներ կարդաց: Նրա ամեն մի խոսքը սրբազան օրենք էր Սաբուի համար: Եվ ալն, ինչ հայտնեց նա աղջկա ծնողներին, ընդունվեց իբրև 20
մարդարեի խոսք:

Հարկավոր էր գորգն ավարտել, որովհետև գորգը պիտի կախվեր սեյիդի տան պատից, իսկ աղջիկը պիտի քաղցրացներ նրա դառն ծերությունը: Գորգի թերի մնացած նախշերը խառնիխուռն դուրս եկան: Գուլները տեղտեղ վառ էին, ասես հրդեհվում էին գուլները, տեղ-տեղ ավերված, գորշ: Աղջկա մատները դողում էին, երբ բռնում էր գունավոր կծիկները:

Շները մի անգամ էլ հաչեցին, երբ ձիերը գլուխները թեքեցին դեպի հարավ: Մի ձիու վրա փոված էր գորգը, 30
վրան՝ աղջիկը: Աղջիկը վերջին անգամ նայեց պարապ տորքին, մորը, տեսավ հայրենի անտառը, և գորգի նախշերի վրա արցունք կաթեց:

Հիմա Արաքսը կաթիլներ չի ցայտում կանաչ արայի
փեշերին: Անտառների մեջ գեռ մնում է Սաբուն: Սև մի-
րուրով մարդիկ գերաններ են կացնահատում և ժողովում
վայրի տանձ:

Մյուս ափին Իրանի լերկ ապառաժներն են, արևից
խանձված տափարակները: Գյուղերը կանաչ օազների
սկես են, ժայռերից կախված պարտեզներ, որոնց միջով
առուները հոսում են և ավազ խառնում Արաքսի պղտոր
ջրին:

10 Այն ափի գյուղում մի սլառավ կին, երբ առվի ջրի
մեջ լվանում է մաշված գորգը, ձեռքը ճակատին դրած, նա
նայում է հեռու, ուր անտառների մեջ պահված է հայրենի
Սաբուն:

Խունացած գորգի նախշերը առվի ջրում հանկարծ
պայծառանում են, և պառավին այնպես է թվում, թե ծա-
մերի ծայրին հնչում են մանկության անուրախ բոժոժ-
ները:

Ա.Լ.ՊԻՍԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Արփենիկ Զարեհցի ճիշատակին

Կաքավաբերդի գլխին տարին բոլոր ամս է նստում, բերդի ատամնաձև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ, միայն սևին են անում բարձր բուրգերը: Հեռվից ավերակներ չեն երևում, և այնպես է թվում, թե բուրգերի գլխին հսկում կա, գոց են ասարանքի երկաթե դռները, աշտարակի գլխից մեկը ահա ձայն է տալու քարափը բարձրացողին:

Իսկ երբ քամին ցրում է ամպերը, ձորերում հալվում են ամպի ծվենները, պարսպի վրա երևում են մացառներ, աշտարակի խոնարհված գլուխը և կիսով չափ հողի մեջ խրված պարիսպները: Ո՛չ մի երկաթյա դուռ և ո՛չ մի պահակ աշտարակի գլխին: 10

Լռություն կա Կաքավաբերդի ավերակներում: Միայն ձորի մեջ աղմկում է Բասուտա դետը, քերում է ամպերը և հեղում հունի կապույտ որձաքարը: Իր նեղ հունի մեջ գալարվում է Բասուտա դետը, ասես նրա սպիտակ փրփուրի տակ ոռնում են հազար գամփոռներ և կրծում քարե շղթաները: 20

Պարիսպների գլխին բուն են դրել ցինը և անգղը: Հենց որ բերդի պարիսպների տակ ոտնաձայն է լսվում, նրանք կոնշյունով աղմկում են, թռչում են բներից և հարկու պտույտներ անում բերդի կատարին: Ապա բարձրանում է քարե արծիվը, կտուցը կեռ թուր, մագիլները՝

սրածայր նիզակներ, փետուրները որպէս սողալատե
զրահ:

Կաքավաբերդի բարձունքի միակ ծաղիկը ալալիական
մանուշակն է, ցողունը կաքավի ոտքի պէս կարմիր, ծա-
ղիկը ծիրանի գույն: Քարի մոտ է բանում ալալիական մա-
նուշակը, պարիսպների տակ: Արեւից քարերը տաքանում
են, և երբ ամպերը ծածկում են քար ու պարիսպ, մանու-
շակը թիքվում է, գլուխը հենում քարին: Մաղկափոշու մեջ
10 թաթախված դունավոր բզեզին մանուշակը ճոճք է թվում,
աշխարհը՝ ծիրանագույն բուրաստան:

Ներքեր, ձորում, Բասուտա գետի մյուս ափին, քա-
րածայոների վրա, թառել են մի քանի տներ: Առավոտյան
ծուխ է կննում երդիկներից, ծուխը ձգվում է կապույտ
երիզի նման և հալվում ամպերի մեջ: Շոգ կեսօրին գյու-
ղում կանչում է արջուրը, արջուրի կանչի հետ պտուղ մի
շինական հորանջում է տան ստվերում, ձեռնափայտով
ավադի վրա նշաններ գծում, նշանների հետ փորփորում
գլխով անցածը:

20 Ե՛վ գյուղում, և՛ բերդի գլխին ժամանակը սահում է
դանդաղ, տարիները նույն ծառի միանման տերեւներն են:
Դրա համար էլ խառնվում է ծերունու հիշողութիւնը՝
Գետն աղմկում է առաջվա հանգով, նույն քարերն են և
նույն քարե արծիվը:

Քանի՞ սերունդ է ապրել Բասուտա գետի մոտ, կար-
կատած թաղիքները փռել ցախերի վրա, եղեգնով պատել
վրանները, և տմեն դարնան, երբ Կաքավաբերդի լանջին
բացվել է ալալիական մանուշակը, այժ ու ոչխարը քշել
են բերդի լանջերը, պարկը պանրով լցրել ու ձմեռը կրծել
կորեկ հաց և այծի պանիր:

* * *

30 Արե մի կեսօր Կաքավաբերդի քարափով բարձրանում
էին երեք ձիավոր: Ոչ միայն զոհաստից, այլև ձի նստելուց
երևում էր, որ առաջին երկու ձիավորը քաղաքի մարդիկ
են և չեն տեսել ո՛չ Կաքավաբերդը, ո՛չ նրա քարափը:

Երրորդ ձիավորը նրանց ուղեկցում էր, և մինչդեռ առաջինները սխիզ բռնել էին ձիերի բաշից, համարյա թե կռացել՝ հավասարակշիռ մնալու,— վերջին ձիավորը քթի տակ մոմուում էր մի երգ, մեկամաղձուտ ու հուսահատ, ինչպես ամալի ձորը, տխուր քարափը և հեռավոր գյուղը:

Բերդի գլխին նստած ամալը վարագույրի պես մեկ հետ էր քաշվում, երևում էին սլարիսպները, մեկ ծածկում էր կատարը: Առաջին ձիավորը աչքը սլարիսպներից չէր հեռացնում: Նրա գլխում բերդի պատմութունն էր, մագաղաթյա մատյաններում գրած խոսքերը իշխանական օրերի մասին, երբ զրահապատ ձիերի սմբակները դուրս էին երկաթյա մուտքի առաջ, և ավերից դարձող նրա համհարդները ճոճում էին նիզակները: Ակնոցների արանքից նրա ուսյալ աչքերը տեսնում էին զրահավորներին, մագաղաթյա մատենագրին՝ եղեգնյա գրչով նրանց գովքը հորինելիս, և նա լսում էր հնօրյա ձիերի դուրսունը: Ինչ դժվար էր նրա համար քարափը, որով քարայծի նման մազկցում էին երբեմնի տերերը:

Նրբ հասան վրաններին, առաջին ձիավորը շարունակեց ճանապարհը: Նա փնտրում էր հին ճանապարհը և չէր տեսնում վրանների առաջ, մոխրի մեջ խաղացող կիսամերկ երեխաներին, այծերին, սրոնք զարմանքից վեր ու վար էին անում գլուխները:

Ֆետրե գլխարկով երկրորդ ձիավորը կաքավաբերդի գլխին հնություններ չէր որոնում: Նրա ամբողջ հարստությունը ծոցի հաստ տետրն էր և սրածայր մատիտը: Հերիք էր աչքն ընկներ մի գեմքի, տեսներ գեղեցիկ մի անկյուն, մամուապատ մի քար, որպեսզի թղթի վրա մատիտով նկարեր այն, ինչ տեսել էին նրա աչքերը:

Առաջին ձիավորը հնագետ էր, երկրորդը՝ նկարիչ:

Նրբ հրանք հասան վրաններին, շները հարձակվեցին ձիավորների վրա: Շների ձայնին մի քանի հոգի դուրս եկան վրաններից, նայեցին նրանց կողմը: Մոխրի մեջ խաղացող երեխաները տեսան, թե ինչպես շները հաշելով

վազեցին ձիերի վրա: Երրորդ ձիավորն իզուր էր մտրակով փորձում շներին հեռացնել: Շները հաշելով մինչև բերդի պարիսպները ուղեկից եղան ձիավորներին, հետո իրար հետ խաղալով վերադարձան:

Կաքավաբերդի քարերն ասես կենդանացել ու խոսում էին հնազնապի հետ: Նա մոտենում էր այս ու այն քարին, կռանում, նայում, չափում, ինչ-որ գրում, ոտքով փորում հողի փլվածքը, բաց անում հողի տակ թաղված տաշած քարի ծայրը: Նա բարձրացավ պարսպի վրա, դուխը գուրս հանեց բուրդի դիտարանից և բարձր կանչեց, երբ բուրդի անկյունում, քարի վրա, տեսավ փորագիր խոսքեր:

Երրորդ ձիավորը, որ ձիերի սանձերն արձակել ու պարսպի մոտ նստած ծխում էր, հնազնապի կանչից վեր թռավ: Նրան թվաց, թե օձը խայթեց ակնոցավոր մարդուն:

Ֆետրե գլխարկով մարդը նկատեց պարիսպների փլվածքը, սրածայր բուրդը և պատերի հեռքերը: Բերդի մուտքը նկարելիս՝ մատիտը մի պահ ձեռքին մնաց, որովհետև նրա ոտնաձայնից մի անգղ կոնչյունով թռավ բնից, պտույտներ արեց բերդի գլխին: Նրա ձայնին մյուսներն էլ հավաքվեցին:

Չիհրը, անգղների կոնչոցից վախեցած, խլշեցին ականջները, իրար մոտեցան: Եվ երբ հնազնապը բուրդի ծայրից կանչեց, թե ինքը գտել է Բակուր իշխանի դամբանը, նկարիչը շահակացավ նրա խոսքը: Աչքերն անգղների պտույտի հետ էին, նրանց թևերի հզոր շարժումի, կեռ ու արճազուն կառույցների հետ: Ի՞նչ ահեղ թափ կար նրանց պտույտում: Մի պահ մատիտը ձեռքին մնաց և շնկատեց, թե ինչպես գլխարկը սահեց և ընկավ քարի վրա:

Վրաններից մի մարդ, մանդաղը գոտու մեջ խրած, գլուխը փաթաթած կեղտոտ թաշկինակով, մահակին հենվելով բարձրացավ բերդի քարափով և մոտեցավ ձիերի մոտ նստած պահակին: Մարդը տեսավ ակնոցավորին մի քար տեղահան անելիս: Եվ երբ պահակին հարցրեց, թե

ովքե՞ր են եկեղորները, ի՞նչ են փնտրում բերդի ավերակ-
ներում, պահակը նախ հանկարծակիի եկավ և պատաս-
խանեց, որ գրքերում գրած է, թե Կաքավաբերդի գլխին
կարասի մեջ թաղված են ոսկե գանձեր:

Հնձվորը միտք արեց, ուսը քորեց և դարձավ դեպի
ձորը՝ հնձելու կտրեկի արտը: Ու գնում էր ինքն իրեն
խոսելով: Ի՞նչ կլինեն, եթե ինքը գտներ գանձը: Քանի ան-
գամ է նա նստել հենց այն քարի վրա, որ տեղահան արեց
ակնոցավորը: Եթե իմանար, ապա գանձերը կլինեին նրա
արխալուղի գրպանում: Քանի՞ կով կառներ...

10

Միտք էր անում հնձվորը, երբ նկատեց, որ կորեկի
արտի կողքին է: Նա շուխան շպրտեց, շուխայի հետ էլ
ավելսրդ մտքերը, մանգաղով զարկեց մի կապ վորեկ ու
կտրեց:

Բերդի քարերի մոտ բուսել էր ալպիական մանուշակ,
ծաղիկը ծիրանի գույն: Հնագետը շէր տեսնում ոչ մանու-
շակ, ոչ խոտ: Նրա կոշիկները կրնկակոխ էին անում խոտ
ու ծաղիկ:

Աշխարհը նրա համար ընդարձակ թանգարան էր,
ուր չկա ոչինչ կենդանի և ոչ մի բզեզ: Նա պոկոտում էր
քարերին փաթաթված բաղեղը, փայտի ծայրով արմա-
տախիլ անում քարի ճեղքում բուսած մանուշակը, ձեռքով
քարը շոյում և սրբում գրերի հողը:

20

Ձեռքն գլխարկով մարդը երբ նկարեց այն ամենը,
ինչ հարկավոր էր հնագետին, տետրի նոր էջի վրա նկա-
րեց և պարսպի մի մասը, ատամնածև քարերի արանքում,
քարե արծվի բունը, պարսպի ոտների տակ՝ ալպիական
մանուշակներ:

* * *

Կեսօրից անց նրանք բերդից իջան: Հնագետը մի ան-
գամ էլ պտույտ արեց բերդի շորս կողմը, տեսրում մի
քան նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին:

30

Այս անգամ ամենից առաջ գնում էր երրորդ ձիավո-

րը: Եթե հնազեալի զլխում Բաղուր իշխանն էր և մատենագրի մաղաղաթը, նկարիչը հիշում էր մանուշակները և լսում Բառուտա զեալի խուլ աղմուկը,— երրորդ ձիավորի աչքի առաջ թարմ լավաշներ էին, սպանիր ու մածուն:

Նա հենց առաջին վրանի մոտ ձիերն արձակեց, սանձով կապեց ձիերի ստեղծ ու ներս մտավ վրանի նեղլիկ դռնից: Քաղցած ձիերն աղահույժամբ մոռվները կախեցին թարմ կանաչի վրա:

10 Վրանի մուտքի առաջ, օջախի կողքին, մի փոքրիկ տղա մոխրի մեջ սունկ էր խորովում: Անձանոթ մարդկանց ներս գալը նրան զարմացրեց, չիմացալ սունկը թողնի՞ կրակի վրա, վաղի մոր հետևից, թե՞ սունկն էլ հետը տանի: Երբ վրանի մոտ նա լսեց մոր բոբիկ ոտքերի ձայնը, զգեստի խշշոցը, աղան սիրտ առավ, խորոված մի սունկ հանեց մոխրից և դրեց օջախի քարին:

Մայրը ներս մտավ, զլխի շորը մի քիչ իջեցրեց աչքերի վրա, մոտեցավ և վրանի անկյունում դարսած ծալքից երկու բարձ մեկնեց հյուրերին:

20 Երրորդ ձիավորը հնազեալի պաշտատկից կոնսերվ հանեց:

— Մենք սոված ենք, քույրիկ: Թե մածուն ունես, տո՛ւր, համ էլ թեյ դցիր: Շաքար ունենք...— ասավ նա:

Կինը մոտեցավ օջախին, աղայի սունկերը դեն դրեց, կռացավ ու փչեց մխացող աթարներին: Նրա գլխի շորը հետ ընկավ, ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ կնոջ սպիտակ ճակատը, սև մազերը և նույնքան սև աչքերը:

30 Նրա հայացքը սևեռած մնաց մխացող օջախին, մոխրի մոտ շոքած կնոջը: Ո՞րտեղ էր տեսել նա նման մի դեմք, բարձր, սպիտակ ճակատ և մուգ մանիշակագույն աչքեր: Երբ կինը վեր կացավ, եռոտանի կասկարան բերեց օջախի վրա դնելու, հանեց ծխից սեացած թեյամանը, նկարիչը շատ մոտ տեսավ նրա աչքերը և մոխրի փոշին ունքերի վրա, մազերի վրա:

Ինչքան շատ ժամանակ էր անցել այն օրից: Եվ մի՞թե

հնարավոր է, աշգրան նման երկու դեմք, նույնիսկ նույն շրթունքները: Կաքավաբերդի կնոջ դեմքն արևը մի քիչ այրել էր: Բայց աչքերի ձևը նույնն էր, ինչ որ մյուս կնոջ, որ դարձյալ քարակ մեջքով էր և բարձրահասակ:

Կինը թեյի պատրաստություն էր տեսնում, անխոս և արագ շարժումներով: Ամեն անգամ, երբ նա կոանում էր, բարձրանում կամ բոբիկ ռաքերով քայլում էր խսիրի վրա, զրնգում էին նրա թևերի արծաթագույն սուրմաները, փոքրիկ զանգակների ձայն հանում: Խշշում էր նրա զգեստը, որի փեշերը իջնում էին մինչև մերկ ներբանները: 10

Այն կինն էլ ուներ խշխշան շորեր, հագնում էր զորշ գույնի վերարկու, սև թավիշ գլխարկ, որի երկար քորոցը նարնջագույն գլուխ ուներ: Հեռու էր, շատ հեռու: Գուցե Բասուտա գետը ուրիշ գետի հետ խառնվելով հասնում է այն ծովին, որի ափին, ավազի վրա, մի օր նստել էին՝ կինը և նկարիչը:

Պահակը բաց արեց կոնսերվի երկրորդ տուփը: Հնագետը սփռոցից ու պղնձե ամաններից գլուխը չէր բարձրացնում: Տղան սունկը կերավ և աչքերը սևեռեց կոնսերվի փայլուն տուփին, սպասելով, որ դատարկեն: Մարդը 20 տեսավ նրա հայացքը և կոնսերվի տուփը մեկնեց տղային:

Տղան տուփը թափահարեց, վրանի առաջ պառկած շունը կուլ տվավ մսի կտորները և լիզեց քիմքերը: Ապա դատարկ տուփը ձեռքին նա վաղեց երևիաների մոտ, նրանց ցույց տալու սպիտակ թիթեղյա տուփը, որ շտեմ նորություն էր աշգ քարափների վրա:

Կինը նստել էր օջախի առաջ, հաճախ բարձրացնում էր թեյամանի կափարիչը և նայում տաքացող ջրին: Նա խառնում էր կրակը, աթարներն իրար մոտ քաշում, և երբ ծուխն ամպի պես բարձրանում էր ու դուրս գալիս վրանի եղեգնյա պատերի արանքով, կինը, աչքերը մոխից պահելու համար ձեռքը բռնում էր ճակատին: 30

Ֆետրե գլխարկով մարդուն օջախի մոտ նստած կինը, որի երկար զգեստի տակ պարզ երևում էին նրա ծնկները,

թվում էր բրմուհի՝ Եռտաճու առաջ ծխի շարժումներէ գուշակող:

Այն կինը երբեք բոբիկ ոտքերով չի՝ բայցել, չի՝ նրս-
տել միացող աթարի առաջ: Առավոտյան ծովը բրնձե
հալոցքի պէս տարուբեր էր լինում և լիզում ավերի կրա-
քարերը: Ծովափին սև թավիշե գլխարկով կինը հովանո-
ցի ծայրով ավազի վրա նշաններ էր անում և ավերում:
10 Իսկ ինքը ջարդում էր ձեռքի շոր հյուղը, մանրիկ փշուրներ
անում, և երբ ալիքները կաթիլներ էին ցողում նրանց
ոտքերին ու հետ վազում, ալիքներն իրենց հետ տանում
էին շոր հյուղերի փշուրները: Այն կինը ծովափին խոս-
տումի բառեր ասաց, աշխարհը թվաց լայնարձակ մի
ծով, և սիրտը ձուլվեց ծովի հետ:

Հետո ուրիշ օրեր եկան: Այնքան պատահական եղավ
ճամփաբաժանը և այնպես պարզ: Մտքի մեջ մնացին մի
զույգ մանիշակագույն աչքեր, գորշ գույնի վերարկու և հո-
վանոցի ծայրը, որով կինը ավազի վրա խոստումներ էր
գրում և ավերում:

10 Թեյամանի մեջ չուրը եռաց, կափարիչը ձայն հանեց:
Կինը կողովից հանեց պնակները և ծաղկավոր բաժակնե-
րը շարեց սիւնոցի վրա: Երբ նա կռացավ սիւնոցի վրա,
թիկունքից ծամը թեքվեց, կախվեց ուսն ի վար: Ծովափի
կինը կարճ խուզած մազեր ուներ և սպիտակ պարանոց,
որի բարակ մորթու տակ երևում էին կապույտ երակները:
Տղան դատարկ տուփը ձեռքին ներս վազեց: Վրանի դռնից
մի խումբ մանուկներ զարմանքով նայում էին խաիրի վրա
նստած հյուրերին: Որքան մեծ եղավ տղայի ուրախու-
թյունը, երբ նա ստացավ երկրորդ տուփը: Այս անգամ
նա դուրս չվազեց, այլ նստեց խաիրի վրա, մայրը նրա հա-
մար ևս թեյ լցրեց, իսկ ֆետրե գլխարկով մարդը շաքարի
30 մի մեծ կտոր ղցեց տղայի բաժակը:

Տղան զարմացավ, և երբ շաքարից պղպշակներ
բարձրացան թեյի երեսը, նա մատը կոխեց բաժակի մեջ՝

շաքարը քերանք տանելու: Թեկուզ տաք թեյը վառեց մատը, բայց ծպուտ չհանեց: Այնքան համեղ էր կիսահալ շաքարը: Հնազեւոր քիթ տակ ծիծաղեց, ինչ-որ բան հիշեց մարդու նախնական օրերից: Կինը նորից ջուր լցրեց թեյամանի մեջ և ուրախ ժպտաց երեխայի շարաճճի արարքի վրա:

Ֆեւորե գլխարկով մարդը տեսավ այդ ժպիտը, ինչքան ծանոթ էր... Երեւի նույն դեմք ունեցող մարդիկ նույն կերպ են ժպտում: Կնոջ վերին շրթունքը աննկատ դողդողաց, ժպիտից շրթունքները կարմրեցին, որպէս արնագույն մեխակի թերթեր, ժպիտից աչքերը փայլեցին: 10

Հանկարծ նա ծոցից հանեց տետրը, թերթեց քարերի և քանդակների նկարներ, թերթեց և քարե արծւի բունը պարսպի գլխին ու սպիտակ թղթի վրա մատիտի արագ շարժումով նկարեց կնոջը՝ օջախի մոտ նստած, աչքերը օջախի քարին: Մանոթ էին դիմագծերը, միտքն այնքան էր աշխատել նրա վրա տարիներ առաջ: Փակ աչքերով էլ նա տեսնում էր կնոջ պրոֆիլը:

Միայն տղան տեսավ մոր նկարն սպիտակ թղթի վրա: Նրան այնպէս թվաց, թե ֆեւորե գլխարկով մարդու սպիտակ թղթերը արտացոլում են ամեն ինչ, ինչպէս աղբյուրի վճիռ ջուրը: 20

Քիչ հետո ձիերը վրանի առաջ էին: Երրորդ ձիավորը ձիերի գլխին հագցնում էր սանձերը, պնդացնում թամբի կաշվե կապերը: Եվ երբ պայուսակը կապեց թամբին, մոտեցավ մնաց բարով ասելու օջախի մոտ նստած կնոջը: Կինը տեղից վեր կացավ, գլխի շորն արագ իջեցրեց ճակատին և մատների ծայրով բռնեց երրորդ ձիավորի մեկնած ձեռքը: Մյուսներն էլ հետեցին նրա օրինակին: Այս անգամ կինը ձեռքը կրծքին սեղմեց և խոնարհեց գլուխը: 30 Ֆեւորե գլխարկով մարդը տղային տվեց արծաթ դրամ ու յոյեց նրա մազերը:

Ձիերն իջնում էին Կաքավաբերդի քարափով դեպի Քասուտա ձորը: Ձիերի սանձից բռնած իջնում էին երեք

հոգի, որոնցից ամեն մեկը մտքի մեջ հյուսում էր իր նախշը: Ճանապարհի երկու եզրին բուսել էին ալպիական մանուշակներ: Ֆետրե գլխարկով մարդը կռացավ, պոկեց մեկը և դրեց տետրի այն թերթի արանքը, որի վրա նկարված էր եռոտանին և այն բարակիրան կինը:

20 Զիբրի սմբակի տակից քարեր էին թռչում, քարերն ազմուկով գլորվում էին ձորը: Մով կար նրա մարում, և այդ ծովը ամի էր շարունակ մերթ սև թավիշն գլխարկով մի գլուխ, մազերը կարճ կտրած, մերթ երկարազգեստ մի կնոջ, թիկունքին երկար ծամեր, մերթ քարե քանդակներ, կիսավեր պարիսպներ, նրանց հիմքի մոտ ալպիական ծիրանագույն մանուշակներ...

Իրիկնացավ:

Նույն ճանապարհով վրանների կողմն էր բարձրանում մի մարդ, դռուկում՝ պողպատե փայլուն մանդաղը: Բեզարած էր մարդը, ամբողջ օրը հնձել էր կարճ ցողունով կորեկ, և մեջքը ցավում էր: Դրա համար էլ նա դանդաղ էր բարձրանում, մահակը դեմ տալիս քարին, երբեմն կանգնում շունչ առնելու: Երբ կանգ էր առնում, նրա կորացած ծնկները գոլում էին:

20 Հնձվորը ցերեկվա մարդն էր, որին երրորդ ձիավորը պատմել էր բերդի գանձերի մասին: Իր արտից նա տեսավ ձիավորներին, և նրան լվաց, թե ձիու թամբին կապած պալուսակներում հենց այն գանձերն են, որ հարյուր տարիներ մնացել են քարի տակ, որի վրա ինքը շարունակ նստել է, երբ բերդի ավերակներում պահում էր այժ ու ոչխար: Այդ միտքն էր նրան զայրացրել, թե հոգնությունը, — մարդը մոռալ էր, որպես իրիկնապահին անտառում որսի դուրս եկող սոված արջը:

30 Նա հասավ առաջին վրանին, ոտքով զարկեց շանը, որ պոչը շարժելով առաջ էր վազել տիրոջը դիմավորելու,

տալա գոտուց մանդաղը հանեց, շարտեց մի անկյուն,
փաշտը դրեց օջախի մոտ և լուռ նստեց խսիրի վրա:

Օջախը մխում էր: Թեյամանում եռում էր տաք թեյը:
Ծալքատեղում, բարձի վրա, երկու կտոր շաքար կար:
Հնձվորը դեռ տրեխները չէր հանել և գուլպաներից թափ
չէր տվել կորեկի փնջերը, երբ սուրմաների զլնագոցով,
երկար զգեստի ծալքերն իրար քսելով, ներս մտավ նրա
կինը, կնոջ փեշից կախված տղան՝ կոնսերվի երկու դա-
տարկ տուփ ձեռքին:

Տղան դեպի հայրը վազեց, տուփերը ցույց տալու 10
Հայրը հասկացավ, որ ձիավորները նստել են իր խսրի
վրա: Տղան ցույց տվեց և արծաթ դրամը, որ տվել էր
նրան մի բարի քեռի:

Հայրը ոտքով դեն հրեց որդուն էլ, դատարկ տուփերն
էլ: Գլորվեցին տուփերը, տղան էլ զլսրվեց: Ասլա տղան
ցատկեց և վազեց տուփերի հետևից: Երկու տուփը ձեռքին
նա փաթաթվեց մոր փեշերին և սկսեց լալ: Հայրը ձայնը
մեղմացրեց, տղային կանչեց, խնդրեց նրա արծաթ դրա-
մը: Տղան արցունքների միջից ժպտալով մոտեցավ հորը,
դրամը բռն մեջ: Ասլա նա պատմեց, թե հյուրի ծոցում 20
կար մի փաշտուն իր, մեջը սպիտակ թերթիք: Արծաթ տվող
մարդը մոր պատկերը հանեց թերթի վրա և դրեց ծոցը:

Խանդը կայծակի պես փաշտատակեց մռայլ հնձվորի
սրտում: Աչքերը լալնացան, նա գունատվեց: Մայրը նայեց
տղային, հրգեհվեց դեմքը, հայրը տեսավ կնոջ դեմքի
կարմիրը: Այդ ամենը կատարվեց մի վայրկյանում: Հա-
ջորդ վայրկյանին մարդը գաղաղած արջի նման ոստյուն
արեց, նրա մազոտ ձեռքերը սեղմեցին ծանր մահակը, և
մահակն անասելի թափով իջավ կնոջ թիկունքին:

Սուրմաները զրնգացին, ցնցվեցին կնոջ երկար ծա- 30
մերը: Եռոտանու վրա դրած թեյամանը թեքվեց: Մահա-
կի ջարդված ծայրը թռավ ծալքի վրա: Կինը աղաղակ
չհանեց, այլ ցավից գալարվեց: Նա ձեռքը թիկունքին տա-
րավ, ասլա դուրս եկավ վրանի դռանը անձայն հեկեկալու:

Տղան դատարկ տուփերը ձեռքին հետևեց նրան և պահվեց մոր փեշի տակ: Մարդը մի քիչ էլ զժգոհեց, ասպակերտվ կորեկ հացը և փափախը գլխի տակ, մեկնվեց խսիրի վրա:

Հետո Կաքավաբերդի գլխին լռություն իջավ: Օջախներում հանգավ կրակը, եղավ խավար գիշեր: Գազանների ահից շները կուշ եկան վրանների առաջ: Ոչխարը պառկեց կանաչի վրա: Խսիրի վրա մեկնվեց և կինը՝ թաղիքի տակ ծածկելով տղային:

10 Կաքավաբերդի գլխից ամպը հսկա խխոենջի պես սողաց գեպի վրանները, խոնավություն կաթեց քարերի վրա, մամուռների վրա, և մակաղած ոչխարների բրդի վրա նստեց գիշերային խոնավությունը: Յող կաթեց ալսիական մանուշակի ծաղկաթերթերի վրա:

Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առէջքների մեջ, և նրան ալնպես էր թվում, թե աշխարհը հոտավետ բուրաստան է, ալսիական մանուշակ...

ՍԵՎ ՕԵԼԵՐԻ
ՍԵՐՄՆԱԾԱՆԸ

ՆՈՒՐԱՆԻ ՓՈՂԼ:

Ես թերթում եմ ուղեգրությունների իմ տետրը և նրա ձեռքի արանքում գտնում եմ սուսամբարի երկու տերև՝ չոր ու գորշ, ինչպես հանգած մոխիր: Կուտնում եմ թղթի վրա, ուռնդերս լայնանում են սուսամբարի հոտից, ու գոգալով թերթում եմ տետրը... Հետո պատից վերցնում եմ ծամի նման պիրկ մորակը: Ես շոշափում եմ մորակը, և Յուլիը խելոք աչքերով նայում է ինձ, նայում է և հանդիմանում: Ինչո՞ւ էիր մորակում: Մորակը դառնում է սև օձ, որ դարկում էր ձիու ողորկ մարմնին:

10

Ես նորից եմ թերթում իմ տետրը, և սրտիս վրա իջնում է անդորր: Յուլիը կայտառ վրնջում է, խաղացնում տկանջները: Անընդհատ բարձրանում ենք, անցնում առապար ու բարափ: Քրտնած ձին մուռթը կոխում է ջրերի սպիտակ փրփուրի մեջ և սանձերի երկաթների միջով ծծում սառցահամ ջուրը: Ինչքան վեր ենք բարձրանում, այնքան մոտ է արևը, և արևը խանձում է դեմք, զգեստ, ձեռք, — այնքան սառն են ջրերը, օդը ջինջ, և լսելի է ծաղիկների մեջ մոլորված մեղվի հանգարտ բզկոցը:

Յուլիը վրնջում է և արագացնում քայլերը: Ճանապարհը լայնանում է: Ահա մի արտ՝ քարե պատով: Նոսր հասկերը սվափում են լեռան հովից: Գյուղը մոտ է, ձին փռոպանում է ուռնդերը և խայտալով կրծում սանձը:

20

Ճանապարհից վերև, բլուրի լանջին, մեկը ջրում է մուգ-կանաչ առվույտը: Ես լսում եմ, թե ինչպես առվի ա-

վաղի մեջ զրնգում է նրա ծանր բաճը: Իսկ երբ բարձրացնում է բաճը, արևը լուսավորում է բաճը, և թվում է, թե ջրվորի ուսին բռնկված ջահ է:

— Սա՞ է Ջյանբերդի ճանապարհը...

Ջրվորը բացականչում է ոչ «հա», ոչ «հո»: Հարցս կրկնում եմ: Մարդը բաճը խրում է առվի ավաղի մեջ և զայիս է դեպի ինձ: Ինչքան մոտենում է ջրվորը, այնքան ալեկի բարձրահասակ է երևում: Ես նայում եմ նրա բաց կրծքին. թվում է, թե նրա ձայնը պիտի խրոխտ թնդա:

10 Ջրվորը լալն ու ծանր ձեռքը մեկնում է ինձ, ասում է «մեր աչքուն» ու ձեռքը տանում դեպի ճակատը:

Ամենևին էլ խրոխտ չի նրա ձայնը, այլ բարակ ու քաղցր: Ծերունի է. սպիտակ են ոչ միայն բեղերը և ունբերը, այլև կրծքի մազերը, որ հիշեցնում են խճճված մոցատուտ:

Հարցս կրկնում եմ:

— Հա,— ասում է,— մերը գուղն ի... Իդա դար լե չրջվե...— ու զրպանից հանում է ծխախոտի քիսեն: Առաջարկում եմ զլանակ: Նա ժպտում է, կարծես ուզում է տաել, որ բարակ զլանակը նուրբ է նրա համար, սակայն վերցնում է և դնում ականջի հետևը: Ապա ոլորում է մատի շափ հաստ «ծղարան»:

20 — Յոնջան բո՞նն է:

Նա կուշտ ծծում է ծխախոտը, կուրծքն ուռչում է, չոր կաշվի նման ճռռում են թոքերը: Ռուսներին և բերանից ծխի քուլաները բաց թողնելով, գլխով է անում:

— Վարկայության նախակահ բերեց հերու: Անուշ բուս է: Ինա կուտ (ցորեն) լե մեր է,— գլխով նշան է անում քարոտ սարալանջի կողմը, որտեղ կանաչին են տալիս ցորենի մանր արտերը: Ես դժվարանում եմ որոշել նրա արար, բայց գիտեմ, որ ջրվորը հեռվից ճանաչում է նույնիսկ իր արտի կարմիր պուտերը:

30 — Մըր բախտ կապած ենք գդալ ջրի... Մըր հողեր լե ցրվուկ: Էհ, հացի տեղ արուն շատ կերանք: Հիմա որ սերմ թալինք, սերմ վերունք, էլի գոհություն:

Նրա ուսից կախված է հարգի ասպրակը: Տարվա այս ժամանակ նրան ինչի՞ է պետք հարգը, և ինչո՞ւ է ասպրակը ուսից կախ:

Նա ինձ պատասխանում է, որ ինքը գյուղի ջրբաժանն է և գիշերները ասուների ջրերն ինքն է բաշխում մանր և ցրված հողակտորների վրա:

— Իսկ հա՞րգը:

Հարգը ջրաշափն է: Ջրբաժանը ոսկեգույն հարգը շաղ է տալիս ասուների ջրերի վրա և որոշում հոսանքի արագությանը, ջրի ծավալը:

10

— Մուրո՞ւ... Մո՞ւ...րո՞ւ, — վերևից լսվում է մի ղիլ ձայն, — ջուր խլա՞վ:

— Տղա լաո՞ւ...

Մերունին առավ քահը ու վազեց վերև, երևի ջրի բանդը:

Հետո ես և Յուլալը շրջեցինք «գարը», իջանք ձորակը, նորից բարձրացանք, և սարահարթի վրա երևաց լեռնային գյուղը՝ առանց ծառերի, առանց այգիների, օղակված կանաչ մարդագեղաններով և բաց առուններով, որոնց ջրերը արևամուտին վարարում են, կեսգիշերին աղմկում խոր ձորերում, իսկ երբ արևը զարթնում է, լուծում են՝ լեռան սառույցներից իջնող այդ ասուները:

20

* * *

Սպիտակ եղան հետ մտանք բակը: Եզը գնաց դեպի միակ դուռը, որի ճակատին փակցրած էր աղբ, աղբի վրա՝ ձվերի ներկած կճեպներից խաչ: Եզը միակ դռնից ներս մտավ, և մենք՝ նրա հետևից: Գնացինք մութ միջանցքով, ապա մի դուռ բացվեց դեպի ձախ, մթնի մեջ կորավ սպիտակ եզը, նրա հետևից՝ իմ հոգնած ձին, որ լեռների մաքուր օդից հետո անախորժովյամբ էր շնչում դոմի կծու հոտը:

30

Հետո միջանցքի աջ կողմը նույն հանգով երգեց մի այլ դուռ, և քոցերի լույսով, մութի մեջ երևաց ոսկե ծա-

միկներով մի աղջիկ, Ազնոն, դուստրը իմ վաղեմի ծանոթի, որի տանը գիշերելու էինք ես և իմ ձին:

Ազնո, Ազնիվ... Երբ հիմա թերթում եմ իմ ուղեգրությունների տետրը, որի էջերի արանքում գտնում եմ շորացած ծաղիկներ և սուսամբարի տերեւներ, ես երկա՛ր, երկար նայում եմ դաշտային թիթեռնիկի թևին, որի ոսկեփաշին փայլում է, ինչպես այն օրը, երբ մարգագետնի վրա թիթեռը ծծում էր ջրախոտի ծաղիկները: Թիթեռնիկի թևի վրա ես կարդում եմ՝ «Ազնո»... Եվ մտածում եմ, որ

10 Ազնոն հիմա դաբոց է դնում և կտուրների վրա ջինջ ձայնով ալլես չի երգում.

Քանց լուսին ամպի տակով,
Դու շուր կերթաս ջուխտ դորակով:

Եվ այլևս չի պատասխանի այնպես, ինչպես այն օրը, երբ միասին նստել էինք իրենց բարձր կտուրին, և լեռան միամիտ աղջիկը պատասխանում էր իմ հարցերին.

— Ազնո, կինո տեսե՞լ ես:

— Հաբա օրի չըմ տեսե. շուր մը զարկեր է պատ, կցուցե ձի, աղջիկ, օրիորդ, կարտոֆիլ:

20 — Կարմիր բանակ լսե՞լ ես:

— Կարմիր բանակ շուր է, բցեր են դրոշակի վրա:

— Ազնո, աստված կա՞:

— Հաբա: Աստված կանաչ ճնճղուկ է:

— Հապա երկի՞նքը:

— Երկինք զինջիլով կապուկ է եզան կոտոշին:

— Ազնո, որ մեծանաս ի՞նչ ես դառնալու:

— Կեղնիմ օրիորդ:

Ազնո, Ազնիվ...

Բոց էր բարձրանում խոր թոնրից, գվվում էր օդը

30 սնդոսի խողովակների մեջ և թվում էր, թե գվվում էր գետինը բոցերի ուժից, միսի սև քուլաներից, որ հրեղեն սյունի հետ զալարվելով՝ ձգվում էր մինչև լեռնային երկրների սառն աստղերը:

Իմ վաղեմի ծանոթը կրակի մոտ պատմում էր ջրի և ջրբաժանության, քարոտ հողերի և հանդերի մասին:

— Ինչ եղեր է շեղեր է, գացեր է: Եղանք դմշու կոտոշ, կպանք զիրար: Սե. Թոն եկավ, արուն առու եկավ: Մըր փողպատ աղատինք Մոսկանա երկրեն, մըր Տալվորիկի հողերեն: Ախ ու փախ, գիշեր-ցերեկ չփլախ, սոված, ուռթ: Լենինի լույս մեղ աղատություն տվեց: Մենակ մըր սահման նեղ է, շնորհիվ սահմանի նեղության, ժողովուրդ կենդիլ: Մըր հողերի սահման ղըռ քար է: Ժողովուրդի նեղություն քարից է: Մըր հոգին լե կառավարու- 10
թյան, մըր ջան լե...

Նա հույս տներ, որ Չյանբերդի ժողովուրդի հողերի սահմանները կլայնանան, քար ու քարափ կանաչով կալատեն, լեռան գազաթին, սառույցների տակ կկառուցեն ջրամբարներ և լեռնային լճակներ, և այլևս գիշերները ձորերով անպտուղ չեն հոսի սառույցների ջրերը:

Նա պատմում էր, որ դյուղի երկու թայֆաները՝ «բարակ» և «հաստ» թայֆան հետզհետե հաշտվում են, առաջանում է նոր սերունդ, որն իրեն չի համարում ո՛չ Մոսկո- 20
նա երկրից և ո՛չ Տալվորիկից, այլ Չյանբերդից: Եվ որ իները և իրեն հասակակից մարդիկ ղեռ հիշում են իրենց ձորերը և դուրանը, որտեղ խոտը բարձրանում էր մինչև կովի կուրծը, աչնպես, որ կովերը հորթ էին բերում խոտերի միջին, և կովի հետքով գտնում էին հորթին՝ խոտերի մեջ նստած:

— Երեկ ամալ էր, էսօր պարզ արե...

Իմ ծանոթը պատմեց այնպիսի բաներ լեռների մարդկանց մասին, որ այժմ էլ, երբ թերթում եմ իմ տետրը, սիրտս լցվում է կսկիծով և դառնություն: Նրա սերունդը տեսել է և՛ հուր, և՛ պատերազմ, և՛ ջարդ, և՛ դաղթ: Երբ 30
նրանց քշում էին հարավ, խփում էին և՛ հարավից, և՛ հյուսիսից: Հրդեհվում էր մի անտառ, և նրանք եղնիկների խմբերի նման, ալրվող ծառերի միջից, եղջյուրնե-
րով բացում էին իրենց ճանապարհը: Նրանց քշել են արե-

մուտք, ապա ձիերի գլուխը դարձրել են հյուսիս և բնա-
կություն հաստատել այս բարձր լեռան վրա:

10 Իմ ծանոթը պատմում էր, որ ոմանք հին սերնդից հրաժարվում էին հերկել Ջյանբերդի հողերը, որովհետև նրա սահմաններում թաղված են և թուրքեր: Որ դեռ երկար տարիներ նրանք իրենց մեռելները ուսերի վրա, լեռներից իջել են դաշտի գյուղերը, որպեսզի նրանց թաղեն հին վանքերի պատերի տակ: Նա ասում էր, որ Ջյանբերդում ես կտեսնեմ շատ խաչեր՝ դաան ճակատին, եզների եղջյուրներից կախ, կավե կարասների վրա, թոնրի շերթունքներին, նույնիսկ այն խրտվիլակների կրճերին, որոնց ցցում են արտերում՝ ճնճղուկների դեմ: Որ Ջյանբերդում սպրում է մունջ Սեդոն, որը հագնում է մազեղեն կոշիկ՝ «խարուկ», ինչպես Մոսկանա երկրում, որն «իր բերնին նալ է դարկել» և չի խոսում նրանց հետ, որոնք Մոսկանից չեն:

20 Ջյանբերդում միայն մի մարդ կա, որի առաջ խոնարհվում է համառ Սեդոն: Այդ մարդը Հազրոն է, ինչպես անվանեց իմ ծանոթը՝ լեռան գյուղերի ամենալավ մարդը:

Բայց մեր զրույցը խանդավեց, որովհետև լավեց ոչ խարների մայունի աղմուկը: Ազնոն տեղից թռավ, դուրս եկան և մյուսները, նրանց հետ՝ ես:

30 Լեռներից գյուղի վրա իջնում էին այծերի ու ոչխարների հոտերը: Ի՞նչ աշխույժ աղմուկ էր, ի՞նչպիսի զվարթություն, կանչեր, շան կաղկանձ, պղնձե կովկիթների զրնգոց, բառաչ, մայուն և հովիվների սուլոցներ: Կարծես ավար էին բերում գյուղը, և կին, աղջիկ, երեխա ու տղամարդ փողոցներից դեպի բակերն էին բշտում այծ, ոչխար, հորթ:

Իմ ծանոթի բարձր կտուրից ես նայում էի Ջյանբերդին, Արարատյան դաշտին, որտեղ կանաչներով շրջապատված գյուղերը հետզհետե սուզվում էին ևրեկոյան մութի մեջ, և ավելի պայծառանում էին քաղաքների կրակները:

Երբ հիշում եմ այդ երեկոն, քաղաքների կրակները և
դաշտի վրա իջնող գիշերը, Ջյանբերդի ներքևի կաուրի
վրա տեսնում եմ մի մարդու, թիկունքը դեպի ինձ, դեպի
լեռան գագաթը, երեսը դաշտի կողմը, և լսում եմ լեռան
զյուղերի ամենալավ մարդու նվագը:

* * *

Նրա հայրենիքը եղել է բարոտ Սասունը, այդ խուլ
երկրի ամենախուլ անկյունը, որտեղ ձորերը դառնում են
կիրճեր և լեռների գագաթները՝ ապառաժներ: Տաք կիրճե- 10
րում, լեռնալին վտակների ափերին, կանաչում էր վայրի
խաղողը, և նրա որթը մազկցում էր պղնձագույն ժայռերի
վրա: Աճում էր և վայրի հոնը, երբեմն թուզը: Իսկ բարձ-
րերում, որտեղ բարափների վրա ցրված էին նրանց աղ-
բատ հյուղակները, ցանում էին կորեկ և վաղահաս ցորեն:
Երբ հասնում էր կորեկը, ձորերից բարձրանում էին գա-
ղանները: Մարդիկ արտերի եզրին խարույկ էին վառում,
սրպեպի արջերը շարորեն կորեկը:

Նրա մանկությունը խաղացել է այդ բարափների
վրա: Ինչպես ֆալն, այդ պատանին փող է նվագել քա- 20
րանձավների ստվերում, և նրա պարզ երգերին արձա-
գանքել լին ձորերը: Երբեմն կարկուտն է ջարդել նրան, եր-
բեմն քարերն են քերծել դեմքը, ցուրտը և արևը խանձել
են նրա կուրծքը, ինչպես լեռան լանջը: Նա կովել է գա-
ղանների հետ և նրանց հետ, որոնք հրացանների կրա-
կոցների աղմուկով բշտում էին նախիրը, ոչխարը, առևան-
դում կին ու երեխա:

Թվում էր, թե մինչև մահ կապրի այդ ժայռերի վրա,
ինչպես իր պապերը, կցանի կորեկ, աշնանը կիջնի ձո-
րերը, կհավաքի միրգ և ցախ, ձմեռը կլսի հին զրույցներ՝
Ջենով Օհանի, Մսրա Մելիքի և Թլոր Մանուկի մասին:

Բայց պայթեց պատերազմը, եղավ զորածողով, բռ- 30
նություններ, հրդեհեցին դաշտի զյուղերը, հրդեհաձիգ-
ները ձորերով բարձրացան մինչև լեռների գագաթները,

մինչև նրանց խեղճ խրճիթները, հրացաններ որոտացին, և շողացին սրեր, ամպերի փոխարեն քարափների վրա նստեց այրվող գյուղերի մուխը: Բոցը հասավ դեղնած արտերին, կրակը լափեց և՛ սերմ, և՛ սերմնացան:

Հազրոն առավ իր կնոջն ու աղջկան և ծերպերով, քարայծի արահետներով անցավ լեռից լեռ, քարանձավից քարանձավ, կերավ ընդեղեն, և՛ ալուճ, և՛ մասուր, — ապա հոգնած, ահը աչքերի մեջ, գնաց հարավի կողմը, գնաց մերթ իբրև քուրդ հովիվ, մերթ իբրև քաղցած գաջ և

10 հասավ անծանոթ մի աշխարհ, որտեղ ոչ լեռներ կային, ոչ լեռնային լույս աղբյուրներ: Շոգ հարթավայր էր, սղտոր, դեղին գետերով, որոնց ջրերի մեջ չէին երևում այն կապույտ առվակները, որ իջնում էին իրենց լեռների սառույցներից:

Նա հանեց ծիրանի փողը, այն կարմրավուն սրինգը, որի վրա նվագել էր կապույտ լեռների երգերը, և նրա մատները խաղացին ծիրանի փողի վրա: Հազրոն շոգից խանձված շրթունքներով դրկեց փողի բերանը, ինչպես լեռնային գյուղերում ջուր են խմում կավե դորակներից:

20 Զրի նման գլղում էր նրա նվագը, լեռների հրդը՝ շոգ հարթավայրում:

Հաց լացեց կինը, փոքրիկ աղջիկը քնեց մոր ծնկների վրա, լացեց և Հազրոն, հետո թեթևությամբ իջավ սրտի վրա, ինչպես կապույտ ամպը նստում էր Մարութա բարձր սարին: Ապա սրբեց արցունքը, ուսն առավ աղջկան, առավ կնոջը և հետ նայեց: Փռչի էր նստել հեռվի լեռների վրա, և չէին երևում իրենց բարձր լեռները:

Հազրոն ասավ կնոջը.

— էսօր դուման է մեր լեռան վրա, վաղը նորից արև

30 կծագի:

Բռնեցին մի ճանապարհ, մոլորվեցին հազար ճանապարհներում, հետո, երբ արդեն սպիտակ մազեր կային նրա գլխին, Հազրոյի քոչը ելավ այս բարձր լեռը:

Հանդարտվում էր գյուղի երեկոյան աղմուկը:

Լեռան սպիտակ սառույցները լույս էին տալիս: Մարդապետիները ծխում էին դաղձի բույր: Բարակ լուսինը զողզողում էր, և նրա լույսի տակ եղների շողիքը օրորվում էր արծաթյա օղակների նման: Դադրած եղները ննջում էին, և լուսնի տակ նրանք նման էին մարմարե արձանների:

Ներքևի կտուրի վրա հավաքվել են գյուղի հոգնած մշակները: Երեկոյան մութի մեջ նրանք ավելի հաղթամարմին են, ինչպես գեր եղները:

10

Ես բարձրանում եմ կտուրը:

Այնտեղ շորս փոքրիկ աղջիկներ կան և մի աղա: Մի բարձրահասակ մարդ ղբաղվում է նրանց հետ: Աղջիկները հարձակվում են փոքրիկ տղայի վրա, իսկ տղան հրում է նրանց, ապա իրար են խառնվում ու գլորվում կտուրի վրա: Բարձրահասակ մարդը քրքջում է, մյուսների խոսակցությունը դադարում է, և լեռնցու բոց աչքերով նրանք նայում են երեխաների կուվին: Ցավից ճշում է մի աղջիկ և վազում կտուրի վրա նստածներից մեկի, ըստ երևույթին հոր, գիրկը: Հայրը ծիծաղում է.

20

— Հաբա աղջիկ, գոիվ տփոնք է:

Բարձրահասակ մարդը բաժանում է մյուսներին, զբրկում է տղային, որ կորչումի նման կուվում էր հասակակից երեք աղջիկների հետ:

— Բաբեն ղուրբան, հերիք,— ասում է մարդը: Իսկ տղան նրա գրկի մեջ թալրտում է, կարծես հիմա պիտի թռնի շիվար աղջիկների վրա:

Մեկը աղջիկներին պատվիրում է տուն գնալ, և նրանք փախտե սանդուղքով իջնում են ցած:

Տիրում է լուսթյուն: Միայն բարձրահասակ մարդը զվարթ քրքիջով հանգստացնում է տղային.

30

— Բաբեն ղուրբան, չէ՞ աղջիկ լե մեղք է...

— Մինչև էնի չղարկեր, ես լե չղարկի,— բողբոլում է տղան:

201

— Հաղրո, — կանչում է նստած սովերներին մեկը, —
շալիս:

Ուրեմն այս բարձրահասակ մարդն է Հաղրոն, որի
մասին պատմել էր ինձ իմ վաղեմի ծանոթը:

— Խանամին, խանամին...

— Յար խուշտա...

Տղան արագ իջնում է նրա զրկից և վազում ներքև:
Հաղրոն մոտենում է ինձ և մեկնում ձեռքը:

— Բարի տեսանք:

10 Նա ունի լայն ճակատ, որ լուսնի տակ պղնձագույն է
երևում, ճերմակ մազեր և կեռ արծվաքիթ: Նրա աչքերը
փայլում են երիտասարդական ավյունով:

— Կխաղա՞ք, — նայում է մյուսներին:

Ես երբեք, երբեք չեմ մոռանա այդ լուսնյակ գիշերը
բարձր լեռան մի գյուղում: Հաղրոյի տան կտուրը, նրա
նվազը և հսկաների հին պարը:

Տղան տնից բերեց սրինգը, այն ծիրանի փողը, որ
քիչ ավելի երկար էր մեր հովիվների սովորական սրնգից:
20 Նա կանգնեց կտուրի ծայրին, փողի բերանը դարձրեց դե-
պի գյուղի կողմը, և հեռվհեռ, ինչպես լուսաբացը լեռ-
ներում, զարթնեց «Յար խուշտան»: Նա սկսեց զանդաղ և
մեղմ, հետո ձայները զորացան, արագացավ շափը: Հետո
վայրենի կանչով վեր թռավ ջրբաժանը, կանգնեց կտուրի
մեջտեղ, նրան հետևեց երկրորդը, երրորդը և շուտով
նրանց երկու շարքը, ինչպես երկու վիթխարի ապառաժ,
զարնվեցին իրար՝ ձեռքերով, ծնկներով և կրծքով: Նվագն
ավելի թնդեց. զոզում էին կտուրի զերանները, կարծես
իրար վրա արշավում էին բանակներ: Նրանց ձեռքերի
հարվածը պողպատի ձայն էր հանում, և կայծեր էին թրո-
30 չում նրանց բորբոքված աչքերից:

Հարևան կտուրների վրայից, տների բակերից կա-
նաչք և աղջիկները դիտում էին լեռնականների պարը: Երբ
մի շարքը մյուսին հետ էր մղում՝ ձեռքերի հարվածով,
կարծր կրծքերի զարկով, նահանջողները արշավում էին

նոր թափով, որպեսզի վրիժառու լինեն ամոթի և պարտովյան համար:

Հաղորտն նվագում էր իր ծիրանի փողը, նվագում էր նոր զվարթությամբ այն երգը, որ իբրև երիտասարդ ֆալն նվագել էր իր հայրենի քարանձավներում, այնտեղ, ուր ամսերը հյուղակիներից ցածր են լողում, և երբ զարկում է կայծակի լախտը, մի վայրկյան բռնկվում են ձորերը:

* * *

Նրանք գնացին:

Կաուրի վրա մնացինք Հաղորտն և ես: Տուն գնաց և այն փոքրիկ տղան, նրա թուր: Լուսնի տակ ես դիտում էի նրա կարմրավուն փողը: Նա ծանր էր և կարծես ձուլված էր ծանր մետաղից: Ես բռնում էի այդ փողը դիշերային զովի դիմաց, և փողը մեղմ քամուց մետաղի ձայն էր հանում:

Իսկ Հաղորտն սլատմում էր, որ իր կյանքում ամենածանր հարվածը եղել է կնոջ մահը: Աղջիկն ամուսնացել է դաշտի գյուղում: Պապի մոտ հաճախ է լինում այն փոքրիկ տղան, նրա առաջին թուր:

Աստղերի և լուսնի տակ փռվել էր Արարատյան դաշտը: Մասիաների ձյունոտ գազարթների սպիտակ ցուլքը լույս էր գցում մինչև երկնքի խորքը: Հեռվում, ուղտերի քարավանի նման ձգվել էին Հայկական սարի լեռները:

— Կտեսնե՞ս էն գուղ, կրակների ձախ կողմ:

Հովվական կրակների ձախ կողմը, դաշտի վրա, երեւում էր մի սև կետ:

— Հոնի դիմ նշանածն ա թաղուկ:

Երբեմն նա իջնում է լեռան գյուղից, վերցնում է շոր ցախ և կնոջ զերեզմանի զլխավերևը կրակ վառում: Նա նստում է այնքան, մինչև հանգչում է կրակը, հետո տխուր, տխուր նվագում է ծիրանի փողը և այն երգերը, որ նվագում էր իրենց հեռու երկրում, որտեղ ինքը հովիվ էր, կինը՝ գյուղական աղջիկ: Հետո թեթև հոգով գնում է աղջը-

Ջյա տունը, լսում է նրա տան աղմուկը, խաղում է թռռների հետ և մենակ ճանապարհ ընկնում դեպի լեռը, դեպի լեռան գյուղի իր պարզ խրճիթը:

— Հաղրո, դու լա՞վ էիր ապրում քո գյուղում:

— Մեր քարափների վրա՞:— Եվ լռում է:

— Հեյ վա՛խ ջահելություն, թռար...

Եվ նորից վերցնում է փողը:

10 Եվագում է, այս անգամ ոչ թե լեռնականների կորովի երգը, որից բորբոքվում է արյունը,— այլ հովվական պարզ մի երգ: Կա և՛ թախիծ այդ երգի մեջ, կարծես մեկը մոլորվել է խոր ձորերում և տխուր հեկեկում է, կա և՛ ջինջ ուրախություն, երբ լեռների վրա ծագում է արևը, ելնում է ծուխը, մշակը գնում է աշխատանքի, վերջապես կան և կարոտի հնչյուններ՝ վերադարձի և վերջին հույսի:

20 — Հաղ մի երթամ տեսության մեր քարերին, մեր ձորերին, մեր Մարութա բանձր սարին: Առնիմ զիմ ծիրանի փող, ժողվիմ մարդերու, նստիմ անուշ խոտերու վրեն, հանց դառներ մարդիկ նստեն զիմ շորս բոլոր, երգեմ էնոնց խաղաղության զիմ երգեր, մարդիկ հալալ-զուլալ ախպրաոց պես գրկեն զիրար, չեղնի ոչ տեր, ոչ մշակ, ոչ թուր, ոչ բռնություն: Փչեմ զիմ ծիրանի փող, էլման ծուխ բանցրանա երգիկներեն, խմեմ մեր լուս աղբրրներեն, զիմ քրտինք կաթա մեր քարերու վրեն, մեր Մարութա բանձր սարի ամպ թող լիզա զիմ սիւստակ ոսկորներ...

— Հաղրո, իսկ ո՞ւմ կտաս քո ծիրանի փողը:

— Զիմ փող կիտամ իմ քաջարժիվ թռռիկին:

* * *

Փողոցում խաղաղություն է:

30 Քնել են հոգնած մարդիկ, և փողոցի լապտերների լույսի տակ օրորվում են քաղաքի տները, նրանց սև սատուհանները: Լեռներից զով է իջնում քաղաքի վրա, և գիշերային զովը բերում է սուսամբարի բույրը, լեռների հստակ օդը և մաքուր ջրերի ձայնը:

Ես գոցում եմ ուղեորություն իմ տետրը, նրա մեջ
սուսամբարի երկու տերեւ՝ դորշ ու չոր, ինչպես հանգած
մոխիր: Լեռների վրա վրնջում է իմ ձին՝ ինչպես սան-
ձարձակ ուրախությունը, ինչպես սպիտակ ջրվեժը, որ իջ-
նում է բարձրերից, թափով կտրում դաշտը, խառնովում
մի պղտոր գետի և ուրիշ ջրերի հետ զնում գեպի անեղբ
ծովը:

Ձյանբերդ, Ձյանբերդ...

Դու դառնում ես անսպարտելի ամրոց, քո բարձր լեռ-
ների զարթնել են, և քո լանջերին հնչում են հաղթություն 10
երգերը:

Մի վիթխարի ծիրանի փող, առանց հին ահի և նոր
խնդություն հնչեցնում է մեր արդար երգերը:

ՆԱՄՈՒԿ ԹՈՒՆՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Իրիկնապահին՝ Արթին պապիս նստելու տեղը կամարակապ դարպասի նիշն էր, որի ներքևի մասը, գետնից մի մետրաչափ բարձր, կոկիկ տաշած էր, բարե ավուրի սկս սարքած:

Կնստեր իր տեղը, կկռթներ հոնի կարմիր մահակին, զլուխը մի կողմի վրա կթեքեր և, եթե զրուցընկեր չունենար, ինքնիրեն կխոսեր ու քթի տակ կժպտար: Երբ նա ժպտում էր, նրա կապույտ աչքերը փոքրանում էին, և աչքերի տակ շարվում էին բարակ կնճիռներ:

Գարպասի մոտ իրիկնապահին նստելը պապիս հին սովորությունն էր: Կովերը արոտից էին տուն գալիս, վարից՝ հոգնած ու դանդաղ քայլերով եղները, պառավ տաամների տակ ծամելով ճամփի եզրից պոկած խոտը: Ու նստած տեղից պապս մեղնից մեկին մի բան էր պատվիրում.

— Էգուց Ալա եզը վարի շտաներ, — կամ թե՛ — Մի տեսեր էն քուռակն ինչի՞ է կաղում:

Հետո պիտի վեր կենար, խոտը հոնի փայտով հավաքեր և մոտեցներ Ալա եզին՝ կամ շոյեր քուռակի հիվանդ սարք:

Մութն ընկնելուց ժամի զանգերը ծլեղում էին: Առաջին ծլնողից պապս փափախը կհաներ, կխաշակներ, թեկուզ այդ պահին կանգնած լիներ Ալա եզան մոտ: Եվ խաշակներելիս հոնի փայտը ձեռքից բաց չէր թողնում:

Անաստունները տեղափոխելուց հետո, եթե ամառվա դիշերն էր, պապս տնքալով բարձրանում էր թախար, արխալուդի կոճակներն արձակում և հնձվորի նման զլխին կապում սպիտակ շորը: Հողի գավաթի մեջ սառած սոսից մի քանի գդալ ուտելուց հետո՝ թիկնում էր բարձին և ննջում:

Առավոտ ծեղին ամենից կանուխ նա էր վեր կենում: Քաղցր քնի մեջ, մանավանդ, երբ լուսարացին զովը պաղեցնում էր օդը և քունն ավելի անուշ դարձնում, պապս ձայն էր տալիս մեղ.

— Դե, վերեք, հրեն տրեք դուրս եկավ հա՛...

Մենք ավելի էինք ներս խցկվում վերմակի տակ ու սկսում սուտ խեմփացնել: Ու մեկ էլ մի ձեռք վերմակի տակ խտղտացնում էր մեր կրունկները: Մլոնգ էինք ա-

նում, նստում անկողնում և տրորում մեր քնատ աչքերը: — Դե հա՛, վերեք... Տղամարդն էլ էղբան քնի՞: Հրեա ձմեռը՝ էնքան արջաքտուն տա՛ք... — ասում էր և հոնի փայտի ծայրով դիպչում մեր մարմնի բաց մասերին և ինքն էլ մեղ հետ ծիծաղում:

— Վերեք, ևս ձեր ժամանակ կարգին տղամարդ էի: Հրեա ձեր պսակելու վախտը մոտենում ա հա՛, վերե՛ք...

Մենք այն ժամանակ ութ-տաս տարեկան երեխաներ էինք: Ու պիտի վեր կենացինք, քնաթաթախ աչքերով չչուկեինք, թե ով ում տրեխն է հագնում, պիտի կռվեինք իրար հետ, թե ո՞վ է եղները տանելու և ո՞վ է գնալու վարի: Բայց ավելորդ էր մեր խոսքն ու կռիվը, որովհետև պապս արդեն որոշել էր աշխատանքը, իսկ նազու աղջիկը մեր պաշարի կապոցները կախել էր բակի ցից փայտերից:

Եվ արեւածագին սկսվում էր գյուղի ծանր աշխատանքի առօրյան:

Ձմեռն էր լավ: Աշխատանք քիչ կար, տավարը գոմումն էր, խոտն ու դարմանը՝ մարագում: Պապս ոչ նըստում էր դարպասի քարին և ոչ էլ պառկում բակի թախտի վրա: Արեւ օրերին նրա փոխարեն հավերը, սառած գետինը

կոխ տալով, մոտենում էին, վիզները երկարում, թռչում ու շարվում թախտի վրա, գլուխները ծածկում թևերի տակ:

Պապս բուրսու մոտից չէր հեռանում: Նա սովորություն չունեւր գլուղի հրապարակը գնալու: Քուրսու մոտ կնատեր, բրդե շալը ուսին կոցեր ու կմտմտար, երբեմն ինքն իրեն կծպտար, բարի և անշար մարդու ժպիտով:

Մանավանդ ձմեռը հյուրն անպակաս էր: Ուլ էլ լինեւր, ինչ գործով էլ գար, մի օրվա փոխարեն պապս նրան պահում էր երկու, երեք օր: Նթե հեռու գլուղերից իր վաղեմի ծանոթը կամ թուրք «քիրվան» նրան տեսության էր գալիս, մեր տունը դառնում էր հարսանքատուն: Նըստում էին մինչև աքլորականչը, պատմում անցած օրերից, վերհիշում մեռած մարդկանց, վաղուց եղած զեպքեր ու վաղեմի պատմություններ:

Մենք էլ էինք նստում այնքան, մինչև բունը հաղթեր, գլուխներս հենեինք քուրսու թախտին, մինչև տատը բոթեր մեզ, զարթեցներ ու վեր կենայինք, որպեսզի վերմակի տակ մի քիչ էլ լսեինք նրանց զրույցը:

Պապս այնքան էր պատմել իր գլխով անցածը մեզ և հյուրերին, որ հենց խոսքի կծիկը ետ տար թե չէ, մենք պիտի իմանայինք, թե ո՞րն է պատմում՝ այն, ինչ եղավ գլուղի ավերակ մատուռում, երբ ջահել ժամանակ պապս ընկերների հետ գրաւ էր բռնել, գիշերով գնացել փափախը դնելու մատուռի ներսը, ու մի աղվես դուրս էր թռել, վախից պապս գլուղի ճանապարհը կորցրել և մինչև լույս բոստաններում պտույտ էր տվել,—թե ինչպես սարում գալերը հարձակվել էին ձիու երամակի վրա, ինքը պահվել էր ձիերի արանքում և մի կերպ ազատվել:

Պատմությունն անելիս պապս միշտ կամ ջահել օրերին էր երանի տալիս, կամ էլ առանձին շեշտով խոսքը վերջացնում.

— Աշխարհքս միշտ կմնա, ասա մարդը սեերես շմնա...

Աշխարհի շար ու բարուց անտեղյակ, միամիտ երեխաներ էինք: Մեզ համար ամենից հզորն ու սարսափելին գյուղի գլխին էր: Տանուտերը, որը նստում էր հարեւան գյուղում, մեր գյուղի գործերը տեսնում էր գլխի Իբիշի ձեռքով: Մեկ էլ գլխի տնկվում էր կտուրի վրա կամ կռանում էր և երդիկից կանչում:

— Քյոխվից հրաման կա... Տերության խարշը երեք օրում ուզում են: Չափողին՝ Սիբիր:

10 Եթե հրամանը հասարակ էլ լիներ, Իբիշը խոսքը չկերջացնում էր սպառնալիքով: Ոչ մի խնդիր և ոչ մի աղերս չէր կարող փափկացնել նրա սիրտը:

— Ուզում ես թագավորի հողից ինձ քոչեցնեն... Չէ՛, չէ՛, բե՛ր: Ես ի՞նչ պատասխան պիտի տամ քյոխվին: Ուզում ես խալխի մեջ ինձ խայտառակ անի՞: Իե՛ր, թե չէ Սիբիր, հա՛...

Գլխի Իբիշը մեզ սարսափելի և հզոր էր թվում, որովհետեւ պապս, որ մեր աչքում անվախ մարդ էր, գալլ ու գաղան տեսած, — նա էլ էր խեղճանում, երբ գլխի կանչում էր երդիկից կամ թե երբ դարպասի քարին նստած ժամանակ գլխի մոտենում էր և շոր ու կոշտ հայտնում տանուտերի հրամանը:

20 — Մեր տան կերած աղ ու հացը քոռացնի աչքերդ, Իբիշ...

Պապս էր ասում այդ խոսքերը, երբ գլխի հեռանում էր այնքան, որ չլսի ասածը:

Եվ ամեն անգամ, երբ դար ու գնար Իբիշը, պապիս ժպիտը կորչում էր, մոռանում էր մեզ էլ, տունն էլ, եզն ու կովն էլ: Ամեն մի այցից հետո նա խոր թառանչով ասում էր:

30 — Ախ, Եզոր, մի էստեղից դուրս գալիր... Յարաք աչք ա լինելու՞ քեզ տեսնեմ...

Այդ որ ասեր, մենք էլ էինք տխրում, չնայած մեզնից ոչ ոք չէր տեսել մեր քեռի Եզորին, որին տարիներ առաջ արսորել էին:

Նրա արսորման մասին հակասական պատմություններ կային, որոնցից ոչ մեկը ճշմարիտ չէր: Գիտեինք միայն, որ քեռիս զինվոր եղած ժամանակ ընդգրկմացել է և իբրև թե հրացան է քաշել հրամանատարի վրա: Մեզ համար մոլին էր այդ պատմությունը. չէինք տեսել ոչ նրան, ոչ էլ գիտեինք այն երկիրը, որտեղ, ինչպես պապս էր ասում, «ամառ-ձմեռ ձյուն է»: Իր որդու մասին պապս մեզ հետ չէր խոսում և եթե ձմռան գիշերներին քուրսու մոտ նստած հյուրերից մեկն ու մեկը պատահամաբ կամ անզգույշ հարցով հիշեցնում էր նրան այդ մասին, պապս «է՜հ» էր անում, ուսերը թոթովում և, մի քիչ լուռ մնալուց հետո, շարունակում զրույցը:

10

Այդ դեպքը մի սովեր էր մեր լույս օրերի վրա: Մեծերը տխրում էին, տատս արտասովում էր, երբ նայում էր սնդուկում պահած որդու գուլպաներին: Եթե մենք նրան հարցնեինք, թե հեռ՞ե է քեռին, նա պատասխանի փոխարեն պիտի կռանար, համբուրեր մեզ, մի-մի բան էլ ձեռքներիս դներ:

Ամիսներով մոռացվում էր այդ պատմությունը: Վար ու ցանքի հետևից էինք ընկնում, աշխատում էինք լուսաբացից մինչև իրիկուն, և մեզ թվում էր, թե մեր ընտանիքում ոչինչ չի պատահել և մեր տան գլխին չի ծանրացել ոչ մի հոգս:

20

Սակայն անհայտ աղբյուրներից երբեմն լսվում էին լուրեր, մանավանդ հարևան գյուղերում, և այնտեղից էլ այդ լուրերը, որպես շշուկ, հասնում էին պապիս ականջին: Մերթ ասում էին, որ նրան տեսնող է եղել, և ուրիշի անունով ապրում է այսինչ քաղաքում. պապս ձի էր նստում, գնում լուրը ստուգելու և հուսահատ վերադառնում: Մերթ պատմում էին, թե սահմանն անցել և զնացել է Իրանի հողը և իբրև թե նամակ է ուղարկում մեզ, բայց նամակը ճանապարհին բռնում են:

30

Սոսկալին այդ անհայտությունն էր, որովհետև եթե ստույգ իմացվեր, որ նա այլևս չկա, լաց կլինեին, և

Հիմա մխացող աթարը մոռացված է, բայց խաղալը մնում է, օր ու գիշեր, զուռնով, դհոլով, կիսամութ սենյակում, քաղցած, հյուծված հիվանդի խելագար ցատկումներով «խաղլացավը» մնում է դեռ մեր խուլ, յոթը սարի ետևում պահված գյուղերում, որտեղ «հայվանի աղաթ»:

— էսօր տասներկու օր ա խաղում ա... Երեք դաստա սաղանդար են կանչել, հլա «որդը» շարժվում ա...

10 Կեր կացանք, ծանոթ գեղականիս հետ անցանք շուրով ծածկած պատուհանի առաջ: Սենյակից լսվում էր զուռնի ձայնը միալա՛ր, ձանձրալի, դմբում էր դհոլը, և անկարգ, մերթ թույլ, մերթ ուժեղ ոտնաձայներ էին լսվում սենյակից, ասես դադանակով խփում էին հատակի սալ-բարերին...

խջալ, սանձը հանեց ձիու գլխից, ու մինչև ձին ներս կմաներ դոմի դռնով, շտապեց մեզ հայտնելու, որ տանուտերից տեղեկացել է, թե քեռիս ողջ է և գտնվում է այսինչ քաղաքում:

— Անունն ինչ էր էն անտերի... Տես է՛, հուշ եմ ասել: Լեզվիս պտկին էր, ամբողջ ճանապարհին ասում էի, որ մտահան չանեմ:

Հարկավոր էր խնդիր ուղարկել ամենաբարձր տեղը՝ հենց իրեն՝ ռուսաց թագավորին, ինչպես ասել էր տանուտերը: Պապիս պատմածը մեզ թվում էր հեքիաթ: Եվ մինչդեռ տատս ուրախությունից շփոթվել ու անվերջ աղ էր լցնում ապուրի մեջ ու խառնում, մենք զարմացած նայում էինք մեր կարճլիկ, մազը սպիտակ պապին, որի կապույտ աչքերը պայծառացել և վառվում էին հույսի հրձվանքով:

— Պապի, թագավորը նամակդ որ ստանա, ի՞նչ պիտի անի:

— Կկարգա, հրաման կտա պրիստավին, որ Ադամով Եզդորին, որտեղ որ է, սաղ-սալամաթ հասցրեք իրեն հորը:

— Բա ո՞նց է գնալու նամակը:

— Էհ, գուք հլա աշխարհքի որտե՛ղն եք... Փոշտ կա, յասաուլ կա, պրիստավ կա: Տանելու են թագավորի ձեռքին դնեն: Քյոխվան ասում էր, որ պիտի լավ թղթի վրա գրել տաս, ղալամն էլ ոսկի պիտի լինի, թե չէ ընդունիլ չեն:

Ու մանկական վառ երևակայությամբ պատկերացնում էինք ոսկե գրիչը, որով փայլուն թղթի վրա գրում են պապիս խնդիրքը, բառերը պսպղին են տալիս, նամակը սարերի վրայով և թռչունի թևով հասնում է ոսկե մի տուն, և թռչունը նամակը դնում է թագավորի թախտին:

Այդ իրիկուն տատս ջոկեց պանրի յուղոտ կտորները, լցրեց մի մորթու մեջ և բերանը կապեց: Երբ պապս պատվիրեց պոչը ծաղիկ երինջին գիշերը կուշտ խուս

տալ, մենք հասկացանք, որ նա յուզ ու պանրի հետ քաղաք է տանելու և պոչը ծաղիկ երինջին, որը մեր բոլորի սիրելին էր, մեր աչքի լույսը:

Սակայն ոչ ոք չառարկեց: Առավոտ կանուխ բոլորս ոտքի էինք, և մեզնից ամեն մեկն աշխատում էր ավելի շուշկ երինջի մեջքը, խոտի մեջ եղած շոր ծաղիկները ջուկել ու տալ նրան:

10 Պապս ձիու թամբին կապեց յուզն ու պանիրը և երինջին առաջ արավ: Դարպասից դուրս գալուց, երինջը հետ նայեց դեպի կիսաբաց դուռը ու բռնաշեց: Գոմից նրան ձայն տվեց նրա պառավ մայրը:

Երբ ձին ու երինջը ծածկվեցին բոստանների պատերի ետևը, ու միայն երևում էր պապիս փափախը, որ սև կառավի պես վազում էր պատի վրայով,— մենք մի քիչ էլ կանգնեցինք ու ներս մտանք:

Երկու օր հետո պապս վերադարձավ: Իր խնդիրքը զրկ էր տվել Միրզա Դավիթին և տանուտերի օգնությամբ հանձնել փոստը: Պոչը ծաղիկ երինջն էլ էր գնացել, յուզն ու պանիրն էլ: Փոխարենը պապս բերել էր
20 թղթի մի փոքրիկ կտոր; որ նրան տվել էին նամակն ընդունելուց հետո:

— Նազու աղջիկ, լավ տեղ գիր, աչքի լույսի պես պահիր: Պատասխանն էդ թղթովն ա գալու: Իհ որ կորավ...

Եվ փոքրիկ թուղթը, որ շորի մեջ ամուր փաթաթելուց հետո տատս գրեց սնդուկի մեջ, մեղ համար դարձավ և՛ ամենից թանկը, և՛ ահավորը:

Ի՞նչ կար այդ փոքրիկ թղթի մեջ, ո՞ւր է մեր պոչը ծաղիկ երինջը, մորթեցի՞ն, թե՞ բառաչում է ուրիշի դոմում:
30 Մտածում էինք այնքան, որ հոգնում էինք, քնում ու երազի մեջ տեսնում երինջին, որ խոտի տեղ ախոռում ուտում էր թուղթ...

Մի ձմեռ անցավ, բայց նամակի պատասխանը չեկավ: Ամբողջ գյուղը գիտեր այդ մասին, և պապս մի-

ամիտ պարծանքով պատմում էր, որ ինքը ուսաց թագավորին նամակ է ուղարկել: Մեր տունը հյուր եկողներին նա նկարագրում էր, թե ինչպես է Միրզա Դավիթը խնդիրքը գրել:

— Է՛, մենք էլ ասենք ասլում ենք: Էնպես ղալամ ունի, որ քարին դնի, քարը կճաքի... Ինձ որ տեսավ, երևաիս նայեց, թե Արություն ասկեր, ուզո՞ւմ ես ասեմ, ինչի ևս եկել ինձ մոտ: Ասաց, թե դու ուզում ես, որ թագավորին նամակ գրեմ տղիդ համար: Մնացի զարմացած: Օրենքի գրքերը բաց արեց կարդաց, կարդաց, մինը գրեց, մյուսը վերկալավ, վերջը գտավ: Ոսկե ղալամը գրեց թղթի վրա... Մի զարմացք էր որ: Էդպե՛ս էլ գիր, էդպես էլ գորություն...

10

Ունեկնդիրն իր հիացմունքն էր հայտնում Միրզա Դավիթից և նրա գրչից, ինքն իր հերթին անում մի պատմություն նրա իմաստությունից և հնարագիտությունից:

— Ասենք թե անունը միրզա է, բայց աղվակատից էլ գիտուն է:

— Պատի, բա պատասխանը ինչո՞ւ չի գալիս...

— Ա՛յ սրդիք, հենց իմանում եք, թե թագավորը ունի-չունի էդ հոգսն ունի՞: Կռիվ կա, ժողովուրդին կերակրել կա: Օրը ևս հազար ասեմ, դու երկու հազար իմացի,—էդքան նամակ ու խնդիրք ա ստանում: Հալբաթ մի օր էլ մերը ձեռքը կհասնի... Բա էս թուղթն ինչի՞ համար են տվել: Էդպես էլ վրան գրած է. Արություն Ագամովից նամակ ուսաց թագավորի վրա:

20

* * *

Եկավ գարունը: Մի օր էլ գզիր Իբիշը ձայն տվեց, որ հարեան գլուղում ժողով կա:

— Թաղա պրիստավ են գրել, ա՛յ ժողովուրդ, թագա քոթավա են ընտրելու: Տունը մի մա՛րդ...

30

Տանուտերի ընտրությանը պապս չգնաց: Ալա եզն այդ օրը տնքում էր, նրա պնչերից ծորում էր ժահրոտ

լործունք: Պապս տաք մոխիր էր կապել հզան ճակատին: շոյում էր նրա մեջքը և փաղաքշական խոսքեր ասում:

Մի քանի օր անց, երբ հիվանդ հզը ոտքի կանգնեց ու ոտքերը զգուշությամբ փոխելով սկսեց լիզել բաշի բարերը,— պապս դարձյալ նստել էր իր սովորական տեղը, աչքը հանդից տուն դարձողներին: Ու մեկ էլ երեսց զվիրը:

— Թաղա պրիստավը բեզ էզուց առավոտ կանչել ա: Վախտով էնտեղ լինես, թե չէ ասում են հերոտա՜ն ա...

10 — Խեր լինի, Իբիշ... — հարցրեց պապս, տեղից չէր կենալով:

— Հաստատ տեղեկություն չունեմ: Ինձ էզպես ա հրամայել:

— Ո՞վ:

— Թաղա քյոխվան, Մուքեւանց Առստամը:

Պապս էլ ոչինչ չհարցրեց: Իբիշը հեռացավ: Լավ նշան չէր Առստամի մասնակցությունը: Նա հին հաշիվ ուներ պապիս հետ:

— Ի՞նչ էր ասում բայդուշը,— հարցրեց տատս:

20 — Առստամը կաշել ա. Թաղա քյոխվան:

— Հը՞,— պապս նորից կրկնեց:

— Պատասխանը եկած չլինի՞,— ասաց տատս:

— Կարող ա: Վախտն ա. եկած էլ չլինի, հրես որ-տեղ որ ա կհասնի: Համա ասեց պրիստավն ա կանչում: Հը՞, — դարձավ նա մեզ:

30 Մենք հաստատեցինք, որ Իբիշն այդպես ասաց. և որպեսզի ավելի ստույգ իմանայինք, պապս մեզ ուղարկեց նրա մոտ մի անգամ ևս հարցնելու: Գզիրը նախ մեզ վրա բարկացավ, թե չենք թողնում, որ հանդիստ հաց ուտի, ապա մեզ հայտնեց, որ պապիս կանչողը պրիստավն է, բայց ինքը հրամանը ստացել է Մուքեւանց Առստամից:

— Հենց քու ասածն ա լինելու, նազու աղջիկ,— ասաց պապս մեզ լսելուց հետո: — Երևի պատասխանը եկել

է կամ թէ ո՞վ գիտի, թագավորի կողմից մի հարցմունք պիտի անի:

Քնկույց առաջ պապս ինձ պատվիրեց առավոտը կանուխ վեր կենալ: Ես նրան պիտի ուղեկցեի և այնտեղ նրա ձին պիտի պահեի, մինչև պապս ներկայանար պրիստավին:

Ուրախությունս անշափ էր: Ես պիտի տեսնեի հարե-
վան գյուղը, պապիս թարգին նստած պիտի բարձրանայի
սարի գագաթը, որ մեր բակից անշափ հեռու էր երևում:
Վերջապես ես պիտի տեսնեի պրիստավին: Այս մտքի 10
վրա ուրախությունս տեղի էր տալիս ահավոր երկյուղի:

Լուսաբացին մի անգամ ձայն տալուց իսկույն վեր
թռա և արագ հագնվեցի: Բակում պապս հագցնում էր
ձիու սանձը: Քիչ հետո երկուսով նստեցինք ձին ու ճա-
նապարհ ընկանք:

Երբ հեռացանք գյուղից, ամեն ինչ ինձ համար նոր
էր և անծանոթ: Իմ հարցերին վերջ չկար: Ու դեռ մեկի
պատասխանը չստացած, մյուսն էի տալիս, իսկ պապս
դողդոջ ձայնով պատասխանում էր, երբեմն կանչում
ձիու վրա և սանձը ձգում, երբ ձին ոտքը դիպցնում էր 20
քարին:

— Հրեն է՜, էն սպիտակ տունը, կտուրն էլ կար-
միր,— ցույց տվավ պապս սարի գագաթից,— պրիս-
տավն էնտեղ է նստում:

— Պապի, որ թագավորը գրած լինի, թե իրավունք
եմ տալիս, քեռին քանի՞ օրում կգա:

— Մի աչքը ճպելում: Թագավորի համար ինչ: Ու-
ղենա մի օրում հազար ոչխար մորթել կտա:

— Հազար ոչխա՜ր...

Քիչ հետո մենք սպիտակ շենքի մոտ էինք: Ինչքա՜ն 30
նորություն կար ինձ համար: Այստեղ փողոցներն ավելի
լայն էին, տներն ավելի գեղեցիկ: Փողոցում շատ ժողո-
վուրդ կար: Խանութների առաջ մարդիկ խոնվել էին

իրար՝ յուղ էին ծախում, կով, բուրդ, մեկը զովում էր իր ապրանքը, մյուսը՝ բարձրաձայն սակարկում զնորդի հետ: Մի քանի հոգի բարեկեցին պապիս: Այդ ինձ ուրախություն պատճառեց:

— Էս հեռու տեղը ո՞րանդից են իմ պապիս ճանաչում,— մտածեցի ես:

Սպիտակ տան առաջ իջանք, ձին քաշեցինք բակի ստվերը: Սանդուղքի վրա նստել էին գյուղացիներ՝ հայ, թուրք, ոմանք զրուցում էին իրար հետ, ոմանք պատի ստվերում պառկել էին, զլխատակին աղլուխի մեջ փաթաթած պաշարը: Պապս մոտեցավ և խառնվեց նրանց: Մի բոսիկ ես նրան իմ աչքից կորցրի. սիրտս ահ ընկավ և երբ տեսա նրա սև փափախը, կանչեցի.

— Պապի՛...

Ժպիտեմ երեսին մոտեցավ, պատվիրեց որ ձիուն լավ նայեմ և շթողենմ, որ մոտենա մյուս ձիերին:

— Քեզ քացի կտան, աչքդ վրան պահիր,— և հուսադրելու համար տսաց.— Իհ որ պատասխանը եկած լինի, քեզ համար խուրմա եմ առնելու...

Նրա խոսքը կիսատ մնաց. սանդուղքի զլխից մեկը կանչեց.

— Աղամուլ Արություն:

Ես տեսա, թե ինչպես պապս շտապեց արագ հասնելու սանդուղքին: Աստիճանների վրա նստած գյուղացիները նրան տեղ տվին անցնի: Հետո պապիս սև փափախը ծածկվեց ղոռների ետեր:

Ձիու սանձից պինդ բռնած, ևս աչքս շէի հեռացնում փակ ղոռներից: Նրբեմն ղոռները բացվում էին, ներս ու դուրս էին անում պսպղան կոճակավոր մարդիկ, աստիճաններից նստած մարդկանցից ոմանք ոտքի էին կանգնում և նրանց խոնարհ զլուխ տալիս: Իմ աչքին բոլորն էլ պրիստավ էին, ու ես շէի կարողանում ջոկել, թե նրանցից որն է ավելի մեծավորը:

— Պրիստավն էն է՞, — հարցրի ես կողքիս նստած

մի գյուղացու, որի գլխին փաթաթած կեղտոտ շորի վրա
և երեսին կաշին արշան շորացած կաթիլներ:

— Էն ուրյաղնիկ Վաստն քա. պրիստավն օթախումն
ա,— ասաց նա: Ես չհարցրի, թե ուրյաղնիկը պրիստավի
ի՞նչն է: Սակայն հետաքրքրութունս ավելի սաստկա-
ցավ: Եթե ուրյաղնիկն այդքան շատ ոսկի կոճակներ
ունեւր, ապա ինչեր կլինի պրիստավի հագին: Իսկ թագա-
վո՞ւրը...

Ինձ թվաց, թե սպիտակ տան ներսը մեկը դռնդռում
էր և ոտքը խփում գետնին: Սանդուղքի քարին նստած 10
մարդկանցից ոմանք իջան և կանգնեցին բակում:

Հանկարծ ղոները բացվեցին, երևացին մի քանի
ձեռքեր, իրար խառնված մարմիններ, անթիվ փայլուն
կոճակներ և այդ ամենի մեջ պապիս տլեհեր գլուխը:

Ձեռքերն իջնում էին նրա գլխին:

Ու մինչև ես բարձր կանչեցի և ձիու սանձից բռնած
վաղեցի սանդուղքի կողմը,— պապս արդեն թափ էր տա-
լիս փեշերը: Վերեից մեկը ոտքով շարտեց նրա սև
փափախը: Դռները նորից փակվեցին:

Մի քանի հոգի սիրտ արին և մոտեցան մեզ: Սակայն 20
ոչ ոք ծալուտ չհանեց: Իսկ երբ սանդուղքի վրա երևաց
ուրյաղնիկը, նրանք խակույն հեռացան: Պապս փոշոտ
գլխարկը թափ տվեց ու դարձավ ինձ.

— Ձին պահի, բալաս... Պատասխանը չկա:

Բերանից արյուն եկավ: Ես տեսա նրա ջարդված ա-
տամբ: Արյունը թքի հետ խառնված կաթում էր նրա ար-
խալուղի վրա:

Ձին մոտ քաշեցի: Մեր գյուղացի մեկը օգնեց ինձ
ու պապիս՝ ձին նստելու:

Մենք անխոս ճանապարհ բնկանք:

30

Պապս գլուխը կախել էր և ձախ ձեռքով բռնել ծնո-
ւոր: Ես պինդ գրկել էի նրան, գլուխս հենել մեջքին:
Հսում էի նրա բնդհատ շնչառությոնը:

Նա հեկեկում էր:

էլ չկարողացաւ ինձ զսպել, և արցունքներս, ամբարտակը պատռած ջրի նման, ժաշթքեցին զուրս: Ես ավելի պինդ փաթաթիւնցի նրա մեջքին:

Երեկոյան, երբ պապս, ատամների ցավից տնքալուծ, հազիւ լսելի պատմում էր, թե ի՞նչ եղավ ներսը, երբ ներկայացավ պրիստավին, երբ Մուքեկանց Առստամը պրիստավի ականջին փսփսաց, — պրիստավը փրփրեց, հայհոյեց և ոտքը գետին տալով բղավեց.

10 — Ես բեզ ցույց կտամ, թե ինչ ասել է թաղավորին նամակ ուղարկել:

Պապս իզուր էր փորձել թարգմանի միջոցով հայտնելու, թե ինքը ռուսաց թաղավորին նամակ է ուղարկել միայն իր սրդու՝ Եգոր Աղամովի մասին:

— Բերանս բաց արի թե չէ, մի անգամ խփեց: Աչքերս սկացան... էլ միտս չի, թե ինչպէս դուրս գցեցին... Առստամը բեղի տակ ծիծաղում էր...

* * *

Այն օրից շատ տարիներ են անցել: Պապս վաղուց է մեռել: Նրա գերեզմանի հողը նստել է, և թեք է ընկել գերեզմանաքարը:

20 Մինչև վերջին րոպեն միամիտ ծերունին հավատում էր, որ մի օր պատասխանը գալու է: Երբ հիշում էր այն օրը, գեմքն ալլալովում էր, և աղոտանում էր նրա հույսը: Սակայն հետո նորից հուսադրում էր իրեն. էլ, մեզ էլ:

— Նազու աղջիկ, ես մեռնում եմ: Հուր հավիտյան պարտական մնաս, թե պատասխանն ստանալիս շղաս և իմ գերեզմանին իմաց շտաս, — ասել էր նա վերջին լուսարացին:

Նրանից մի տարի հետո մեռավ և տատս:

30 Նազու աղջիկն էլ դատարկ ձեռքով էր պառկել նրա կողքին: Ու նրա հետ թաղել էին և թղթի այն կտորը, որ իբրև թանկագին ավանդ պառսովը պահում էր անդուկի մեջ:

Եւ այդպէս էլ շիմացվեց, թե ինչ եղաւ Եզոր Աղա-
մովը:

...Շատ տարիներ են անցել: Այդ անցյալը ինձ հա-
մար դարձել է հիշողութիւն, որ հետզհետեւ ընկղմվում է
մոռացութեան անդունդը: Միայն երբեմն աչքիս առաջ
երևում է իմ Արթին պապի ալեհեր գլուխը, նրա կապույտ
աչքերը և խեղճ ժպիտը: Սակայն հանկարծ ավերվում է
և այդ պատկերը, նրա ժպիտը դառնում է ցավ, և ծերու-
նու ջարդված ատամից նրա արխալուղի վրա ծորում է
արշունը:

ԲՐՈՒՏԻ ՏՂԱՆ

Քամին հալածում է մառախուղի թանձր քուլաները: Նրանք խրտնած ոչխարի պես փախչում են ձորերով: Մառախուղի փեշերից ցցվում են սղոնձագույն ժայռերի կոնուսները: Քարափոր աններից կապույտ ծուխը ձգվում է դեպի վեր և լիզում խոնավ ժայռերը:

Լուսանում է. լեռան ետևից Լընում է արևը, մամուռից պոկվում են անձրևի կաթիլները և ջինջ արցունքի նման շողշողում:

10 Տերրասաձև բարձրանում են ժայռերը՝ մեկը մյուսից խոժոռ և ահռելի: Ահա մեկը՝ ոնդեղջյուրի մուսթը հառել է մի ուրիշի, որ նման է վիթխարի գորտի: Նրանց մոտ մի ժայռ՝ կարծես ծաղող արևի դեմ խոնարհվել է հեթանոս քրմուհին: Նրանցից բարձր՝ բարև արժիվը ճիգ է անում թևերը թափահարելու և շի կարողանում:

Այս մեր դյուղի, մեր Գյունեյ թաղի թիկունքն է, մի խավար լաբիրինթ, որի խոր ձորերում բարակ առուն վշշում է փրփրած հեղեղի նման, ուր ծաի ոտքի տակից գլորված ավազը խուլ արձագանքում է:

20 Ավելի խորը Դրնդանն է, լռակյաց, հիվանդոտ և աղքատ մարդկանց բնակավայրը, ուր ամառվա երկար արևը հաղիվ մի ժամ ջերմացնում է: Տարին բոլոր աչդ ձորերում ստվեր է, խոնավություն: Մարդիկ ապրում են քարանձավներում և բարձրանում են քարե սանդուղքներով: Ուռենու մամուռաժ փշակով ժայռից ժայռ ջուր են բե-

րել ու քարերի վրա բազմացրել ընկուզենի: Հորդ անձրևին ափազախառն հեղեղը ահագին վշտոցով իջնում է ժայռերից, ալմկում, քամուց ընկուզենիները խշշում են, ձգում են արմատները և կռանում ձորի վրա:

Աեր Դյունեյ թաղն արևոտ է, գետի ափին: Ճանապարհը ձգվում է գետի եզրով, անցնում կամուրջի հին կամարների վրայով և քարափի լանջով գնում դեպի քաղաքը: Զրադացեերը սահմանն են: Քարափի զլխին նավթի պահեստն է, որի ստորոտով ջուրը շառաչելով իջնում է ջրաղացների վրա:

10

Արևը շորացնում է ժայռերի խոնավությունը: Տաք ու փափուկ գոլորշի է բարձրանում աթարի դեղերից, բակերից ու բոստաններից: Անա զիզին փեշերը շաղաթաթախ, քաղում է կանաչ պամիդորը, գոգը լցնում: Շնմքի առաջ շոր խսիրի վրա մեկնվել է կատուն, մոռում է, աչքերը կիսախուփ անելով:

Անա զիզին կուզեկուզ բարձրանում է քարի վրա և կանաչ պամիդորները շարում պատուհանի փայտերին, որ ավելի շուտ կարմրեն...

* * *

Յոթ-ութ տարեկան երկու մանուկ բարձր ժայռի գլխից նայում են Դյունեյ թաղին, դողողացող գոլորշուն, Անա զիզու բոստանին, աթարի դեղերին... Դիմացը, ընդարձակ տափարակի վրա, քաղաքն է: Արևի տակ շողշողում են թիթեղյա կտուրները, կարծես տները ծածկված են ապակիով: Ապակեշող տների մեջ ցլանում է «ոռուաց ժամի» ոսկեզօծ դմբեթն ու խաչը: Արևի ճառագայթներն արտացոլում են այնպես փառահեղ, կարծես դմբեթն է արևը, որ հրդեհվում է տների և կանաչ պարտեզների մեջ:

30.

Գետի ափին կանաչք ցորեն են լվանում: Նրանք կուացել են և ձեռքերը ջրի մեջ հետ ու առաջ են տանում: Մի քանի կտուրների վրա դեղին են տալիս դդումները:

ամայի բակերում օրօրվում է արևի տակ փռած գուլնրդ-
դուլն լվացքը:

Մանուկները միատեսակ - են հագնված՝ երկուսն էլ
տրեխավոր, չիկ հասարակ շապիկ: Նրանցից մեկի գո-
տին ծոպավոր է, կապույտ փնջերով:

Աջ ու ձախ խոր ձորեր են... Ահա Գալլաբունի ձորը՝
հատակը մոլթ ու խոր. վշտոց է գալիս ներքևից, ջո՛ւր է
վազում, թե սառը քարանձավներում շաշում է քամին:
Քար են գցում և կռացած ախանջ դնում: Ապա լուռ իրար
10 են նայում. նրանք չեն կարողանում որոշել՝ ջո՛ւրն է
վշտում, թե՛ քամին:

Վայրի աղավնիների երամը փռուցով անդունդից
դուրս է թռչում և զլորվող քարի աղմուկից վախեցած,
ճախրում արևի տակ, ապա նորից իջնում մոլթը: Արևի
տակ փայլվում են նրանց ճերմակ թևերը: Հետո ներքե-
վից հարչուրավոր թևեր թափահարում են և հետզհետե
սուզվում անդունդը: Մանուկները լսում են լուռ և, երբ
այլևս ձայն չի գալիս ներքևից, կամաց հարցնում են.

— Ո՞ւր կորան...

Վեր են կենում մանուկները, հացի կապոցն առնում
20 և բարձրանում դեպի բրուտի քարանձավները: Մարդկանց
ոտքերը և ձիերի սմբակները փորել են նեղ արահետ: Որ-
տեղ բարը փուխը է, փոս է քնկել: Իսկ կարծր տեղերը
պսպղում են կապույտ փայլով: Այդ արահետի կապերն
են՝ սանդուղքածև, որոնց հասնելիս ձին գլուխը կռաց-
նում է, հոտոտում և ապա զգուշովյամբ ոտքը փոխում,
ինչպես սառույցի վրա:

Եվ ինչ շատ են արահետները, որ կոշտացած ձեռքի
երակների նման ցանց են կապել քարափների, ժայռերի
30 ու քերձերի վրա, ճշուղավորվում են, բաժանվում իրա-
րից, մեկը մի ձոր է իջնում, մյուսը բարձրանում մի քա-
րափ, մի տեղ լայնանում, մյուս տեղը բարակում, — և
դարձյալ խառնվում իրար:

Կա ձմեռվա ճանապարհ, որ անցնում է արեկող

տեղերով, վատակների ավազոտ հունով, կա դարնան ճանապարհ, կա այծի արահետ, որ բանուկ է, երբ կանաչում են քարափի ծերպերին բուսած թփերը: Այծերը ժայսի ողորկ լանջով քայլում են, դունչը մեկնում մի ծաղկի, որ գլուխը կախել է անդունդի վրա:

Մանուկները գնում են ծանոթ արահետով. մյուս կածանները նրանց անծանոթ են և երկյուղալի: Ո՞վ գիտե ինչ մութ ձորեր են մտնում. ա՛յ, հենց այս մեկը, որ կեռամաններով իջնում է Հյուսիսային ձորը, այնտեղ, ուր ապրում է լիսեմներ, զանգուր մաղերով այն կենդանին, որ գայլի նման շորեքթաթ է գնում, իսկ ծիծաղում է ինչպես մարդը:

Ջինջ ուրախություն է պատում ինձ, երբ գրում եմ այս տողերը ժայռերի մեջ կորած երկու մանուկների, զանգուր մաղերով լիսեմնի և բրուտների քարանձավի մասին, որի կիսամթում բրուտը ոտքով պատեցնում է փայտե «չարխ»-ի կլոր տախտակը և դեղին կավից կերտում դավաթ ու կուժ:

Ես և իմ ընկեր Անդոն հաց ենք տանում նրա հոր՝ բրուտ Ավագի համար: Գունվար աղլուխի մեջ Անա զիգին փաթաթել է լավաշ, խորոված սիմինդր, սխտորած լոբի, մի քանի վարունգ և մի քիչ պանիր:

Բրուտի քարանձավը երկու մասից է՝ առաջինն ավելի ցածր, երկրորդը՝ բեմի չափ բարձր: Առաջին մասում «չարխ»-ն է, ջրի կուժը և կավե ցեխը. երկրորդ մասում բերնի վրա շարված են դեռ չթրծած կժեր, կուլաներ, դավաթներ և դորակներ: Քարանձավը դուռ չունի: Տուն դալուց բրուտ Ավագը մի քանի քար է դարսում իրար վրա, վերեն էլ գնում ցաքի փուշ, որպեսզի, ինչպես ինքն է առում, «քամին խաղա» և շորացնի ամանները:

— Ա՛յ արևնիդ կծեմ, ևկա՛ք,— կանչում է բրուտ Ավագը քարանձավի ներսից: Իսկ մենք հեիհե ներս ենք մտնում: Էլ սարսափելի չեն ժայռերը, երբ հնչում է այդ թավ, կրծքային ձայնը:

39

— Այ՛ն ձեզ մատաղ, էս կողմը նստեք, էդտեղ փոս է...

Գրսի արեւից հետո մեր աշքերը դժվար են տեսնում քարանձավի ներսը: Իսկ բրուտը կարծես ուրախացած մեր ներկայությունից, ավելի արագ է շարժում ձեռքերը: Նրա ոսկրոտ մատների արանքից լարժուն կավը հոսում է անընդմեջ, ապա մատները գրկում են կավն սյունը: Դռնում է շարխը, ձգվում է կավն սյունը, բարակում, ապա նստում է նրա բռունցքի տակ: Այս անգամ ձեռքը 10 թաթախում է կավաջրի մեջ և կոխում կավն զնդի մեջ: Անորոշ է ձեր, բայց ձեռքերը այդ հարափոփոխ զանգվածին կերպարանք են տալիս:

— Էս ա հա՛, — և ճղվում է կավը, կարծես ճահճոտում բազ է կռնչում: Թռչում են ցեխաջրի շիթերը: — Էս կուժն էլ պրծնեմ, — և տնքում է բրուտը, ամբողջ ուժով սեղմում կուժի ներսը, — վեր եմ կենալու...

Արդեն շարխի վրա ֆռռում է կժի նման մի բան: Ոսկրոտ մատները սեղմում են վիզը, և հլու կավը ձգվում է, բարակում է կժի վիզը: Մնաց ունկը շինի և ոսկրով 20 նախշի կողերը:

— Հե՛հ-հե՛հ-հե՛հ, Եգոր հե՛հ, — դմբդմբալով, պատեպատ գնում է նրա կանչի արձագանքը: Բոլոր կժերը, դորակները գվզվում են: Եգորը նրա հարևան բրուտն է. ապա լսվում է պատասխանը, կարծես արձագանքը հետ է գալիս՝ «հո՛ւ-հո՛ւ...»:

— Անդո՛, վազի ասա դա, հաց ուտենք...

Ես մնում եմ մենակ: Տեսնում եմ ինչպես է հաղցնում ունկը, քարանձավի ճեղքից հանում է հին ոսկորները, որոնցով նրա պապերը դորակների և կժերի վրա գծել են 30 նույն նախշերը: Բրուտը ոսկորի ծայրը սրբում է թևով և գծում ո՞վ գիտի որպիսի քարանձավաբնակ մարդու խաղ:

Իսկ շարխը շարունակ դառնում է: Բրուտի աջ ոտքը իջնում է փոսը, բարձրանում, մարմինն օրորվում է: Ապա հանկարծ շրխկում է մի բան, շարխը զանդաղում է,

ձեռքերը պոկում են կուժը և բարձր պահում: Այդ բոլորը տեսնում է մի ակնթարթ:

— Բարի վաղելում,— նույն ակնթարթում ասում է բրուտ Ավագը և քարից բռնելով դուրս գալիս փոսից:

Գինի՞ պիտի խմեն այդ կժից, թե աղջիկը հարսանիքի ջուրը պիտի տանի, և ո՞վ է այն հարսը, որ մեջքը օրորելով այդ կուժը պիտի կրի,— բոլորին, այդ անհայտ հարսներին և աղջիկներին է ասում բրուտ Ավագը պապերից լսած խոսքը:

— Հո՛-հո՛-հո՛,— հռհռում է Նգորը, փակելով մուտքը: Նա հանկարծակի է հայանվում, և հռնդոցը սարսուռ է մաղում ինձ վրա: 10

Արև ենք դուրս գալիս: Չոր ցեխից տախտակ դարձած դոգնոցը թխթխկացնելով, մեր հետևից լոք լոք է անում Նգորը, կաղ ոտը քարշ տալով:

— Հը, բաջօղլի, Գյունեյ թաղը ո՞նց ա... Մեռնողն ա շատ, թե սպրոտը:

Նա աչքերս բարձրացնում եմ նրա կողմը և չեմ պատասխանում: Նա նորից է հռնդում՝ «հո-հո-հո», բայց արևի տակ սարսափելի չէ նրա ծիծաղը: Խղճահարություն է իջնում ինձ վրա, երբ տեսնում եմ նրա զզզված մաղերը և ցեխի շիթը այտի վրա: Նա ինձ թվում է բարի մարդ, ինչպես բրուտ Ավագը, և ես մտածում եմ, թե ինչո՞ւ նա գյուղում չի երևում, ինչո՞ւ նրան անվանում են «շաշ»: 20

— Անդո, աշխարհում խելոքն է շատ, թե՞ սարսաղը...

— Սարսաղը:— Իսկ բրուտը բաց է անում Անա գիզու պաշարը:

— Ա՛յ մալադե՛ց,— բղավում է նա:— Պահ, պահ, խիա՛ր, կանաչ խիա՛ր...— և առողջ ատամներով կիսում է վարունգը: 30

...Այժմ էլ, երբ գրում եմ մեր հին Գյունեյ թաղի մասին, օրերի մշուշից մոտենում է ինձ չոլախ Նգորը, ելնում է, ինչպես մեր ժայռերը սպիտակ մառախուղի միջից:

Եւ տեսնում եմ նրա ցեխոտ մեջքը, խոնավությունից փտած շապիկը և կավի նման մաշկը, որ դեղնել էր քաւրանձավի խոնավությունից: Եվ նորից հռնդում է անասնական խրխինջով, ցցվում են մազերը, ինչպես տատասկի թուփը:

Պրոմէթէոս էր նա, բանտարկված բրուտի քարանձավներում, ին՞ մի խեղճ սատիր...

* * *

10 Ահա մեր գետը, մեր զուլալ գետը: Կարող ես ջրի տակ խճերը մեկ-մեկ համրել: Հորթերը վախվխելով, պոչները վեր պահած, մտնում են ծանծաղուտը, ջուր խմում, սարսալով հետ գալիս: Սառն է ջուրը, բարձր սարից է գալիս, ուր միշտ մռայլ ամպ է նստում, ամպի տակ սառույցի հաստ շերտեր:

Իսկ երբ վարարում է... Կռճղեր է բերանն առնում, գազազած բաշր մեկ աշա ամփին տալիս, մեկ աշն, նոր հուն ճեղքում՝ ավերելով բոստան ու մարդագետին: Հին կամուրջի գերանները դողում են շյուղի նման, գետը ծանր քարեր է շարժում կամարի հիմքերին, ասես զայրանում է, որ կամուրջն իր հոսանքը բաժանում է ճյուղերի:

20 Գարնան մթնկա գիշերներին ջրի վշշոցը ահարկու սարսափ է տարածում գետափի տներում, Դրնգանի ձորերում: Ջաղացները լռում են, ջաղացպանը վառած լաղատերր ձեռքին գիշերը մոտենում է գետին՝ տեսնի չի՞ բարակել:

Գյուղից ներքև, մի բարձր ժայռի մոտ, գետն արմունկ է կաղմում ու կորչում ժայռերից պոկված հսկա քարերի արանքում: Ամեն տարի հեղեղն այդ քարերի վրա կիտում է ջարդված ծառեր, կռճղեր, թփեր, թռչունների բռնդված բներ: Գետը հասնում է քարե այդ մաղին թի չէ, կորչում է, ջրերը շառաչով ներքև են թափվում և կատաղած դուրս գալիս նեղը:

Նեղը, Լաստի խութի կարանը... Բնական այդ մեծ

քարայրում, որից սև ջուր է դուրս հոսում, իբրև թե աս-
րում է օձերի թագավորը, գոհարապատ թագը գլխին։
Անա զիզին ձեռքերը ծնկներին է խփում և աղաչում, որ
նեղում չլողանանք, ոչ էլ կարանի մոտ, այլ բաց տեղե-
րը, ուր գետը փովում է և հանդարտ հոսում։ ավաղուտի-
վրայով։

— Հա՛, զիզի, հա՛... Մոտիկ տեղ ենք գնում։

Եվ Անդոն, ծաղկատար երեսով իմ ընկերը, նայում է
ինձ. շարժում հաստ ու կարմիր շրթունքները, ձեռքով
նշան անում զեպի ներքև, զեպի գետի արմունկը, փրփուր 10՝
ջրվեժների մոտ։

Կուրծքը սպիտակ ջրածտերը թռչում են քարից քար,
սուշը երերում, ծվծվում ու զնդակի պես իրենց նետում
ջրի երեսին պտույտ անող մժեղների երամը։ Մեզ հաճե-
լի է դիտել, թե ինչպես նրանք թռչում են փրփուրի վրա-
յով, կորչում ջրվեժի փոշու մեջ, նստում ցից քարերի
ծայրին և անվախ ծվծվում, աչնինչ շուրջը գետը կատա-
ղովյամբ կրծում է քարերը։

— Անդո, ա՛յ էն մեկին կարա՞ս խփես...

Անդոն կուգեկուզ մոտենում է, քարը բռան մեջ։ 20՝
Քարի հետ ջրածիտը թռչում է և կորչում փրփուրի մեջ։

— Թե իմացա՞ր նրանք որտեղ են քնում...

— Նրանք չեն քնում։

Իսկ Անդոն օրորում է գլուխը։

— Նրանք ջրի վրա ճոճք են շինում, մեջը քնում...

Թե զիզին թողար մթնով գալի, բուրբիլներ կբռնեի...

— Բա լի՞սեմք։

— Լիսեմք Լստեղ չի պա։ Նրա տեղը վերի ձորն է։

Ժայռերի ստվերոտ կողերը պատած են մամուռով։
Ջրի ցնցուղները թռչում են վերև, հասնում նրանց։ Ու երբ 30՝
ժայռի տակով անցնում ենք, մամուռի ջուրն արճճի
ծանրությամբ կաթում է մեր բաց գլխին։

— Էն ի՞նչ էր ֆշշաց...

— Սո՛ւա, օձ կլինի... էստեղ օձի բներ են։ Որտեղ
քեզ կա, էնտեղ էլ օձը։

Ու սարսափով, վախից զդուշ կոխելով, ցատկում ենք քարից քար, ընկնում դետափի բանուկ ճառապարհը:

— Անդո՛ւ, քեզն ո՞վ է տնկում:

— Օձը,— լրջությամբ և մեծի շեշտով պատասխանում է ընկերս: Եվ համոզումը, որ օձը հողի մեջ թաղում է քեզի սերմը, ինչպես զիզին՝ կոտակմը, ու հետո ծլում և մեծանում է լայնեղր, ճեղքված տերևներով քեզը, որի տերևի կպած տեղը մրմռում է,— այդ համոզումն արմատանում է իմ մեջ:

10 — Անդո՛ւ, էդ քեզ ո՞վ է ասել:

— Չուխիս Եգորը:

— Բա նրան ո՞վ է ասել:

— Ո՞վ պիտի ասի: Իրա զլխիցն է դուրս բերել:

Ու նեղը չհասած, շորներս հանում ենք, կռնատակին դրած վազում: Արդեն փրփուրների միջից մեզ են կանչում արևից խանձված մանուկները:

Անդոն քարից դցում է իրեն, օղի մեջ պտույտ անում և թաղվում փրփուրի ամենախոր տեղը: Ապա գորտի նման դուրս է թռչում, պառկում տաքացած քարերի վրա:

20 — Անդո՛ւ, կովը քեզ կուտի՞:

— Չէ՛, կսատկի:

— Գոմե՞շը:

— Չէ՛:

— Ձի՞ն:

— Չէ՛... Մենակ ուղտը կուտի:

— Բա նա չի սատկո՞ւմ:

— Չէ՛, ուղտը ոչ օձից կվախի, ոչ քեզից: Նրա թուքը լեզի է, օձի կծածի նման կվառի:

— Ո՞վ ասեց էդ:

30 — Ուղտապանը,— և մեջքի վրա ընկնում է ջուրը:

Իսկ ես նայում եմ ամառվա հստակ երկնքին: Մի ծռռվիզ ամպ լողում է, կարծես տափաբաղկում արածում է տկլոր ուղտը: Նայում եմ ամպին և մտածում, թե Անդոն ե՞րբ է հարցրել ուղտապանից: Երևի նավթ առնելուց.

պահեստի առաջ հաճախ շոքում են ուղտերը, որոնք տիկերով նավթ են բերում:

Մեր լողալու շափը կապտելն էր: Խշրաոցով իրար էին կպչում մեր ատամները, և, ինչքան էլ սեղմում էինք ծնոսներս, չէր հաջողվում ատամների կտկտոցին վերջ տալ: Արևը թեքվում էր, ստվեր էր ընկնում գետի վրա, ու սկսվում էր բարակ քամին:

— Է հերի՜ք... Դուրս ե՛կ:

Վերադառնում ենք այգիների ճանապարհով: Քար 10
ենք գցում այս թթենուն, այն ընկուղենուն, ցանկապատի
վրա կախ ընկած մոշն ենք ուտում, ամեն աղբյուրից ջուր
խմում, մինչև հասնենք կամուրջի գլուխը:

— Անդո՛, Անա զիզին հրեն դռանը:

— Դու առաջ անցի: Որ հարցնի, ասա Մեծ ապոր
բաղում թուփ էինք ուտում:

Իսկ Անա զիզին երեկոյան պեմ մեր բակն էր գալիս
ու մորս հանգիմանում:

— Ո՞ւր է էն փուշը... Ձեռս ընկնի, ալանջը հլորեմ:
Հալավը քար ու քուլի են գցել, ճղտաել:

— Մեր անիրավն էլ գոտին է կորցրել,— պատաս- 20
խանում է մայրս:

Երկուսով անիծում էին մեզ, պատմում մեր չարաճճի
արարքները, թե առավոտից մինչև իրիկուն անհաց կոր-
չում ենք այգիներում, «վաթսուն անգամ մտնում ջուրը
դուրս գալիս» և կապտած վերադառնում: Նրանք դան-
գատվում էին մեզանից, իսկ Անդոն գլուխը պատից վեր
էր հանում և աչքով անում:

— Աղջի, ծեծած աղ շունե՞ս, մի բուռը տաս,— վեր-
ջացնում էր Անա զիզին:

Նրանք տուն էին մտնում, իսկ մենք ծլկվում էինք 30
գետի ձիթհանքը, մեր խաղերի իրիկվա տեղը:

Նստակ եմ ծիրանի ծառի տակ, տաքանում եմ ինչ-
պես բարր, ձյունից մրսած գետինը, ծառերը, որ դեռ մերկ
են և արդեն թխանում են արևի ջերմությունից:

Մերկ ծառերի արանքից երևում է քաղաքը, գունա-
վոր տները: Մի՞նչ ու փոշու կապտագույն շղարշ է փռված
քաղաքի վրա: Ավելի հստակ են երևում մոտակա կալն
տները, այգիների մեջ ղնկած ամացի հնձանները:

Քամին խշշացնում է շոր տերեւները, որոնք թռչում
են քարերի վրայով, իրար հրում, փաթաթվում ոտքերիս
10 և քշփշում, փնչպես առվակը. դարձն է, դարձն է...

Քաղաքի կողմից քամին ձայներ է բերում: Լսելի է,
թե ինչպես մեխում են տախտակը: Թա՛խկ, թա՛խկ,
հնչում է թիթեղագործի փայտե մուրճի խուլ ձայնը: Մի
շուն կաղկանձում է: Բլուրի վրայից ես տեսնում եմ
կաղկանձող շանը, որ ոտը քարշ տալով դուրս է թռչում
մի փոքրիկ հյուղակից: Նրա հետևից դուրս է գալիս մի
կին, որ ինչ-որ բան է շարժում շան կողմը: Մի՞թե այդ
հողաթումբը տնակ է, և մարդիկ են ապրում այնտեղ:
Նույնիսկ դուռ ունի, որովհետև կենը դուռը վրա է դնում
20 և մի բան շալակած իջնում գետի կողմը: Այնտեղ երկու
կին լվացք են փռում քարերի վրա: Նրանցից մեկը կռա-
նում է, լվացքը լողլողում գետի մեջ, մյուսը քամու առաջ
փռափռացնում է կապույտ, կարմիր լաթերը և ապա մեկ-
նում: Առաջին կինը մոտենում է նրան. նա ձեռքերով
ինչ-որ բան է ասում նրանց: Երեւի անիծում է շանը: Եթե
այդ կինը բլրակի վրա լիներ, կտեսներ, որ շունը վերա-
դարձել է, պառկել փակ դռան առաջ, իբրև հավատարիմ
պահակ և լիզում է իր ցաված ոտքը:

Սև ժապավենի նման սողում է պնացքը: Մուխը բարդ-
բարդ հետ է գնում ու նստում դաշտերի վրա: Շողեմեքե-
30 նան աւում է. քամին բերում է նրա խուլ փնչոցը: Երևի
հիմա ուղեորները վագոնների պատուհաններին են սեղ-
մել իրենց ճակատը և սպասում են, թե երբ կերևան կա-

յարանի շենքերը: Երեւի կա մի աղջիկ, որի համար ամենից
դժվարը այդ բոպեններն են: Նա էլ ունի մի խրճիթ, որի
դուռը փակել ու հեռացել է: Պերրոնի վրա կղիմավորի
նրան մեկը, և աղջիկը սրտի դողով կբացի սիրո դռնակը:

Քամին խշշացնում է տերեւները: Զբանում է գնաց-
քը... Փակում եմ աչքերս, և տերեւների խշշոցը հիշեց-
նում է ինձ լուռ ընթերցանության ժամը դասարանում:

Դասարանում... Ծիրանի ծառը ստվեր է գցել տետ-
րակիս վրա: Արեւի շողը փայլփլում է մատիտի ծայրին և
արտացոլում եղունգիս վրա: Մեկը բռնում է թևս:

— Մեծատառ ժ-ն ո՞նց է:

— Է՛...

— Մի շվի կտամ:

— Այ, տե՛ս,— և ցույց եմ տալիս:

— Վերջի նստարան, լռությո՛ւն,— սաստում է ամ-
բիոնին կռթնած ուսուցիչը: Ճռռում են նրա կոշիկները:
Մենք թեպետ վայելչագրության տետրակի վրա գլխահակ
ենք, բայց գիտենք, որ նա դեպի մեզ է գալիս:

Շատ է խանդարում ծիրանի ծառը, որ բուսել է մեր
դասարանի միակ պատուհանի առաջ: Երբ փչում է քամին,
աղմկում է ծառը, ճղներով թրխկացնում պատուհանը:
Նրա ստվերն ու արեւի դեղին բծերը թրթռում են իմ տետ-
րակի վրա, օրորվում, ինչպես ջրածափ ճոճքը:

— Վազի՛ր, զանգը տուր,— և օրապահը թռնում է
տեղից:

Սկսվում է ամենից զվարթ և աղմկալի երկու բոպեն,
մինչև զանգը հնչի, և վազենք բակը: Բռնում ենք իրար,
կամթում, մի խոսքով ելք է ստանում հոգնությունից և ա-
կամա լռությունից զսպված մեր մանկական զվարթու-
թյունը:

Այս շոր ծիրանի տակ նստած, դարնան այս պայծառ
օրը, երբ ուրախ արեւը մեղմել է քարերի մռայլությունը,
ես դրում եմ իմ մանկության, ծիրանի ծառի և իմ ընկեր
Անդոյի մասին, և ինչպես դեղնած տերեւները խշշալով

10

20

30

Վարվում են ոտքերիս և քշքշում, այնպես էլ երկու բարակ ձեռքեր ձգվում են դեպի ինձ և խնդրում.

— Ինձ էլ զրի՛ր:

Նուշիկն է: Վիզը բարակ, դեղնած աղջիկը: Նրա սև աչքերը խոշոր են ու տխուր: Նա հաճախ է լաց լինում: Հայր շունի, իսկ մայրը ուրիշների դռանը լվացք է անում: Երբ ցրտում է կամ խոնավ է գետինը, Նուշիկը ներս է մտնում, մրսած մատները զոգնոցի տակ: Երբեմն նախաճաշ չի բերում, իսկ երբ բերում է՝ հաց է և խորոված կարտոֆիլ:

Նուշիկը մեղ հետ է լինում: Մնացած աղջիկները վախենում են Անդույից և նրան ձեռք չեն տալիս: Մի անգամ Մաշոն (նրա հայրը նստում էր նավթի պահեստի առաջ և, երբ հաճախորդ չէր լինում, նարդի էր խաղում «ռուսների» հետ), — Մաշոն մի անգամ դասարանում Նուշիկին ասաց, որ նրա մայրը լվացքից մի կտոր զոդացել է: Նուշիկն արտասովեց.

— Մամաս գող չի՛:

Ուսուցիչը ներս մտավ: Դասն սկսվեց: Իսկ Նուշիկի նիհար ուները ցնցվում էին: Կուշ էր դալիս, կարծես մըրսում էր:

— Մաշո՛, — ասաց դասամիջոցին Անդոն, — տեսե՞ո՞ւմ ես էս դանակը:

Մաշոն տեսավ դանակը և արտասովելով վազեց ուսուցչի մոտ:

— Դու քեզ լավ չես պահում, Անտոն... Փողոցային երեխայի նման ես:

Ուսուցիչը խնց դանակը, իսկ մյուս օրը Անա զիզին եկավ մեր տունը:

— Աղջի, մեր ղմալթին ձեր տանը չի՞...

«Ղմալթին» կեսը ժանգոտ դանակ էր, կոթը ոսկոր: Անա զիզին նրանով էր քաղհանում կոսեմի մարզը:

Անդոն Մաշոյին ցույց տվեց «ղմալթու» ծայրը և վախեցրեց:

— Թե վարժապետին ասել ե՞ս...

Նվ Մաշոն վարժապետին չասաց: Անա զիլին գարնանը դմալթին փոխարինեց սուր ոսկրով:

* * *

Երեկո է. սարերի սպիտակ գագաթներից կապույտ ցուր է բարձրանում: Պարզ երևում է լեռնաշղթայի թեղը:

— Հորիզոն կոչվում է երկնքի և երկրի միացման դիժը...

Կրկնում եմ մտքիս մեջ այն, ինչ շատ տարիներ առաջ բարձրաձայն պատասխանում էի աշխարհագրության դասին:

10

— Դո՛ւ ասա, Անտոն...

Անդոն կրկնում է:

— Նստի՛ր:

Ներս է մտնում ավագ ուսուցիչը: Ոտքի ենք կանգնում: Մինչև շաբաթվա վերջը թոշակ չբերողը կհեռացվի դասարանից: Ավագ ուսուցիչը գլուխը բարձրացնում է, նայում լուռ դասարանին: Ապա նա հեռանում է: Կապույտ զլոբուսը պտտվում է աշխարհագրության դասատվի ձեռքին, և մենք խմբով կրկնում ենք.

— Երկրագունդը կլոր է՛...

20

Նուշիկն ուշանում է և «է»-ն ասում է առանձին՝ դողացող ձայնով: Աղջիկները ծիծաղում են. Նուշիկը գլուխը խոնարհում է, իսկ վարժապետը քանոնը բարձրացնում է, քանոնի հետ բացվում են մեր բերանները, և մենք նորից ենք կրկնում, որ երկրագունդը կլոր է:

Երեկոն կապույտ է: Ծուխը ծալվեծալ փաթաթվում է ժայռին, ինչպես վայրի խաղողի որթը: Ծխում է Դրնգանը, կրակները շարժվում են: Այնտեղ մարդիկ իջնում են գետափի գոմերը: Մի կով աղիողորմ բառաչում է... Գյուղը գիտե, որ բառաչողը Նարգիզն է, որի հորթը քարովն է ընկել: Կովը լիզում է հորթի խոտով լցրած մորթին և չի զգում անասնական ջերմություն:

30

— Անդո՞, բա թոշա՞կք:

— Թող նանը վերջացնի:

Անա զիզին կթում է բառաշող նարգիզին, խոսում է նրա հետ, աղաչում, և կովը հանդարտում է, կարծես հասկանում է նրա լեզուն:

— Նանի՛:

— Հե՛յ:

— Բա թոշակն ուզում են: Վարժապետն ասել է...

70 — Նանին բեզ մատաղ: Նարգիզն էլ ցամաքել է, որ կաթը ծախենք: Սպասի, հրես հերդ կժերը կտանի Գետերը:

Աշնանը բրուտները կուժ ու կարաս են տանում Գետերը և բերում են բրինձ, բուրդ, ցորեն: Գետերը հնու է: Չոլախ Եգորը պատմել է, որ այնտեղ բուսնում է բամբակ, որ բրնձի արտերում թեալոր օձեր կան, քարերի տակ՝ սև կարիճներ:

20 Երեկո է... Քաղաքի փողոցները լույս են: Խանութներում շողշողում են պղնձե սամավարներ, հայելիներ, ափսեների: Անդոն հոգնել է: Ջեռքին թաշկինակն է, մեջը թարմ ձվեր: Վերջացել է վայելչադրություն տետրը: Իսկ ձվերը շեն առնում:

Հոգնած գնում է բարձր տների առաջով: Մեծ լուսավոր պատուհաններ են: Նրանք էլ են շողշողում ինչպես խանութները: Այնտեղ ապրում են «ոռուսներ», Մաշոն, խանութի տերերը: Այս մեկը ներսն է բեյի տունն է, իսկ նրա կողքին ապրում է պրիստավը: Նա շատ շներ ունի, բարակ, նիհար շներ, որոնք ամբողջ օրը քնում են և թրուկոտում են, երբ պրիստավը գնում է որսի:

30 — Այ տղա, ի՞նչ ես ծախում,— կանչում է մի ծանոթ ձայն:

Մաշոն է: Աղջիկն իջնում է վերեւից: Դարպասի դուռը բացվում է:

— էս իմ տյոտյայի տունն է:

— Քանի՞ ես տալիս ձվերը,— հարցնում է կինը:

Անդոն կարմրել է: Նա չի ուզում, որ Մաշոն իմանա, թե ինքը ձու է ծախում: Անդոն չի ուզում, որ դասարանը խոսի: Իսկ ուսուցիչը պահանջում է վայելչագրության տեսքը:

— Զվերը ծախու չեն,—կտրուկ ասում է Անդոն և զլուխը բարձր պահած գնում է դեպի կամուրջը, դեպի մեր թաղը:

— Ես ուսումնարան չեմ գնում,— ասում է նա առավոտյան: Բայց Անա զիզին թախանձում է, և նա գալիս է ինձ հետ:

10

— Անդո, նանին քեզ մատաղ, հրեա հերդ կժերը կտանի...

* * *

Հայոց «Ժամը»:

Սպիտակ կամարներ և նկարներ՝ ոսկեզօծ շրջանակների մեջ:

Նուշիկի մայրը լալիս է... Մի քանի կանայք հեկեկում են, ինչպես կհեկեկան ուրիշի դագաղի վրա:

Մեր դասարանը երգում է տխուր երգեր, երկա՛ր, երկա՛ր...

Նուշիկի համար ենք երգում: Աղջիկը ձեռքերը խաշել է, ինչպես թևերը ծալում է սառած թռչունը: Գլուխը մի քիչ թեքել է և հանգիստ քնել: Երեսը առաջվա դեղժին է, բայց գլխավերևը կարմիր ծաղիկներ են և սպիտակ մոմեր: Ծաղիկների կարմիրը խաղում է նրա դեմքին, երբ թրթռում են մոմի կրակները:

20

Նուշիկի դագաղը հասարակ տախտակ է: Վարպետը լավ չի ունդել—մեխը երևում է:

— Ոտքը կծակի,— մտածում եմ ես և տխուր երգում Նուշիկի համար:

Անդոն չկա, նա չի եկել:

30

— Ես չեմ երգի... Զեմ ուզում:

— Դու քեզ անկարգ ես պահում,— բարկացավ ու-

սուցիչը: Իսկ Անդոն լուռ հավաքեց զրբերը: Դասարանն սպասում էր: Ուսուցիչը նորից պահանջեց, որ նա էլ միանա խմբին, որովհետեւ Անդոյի ձայնը զիլ է և քաղցր:

— Չե՛մ գա, — համառեց Անդոն:

Ուսուցիչը դասացուցակը ամբիոնին խփեց և զնաց ուսուցչանոց: Որտեղ որ է կգա ավագ ուսուցիչը:

— Անդո՛ւ...

— Ասացի չեմ գնա:

Մտնում է «ավագը»: Նա նրան անվանեց կամակոր,
10 չամառ, պահանջեց, որ խմբին միանա:

— Դո՛ւրս կորիր աշատեղից, — գոռաց «ավագը»: Աղջիկներից մի քանիսը գունատվեցին: Անդոն վերցրեց զրբերը և գլուխը բարձր բռնած անցավ նստարանների արանքով:

— Անպատկա՛ռ, — շարտեց նրա հետեից «ավագը»:

Անդոն դասարանի դուռը պինդ փակեց:

...Մենք ուղեկցում ենք դագաղը: Փոքրիկ փոս է: Կարծես ծառ պիտի անկեն: Դագաղն իջեցնում են: Հե-
ռանում ենք. մնում են մայրը և հարեան. կանայք:

20 Գերեզմանատանը շատ մանուշակներ են բուսել: Մենք մոռանում ենք Նուշիկին և փնջեր ենք կապում: Իբրեւ փոքրիկ դագան՝ պատի վրայից ներքե է թռչում Ան-
դոն: Աղջիկները նրանից փախչում են:

— Ես ուսումնարան էլ չեմ գնա՛, — ախուր կրկնում է իմ քնկերը:

* * *

Քաղաքից խճուղին դուրս է գալիս, սլաքի նման ձգվում, կամուրջի մոտ կեն տալիս, ապա ոլոր-մոլոր բարձրանում բարձր սարը: Ու գնում է, գնում է խճուղին, ինչպես գետը, բազմաթիվ լեռնային արահետների խառ-
30 նըվում են նրան, և ինչքան գնում է, այնքան շատ է ծեծ-
ված, այնքան հին է ճանապարհը, և բազմաթիվ բանակ-

ներ, ժողովուրդներ տրորել են ճանապարհը, անցել՝ մեկը հյուսիս, մյուսը հարավ:

— Բռնի էս ճանապարհը, գնա՛, գնա՛ ու չի վերջանա: Աշխարհը մեծ է, աշխարհը ծայր չունի:

Բրուտ Ավագը ինձ հողե փարչ է տվել և հողի մարդու օրհնություն:

— Մարավես՝ կխմես: Կուռդ դալար մնա...

Գիշերն անձրև է եկել, խոնավ է գետինը: Կառքը աղմուկ չի հանում:

Ընկղմվում է Դրնգանը, քարերը ծածկում են մեր 10 արևոտ թաղը, միայն գետափի տներն են երևում և ընկուզենիները: Եվ ինչքան բարձրանում ենք, այնքան խոյանում է Յից քարը: Նրա տակն են բրուտների քարանձավները:

Երեկոյան հորթերն եկան, նրանց հետ հորթարած Անդոն.

— Գնում ե՞ս:

— Հա՛:

— Գնա՛:

Տխուր է Անդոն: Հոգնել է, բայց չի գնում տուն: 20

— Էդուց հորթերն էն կուռը կտանեմ...

Կառքը բարձրանում է: Սարի վրա ամպ է նստում: Մեր թաղը չի երևում: Շուտով այս ամպը կիջնի սարի վրայով և կփռվի մեր ձորերի վրա:

Մեկն ամպի միջից վազում է, ձեռքով է անում, կանչում է: Զարմացած կառասպանը քաշում է ձիերի սանձը: Կառքը կանգնում է:

— Անդո՛, — և դուրս եմ թռչում կառքից:

Գյուղի երեխաները, երբ հրաժեշտ են տալիս, ոչ համբուրում են իրար, ոչ ձեռք են սեղմում: Նրանք նա- 30 յում են իրար, ինչպես մունջ մարդիկ: Հեռացողը հեռանում է, ով մնում է տեղը, նայում է նրա հետևից մինչև սարի հետևն անցնի կամ իջնի ձորը:

Կառասպանը մեզ բաժանեց:

— Ճանապարհին կուտեաւ,— և Անդոն իր տոսրակից հանում է բոված սիմինդր, որ ամեն առավոտ պատրաստում է Անա զիզին:

-- Ունեմ, բեզ պահի...

— Զէ՛, իմը ա՛ռ,— և զլորվում են անխմենր:

Ամպը կախվում է, Անդոն ու մեր հորթերը կորչում են ամպի մեջ: Զորը լցվում է կաթնագույն ամպերով: Քաց գետինը խլացնում է վազող ձիերի զոփյոռնը: Իսկ կառքը գնում է. լսվում է զանդակների ծխոցոցը. կարծես աղջիկները մանր ծափ են տալիս:

10

Հագնածությունը նինջ է բերում: Կլուխս հենում եմ մեկի տաք թևին: Քնում եմ, ինչպես ծիծեռնակի ձաղը մոր թևի տակ: Երազում կառքը ամպերի վրայով է թռչում, դեպի խոր երկինքը:

Ահա աստղերը... Նրանք մեծանում են, նրանք շարժվում են: Նրանք աստղեր չեն, այլ զեզին ու սպիտակ գառնուկներ, որոնք ձիերից խրտնած փախչում են, և զրնգում են նրանց պղնձյա զանգակները:

Աչքերս բաց եմ անում: Մթնում է, ուրիշ սարեր են: Մեր եկած տեղը ամպ է: Երեկ անձրև է մազում մեր արևոտ թաղի վրա:

20

* * *

Քաղաքը տափարակի վրա է:

Դեպի արևելք, ուր մինչև հիմա էլ մնում են անհայտ շենքի ավերակները, տափարակը հանկարծ կտրվում է, կախվում խոր ձորի վրա, որի անդնդում մոտյլ խոխոջում է մեր գյուղի գետը:

Տափարակը վերջանում է քարափի գլխին: Ուղղաձիգ ժայռերի լանջով ընկնում է սպիտակ արահետը, որ տաք անձրևից հետո շողշողում է կրաքարի փայլով:

Միայն մարդիկ են անցնում այդ ճանապարհով: Ոչ ոք չի կարող շալակին բեռ տանել այդտեղով: Նեղ է, դժվարին կապեր, օձապտույտ կեռամաններ: Իսկ ներքե՛ր՝

30

ձորի երկու ափին, այգիներ են՝ քարերի վրա, քարակույտերի մեջ: Զորը խոր է, ձորը տաք է... Մինչդեռ քաղաքի փողոցներում դեռ սեռացած ձյուն կա,— ձորից տաք գոլորշի է բարձրանում, և սառած օձերը սլառվում են քարերի փափուկ մամուռի վրա:

Զորն ահավոր է, ձորում ամալի տխրություն է:

Մի քանի քարափոր մարագներ կան, որոնց մեծ մասի դռները կանաչել են: Նրանց տերերը վաղուց չկան, խոնավ քարայրները նրանց մահից հետո տաք հարդի շեղջակույտ չեն տեսել: Մարագների առաջ հին թթենիներ են, դարձյալ անտիրական: Ով սիրտ ունի, ստքի ջլերը պինդ են, իջնում է կեռմաններով, թափահարում թթենին, և քարերի վրա թափվում է սպիտակ, սև ու կարմիր թուփեր:

Այգտեղ են կարանները...

Բնական խոռոչներ են, որոնք խոր դնում են քաղաքի տակ: Ո՛վ գիտե որտեղ է վերջը այդ մթին անցքերի: Ամառվա շողին այնտեղ սառն է, պատերը լպրծուն: Բազմաթիվ ոսկորների կան ներսը, ամբողջ կույտեր ժանիքների, ծնոտների, ողերի: Դուք վառում եք կավի ճրագը և կռացած ներս մտնում, չոքեշոր դնում, քարերի վրայով մագլցում, կորչում քարի հետևը: Դուք մեկնում եք ձեր ձեռքը մի գեղին կույտի, կարծում եք քար է, ձեր մատները խրվում են թաց ավազի մեջ, որ բարակ շերտով ծածկել է ոսկորների կույտը: Նվ ճրագի լույսի տակ շողշողում է վարազի փայլուն ժանիքը, ու սարսուռը քարայրի սառնության հետ թափանցում է ձեր ոսկորների մեջ:

Առաջներում քաղաքի տափարակը, մեր թաղերը, ամբողջ ձորը խիտ անտառ է հղել, մթին խոռոչներ ու թավուտներ: Մարդուց առաջ ձորերում ապրել են դադանները, և քարայրները եղել են նրանց որջերը:

Արևը թեքվում է սարի հետևը: Քաղաքում զարթնում է երեկոյան աղմուկը: Զորանոցների կողմից լսվում է գիշերահավաքի փողի ձայնը... Բոլորովին մոտիկ կող-

սում են մի դարպաս: Իսկ «ոռւսաց ժամի» ոսկեփայլ գմբեթն ու խաչը դեռ լողում են արևի ալիքների մեջ:

Քարափի վրայով լայն ճանապարհ է, որ գալիս է հեռ-վի ալիքներից, անտառից, մեր գյուղի ցրված հանգերից: Գյուղի ճանապարհն է, որ թեև քաղաքի փեշով է անց-նում, բայց չի տարբերվում գյուղի մյուս ճանապարհնե-րից: Նույն խոշն ու խուֆը, նույն քարերը, տաք փոշին, ջարդված հասկերը, շորացած խոտը և անասունների աղ-բը: Նույնիսկ գետինը գյուղի հոտն ունի:

10 Այդ ճանապարհը միայն մեր գյուղիցն է: Առաջ, երբ քաղաքը չկար, երբ բարափի կարաններում ապրում էր զանգուր մազերով լիսեմներ, մեր ճանապարհը հեշտ էր և անցնում էր այնտեղով, ուր քաղաքի բուլվարն է և «ոռ-սի ժամը»: Տարեցտարի ճանապարհը հետ է գցվել, և եթե մի քիչ էլ քաղաքը հրեր, գյուղի ճանապարհը պետք է ընկներ հեղեղատի վրայով:

20 Ամառ երեկոները սպիտակ շորերով աղջիկներ ու տղաներ գալիս են ու քարափի վրա նստում: Նրանք նվա-ղում են մանդոլին, կիթառ, նրանք երգում են ռուսերեն, ապա բարձր ծիծաղում են, և ձորի քարանձավներում նրանց առույգ ծիծաղն արձագանք է տալիս ահավոր կեր-պով, ասես ձորը քրքշում է նրանց հիմարության հան-դեսը:

Ելնում են աստղերը: Երեկոյան դեմ նրանք դեռ աղոտ են, բայց շարժվում են, կարծես տիեզերքի անհուն խորքերից նրանք մոտենում են մեզ, ինչքան միջնում է՝ այնքան ավելի մոտ են աստղերը, այնքան ավելի շողշո-ղում են՝ ղեղին, սպիտակ, կապույտ...

* * *

Անգոն սլաոկել է կողքի վրա:

30 Նրա գեմբը կոշտացել է, շրթունքները հաստ են: Վե-րին շրթունքի վրա դեղին աղվամաղը փայլում է, ինչպես նոր ծլած սիդախոտը: Աչքերն են առաջվանը՝ սև, ժիր, անհանդիստ: Նա սլոկում է խոտը, թափում է: Այդ նրան

Ճանճրացնում է. աշքն ընկնում է ծղնոտի փշրանքին, ծղնոտը մոտեցնում է շրթունքին: Հանկարծ լսվում է աղջկա հնչուն ծիծաղ: Ծիծաղում է մի առողջ կուրծք:

Գլուխս դարձնում եմ այն կողմը:

— Ճանաչեցի՞ր,— հարցնում է Անդոն:— Մաշոն է...— պատասխանում է և ծամծամում ծղնոտի կտորը:

— Թիֆլիս է կարդում... Երկու տարուց կվերջացնի գիմնադը:

— Իսկ էն տղերքն ով են...

էն մեկը Ներսես բեյի տղան է, էն երկուսը սմատ- 10
րիտեղի տղերքն են, էն կանգնածը Սոնան է:

— Նա մի դասարան ցածր էր:

— Ասում են լավ աղջիկ չի:

— Ի՞նչ է անում որ...

— Տղաների հետ միշտ գնում է բաղերը:

Այնտեղ կիթառ են նվագում: Մաշոն երգում է, մի
թավ ձայն մեղմ երկրորդում է նրան:

Անճանաչելի են թվում Սոնան, Մաշոն: Ինչպես
ընկզմվող քարը, իմ հիշողության մեջ դողդողում է մեր
դասարանը, ծիրանի ոսկեղօծ ծառը և ապա սուղվում 20
մոռացության խավար խորքը: Նրանք ուրիշ աշխարհից
են, մենք ուրիշ:

Առաջ էլ այդպես էր... Ատեղություն է ծնվում իմ
ներսը դեպի այդ խումբը, որ ուրախ նվագում է, երգում:
Եվ օտարի պես նայում եմ նրանց կողմը:

— Անդո, հիշո՞ւմ ես Նուշիկին:

— Նուշիկը լավ աղջիկ էր...

— Մայրը մեռ՞ում է:

— Հա՛, էլի լվացք է անում:

Մեր հարեանները հեռանում են, մեր խոսակցու- 30
թյունն ընդհատվում է: Մաշոն մեծացել, գեղեցկացել է:
Նայեց մեր կողմը, երեսը շրջեց: Նա թափ է տալիս փե-
շերը, ինչպես առաջ, երբ նստարանից վեր էր կենում:
Նրանք հեռանում են, մթնում դեռ երևում է Մաշոյի սպի-

տակ սիլուետը: Ինձ թվում է, որ նա գլուխը խոնարհում է և հիշում մեր դատարանը, մեր մանկությունը:

Էլ ուրիշ շատ զգացումներ են զարթնում իմ սրտում, ջերմ զգացումներ: Իմ սրտում էլ ատելություն չկա, և ես անստաբիլ չեմ: Ես միայն հաշտվում եմ միմյանց հաշտվող սպիտակ շորերով Մաշոյին:

* * *

10 Ամեն երեկո մենք հանդիպում ենք իրար նույն տեղը՝ ես ու Անդոն: Նա պառկում է կողքի վրա, ես նստում եմ քարին: Նա դեպի քաղաքն է նայում, դեպի գյուղի ճանապարհը, որով անցնում են այգիներից և արտերից վերադարձող հոգնած մարդիկ և եղներ:

Ներքեր, ուր հին մարագներն են, առավոտ կանուխ հավաքվում են մշակները: Անդոն նրանց հետ է: Քար են ջարդում և պայթեցնում են քարափները՝ նոր առվի համար: Անդոն գիշերը քնում է տախտակների վրա և հսկում է մուրճերի, քլունգների կույտը:

20 «Իլիստրիկի» են կառուցում Բաղիրովի տղաները: Նրանք քաղաքում տներ ու խանութներ ունեն, նրանց մեծ եղբայրը Բաքու հարստություն է դիպել և վերադարձել է մեր քաղաքը էլեկտրակայան կառուցելու քարափի տակ, ուր դեռ սահանքներ է գոյացնում:

Անդոն մշակ է, քար է ջարդում ցերեկը, երեկոյան ինձ պատմում է «Իլիստրիկի» մասին, մշակների մասին և այնպիսի բաներ, որ չեմ կարդացել իմ գրքերում:

30 Երբեմն ինձ հարցնում է իմ տեսած քաղաքների, իմ կարդացած գրքերի մասին: Ես նրան պատմում եմ գիտեցածիս ամենալավը, կարծես ընծայում եմ իմ վեպերի ամենագեղեցիկը, ինչպես երեխա ժամանակ: Նա տնտղում է իմ ընծան և կարծես զժպտի է, որ ուզածը չեմ պատմում:

Իսկ ինքն ինչե՞ր գիտի...

Վերի գյուղի ուսուցիչն ասել է, որ պատերազմը շուտ

չի վերջանա, և պիտի լինի «ահեղ հեղափոխութիւն», որ անտառում երկու զինված մարդ հարձակվել են փոստի վրա, սպանել են ստրաժնիկին, փոստը կտրել, որ ներքի կարանում գիշերը մինչև լույս կարտ են խաղում, որ միրգա Դավիթի տղա գիմնազիստ Վանոն ամեն օր հոր գախից փող է զողանում և տանուլ տալիս, որ մեր հայոց լեզվի վարժապետ Մինասի տանը «կոմիտե» է նրստում և նրանց ներքնահարկը լիքը զենք է...

— Ո՞վ քեզ ասաց, Անդո...

— Իմացել եմ:

10

— Զի կարող պատահի, վարժապետին իսկույն յբռնեն,— առարկում եմ ես:

— Վարժապետը զենքը հենց կառավարութիւնիցն է ստանում:

Անդոյի աշխարհն ավելի հետաքրքիր է, ավելի խորը: Մարդիկ երկուանում են իմ աչքին. վարժապետը ցերեկը շատ է տալիս, իսկ միանը իջնում է ներքնահարկը և չամփուշտ հաշվում, Վանին զրքերը թէի տակ առավոտը գնում է «սմատրիտի» տունը, իսկ գիշերը կարահում թուղթ է խաղում:

20

— Անդո, ուզո՞ւմ ես սովորել...

— Իմ սովորելը վերջացավ: Ապերը հրեն հիվանդ...

— Արի քեզ դաս տամ:

— Գիշեր-ցերեկ բանի էմ, ո՞նց սովորեմ... Հրես մոնտյորից Ռե չափողացա մի բան սովորեմ...

...Այն ամսը ես մենակ էի բարձրանում բրուտների քարայրը, նստում էի բրուտ Ավագի դռանը, ծերունին ցխտա ոտքով դարձնում էր չարիսը և անսպառ հետաքրքրութիւնամբ լսում իմ պատմածը: Երբեմն Չոլախն էր գալիս:

30

Ամպլամած մի օր մենակ իջնում էի բրուտների կածանով: Քարերը զտրւում էին գեպի խորխորատները, և նրանց աղմուկից վախեցած աղաւինները անհանգիստ ճախրում էին:

Ես զգացի մի ծանրություն, մի ծանր տխրություն: Կարծես մի բան հասել էր, ինչպես պտուղը, ահա վաչր պիտի բնկնի, և թեթևացած ճյուղը պիտի ձգվի: Ես չգիտեի, որ իմ սրտի ծանրությունն այդ մռայլ ձորերն էին, տխուր արահետը, որով շատ քիչ մարդ է անցնում: Ինչքան իջնում էի, այնքան արագացնում էի բաշկերս, կարծես հետևում թողնում էի այդ ծանրությունը:

10 Երբեմն, տարիներ ընդ մեջ, եղել եմ մեր թաղերում: Սակայն ամպամած այդ օրից հետո էլ չեմ բարձրացել բրուտների ճանապարհով: Ինձ պատմել են, որ այնտեղ էլ ոչ մի չարիս չի պտտվում, որ մի մեծ ժայռ փլվել և տակովն է արել այն բարաչրը, որտեղ աշխատում էր շուախ Եգորը:

* * *

Իմ հիշողության մթազնած հորիզոնի վրա ցցվում է դաժան մի պատկեր: Դժվարությամբ եմ ճանաչում դիրքը, կապակցում մարդուն ու շրջապատը... Մեր քարափն է, խավար ձորը, որտեղ ոչինչ չի երևում: Մյուս ափը լույս է: Քարերը սպիտակ են, ինչպես ձյունի կույտերը գարնան հալոցքի գիշերը: Կարմիր ու սև եղները նստել են քարերի մոտ, նրանք անշարժ որոճում են, և թվում է, թե քարերը կարող են եղներ դառնալ կամ թե եղները, եթե շատ նստեն, կքարանան: Մեկը փաթաթվել է մաշված կարպետի մեջ և բարի տակ բնել է...

20 Որքան պրպտում եմ, չեմ կարողանում որոշել, թե ե՞րբ եմ տեսել մթին ձորի լուսավոր ափը, կանաչ խոտերի վրա հանգստացող սև եղները:

30 Իսկ քարափի գլխին կանգնած սալերն իմ ընկերն է, բրուտի տղան: Նա սեղմում է իմ ձեռքը: Ես փողոցի անկյունից հետ եմ նայում: Դեռ կանգնել է քարափի գլխին, և դժվար է որոշել, թե որ կողմն է ուղղված նրա հայացքը: Նա ձեռնափայտ շունի, բայց կռացել է այնպես, կարծես ծնոտը հենել է փայտին:

Նույն կառքը, նույն ճանապարհը, որ շողշողում է

Ճիթի մեջ, ինչպես փրփուր ջուրը: Նույն զանգուլակները և ախտուր ձանձրույթը:

Եվ հանկարծ միջևում վառվեցին ճրագները, կարծես միանգամից լույսի ալիքներ ծփացին քաղաքի վրա, ինչպես քամուց ծփում է հասած արտը:

Ես մտածում եմ, որ Անդոն իջել է ձորը, Գամուրի ափերակ մարազը, որ կենդանացել է, խորացել, որովհետև ներսը մեքենաներ են դարսել և պողպատներ հագցրել ժայռերին: Հիմա բանտարկված գաղանի նման մոտորը մոնչում է խոնավ քարանձավում, որի կտուրից ջուր է կաթկթում: 10

Անդոն կրակ է արել դուրսը, մուտքի մոտ, որտեղ ջարը փորել են և խողովում օջախ սարքել: Նա պղնձե ռապսոդ թեյամանը կախել է կրակի վրա, և բոցը թրթրում է ձորում:

Շուտով բոլորովին կմթնի, օջախի կրակը կհանգչի, Անդոն կփաթաթվի մեքենայի ծածկոցի մեջ և հոգնած աչքերով մինչև լույս կնայի կարմիր լամպին, պղնձյա սլաքներին և փոկերին: Հոգնած կոպերը կծանրանան աչքերի վրա, սակայն նրա զգաստ լսողությունը կհետևի փոկերի աղմուկին: 20

Սարից փչում է սառը քամին: Կառքը բարձրանում է դեպի կատարը... Ներքևում թարթում են բազմաթիվ ճրագներ, նրանք հսկում են քաղաքի վրա: Ճրագները հանկարծ ուժեղացնում են լույսը, ապա մեղմում: Կառքը չորովում է սարի մյուս երեսը: Իմ մտքում հրաժեշտի խոսքեր են ասում քաղաքին, Գյունեյ թաղին, մեր Ցից քարին և իմ մանկություն ընկեր Անդոյին:

— Երեք անգամ եթե լույսերը սպիտակեն, ուրեմն մացիր...

30

Այդպես ասաց Անդոն, երբ դուրս եկանք քարանձավից: Նա ինձ համար էր անում, այդպես ինձ էր հրաժեշտ առաջի:

Երբորդ անգամ ես չտեսա, թե ինչպես հանդարտե-

ցին ձրագնեք: Քաղաքի վրա սպիտակ, կաթնաման լույս էր...

Սարի մյուս երեսը խավար էր: Կուսինը ցածր էր, և սարի կատարը ծածկում էր ձորը լուսնի սպիտակ մանդաղից: Կառքը՝ գլորվում էր ցած, լվում էր, լեռնադունդն էր իջնում, անհատակ անդունդը:

Այսպես անդունդում սուզվում էր մեր Գյունել թաղը, երբ իջնում էր խավարը, քաղաքը ողողվում էր առատ լույսով, իսկ գյուղում հանգչում էր վերջին կավի ճրագը:

10 Քարափի գլխից Անդուն նայում էր գյուղի կողմը և դառնացած ասում, որ սղինձն լարերը չեն անցնում գետի մյուս ափը, քարերի մեջ կորած մեր խավար գյուղը:

* * *

Իբրև վաղեմի պատմագիր, զոչացող ձեռքերով ես գրում եմ իմ պատմության վերջին էջերը: Հարկավոր է պատրույգը բարձրացնել, և մինչև ձեթը հատնի, ավարտել անկրկնելի օրերի պատմությունը:

Հիմա էլ մնում է մեր քարափը, իբրև հսկայի մատ՝ Յից բարը մեր թաղի գլխին: Ուզում եմ, որ այս անգարդ տղերք մնան այնքան, որքան կմնա մեր քարափը:

20 Վրա հասան դառնաշունչ օրերը, ինչպես ցուրտ աշուն: Արտերում հասած ցորենները ծլում էին, հողի մշակները մրսում էին խրամատներում և անվարժ ձեռքերով շարժում հրացանի փակաղակը: Արձիճն կարկուտը ծեծում էր քարերն ու քարափները, հրանոթի գնդակը շառաչելով պայթում էր ծմակներում, սարսափահար անում մարդկանց ու զազաններին, ջարդում զոչահար ծառերը:

Չոքից ձմեռը, մահվան նման սառն ու անողոր:

30 Քաղաքում զլգզված մաղերով մի մոնաչոր, մազութից սևացած շորերով, սանդուղքն ուսին, իբրև լապտերավառ, տնետուն է ման գալիս: Մի տեղ բուրբ սղինձն

Թեւերն էր կտրատել, մյուս տեղը դնդակը փշրել էր լամպը: Շրապնելը ճեղքել էր սյունը, սպիտակ բաժակները ցած էին կախվել և աղիոզորմ զրնգում էին, երբ քամին իրար էր խառնում թեկերը:

Մոնտյորն ամեն տեղ լինում էր: Նա լսում էր, թե ինչ են խոսում տներում հավաքված մարդիկ. նա տեսնում էր, ով ինչպես է ապրում: Մի անգամ նա տեսավ Մաշոյին ձյունի նման սպիտակ շորերով, մազերի մեջ՝ թառամած մանուշակներ: Նա իջնում էր սանդուղքով, մի սպայի հետ թեանցուկ, իսկ Անդոն կապկպում էր էլեկտրալարը: 10

Կինը գլուխը վեր բարձրացրեց: Նրա հայացքում կար պառն առարբերութուն, կարծես սյունի վրայից նայողը Անդոն չէր, այլ անմարմին մի խրտվիլակ: Սպան որսաց կնոջ հայացքը, զննող աչքերով նայեց վերև: Անդոն դանդաղ կապկպեց լարերը, աչքերը չհռացնելով սպայից:

Թշնամին էր, Լեռնա-Հայաստանի հետախույզ բաժնի սպան: Եթե նա գիտենար, որ բռնորովին մոտիկ, սյունի տակ ընկած կաշվե պայուսակի մեջ պահված թուղթը կմատնեի մոնտյորին, ինչպիսի գաղանային ուրախությամբ սյունից կիջեցներ նրան և կբշեր խոնավ զնդանը: 20

Երբեմն ճրագները թարթում էին երկու անգամ, երեք անգամ: Ամբողջ քաղաքն ընկղմվում էր խավարի մեջ, և ապա հանկարծ լույսերը բռնկվում էին: Անդոն էր այդպես անում, երբ նրան պատվիրում էր մեկը, որին Անդոն երբեմն տեսնում էր քաղաքի խուլ թաղերից մեկի ներքնահարկ տանը:

Եվ այդ գիշեր քաղաքի զանազան անկյուններից մի քանի հոգի զարտուղի ճանապարհներով, աչքինների տրանքով, իջնում էին ձորը: Հին քարանձավում ձեթի ճրագի լույսը ճոճվում էր սեացած պատերի վրա: Ճրագի շուրջը նստողների սովերները թրթռում էին պատերի վրա, 30

կարծես սավերները ճիշդ էին անում իրենց թևերը կտրելու ճրագից:

Ամենից բարձր խոսողը մի վիթխարի սղամարդ էր, որ ցերեկը իջևանատան կամարի տակ նստած պալա էր ձեռում: Մեղմ, շերմ ձայնով խոսում էր այն բնկերը, որ ապրում էր ներքնահարկ տանը և ցերեկը դնում էր սեակնոց: Նա հազորդում էր տեղեկություններ գինւոբների ու զենքերի մասին և հրահանգներ, որ ստացվում էին բնդհատակյա ճանապարհով: Երբեմն քաղաք էին գալիս գյուղերից և հետո հանքերից, գալիս էին զարաուղի ճանապարհներով, երբեմն օրը ցերեկով՝ իբրև ածխավաճառ, իբրև ձին պալատարի մոտ բերած գյուղացիներ:

Անդոն անխափան չէր լսում նրանց: Եթե ձորում մի շշուկ լսվեր, նա դուրս էր թռչում: Դրսի հսկողությունը նրա վրա էր: Նրանից լավ ոչ ոք չգիտեր ձորի ժայռերը, մութ քարայրները և նեղ արահեանքերը:

Բուքը խաղում էր ձորում: Մտած գալերը իջնում էին Դրնդանի անտառից, հաստատում մարդկանց հետքերը, մոտենում քարայրին: Ապա սարսափահար փախչում էին մեքենայի աղմուկից, լույսից, թեթև սուլոցից փախչում էին և նորից ոռնում բնի մեջ բնկզմած թաղերի վրա: Լուսադեմին քարանձավի մարդիկ մեկ-մեկ ցրվում էին: Նրանք նեղ առապարներով և այգիների ճանապարհով դնում էին դեպի քաղաքի լուռ փողոցները: Գնում էին և հետքերը կորցնում: Ձորն իսպառ աժալանում էր: Անդոն հանդգնում էր ձեթի ճրագը, պահում պատի ճեղքի մեջ և վերադառնում մեքենայի մոտ:

Երբեմն քորի տակից հանում էր սպաղիր առաջին լողունը, որ ստացել էին սուրհանդակի հետ: Նա փակում էր դուռը, թուղթը մոտեցնում կարմիր լամպին: Խունացած թուղթը արնագույն էր դառնում, և սև տառերը պողպատի սառնությամբ ասում էին.

— Խաղաղություն խրճիթներին, պատերազմ պալատներին...

Դրսում ունում էր բուրբ: Քաղաքի ու նրա բնակիչ-
ների վրա ծանրացել էր երկաթի խեղդող մի կափարիչ,
ծանր, ինչպես ձմռան խավար գիշերը:

Պայծառ վառվում էր միայն մի կարմիր ճրագ, որի
լույսի տակ մի երիտասարդ կամք հզորանում էր փշրելու
խավար կափարիչը: Ու նորից էր կարգում տպագիր թուղ-
թը բրուտի տղան, Անա զիզու շար Անդոն:

Հնչում էր լուսաբացը:

* * *

Այն պարնանը ձյունը դժվար վեր կացավ: Քարերը
մերկացել էին, բայց նրանց հյուսիսային կողմը դեռ 10
մնում էր ձյունը, որ լուսնյակ գիշերներին կապտին էր
տալիս:

Բրուտ Ավագը էլ վերև չէր բարձրանում: Գետերի
ճանապարհը փակ էր, ամեն քարի հետևը մահ: Էլ չէին
սունում ո՛չ գավաթ, ո՛չ կարաս: Նա Գյունեյ թաղի եզնե-
րի հետ ման էր գալիս տաք ձորերում: Մաշված եզները
կոշտ լեզվով լիզում էին կանաչ մամուռ:

Նրանք հոգնում էին և փնշալով նստում քարերի
արևադարձ կողմը, որոճում անշարժ, ինչպես քարերը:
Եզնարած Ավագը փաթաթվում էր կարպետի մեջ և կուշ 20
գալիս եզների արանքում:

Երբեմն եզները մոտ էր քշում ձորին: Դիմացը՝ մյուս
ափին, ամբարտախն էր, քարափի տակով անցնող առուն
և փայտե նովը, որով ջուրը շառաչով թափվում էր և
դարձնում «իլիսարիկու մաշինը»:

Ցերեկը քարայրն ամաչի էր, դուռը կողպ: Բրուտ Ա-
վագը նստում էր քարի գլխին, ինչպես մեկը այն հե-
քիաթային ձևերից, որ կերտել էր մութ տարերքի քմա-
հաճույքը: Այդ արձանացած մարդը ամաչի ձորի վրա
մաղում էր այն տխուր երգերից, որոնց հնչյունները 30
մաքուր են, ինչպես արցունքը և հնամյա, ինչպես ան-
տառի խշշոցը, գետի անվախճան գանգատը:

Բառեր չկային և ինչի՞նչ էր պետք բառը, երբ աչդ ձորում
ամեն ինչ նրան ասում էր որդու մասին, նույնիսկ բա-
րանձավի փակ դուռը, «ջախի սեպացած պատերը: Մի՞թե
բառը կարող էր անոթի գառնալ և պարփակել նրա հույ-
զերը, որ խռնվել էին, ինչպես վերելում փոթորիկի հանդի-
պած կոտնկների երամը:

~ ~ ~

10 Կարմիր բանակի 84-րդ բրիգադը վրան էր զարկել
լեռնաշղթայի երկարությամբ: Հյուսիսից և արևելքից
կարմիր գնդերը կիրճերով, ծերպերով առաջ էին գալիս,
փշրելով սպարապետի զորամասերի հուսահատ դիմադ-
րությունը: Արևմտյան ճակատում, ուր անխորտակելի
պարսպի պես կանգնել էր 84-րդ բրիգադը, առաջին թեթև
20 ընդհարումներն էին: Թնդանոթների երախները մունջ հա-
յում էին քաղաքի կողմը:

Օղակված քաղաքը դարձել էր ռազմական ճամբար:
Ու թեև վխտում էին զինավառված խմբեր, գայլավաշ-
տեր, սակաչն նրանց բոլորի գեմբին խարանված էր
անխուսափելի պարտությունը, ինչպես վախճանը՝ մա-
համերձի երեսին: Մի կանաչ հիզրա ջղաձգությամբ շար-
20 ժում էր ծանր մարմինը, կծկվում էր, ինչպես փախուստ
փնարող օձը:

Իսկ ռազմաճակատը մոտենում էր, ինչպես ամենհի
ալիք:

— Գալիս են,— ասում էին իրար: Ոմանք ավելաց-
նում էին «մերոնք», ոմանք՝ «նրանք», իսկ մնացածները
միայն հաղորդում էին, որ գալիս են:

Գիշերը քաղաքում լույսեր չէին վառվում: Կիալու-
սի՜ն էր ցոլում պղնձյա լարերի վրա և պարտեզներում
հասող ջինջ ասունների մեջ:

30 Ու մի օր, արևի հետ, թնդանոթի արկը թռավ քաղա-
քի վրայով և պայթեց զորանոցների մոտ: Առաջին պայ-
թյունը կարծես նրա համար էր, որ հաստատեր, թե գա-
լիս են...

ՏԿ-ըդ բրիգադը խոսում էր արձիճի լեզվով:

Սաստկացավ խուճապը: Գալստավաշտերը հրաման տաացան նահանջի ճանապարհը բռնելու:

Մարդիկ փակեցին դուռ ու լուսամուտ, ուժքեր ունեին դուռ ու լուսամուտ: Փողոցներից դեպի տները քաշվեցին նրանք, որոնց համար ղենքը ծանր բեռ էր: Զարթնեց իռլյար, թե շուտով նորից կառնեն մանգաղն ու գերան-դին:

Անտ զիզին քաղաքի փողոցներում մոլորվել էր վա-
խից, անհանգստությունից: Այդքան երկար նա երբեք չէր
եղել քաղաքի փողոցներում: Խեղճ մայրն ազահ լսում
էր այն ամենը, ինչ խոսվում էր առաջխաղացող բանա-
կի մասին:

Իր սենյակում, հետախույզ բաժնի սպան, ատամնե-
րը կրճտացնելով, պատմում էր գունատ Մաշոյին, թե
ամբողջ ձմեռը ձորից սիգնալ է տվել այն տղան, որ
իրենց տան առաջ լուռ ու մունջ կապում էր էլեկտրալա-
րը: Պատմում էր և պատուհանի վրա ամրացնում
գնդացիրը:

Իսկ շտապ ու շիվար Մաշոն լցնում էր սնդուկները,
կողպում, կապկպում: Նա լավ չէր հասկանում ամուսնու
առածը, ինչպես դժվար դասը...

* * *

Մյուս օրը լեռան հետևից հրետանին սկսեց ոմբա-
կոծումը: Քաղաքում այս ու այնտեղ լավեցին պայթյունի
որոտներ: Նկեղեցու խաչը թեքվեց, ճոճվեց, ինչպես ճյու-
ղը: Ապա հանկարծ րնկավ ընկուզենու վրա և խրվեց
գետին:

Միանգամայն անսպասելի կերպով ձորի կողմից
քաղաք մտան չորս ձիավոր: Նրանց առաջից գնում էր
մեկը, ոսկեգույն ձիու վրա: Նրանք մի վայրկյան կանգ-
նեցին քաղաքի սահմանագլխում, ապա, երբ որոտացին
թնդանոթները, նրանցից երկուսը քշեցին գերեզմանա-

տան կողմը, փութապես ելով փոքրիկ կարմիր դռնակները: Նրանք դռնակները խրեցին գերեզմանատան բլուրի վրա, որպես հրետանու նշանացույց: Ապա բարափի բաշով բշեցին գեպի կամուրջը:

Այս անգամ թնդանոթը խփեց ուղիղ բարափին: Քուրից կտորներ թռան գեպի ձիավորները: Ներքեից լսվեց սլայթյուն:

— Դռնակը շարժիր,— զուռաց Բսկեգույն ձիավորը, արագ նայելով ձորի կողմը:

10 Մուխի մեջ կանգուն էր էլեկտրակայանը:

Ու ձիավորը փրփրած ձին ասպանդակեց գեպի կամուրջը, որտեղով բազաբ պիտի մաներ կարմիր հեծելազորը:

Բսկեգույն ձիավորը ճեղքեց ամալի հրապարակը և բշեց կարճ փողոցով գեպի կամուրջը:

Այդ վայրկյանին պատշգամբից արձիճ տեղացի գնդացիորդ: Մի կին ճշաց:

— Վա՛յ, բալա ջան...

20 Ձիավորը թեքվեց մի կողմի վրա և կախվեց, ինչպես հնձած հասկը: Փրփրած ձին խրանեց ու սլացավ: Հեծվորի ոտքը մնաց ասպանդակի մեջ: Տար մարմինը քարեքար զիպչելով շաղ տվեց արյուն և ուղեղ:

Փողոցի մեջտեղը շնչահեղձ պատկել էր Անա գիպին և լիզում էր որդու տար արյան տոաջին շիթը... Լիզում էր հողը, արյունը, Լրեսը քսում էր գեանին և շանգոտում անմոռնչ գետինը:

* * *

Այն կողմերում ալժամ էլ գարնանն ամալ է նստում: Մեր Գյունեյ թաղը կորչում է, ամալի միջից Երեսում է ձից քարը: Բալց Երբ քաշվում է ամալը, Երեսում են քաղաքի տները կտուրները:

30 Ռուսաց «ժամի» տեղը կանաչ պարտեզ է: Ձորը փոխվել է: Այնտեղ սպիտակին են տալիս եկեղեցու տա-

շած քարերը: Նոր հիգրոկայանն է, արևառ և ընդարձակ: Քարափից ներքև է իջնում լայն ճանապարհը: Գարնանը դպրոցական երեխաներին տանում են ձորը և նրանց բացատրում են, թե ինչպես են աշխատում մեքենաները:

Նորոգ երկիր, նոր մանուկներ...

Դիպվածք ինձ էլ նետեց մեր հին թաղը: Ես հաստատ քաջերով կոխում էի այն ճանապարհները, ուր խաղալով անցել է իմ մանկությունը: Ահա նեղը, փրփրան ջուրը, բեղի թունավոր թփերը: Իմ ընկեր Անդոն ասում էր, որ օձերը իրենց չեղին պատրաստում են նրա տերևից: 10

Բիրլիական Հովքի նման խարխուլ տան առաջ նստել էր բրուտ Ավագը: Նա գրկեց ինձ և ինչպես կույրը, շոյեց գեմքս:

— Անդոն, իմ Անդոն...

Արցունք չերևաց նրա ցավից կծկվող գեմքի վրա, բլեկ ձաշնը խուլ հեկեկանքից դուրս էր: Կարծես աչքերի հետ ցամաքել էին արցունքի ակները:

Մեր թաղի գերեզմանատանը թաղված է Անա զիզին: Գերեզմանաքար չկա, ո՛չ գիր, ո՛չ հուշարձան: Գարնանը կանաչում է թումբը, մուլախոտերը խեղդում են վաղահաս ծաղիկներին, ասես ասպհով են, որ չի վարթնի Անա զիզին և նրա ոսկորն «զմալթին» էլ չի քաղհանի: 20

Երեկոները քարափին շարվում են ուրիշ աղջիկներ, նրանց մանդուկներ նվազում է նոր երգեր: Եվ երբ հոգնում են, սկսում են պարզ գրույցը: Տղաներից մեկը ցույց է տալիս ձորի ձեղքված քարը և սպասմամբ է բրուտի տղա Անդույի կյանքն ու մահը:

— Կարմիր հեծեղադրը քաղաք մտավ կամուրջի կողմից... Հրացանների վրա նրանք բերում էին Անդույի արշունոտ մարմինը:

Էլ ի՞նչ: Վա՞յր գնեմ գրիշս...

Թաց ինչո՞ւ են դուրս մտաներս այս ծով ուրախությունից: Որ ես ժամանակի խոր ծալքերից իմ թույլ

զրիչով վեր հանեցի իմ մանկութեան քնկեր Անդուլի հե-
րոսական գեմքը:

Ախ, ինչքան նոր Անդուներ կան այս թուիս պատանի-
ների մեջ, որոնք հին քարտիի գլխին, իբրև անգիր
զրույց, թերթում են սկզբի լույս էջերը:

Ահ հետ մի անգամ ես համայն աշխարհում մեր թըն-
դանութենքը հզորագույն կշառաչեն հին խոսքը.

— Խաղաղութիւնն խրճիթներին, պատերա՛զմ պա-
շտաններին:

Ս Ե Վ. «Հ Ա Յ Բ»

I

Հանգչում էր քաղաքի աղմուկը:

Կարծես գաշտ էր, ուր լուսաբացին՝ առաջին ավտոյի աղմուկից, սկսվել էր ճակատամարտի ժխորը, կեսօրին թեժացել, Երեկոյան դեմ միսկարները հավաքել էին պղինձը, դարբինները դարսել էին մուրճերը, լռել էին մեքենաները:

Երեկոյի տաք անձրևը նոր ծաղկած ծառերին, մայթի քարերին ու ծանր կավահողին բաշխել էր զով, պղտոր ջրի լճակներ ու ծանր ցեխ: Սպիտակ ամպերը սարերից սողացել էին դեպի քաղաք և անզլուխ կարավանի նման դանդաղ ու մունջ պտույտ էին անում փողոցներով, քսվում կտուրներին:

Տների բարձր հարկերը չէին երևում ամպի սպիտակ քույաների մեջ: Նրանք օրորվում էին, իրենց հետ օրորում տները, հեռազրասյուները, էլեկտրական լամպերը և նրանց ցուրը՝ անձրևաջրի պղտոր լճակներում:

Ամբողջ քաղաքի վրա բարձր աշտարակից ուղիղ թափում էր դարձանային երգի տաք ելեհչներ: Աշտարակի ներսը մի աղջիկ մաքուր ձայնով երգում էր բամբակի դաշտերի և հասած արտերի երգը: Բազմաթիվ ոռպորներ աչդ զվարթ երգը մաղում էին քաղաքի վրա:

Բարձրախոսների տակ խումբ-խումբ մարդիկ լուռ լսում էին, մշակը՝ հենված պատին, լրագրավաճառը՝ թերթերը թեի տակ, ազան՝ աղջկա թեր գրկած, կառապանը՝ «կոպյու» վրա, — նույնիսկ ձիերը կախել էին ականջները, բրախը էր գոլորշիանում նրանց մարմնից, ձիերը մրսում էին խոնավությունից, բալց նրանք էլ անշարժ լսում էին:

2

Լեռնը գլխավոր փողոցից ծովեց զեպի ձախ:

10 Անկյունում նրա ականջին ընկավ երգը, տեսավ լուռ լսողների խումբը: Նա գլուխը վեր բարձրացրեց և զարմացավ, կարծես առաջին անգամ էր տեսնում սլունին կապած բարձրախոսը: Երգը վրդովեց նրա մաքերի բնթացքը, բալց էր ծովեց զեպի նեղ փողոցը, մաքերի հոտանքը նորից մտավ ծանոթ հոտը: Ու գլուխը կախ գնաց, կոխոտելով թանձր ցեխը և անձրևաջուրը:

Թեի տակ պորտֆելն էր: Եվ նրա միտքը շարունակում էր աշխատել ալն թվերի և հաշիվների հետ, սրտնցից նոր էր բաժանվել:

20 Նա շատ անգամ է նստում մինչև կեսգիշեր ալն սենյակում, որի պատուհանից երևում է բազաբի մեծ մասը, բլուրները, ճանապարհները, որոնք կեռ ու մեռ գնում են, գնում են անվախճան՝ զեպի ուրիշ բազաբներ ու գյուղեր: Այդ ճանապարհներով Լեռնն ուղարկում է բազմաթիվ մեքենաներ զեպի գյուղերը և նրանց զաշտերը, որտեղ կա ջուր, արև և բրախը:

30 Այդ սենյակում Լեռնի գրասեղանն է: Նա փռում է բազմաթիվ աղյուսակներ, ցուցակներ, վերցնում է մատիար, գլուխը կախում նրանց վրա և հաշվում: Եվ գնում են տրակտորները, գոթանները, բաշում են երկաթե փողխերը, և շարքացանները զարնան խոնավ հողի մեջ թափում են սերմեր, ծլում է բամբակը, աղջիկները բազահանում են, ծաղկում է բամբակը, աղջիկներն իրենց գոգր լցնում են սպիտակ բամբակով, ու բամբակը գնում է

դատնալու գուշնդգուշն չիլ, աղջիկները հագնում են նախ-
շուն չիլը և երբ խաղում են նրանք, թրթռում է մարմինը,
բամին փոփոացնում է դեյրան, և ծաղկավոր դեյրան
ծփում է, ինչպես արար:

3

Լեոնը կանգնեց դռան առաջ, ձեռքը տարավ գրպանը,
շոշափեց բանալին, որ գրպանում տաքացել էր:

Բանալին դարձավ երկու անգամ, և ապակյա դուռը
բացվեց:

Մութ նախասենյակում նա վարժ շարժումով իր մըշ- 10
տական տեղը հանեց կալոշները: Մի փափուկ բան բավեց
ոտերին, մոռաց: Մաջիտա մայրիկի վանա կատուն էր:

— Փիսո՛ւ...

Կատուն հեռեց նրան մինչև սենյակի դուռը, ապա
ստաջիրը ներս մտավ, երբ Լեոնը քաշեց սենյակի դուռը:

Ճրագը վառեց և պորտֆելը զցեց սեղանին:

— Փիսո՛ւ...

Փիսոն մեջքը ուղցրեց. նրա ծովի գուշնի մորթը, որ
յուշի տակ ծխագուշն էր, ալիքաձև շարժվեց, ուսերից 20
մինչև պոչը:

Իսկ Լեոնը շշոյեց կաավի ուռուցիկ մեջքը: Կատուն
ցած թռավ թախտից և ծանր պոչը քարշ տալով դուրս ե-
կա:Վ սենյակից, իր կաավային դժգոհությունն արտա-
հայտելով խոով քայլքով:

Լեոնը նստեց թախտի ծայրին: Նա զգաց անտարբեր
հոգնություն և ինչպես օտարական սկսեց դիտել իր բնա-
կարանի իրերը: Աչքն ընկավ կանաչ ծաղկամանին, որ
կնոջ բաղուկի ձև ունի՝ բարակ մատները միացել էին
իրար, կարծես նրանք կենդանի մատներ էին և բռնել էին
գաշառային ծաղիկները փունջը:

30

Լեոնն ալիւի խոր դիտեց ծաղկամանը: Մինչ այդ նա
չէր նկատել, որ ծաղկամանը չի մերվում սենյակի մյուս
խրերին,— կոշտ և շներկած սեղանին, երկաթյա մահճակա-

լին, որի նման հազարները կան հիվանդանոցներում և զորանոցներում: Իսկ զրբերի դարակին հենած հրացանն ուղղափնի թշնամաբար էր թեքվել զեպի ծաղկամանը: Փողի բերանը դադաղած աչքի պես նայում էր կնոջ ապակյա մատներին:

Բոլոր իրերը իրենց կարճ և գորշ պատմությունն ունեին, բացի ծաղկամանը: Եթե նրա սենյակի իրերն իրենց կյանքը պատմեին, մահճակալը պիտի ասեր, որ ինքը երկաթից է շինված, չորս տարի վրան պառկել է վիրավոր զինվորների մարմինը: Ապա նրա վրա պառկել է կուրսանոր, մի համագումարի պատգամավոր, հետո երեք ամիս բնկած է եղել ձյունի և անձրևի տակ, մինչև քնկեր Լեոնի գալը: Թեթև նորոգումից հետո նա անխռով իր վրա պառկում է Լեոնի չորս փոփը:

Գրբերի դարակը կարճ կվերջացներ՝ «ուսի էր և դարձա դարակ»: Ենզանը կգանգատվեր իր կոտրած ոտքից և միկներից, որոնք ձմեռը բնում էին նրա ճարճրած տախտակների արանքում, որպեսզի ամառն անհանգստություն պատճառեն կենվորին: Միայն մահճակալի տակ բնկած շեմոդանն ու կողովը կարող էին պատմել արկածներով լի հանապարհորդությունների մասին:

Վերջապես պատից կախած մաշված գորգը կարող էր պարծենալ, որ իրեն գործել է Լեոնի մաշքը, որ բարձր քարտիների գլխին թառած գլուղում, արևի տակ իրեն փռում էին, և հավերք կոխոտում էին, մի երեխա շորեթխով գնում էր հավերքի հետևից, և երբ հավերք հեռանում էին, երեխան աշխատում էր բռնել արևի շողերի մի խուրձ, որ պսպղում էր գորգի վարդերի և նուռերի վրա:

Իսկ ծաղկամանը...

Նա օտարախոս էր, անախնկալ պաշտաններում՝ ձևորբերված: Փողոցում վիճակախաղ էր անապաստան երեխաների օգտին: Լեոնը հանդիպեց Լուսիկի քնկերուհուն և հարցրեց, թե ի՞նչ լուր Լուսիկից: Աղջիկը, որ վիճակախաղի կազմակերպողներից էր, հաղորդեց լուրը և նրա թևից քաշվելով մոտեցրեց սեղանին:

Հինգ տոմս միանգամից վերցրեց. երեքը՝ փուշ էր, մեկին բաժին ընկավ ռետինե ախկնիկ, մյուսին՝ ծաղկամանը: Տիկնիկը հենց այնտեղ նա նվիրեց մի փոքրիկ աղջկա, իսկ ծաղկամանը Լուսիկի ընկերուհին դրեց նրա պաշտատակը, խոստացավ ծաղիկներ բերել և ավելի մանրամասն պատմել Լուսիկի մասին:

Խոստացավ ու չեկավ

Այստեղ հրացանը կորոտար և կվշրեր ծաղկամանը, եթե նրա հետ կապված շխններ մի ուրիշ անձնավորություն, որի հանդեպ սենյակի բոլոր իրերը, նույնիսկ կողովն ու շամոդանը խորապես երախտապարտ էին, որովհետեւ այդ անձնավորությունը ամեն օր սրբում էր նրանց փոշին և տեղափոխում, երբ արեւը անհանգստացնում էր:

Այդ Մաջիտա մայրիկն էր, որի այդ սենյակ մասնիկը եղավ ծաղկամանը բերելու մյուս օրը: Ներս մտավ պառավը, Վանա կապույտ փիսոն հետեից: Կատվի ռանաձայնն ավելի լսելի էր, քան Մաջիտա մայրիկի թեթե քայլերը:

— Էսնա խորոտ ի,— ասաց պառավը և առանց հարցնելու ծաղկամանի մեջ խրեց հասարակ ծաղիկների մի փունջ:

Սենյակի տեսքը միանգամից փոխվեց: Նույնիսկ լերկ պատերը զվարթացան, որովհետեւ արեւը ծաղիկների և ծաղկամանի սավերը զցում էր պատի վրա: Կարծես գրքերի հետեւ թաքնվել էր մի կին և վեր բարձրացրել մերկ բազուկն ու ծաղկեփունջը:

Միայն մանկավյան գորգի վարդերը դժգոհ էին: Թարմ և իսկական ծաղիկները խլում էին նրանց առաջնությունը:

4

Վանա փիսոն խռոված դուրս գնաց և նորից ներս մտավ, խաղալով Մաջիտա մայրիկի կծիկի հետ:

— Իկե՞ր ես, տղա: Չայ պիլե՞մ:

— Եթե տաք է:

— Տաք է: Խալիվոր նոր խմեց... Գենա զողցուց իմ յսեղծ: Իմ ճար ի՞նչիս կեղնի, Լեոն:

— Նա զանգահարել էի բժշկին, շեկա՞վ:

— Նկավ, աստծու լուս խասնի էնոր մեռելաց... Գեղ իտուր. էլմ էնի... Լերդն ի ասաց,— և ասյա դառնալով կատվին,— քելի, փխտ՞, քելի՞, չայ պիրենք...

10 Հիվանդը պառավի ամուսինն էր, նույն միջանցքում ապրող ղերձակը, որին համարյա բոլոր տնվորները, մանավանդ երեխաները, «պապեն» էին կանչում: Նիհար, քնքուշ դիմագծերով մարդ էր «պապեն», ամբողջ տարին նույն մաշված վերարկուն ուսին, նույն բրդե շալվարը, որ բազմաթիվ կարկատաններից ծանրացել էր:

Մաջիտա մայրիկը և «պապեն» Բաղդադից եկած դաղթականներից էին: «Պապեն» լռիկ էր, ավելի հաճախ երեխաների հետ էր խոսում: Մեծերին տեսեւելուց մի կողմ էր քաշվում, կարծես ամաչում էր: Իսկ Մաջիտա մայրիկը, կամ ինչպես «պապեն» էր ասում, «հանըմը», հաճախ էր բակ դուրս գալիս և զրուցում հարեւանուհիների հետ:

20 Նրա խնամքի առարկան հավերն էին, որոնց համար «պապեն» բաղկում բուն էր շինել: Հավերը նրա երեխաներն են,— ծիծաղելով ասում էին հարեւանները:

Նրանք շատ սխալ չէին: Մաջիտա մայրիկը ոչ միայն կերակրում էր, այլև հավերին խոսեցնում էր: Նրա հավերը անուններ ունեին, բնավորութուն:

— Էսօր Կապուտոս քեֆսըզ էր, կուտ փսկի չկերավ:

— Խմոր թալե առաջը...

— Էն իմանալով խորոզը շարչեր ի գիշերը,— զայրանում էր Մաջիտա մայրիկը:

30 Եվ ամբողջ բակը պիտի իմանար, որ «խորոզը շարչարել է կապույտ հավին», որ հերվա թխսամայրը ձուի է նստել, որ «էն կանգար կուտ կուտի անիրավ Չալը, մի խատ ծյու չի թալի...»:

Մաջիտա մայրիկը սպառնում էր Չալը մորթել, բայց անցնում էր գարունը, ամառը, հավերը պառավում էին,

ծանրանում, իսկ նրա սպառնալիքը չէր իրագործվում։
Հալը մեռնում էր բնական մահով, սպառավը լաց էր լի-
նում ճշմարիտ և անարատ արցունքով։

Նրանց կյանքի սկիզբը պարզ և հանդարտ էր հոսել։
Ապա հանկարծ սեւացել էր երկինքը, սեւացել էր և գետինը,
պայթել էր ջարդը, հրդեհը, զաղթը։ Անցած ճանապարհ-
ներին թողել էին բազմաթիվ անբար զամբարաններ, ո-
րոնց մեջ ամփոփված էին սովից, սրից, տալից և ծարա-
վից մահացած մշակներ ու մանուկներ։ Բաղդադում «պա-
պեն» ստացել էր տենդ, որից հյուծվել էր և դեղնել։

10

Փոխադրվելու առաջին օրից «պապեն» ու «հանրմը»
սկսել էին անկաշառ բարեկամութուն կեննի հետ։ Մաջի-
տա մայրիկը ավելում էր նրա սենյակը, սրբում էր փոշին,
երբեմն թել էր առաջարկում, փոխարենը կեննը հատու-
ցում էր բժշկին զանգահարելով, բնակարանի լույսի և
առօրյա ալլ կարիքների օգնելով։

— Մաջիտա հանրմի հոգևորդին է կեննը,— ասում
էին հարեանները։ Իսկ սպառավը խանդաղատանքով էր
խոսում նրա մասին, ակնածությամբ տալիս նրա անունը
և նույնիսկ հարեանների առաջ պարծենում ալլալիսի

20

«Պապեն» նրա սենյակը ոտք էր կոխում ամիսը մի
կամ երկու անգամ և բավականանում էր բարեկով։ Իսկ
մայրիկը պատմում էր իր աշխարհից, որի սահմանները
հասնում էին մինչև դարպասը։ Մանր պատահարներ,
կցկտուր խոսքեր, հարեանի տան լսածը և վերջապես հա-
վերի գլխովն անցածը,— ահա նրա զրույցի առարկան։

Սակայն կար և մի մտերիմ «թեմա», որի շուրջը
Մաջիտա մայրիկի խոսակցությունը ակնարկներից այն
կողմը չէր անցնում, և որին կեննը պատասխանում էր

30

5

— Դհա կուղե՞ս...

— Չէ, մայրիկ, տաքացա։

— Տնաւեր, էն կազախի կիսու շափ է՞լ չկաս... էն կանդար շայ, ես իմ աստված, հովատաւու շի...

«Ղաւախը» նույն միջանցքում ապրող բարձրահասակ բուս ուսանողն էր, որից Մաջիտա մայրիկը քաշվում էր։ Ոչ մի բառ ուտերեն չիմասնաւով, Մաջիտա մայրիկը մտերմացել էր միայն նրա փոքրիկ աղջկա հետ, որի թեկից բռնած երբեմն տանում էր հովաքնի կողմը և կուտր տալիս աղջկանը, որ նա ցրի։

— Կցե՞մ։

10 — Չէ, մայրիկ,— և Լևոնը տեղից վեր կացավ։— Էսօր ոտքս ցավում է։

— Յարաւու ո՞տքդ է...

— Հա՛։

— Ոսկորն է... Եղանակ որ նամացավ, իսա ոսկորիս մեջն է։ Որ արե էլավ, օդը չոր՝ հե՛շ...

Մաջիտա մայրիկը բաժակը վերցրեց, սեղանից սրբ-բեց շաքարի փշրանքը։ Լևոնը մոտեցավ զրքերի դարակին, մեջքը դարձրեց դեպի սպառավը։ Չէր երեւում՝ զրքերի՞ն է նայում, թե ծաղկամանին։

20 Պառավի մտքովն անցավ, որ առիթը հարմար է ավելի որոշ ակնարկելու նրա մասին, բայց այդ բոլորին Լևոնը հանկարծ շրջվեց.

— Խոնավ է, բայց լավ գիշեր է...— և կարծես ինքն իրեն վերջացրեց.— քնել չեմ ուզում, թեև շատ եմ աշխատել...

— Գարուն է... Անուշ օր կբացվի վաղ։

— Ամպած է երկինքը։

— Մասսի կլոխ սարդ ի... Լուսո մոտ լուսնակ կել-նի...

30 — Այո՞ո՞...

Այդպիսի անորոշ բացականչություններից Մաջիտա մայրիկը խորշում էր։ Նա աչնքանն էր հասկանում, որ այդ բոլորին Լևոնի միտքը անմատչելի հեռուներն է։

— Քեի՛, փիսո՛...— Կատուն մուռաց։ Լևոնը մատնե-րով թմբկահարում էր դարակի տախտակը։

— Նայի, որ «սպասեն» շուտ առողջանա...

— Ղուրբան քեզի, Լեոն, օր շուրիլուս միտքս էտա ի:

Նվ պառավը դուրս գնաց «բարի գիշեր» ասելով: Միջանցքում փոշմանած կանգնեց և հանդիմանեց իրեն, որ առիթը բաց թողեց և ակնարկ չարեց, որ Լեոնին պակասում է «խորոտ կնիկ», որսեհազի օրերը ուրիշ լինեն, ուրիշ...

Իրոք որ Մաջիտա մայրիկը կորցրեց ամենահարմար առիթը, որովհետև Լեոնի վրա իջել էր այնպիսի խաղաղ ժամ, երբ մարդ բացում է ներսը և հանդարտ թերթում, ինչպես իմաստուն մի գիրք:

Գարնան գիշերն էր առիթը, ռադիոյի երգն էր դաշտերի մասին, թե՞ ծաղկամանն էր,— դժվար էր ասել: Գուցե բոլորը միտսին, ավելացրած այն դո՛ւ տրամադրություներ, որ ունի մարդ, երբ հաջող ավարտում է աշխատանքը: Գուցե և ուրիշ մոլթ բան, ինչպես բողբոջի՝ բացվելը, ջրերի խոխոջը:

Լեոնը բաց արեց պատուհանի փեղկը: Սառը քամին ներս խոտեց հողի խոնավ բույրով: Մի րոպե թարմացավ ճակատը: Մոտեցավ սեղանին, քաշեց արկղը:

Թղթերի, բլոկնոտների, նամակների և նկարների խառնիխուռն կույտեր էին: Կային նազանի փամփուշտներ, որսորդական դատարկ պատրոններ, զմուռսի կտորներ և այլ անպետք ու պիտանի մանրուք:

Նա հետ տվեց մի փաթեթ: Փոքրիկ թերթիկի վրայից իրեն էր նայում Լուսիկը, այնպես, ինչպես այն տարին:

— Շուտով երեք տարին կլրանա,— մտքում ասեց Լեոնը:

Նվ այն, որ շուտով երեք տարին կլրանա, այն, որ Լուսիկի բաց ճակատին մի խոպուպ էր կախվել, որ նրան խանդարտում էր զրեւ, և այն անկրկնելի դարունը,— այդ ամենը նրա սիրտը վրդովեցին անհանգիստ հույզերով: Նա աչքին մոտեցրեց նկարը, ապա դժվարությամբ հետ տա-

դավ, պահեց թղթերի տակ, թափով հետ մղեց սեղանի արկղը: Թափից մեղմ զլնդաց կաթնագուլջն լուսամփոփը:

Լեռնը տեղում կանգնեց, ձգվեց, մկանները տրաք-տրաքվեցին: Մի ախորժ ջերմություն զգաց, և չքացավ անհանգիստ վրդովմունքը:

— Քունս չի տանում... Գնամ Ասաքի մոտ:

Նայեց ժամացույցին. ժամանակ կար: Կարծես այն, որ ժամանակ կար, ավելի հաշտ դարձրեց իրեն այդ վրդովմունքի և վերհիշողության հանդեպ:

10 Եվ վարագույրն ընկավ ծածկված նկարներից: Առաջին պահ նա զարմացավ. ինչքա՞ն բան է հիշում Լուսիկից: Իսկ ինքը կարծում էր, թե չնչին են հետքերը:

Նկարներ են՝ կախված հիշողության պատից: Ահա կատաղած պղտոր գետը ձորի մեջ: Դեղին քարերը փրփուրի միջից ցցել են իրենց շողշողուն գլուխները: Այդ քարերի վրայով, պղտոր գետով անցնում է ինքը, Լուսիկի թևից բռնած: Եվ դեռ քրքում են: Ահա Լուսիկի ոտը սայթաքեց, բիշ մնաց գլորվեր փրփրած ավազանը: Գրկեց մեջքը և ցատկեց ափը: Չոր ցախ ժողովեցին, փոքրիկ խարույկը թեժացավ, փռեցին Լուսիկի թաց գուլպաները: Իսկ աղ-
20 ջիկը բոբիկ ոտերից դրել էր տաք մոխրի վրա: Բոցը խաղում էր աղջկա մեծիկ սրունքների աղոտ հայելու մեջ:

Այս նուրբ նկարը... Լուսնի տակ ճանապարհը սպիտակել է, կարծես մաքուր գետ է հոսում մութի մեջ: Հորիզոնի խորքում շողշողում է Արարատի սպիտակ գլուխը, Կապույտ երկնքի կոր հայելու խորքում արտացոլվում է ուրիշ գաղաթ:

Սայլը ճռռում է ամառվա հանգով: Գյուղից են գալիս: Բացօթյա միաինգ էր, իրիկնաղեմին երգ ու պար:
30 Ոմանք ոտով են: Աղջիկները սայլի վրա են: Լուսիկը երգում է.

Նռան կլեպ պոռոզ,

Նեյնիմ, ամա՞ն-ամա՞ն...

Երգում է հոգնած, բարակ ձայնով: Սայլը ճռռում է երգի հանգով, օրորալով զնում են եղները:

Այս մեկը խավար է: Այս ամենատաք նկարն է: Գուշ-
ները կարծես դողում են, ինչպես Լուսիկի շրթունքները,
երբ ծաղկած ծիրանխեների փողոցից մտնում էին լուսա-
վոր պողոտան:

Ծաղկած ծիրանխենների փողոցը... Նույնիսկ փողոց չի
կարելի հաշվել, որովհետև ծայրը հետզհետե բաժանվում
է նեղ ճանապարհների, որոնք պատերի արանքով տանում
են դեպի այգիները և այնտեղից ձգվում լերկ բլուրի առա-
պարները, ուր դարնանը մակաղում է քրդերի ոչխարը:

Այս նկարը խավար է, որովհետև նրանք մութն ընկ- 10
նելուց էին մանում այդ փողոցը, որի բնակիչները արևի
մայր մտնելու հետ փակում էին տների և պարտեզների
փոքր դռնակները: Փողոցը մինչև լուսաբաց մնում էր
նրանց ու նման դուշգերի, որոնք իրար չէին ճանաչում,
լռում էին, երբ լավում էր ոտնաձայն և քաշվում էին այն
խորշերը, որտեղ մութն ավելի թանձր էր, և ծիրանի ճյու-
ղերը ծածկում էին լուսնյակի ու աստղերի լույսը:

Լավում էր մի ոտնաձայն, Լուսիկը սեղմվում էր նրա
թևին, շունչը սրահում: Անցորդը ուշ մնացած մարդ էր, 20
որ շտապում էր փոքրիկ դռնակներից մեկը բախելու և
կամ հարբած էր՝ գնում էր օրորալով. գնում էր՝ կամ հաշ-
հոյում, կամ տխուր երգում:

Պատի տակ առուն էր, երեսը բաց, ջուրը սառը: Սա-
րերից էր զրորվում առուն, և նա բլուրի այգիներում շա-
ռաչում էր իբրև լեռնային վտակ: Իսկ հետո ներքի տա-
փարակում, բրնձի ու բամբակի դաշտերի մեջ, նրա շա-
ռաչը մեռնում էր, և հանդարտվում էր աղմկոտ խոխոջը:

Նրանք նստում էին առվի հզրին, և երբ հանգչում էր
զրույցը, լուռ լսում էին ջրերի ձայնը: Նայած թե ի՞նչ էին
խոսել, Լուսիկն ի՞նչ էր ասել: Լեռներ սրտենդել էր նրա- 30
նից, թե երկուսն էլ ոգևորված խոսել էին սովորելու, աշ-
խատանքի և ո՞վ դիտե էլ ի՞նչ պայծառ ապագայի մասին:

Եթե սրտենդել էին, թվում էր, թե առուն էլ շարացել
է... Երբ խոսք էր լինում, որ պիտի բաժանվեն, որովհետև

Հետոնք գնալու էր Մոսկվա սովորելու, կարծես առուն վըշտակցում էր կուսիկին, իսկ երբ ծիրանիների տակ զրույցը դառնում էր առօրյա՝ դժվար աշխատանքի և պայքարի շուրջը, լսելի էր, թե ինչպես ակիքները խփում են քարերին, որոնք խանդարում էին նրանց անարգել ընթացքը:

10 Եվ ինչ խոսել էին՝ ջուրը տարավ: Համբույրները, հանաքները, այն, որ կավն պատը փռշտտում էր կուսիկի գեյրան, շունը, որ ցած թռավ և նրանց վախեցրեց, — բոլորը շքացել են, մնացել է ջինջ հիշողությունը և մի կըսկիծ, որ երբեմն մրմուռում է, ինչպես ոտքի սպին: Սակայն այդ սպին նա տեսնում է, շոշափում է, և մեղմում է ցավը: Իսկ այն մյուսի հետքը... Այ, հենց հիմա. շրթունքները չեն առում, բայց մտքում կրկնում է.

— Ինչքան լավ աղջիկ էր կուսիկը...

Մտքում կրկնում է, կարծես թե այդ լավ աղջիկը մեռել է: Բայց կուսիկը կա. շուտով ինժեներ կդառնա այն քնքուշ աղջիկը: Նրա մատները գծագրելու են, նրա հատակագծով տներ են շինելու:

20 Այսպես հասարակ եղավ բաժանումը:

— Ցտեսություն, ընկեր կեո՛ն...

Առաջին և վերջին անգամ նա այդպես ասաց: Իրեն ուղարկեցին շրջան, աղջիկը գնաց Մոսկվա: Հետո ի՞նչ... Խնդրել է, գուցե թե հաջողվի և ինքն էլ գնա: Բայց այնտեղ կարո՞ղ է կրկնվել ծիրանիների փողոցը...

30 Անցյալ տարի Հետոնք մի անգամ անցավ այդ կողմերով: Պատահաբար եղավ... Փողոցի աջ կողմը բարձրանում էին նոր տները: Նրանց մի մասը կիսավարտ էին: Փողոցի երկայնքով շարել էին կապույտ որձաքարը: Մնում էր ծիրանիների փողոցի ձախ պատը, պատի հետևը՝ ծառերը: Նույնիսկ տեսավ առուն և այն պատըշգամբը, որի տակ մի անգամ հորդ անձրևից պատասպարվել էին:

Ցերեկը, աշխատանքի ժամերին, նա հիշում էր կուսիկի խոսքերը, երեկվա պատահածը, ուրախությունից և

երիտասարդական ավլումից ժպտում էր ինքն իրեն, և ավելի թեթև էր ընթանում աշխատանքը: Եթե սենյակում մարդ չէր լինում, նա երբեմն սուլում էր... Սուլում էր և հեռախոսի փողի մեջ ու խնդրում էր, որ հուսիկը փողը պահի ախանջի մոտ:

Նրա հիշողության մեջ տաք ներկերով այդ նկարն էր, ծաղկած ծիրանիները, երեսը բաց առուն և կապե բարձր պատերը, որ պարփակում էին իրենց մեջ և՛ խոխոջ, և՛ ծաղիկների բույր, և՛ անթափանց լռություն: Կարծես քաղաքը և նրա ձայները չէին հասնում մինչև այդ խուլ փողոցը: 19

— Կշտացա՞ր, — ծաղրի տոնով հարցրեց Լևոնը և տեղից վեր կացավ: Կարծես ուրիշն էր հիշողը, և նա համբերությամբ սպասում էր, որ այդ ուրիշը հապուրդ տաներեւի թերությունը:

Վարապույրն իջավ նկարների վրա:

Սենյակի մեջտեղը կանգնել էր ուրիշ մարդ: Նրա աչքը ծաղկամանի վրա չէր, ոչ էլ միտքը՝ ծաղկած ծիրանիների փողոցում: Սենյակի մեջտեղն այն մարդն էր, որի մասին ոմանք ասում են, թե բնավորությունը խիստ է, նույնիսկ կոշտ: Նա տոկուն և համառ աշխատողի համբավ ունի: Այն հարյուրները, որոնք աշխատում են նրա հետ, զարմանքով են պատմում նրա անսպառ եռանդի մասին: 29

Նրանք գիտեն, որ ընկեր Լևոնի ամբողջ եռանդը լափում է հաղարավար մեքենաների հայթայթման և մատակարարման բարդ աշխատանքը: Յերեկը բազմաթիվ մարդիկ ներս են մտնում նրա սենյակը: Հեռախոսները զանգահարում են, աղմկում են զոները, մեքենադուհիները, մարդիկ: Մի տեղից հեռագրով պահանջում են տավոտ և բենզին, ուշանում է տրակտորների տեղափոխումը, և ահա թափվում են ահազանգի հեռագրեր, որ հողը եռում է, կորչում են օրերը: Եվ հարյուրավոր վայրերից այսպիսի բազմաթիվ թեւեր, ինչպես ճառագայթներ, կենտրոնանում են այս կիզակետի մեջ: Ներս ու դուրս են մտնում 30

մարդիկ, որոնք եկել են շրջաններից, աշխատանքի վայրերից: Ահա մեկը մանվածապատ սկսում է «նաղլը», իսկ կեսը մի քանի շեշտակի հարցերով տեղն է գցում խոսակցությունը: Լսում է նրան, հեռախոսը զանգահարում է նորոգման արհեստանոց, և մտքի խորքում միաժամանակ բարձրանում է նոր խնդիր, նոր աշխատանք:

Սենյակի մեջտեղը ահա այդ մարդն է, որի մի օրը վերջացել է, և ահա վերադարձել է տուն՝ հանգստի: Կրացվի առավոտը, և հարյուրավոր մարդիկ նրան կաես-
10 նեն նույն տեղը, նույն մտադրազ զեմբով:

Միջանցքում կախված է շինելը: Դուրսը խոնավ է: Կեսը հագնվեց և կոճկվեց մինչև վերջին կոճակը:

Տաք շինելը ձգում է մեջքը, և այդպես նա իրեն կայտառ է զգում:

Հանգցնում է լույսը և զգուշությամբ բացում ապակյա դուռը: Հարեանները քնել են: Միայն «զառախի» ձայնն է լսվում: Երեխ կարդում է:

6

Դիմացը՝ փողոցում, էլեկտրական խոշոր լամպն է:
20 Սպիտակ մշուշը շարժվում է վերերով: Նա շարժվում է, իսկ թվում է, թե օրորվում է լամպը: Եվ մշուշը մտղում է նուրբ անձրև:

Կեսը գոհ է, որ վերցրեց շինելը: Եվ գոհունակությունը նա արտահայտում է ձեռքերը գրպանը կոխելով, Թեհրն ավելի սեղմելով իրանին:

Նա գլուխը վեր բարձրացրեց: Դիմացի սպիտակ տունը ձգվել էր և մշուշի մեջ ավելի բարձր էր թվում: Վերի հարկում մի քանի պատուհաններ լուսավոր էին. նրանք մշուշի միջից էին երևում, և կարծես մի ուրիշ տան հարկ
30 էր:

Մշուշն անցնում էր ծվեններով: Ահա մի ամպի վերջին քուլաները՝ շղարշի նման թափանցիկ: Նրանց արան-

քից երևում էին աստղերը: Իսկ Արարատի լերկ կատարը շողշողում էր աստղալուսից:

— Ճշմարիտ էր Մաջիտա մայրիկը... Վաղը արև պիտի անի:

Լևոնը մայթի վրայով գնաց դեպի վեր: Առվի եզրին երիտասարդ լորիններ էին, իրարից հավասար հեռավորության վրա: Նա հիշում է, որ աշնանը տնկեցին բարակ լորինները: Գարնանը նրանք ծաղկեցին, բացի մեկից:

Երրորդ գարունն է: Տասը գարուն հետո նրանք այնքան կբարձրանան, որ կհասնեն երկրորդ հարկի պատուհաններին, և մարդիկ լորինների հովի տակ անց ու դարձ կանեն: Փողոցը կդառնա անփոշի, մաքուր, լորինների փողոց, նրանք էլ կծաղկեն, ինչպես ծիրանին...

Լևոնը ձեռքը մեկնեց մի ծառի, մատներով սեղմեց: Մասին ոչինչ չասաց, որովհետև ծառի հետ չեն խոսում, բայց եթե խոսեր, նա աշխատանքի մարդու անսահման ուրախությունը պիտի հայտնեք, որ ծառերը մաքրում են օդը, հով են անում և շոյում են աչքերը:

Նա կտրեց փողոցը, դգուշովյամբ կոխելով անձրևից թրջված և լապտերների լուսից փայլփլող սալաքարերը: Դիմացը վիթխարի շենքն էր, որի կեսը դեռ չէին ծածկել: Մի քանի պատուհան արդեն լուսավոր էր:

Լևոնը փողոցից նայեց: Դեռ չսվաղած սենյակում սեղանի վրա գլուխը կռացրել էր Սողոմոնը: Նա կամ հաշվում էր, կամ գրում: Միայն ձեռքն էր շարժվում:

Խճուղային վարչության Սողոմոնը՝ հաղթանդամ, ծանրախոս, դանդաղաքայլ: Երկու օր առաջ կոմիտեի նիստում նրա զեկուցումն էր: Մի քիչ «սեղմեցին»: Սողոմոնը նեղն էր ընկել: Լևոնն էլ ուղեց խոսք վերցնի և ավելացնի, որ ճանապարհների նորոգման վրա անհրաժեշտ ուշադրություն չեն դարձնում, որ շատ գյուղեր տրակտոր և շարքացան չի կարելի տանել միայն ճանապարհ չլինելու պատճառով, բայց ականջին հասավ Սողոմոնի ռեպլիկը՝ ուղղված մի ուրիշին:

— Բուշե չկա, բուշե... էդ անդերը չինչավ շինեմ...
Հոգնած ժողովը ծիծաղեց նրա բարբառի, նրա պար-
զամտության և գայրուցի վրա:

Բայց և այնպես նույն օրը Լեոնը զանգահարեց նրան:
Պատուհանի Լաւից երևում էր Սողոմոնի գլխիսը:
Լեոնը հիշեց այն նիստը, սաղայն միտքը թռավ հետ, քա-
ղաքացիական կոիվների տարին, այն լեռնոտ գավառը,
որտեղ այն տարին ապրում և պայքարում էին ինքը, Սո-
ղոմոնը, որին Սուլի էին ասում, Ասաքը, որին քաղաքում
10 ճանաչում են իբրեւ ընկեր Սահակ և ուրիշները: Մի քա-
նիսը սպանված, ոմանք այստեղ, ուրիշները ցրված խոր-
շրրգային անծայրածիր երկրներում՝ Բուրքեստանից մին-
չև Սառուցյալ օվկիանոսի ափերը:

Եվ շարունակեց քայլերը, մտքում՝ Սուլին, Ասաքը,
այն լեռնոտ գավառը, քաղաքացիական կոիվների տարին:

Այն ժամանակ Սուլին հագիվ գրաճանաչ էր: Ամառ-
ձմեռ հագին ուտինե տարօրինակ թիկնոց էր, որի նմանը
անցյալ աշնան ինքը նավի վրա տեսավ, նավաստիների
հագին: Ո՞րտեղից էր ընկել այդ թիկնոցը: Նստում էին
20 ժողովի, Սուլին ձանձրանում էր վեճերից, բայց երբ
հարցը գալիս էր ապստամբության, նրա աչքերը լայնա-
նում էին, ոտքի էր կանգնում և բռնուցքը ճոճում:

— Հուպ տո՛ւ... Իմ ասմունքն էլ էդ ա:

Առաջին տարիները գավառում նրան այգպես էլ կան-
չում էին. «հուպ տու Սուլի»:

Իսկ Ասաքը ծանր էր, տարիքից ավելի ծանրախոհ:
«Ուրբաթախոս» էր, ծխախոտը բերանից անպակաս: Ինչ
էլ ձեռքն ընկներ, ծխում էր. մախորկա, աերե... Նրա ծխա-
խոտի կծու հոտը ջղախնայնում էր Սուլուն: Նրբ մի ժողո-
վում հարց էր դրված թշնամու թիկունքը մարդ ուղարկե-
30 լու, Սուլին Ասաքի թեկնածությանը հակառակեց:

— Նրա բերանից մրահոտ ա գալիս... Քառասուն
վերստի վրա նրան էդ շնահոտից կճանաչեն:

Մի ուրիշ լայն փողոց վերեից գալիս և կիսում էր այն

փողոցը, որով գնում էր Լեոնը: Խաչածեղ կտրվածքի մեջ-
տեղը հետ ու առաջ էր գնում հերթադատ միլիցիոները:
Նա ձանձրացած էր բալլում, կարծես կարոտում էր ցե-
րեկվա միտքին:

Փողոցների խաչածեղ կտրվածքն անցնելուց Լեոնի ընդ-
հատված մտքերը նորից ծանոթ հունն ընկան: Ասաք շատ
է փոխվել... Այն տարին նրա երեսին ժպիտ չէր երևում.
այժմ կենսուրախ է, անհոգ: Գուցե այդ անհոգությունն է
նրա նիհար մարմինը գերացրել, կլորացրել:

Տուն ունի, կին ունի, շորս երեսա... Սենյակների ներ- 10
սր խառնիխուռն, գրքերը երեխաների կոտրատված խա-
ղալիքների կողքին, ալյուրեղ-ալյուրեղ մանր ու մեծ մահ-
ճակաղներ, որոնց վրայից կախված են լալեր, երեխանե-
րի սպիտակեղենը և ուրիշ շորեր, որ Ասաքի կինը չի հա-
վարում, երբ Լեոնը ներս է մտնում, որովհետև նրանից
չեն բաշվում:

— Երեւի երեխաները քնած են... Կիմիկը՝ չէ՛:

Կիմիկը եթե քնած լինի, Լեոնի ձայնից կզարթնի,
կկանչի մյուսներին, և կսկսեն կախվել, քաշքշել, աղմկել:
Կսկսվի ալն, ինչ Ասաքը ծիծաղելով անվանում է «զարա- 20
շու բազար»:

Այդ աղմուկի մեջ Ասաքը կարողանում է աշխատել,
երեխաները թռչկոտում են, բարձրանում նրա վրա, քաշ-
քշում, իսկ նա երեսը պատի կողմը դարձրած կարգում
է: Երբ շատ են աղմկում, վեր է կենում, դուռը բաց անում
և բոլորին քշում բակը: Քշում՝ ինչպես հավի ճտերը:

Կենսուրախ է Ասաքը: Այդ կենսուրախությունն մեջ չի
կորել նրա երբեմնի լրջությունը: Կես հանաքով, կես լուրջ
նա դանդաղում է, որ «փորի մակարդակը նորից է
բարձրացել», բայց հանաքից հետո խոսքը դարձնում է 30
առօրյայի խնդիրների շուրջը:

Եվ հին «ուրբաթախոսը» հառնում է Լեոնի առաջ...

Ահա սարալանջը. հրաբխային ավազ է: Դժվար է
բարձրանալ, որովհետև ավազը սահում է, ոտքերը կարծր

գետնին շէն հասնում: Բայց նա չի կարողանում ոտքի կանգնել: Մի ոտքը ծանրացել է, ծունկից ցած տաք է: Լեռնը չի նայում, բայց զգում է, որ արյուն է լցվում կոշիկի մեջ, և ավազը խառնվում է արյունին:

Մեկը նրան վեր է բարձրացնում: Գրկել է մեջքը և բարձրացնում է. ամեն րոպն դժվար շնչելով ասում.

— Հրեա հա՛, հրեա հա՛... Շուռ եկանք սարի ետեր:

Ներքևի ալպիններից անկարգ կրակոցներ են: Գնդացիք կրակներ է մաղում լեռան լանջին: Լեռնը հիշում է, որ լուսաբացին թշնամին անակնկալ ներս խուժեց: Նահանջեցին: Բայց ո՞րտեղից հայտնվեց Ասաբը: Նա ուղում է հարցնել, բայց վերքը ցավում է: Ու չի տնքում: Ատամները սեղմել է... Ասաբի գլխին ծղնոտից գործած մի շտեմնված գլխարկ է: Նրբեք այդ գլխարկը նա չէր ծածկում: Լեռնը մինչ այդ նման գլխարկ չէր տեսել: Եվ ատամները սեղմելով նա հարցնում է նրան, թե ո՞րտեղից է այդ գլխարկը, և ինքն էլ զարմանում է այդ անսպասելի հարցից:

— Հրե՛ս, հա՛... Շուռ եկանք սարը:

Տարիներ հետո Լեռնը մի անգամ էլ Ասաբին հարցրեց այդ գլխարկի մասին: Ասաբը դժգոհ և քթի տակ ասաց, որ «կազմակերպել» էր մալական ֆուրգոնչուց:

— Գլխիս մեջ մեխվել էր, որ անգղակ փախչե՛ն ամոթ է...

Այլևս չէր հիշվում «մալականի» գլխարկը:

7

Այստեղից սկսվում են նոր տները: Նրանց ուղիղ շարքերը ձգվում են դեպի բլուրները և ալպիները: Լամպերի շարքը ձգվում է հեռու: Ինչքան հեռուն ևս նայում, լամպերն ավելի սեղմ են իրար: Վերջին լամպը չի երևում: Նշանակում է շատ երկար է լամպերի շարանը:

Լեռնի սիրտը լցվում է ջերմ ուրախությամբ, ինչպես փողոցի լորենին շոշափելուց: Տների կառուցմանը նա չի

մասնակցել, բայց նրա սրտում էլ զարթնում է հազվադեպ
զվարթ ուրախություն:

— Մենք ենք շինել... Մերն է:

Այստեղ էլ մշուշը հոսում է կաուրների վրայով, մա-
ղում է զարնանամուտի տաք շաղը: Շենքերի պատերը,
թիթեղյա կաուրները լացանում են: Թիթեղն էլ առաջին
անձրևի տակ է, իսկ քարերը մթին ընդերքում ոչ անձրև են
տեսել, ոչ մշուշն է լիզել նրանց:

Լեռներ կանգնել է նոր փողոցների սահմանազլխին:
Այս կողմը հին տներ են: Ահա մի տան փայտե նովդան- 10
ները ծովել են: Գարպասը կախվել է: Ներսը մարդիկ
գուցե դեռ արթուն են, սակայն ձայն չի լսվում ներսից, և
ոչ էլ ճրագ է երևում: Նեղ պատուհանները փոքր են, ինչ-
պես մուլթ զնգանը:

Ահա մի ուրիշը, նոր տան կողքին... Քանգել են նրա
բակի պատերը, ցանկապատը հանել են, և հազարավոր
սալեր, մեքենաներ այդ հին բակով կրել են ավազ, քար,
ցեմենտ, տախտակ: Կուշ է եկել հին տունը: Նրա ճակա-
տի կողմը երևում է կաթնակնաձև ճեղքը: Կարծես կնճիռի
ծալը է: Երևի մեքենաների ղղրղոցից, քարերի դետին ընկ- 20
նելուց հին տան պատերը ճաքել են:

Իսկ այս մեկը շրջապատված է տաշած քարերի կույ-
տով: Ահա փողոցի մի մասը կտրել են տախտակներով և
թողել են փոքրիկ դռնակ, որպեսզի տան բնակիչները եր-
թեկեն: Ուրեմն այստեղ էլ պիտի կառուցեն:

Նոր քաղաքը հրում է: Նրա բարձր տները նայում են
քաղաքի մյուս մասերում անկարգ ցրված նոր տներին և
կարծես ձայն են առլիս սեղմելու, իրար միանալու և դեռ-
նի երեսից վերացնելու հողաշեն փլեկները:

— Այն փողոցը այս կողմերն է...

30

Մաղկած ծիրանիների փողոցը: Նայում է վեր, Ասա-
բի տան կողմը: Մի քիչ տատանվում է և քայլերն ուղղում
ներքև: Եվ արդարացիում է իրեն.

— Ես չեմ տեսել այն կողմի տները...

Ու քայլում է, ձեռքերը զրպանը: Քայլում է և չի զգում, որ շաղ է նստում շինելի վրա, ցեխ է թռչում փշերին: Մի պատուհան բաց է... Լեռներ նայում է վերև: Նրան դուր է գալիս, որ կենվորը զարնան այդ մշուշին բաց է արել պատուհանը, և մշուշը ներս է մտնում:

Ռադիոն երգում է բաց պատուհանից:

— Ուրեմն դեռ ուշ չէ,— մտածում է Լեռնը: Մի քանի կանայք և տղամարդիկ ծիծաղելով անցնում են դեպի նոր տները: Նրանք կինոյից են գալիս և ուրախ են, որ 10 նոր տներում լուսավոր, ընդարձակ սենյակներ ունեն:

Լեռնը մեխվում է տեղը.

— Այ բեզ սատանա,— ստում է և շարունակում քայլերը:

Ռադիոյի ազջիկը երգում է.

Նուան կլեպ պոռչո...
Նեյնիմ ամա՞ն - ամա՞ն...

Լեռնը դանդաղ է քայլում և ափսոսում է, որ այդ խոսքն ասաց: Նայում է աջ և ձախ: Ռ՞ւր է ծաղկած ծիրանինների փողոցը... Չախ կողմն էլ բարձրացել են շենքեր, 20 նույնիսկ բարձր տներ վարդագույն տուֆից, կապույտ բազալտից: Ահա այն պայտաձև տունը... Տունը երկար-երկար պատշգամբներ ունի, հարյուրավոր պատուհաններ բացվում են փողոցի վրա:

Բայց ռ՞ւր են ծիրանիները...

Կարծես երկար տարիների օտարությունից վերադարձել է և փնտրում է այն տունը, որտեղ անցել էր իր մանկությունը: Փնտրում է և չկա, և որովհետև չկա, ավելի է բարձրանում նրա հուզմունքը, նրա կարոտը:

Մինչ այդ՝ նա երբեմն հիշում էր այդ փողոցը: Այն 30 միտքը, թե ծառերն ու կավե պատը և այն փոքրիկ պատըշգամբը դեռ մնում են,— այդ ամենը հեշտ էին դարձնում մոռանալ Լուսիկի հետ կապված կյանքը: Կուղենա՝ մի անգամ էլ կգա ծանոթ փողոցը:

Բայց հիմա չկա ոչ պատը, ոչ աչն տունը, որի պատը շղթամբի տակ հորդ անձրևին պահվել էին, իսկ Լուսիկը սառը ձեռքը կոխել էր նրա թևքը:

Լեոնը հասավ մինչև անկյունը: Պատշգամբով տան տեղը սև քարից կիսավարտ տուն էր, որի մի թևը մյուս փողոցի վրա էր շրջվում: Նրա կողքին երկհարկանի տուն էր: Այնտեղ արդեն բնակվում էին: Նրանում էին թաղարի մեջ գրված ծաղիկներ և թփեր: Նրանց կանաչ տերևները կպել էին լուսամուտի ապակիներին: Կարծես դժգոհում էին սենյակի օդից և կարոտում դարնանամուտի տաք մշուշը: 10

8

Երկհարկանի տան կողքին մշուշի միջից ցցվում էին բարձր սյուները: Սպիտակին էին տալիս հանգած կրի գուրբերը: Գետնից մի բանի մետր բարձրացել էր պատերի գլուխը:

— Մեծ տուն է...

Լեոնը սախտակների, քարերի արանքով մոտեցավ: Մի փոքրիկ սանդուղք էր գրված, որով ցերեկը բանվորները քար են տանում, մինչև պատերը բարձրանան, և սյուներից կախեն վերելակները: 20

Նա բարձրացավ սանդուղքով: Ու միտն ընկավ մի մոռացված դեպք, որ երբեք, երբեք չէր հիշել: Ինչպե՞ս էր ընկել մաքրից... Գնացել էին ձորի կողմը: Ամառ գիշեր էր: Այնքան թափառեցին... Լույսը բացվում էր, երբ իջան քաղաք: Տների պատուհանները բաց էին: Առավոտի աչն ժամն էր, երբ գիշերվա տապը զիջում է հովին, և խոր բուն են առնում մանավանդ երեխաները:

Այսպիսի մի սանդուղք հենված էր հողե պատին: Լուսիկը խնդրեց բարձրանալ կտուրը: Ներքևը լույս փողոցներն էին, կիսաքուն դռնապանները ավլում էին փողոցները, ջուր ցանում: 30

Յաճր կտուր էր, բախում բարդիներ, որոնց տերևները դեռ նոր սկսել էին դողալ լուսաբացի հովից:

— Լավ է մեր քաղաքը, — չէ՞... — հոգնած հարցրեց կուսիկը:

Լևոնի պատասխանը քաղաքին չէր վերաբերում: Կուսիկի դեմքին կարմիր պուտեր էին, գիշերվա հետքերը:

— Իջնանք սառը ջրով լվացվենք...

Բարդիների տակով գնում էր ջուրը: Մի կին ջուր էր առնում, քանի մարդիկ չէին ղարթնել, և չէր պղտորվել
10 առուն: Նա նայեց, հասկացավ և ժպտալով ասաց.

— Փեշքիբ բերե՞մ...

— Ո՞վ է, — լավեց մի ձայն տախտակների կույտի հետևից:

Լևոնը կանգնել էր պատի վրա և կիսամթնում հիմքերի ձևից, գերաններից փորձում էր հաշվել սենյակների թիվը: Մի ստվեր, գորշ անձրևանոցի մեջ փաթաթված, մոտեցավ:

— Բարե, ընկե՛ր...

— Բարե: Ո՞վ ես, — հարցրեց անձրևանոցով մարդը:

20 — Շենքին Լի նայում...

— Վայ, ընկեր Լեո՛ն, չձանաչեցի... Ներողութուն: Գնանք, գնանք բուդկան... Կրակ եմ արել, — և մարդը նորից մեկնեց ձեռքը, իջեցրեց նրան պատից:

«Ձայնը ծանոթ է, բայց չեմ հիշում», — մտածեց Լևոնը և խոսքը դարձրեց շենքի վրա.

— Ի՞նչ շենք է...

— Սա, ընկեր Լևոն, բնակչինկոսպն է շինում... Համա տառում են ուսումնարան է: Էդքանը մեզ հայտնի չի: Էլ ո՞նց եք, լա՞վ եք... Մի անգամ ձեզ տեսա, ասի մոտե-
30 նամ, մեկ էլ... էս էլ իմ բուդկան:

Նրանք տախտակների ետևն անցան: Մարդը տաշկուներից կրակ էր արել, վրան թեյամանը կախել...

— Հիմա էլ ըստի եմ բանում... Գիշերապահ եմ:

Կրակի մոտ ձանաչեց: Օսեփն էր, ղազախեցի Օսեփը:

Յրեք տարի առաջ նրա մոտ էր եկել տրեխներով, մորթե լիթխարի փափախը գլխին: Ներս էր մտել և սարեցու զրնգան ձայնով ասել.

— Ինձ քու մոտ են զարկել...

— Ի՞նչ կա:

— Ինձ պիտի ունթունես...

— Ո՞րտեղ:

— Հո մեծամեծի գործ չեմ ասում... Ղարաուլ, բան: Կարամ լավ փայտոն քշիլ, ձի պահիլ: Մի խոսք, ամեն բան ձեռովս վեր է գալիս...

10

Եվ իսկույն ավելացրել էր, որ գյուղից նոր է եկել և որ յնից հեռացել է «կնկա պատճառով»:

Օսեփը դարձավ գիշերապահ: Մի երեկո, երբ ինքը ներս մտավ հիմնարկը, Օսեփը միջանցքի ծայրից բղավեց.

— Ընկեր Լեոն, էս սՀաթիս մի կնիկ թելեպոնով քեզ հարցրեց: Ասի ըստի չի... Նհենց քաղցր էր խոսում:

Լուսիկն էր հարցրել:

— Ընկեր Լեոն, բախաս բերեց... Գնացի Աշտարակուց մի աղջիկ առա. իմ ուղած օղլուշաղն է... Դեյրա եմ 20) առել, մի ջուխտ բատինկա: Տես,— և նա արձակեց անձրեանոցի կոճակները,— իստակ մաքուր... էս սաղ նրա շնորհքն է... Համա էս գործս ուզում եմ փոխած... Այսուհետ ինձ համար չի: Ես ըստի մենակ, նա ընդի...— և կրակը խառնելով ավելացրեց.

— Ասենք, պատահած վախտը գալիս է... Դե, տան հաշիվը ուրիշ...— Ապա անհամբեր հարցրեց.

— Հմի՞ որդի ես, ընկեր Լեոն. քո կուշտը որ գործ լինի, էլի կգամ...

Լեոնը նախում էր կրակին: Նրա ականջովն էր ընկել 30) մի խուլ ձայն, որ գետնի տակից էր գալիս:

— էս ջրի ձա՞յն է, Օսեփ...

— Հա, ըստի մի արխ կար... Խանգարում էր, տափի առակը գցեցին: էս նրա ձենն է:

Ծաղկած ծիրանիների փողոցի առուն: Քարերի տակ,
մութի մեջ գնում են ջրերը, և նրանց ձայնը խուլ է հնչում:
Լեռներ վեր կացավ:

— Չայ խմի...

— Չէ, գնում եմ:— Եվ մի քիչ մտածելուց հետո
հարցրեց.

— Օսե՛փ, էստեղ ծիրանի ծառեր կային...

— Զձմարիտ, քո ասածն ա, ընկե՛ր Լեռն... Հրե մի
հատը մնում է...

10 Տախտակների կույտների ետեր մնացել էր մի ծիրա-
նի: Երեի նա մնացել էր, որովհետև տախտակները դար-
սել էին առաջը: Իսկ պատի հետևի շարքը չկար: Նրանց
տեղը խիճերի, ավաղի շեղջեր էին:

— Ըստի աղաք էլ եկած կլինես, որ հարցրիր...

— Հա, ես էս փողոցում ապրել եմ... Ասի տեսնեմ
ի՞նչ կա...

— Ինչ կա՞... Պալատներ կան, ընկեր Լեռն... Սրա
մի հատը մեր գեղում լիներ, սաղ ժողովուրդը մեջը կհա-
վարվեր:

20 — Էդ էլ կլինի, Օսե՛փ...

— Էն վախտը կնիկս կառնեմ կգնամ գեղը... Սիրտս
մեր սարերը շատ ա ուզում, է՛...

Օսեփը նրան ուղեկցեց մինչև փողոցը: Դժգոհեց, որ
Լեռնը թեյ չխմեց:

Լեռնը վերադարձավ գետի Ասաքի տան փողոցը:
Քայլում էր խաղաղ ուրախությամբ, իր աչքելությունից
զոհ: Մի անգամ էլ նայեց նոր շենքերին:

— Եթե Ասաքը քնած չլինի... Երեի նա էլ ինձ նման
քիչ է լինում այս կողմերը: Մեր ընկերներից շատերը չեն
տեսնում այն բոլորը, ինչ կառուցում ենք: Չեն տեսնում...

30 Ապա նորից հիշեց ծիրանիների փողոցը, Լուսիկի,
կապույտ զգեստը և առուն, առուն, որ կայտառ շառաչով
դարձա էր անարատ ձյուններից: Մի՞թե այդքան խոր հիշո-
ղություններ է թողել այն աղջիկը, այն անհոգ պարունը:

Ո՞ր մնաց ծաղկած ծիրանիների փողոցը... Նրա սրտում խոխոջաց կարտոփ մի մլխին հուշ, ինչպես հին առուն գետնի տակ:

Քայլում էր և շէր դգում ոչ մշուշ, ոչ շաղ: Չլսեց և ռադիոյի երգը: Իմաստուն տխրությամբ նա հարցնում էր, թե նրանք, որոնք ապրելու են քարակոփ այս բարձր շենքերում, պիտի գիտենա՞ն, որ այստեղ եղել է կառուցողներից մեկի ծաղկած փողոցը և ոչ թե ցամաք անապատ...

9

Լևոնը ծովեց Սահակի տան կողմը:

10

Բեռնատար ավտոները, որոնք շինությունների համար քար, ավազ էին բերում, այդ փողոցով էին անցնում: Նրանց անիվները խոր ափսոսներ էին դնել ցեխի մեջ: Այդ փողոցով էին անցնում և գյուղերից եկող սայլերը, որովհետեւ հին ճանապարհը նորոգում ու լայնացնում էին: Հազորդակցությունը գետի նման իր հունը շուտ էր տվել այդ փողոցով:

Լևոնը գնում էր սայթաքելով, ոտքերն զգուշ կոխելով ցեխի մեջ շարած քարերի վրա: Կապտերների լույսից ցեխն ու գուրերի սղտոր ջուրը փայլում էին խավար փայլով:

20

Վերեր մոլթն էր: Տներն ավելի նոսր էին, լապտերները քիչ: Շուտով պիտի ծովել... Արդեն երևում է Ասաքի տունը... Կույսեր կան, ուրեմն քնած չեն: Երեխաները պիտի աղմկեն: Ասաքի կինը պիտի վառի պրիմուսը... Եվ նույնը պիտի ասի, ինչպես միշտ:

— Լևոն, խելք ևս արել, որ քնտանիք չունես... Մենակ ապրելը հանդիստ է:

Վերեր մոլթն էր: Մթնում լսվեց մտրակի շառաչ: Անիվներ ճռնչացին: Մեկը բղավեց.

30

— Դենը պահի՛, գենը պահի՛...

Անիվները ճռնչացին: Մի բոսկ հետո միևիդ գուրս եկան մի զույգ գոմեշներ: Կապտերը լուսավորում էր

նրանց լաշն ճակատները և սև եղջյուրները: Մի քիչ առաջացան: Երեւաց երկրորդ զույգը, բայց սալը չկար... Ապա երրորդ զույգը, նույնիսկ զրնդաց շղթան, որով միացրել էին լուծերը: Գոմեշները ուժ էին անում, ձգվում առաջ: Նրանց ոտքերը ցեխի մեջ սալթաբում էին: Նրանցից մեկն ընկավ հետևի ոտքերի վրա և ամբողջ ծանրությամբ կախվեց լուծից: Մթնից մի մարդ դուրս թռավ և մտրակեց: Գոմեշը փնչաց:

— Ի՞նչ են քաշում...

10 Լեոնը կանգնել էր բարի վրա և հետաքրքիր նայում էր: Գոմեշները զանդառ էին շարժվում: Խաղարի մեջ աշնպես էր երևում, կարծես վերջ չունի նրանց շարքը, և մի ահռելի ծանրություն գեանի մթին խորքից գոմեշները քաշում են լույս աշխարհ, քաշում են և գեռ ծալքը չեն հանել:

Լեոնը մի բանի քաջ արեց: Մի խումբ երիտասարդներ վաղեցին գոմեշների վրա: Մի բանիսը մոտեցան առաջին անիվներին: Վերջին անիվները բավական հեռու էին: Նրանք առաջին անիվների հետ միացված էին հաստ գերաններով, որոնց վրա մի վիթխարի և տարօրինակ բեռ էր, որ մշուշի մեջ աղտա էր երևում: Կարծես փոքր շոգեմեքենա էր, ջարդված խողովակով:

— Արտա՞շ, բար գիր տակը, քա՛ր...

— Սպասի գոմեշները նաֆաս առնեն...

— Ի՞նչ էլ ցեխ է...

— Սրանց ցեխը մերից շատ է,— ասաց մեկը, որ հենվել էր գոմեշին:

— Ի՞նչ է էդ, ընկերներ՛ր,— հարցրեց Լեոնը:

— Սև «հաց», ընկե՛ր,— պատասխանեց նա, որ

30 կանգնել էր առաջի լուծի կողքին:

— Արտա՞շ, մի հարցրու տեղը... Գուցե իմանա,— մթնից կանչեց մի երիտասարդ:

Առաջին կանգնողը՝ Արտաշը, Լեոնից հարցրեց, թե ո՞րտեղ են հանձնում հավաքած մետաղը: Լեոնը հիշեց

իրենց պատկառի մոտ մի կիսավեր շենք, որտեղ կիտված էին ժանդոտած մետաղի կտորներ:

— Շրջաբերական են ուղարկում, ալարում են շնորհքով գրեն տեղը,— հանդիմանեց Արտաշը:

Երիտասարդները Ախտալի շրջանի գյուղերից մեկի կոմերիտականներն էին: Տարիներ շարունակ նրանց գյուղի ներքեն ընկած էր եղել այդ հնադարյան ձևի կատակը, որի շորս կողմը դարձանը խոտ էր կանաչում, և հովվի շները շողից նեղվելով թաքնվում էին ներսը:

Ընկած էր եղել, ժանդոտվել էր, ծանրությունից մի քիչ թաղվել հողի մեջ: Կոմերիտականները մեծ դժվարություններ հանել էին, զրեւ գերանների վրա և նույնպիսի դժվարություններ, ցեխ կոխոտելով, հրելով գոմեշներին և տղմկելով՝ իջեցրել էին քաղաք:

— Արտաշ, տեղն իմացա՞ր,— կանչեց նույն ձայնը: Մթնից կանչողը ծիծաղեց: Նա ինչ-որ բան ասաց, բայց չսովեց:

— Բաց կլինի՞ քնտեղ...

— Տո դե սպասի է,— ընդհատեց Արտաշը, որ ոգևորված պատմում էր իրենց կրած դժվարությունները:

— Երկու հարյուր փուլի կլինի,— և երեսը դարձրեց դեպի հեռ:

— Երեք շեռ ասում,— վրա բերեց մի ուրիշը:

Գոմեշների շնչառությունը հանդարտվում էր: Հոգնած կենդանիները ոտները փոխնեփոխ բարձրացնում էին: Նրանք մինչև կուրծքը ցեխի մեջ էին: Կարծես ճեղքել էին ցեխի հեղեղը:

Արտաշն էլ էր ցեխոտված: Ալտի վրա պարզ երևում էր ցեխի չորացած շիթը: Մթնից նորից կանչեցին, թե իմացա՞վ պահեստի մասին:

— Իմացա՛, բայց պարզ չի...

— Դե հա՛... Գոմեշները սառան:

Այդ կանչին բոլորը շարժվեցին: Ոմանք բարձրացրին մտրակները գոմեշների վրա, ոմանք վաղեցին՝ անիվները հրելու...

- Գեար հա՛, դե՛սը...
 — Հը՛, հը՛...
 — Մարալին, Մարալին...
 — Մարալ հա՛...

Գոմեշները ձգվեցին, շղթան զրնգաց, անիվները ճռնչացին: Լավեց մի խոր տնքոց: Տնքացին մարդիկ, ա-
 նասունները, և առաջին անիվները զլորվեցին: Լեռնի
 ձևերը խրվել էին անիվի ձաղերի ցեխին: Նա մյուսնե-
 րի հետ մի կողմ բաշվեց, երբ անիվները դուրս եկան ցե-
 10 խից:

Շարժվեցին գոմեշները...

Արտաշի հետ փողոցի մեջտեղով մտադբաղ գնում
 էր Լեռնը, գնում էր ցույց տալու պահեստի տեղը, գնում
 էր Արտաշի հետ խոսելով և, երբ գոմեշները զժվարանում
 էին բաշել, նա հետ էր գալիս անիվի հրելու:

Ի՛նչ ցեխ կար, ո՛չ անոթոշ կակիծ...

* * *

Մտքիտա մայրիկը առավոտ կանուխ զարմացած նա-
 յում էր Լեռնի շինելին, որից զիշերը ջուր էր կաթկթել
 հատակին:

20 — Էս կանգար չամուռ... Դյո՞ւր ի կնացե զիշերը մեր
 տղեն:

Եվ գլուխը խորհրդավոր շարժեց:

Դուրսը արև էր, ինչպես նա գուշակել էր: Արևի ճա-
 սագայթները պատուհանից ներս էին ընկել և խաղում էին
 գորգի վարդերի և նուռերի հետ:

Լեռնը խորը քնի մեջ էր: Թախտի առաջ ցեխոտ սա-
 պոզներն էին: Նա ուշ էր վերադարձել ու չէր հանվել:
 Վերարկուն էր քաշել վրան:

30 Երբ գորգի վարդերի վրայով ցած սահեր արևը և խա-
 դար նրա ունքերի և արտեանունքների հետ, Լեռնը պիտի
 դարձներ և պիտի սկսվեր աշխատանքի առօրյան:

Ս Պ Ի Տ Ա Կ Զ Ի Ն

1

Շարմաղ բիբին երեկոյան, երբ ժամհարը քաշում էր եկեղեցու զանգերը,— խրճիթի ծանր դուռը տնքալով բաց էր անում: Երկար ու կերկեր, իբրեւ արեւելյան թախծոտ երգ, ճոնչում էր հին դուռը, երբ պառավի զողացող ձեռքերը ձգվում էին դեպի դռան մաշված ունկը: Խաւար խրճիթում դռան երկին արձագանքում էր պղինձների զնգոցը և Շարմաղ բիբու ջինջ ձայնը.

— Քո փառքը շատ, էսօր էլ զանգերը զարկին,— 10
մրմնջում էր այդ լուսերեւ կինը, որին իրիկնապահի զանգերն ավետում էին անանձնական անդարը:

Նա կանգնում էր դռան շեմքին, աչքը դեպի ներքեի բլուրները, որոնք անսահման հեռվում ձուլվում էին մայրամուտի մուգ-կապույտ երկնքի հետ և կազմում եզրը մի անգո աշխարհի, որին յոթանասուն տարի անդավաճան հավատում էր այդ միամիտ կինը:

Կանգնում էր դռան շեմքին և կարծես թե տեսնում էր պղնձյա զանգերի տխուր զողանջները, ինչպէս մթնող երկնքի տակ նազով ճախրող աղաւնիքները: Նա հավա- 20
տում էր, որ երեկոյան զանգերի հետ երկնային մի օրհնութիւն: Թրթալով ներս է մտնում ու բաւում հին տան

սեւացած քարերին, նրա աչքովոյ օջախին, ինչպէս ներս կ'մտնէր գետնի երեսով սողացող մշուշը:

Նվ այդ հին հավատով էլ վերջանում էին Շարմաղ բիրու կրօնական զգացումները: Եկեղեցի չէր գնում. ոչ աղոթք գիտեր, ոչ ծանօթ էր եկեղեցական ծեսերի: Բայց և այնպէս մի խորհրդավոր ակնածանք էր ապրում, երբ երեկոյան երգում էին զանգերը, երգում էր և հին դուռը, բլուրների և աշխարհի վրա իջնում էր մի խաղաղ երեկո, ճախրում էին ոսկեթիւ աղամլիները. և այդ ամենը ու-

10 միկ հավատով նա ընդունում էր որպէս անբնեւի խորհուրդ, որ մնացել էր գյուղական աղջկա անուրախ մանկությունից:

Այդ երեկո, երբ Շարմաղ բիբին գուռը հետ քաշեց և ոտքը շեմքին դրեց, հանկարծ հետ քաշվեց մի ահարկու ձայնից, որ անակնկալ որոտաց հենց նրանց կտուրի վրա և խռպոտ աղմուկով խլացրեց զանգերի ծանօթ զանգը:

Տանեցիները, որոնք սփռոցի շորս բոլոր նստած լուռ ընթրում էին,—արձանացան և զարմացած իրար նայեցին: Ահ կար նրանց աչքերում: Նույնիսկ փոքրիկ երե-

20 մը բնազդով զգաց, որ խռպոտ ձայնը բոլի է գուժում:

— Է-հէ-հէ-յ,— ալիք-ալիք դիզվեց ձայնը.— ժողովո՛ւրդ... Թագավորի հրամանով առավոտը կանուխ ձիատերը ձիով քաղա՛ւք, հէ-յ-հէ-յ... Ով շտանի, թագավորի հրամանով տունը, տեղը, է-հէ-հէ-յ...

Նվ ձայնը հեռանալով նվազեց, որովհետեւ գլխը ուրիշ կտուր բարձրացավ և երեսն ուրիշ թաղի կողմը դարձրեց:

Շարմաղ բիբին չլսեց, թե զանգերն ինչպէս լռեցին և ո՛ւր կորան նրանց վերջին թավ հլեւջները: Դուռը դժգոհ վրա դրեց, և դուռը շերտեց երկար ու կերկեր, այլ դժգոհ վնգատաց սլառով շան նման:

30

— Զո՛ւ, բայցուշ, հենց էս սհաթին էր...

Երբ Շարմաղ բիբին եկավ, տեղը նստեց, և երեխա-

ները տատի ներկայութիւնից սիրտ առան,— Սիմոնը խոր
հառաչով, կարծես ինքն իրեն, ասաց.

— Էսօր Մինասի տղան էր պատմում... Ասում էի
սուտ կլինի, ա՛ռ բեզ...

— Ապի, յանի թագավորն էղբան ձի ինչի՞ ա հա-
վաքում,— հորը դարձավ անդրանիկ աղջիկը՝ ութ տա-
րեկան Շողերը:

— Ես ի՞մ, — ուները վեր քաշեց հայրը,— կոիվ ա,
բալա ջան... Մարդ են ջարդում, ձիեր են կոտորում: Ժո-
ղովուրդ տո՛ւր... Թագավորի հրաման ա:

10

— Փո՛ւ, փո՛ւ...

Անհայտ էր, թե երեմը այդ բացականչութեամբ իր
զարմանքն էր արտահայտում, թե՞ պաղեցնում էր տաք
ապուրը: Մայրը սկսեց նրան կերակրել և ահը սրտում
ամուսնուն հարցրեց.

— Մեր Յուլակը չափումը կգա՞,— բայց Սիմոնը,
որ անակնկալ մտքերի հետ էր, չլսեց նրա հարցը:

Յուլակը նրանց ձին էր, կապտավուն մորթով, որի
վրա, ինչպես ասողերը, ցրված էին սպիտակ նշաններ:
Երկար, ալիքաձև սրշ ունեւ Յուլակը: Եվ ասում էին, թե 20
մի հին և ազնիվ ցեղի շառավիղն էր այդ ձին, որ Սիմոնը
զնեւ էր երկու տարի առաջ, փոխարենը տալով իրենց
էշը, մի անմայր հորթ, մի կարպետ և երկու բեռ ցորեն:

— Տուն եմ, երեխաների տեր եմ, առաւնց ձիու
հնար չկա,— ասել էր նա և ուրախութեան ժպիտով առա-
ջին անգամ ձին քաշել աղբջուրը: Հենց այդ օրն էլ նրան
անվանել էին Յուլակ, այն ձիու անունով, որ եղել էր
նրանց տանը՝ Սիմոնի մանկութեան տարիներին:

— Հաւառակի պես հայվանն էլ ջանով ա,— ասաց
Սիմոնը և սթափվելով խոր մտքերից, դանդաղութեամբ 30
հացի փշուրները փեշից սփռոցի վրա թափելով,— տար-
վա էս ժամանակ ձին էլ էղբան ջանով լինի: Հալբաթ էս-
պես պիտի լինեի...

Ասաց ու վեր կացավ, փափախի մորթու միջից

ծղնոտները մեկ-մեկ դեն պցելով, դուրս եկավ գլուղամեջ, դիպցի հարեաններից իմանալու ավելի ստույգ տեղեկություն:

Դարպասի մոտ Սիմոնը մի պահ կանգնեց, նայեց ձիուն, որ արտաից վերադարձել և ախորժակով խժռում էր ստրի թարմ խոտի խուրձը, երբեմն մոռովով բրբրում խուրձը և փնտրում սուսամբարի տերև: Սիմոնը ախորհայեց. Յուլակի ողորկ մարմինը և մորթու սպիտակ բծերը աստղալուսին մեղմ շողշողում էին:

10 Նա մի անգամ էլ տեսավ, որ ձին նիհար չի և չար վրդովանքով կանչեց.

— Սառկած, բիչ կեր էլի, տրաքվելու չե՞ս հո...

Կանչեց ու խուրձը դրեց գոմի կտրան: Ձին մեղմ վրնջաց և վիզը մեկնեց դեպի խուրձը:

— Հը՞, բոյը կարճ չի՞, նանի... Չափումը թե չգա,— զարծավ նա մորը, որ հավաքնի մուտքը կալել ու կանգնել էր նրա կողքին:

— Նս ի՞մ, աչ որդի...

— Ռուսի զազախը սրա վրա կարո՞ղ է նստի...

20 Ձէ՛, չեն տանի,— հուսադրեց իրեն Սիմոնը և բալկեց փողոցով:

Շարմաղ բիբին նայեց որդու օրորվող մարմնին, մինչև նա հալվեց մթնում և կենդանական խանդավառությանքով ինչ-որ բան մրմնջաց, որ չգիտես աղոթք էր, օրհնություն, թե՞ ազոտ հույսի ակնկալություն:

2

Մութն էր, երբ Սիմոնը տուն եկավ: Գոմում կապած ձին լսեց ախրոջ ոտնաձայնը, նորից վրնջաց: Սիմոնը խղճահարվեց. նա ճրագը վառեց, խոտի խուրձը գրկեց և ներս մտավ գոմը: Յուլակն ուրախությունից վրնջաց, մի բանի քալլ արեց, փորձեց կապը կտրել, բայց չկարողացավ: Սիմոնը խուրձը մտորը դրեց և, երբ ձին մոռվր կոխեց մեջը,— ձեռքով շոյեց Յուլակի փափուկ մեջքը:

Ընդարձակ դոմի անկյունում նստել էր պառավ
կովը: Երկու աշփերը, որոնք բարձրացել էին մսուրի վրա,
Սիմոնին տեսնելով ցած թռան և միրուքներն օրորելով
մոտ վազեցին: Սակայն Սիմոնը չմոտեցավ ոչ կովին և
ոչ էլ աշփերին: Նա մի պահ կանգնեց, ասլա ձիու ոտքերի
տակ թափված խոտը ժողովեց և դուռը դրեց:

Երեխաները քնել էին: Շարժաղ բիբին, աչքերը կկո-
ցելով, դժվարությամբ թելում էր հաստ ասեղը, որպես-
զի կարկատի որդու գուլպաները: Նրանց տան վաղուցվա
կարգն էր այդ: Երբ Սիմոնը քաղաք գնար, մայրն էր հո- 10
դում նրա ճանապարհի պատրաստությունը:

Խրճիթի հին դուռը ճռուց, պառավը ասեղը թողնե-
լով՝ անհանգիստ հարցրեց.

— Հաստա՞տ ա...

— Բա հո սուտ չի...

— Ի՞նչ են ասում:

— Ասում են բոյր հաշիվ չի, եթե ձին առողջ է,
կտանեն... — և դարձավ մորը. — նանի, Յուակի էն մեծ
տոպրակն ո՞ւր ա, հետս դարձան ևմ տանելու:

Շարժաղ բիբին վեր կացավ մեծ տոպրակի միջի 20
բուրդը թափելու:

Քնելուց առաջ Սիմոնը մի անգամ էլ գնաց գոմը:
Պառավ կովը այդ անսովոր այցից զարմացած, մինչև
վեր կենար ու որոճալով մոտենար դոմի դռան, Սիմոնը
ձիու համետն ու շվանները սարքեց, դրեց ախոռի մոտ
ու դուրս եկավ:

Դուրսը աստղալույս գիշեր էր:

Գյուղում մեկ-մեկ հանգչում էին կրակները, և կրակ-
ների հետ լուում էին ձայնները: Ներքևը, գետափի մարգե-
րում, կանչում էր գիշերահավը: Արտերից, դաշտերից և 30
հեռվի անտառից հովը բերում էր զով սառնություն և
հազարավոր խոտերի բույր, որի մեջ ավելի սուր զգաց-
վում էր սուսամբարի և արդեն չորացող դադձի կծու
հոտը:

Սիմոնը նստել էր դարպասի քարին, և քարի նման հոգսը ծանրացել էր նրա սրտին: Հաղիվ էր ծայրը ծայրին հասցնում, երբ հավասար աշխատում էին ինքն ու Ցոլակը: Իսկ ա՜յժմ... Իվ Սիմոնին թվաց, թե իրենց տնից տանում են ոչ թե մի ձի, այլ իր եղբորը, իր որդուն, այնպես, ինչպես անցյալ ամառ շատ տներից տարան նրանց որդիներին ու եղբայրներին:

Սակայն հոգնությունը հաղթեց, ու ներս մտավ տուն:

10 — Հակառակի պես անիրավի մեջքը կասես հինալած լինի,— նորից հիշեց Սիմոնը:

3

Լույսը դեռ չէր բացվել, երբ Սիմոնը ճրագը ձեռքին մտավ գոմը, Ցոլակին համեստեց ու դուրս քաշեց: Հարեվան բակերում ճրագներ էին շարժվում, ճոնշում էին դռները, ինչ-որ ձայներ էին դալիս:

Սիմոնը լսեց իր հարևանի՝ Սաբու տղայի ձայնը: Նա բարկացած կանչում էր հարսի վրա, թե ինչու ձիու շվանը լույսով չի գտել:

20 Դռանը կանգնել էին Շարմաղ բիբին, կինը և նրա փեշից բռնած քնաթաթախ Շողերը, որ չէր լսել մոր խոսքին և լացով հագել շորերը, որպեսզի տեսնի, թե ինչպես են ճանապարհ գցում Ցոլակին:

Տխուր ժամ էր, երբ Սիմոնը դռնից հանեց ձին: Կարծես ներսը նա դարդարել էր մի դադաղ, իսկ դուրսը սպասում էին այդ ծանր վայրկյանին, որ աղի արուստովեն:

30 Ցոլակը գոմից երբ դուրս եկավ, վրնջաց և ականջները խլշեց: Շարմաղ բիբին ձեռքը կրծքին խփեց և աղիոզորմ ասաց

— Զա՛ն,— ու սրբեց արցունքը:

Շողերը մոտ վագեց, երեկվա խոսի փշրանքից մի

բուռ մոտեցրեց ձիուն: Յուլակի տաք ռունգերից մի ջերմ շունչ շոյեց աղջկա սառած ձեռքերը:

Սիմոնն ամրացնում էր ճանապարհի պաշարը, կապում հարգով լի պարկը և միաժամանակ տնեցիներին պատվիրում, որ ցերեկն այժերը հեռու չքշեն, որ եթե արև լինի՝ հնձած խոտի կիտուկները շրջեն և, եթե ջրի հերթին իրենց տան, լոբու մարգերն անպատճառ ջրեն: Հենց այդ խոտերն Սաքու տղան կանչեց.

— Սիմոն, բա չարծա՞ր...

— Եկա՛, եկա՛:

10

Եվ Յուլակի սահձը քաշեց: Տանեցիները դանդաղաբալլ հեռեցին մինչև հարևանի դուռը, ասես հուղարկավոր էին մի թանկագին դագաղի, որին ուղի էին գցում մահվան անվերադարձ ճանապարհով:

Շարմաղ բիբին անընդհատ լալիս էր. լաց էր լինում և Շողերը, լալիս էր նրա մայրը: Փողոցին չհասած, մայրը լսեց Երեմի ձայնը.

— Ապի՛, ապի՛...

Դռան շեմքին կանգնել էր մերկ երեխան ու բարձրարձր հեկեկում էր և կանչում հորը: Բայց ուշ էր: Սիմոնը Սաքու տղայի հետ արդեն իջնում էր ձորակը, որպեսզի միանա ուրիշ ձիավորների:

20

Մայրը վերադարձավ, գրկեց տղային ու տուն մտավ: Շարմաղ բիբին ու Շողերը կանգնեցին այնքան, մինչև ձիավորները դարիվերը բարձրացան և պահվեցին բլուրի ետևը:

Արևը նոր-նոր շողերով ոսկի էր թափում բարձր սարի կատարին, երբ վերջին ձիավորը երևաց դարիվերի գլխին և անհետացավ, ինչպես սև ուրու:

Ձիավորները սկզբում լուռ էին, ոմանք առավոտի զովից ընդարմացել ու կարկամել էին: Սակայն բոլորն էլ իրենց զգվար մտքերի հետ էին, ձիերն էին համեմա-

տում իրար, ուշի-ուշով դիտում, որպեսզի որոշեն, թե ո՞րը նորից կվերագառնա այս ճանապարհով, և որի՞ սանձն ու սարքը տեղի շալակած տուն կբերի, որպես մեռած մարդու զգեստներ, որոնց վրա այնպես դառնաղի ողբ են երգում գյուղի կանայք:

Գնում էին մեկ-մեկ, խումբ-խումբ: Մեկը գրպանից հաց էր հանել, մյուսն ազահովիթյամբ ծծում էր շիբուխը, երրորդը կախ էր արել ոտքերը, աչքը ձիու ահանջներին և լուսաբացի նիւնջով օրորվում էր ձիու հետ:

10 Բայց երբ սարի հետեից արևը բարձրացավ, կարծես ջերմացավ տխուր ու լուռ ձիավորների սիրտը: Ամենից առաջ խոսեց դարբին Ավագի տղան՝ շիլ Իվանը, որ սարը բարձրանալիս սահել և հասել էր մինչև ձիու գավակը:

Նա քնդհատեց իր տխուր երգը և միամիտ պարզությամբ ասաց.

— Ես ասածու բոռ հավատն անիծեմ... Ի՛մ աչքս էսպես արեց: Իմ ձին որ բոռ լինեք, ես էս սարի գլխին ի՞նչ ունեի:

20 Մի քանիսը ծիծաղեցին: Սարու տղան մտքում բարկացավ նրա վրա.

— Անդա՛րդ հեյվան...

— Հրեն Հիբանի ձիուն տեսեք,— շարունակեց Իվանը, ուրախ, որ քնդհատեց ծանր լուսթյունը,— կասես դադախի ձի լինի: Հիբան, պրիատավը քեզ էդ ձիով տեսնի, քեզ էլ հետը կտանի...

— Ի՞նչ պակաս կավալեր ա,— ձայն տվավ մեկը:— Էն օրը Քարոտի առվով էնպես թռավ, որ մնացինք արմացած:

30 — Մի տեսեք է՛... Տերտերն իրա ձին ժամհարին ա տվել: Այ, ինչ եմ ասել հալալ ախպերության,— խոսքը փոխեց դարբնի տղան:

— Ա, բիշ յավա-յավա խոսիր, է՛յ...— կանչեց Շուղունց Աբելը, որ գլուղում ավել անունով հաջտնի էր որ-

պէս «աղվես խեղդող», Երիտասարդ ժամանակ ձեռքով
աղվեսը խեղդելու համար.— տերտերը հիվանդ տեղով
կարող ա՞ծի նստի:

— Դե ասի մնացել ա, որ մեզ համար աղոթք ասի,
էլի՞,— կծու հեղնեց մի ուրիշը:

Ընդհանուր խոսակցությունից բացի, ծայր առան և
մասնակի զրուցներ: Ոմանք ճանապարհն աննկատ անց-
նելու համար մի պատմութիւն սկսեցին, ոմանք էլ խո-
սում էին պատերազմի և նրա արհաւիրքների մասին:

— Մեր Անդրին անցկացած շաբաթը մի նամակ էր 10
ուղարկել Վարշավու կողմերից... Լավ չի գրում. ասում
է՝ էս է մի ամիս է ծմակի մեջ, զիշեր-ցերեկ թոփերը
տրաքում են: Մինչև անգամ շուղուրս գալն էլ ա երկ-
յուղալի...

— Իմ հորեղբոր Սիմոնն էլ ա գրել: Լազարեթից ա
գրում, համա տեղը հայտնի չէ: Մի տեսակ անուն են ասում...
էն օրը տերտերը ինչքան ման եկավ գրքերում,
չգտավ: Ասում ա էդպէս քաղաք Ռուսեթու հողումը չկա:

— Նրա ի՞նչն ա որ...

— Ոտիցն ա կպել: Գրում ա, որ ծանր չի, մի ամսից 20
պիտի դուրս գա:

— Աքել ամի, դու երկիր տեսած մարդ ես, էս
կոիւն ինչո՞վ կվերջանա,— դարձավ նրան դարբնի
տղան: Շատերը ծիծաղեցին, որովհետև Շուղունց Աքելը
իր ողջ կյանքում իրենց գյուղից և գավառակային ավա-
նից այն կողմը չէր եղել:

Ինքը՝ Աքելը, դժգոհ սաստեց.

— Անհամ անհամի տղա...

Քիչ հետո խոսք ընկավ ձիերի պետական գնի մա-
սին:

— Թեկուղ անունը փող, ի՞նչ կառնվի դրանով...

— Երկու բեռ դարի...

— Էդ էլ չես առնի:

— Դե գոնե գինը տային:

— Տաշին էլ, որտեղից ես ձի առնում: Մեր գյուղից որ էսքան ձի են նստահանջել, դու տես ամբողջ գավառից քանիսն են բերելու...

— Այ տղա, էս հո կարգին զորք ենք,— և դարբնի տղան բարձր կանչեց.

— Սլուշա՛յ... Ափիցեր Աքել Շուղունցով...

— Ա, հերիք տնաղ տաս Աքել ամուն:

10 — Աքել ամիս նեղանալ չի... Դե, շարքով զնացեր. տեսնեմ ով ա ետ ընկել,— ասաց Իվանը և ձին ճանապարհից հանեց:

— Թամամ հաշիվ... Աբրահամի ձին չկա՝ էն ա բազարում, Իսախանենց ձին՝ ոտը գելը ցրիվ ա տվել, մեկ էլ Կոստանդ աղաչի սպիտակ ձին...

— Կոստանդը հիմա քնած, ձին էլ ոսկի դարին առաջը... Վեր կկենա, յուզ ու մեղր կուտի, ձին կթամքի և Կաթնաղբյուր մեղ կհասնի: Նա հո քո հավասարը չի՞,— ասաց Գիլանց Մուքին:

20 — Մի հաշիվ չի՞... էս գլխից հենց նրա ձին են տանելու,— ասաց Սիմոնը և տխուր նայեց Յուլակին, որ ախանջները խաղացնելով դնում էր մյուս ձիերի կողքով:

— Ոնց չէ,— առարկեց Իվանը,— քո Յուլակը առաջի նոմերը կհանի, նրանը չէ... Թող Շարմաղ հորերն ինչքան ասես լաց լինի,— ձայնը տխուր մեղմացրեց Իվանը:

Սիմոնը վրդովվեց:

— Ուրեմն Կոստանդի սպիտակ ձին ու Յուլակը մի հավասարի են... Նա սպիտակ ձիու արժեքը մի բեռ ոսկի է տվել: Ես ի՞նչ եմ տվել...

30 — էս է, սե ու սպիտակ էնտեղ կշռվի,— ասաց դարբնի տղան և խոսակցությանը վերջ տալու համար սկսեց սլառմել, թե իբրև գերմանացիք պայթեցրել են մի ահեղի պարիսպ և ծովը կապել ռուսների հաղարհադար զորքի վրա...

Արեւը բաւական բարձրացել էր, երբ ձիավորները հասան Կաթնաղբյուր և Գիւլանց Մուքու առաջարկով իջան հանգստանալու: Նրանք ձիերն արձակեցին աղբյուրից ներքեւընկած արոտներում, իսկ իրենք տեղավորվեցին աղբյուրի մոտ և բաց արին ճանապարհի սլաշաւ:

Այդ աղբյուրը, ուտելու պահանջը, գուցէ և այն, որ ճանապարհին հոգնելու շափ խոտել էին պատերազմից, ձիերի հավաքից և օրվա շարիքներից,— այդ ամենը աղբյուրի մոտ նրանց զրույցը փոխեց խաղաղ և սովորական առօրյայի հունով:

Կարծես հունձի ժամանակն էր, և ինչպես միշտ, ծփում էին լեռան լանջերի բարձր խոտերը: Եվ ինչպես ամեն տարի, ահա նրանք ձիերով եկել են սարը: Հիմա կզրնգան գերանգիները, լորը կթռչի խոտերի միջից, և լեռնային կաքավը կկարգա կանաչ սաղմոսը:

Դարբնի տղան հանկարծ նկատեց, որ Շուղունց Արեւը շտապելուց միւնում տրեխները թարս է հագել: Եվ այդ բունը զվարճութուն պատճառեց մյուսներին:

Նրանց զվարթ ծիծաղը լռեց, երբ Գիւլանց Մուքին, որ արդեն ալեհեր ծերունի էր, բարձրացրեց օդու առաջին թասը:

— Բարի լույս բացվի մեզ վրա և մեզ նման շարրաշ մշակների վրա... Բարով տեսնենք մեր զավակների ազատությունը սրի բերանից: Ողջութուն լինի և արդար լիություն: Դու մեր սրտովն անես,— և ալեհեր գլուխը դարձրեց դեպի ջինջ երկինքը, կարծես նրա անհուն խորքից մի աչք քաղցր նայում էր այդ խեղճ մարդկանց:

Միմոնը լուռ էր: Նա թիկնել էր քարին, թրջում էր հացը պաղ ջրի մեջ և դանդաղ կրծում: Երբեմն նայում էր արածող ձիերին, որոնք գլուխները չէին բարձրացնում ցողապատ խոտից: Գյուղի ձիերի հետ արածում էր և Յուրակը:

Սիմոնը մերթ աչքի տակով համեմատում էր ձիու

բարձրությունը մյուս ձիերի հետ և տեսնում, որ Յուսկը նույնիսկ Գիլանց Մուքու ձիուց էլ կարճ է, մերթ հայացքը դցում էր սարալանջի կողմը: Եվ դժվարին մաքերը խոնվում էին ուղեղում ու ելքը չէր տեսնում: Ահա՛ նորից դռներ կշռի դռն աղբատությունը, վիզ կծռի ուրիշին, որ իր խուրձերը տուն բերեն, որ խոտը սարից բերեն: Յուսկին կտանեն, և հնձած արտում խուրձերը անձրևից կսևանան...

10 — Թե Գիլանց Մուքու ձին հավասարվի Յուսկի հետ... Թե չն՝ նրանից կարճը չկա...

— Սիմոն, հրե՛ն,— հանկարծ կանչեց դարբնի տղան, և Սիմոնը ցնցվեց:

Նա գլուխը հետ դարձրեց:

Հեռվից խաղալով և խայտալով վազում էր սպիտակ ձին, քամին փոփռացնում էր բաշը, և ձին լայն կրծքով ճեղքում էր լեռնային օդի սառն ալիքները: Փոշի չէր բարձրանում գետնից, և թվում էր, թե ձիու արագավազ ոտները չեն դիպչում գետնին, և պայտերը զրնգում են օդի մեջ:

20 Արևը դեմից էր և արևը ոսկեվորել էր ձիու մարմար ճակատը, արծաթածույլ ասպանդակները և պողպատյա սանձը: Ձիավորը ձիու հետ միածույլ էր, և թվում էր, թե արևմուտքի գորշ ամպերի պատվանդանից պոկվել էր մարմարիոնե մի հեծյալ և արշավում էր որպես չքնաղ տեսիլ:

Գյուղացիների զրույցը դադարեց: Բոլորը նայում էին նրա կողմը: Նույնիսկ ձիերից մի քանիսը բարձրացրին իրենց գլուխները և հափշտակված, անասնախոն ահով նայեցին սպիտակ ձիուն:

30 Շուղունց Աքելի բերանում հացի պատառը սառել, մնացել էր:

— Այ ձի... Հազար մանեթ գին ունի:

— Տերն էլ պահպա փող չունի:

— Էդ ձին ինձ տան, կռիվ չգնացողը մարդու տղա չի,— ասաց դարբնի տղան:

— Նրա վրա ամենաքաշը գնեցրաւ կնստի...

— Վրան նստողն էլ գնեցրաւ է:

Նրբ ձիավորներին հասաւ, Կոստանդ աղան սանձը ձգեց և հազիվ կարողացաւ պահել ձիու գլուխը: Կապույտ քրտինքի փրփուրը նստել էր ձիու սպիտակ մորթի վրա: Ձին կարմիր ռունգերը փնչացնում էր, կանգնած տեղը ոտքերն անհանգիստ դնում:

— Դուրս գալդ մի սհաթ կա՞, Կոստանդ աղա,— շողորթ կեղծովյամբ հարցրեց Շուղունց Աքելը, որին շշմեցրել էր այդ տեսարանը:

10

— Սհաթին չեմ նայել... Մինչև դուք ձիերը նստեք, ես բաղար կհասնեմ: Ձեմ կարողանում գլուխը պահեմ, ձեռքերս կոտորեց...

Դարբնի տղան կամաց վրա բերեց.

— Տո՛ւր ինձ, ես կպահեմ:

Կոստանդն ուղեց ինչ-որ բան ասի, սանձը մի քիչ թուլացրեց. սպիտակ ձին նույն վայրկյանին զգաց այդ, և տիրոջ խոսքը մնաց կիսատ:

Դյուղացիները տեսան սպիտակ ձիու ամեհի ոտայտներ: Մի ակնթարթից ձին պահվեց սարի հետևը:

20

— Հրեղեն ձի սրան կասե՞ն...

Քիչ հետո գյուղացիները քաշեցին իրենց ձիերն ու ձանապարհ ընկան:

6

Նրկու լեռնաշղթայի արանքում, նեղ հովտի վրա, որի մեջտեղով գլորվում է լեռնային կապույտ գետը,— ընկած է այն փոքրիկ քաղաքը, դեպի ուր այդ օրերը լեռնային կածաններով և դժվար արահետներով գնում էին մարդկանց և ձիերի անընդմեջ շարքերը:

30

Նրանք իջնում էին բարձր լեռներից, որոնց զոզերում, ինչպես լեռնային արծվի բները, ծվարել են քարակոփ գյուղերը: Նրանք ելնում էին մթին ձորերից, ուր խավար խեղճուճյուն կար: Նրանք գալիս էին բարձրա-

վանդակի տափարակից, որի մեջտեղը ադամանդի նման ջինջ լիճն էր, եղեգների երիզով, քարոտ ավին՝ հին գլուղը, որի կիսավեր վանքը քարափից ցուք էր գցում ջրերի վրա, և թվում էր, թե ջրերի տակ սուզվել է մի մեռած վանք, ու սպիտակ բաղբը գիշերում են նրա մռայլ խորաններում:

Եւ ու հայրենի ճանապարհով հասնում էր այն ծանոթ կետին, որտեղից հանկարծ բացվում էր գետահովիտը, շողշողում էին քաղաքի տների ապակեպատ
20 սլաշգամբները, թիթեղյա կտուրները,— ու հասնում էլ այդ կետին, ահով էր նայում ներքև, ինչպես արջառը, որին քշում են սպանդանոց և ահա թաց ռունդերով շնչում է թարմ արյան հոտը:

Վրնջում էին ձիերը՝ մետաղաձայն և երկարածոր, ինչպես տխուր երգը, կարծես վերջի հրաժեշտն էին ուղարկում լեռնային կապույտ լճերին, որոնց ջրից խմել էին, տափաստաններին, որտեղ անցել էր նրանց մանկությունը և ամայի գոմերին: Մեկը թավ էր վրնջում, մյուսը՝ արծաթահնչյուն, և բարձրանում էր հետևի ոտքերի վրա, ինչպես գաղազած ցուլ, ձգում էր սանձը և չէր ուզում իջնել այդ անվերադարձ ուղիով:

Երբ ձիավորները քաղաք հասան, հրապարակում ասեղ գցելու տեղ չկար: Փողոցները, արտերի միջնակները, նույնիսկ տների բակերը սևացել էին ձիերի հազարավոր խմբերից:

Կային հազար դույնի ձիեր՝ որձ, էգ, ծանրած և ծեր, քուռակներով և դեռ անծին, թամբած ու մերկ: Նրանց կապոտել էին՝ որին քարից, որին ծառից կամ գետին խրած սեպից: Կային և իրար կապած ձիերի խմբեր: Մեկի առաջ խոտ էր, մյուսինը հարդ, երրորդը նեղվում էր քաղցից, շոգից և անսովոր միջավայրից: Քաղցած ձիերը պոկոտում էին փողոցի շոր և հազար սմբակի տրորած խոտը:

Ձիերն իրար հետ կռվում էին. ամեն անկյունից

վրնջոցի ձայն էր լսվում: Մի տեղ, ձիերի բազմության մեջ, քուռակը իր մորն էր կորցրել և բարակ վրնջոցով կանչում էր, վազվզում, մոռվթը մոտեցնում ուրիշ մայրերի: Շողից կատաղած որձաձիերը կտրատում էին կապերը և ամենհի կրքով հալածում էգերին, իրար կրծոտում և արնոտում բաշ ու աղբրեր:

Այդ ժխտրին խառնվում էր տերերի կանչն ու աղմուկը, հարայհրոցն ու բղավոցը: Հայ, թուրք իրար էին խառնվել: Պետական հրամանը բոլոր գյուղերում կրկնվել էր սաշտոնական կարգադրության գորշ նմանությամբ և մարդկանց ու ձիերի այդ ահագին բազմությունը քշել քաղաք:

Հրապարակի մի անկյունում, տախտակներից շինած փոքրիկ բարձրության վրա, դագաղի նման նեղ սեղանի շուրջը նստել էին իշխանավորները: Նրանցից հեռու ոտքի վրա էր ստորագաս սաշտոնյաների՝ ուրյազնիկների, տանուտերերի և գյուղական գրագիրների խումբը, իրենց սաշտոնական տարազով, շքանշաններով և սղնձյա ծանր մեդալներով: Ավելի հեռու՝ հպատակների բազմությունն էր, որ ծովի նման ծփում էր: Եվ բոլորի աչքերն ուղղված էին սեղանի շուրջ նստած չինովնիկների կողմը, որովհետև նրանք էին սրոշում ձիու և ձիատիրոջ բախտը:

Գյուղի տանուտերը կարգում էր ձիատիրոջ աղղանունը, բազմության միջից մեկը, ձիու սանձը բռնած, առաջ էր գալիս, ինչպես կրկեսում՝ ըմբիշը: Ապա նրա ձիուն մոտենում էին մի քանի հոգի, տնտղում, ատամները նայում, թղթի վրա ինչ-որ նշումներ անում: Մի վայրկյան խորհրդակցելուց հետո՝ սեղանի մոտ նստած սրիստավը ձեռքով նշան էր անում:

Ահա այդ նշանն էր, որ հայտնի էր դարձնում ամեն ինչ:

Եթե նշանը բազմության կողմն էր, ուրեմն ձին անսպեաք էր: Զիու տերը սկզբում երկյուղով, ապա ուրախությունից զողացող ոտքերով քաշում էր ձին և արագ

հեռանում: Իսկ եթե նշանը տախտակների մոտ կանգնած
ոռւս գինվորներին էր ուղղած, ապա նրանք իսկույն մո-
տենում էին, նոր — սանձ հագցնում ձիու գլուխը, հինը
շարտում տիրոջ կողմը, ձին հեռացնում էին, հանձնում
աւրիշ գինվորների, որոնք բազմության և տիրոջ աչքի
առաջ միահավասար կտրում էին ձիու պոչը, բաշր խու-
ղում և բաշի մազերից կախում տախտակի մի փոքրիկ
կտոր:

10 Ձիատերը փորձում էր գնալ իր ձիու հետևից, սա-
կայն բղավում էին նրա վրա, և, ինչպես պարտված ըմ-
բիշ, նա մնում էր գլուխը կախ: Բազմությունը լուռ դի-
տում էր այդ տեսարանը: Ապա տանուտերը կանչում
էր նրան, և շշմած մարդը սթափվում էր, հավաքում աչքն,
ինչ հանձնում էին՝ ձիու սանձը, չվանները, համետը,—
և այդ իրերը շալակած անցնում էր հրապարակով դեպի
բազմությունը, ձեռքում բռնած թղթի կտորը, որի վրա
նշանակված էր ձիու գինը և նրա նախկին տիրոջ ազգա-
նունը:

20 Գյուղացիները երբ բազար իջան, ձիերը կապեցին
հրապարակից հեռու: Գիւղանց Մուքին և Աքելը առաջ
բնկան՝ ամբոխի մեջ գտնելու հարևան գյուղերի մարդ-
կանց:

Առաջին հանդիպած ծանոթին, որ նրանցից կանուխ
էր եկել, իսկույն հարցրին.

— Հը, շա՞տ են տանում...

— Էլ մի ասեք, զուլում ա...

30 Սիմոնը տեսավ իր վաղուցվա ճանաչ թուրքին և նը-
րան մի կողմ քաշելով առանձին հարցրից, թե ինչպիսի
ձիերն են ազատվում, արդյոք կարճահասակ ձին է՞լ են
տանում:

— Ձիուդ ոտքը պիտի կոտրած լինի կամ խոր վերք
ունենա, որ ազատվի... Թե չէ՝ բոյը հաշիվ չի...

Սիմոնի ոտները թուլացան:

Մինչև այդ խոսակցությունը նա դեռ մի աղոտ հույս

ուներ, որ այնուամենայնիվ հուշա էր: Այժմ այդ էլ ցնդեց:
Նա հուսահատ մոտեցավ ձիուն:

— Յուլա՜կ, — և ձին վրնջաց այդ ծանոթ կանչից:
Կարծես հիմա խոտ պիտի գցեին նրա առաջը: Սիմոնը
հարդով լի պարկը կոխեց նրա գլուխը:

— Յուլակ... Գնում ես էլի...

Քիչ հետո Գիլանց Մուֆին հոգնած վերադարձավ: Նրա
ալեհեր դեմքի վրա դառն անհուսովյուն կար: Եվ հուզ-
ված, հեացող շնչով ասաց գյուղացիներին.

— Հիմա Քարազուխն են կանչում, հետո գիրբիրե- 10
ցիք են դնալու, նրանցից հետո՝ մենք...

Սիմոնը մի վայրկյան մտածեց, տոպրակը ձիու
գլխից հանեց ու ձին քշեց:

— Էդ ո՞ւր, Սիմոն, — ձայն տվավ Սաքու տղան:

— Տաննմ գետը... Կաթնաղբյուրից ջուր շխմեց:

Այդպես փախչում են սարսափից: Այդպես փախչում
է հոտը, երբ կայծակն ահռելի որոտով խփում է մոտակա
ժայռին: Այդպես դողահար վազում է գազանը, երբ հրդեհ-
վում է անտառը:

Սարսափահար փախչում էր Սիմոնը, մոլորվելով քա- 20
ղաքի փողոցներում, անվերջ մտրակելով ձիուն: Կարծես
նրա հետևից էին ընկել հրապարակի բոլոր զինվորները,
և նրանք, որոնք նստել էին դադաղի նման նեղ սեղանի
շուրջը:

Ահա հասավ գետափի խուլ փողոցը: Այնտեղ էլ
ձիեր կային. նրա նման գյուղի մարդիկ, յուրաքանչյուրն
իր ձիու սանձից բռնած և ստրուկի հեղությամբ իր հեր-
թին սպասող: Նրանք տեսան փախչող ձիավորին, և ո-
մանք կարծեցին, թե ահից սարսափած ձիավորը փախ-
չում է դեպի հեռվի լեռները, ինչպես կփախչի պարտվածը 30
դեպի փրկության բերդը:

Հոգնած ձին մտրակի հարվածից մի քիչ արագաց-
նում էր քայլերը, ապա նորից գնում բեռան տակ մեծա-
ցած գյուղական ձիու ծանր քայլերով:

Ահա հետ մնաց վերջին տունը, և բացվեց կարտոֆիլի դաշտերը: Սիմոնը դանդաղեցրեց ձիու ընթացքը և շունչ բաշեց: Նրան քաղաքի սահմանից դուրս ավելի հեշտ լիւաց: Այն հեռւի լեռներին, որոնց լանջին իրենց գլուղն էր, մի անապատիան դով զարկեց նրա քրտնած դիմքին:

Սիմոնը ծովեց դեպի աջ, գետը տանող նեղ ճանապարհով: Զին զգաց դետի սառնությունը և առանց մտրուկի արագացրեց քայլերը:

10 Գետակի հունն իջնելուց առաջ Սիմոնը երկյուղով շուրջը նայեց և տեսավ, որ ամայություն է: Միայն ներքեր, ուռիների սավերում, ննջում էին կովերը: Ու երբ ծարավ ձին գլուխը կռացրեց ջրի վրա, Սիմոնը ցած թռավ, սանձն ամուր կապեց ձիու առաջին ոտքից և սկսեց հետևիլ ոտքերը կապոտել:

Յուլակը կուշտ խմելուց հետո փորձեց գլուխը վեր հանել, բայց չկարողացավ: Եվ մոռթք հնազանդ ու մունջ նորից կախեց գետի կապույտ ջրերի վրա:

20 Սիմոնն անսովոր արագությամբ ձիու համետը հանեց: Արևի տակ փայլվիլեց ձիու ողորկ և գեր մեջքը: Ապա նույն արագությամբ կռացավ և գետնից վերցրեց մի շեշաքար: Երբ առաջին անգամ նա շեշաքարը Յուլակի մեջքին քսեց, ձին հովություն զգաց, խաղացին նյարդերը, և հաճելի գրգռից մեջքի մաշկը դողդողաց:

30 Ապա հանկարծ ձին մեջքին զգաց ծակծկոց: Զին փորձեց հեռանալ, բայց չկարողացավ, որովհետև ոտքերն իրար պինդ կապված էին: Նորից փորձեց գլուխը վեր հանել, դարձյալ չկարողացավ: Իսկ ցավը հետզհետե սաստկանում էր, որովհետև Սիմոնը հուսահատ կատաղությամբ շեշաքարը քսում էր նրա մեջքին: Մի քանի րոպեից մաշկը պլոկվեց և արնոտեց քարը:

Յուլակը տնքում էր, սրչն ուժգին խփում այս ու այն կողմ, գավախն աջ ու ձախ դարձնում, բայց ոչինչ չէր օգնում: Սիմոնն ամբողջ ծանրությամբ ընկել էր ձիու մեջքի վրա և քարը հա քսում էր: Արդեն նոր բացված վերքից

արյան կաթիլները դուրս էին ցայտում և գլորվում հեացող կողերի վրայով: Իսկ Սիմոնն ավելի արագ էր քերում, կարծես շեշաքարն ուզում էր թաղել Յուլակի այնքան պերու ողորկ մեջքի մեջ:

Ձին այլևս չդիմացավ, շրջվեց կողքի վրա և մեջքը կիսով չափ թաղեց գետի մեջ: Յավից և անսովոր վիճակից Յուլակը ցնցում էր ոտքերը, փռնչում ուռնգերով, վիզն ու գլուխը քսում գետափին և փորձում ոտքի կանգնել:

Սիմոնն արնոտ շեշաքարը մի կողմ գցեց, ինչպես մարդասպանը դաշույնը, և սարսափով նկատեց, որ գետի ջուրն անվերջ կարմրում է, երբ ալիքը զարկում է ձիւ: մեջքին: 10

— Չլինի՞ տամար տրաքեց...

Յուլակի աչքերի առաջ մթնել էր: Գլխիվայր դառնում էին րարերը, գետափը, և թվում էր, թե գետափի փափուկ մամուռը կախվել է երկնքից: Հաճելի էր ջրի մեջ և բնազդաբար կենդանին ավելի խորն էր թաղվում լարժուն տիղմի և ջրաչին խոտերի մահիճում: Իսկ վիզն ու գլուխը շէր րարձրացնում կապույտ քարերի բարձից:

Սիմոնն արագ արձակեց կապերը, սանձը, ինքը կիսով չափ մտավ ջուրը և դռալով, աղերսելով, հրելով ու քաշելով մի կերպ բարձրացրեց ձիուն: 20

Յուլակը դողում էր:

Նրա մեջքի աջ կողմը ափսեի չափ վերք էր բացվել, և երեսում էր կարմիր, տեղ-տեղ փոս բնկած, ճաքճքած միսը: Արյունը շարունակում էր կաթկթել, բայց մի քանի տեղ արդեն լերդանում էր:

Սիմոնը հանցագործի հապճեպությամբ արյան հեռքերը լվաց ձիու կողերից, իր ձեռքերից, տիղմի բարակ շերտով ծածկեց վերքը, ջրախոտերով ծածկեց, ապա շտապ համեսեց ձին և դուրս եկավ ճանապարհը: 30

Ձին հազիվ էր քայլերը փոխում: Սիմոնն ինչքան էլ կանչում էր, ոտքով փորին խփում, փաղաքշական խոսքեր ասում, ձին չէր արագացնում քայլերը:

Եվ Սիմոնն ու Յոյակիր նույն՝ փողոցներով գնացին դեպի հրապարակը: Երկուսն էլ գլխիկոր էին: Մարզն իր զաժան խոհի հետ էր՝ կտանե՞ն այժմ, թե ոչ, ձին հազիվ տներում էր, պղտոր աչքերի առաջ գլխիվայր կախված մի շնաշխարհիկ արոտ...

7

Իսկ հրապարակն այդ ժամանակ ծփում էր մի արտասովոր զեպքից: Փողոցներում խռնված բազմությունից ոմանք բարձրացել էին պատերի և պատուհանների վրա, որ ավելի լավ տեսնեին, թե ի՞նչ է կատարվում մեջտեղը: Ոմանք բարձրացել էին ձիերի վրա: Ոտքի էին և կենտրոնում՝ սեղանի շուրջը բոլորած մարդիկ:

Մի կապտավուն ձի՝ երկար, ծալվեծալ բաշով, բոլորովին մերկ, կատաղած վազում էր հրապարակով: Նա երամակի ձի էր, սնվել էր լեռներում, երբեք հեծվոր չէր նստել մեջքին, սանձը չէր դիպել մուռթին, սմբակները պայտ չէին տեսել: Այդ ձին էին ուզում բռնել զինվորները, որոնք երկար պարանները թևերին փաթաթած շարտում էին գերության օղակը, հենց որ ձին մոտենում էր նրանց: Բայց ձին ամեհի ոստյուն էր անում, թռչում օձի նման՝ դալարվող օղակի՝ վրայով և փախուտի ելք փնտրում: Զինվորների մյուս խմբերը դադանացին ոռնոցով կտրում էին նրա ճանապարհը և հետ փախցնում դեպի նրանք, որոնք ուրում էին նոր օղակ:

Գյուղացիները շունչ պահած, անսահման հետաքրքրությամբ դիտում էին կապտավուն նժույգի զազազած վազքը: Նրանք չէին թաքցնում իրենց հրճվանքը, երբ ձին թռչում էր օղակի վրայով: Նրանց բոլորի թաքուն ցանկությունն էր, որ ձին ճեղքեր զինվորների շղթան և հրեղեն հրաշքի պես աներևութանար, թռչեր դեպի հայրենի լեռները և այնտեղից պղնձաձայն վրնջար հատուցման և անսահման ազատության երգը:

Մարդիկ մի պահ մոռացել էին իրենց ձիերը, որոնց

զինվորները կապել էին փշալարի ցանկապատի ետեը,— մոռացել էին, որ ձիերի սանձերն ու շվանները շալակած, ոտքով պիտի բարձրանային դեպի լուռ գյուղերը, որոնց դաշտերում այլևս չէին վրնջալու փշալարով անջատված ձիերը:

Հանկարծ բազմությունը հառաչեց. լավեց խուլ զվվոց, ինչպես հողմի շառաչն անտառում: Զինվորները վազեցին փշալարի կողմը: Մի վայրկյան ձեղքվեց բազմությունը, ինչպես ծովի սև ալիքները, երբ երևում է մութ անդունդը,— ապա նորից կլանեց ամեն ինչ:

10

Կապտավուն նժույգը վերջին հուսահատ ոստյունն էր արել, փորձել էր թռչել փշալարի վրայով և ընկել էր լարի երկաթյա սուր փշերի վրա... Ձեղքվել էր կուրծքը, փորը և վշշում էր արյունը լարերի վրա, մահվան հրապարակի վրա և մեռնող նժույգի ջինջ աչքերում ընդմիշտ սառչում էր հեռվի կապույտ լեռնաշխարհը...

Զինվորները ձիու սառած մարմինն իջեցրին փշալարից: Բժիշկն արձանագրություն կազմեց և վերադարձավ սեղանի շուրջը, որպեսզի նույն դորշ տաղտկությամբ շարունակեն գործը:

20

Սիմոնը յուրայիններին նույն տեղը չգտավ: Նրան ասացին, որ արդեն իրենց գյուղացիներին կանչում են: Եվ բազմությունը հրելով, ձին հետևից՝ հասավ հրապարակը, որի մի կողմը կանգնել էին դարբնի տղան, Գիլանց Մուքին, Աբելը և մյուսները: Գրագիրը կարդում էր անունները:

— Այ մարդ, ո՞ւր կորար, քիչ մնաց քեզ շտրաֆ անեն: Ասացինք հրես կգա:

Ամենից առաջ Շուղունց Աբելին կանչեցին: Դողդողալով նա առաջ անցավ, մի անգամ էլ հետ նայեց համագյուղացիներին, կարծես նրանց ներկայությունը հուսադրում էր նրան:

30

Մոտեցան և ղնեցին նրա ձիուն: Ու մեկ էլ զինվորները վրա տվին, ձիու համետն արձակեցին և շարտեցին Աբելի կողմը: Զեռքը վերևից հայտնեց վճիռը: Զինվորներ-

305

քը քաշեցին ձին: Աքելը հրապարակում մնաց մի րոպե, նայեց ձիու հետևից և անխուս վերադարձավ, մեջքին ձիու համետը:

Դարբնի տղան սրախոսեց.

— Ափիցեր Աքել Շուղունցով, — բայց ոչ ռք չծիծաղեց: Դարբնի տղայի ժպիտն ալյանդակ կծկվեց և դամբի վրա սառեց, որպես դառնության կնիք:

Հետո Ռուստամենց ճակատը նշան ձին տարան: Գնաց և տերտերի ձին: Ժամհարը գլուխը կախ եկավ:

10 — Հիմա ես տերհորն ի՞նչ պատասխանեմ տալու...

Չորրորդ հերթը Կոստանդինն էր: Գյուղացիները զարմացան, երբ լսեցին նրա ազդանունը, որովհետև Կոստանդը նրանց մեջ չկար: Դարբնի տղան նկատեց, որ սեղանի շուրջը նստողների մեջ ինչ-որ փափսոց ընկավ:

Հրապարակի մյուս կողմից երևաց Կոստանդը՝ լղար, մեջքը փոս ընկած, մոխրագույն մի ձի հետևից: Թվաց, թե նույնիսկ չնայեցին նրա կողմը, և ձեռքը վերևից նշան տվեց, որ Կոստանդն ու ձին հեռանան հրապարակից:

Այդ այնքան արագ կատարվեց, որ գյուղացիներից 20 չատերը չհավատացին իրենց աչքերին, թե այդ «խեղճ» գյուղացին Կոստանդ տղան է: Նրանք մնացել էին ապշած: Իսկ Կոստանդը կեղծ ուրախությամբ հետ տարավ ձին և անհայտացավ:

Դարբնի տղան Սիմոնի ականջին շշնջաց.

— Տեսա՞ր, որ ասում էի...

Բայց Սիմոնը չլսեց: Նրա ականջին հասավ իր ազդանունը և Յուլիի սանձից բռնած, մտավ հրապարակը:

30 Երբ մոտեցավ, վերցնել տվին ձիու համետը, և մի ակնոցավոր բռու, որ անասնաբույժն էր, քիթը վեր քաշելով կռացավ վերքի վրա:

— Չտարան, — անցավ Սիմոնի մտքով: Բայց մարդը բարկացավ և մատը թափ տվեց Սիմոնի վրա: Նա հայհոյում էր:

Սիմոնը վախից զողաց, գոնատվեց և նստեց համետի վրա:

Զինվորները Յուլիին տարան: Սիմոնը տեսավ, թե ինչպես իր ձիու երկար պոչը սուր մկրատով կտրեցին: Եվ իսկույն աչքին այնպես երևաց, առես Յուլիը մեծացավ և դարձավ դադախի ձի:

Գյուղական զրազիրը բղավեց նրա վրա: Նա սթափվեց և բեռը շալակին վերադարձավ յուրայինների մոտ:

8

Արևն արդեն թերվել էր, երբ գյուղացիները ճանապարհ ընկան տուն: Ազատվել էին միայն ութ ձի, որոնց վրա բարձել էին մնացած ձիերի համետները: Գյուղացիներից ոմանք իրենք էին շալակել ձիերի սանձերն ու շվանները: 10

Ազատված ձիերը, որոնցից երեքը ծուռոտ էին, մեկի մեջքն էր փոս ընկած, երկուսը քոս էին, իսկ Հաբեդանց ձիու երկու կողոսկրը չկար, — ազատված ձիերը հազիվ էին բալլում ծանր բեռան տակ:

Սիմոնը գլուխը կախ գնում էր մյուսների հետ: Դարբնի տղան էլ լուռ էր, որովհետև ոչ ոք սիրտ չունեի նրան լսելու:

Նրանք անրնդհատ բարձրանում էին լեռը, կարծես պիտի գնային մինչև մուլթ երկիրնքը: Մայրամուտի արևը աջ կողմից նրանց ոսկեվորել էր: Նեղ արահետով գնում էին նրանք իրար հետևից, ինչպես կռունկի երամ, և թվում էր, թե բեռների տակ կբաժ սև ստվերները հավիտյան պիտի բարձրանային մուլթ լեռը, մինչև մի խավար անդունդ հանկարծ կլաներ նրանց: 20

Սիմոնը ձիու շվաններից և սանձից զգում էր Յուլիի ողորկ մարմնի ծանոթ հոտը: Եվ մի միտք, ծանր բեռից ավելի զժվար ծանրությամբ, նստել էր նրա գլխում, և նա խոնարհել էր գլուխը: Բայց փակ աչքերով էլ տեսնում էր արնոտ չեչաքարը: 30

— Հենց իմ փիսությունը մնաց, Յուլի... Հիմա հաղար ձիու մեջ անտեր խրխնջում ես... Յարաք տեսնես արյունը ցամաքե՞ց:

Նվ նա բուռը լայն բաց արեց, այն բուռը, որով բռնել էր քարը...

Բռի մեջ ստացականի կտորն էր, վրան Յոլակի դինը և իր աղգանունը:

Արևի մայր մտնող շողերը հրդեհել էին ամպերը, ներկել արնոտ դուլնով: Լեռների սև ստվերները ավելի վառ էին ցոլացնում ամպերի կարմիրը: Կաթնաղբյուրի արոտներում և սարալանջում էլ ոչ մի կաքավ չէր կարողում և ոչ լոր էր ձկում: Քնել էին քարերը, խոտերը, անբան հավերեր, և լեռների վրա իջել էր իմաստուն մի երեկո:

Կաթնաղբյուրից նրանք ջուր խմեցին և հացի փշրանքները թափեցին սառը ջրում: Մութն ընկնում էր, և ճանապարհ դեռ շատ կար:

Սիմոնը նայեց ներքև... Այ, այստեղ արածում էր Յոլակը. նրա ատամների արանքում երևի դեռ մնում է այս դաշտերի խոտը: Իսկ ինքը պառկել էր այս բարիտակ, և մի լույս ճառագայթ խոստանում էր զվարթ վերադարձ:

Ու հետ նայեց Սիմոնը: Այնտեղ, ներքև, խավար էր, խավարի մեջ քաղաքը, և քաղաքի փշալարյա վանդակում աղիողորմ վրնջում էր իր հույսը, իր Յոլակը:

Հանկարծ Կաթնաղբյուրից ներքև, քարերի վրա, զրնգացին ծանր պալտերը: Գյուղացիները ճանապարհից դուրս եկան և մի կողմ բաշեցին բեռնած ձիերը:

Հեծվորը Կոստանդ աղան էր, սպիտակ ձիու վրա...

Միայն Շուղունց Աքելը կիսաբերան ընդունեց նրա ողջույնը: Մյուսները բարի նման լուռ էին: Դարբնի տղան ատամները սեղմելով զայրացավ.

— Տեսա՞ր, Սիմոն, սեն ու սպիտակը...

Սպիտակ ձին մի վաչրկյան ցոլաց մթնող արևի շողերում և չքացավ դեպի նարնջադուլն ամպերը: Կարծես մարմարիտեն մի արձան արշավում էր դեպի պատվանդանը, որ իր անհաս բարձունքից ահ ու սարսափ մաղի ռամիկ գյուղացիների վրա:

Կես գիշեր էր, երբ տուն հասան:

Պռան մոտ կանգնել էր Շարմաղ բիրին, ճրագը ձեռքին:

Սիմոնը ներս մտավ, տուրադին ու սանձը գցեց մի անկյուն: Անկողնից վեր թռավ Շողերը:

— Ապի՛, բա Յուլա՞կը:

Աղջկա միամիտ հարցին, որպես պատասխան, դուրսը, լեռնային գյուղի սառը խավարում, վրնջաց անմայր մի բուռակ. Կարծես բազմաթիվ մանր զանգակներ երգեցին անեղրական ախրություն: 10

Շարմաղ բիրին սարսուռով վրա դրեց դուռը, և հին դուռը մի ահագամ էլ երգեց երկար ու կերկեր արեւելյան թախծոտ մի երգ:

Պառավը լալիս էր...

Հետո քանի երեկո իջավ, և զանգեր զարկեցին, բայց մինչև մահ, իրիկնապահին նա ոչ դուռը բացեց և ոչ էլ զանգերի զոզանքը որպես անանձնական օրհնություն ներս մտավ նրանց սև խրճիթը...

ՊՐՈՎԻՆՑԻԱՅԻ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

1

- Ճշմարտության դեմ կմեղանշենք, եթե այս տարածությունը, որ կոչվում է Աստաֆյան, անվանենք փողոց, իրավհետե մեր քաղաքում այս փողոցը հռչակված է նաև իբրև ժամադրավայր, նավահանգիստ այն հին մակույկների համար, որոնք հանդարտ օրորվում են վերից վար, այսինքն՝ «անցնում են և բարձրանում»: Նա և պատկերասրահ է, այն տարբերությամբ, որ պատկերները զբոսնում են, և մի օրվա ընթացքում հետաքրքրասեր մեկը կարող է տեսնել նաիրյան հոգևոր կուլտուրայի բազմաթիվ ներկայացուցիչների: Այս փողոցն ունի նաև վատ համբավ. եթե մեկը կամենում է ցույց տալ իր բացասական վերաբերմունքը մի տեղեկության կամ կարծիքի մասին, — ասում է՝ «Աստաֆյան փողոցի զրույց է»: Վերջապես կարելի է մեջտեղ բերել մի այլ ապացույց, որով աներկբա կդառնա այն, որ այս տարածությունը սովորական առումով փողոց չէ, այլ ունի այնպիսի հատկանիշներ, որոնցից զուրկ են քաղաքի մյուս փողոցները: Նկատված է, որ այստեղ երկար տարիներ ժամադրվողներին, հանգստացողներին, փողոցում վիճաբանողներին և առհասարակ այս տարածության սիրահարներին հատուկ է

մի տոանձին քայլվածք՝ մի տեսակ հոգևոր երթ, երբ մարդը լեքում է վիզը, գնում է իրանը օրորելով, աչքերի առաջ մեռած մառախուղ և մառախուղի մեջ անիրական մի աշխարհ: Մեր ծանոթներից մեկը, որ մասնագիտությամբ բժիշկ է, տպագրության համար պատրաստ ունի մի գիտական շարադրություն, որով ապացուցված է համարում մի առանձին՝ նոր տերմինով ասած՝ «էրիմենյան ախտի» գոյությունը և միանգամայն գիտականորեն բացատրում է այն պակասությունները, որ հատուկ են այս փողոցի սիրահարներին:

19

Կարող ենք լիթևակի պտույտ անել մեր քաղաքի մի քանի փողոցներում, որպեսզի համոզվենք, որ քաղաքի փողոցներից ոչ մեկը չունի այն առանձնահատուկը, միակը և անկրկնելին, ինչ որ այս թյուրիմացաբար փողոց կոչվող տարածությունը:

Քաղաքն ունի Կույր փողոց, որ վերջանում է աչգիների ճանապարհով. Տպագրիչների փողոց, որտեղ մեծ մասամբ ապրում են պղնձագործ արհեստավորներ. Բաղնիքի փողոց, ուր երկու ատամնաբույժ կա, և պարսկական հին բաղնիսից մնացել է միայն մի խոր գուբ, որ հետզհետե լցվում է բակերի աղբով: Կան փողոցներ, որոնց բնակիչները տառապում են հարատև հարբուխով, լուակյաց և տխուր մարդիկ են, ինչպես գերեզմանափորները և ժամագործները: Կան դարմանալի փողոցներ, որոնք ունեն ցածր դռնակներով սրատեր և երզող ջրեր. Կանուխ է իջնում մուլն այդ փողոցներում, և խավարն ավելի թանձր է, քան հարևան փողոցում, որտեղ գիշերային ժամերին կարելի է տեսնել արթուն և զվարճացող բնակիչների: Պատահել է մեզ տեսնել հին փողոցներ, որտեղ ամեն քայլափոխի մի բան զրավել է մեր անդբաղ ուշադրությունը: Մի տափակ կտուրով տան ամբողջ ճակատը զարդարված է դունադեղ աղյուսներով, որոնց համակարգովյան մեջ կա թաքնված իմաստ. մի ուրիշ տուն ունի երազային պատշգամբ, կապույտ ճաղերով, և թվում

20

39

է, թե ահա ցածր գոնակը կրացվի և նշաձև աչքերով մի
 աղջիկ գուրս կգտ պատշգամբ և, ինչպես երազ, նորից
 կանհետանա: Ահա մի գեանափոր տուն, որ դրսից լու-
 սամուտ չունի, և գորշ պատի մեջ չի երևում դուռը: Կար-
 ծես ղեղնած ալգիներում ամացի հնձան է, որտեղ ալեւ
 չկա ո՛չ միրգ, ո՛չ երգ: Սակայն գետնի տակից լսվում է
 երեխայի լաց, և գետինը թնդում է փայտե օրորոցի զար-
 կերից: Ու չբանում են պատերը, տեսնում եք մորը՝
 կռացած օրորոցի վրա, և մոռացված մի երգ օրորում է
 10 ձեր մանկությունը: Ահա մի ուրիշ փողոց, որի միջով
 գնում է բարակ գետը: Տները գետափին են, և շատ
 պատշգամբներ կախված են ջրերի վրա: Տնից տուն կա-
 մըրջական են, որ դարնան հեղեղին բարձրանում են
 վեր: Ի՞նչ քաղցր է զով գիշերը բնել ջրերի վրա կախված
 պատշգամբում, լսել ջրի ձայնը և զգալ գետի հունով սա-
 բրից իջնող հովը: Իսկ եթե պատշգամբի վրա շողը է
 զցել գեղձենին, և նրա ստվերի միջով ջրերի մեջ լողա-
 նում են աստղերը, իսկ եթե գետի մյուս ափին, կավե
 պատի հետևը, քնել է մի աղջիկ, ինչպես եղնիկը անտառի
 20 խաղալի վրա...

Այդ փողոցից կարելի է մտնել մի ամբողջ քաղաք,
 քաղաքի մեջ քաղաք, բաղմամբիւ խճճված անցքերով,
 ինչպես մրջնոցը, մանվածապատ և բոլորովին նեղ փո-
 ղոցներով, որոնցով հաղիվ է անցնում պաղպաղակ վա-
 ճառողի սալակը, — կավե տների և կիսաշոր շինարիների
 մի լաբիրինթ, որտեղ խլրատում է արհեստավորների և
 մանր տնտեսների մի ահուլի բաղմամբություն: Այստեղ մի
 տուն կբել է ռադիոյի կայմի ծանրության տակ, մի ուրի-
 30 շի փոքր դռնակին կպցրել են թիթեղի կտոր՝ «նորոգեմ
 պլեմուս», իսկ տերը մտել է կիսաքանդ պատի ճեղքը:
 Այս փողոցներում ապրում են ամենաօրինապահ և միլի-
 ցիոնների կարգադրությունը երկյուղած բարեխղճությամբ
 կատարող քաղաքացիներ: Երբ քաղաքի կենտրոնական
 փողոցներում դեռ նոր են կախում տոնական դրոշները,

այս թաղի տները վրա արդեն ծածկում է զրոշակների ծովը։
Ու թեև երիտասարդները գլխավոր փողոցներից լուր են
բերում, որ տունը վերջացել է, այստեղ զրոշակները դեռ
ծածանվում են, մինչև դա ինքը հերթապահ միջոցիոները
և կարգադրի, որ հանեն զրոշակները։

Բայց կան և լուրջ փողոցներ՝ քարակոփ տներով և
մայթերը սալահատակ։ Այդ փողոցներով անշշուկ սուրում
են շքեղ ավտոներ, այնտեղ ծառերն անդամ միահավա-
սար և միանման են ու չեն շարժվի ամեն պատահական
քամուց, մինչև չշարժվի ծալրինը, և սոսափը, որպես 16
հրաման, շտեմի սաղարթից սաղարթ։ Նրանց զրանիտե
քարերը զրնգում են գեղեցիկ նժույզների դոփյունից և
ներշնչում ակնածալի պատկառանք։

Մենք ակամա շրջեցինք քաղաքում՝ Տպագրիչների
փողոցից մինչև գետափը, եղանք ասիական թաղի լաբի-
րինթում, տեսանք այն խաղաղ փողոցի երազային
պատշգամբը, նույնիսկ հասանք այն փողոցը, որտեղ կան
վանդականման տներ և պատուհաններ, որոնց ևսեից,
երբ լուռ է փողոցը, կարելի է լսել աղջկա սրտամորմոք 20
երգ և դուռն ճեղքից տեսնել արևելցու գեղեցիկ բակը՝
վարդենիներով, որոնց վրա դեռ կարմիր են վարդերը,
երբ թափվում է առաջին ձյունը։ Մենք եղանք և այն փո-
ղոցներում, որտեղ չկան բարդիներ, և որտեղ զրանիտե
հունի մեջ դնում են ջրերն առանց խոխոջի, առանց շառա-
չի։ Բայց այդ փողոցներից և ոչ մեկը չի կազմում քաղա-
քի հպարտությունը և մեր նկարագրությունն առարկան։ Ա-
վելին. նրանք բոլորը փողոց են, հաղորդակցություն ա-
նոթներ, և նրանցից ոչ մեկի անունը չի կապված երազ-
ների, բամբասանքների, այլատեսակ շաղակրատույն-
ների, դատարկապորտ թափառումների և ժամանակի 30
վատնման հետ, ինչպես այս փողոցն է, որի նկարագրու-
թյունը հիմա կանենք, ասպա կպատմենք մի ուրախառիթ
դեպք և նրա հետ կապված մի անանուն մարդու եղերա-
կան վախճանը։

Տները նշմարվում են առավոտի մշուշով, լուսա-
 ների լույսը աղոտանում է: Ձի շարժվում և ո՛չ մի տերև,
 ո՛չ մի ծառ: Ամեն ինչ քնած է լուսաբացի խոր քնով:
 Հոգնած ձիերը պառկում են տաք աղբի վրա և վզները եր-
 կարում: Այդ նշան է, որ շուտով կբացվի առավոտը:
 Հեռվի ճահճուտներից լսվում է գորտերի կռկռոցը, որ ա-
 վելյի վեհաշուր է դարձնում լուսաբացի խորհրդավոր եր-
 կունքը: Լուսինը ջրային շուշանի նման լույս է տալիս
 10 տիեզերական օվկիանում: Իսկ աստղերը սկսում են ան-
 էանալ, որովհետև վաղուց է ասված՝ «երևելն արեգական
 անէանան աստեղունք»:

Ահա ճահճուտներից բարձրանում է տաք գոլորշին,
 որ գողգոլում է շատ բարձրերում: Մի բույե, և սառը հո-
 սանքը ցած է իջնում: Արդեն խշշում են բարդիների բարձր
 կատարները, իսկ ներքևի ճյուղերը, խավարի մեջ, դեռ
 անշարժ են: Ապա լուսավորվում են վերևի ճյուղերը,
 տերևները դողում են, և գողը կամաց-կամաց սահում է
 ցած: Կարծես մի խավար քող ընկնում է ծառերից, և
 20 նրանք հագնում են ծիրանի շապիկ: Փողոցը գեռ նիւրհում
 է: Լուսաբեմի զովից քաղցր նինջ է իջնում ժամապահ
 միլիցիոներների վրա, որոնց սև սիլուետներն ընդունում
 են զանազան դիրք: Ահա մեկը հենվել է հեռագրասյու-
 նին և անշարժ է, ինչպես սյունը: Մյուսը ծեր գրենագրի
 նման կոթնել է հրացանին, երրորդն անշարժ նստում է
 առվի ջրին, որ նրա համար երգում է սեր և խնդովյուն:
 Վաղ առավոտյան ո՞վ գիտե, ո՞ր Շուշանն է միան ընկել:
 Չորրորդն արձանի պես է, որպես մի ահեղ մոռումնա-
 ճանապարհի մեջտեղը: Մի խոսքով, լուսաբացին փողո-
 30 ցը նման է վիմվորական արձանների հաղթական ալլելյի:
 Գետի երեսով արդեն փչում է սառը հոսանքը, և խո-
 նավանում է գետինը: Փողոցի ծայրին երևում է անտիրա-
 կան մի շուն, որ դունչը վեր ցցած բշում է ուղիղ ներքև:

Նրա բխովն է ընկել ինչ-որ քաղցր բույր, որ մեջդանի կողմից բերում է քամին:

Ահա լուսավորվեցին այս փողոցի ծառերը, որոնց գեղեցկությունը վաղեմի մի օր գտվել է այն նշանավոր պուետը, որի անունը մեզ համարձակություն ներշնչեց ավելի մանրամասն նկարագրելու լուսաբացը, քան այդ թույլատրում է չափի զգացումը: Եվ վերջապես, մի այլ բանաստեղծ, որից տռավել քանքարով ոչ ոք չի նկարագրել բարդիները, լուսինը, ջրերի երգեցիկ զրույցը, — մեր ներկայությունը մի թուխ մաշկով աղջկա, որ նման էր եթովպուհու, ասաց.

10

— Ձեր մազերը նման են այս ծառերին, — հետո թափահարեց ծառը և հազարավոր նարնջագույն տերևներ տեղացին կայտառ աղջկա ուսերի վրա...

Ահա լուսավորվեցին այդ ծառերը, ելան դռնապանները՝ ավելներով, թիակներով, դուլներով և սկսեցին հարդարել փողոցը: Նրանք էլ գնացին, և ապա արևը ոսկի տեղաց Արարատի գագաթին: Արդեն սուլեցին գործարանները՝ մեկը ղիլ և ուրախ, մյուսը խռպոտ, երրորդը՝ երկարածոր, ինչպես տխուր սեզյահ: Փողոցում զարթնեց աղմուկը: Տասը, քսան, հետո հարյուրներ, միայնակ կամ խմբերով, ելան տներից, եկան մյուս փողոցներից, և բանվորների բազմությունը լցրեց այս փողոցը:

20

Ոմանք գրտում են կոճկում բաճկոնը, ոմանք տրոքում են աչքերը և գնում են լուռ ու լուրջ: Կան տարիքով մարդիկ, որոնք հազար-հազար անգամ անցել են այս փողոցով, և տարիների ընթացքում նրանց ոտքերը վարժվել են մի չափի, որով անվրեպ հասնում են աշխատանքի վայրը: Հինգ րոպե, և փողոցը լցնում են կաշեգործները, հյուսները, դարբինները, մոնտյորները, հնոցապանները, — գործարանային աշխատանքի բոլոր ներկայացուցիչները: Կան հյուսներ, որոնք երեսուն տարի նույն կողովը ձեռքին, նույն հաստ մատիտը ականջի հետևը, գնացել են այս փողոցով: Կարելի է տեսնել ներկարարների,

30

որոնց բարձրավիզ կոշիկների վրա երևում են բոլոր ներկերի հետքերը՝ դաջից մինչև օլիֆ: Ահա «արձիճե» բանակը, ահա և կաշեգործները, որոնք վաղնջական ժամանակներում եղբայրակից էին բանաստեղծական արվեստին:

- Աշխատանքի աչդ բանակը անտարբեր է փողոցի գեղեցկության: Եթե մեկը երազում է այս փողոցում՝ նրան անվանում են «ավարա»: Եթե վարպետը բարկանում է աշակերտի վրա և հանդիմանում, ապա հիշատակում է և այս փողոցի անունը. «Դու լավ կարաս Աստաֆյանը չափեա...»: Գործարանները շտապող այս մարդիկ չեն սիրում փողոցի երկարությունը: Նրանք, երբ վերադառնում են աշխատանքից, հատկապես տարիքավորները, շատ են դանդաղում այս երկար փողոցից. «Փնա՛, դնա՛ թե վերջանա...», «Ե՛րբ կազատվենք սրա ձեռից...». «Ա՛խ, մի ոտքերս կտրվեն գետնից, գոռալով գնամ, գոռալով գամ...»: Եվ այս բոլորն այն փողոցի հասցեին, որ համբերատար լսում է և մյուս փողոցներից ավելի մաքուր է, մաշթերն ամուր են, իսկ լանջը՝ արծաթյա պնակի նման ողորկ: Եվ այս բոլորն այն ժամանակ, երբ ներկարարների ծանր կոշիկներն ամուր դուրսում են, այնինչ փողոցը, կարելի է ասել, կուլ է տալիս իր սևփական փոշին, որ հեշտ լինի նրանց երթը:

- Սակայն բարակում է այս հոսանքը, և միայն հեռվից, կաշեգործարանի մուտքից լսվում է ներկարարների հաստ կոշիկների դուրսունը: Նրանք գեռ գործարան չեն հասել: Փողոցում երկրում է փոշու ծխադուլն շղարշը: Դարձյալ երևում են հատուկենտ մարդիկ: Նրանցից մի քանիսը շտապում են, մյուսները ծանրաբալ են: Շտապողները հետ մնացած բանվորներն են, ծանրաբալ անցողները՝ ծառայողների բանակի առաջապահները, որոնք թևերի տակ մատչան, համբիշ կամ թղթի կապոց՝ գնում են իրենց հիմնարկը կիսատ բալանսը լրացնելու կամ քաղվածքներ գրանցելու և կամ հենց այնպես, մի քանի բոպե վարիչի աթոռի վրա նստելու և երազելու ո՞վ գիտն որպիսի հեռանկար:

Նրանք առաջապահներն են, իսկ բանակը դեռ թեյ է խմում և հաճախ նալում ժամացույցին: Մի քանի ըոպե կա, և ահա փողոցը հեղեղում են զործավարները, մեքենագրուհիները, հաշվապահները, վիճակագիրները, հաշվետարները, քարտուղարները, մանր բաժինների վարիչները, որոնց մեջ, ինչպես սարլակը ճնճղուկների երամում, կարելի է տեսնել և վարչության պետերին: Այս բանակը առաջինի ոչ կարգապահությունն ունի, ոչ ծանրախոհ լրջությունը: Միայն գլխավոր հաշվապահներն են իրենց բալլվածքով ներշնչում ուժ և վստահություն: Իսկ մանր հաշվետարները, որ միայն թվաբանական շորս զործողություն են կատարում հաշիվների հետ,—կարծես զպրոց են դնում: Հապա մեքենագրուհիները... Կա այնպիսին, որ փողոցումն է ավարտում իր տուալետը, կա, որ հենց գլխավոր հաշվապահի բլթի տակ վեր է քաշում դուպան և կորացնում իր ոտքը (և ի՞նչ ոտք, սրտեր խոցող կեռ յաթաղան...): Կա և այնպիսին, որ մինչև հիմնարկի մուտքը զարմանալի արագությամբ տեղեկանում է գիշերային պատահարների մասին, մի քիչ բամբասում է, մի քիչ զվարճանում և մի քիչ նախանձում: Ահա սրանց են 20

ասում «Աստաֆյանի օրիորդներ», սրանք են, որ փողոցը լցնում են երփնաբուլք օծանելիքներով, օդի մեջ թողնելով աննյութական ժապավեն, երբ նրանց բարակ մատներն արդեն խաղում են ունդերվուդի ստեղների հետ:

Առավոտյան այդ ժամին փողոցում կարելի է լսել զանազան տեմբրերի ծիծաղ, գլխավոր հաշվապահի կուշտ վրնջոցից մինչև մանր հաշվետարի անպատեհ բրբիջը: Սակայն այդ ամենը ոչինչ են այն խոսակցությունների աղմուկի մեջ, որով հեղեղվում է փողոցը: Ահա Մատ-ժողկոմատի զործակատարը հանդիպեց Պտուղբանջարա- 35

կենտրոնի զործավարին. մի բարե, և նրանք ընդհարվում են զրուխյան սխալ նոմերի, առդիրը չլինելու, «մեր պատասխանը» ուշացնելու և էլ ով գիտե ինչպիսի՜ առիթով: Մի ուրիշ տեղ բռնվել են իրար Վասիլ Պետրոսիլիչը և Կո-

յուզու վարչութիւնն ծախսարարը: Վասիլ Պետրովիչը
սպառնում է Բողոքների բյուրոյով և տվելի բարձր ինս-
տանցով, եթէ Կոյուզու վարչութիւնը չմտնի տախտակ-
ների արժեքը: Իսկ ծախսարարը կրկնում է. «Վարկը
բաց անեն, իսկո՞ւյն, իսկո՞ւյն, Վասիլ Պետրովիչ, հե՛նց
նույն օրը...»: Ահա Պետարխիվի աշխատակիցը պատ-
մում է գիշերվա երազը, պատմում է և միաժամանակ
ընկերոջ թեից բարձր տալով մոտենում՝ կարգալու թարմ
մահադղը: Մենք կարող ենք այս օրինակները բազմաց-
նել, որպէսզի չկարծեն, թէ այդ ժամին Աստաֆյան փո-
ղոցով անցնում են միայն սեթեթ մեքենադուհիներ և
կամ թէ մանր հաշվետարներ: ո՛չ, այդ բազմութեան մեջ
կան պետական բարձր խելքեր, գլուխներ, որոնք ընդու-
նակ են կառավարելու մի ամբողջ նահանգ, և ոչ թէ մի-
այն մի դրամարկղ: Կարող էինք բազմացնել գործի
մարդկանց թիվը, բայց մինչդեռ մենք խոսքով էինք,
նրանք արդէն անցան իրենց գործին:

Անցավ և մարդկային այս ալիքը, եղավ ժամը տա-
սը: Աստաֆյանը նորից ամայացավ: Արդեն արեւ բա-
վական ճանապարհ է կտրել և դնում է դեպի այն սառն
ամպը, որ մոլորվել է վերևի կապույտում: Ծառերը
ստվեր են գցում մայթերի վրա, և մայթերի ստվերով
ծանրաբայլ անցնում են կոլեգիայի անդամները, որոնք
վաղ առավոտյան իրենց բնակարաններում ընթացք են
տվել մեծամեծ գործերի: Արագ վազում են ցրիչները՝
դեպի հիմնարկները, փոստը, բանկերը,—տանկով հեռա-
դրեր, ծրարներ և բազմաբովանդակ գրութիւններ: Բայց
ահա գալիս է այն ժամը, երբ կոլեգիայի անդամը լսել
է երկու բաժնի ղեկուցում, երբ կենսաթոշակ ստացողը
նստել է «հառաչանքի ծառուղու» նստարանի վրա, երբ
գալրոցում աշակերտները կորցնում են ուշադրութեանը և
խժբծում են նստարանների վրա,— մի խոսքով այն ժա-
մը, երբ փողոցի մաքուր հայելին շողշողում է, և լրագ-
րային կիոսկի ստվերում բուն է մտել մշակը,— այն ժա-

մը, երբ քաղաքի ամենաչքնաղ կանայք, ընդամենը ութ-
ինը հոգի, իրենց մանուկներին հետ, և եթե շունեն՝ մե-
նակ, դուրս են եկել արևին ցույց տալու իրենց զգեստնե-
րը, փրենց երեսները, քայլվածքը և իրենց:

Այդ ժամին Աստաֆյանը դառնում է լեռնային լիճ:
Եվ լողում են այդ լճի վրա նրբիրան կանայք, աշնակես,
որ նույնիսկ արևը խանդով է նայում այդ փողոցին: Եվ
ի՞նչ բույր, մշկենու ի՞նչ հոտ... Ահա գնում է մեկը և գի-
տե, որ քաղաքի ամենագեղեցիկ ոտքերն իրենն են. գնում
է և ոտքերը փոխում աշնակես կաքավաքայլ, կարծես ափ-
սոսում է կոխել գետինը: Ահա մի ուրիշը՝ երկար և սև
արտևանոնքներով, որոնց տակից նայում են մթին աշ-
քերը, ինչպես աստղերը՝ ջրհորի մեջ: Կան և կապույտ
աչքեր, աշնան վճիտ, որ նրանց մեջ արտացոլում է
զգեստի ծփանքը, ինչպես անտառի շորորը՝ լեռնային
լճակի մեջ: Կան և հոլանի բազուկներ, և էլ խնշե՛ր շկան
ու ի՞նչ ձևեր, ձևերի որպիսի կորույթյուն, ամենը նուրբ...

Լավ է դադար առնել այստեղ:

3

Հետաքրքիր չեն մյուս ժամերը՝ մինչև երեքը, շորսը,
և նույնիսկ այդ ժամերն էլ հետաքրքիր չեն, որովհետև
բանակները աշխատանքից հոգնած շտապում են հացի՝ և
հանգստի: Նրանք արագ են անցնում և ուշադրությու-
ն չեն դարձնում փողոցի եռուղեռին, այլևս բարձրաձայն չեն
խոսում իրենց ծառայության և առանձին գործերի մասին:
Եթե որեւէ մեքենագրուհի մի քիչ կանգնում է վիտրինի
առաջ և դիտում կանացի գլխարկները, — ուշադրության
արժանի չէ նրա տխուր դիրքը: Կարելի է լսել զուսպ
արտունջներ, որ շոգ է, սակայն այդ չի վերաբերում փո-
ղոցին, որովհետև շոգը արևն է թափում: Նրանք չեն
նկատում, որ հենց այդ ժամին փողոցի ծառերը շարժում
են իրենց ճյուղերը, որպեսզի զովանան ծառայական ան-
ձանց հոգնած մարմինները:

Հետո երկարում են ստվերները, արևը հանգստի է

գնում: Հետզհետե կենդանանում է փողոցը: Գուրս են
 գալիս նրանք, որոնք հետկեսօրյա քնից ծանրացել են, և
 նրանք; որոնք սպասել են ձգվող սավերներին: Ակավում
 է Աստաֆյան փողոցի իսկական կյանքը, նրա վեհօրթյա-
 նը, այն ժամանակը, երբ նա դադարում է փողոց լինե-
 լուց և դառնում է զբոսարան, ժամադրավայր, երազա-
 տուն, մի խոսքով հայրենի տուն, որտեղ շրջում են
 հորեղբոր որդիները և մորաքրոջ աղջիկները, հորեղ-
 բայրները, քեռիները և պապերը: Ամենից անհամբերը
 10 երիտասարդներն են: Ահա Գևառուի կողմից արագ գա-
 լիս է մի դեռատի պատանի: Նա սանրել է մազերը, փայ-
 լում են կոշիկները և ձեռքին ծաղիկների փունջ ունի: Նա
 չի տեսնում ոչ խոշընդոտ, ոչ մյուս փողոցների երթևեկը:
 Նրան թվում է, թե Աստաֆյանը մի անմարդ աչգի է, որ-
 տեղ ծառերը բուսել են սավերի և հառաչանքների հա-
 մար: Մի անմարդ աչգի, որտեղ նրան սպասում է մի
 մանկահասակ աղջիկ և միամիտ մի զրույց: Այդ դեռ
 սկիզբն է. և երբ վառվում են լապտերները, Աստաֆյան
 փողոցում կարելի է տեսնել նման պատանի զուլգեր,
 20 որոնք հեռուները շեն գնում և ոչինչ չեն զգում մարդա-
 շատ մաշթերի վրա, բացի առավոտի նման բացվող
 իրենց սերը: Նրանք իրարից որոշ հեռավորության վրա
 են կանգնած և շատ-շատ աղջիկը երկարում է իր բարակ
 բազուկը ծառից մի տերև սլոկելու, փսկ տղան ծառի բու-
 նը գրկած շարունակում է սիրային շատախոսությունը:
 Իջնում է գիշերը, երևում են ուրիշ զուլգեր, որոնք գնում
 են փողոցն ի վեր գեպի համալսարանի բարդիները և ու-
 շաթափվող աղբյուրը: Գիշերային տարածամին այդ
 կողմերում կարելի է տեսնել արձանի նման անշարժ
 30 զուլգերի, որոնք բռնկվել են անհաղթահարելի կրակով:
 Եթե բարդիները կարողանային խոսել և քարերը լեզու
 առնեին, այն ժամանակ կարելի էր լսել զարմանահրաշ
 պատմություններ՝ սավերի հետաքրքիր, քան հազար ու մի
 գիշերների հեքիաթները: Իսկ եթե յուրաքանչյուր զուլգ

իր այցելությունը հավերժացնելու համար մի քար զցեր
այդ կողմերը, այն ժամանակ մենք կունենայինք Բաբե-
լոնի աշտարակի չափ բուրգեր և հյուսիս-արևելյան քա-
մին փոշի չէր մաղի մեր քաղաքի վրա:

Իսկապես որ զարմանալի փողոց է Աստաֆյանը...

4

Այնուամենայնիվ ամենահրաշալի այդ ժամերի նկա-
րագրությունը չի կարող գերել մեր զրիչը և մեզ ստիպել
մոռացության տալու մի էակի, որին մենք պետք է ան- 10
վանենք անանուն մարդ, որովհետև մի առանձին բան չի
սովելանա, եթե հիշատակենք նրա անունը և ազգանունը,
նկարագրենք նրա դեմքը և պատմենք նրա կյանքը, թե-
կուղ համառոտագրած:

Ահա վրա հասան այն ժամերը, երբ փողոցում,
չհաշված նրանց, որոնք շտապում են տուն, մնացել են
նրա հավատարիմ երկրպագուները: Այդ մի քանի զույգ
սիրահարներ են, որոնք իրարից չեն կարողանում բա-
ժանվել, ապա մտավորական խավի ներկայացուցիչներ,
որոնք ճեմելով վիճում են ո՞վ դիտե ինչպիսի անլուծելի
խնդիրների մասին, ապա նրանք, որոնք նվազում են, ինչ- 20
պես զիջեցային բուն, և վերջապես նրանք, որոնց զգաց-
մունքների կապանքներն արձակվել են և այդ տարածու-
թյան վրա զբոսնելով գոհ են, որ վերևից ժպտում են
հայրենի աստղերը, ոտքերի տակ հին հողն է, ջրերը գա-
լիս են երկրի խորքերից, և ջրերը նրանց պատմում են
հին օրերի մասին:

Գիշերային այդ ժամին քաղաքի այն խուռ փողոց-
ներից, այն ասիական լաբիրինթից, որ, ինչպես ասա-
ցիներ, քաղաք է քաղաքի մեջ և որտեղ խլրտում է մանր
տնատերերի մի բազմություն,— դուրս է գալիս մի 30
վտիտ մարդ, մի անանուն մարդ: Նա կանգնում է երեք
բարդիների առաջ, նայում է ներքև, տեսնում է փողոցի
գետինը, որ շողում է լույսերի տակ և լսում է ջրերի
ձայնը: Հետո նա բարձրացնում է բարակ վերարկուի

օձիբր և մայթի վրայով դնում է դեպի վեր: Փողոցի վերջում նա անհայտանում է և երկար ժամանակ չի երևում: Նա նստում է մի փոքրիկ բարձրության վրա և այնտեղից նայում է բաղարի լույսերին, դաշտին և հեռվի լեռներին:

Մութի մեջ ցցվում է Արարատի սպիտակ գագաթը: Ստորտը, որտեղ ձյուն չկա, կորչում է մութի մեջ և երևում է միայն ձյունոտ գագաթը, որ հեռունեքում դուրս է ինչպես վիթխարի ամպ: Նրա աչքին տհա երևում է այդ սպիտակ գագաթը և բաղարը, որի կրակները բանի հետևում, այնքան խտնվում են իրար, և ստացվում է կրակների ծփացող ծով: Սակայն այդ անանուն մարդը խորչում է կրակների ծովից և հայացքը դարձնում է դեպի լեռան գագաթը: Ապա նայում է Աստաֆյանի ուղիղ սլաքին և փակում է աչքերը:

Ի՞նչ էր նրա ցնորբը, ի՞նչ կդարձներ նա այս փողոցը:

Նա կփակեր փողոցի բոլոր մուտքերը կավե պատերով, կթողներ մեայն մի դռնակ, որով մտներ միայն սայլը: Նա հողին կհավասարեցներ բոլոր բարաշեն տները և նրանց փոխարեն կկառուցեր կավե խրճիթներ, նրանց կտուրին չարդախ, որպեսզի լուսնկա զիշերներին բնակիչները բարձրանային վերև, և լուսնակը շողք զցեր փայտե օրորոցների վրա: Նա կկտրատեր բոլոր լարերը և բնակիչներին կհրամայեր, որ ձմեռը ձևի վառեն, մնացած ժամանակ ելնեն արևի հետ և պառկեն մթնով: Ելնեն արևի հետ և աշխատեն իրենց պարտեզներում, այգիներում, ցանեն սոխ ու սխտոր, ոսկեհատ ցորեն և հնձաններում ոտքերով ձմլեն խաղողը: Նա կցանկանար տեսնել համեստ աղջիկներ, արժաթյա մախչաչով, զրլխանոցներով, երկար-երկար ծամերով, որոնց ծալրերին լինեին ուլունքներ: Աղջիկները սափորներով զինի բերեին հնձաններից, մարեն մառանից հաներ սպիտակ լավաշ և յուղ և պանիր, ինքը նստեր կտուրի վրա, ներքեր չրերը խոխոջային, վերեր երկնքի խոր կապույտը: Եվ ցոլք տար Բարձր լեռը: Հավիտյան աշդպես մնար այս

փողոցը, բերդի պես դրսից անջատված խոր խրամատ-
ներով, կապույտ ծուխը բարձրանար վերև, և ծխի միջից
ինքը նայեր Արարատին ու հիանար: Թող ամբողջ աշ-
խարհում թաղավորներ երկաթը, և միայն այստեղ իշխեր
կավը, քարը, փայտը... Դրսից շհասներ ոչ մի հնչյուն, ոչ
մի օտար աղմուկ, և ոչինչ չվրդովեր նրա հանգիստը:

Անեղծ մնար պրովինցիան...

Այդ էր նրա ցնորքը:

Հետո նա լսում էր այն ձայները, որ բերում էր քա- 19
մին լեռներից: Նա զգում էր քամու բերած բույրերը և ու-
րոշում, որ լեռան վրա արդեն բացվել է մանուշակը,
որ բաղերը բարձրացել են գետերի հոսանքով մինչև լեռ-
նային մարգագետինները, որ հասկերը լցվում են կաթ-
նագույն հեղուկով, ահա գալիս է տաք շեղջի բույրը, ու-
րեմն ցորեն են ծեծում, և կարմրել է խնձորը:

Նստում էր այդ անանուն մարդը բարձրության վրա
և մտածում էր մի անէական աշխարհի մասին: Նրա աչքի
առաջ բացվում էր բլուրների, լեռների և դաշտերի մի ըն-
դարձակ տարածություն, մի ամբողջ երկիր: Սպիտակ և 20
բարձրահասակ եղները ահա քաշում են արորը, պարարտ
սևահողը ծալվում է իրար վրա, երգում է մշակը՝ պարզ
երգեր, հետո աղջիկները հաց են բերում, մշակ ու սեր-
մացան նստում են սև հողերի վրա, աղջիկները ժողովում
են դաղձ, եղներն արածում են կանաչ արոտներում: Մայր
է մտնում արևը, հոգնած մշակները և եղները տուն են
վերադառնում, օջախներից բարձրանում է ծուխը, և լըս-
վում է շների ուրախ աղմուկը:

Նրա անիրական աշխարհում միայն այդ կար՝ գյու- 30
ղեր՝ խաղաղության մեջ, ծառեր՝ երգերի համար, ջրեր՝
որ ոռոգում են արտերը և պարտեզները, շներ՝ որոնք հա-
շում են լուսնի վրա, մարեններ՝ հաց թխելու համար և
գյրարներ, որոնք ձմեռը նստեին օդաներում, գզեին բուրդ
և մինչև լույս հեթիաթներ պատմեին:

Ամեն գիշեր այդ անանուն մարդը լիճում էր այդ եր-

կրրում: Ահա գնում է ջրելու պարտեզը: Ձյուն է նստել, և ձյունի վրա նա տեսնում է գազանների հետքեր: Անձրև է իջել, և տաք գոլորշի է բարձրանում ձիերի մեջքից, որոնք սեղմվել են իրար և ննջում են: Խշշում է անտառը. մինչև լույս նրա խորքում վառվում է հովիվների խաբույկը:

10 Երբեմն նրանք, որոնք կեսգիշերից ուշ անցել են այդ փողոցով, լսել են տխուր երգի և նվագի ձայն: Ոմանք ենթադրել են, որ այն կույր երաժիշտն է փչում իր սրինգը, ոմանք վերագրել են մենավոր սալլապանին, որը բշել է սալլը դեպի գյուղական ճանապարհը և սալլի հետ օրորալով երգել իր միամիտ երգը, ոմանց նույնիսկ թվացել է, որ այդ խուլ ձայնը գալիս է աստղերից,—սակայն ստույգ է, որ երգողը այն վտիտ մարդն էր, որ ուներ մաշված, հնաձև վերարկու և նիհար մարմին:

20 Ինչպես լաց, ինչպես մորմոր ու կարոտ, հնչում էր նրա խեղճության երգը, և նա գոհ էր, որ իրեն լսում են լեռներից իջնող քամին, ջրերը, բարդինները, այն ձյունոտ գագաթը, որ սահմանն էր նրա անիրական աշխարհի: Այդ վտիտ մարդը իջնում էր փողոցի վրա և հիացած փողոցի խաղաղությամբ, ջրերի ձայնով ու ծառերի սոսափով, քայլում էր դանդաղ և չէր տեսնում անցնողներին: Նա հասնում էր մինչև այն երեք բարդին և տպա կորչում էր նեղ փողոցների լաբիրինթում, կարծես մտնում էր գետնի տակ, ինչպես մի ոգի կամ մի սև բզեզ:

5

30 Այն բանակը, որ առավոտյան կանուխ աշխատանքի էր գնում և դժգոհում էր հեռավորությունից,—մի օր շրջվեց դեպի այս փողոցը: Սկսվեց այն, ինչ անջնջելի կմնա մեր քաղաքի պատմության մեջ: Բահերով և բրիչներով պինված մի բազմություն պրոհի դիմեց: Փորեքին գետինը, և արևի տակ շողաց այն հողը, որ երբեք արևի երևա չէր տեսել: Հող լցվեց մայթերի վրա, առաջացան խրա-

մատներ և զուբեր, խճաքարերի կույտեր, որոնք վերջ
ավին աչս փողոցի սիրահարների հոգևոր երթին: Փողոցը
դարձավ եռացող աշխատանքի կաթսա, և նրանք, որոնց
ուրախացնում էր այդ դժվար աշխատանքը, ապրում էին
գործի հաջողությամբ, պաշքարում էին հաղթանակի հա-
մար: Քաղաքից դուրս արդեն հաստատ քայլերով, մետր
առ մետր, քաղաքին և նրա փողոցներին էին մոտենում
սողալատյա գծերը: Հողաթումբերը և խրամատները ու-
ղենիչներ էին, և որքան բարձրանում էին նրանք, մինչև
վեր, մինչև քաղաքի վերջը, այնքան լեռնանում էր ուրա- 10
խությունը:

Եկավ և այն օրը, երբ առաջին վագոնը սուրաց աչս
փողոցով... Խնդություն էր և ազատության աղաղակներ:
Կարձես զրահագնացք էր, որ քաղաքի բնակիչներին բե-
րում էր փրկություն բազմադարյա ստրկությունից:

Փողոցն ուրիշ դարձավ: Թեքվեց պրովինցիայի գեղ-
նած արևը: Բացվեց մի վիհ, և այդ վիհը կլանեց այն
միակը և անկրկնելին, որ հայտնի էր որպես Երեւան քա-
ղաքի Աստաֆյան փողոց:

Մի գիշեր այն անանուն մարդը, որ վերջին սիրա- 20
հարն էր աչս փողոցի, դուրս եկավ նեղ փողոցների լաբի-
րինթից, որտեղ ամեն մի տան մեջ, ամեն մի ներքնա-
հարկում խոսում էին այդ վիթխարի հաղթանակի մա-
սին: Դուրս եկավ մարդը, նայեց իր երեք բարդիններին:
Նրանք կանգուն էին, և երբ սլացավ լույսերով ողողված
վագոնը, նա բնազդաբար սեղմվեց բարդիններին: Ապա
արագ-արագ բարձրացավ վեր, դեպի այն բարձրությունը:

Այնտեղից նա տեսավ ռելսերը, որ ձգվում էին փո- 30
ղոցի ամբողջ երկարությամբ: Նրանք գնում էին հեռու,
խառնվում ուրիշ ուղիների, անցնում աշխարհից աշ-
խարհ: Հետո նա հենվեց քարին, տեսավ դաշտը, տեսավ
և այն ձյունոտ դագաթը: Նույնն էր, ինչպես ամեն գիշեր:
Ապա կամեցավ կավե սպառնալով փակել բոլոր մուտքերը,

սրտկասդի դրսից ոչ մի հնչյուն չհասնի իր փողոցին: Եվ
Ճանապարհ ելավ դեպի այն ամիրական աշխարհը...

Հանկարծ, ներքեում, կապտագույն ռելսերի վրա,
նա տեսավ մի վիթխարի տուն, լույսերով ողողված, որ
շարժվում էր ամեհի թափով, գալիս էր աղմուկով և
զանգերի ղողանջով, գալիս էր, որ բարձրանա լեռը, խլի
իրենից և այդ բարձրությունը: Նրան թվաց, թե ռելսերի
վրայով գալիս է մի ահեղ դագաղ, որից փրկություն չկա,
ահա ղողանջում են զանգերը, և այդ վտիտ մարդը տես-
10 նում է դագաղի բաց կափարիչը:

Նրա ստվերը անհետացավ:

Հետո պատահմամբ գտան մի վերարկու, որ կռփնել
էր քարին, մի զույգ մաշկիներ և մի հնաձև գլխարկ: Այդ
ամենն աշնակա էր, որ կարծես մեջը մարդ կա, գլխարկի
տակ՝ դուխ, վերարկուի մեջ՝ իրան, և կոշիկների մեջ՝
ոտքեր: Բայց ոչինչ չկար: Կարծես մարդը շորերի միջից
հրաշքով դուրս էր եկել և անհետացել: Այդպես իր հին
շապիկից դուրս է գալիս օձը:

Բայց ասում են, որ մի վտիտ մարդ, այլ տարազով,
20 երեկոները, երբ հանդարտվում է քաղաքի աղմուկը, Ա-
բովյան փողոցի վերջում սպասում է տրամվայի վագո-
նին: Մարդը մտնում է ներս, նստում և պատուհանից նա-
յում է դուրս: Տրամվայը նրան տառնում է քաղաքից
դուրս, և այդ մարդն անհանգստության նշաններ է ցույց
տալիս, երբ երևում է այն Բարձր լեռան դագաթը: Նա
խնդրում է արագացնել ընթացքը, ուրախությունից դո-
ղում է և համոզված է, որ ինքը բարձրանալու է այն լե-
ռան գլուխը և տեսնելու է իր ցնորքի աշխարհը:

ՍԵՎ, ՅԵԼԵՐԻ ՍԵՐՄՆԱՅԱՆՈ՞՞

I

Ես հարցնում եմ Ավագին.

— Մնո՞ւմ է այն վարագույրը...

— Մնում է:

— Իսկ մա՞յրը...

— Մայրը դեռ հավատում է:

Հետո բարձրանում է մի այլ վարագույր, և երևում են արևի շողերով ողողված Արաքսի տափարակը, առափնյա դեղնած եղեգները, որոնք հաղիվ օրորվում են 10
դետի զովից:

Ավագի հետ հասնում ենք հնձած արտերի սահմանին և նստում միայնակ շինարու տակ: Ընկերս սրբում է քրտնած ճակատը և արևից այրված աչքերը դարձնում մութ սաղարթի կողմը: Ծյուղերի վրա նստել են դեր սարյակների և դաշտային գորշ ճնճղակներ: Նրանք անհանգստանում են, և թվում է, թե հարցնում են իրար, թե ի՞նչ մարդիկ ենք, հրացան չկա՞ մեր ձեռքին կամ քար չե՞նք առնի: Ապա հանդարտվում են, որովհետև ծեր սարյակը հանդիմանում է նրանց անտեղի հուզմունքի համար: 20
Այնուամենայնիվ թռչունները բարձրանում են վերևի ճյուղերի վրա: Նրանք կորչում են տերևների արանքում, և չի՞ դադարում թռչնային անհանգիստ զրույցը:

Շողից և հոգնությունից ծանրանում են իմ կոպերը, և երբ փակում եմ աչքերս, լսում եմ հազարավոր զերանգինների խշշոց, նույնիսկ հասկերի վայր ընկնելը: Հետո սաստկանում է այդ խշշոցը, զով է լինում, և լսում եմ բազմաթիվ նիզակների իրար զարկելը: Աղմկում են եղեգները... Երեւի գետի հունով լեռներից իջնում է սառը հոսանքը:

10 Ապա մեկնվում եմ Ավագի փողքին և աղմկող եղեգների արանքից նայում Արարատին: Երևում է լեռան մուգ-կապույտ ստվերը, վրան ձյունի նման սպիտակ ամպ: Երբ օրորվում է եղեգներ, օրորվում է և լեռան կապույտ ստվերը, հազիվ նշմարելի դողում է զագաթի սպիտակ ձյունը, որ ցուրտ ցուր է տալիս շիկացած օդում:

Ու լիաթոք շնչում եմ զովը, որ իջնում է լեռան բարձր գագաթից, ամպի նման սպիտակ ձյուններից և այն կապույտ, ինձ համար հավիտյան անհասանելի ամպերից...

20 Գետնի կալն արևից ճաքել է: Խոր ճեղքներից բարձրանում է խանձված հողի բույր: Մի սարդ հյուսել է ոստայնը ճեղքի վրա. ծղնոտի ծայրը մոտեցնում եմ ոստայնին, և հողի մթին խորքից դուրս է վազում քաղցած գագանը՝ բրդոտ մի սարդ և ամեհի արագությամբ պտույտ է անում ոսկեգույն թելերի վրա, անհամբեր փնտրելով որսը:

Մղնատների արանքում մի սև բզեզ գլորում է աղբի կլոր գունդը: Ահա նա, աղբակեր սկարաբեյը, այն բզեզը, որին եգիպտացիք անվանում էին սրբազան, որովհետև հավատում էին, թե նա է գլորում երկրագունդը, ինչպես այս կլոր աղբը: Մի բոպե նա սեին է տալիս 30 ծղնոտների մեջ, ապա աղբագունդի հետ գլորվում հողի ճեղքը:

Ես մատներով տրորում եմ կավը, ամենահին նյութը, որ կա այս տափարակում: Քանի՜ ոտքեր, քանի՜ սմբակներ և անիվներ անցել են այս կավի վրայով, ինչքան է ծեծել ձյունը, և՛ հողմը, և՛ արևը, և՛ անձրևը:

Անմուռնչ, հավիտյան համր կավ...

Ահա հեռվում երևում են այգիների գորշ պարիսպները և տների պատերը՝ կառուցված նույն հին կավից: Արևը խանձել է, քամին և անձրևը պոկել են պարիսպների կատարները, մի տեղ փոս արել, մի ուրիշ տեղ թողել սրածայր:

Նստել են կավն հին պատերն այս ընդարձակ գաղտնում, ինչպես շոքած ուղտեր: Նրանցից մեկը ցցել է վիզը, մյուսի միայն սապատն է երևում, երրորդը չոքել է տուաջի ոտքերի վրա, կարծես հիմա պիտի իջեցնի և հետին ոտքերը: 10

Գնա մինչև հին Բաբելոն, էլամների աշխարհը, մինչև Աղի լիճը և Միջագետքի խանձված դաշտերը, ամեն տեղ կտեսնես այս բիբլիական կավը, մահարձանի պես մի շինար և սրբազան բզեզներ:

Իսկ այս դաշտում ինչքան արագ են մահանում պարիսպները, երկաթն անիվները տրորում են բրդոտ սարդերին, և արգաշվանդ կավը ուռճանում է նոր սերմերով:

— Վե՛ր կաց, Ավագ, զովն ընկավ...

* * *

Նրան անվանում էին Սեթ, և որովհետև հայրը վաղուց էր մեռել, կոչում էին մոր՝ Երանուհու անունով՝ Երանի տղա Սեթ և կամ՝ Երանի Սեթ: 20

Կարճ էր հասակը, թե բարձր, թավ էր ձայնը, թե բարակ, և գիտե՞ր նա սրինգ նվագել, սիրե՞լ էր նա մի աղջկա և հենց այդ շինարու տակ մեղ նման հանգստացե՞լ էր նա, երբ վերադառնում էր Արաքսի ափերի արտերից, — այդ բոլորն ինձ չավանդեց իմ ընկեր Ավագը կամ գուցե և պատմեց, սակայն իմ հիշողության մեջ ժամանակը խունացրեց այդ պատմության պայծառ գույները: Եվ հիմա, երբ գրում եմ նրա մասին, որին չեմ տեսել, ես իմ ընկերոջ պատմածից հիշում եմ այն, որ Երանի Սեթը գյուղի ամենալավ սերմնացանն էր: 30

Այս կողմերում Արաքսը գարնանը ելնում է իր տ-
փերից, վարար ջրերը տիղմ են փռում լալն տափարակի
վրա, և առափնյա եղեգնուտները դառնում են կանաչ
կղզիներ: Սերմնացանը ցանում է սերմը, երբ հետ են
գնում ջրերը, և գետինն նստում է թաց տիղմը: Նա հա-
նում է ոտքերը, մինչև ծնկները վեր քաշում և փայտյա
կոտը պարանոցից կախ՝ գնում է օրոր և հավասար քայ-
լերով: Գնում է և աջ ձեռքով լիաբուռն վերցնում ծանր
հատիկները, որ մի վայրկյան շողում են արևի տակ,
10 ինչպես ճնճղուկների երամբ և ծանրությամբ ընկնում
հողի մեջ:

Ահա այդպիսի սերմնացան էր Սեթը, հողի մշակ:
Ուներ մի մայր, մի հին տնակ, երկու բարդի, որի կա-
տարին ամեն տարի ծանոթ արագիլը նորոգում էր բու-
նը և պառավ Երանի համար բերում գարնան խնդովյուն,
ինչպես մյուս արագիլները՝ գյուղի մնացած տների համար:

Երբ արագիլը տղմուտ հողերում այլևս գորտ չէր
բռնում, ուրեմն հետ էին գնացել Արաքսի ջրերը, և ժա-
մանակն էր, որ Սեթը կախեր կոտը, սերմ ցաներ, իսկ
20 մայրը ելներ փորելու բակի մարգերը, սրոնց կեսը փչաց-
նում էին հարեանի հավերը, իսկ սոխի մարգում պառ-
կում էր իր՝ Երանի կատուն:

...Այս ամենապարզ պատմությունն է, ամենից
հասկանալին: Գյուղը դաշնակների թիկնաբուժ, գյուղում
պաղտնի պատրաստություններ ապստամբության, երբ
հարավից արշավեր կարմիր հեծելազորը: Ահի գիշերներ,
բռնություն, վախ, կողոպուտ: Գիշերներ, երբ դեռի դի-
րերն էին բշտում սովահար մի բաղմունյուն, երբ գիրքե-
րից հետ էին փախչում նրանք, սրոնք ուղում էին քրմինք
30 թափել հողի վրա, արտերը ջրել և ունենալ խաղաղու-
թյուն իրենց խեղճ խրճիթներում:

Երբ գյուղում հարավից լսեցին թնդանոթի առաջին
որոտը, և նահանջող թշնամին ետ դարձրեց ձիերի դու-
րիք, թշնամու թիկնաբուժ պայթեց ապստամբությունը:

որպես արձագանք այն առաջին որոտի, որ խրճիթներին ավետեց ազատություն դաշնակցական գերությունից:

Արև էր, էլի արագիլներ կային, և յուզոտ փայլով արևի տակ շողում էր արգավանդ տիղմը: Հանկարծ գընդակների տարափ տեղաց եղեգնուտների կողմը, որտեղ սպիտակ ձիավորների դեմ ամրացել էին մի խումբ ապրստամբ գյուղացիներ:

Անթը շոքեց այն շինարու ետևը, և որոտաց նրա հրացանը: Արշավող ձիավորների վախեցած երամը շաղկապ, ապա նորից գունդ կազմեցին և թաց հողերի վրայով ձիերը քշեցին դեպի միայնակ ծառը, որ սև ստվերը նետել էր ամացի դաշտում: 10

Երեկոյան կարմիր հեծելազորը գյուղը մտավ:

Միայն մյուս առավոտ, երբ եկան և ծանր թնդանոթները, դաշտի բարակ արահետով, եղեգնյա պատգարակի վրա, ընկերները տուն բերին սպանված սերմնացանի մարմինը: Նրա սրունքները մերկ էին, մի կողքի վրա շորացած տիղմ էր և խանձված արյուն: Երևում էր միայն սառած աչքը, որ նայում էր անշարժ, ինչպես զորշամպր անհունի խորքից... 20

Նա արնաքամ սողացել էր թաց հողերի վրայով դեպի եղեգները, դեպի ջուրը, կոշտ մատներով չանգռել էր գետինը, ցեխոտել էր մատները և անզգայության մեջ ցեխոտ մատներով սեղմել էր թրատված ուտը: Հետո երեսն ի վայր թաղվել էր սառը հողում՝ որպես ոսկեհատ սերմ:

Ես նայում էի մի ցածր դռնակի, որի ետևը ո՛չ ձայն կար, ո՛չ շարժում: Արևամուտին այնքան բարձր էին երեվում բակի երկու բարդիները:

— Երան հորքուրը ո՛չ տղայի դիակը տեսավ, ո՛չ թաղումը: Երբ նրան հայտնում են, որ ահա բերում են, նա ճշով դուրս է վազում, բայց մինչև շեմքը չի հասնում... Զորս օր մնում է ուշաթափ: Ասում էին, որ կմենոնի... 30

Լեռնային գյուղերում այս շենքը կնամանվեր հին մարագի: Կտուրին կլիներ կլոր անցք, և տափակ մզաննե-
րով բարձր կալից հարդի տաք շեղջերն ալիք-ալիք կմզա-
նեին ներս: Հետո անցքը կփակեին շոր ցախով, և մի ան-
տիրական շուն կձմեռեր: հարդի վրա, մարտի վերջին
շունը կցնկներ վեց ապօրինի լակոտ, որ հղիացել էր
ցուրտ աշնանը, ցանկապատի տակ:

Այգսյան կլիներ Լեռնային գյուղերում:

- 10 Այս շենքը եղել է հարվաժայրի գյուղի եկեղեցին:
Հանել են վարագույրը, սրբերի պատկերները: Դարբինը
տարել է մկրտության քարե ավազանը և այժմ կարմրած
խոփերը նետում է ավազանի պղտոր ջրի մեջ: Մնացել
են քարե երեք աստիճանները, որով իջնում են գետնա-
փոր ակումբը, երկու պղնձյա աշտանակները, որոնցից
վախում են նավթի լամպեր. մնացել է եղեգնյա կտուրը և
20 քահանայի նման կախված եղեգները, որ ճոճվում են, երբ
բացվում է դուռը: Ակումբի եղեգնյա կտուրի տակ ապ-
րում են հին աղավնիները, և երբ դուրսը բուք է լինում,
նրանք ծվարում են մխից մզլած նիշերում, այնտեղ, ուր
պահում էին արծաթյա անոթները:

Նոր նկարներ են դարդարում սպիտակ պատերը, և
հին կամարների տակ հնչում են նոր խոսքեր: Այգ գետ-
նահարկ շենքում աղմկում են երիտասարդ սերնդի
զվարթածայն զրույցները:

- Դռան գլխին, քարի վրա, առաջին տարին քանդակե-
ցին մի մուրճ և մի մանգաղ, ներքե՝ անպաճույճ զրերով
զրեցին՝ «Կեցցե»: Այգ անդարդ քանդակից այժմ ցուրտ
է առաջին հավատացողների սրբազան պարզոթյունը,
30 այն անկրկնելի հմայքը, որ ունի սկզբնական օրերի ան-
վարժ ոճը, երբ նոր մարդը հնի թանձր խավարից թռչում
է դեպի նոր արշալույս. և առաջին հետքերն է դրոշմում
քարերի վրա, թղթերի վրա և պայծառ խնդուխտմբ
սկսում է իր նոր էջը:

Առաջին դրոշները դառնում են սրբություն, հերոսներն անմահանում են, և գալիս են նորոգ գուսամներ՝ նրանց և այն հերոսական օրերի մեծարման հրգերով:

Եվ ահա նոյեմբերյան տոներին հղեղնյա կտուրով այդ ակումբում եղավ մի սովորական դեպք:

Վառել էին բոլոր ճրագները, և կամարների տակ դեռ մութ էր: Նույնիսկ թվում էր, թե ճրագների լույսից ավելի էր թանձրանում խավարը: Կուսավոր էր բեմը, և բեմի լույսը հաղիվ էր հասնում առաջին շարքերին, որտեղ փայտյա ցածր նստարանների վրա իրար էին սեղմվել կանուխ եկած հանդիսականները:

Դռնակն անդադար բացվում էր, նոյեմբերյան քամին ներս էր փչում, օրորվում էին եղեգները, և ճրագների լույսը զոդում էր: Մարդիկ, որոնք ներս էին մտնում այդ դռնակով, իջնում էին քարե երեք աստիճաններով, նրանք կորչում էին մութի մեջ, երևում էին ծխախոտի կրակները, ինչպես գիշերային լուսավոր բզեզներ: Հետո առաջանում էին դեպի լույսը:

Աղջիկները զարդարում էին բեմը: Ի՞նչ կարող է լինել դաշտերում, նոյեմբերյան օրերին... Դեղնավուն փշատերե թուփեր, դեռ կանաչ մասրենու ճյուղեր և դաշտային արցանյեղներ, որոնք ծաղկում են ցրտերի հետ և միայնակ վայելում աշնան արեք: Աղջիկները դեղնավուն փշատերե թուփերից, մասրենու կանաչ ճյուղերից և աշնան դաշտի ծաղիկներից հյուսել էին մանյակներ ու պսակներ, բամբակի բացված կնդուղները հագցրել էին պսակներին և այդ ամենը նկարների կարմիր երիզների հետ հյուսած՝ կախել պատերից:

Անեկտունում դրոշներն էին, որոնք հսկումի էին կանգնել մի սլարզ և արդեն կարմիրը մաշված դրոշակի, որի վրա նույն անպաճույճ մուրճն էր ու մանդաղը, ինչպես քանդակել էին դռան ճակատին: Այդ ասպատամբության առաջին դրոշակն էր, որ սլարզեց զյուղը, երբ հարավից որոտաց ազատության առաջին թնդանոթը:

Դուռը բաց էին անում, ներս էր մտնում նույնմար-
շան բամին, օրորվում էին ևզեզները, նվազում և ապա
բռնկվում էր ճրագների լույսը, և ծփում էին զրոշակները:
Ինչպես հին զինվոր, որ խանձվել է ահեղ մարտերում,
ապստամբության խռնացած զրոշակը կարծես մեղմ շշու-
ռով ավանդում էր ոսկեզօծ նորերին այն պայծառ օրերի
զաժան պարզությունը, երբ իրեն բարձրացրին հողի մշակ-
ները, որպես փրկության փարոս և ապստամբության նշան,
ինքր փողփողաց խրճիթների վրա, լսեց զնդակների մե-
10 տադածայն աղմուկը, տեսավ առաջին զահերի արյունոտ
մարմինները և, երբ պղնձե փողերը հնչեցին թաղման
նվազը, խոնարհվեց նրանց գերեզմանների վրա:

Բեմի մարդկանց հետաքրքրության առարկան այն
նոր վարագույրն էր, որ բաղաբից նվեր էին բերել երկու
երիտասարդ բանվոր: Նրանք վերևից ամրացրել էին վա-
րագույրը, մտնում էր, որ ձգեին պարանր, և վարագույրը
ծալվեծալ իջներ: Սակայն այդ հանդիսավոր րոպեն թո-
ղել էին վերջը, երբ կհավաքվեին բոլորը, և իրենք՝ քա-
ղաբից ևկած երիտասարդները, խոսք կառնեին ողջունի
20 և կասեին իրենց ա՛յդ, ինչպես և մյուս նվերների մասին:

Դռնակը նորից բացվեց, մեկը լուցկի վառեց քարե
աստիճանները լուսավորելու, և մի ամբողջ խումբ իրար
հետևից ներս մտան: Լսվում էր ծանր կոշիկների դոփշուն.
ապա նրանք դուրս եկան միմից, և հանդիսականները
նրանց մեջ տեսան մի անծանոթ մարդու, որ հասարակ
շինել էր հագել և ձմեռային գլխարկ: Նա խորխափելով
էր գալիս, որովհետև ներսի տաքից գոլորշի էր նստել
ափնոցների հաստ ապակիներին:

Մյուսների հետ այդ մարդը բարձրացավ բեմը, և
30 նրանք, որոնք զրուցում էին կամարների տակ, առաջ ե-
կան ու խիտ նստեցին, այնպես որ վերջի շարքերը հա-
զիվ էին նշմարվում: Նա սրբեց ակնոցները և հետա-
քրքրությունով նայեց շուրջը: Աղավինները լուսավոր
բեմից և այդքան մարդկանց աղմուկից անհանդիստ

Յարտացին կտորի տակ, մի քանիսը ճախրեցին լուսե-
րի և մարդկանց վրա, ապա կորան մութի մեջ:

Մարդը ժպտա՞ց աղավնիների թարողի վրա, ին-
չեմոմիջոցն զգաց և հստակ ձայնով սկսեց իր պարզ
դրույցը:

Կան՞չ եք դուք այն արթուն խոսքը, որ հոսում է, ինչ-
պես իմաստուն զրույցը, երբ առաջին վայրկյանից խո-
սողն իրեն է բեռնում բոլորի ուշադրութունը, երբ շիտ
ինքը՝ խոսողը, իսկ նրա ճշմարիտ մտքերը մուրճի նման
հարվածում են և բախում խոր դռներ, երբ խոսքի մեջ 10
կա անխորտակելի ճշմարտութուն, որ հարթում է իր
ճանապարհը ուրիշների սրտում և ուղեղների մեջ, եր-
բեմն փայլում բարձր մտքերով և երբեմն զարմացնում
իրերի ու մարդկանց ճշգրիտ ճանաչողությամբ:

Նա խոսում էր այնպես, կարծես պատմում էր միայն
մեկին, այն սրտադին մտերմությամբ, որ ունի պատմո-
ղը լսողի հանդեպ: Նա պատմում էր այն շարքա՞ օրերի
մասին, որ անդարձ անցել են, խաբեբայությամբ, սուտի,
շահագործման, հոգևոր աշխատման, ծեծի և բռնու-
թյունների այն ժամանակների, երբ սով կար, և՛ սուր, և՛
բանտ, և՛ կեղեքում: Երբ պատմում էր այդ ժամանակնե-
րից, շատերը վերհիշում էին պատկերներ, որոնք անշն-
ջելի դրոշմ էին դրել նրանց հիշողության մեջ: Ով քաղց
էր հիշում, ով սրդուն՝ որ անվերադարձ գնաց պատե-
րազմ, ով հիշում էր իր դառն ապրուստը, երբ բախում
էր ունևորի դուռը, և ում մեջքի վրա խարազանի հետքերը
ցավում էին, որպես հին վերք:

Հետո նա դարձավ ապստամբության օրերին, իրրև
միակ ելք, իբրև հոյակապ թռիչք դեպի ազատութունը,
որպես միակ ճանապարհ, որ մարդուն հանեց լուսավոր 30
ափր: Նա հիշատակեց ստեղծագործ աշխատանքը, երբ
անապատները հագնեում են ջրից, և ուրախանում է
մարդն իր ուսուցած դաշտերով, երբ ծուխ է բարձրանում
գործարանների ծխնելույզներից, և հերոսը զժվար աշ-

խառնանքով հալում ու կոփում է իր կամքը, որպես ամ-
րակուռ պողպատ:

Նա անսպասելի վերջացրեց... Բոլորովին հանգիստ,
առանց ձայնը բարձրացնելու: Մի վայրկյան լուռ մնա-
ցին, հետո բարձրացավ ծափերի աղմուկը: Կարծես հա-
զար-հազար աղավնիներ թալրաացին ու թափով ճախրե-
ցին:

10 Հնչեց երգը, եղավ նվագ, ապա նոր ողջույններ,
դարձյալ զվարթ երգ, դուրս եկավ այն երիտասարդ բան-
վորը և խոսեց հախուռն աւելյունով: Նա թվեց նվերները, և
այդ վայրկյանին ծանրությամբ իջավ նոր վարագույրը,
որ բերել էին նրանք գյուղական ակումբի համար:

Զարմանքի ալիքը զնաց մինչև վերջին շարքերը:

Վարագույրի վրա ամբողջ հասակով նկարված էր մի
վիթխարի սերմնացան, փայտե կոտր պարանոցից կախ,
մինչև սրունքները բաց ոտքերով: Լույսի տակ շողում
էին այն ոսկեգույն հատիկները, որ աջ ձեռքով նա շաղ
էր տալիս արգավանդ ցեղերի վրա:

— Երանի Սեթն է...

20 — Իսկը Աեթը...

— Աչքերը, աչքերը...

— Էս մեր հողերն են... Ա՛յ էն դամիշները, էն մեր
լեռը...

Գիտե՞ր այդ անհայտ նկարիչը Երանի Սեթին և այս
գյուղը, նրանց հողերը,— զժվար է ասել: Գուցե նրա հա-
մարձակ երևակայությունը ազատ ճախրել և երկնել էր
այդ պատկերը, որպես ամենից հարմարը գյուղական բե-
մի համար:

Առաջին տպավորությունը մնաց անջնջելի:

30 Թեթև ծփում էր վարագույրը, սերմնացանը ծալվում
էր, և ներքևից այնպես էր թվում, կարծես քայլում է
սերմնացանը, և գետի զովից օրորվում է եղեգնուտը:
Իսկ խորքում՝ կապույտ մշուշի մեջ, հազիվ նշմարելի
երևում էր զույգ Արարատը, ինչպես նոյեմբերյան պարզ
գիշերներին երևում է գյուղի կտուրներից:

Երկու կին, որոնց ազգականն էր պառավ Երանը և նրա նահատակ որդին, ջերմ հավատով ընդունեցին ամբողջի կարծիքը, որ իրոք վարագույրի վրա Երանի Սեթն է։ Նրանցից մեկը վեր կացավ և փոքրիկ ձեռքը մոտեցրեց սերմնացանի բոբիկ ոտքերին։ Կարծես իր ձեռքի ջերմությունն ուզում էր հաղորդել անկենդան պատկերին, իբրև ջինջ սիրո նշան։ Մյուսը և մի ուրիշ կին մեղմ հառաչեցին ու լաց հղան մեռած սերմնացանի համար։

Այդ գիշեր արցունքը սրբազործեց մի ոսկի առասպել։

10

* * *

Քանի նույնքեր անցավ...

Ու դեռ մնում է այն հողաշեն ակումբը, եղեգնյա կտուրով, և ծփում է վարագույրը, և բոց աչքերով մի սերմնացան սև հողերի վրա առատությունք շաղ է տալիս ոսկի հատիկներ։

Գալիս է արդեն խուլ մի պառավ, եղեգնյա ավելը ձեռքին։ Սրբում է հատակը, զայրանում է աղավնիների վրա, երբ նրանք նստում են պղնձյա աշտանակների վրա, որ դրված են վարագույրի երկու կողմը։ Նա ավլում է ակումբի բակը, ապա նորից ներս է մտնում և մաքուր ձեռքով սրբում վարագույրի փոշին։

20

Երբ ոչ ոք չի լինում ներսը, պառավ Երանը հանդարտ զրուցում է որդու պատկերի հետ։

Հետո մայրը համբուրում է որդու անկենդան ոտքերը։

* * *

Փողոցի անկյունում ինձ հանդիպում է իմ ընկեր Ավագը։ Ես հարցնում եմ նրան.

— Մնո՞ւմ է այն վարագույրը...

— Մնում է։

— Իսկ մա՞յրը...

30

— Մայրը դեռ հավատում է...

— Լավ է, որ ոչ ոք չի փշրել այդ առասպելը:

Հետո Ավագն ինձ պատմում է նորոթյուններ գյուղից և գյուղի մարդկանցից:

Փողոցով անցնում են մարդկանց զորաբաններ, լինում է նվագախումբը, և ես լսում եմ պղնձե փողերի հաղթական երգը:

Հետո իմ աչքի առաջ հառնում է մի հաղթանդամ սերմնացան, որ մեր սև ցեղերի վրա ցանում է ոսկե հատ

ԱՆՁՐԵՎԸ

ՀՅՈՒՄՐԱԹՒՆ ԶՈՐ

Գյուղը երեք թաղ ունի՝ Հյումբաթի ձոր, Միջին Մահլա և Գյունեյ թաղ։ Երեք թաղն էլ ձորերի մեջ են, տները գետնափոր, փողոցները քարայծի ճանապարհ։ Հնուց բերդ է եղել Հյումբաթի ձորում, ապահով թաքստոցներ, որոնց հետքերն այժմ էլ մնում են, որպես նեղլիկ անցքեր սեպածե ժայռերի լանջին։

Սրածայր ժայռեր են կողք-կողքի շարված, փոքր ու մեծ, մեկը ծուռ, կողքին թեքված, փուլ եկող դեղի նման, մյուսն ուղղաձիգ, որպես բարակ բարդի։ Զյունն ու 10 անձրեք դարերի ընթացքում քերծել են ժայռերի կողերը, լվացել և դարձրել ողորկ, հազար ու մի ձև տվել, կերտել ու քանդակել տարբեր պատկերներ։ Թվում է, թե մեկը հսկա թռչուն է՝ թռած քարի գլխին, մյուսը՝ գորշավուն գորտ, երրորդը՝ կնոջ կիսանդրի։

Մի քիչ ներքև, տեղ ժայռերի տակ Հյումբաթն է, բլրակի վրա՝ Միջին մահլան, արեկող երեսին՝ Գյունեյ թաղը։ Մութն իջնելուց ինչքան մռայլ են թվում վերի ժայռերը, ինչպես հսկումի կանգնած առասպելական հրեշներ։ Հին քարանձավներից, ուր առաջ մարդն է ապ- 20 րել, մթնով ելնում է գալլը, դունչը գյուղի կողմը դարձնում և երկա՛ր ոռնում։

Անհիշելի ժամանակներից մարդիկ ապրում են

Հյումբաթի ձորում: Նույն քարանձավում այժմ էլ ապ-
րում է մի սերունդ, որի հին պապերն այդ քարանձավում
իրենց մերկությունը ծածկում էին գաղանի մորթով,
մարդիկ, որոնց բրածո բազուկների հաստ ոսկորները
այժմ երանություն ու նախանձի ժպիտ են հարուցում
մանրացած սերնդի աչքերում:

Հին անտառից ոչինչ չի մնացել, ավանդությունից
բացի: Այնտեղ, ուր այժմ մի զույգ լղար եղ ծանր կամն
է բաշում, կամի վրա նստած ծերունին շող օրին միտն է
10 բերում պապի պատմածը կալատեղի և այն օրերի մասին,
երբ Գյունեյի լանջերին խիտ անտառ էր, ձորում շամ-
բուտներ, որտեղ վարազ էին որսում մելիքները:

Այժմ լերկ են լանջերը, արևը խամձել է ժայռերի
մամուռը, անտառի հետ անհետացել են ծառերի ստվե-
րում բսնող խոտերը, կուրացել են աղբյուրները, որոնց
երակներն անտառի խոնավությունն էին ծծում և ջուրը
ցայտում քարի ճեղքերից:

Հյումբաթի ձորում ոչ կռիվ է եղել և ոչ կոտորած:
Տարիների հետ պառավել է գյուղը, ուժասպառ եղել տա-
20 րիքն առած ծերունու պես: Դրա համար էլ այնքան շատ
են ավերակները, դուռը հողով ծածկած գոմեր, որոնց
մսուրում քանի տասնյակ տարի ոչ մի հորթ զարման չի
կրծել:

Ահա երբեմնի փողոցը... Ամեն դարնան վերից իջ-
նող հեղեղը մի բիշ խորացրել է հունը, տարիների ընթաց-
քում դարձրել խորխորատ: Կամարակապ աղբյուրի
մի պատը փլվել է, քարե խողովակից իզուր է ջուր ծլում,
որովհետև և ոչ մի մարդ չի կռանում խողովակից ջուր
խմելու: Հեղեղը փորել է տան հիմքերը, կրապատը կախ-
30 վել է խորխորատի վրա: Մի տարի, երկու-երեք ձյունա-
շատ ձմեռ, գարնան արապ հալոցք, վարար հեղեղի մի
գարկ, և կիլվի խարխուլ պատը:

Աղբյուրի կողքին հին ձիթհանքն է: Մելիքներն են
շինել և ստիպել, որ շրջակա գյուղերից կտավատ հավա-

քեն ձեթ քաշելու: Զիթհանքի լթանձր պատերն են մնացել
և կլոր քարը, որ դարձրել են գոմեշները, գիշեր-ցերեկ
պատույտ տվել, քարի տակ տրորել բոված կտավատը:

Հիմա էլ ժայռի գլխին մնում են Մելիք-Բախտամի
ամարաթի բարձր պատերը, նրա բանտը, մեղիքի ախոռ-
ները, մուտքը սրբատաշ քարերից և գեղեցիկ քանդակ-
ներով: Կա մատուռի պես մի շենք, ծաղկանկար քան-
դակներով, հատակը սալքար, գիմացի պատին՝ ժանգոտ
երկաթի օղ: Մատուռի պես այդ շենքում Մելիք-Բախտամի
ձին կերել է ումիկի ամառներով մեկ-մեկ ընտրած ոսկե- 19
հատ գարի և Իրանից քարվանով բերած քիշմիշ:

Հյումբաթի ձորով գետ է անցնում, որի մյուս ափին
այդենստանների մեջ, գունավոր կտուրներով փոքրիկ
քաղաքի տներն են: Հյումբաթի ձորում, Միջին մահա-
լում և Գյունեյ թաղում ոչ կռիվ է եղել և ոչ էլ կոտորած:
Մյն ժամանակ, երբ քաղաքի տեղը շամբուտ էր և ան-
տառ, ձորի բոլոր տներից ծուխ էր բարձրանում: Եվ երբ
առաջին մովրովը հրամայեց տափարակի վրա կառուցել
սպիտակ քարե զորանոցը, Հյումբաթի ձորի աստղը
թեքվեց: 20

Գետի կամրջով գլուղից հեռացավ նա, ով ոսկի ու-
ներ, և, երբ բարձրացան մելիքների ջրաղացի գլուխը, մի
անգամ էլ նայեցին հսկումի կանգնած ժայռերին, քոչը
վայր դրին սպիտակ զորանոցի մոտ և տափարակի վրա
փորեցին նոր տների հիմքը:

Այսպես առաջացան քաղաքի տները: Եվ ուղտերը,
բրնձ Բիրմանի շալ բարձած, ծանր հակերի տակ տնքա-
լով շոքում էին Հյումբաթի ձորի հրապարակում՝ փոքրիկ
կրպակների առաջ, իրենց գլուխները սպիտակ զորանոցի
կողմը դարձրին և շամբուտները կոխելով մտան քաղա- 30
քի առաջին փողոցը:

Այդ օրից սկսվեց և Հյումբաթի ձորի արնաքամ
լինելը, որովհետեւ քաղաքը նստում էր կռկորդին, տները
փռվում էին ամենալավ հողերի վրա, աղբյուրի ակունքից
փմենից առաջ ջուր էր խմում քաղաքը:

Հյումբալի ձորի հին կրպակները հիմա էլ մնում են, կիսով չափ խանդարված, պատերը խարխուլ, կտուրների վրա կանեփի փարթամ թփեր: Նեղլիկ փողոցներում, ուր աջ ու ձախ հին խանութների հետքերն են, մեկիքների շուկան, հիմա անցուղարձը քիչ է: Լծից բեզարած մի եզդործից դառնալիս շուցե վիզը քսի կրպակի սուր անկյունաքարին, վիզը բորի աշնանը, ուր գոնավոր շալի հոտը բուրում էր, որպես Իրանի սաբղա:

10 Սպիտակ զորանոցն աշն ապահով վայրն էր, դեպի ուր մեկիքների ջրաղացի ճամփով գնում էին կրպակների աերերը, քաղաքում մեծ խանութներ բացում, խանութների փեղկերը ներկում, ոսկեառու ցուցանակներ կախում և ոսկիները հողե կճուճների մեջ դարսելու փոխարեն պահ տալիս բանկին:

Վաղուց արդեն համարձակ մի սովորաբար բացել էր մեծ քաղաքները տանող ճանապարհը և առաջին ապրանքի հետ ուրախ լուր էր բերել Մորոզովից ու Ցինդելից: Վերջին մեկիքները հագան Մոսկվայից բերած գուլպաներ, և նրանց ջրակալած աչքերը տեսան, թե ինչպես 20 կամարակապ ախոռում ձմռան գիշերին վրնջում է ձին, գարու մեջ փնտրում Մելիք-Բախտամի բիշմիշը:

Բերդի քարերը մեկ-մեկ ընկան, երբ տափարակի վրա բարձրացան սպիտակ զորանոցի պատերը: Մելիքների բանտում սարգը ոստայն հյուսեց, ժանգը դեղին սերմեր մաղեց բանտի երկաթ բանալիների վրա: Մելիք-Բախտամի վերջին ժառանգը մեռավ հեռու մի քաղաքում, որպես ուսուսական գնդի հրամանատար:

30 Հյումբալի ձորի ժայռերը տեսան, թե ինչպես դունավոր գորգերը հանեցին քարանձավներից, շալակով տարան և փոխարենը քաղաքից ստացան նավթ, շաքար: Գորգերն ուրիշ քաղաքներ ուղարկեցին: Ոչխարները քչացան, ձորում ապրողներին մնաց քաղաքում ձեռք բերել բո՛ւրդն էլ, նե՛րկն էլ և գարնանը պատրաստ գորգեր տալ բրդի տերերին:

Թվաց, թե այդ օրից տորքի երկաթներն այլ կերպ
զնգացին, և երբ ձմռան գիշերով սպիտակահեր մի կին
ձորի աղջիկներին հին նախշերն էր սովորեցնում,—
ձմռան գիշերին ճրագի պատրույգի հետ մխում էր պա-
ռավի սիրտը, երբ հիշում էր չքնաղ գորգերը, որ տա-
րան:

Քաղաքը մեծացավ: Հյումքաթի ձորում, Միջին մահ-
լայում և Գյունեյ թաղում մնացին հացթուխներ, գլրար
կանայք, լվացարարներ, գորգագործ պառավներ, ան-
տառից շալակով ուրիշի համար ցախ բերող մարդիկ, 10
սրահնրա դռանը օրահացի՝ աշխատող աղջիկներ և մա-
նուկներ, որոնց տմենամեծ հրճվանքը քաղաքում օրնի-
բուն լվացք անող մոր վերադարձն էր, գոպնոցի ծալքում
պահած համեղ պատաուր:

Այսպես հալվեց ձորի գյուղի տաղը:

* * *

Մեկերների ջաղացի գլխից մեկ մեկ կարելի է համ-
րել երեք թաղի տները, ավերակները, տեսնել, թե ինչպես
դանդաղ քայլերով մի էշ բարձրանում է կածանով, հե-
տևից տերը բզում է, կանչում և կածանի գծվար տեղը
հրում էշին, օգնում բարձրանալու:

Գետի ափին կանայք ցորեն էին լվանում աշնան
արևոտ մի օր, երբ երեք թաղն էլ քարափից դիտելուց
հետո, իջանք ձորը:

Խաղաղություն կար ավերակներում, կրպակներում,
ձիթհանքում, ջուրն իզուր ծլլացող աղբյուրում: Ամեն
տարի մի քար է ընկել պատից, մահը թեթև է թվացել,
բողոք չի եղել, ոչ մի թաղ չի տեսել հրդեհ, գերանները
փտել են առանց մխալու, քարերը չեն շրկվել կրակից, և
նստել է մամուռը: Մի կրպակի դուռ գոց էր այնպես, ա-
ռես սովորաբար տերը ճաշի էր դնացել կամ գերեզման- 30
օրհնեքի:

Ման եկանք գյուղում, տեսանք շեն տները՝ հատ ու

կենտ, պառաւ ընդերի ղեղնած ատամների պես: Հարեա-
նի ավերակ տունը դարձրել են զոմ ու մարագ: Այնքան
շատ են պարապ, կիսախարխուլ տները, դարպասը զոց,
ծանր կողպեքները վրան: Թվում է, թե հանգ են գնացել,
ներսից ձայն չի լսվում, տան առաջ, դարպասի քարերի
ճեղքում բուսել է խոտը:

Մի քանի կտուրների վրա դդում կար շարած, տեղ-
տեղ արևի տակ փռել էին գունավոր լաթեր: Մի հին ու
մեծ տան միակ պատուհանի քարին, արևի տակ, պամի-
10 դոր էին շարել: Եվ միակ ապացույցը, որ կարող էր հա-
մոզել, թե այդ տանն ապրողներ կան, պատուհանի կի-
սակարմիր պամիդորն էր:

Թեև քաղաքը հեռու չէր, եկած ճանապարհը մեղ
ծանոթ, բայց և այնպես ուրիշ աշխարհ թվաց Հյումբա-
թի ձորի այդ անկյունը, որի բնիկները կարծես ուրիշ
ցեղի մարդիկ էին: Եվ միակ հարցը, որ դառնում էր մեր
գլխի մեջ, մի «ինչու» է այն մասին, թե ինչպես են մար-
դիկ ապրում այս քարերի տակ, ինչո՞ւ չեն հեռացել մի
ուրիշ, հարմար տեղ: Հանկարծ եթե ժայռերից մեկին ընկ-
20 նի կամ մի քար գլորվի վերեւից:

Բախում խաղացող երեխաները մեղ տեսան, դար-
մացած խաղը թողին: Երբ մեզնից մեկը ջուր ուղեց,
ջուր բերող երեխայի անունը հարցրեց, թվաց, թե նա
ջուր չէր ուզում, այլ ստուգում էր, թե արդյոք այդ երե-
խան մեղ նմա՞ն է խոսում:

— Որ տան կտուրին դդում եք տեսնում, ուրեմն
էնտեղ ապրում են,— ասաց բնիկներից մեկը, որ կամրջի
գլխին միացել էր մեղ:— Երեկոյան էլ կրակներով կիմա-
նար: Քանի ճրագ են վառում, էնքան էլ տուն կա: Մնա-
30 ցածր արջաբներ են:

Երեկոն հաստատեց այդ: Մութի հետ հատ ու կենտ
ճրագներ վառվեցին: Մութը շատեց մեղ արջաբներում կե-
նողների մասին, բայց մանրիկ լույսերի թարթոցը կա-
մացուկ պատմում էր, որ Հյումբաթի ձորում քսան ճրագ

կա, Միջին մահլաշի գետափի մասն է ողջ, Գյունեյ թա-
ղի ծայրը: Մնացածն ավերակ տներն են ու մութի մեջ
խառնվում են ժայռերին, և չի լինում որոշել՝ ո՞րն է
ժայռ և որը երբեմնի բնակավայր:

Մեկ մեկ հավաքվում էին հեռու թաղերից, ներս մըտ-
նում ընդարձակ սրահ, տեղ բռնում փայտե նստարաննե-
րի վրա: Երբ գլիրը մի անգամ էլ պտույտ արեց փողոց-
ներում բարձր կանչով, շներն աչս ու աչն կողմից ձայն
տվին ու հանդարտեցին. գլիրի հետ մի քանի հոգի եկան
հեռու քարանձավներից: Սրահի կիսամութում փափախ- 10
ները մակաղած ոչխարի պես էին, շիբուխների կրակները՝
խոտերի մեջ լույս տվող բլեզներ:

Խոսքը հողի մասին էր, հարմար մի տեղ նոր գյուղ
հիմնելու մասին: Երեկ շատ հնում, երբ վաշկատուն ցե-
ղերը երկրե-երկիր էին գաղթում, նոր աշխարհներ գրա-
վում, այդ աշխարհի մասին հազար առասպել բերնե-
բերան էր անցնում և ոգևորում անցնելու դժվար կիր-
ճեր, սար ու ձոր, անջուր ավազուտներ:

Նոր գյուղի խնդիրը Հյումբաթի ձորի համար եր-
ջանիվ աշխարհի առասպելի պես էր, նրանք իրենց հան- 20
դերի անուններն էին տալիս, մեկի ջուրը գոլում, մյու-
սի խոտը:

— Մենակ էս ձորից դուրս գանք...

Փափախների տակ պսպղում էին աչքերը, որպես
շիբուխի կրակներ, երբ մեկը ծանոթ բանտի նկարագիրն
էր անում և ուրվագծում վաղվա գյուղը, լայն ճանա-
պարհը և ճանապարհի նման ազատ կյանքը:

Երբ ուշ գիշերին ծխից մթնած սրահում նախագա-
հը բվեարկության գրեց նոր գյուղատեղը փոխադրվելու
հարցը, ճրագի թույլ լույսի տակ բարձր մեկնած ձեռքե- 30
րի ետև մի պահ չերեացին փափախները, թվաց, թե
հսկա մի մարմին բխուր ձեռքեր է պարզել դեպի սևա-
ցած օճորրը:

Ճրագը թարթում էր լույսի հետ և տարափյուն տալիս: Ճրագի հետ վաղվա հույսը ջերմութուն էր սփռել սրահում: Եվ ուրախ աղմուկով գուրս եկան: Այսպես էր սկսում իր շուն վաշկատուն ցեղը անցած դարերում:

Սանդուղքի գլխին Գյունեյ թաղից մի ալեուր մոտեցավ մեզ:

— Մի ոտս դերեզմանումն է, ես կարող է շտեննեմ էն նոր տեղը, բայց տարեր... Գնացե՛ք Հյումբաթի ձորի դժոխքից:

Սանդուղքի գլխից մի պահ նայեցի, թե ինչպես մահակով բարերը շոշափելով ծերունին կորավ մութի մեջ: Լսելի էր, թե ինչպես նա մահակի ծայրով զարկում էր բարերին, ճանապարհը փնտրում:

Կրակները չէին երևում: Մութի մեջ հազիվ էին նշմարվում գյուղի գլխի ժաշուերը, մեղիքների ամարաթի պատերը: Ժաշուերը թանձր ստվեր էին կախել գյուղի վրա, ամարաթը թվում էր երպես կանգուն զզյակ, որի խավար խուցերում գուցե շրջում է Մեկիք-Բախտամը, որպես ուրվական...

Տ Ի Գ Ի Ս Ն Ո Ւ Հ Ի

Տնտեսությունը պլանով վարելու համար ձմռան մի գիշեր Վասիլը մտքում դրեց օրագրի պես մի բան պահել, նշանակել եղան վարն ու կերը, ինչքան հաց են ուտում ամեն ամիս, քանի՞ խորձ խոտ է հարկավոր իր հրկու կովին, ե՞րբ է ծնելու կովը, քանի՞ ձու է քաղար ստանում ծախելու և այլն:

Ապագա հեռանկարների մասին մի քիչ մտածելուց հետո Վասիլը շուտ եկավ կողքին և, գրուիք բարձի վրա հարմար տեղավորելով, բնեց այն խոր ու հանգիստ 16 քնով, որպիսին երևի ունենում է նավի կապիտանը, փոթորկից հետո նավի սարք ու կարգը դիտելով, մինչև խաղաղ նավահանգիստը:

Վասիլի տնտեսության միակ ճեղքը հարեանի պարտքն էր, և այդ ճեղքից հազար ու մի անախորժություն էր ներս մտնում, վրդովում նավի կանոնավոր ընթացքը, ճոճում, ուղղությունը կորցնում, ահ ու սարսափ տարածում նավաստիներին՝ մոր, կնոջ, քրոջ ու երեխաների մեջ:

Այդ գիշեր, երբ ձմռան քամին ոռնում էր այնպես, 20 ինչպես հազար պարտատիր միաբերան կոռնային, Վասիլի գլխում ծագած միտքը՝ օրագրի և հաշիվ պահելու մասին, անշուշտ ներքին և անքակտելի կապ ունեւ

սլարաքի անխուսափելի հաստուցման հետ: Ամենայն հա-
վանականությամբ բարձի վրա գլուխը հարմար աեղա-
վորելուց առաջ, նրա գլխում ծագել է և երկրորդ միտքը՝
նավի ճեղքը Տիգրանուհով ծածկելու մասին:

10 Նրա օրագիրը հին, թերթերի ծայրերը մաշած երու-
ղահանի լուսանցքների վրա է դրած և կազմի կողին:
Վասիլն ամեն օր չի գրել: Երևում է, որ դարնան սկզբին,
երբ առավոտից մինչև իրիկուն քրանել են ինքը, գոմեշը և
տան անդամները, ժամանակ չի եղել ամեն օր գրելու:
Մասենագիրը բավականացել է միայն շաբաթվա կարևոր
գեպերին արձանագրելով լուսանցքի վրա, մինչև քունը
հաղթեր: Իսկ դարնան սկզբին միշտ էլ քունն է հաղ-
թել, և երկու-երեք բառ գրելուց հետո գրիչն ընկել է
ձեռքից, նույնիսկ միտքը կիսատ թողնելով:

Վասիլի օրագիրը սկսվում է տան անդամների ցուցա-
կով, որ, ըստ երևույթին, կազմված է հաջորդ առավոտ-
յան ուտելուց հետո, քանի որ թերթի անկյունում Վասիլի
բուլ մատի հետքը կա, թաթախված ինչ-որ սղտոր և մի
քիչ էլ յուզոտ հեղուկի մեջ:

20 Ըստ այդ ցուցակի նավի վրա ութ մարդ էր՝ ինքը,
մայրը, կինը, չորս երեխան և Տիգրանուհին: Անունների
դիմաց տան անդամների տարիքն է և այն կապը, որ ունի
տան անդամը Վասիլի հետ: Այսպես՝ «Տիգրանուհի,
քույր, 16 տարեկան»: Վասիլի կենդանի ինվենտարը
երկու կով է, մի գոմեշ, ութ հավ: Կովերն ու գոմեշը ա-
նուններով են, առանց տարիքի և տան անդամների ցու-
ցակին անմիջապես կցած: «Տիգրանուհի, քույր, 16 տա-
րեկան» և հետո «Ծաղիկ կով»:

30 Որովհետև Վասիլը գեղադիտական նպատակի հե-
տամուտ չի եղել, օրագրից չի կարելի որոշել, թե ինչպես
էին Տիգրանուհու մազերը՝ սև, թե շեկ, աչքերը կապույտ
էին, թե թուխ: Միակ հիշողությունը նրա արտաքինի մա-
սին գրված է մայիսի 6-ին. «Տիգրանուհու համար առա-

ղեյրա»։ Դիմացը նշանակված է գինը, որից է. ևսւմ է, որ կտորը հասարակ չիթ է եղել։

Կա մի ուրիշ հիշատակութիւն, առանց ամսաթվի. «Տիգրանուհու համար շուստը չառա»։ Երազահանի այդ երեսին տպված է հետեւյալը. «Կոշիկ կամ տրեխ տեսանելն մեծ կորուստ է, երազն յոթն օրն կատարի»։ Կարելի է ենթադրել Տիգրանուհու տխրությունը շուստեր շունենալու համար, և թե ինչպիսի երազ է թվացել մի զույգ շուստը։ Ստույգ է, որ Տիգրանուհին բոբիկ ոտքերով է գնացել քաղհանի, ինչպես նշանակել է Վասիլը մի քանի օր հետո։ 10

Վասիլը շատ օրեր մանրամասն է գրել։ Օրինակ, հունիս 11-ին նշանակել է. «մայրս գնացել էր իր եղբոր որդու տունը ղոնաղ 4 օրով։ Վարսենիկը (կինս) դբաղված էր տանը մանր գործերով։ Կովը տվաւ 12 գրվանքա կաթ, Ծաղիկը՝ ոչ։ Տիգրանուհին գնացել էր ջաղաց ալյուր աղալու, բայց նոբաթ չլինելու պատճառով եկաւ տուն։ Չէր աշխատում գոմէշը, հանգստանալու համար գնացել էր դաշտն արածելու։ Եկաւ անձրև։ Բաղալի տղան տվեց իր պարտքը—կես կոտ ցորեն։ Առա մի բահի կոթ։ Եվս մի շաբաթում հավերը 12 ձու ածեցին, որից 5-ը ծախեցինք, քնդամենը 10 կոպեկ»։ 20

Ամբողջ օրագրի մեջ հունիս 11-ը նշանավոր է երկարապատում և մանրամասն լինելով։ Խոսելով ապահովագրման թերթիկի մասին, որ երեկ նույն օրն է ստացել, Վասիլն ավելորդ չի համարել հետեւյալ խորհրդածութիւնն անել. «Կառավարութեան կողմից եկաւ շրջիկ և խոսեց ապահովագրման մասին նաև բուրժուական կողմանից։ Ժողովուրդը բոլորը հասկացան միաբերան, կեցցեք դուք միություն»։ 30

Անցյալ տարվա օրացույցով հունիսի 11-ին կիրակի էր։ Ըստ երևութիւն այդ կիրակին Վասիլն անմահացրել է գինով և երեկոյան դեմ փիլիսոփայել «միութեան» և «բուրժուական կողմանից»։ Մի քանի օր հետո, հունի-

աի 16-ին Վասիլը գրել է. «Տիգրանուհին անորոշ աշխատանք էր անում: Գաղթականը տարավ կես կոտ ցորեն գինու գիմաց»:

Այդ ամսին Վասիլն առաջին անգամ հիշատակում է պարտքը: Գրելով, որ թրթուրն ուտում է կաղամբի տերեւերը, Վասիլն ավելացնում է. «պարտքից դուրս եկանք տասը մանեթ Տիգրանուհու աշխատանքի գիմաց, ևս ավի 12 մանեթ փողով»:

Տիգրանուհու մասին տեղեկությունները հուլիսին
10 կցկատուր են: Երևում է, որ ամբողջ ամսվա ընթացքում աղջիկն աշխատել է եղբոր պարտքի գիմաց: «Տիգրանուհին քաղհան էր անում հարեանի բոստանը պարտքի գիմաց»: Առաւ եղան մի հատ: Տիգրանուհին լսրի էր քաղում պարտքի կողմից: Առաւ ծամոն վերքի համար: Փոր եմ արել, հետո գնացի ցախ բերելու: Ծաղիկը ցամաքեց անհայտ պատճառից»:

Հուլիսի վերջին նա գրել է. «Տիգրանուհին գնաց վերին արտը խորձի, պարտքի գիմաց: Եվս ավի ձեռաց 3 մանեթ»: Թե ի՞նչ խորձ է վերին արտում և ի՞նչ աշխատանք է արել Տիգրանուհին այդ արտում,—պարզ չի երևում: Նույն օրը Վասիլը գրել է. «Վարսենիկը հիվանդ է. Տիգրանուհին եկավ ոտքին վերք: Առաւ ծամոն վերքի համար»:

Վարսենիկի հիվանդությունը վերջացել է հաջորդ օրվա լուսաբացին: Վասիլը գրել է. «Ծնվեց ինձ ևս մի աղջիկ»: Եվ ուրիշ սչինչ: Այդ ամբողջ շաբաթը նա մի նախադասություն է նշանակել. «պարտքից մնաց քառասուն»:

Աղջիկն ըստ երևույթին մի շաբաթից ավել չի ապրել:
30 «Գիշերս մահացավ նորածինն առանցի անունը դնելու»,— գրել է Վասիլը: Հին երազահանը նույն երեսի վրա, Վասիլի գրածից մի քիչ ներքե ասում է. «Երազն բարի է և կատարվի ավուրն», իսկ Վասիլը գիմացը նշանակել է. «առաւ կաղին երեխաների համար 16 կոպեկ, ևս

նավթ, գրվանքում մի կոպեկ պակաս, գումարով 30 կոպեկ»:

Տիգրանուհու մասին հետազայում եղած հիշումները միշտ էլ «պարտքի դիմաց» են կամ «պարտքի կողմանից»: Նա բուրդ է լվանում, կալ է կալսում, լոբի է քաղում բոստանում: Ինչ-ինչ նկատառումով Վասիլը կարեւոր է համարել օգոստոս 21-ին նշանակել, որ այդ օրը Տիգրանուհին չի աշխատել, «ոտքը մտել է փուշ»:

Օգոստոսը Վասիլի տարեգրության մեջ նշանավոր է դրամական հաշիվներով: Համարյա սմեն երեսի դրել է փոքրիկ հաշիվներ՝ օրվա ծախսը. «հնձվորին մի օր ներքի արտում մի մանկի 60 կոպեկ», «Մանուշարից առա գերանդի, պարտք մնացի 60 կոպեկ», «ջրվորներին մի փութ ցորեն»:

Վասիլի մատյանում Տիգրանուհու շուտերի մասին մի անգամ էլ հիշատակված է օգոստոսի վերջին: Թեև Վասիլը օրագիրը շարունակել է մինչև տարվա վերջը, սակայն շատ քիչ են հիշատակումներ Տիգրանուհու և նրա շուտերի մասին:

Վերջապես Վասիլը գնում է մի զույգ շուտ, սակայն Տիգրանուհու անունով գնած շուտերը դառնում են Վարսենիկի սեփականություն, իբրև թե նրա ոտքին մեծ լինելու պատճառով: Այդ առթիվ շատ մակերեսային դատողություն է արել Վասիլը, մոտավորապես այն ձևով, թե աշխարհը փուշ է, լավությունն էլ է կորչում, վատությունն էլ:

Չենթադրե՞լ արդյոք, որ ընդհարում է եղել Վարսենիկի և Տիգրանուհու միջև շուտերի համար, մեկը լաց է եղել, նորից բոբիկ ոտքերով («առի ծամոն վերքի համար») արտը գնացել «պարտքի դիմաց», մյուսը շուտերը պահել է հայրական տնից բերած սնդուկի մեջ: Ինչպե՞ս հասկանալ Վասիլի գրածն այն մասին, թե «Տիգրանուհին խռովեց, զոռով բերեցինք կալատեղից»:

Սեպտեմբերին ծնում է Վասիլի երկրորդ կովը:

Այդ օրը նա ուրիշ բան չի արձանագրել: Սեպտեմբեր ամսվա նշանավոր զեպքերից է և խոտի հաշիվը: Անցյալ տարի ցանած առվույտը երկու անգամ հարելուց հետո վասիլը շատ մանրամասն ելք ու մուտքի հաշիվ է կազմել: Եվ մուտքը գերազանցել է («մաքուր եկամուտ խոտի կողմանից»):

Մի շաբաթ հետո ստացած գարու մասին գրելիս, հանկարծ մի՞տն է ընկել Տիգրանուհին, թե գարու հաշիվն անելիս տանը վայնասուն է ընկել, ձեռքը զողացել է, ծածկել է երազահանը, վեր կացել: Ինչպե՞ս է եղել, այդ ամեննին հայտնի չէ: Գրված է միայն հետևյալը.

«Տիգրանուհին մահացավ առանցի կարծիքի, տեղոց տեղ, լավ թաղեցինք. եղավ ծախս ութը մանեթ փողով, ևս մի փութ գարի տերտերին, գումարով 9 մանեթ 70 կոպեկ: Նաև առի երկու մոմ»:

Տիգրանուհու մասին էլ ուրիշ ոչինչ: Տասնվեց տարի ապրեց, աշխատեց, մահացավ նույնպես հանկարծ, ինչպես այն նորածինը, որի մասին հուլիսի վերջերին հայրը գրել է՝ «Գիշերս մահացավ նորածինն առանցի ա-

նունը դնելու»:

Օրագրում Տիգրանուհու մահվան առթիվ ուրիշ մանրամասնություն չկա: Վասիլը երազահանի այդ երեսն էլ շրջել է նույն բութ մատով, որի կնիքը կա երազահանի շատ երեսների վրա:

Հաջորդ երեսը, որ գրվել է երկու օր հետո, սկսվում է այսպես.

— Պարտքից մնաց տասնչորս...

ԵՎ ԲԱՏՐԱԿՐ ԹՈՒՅԼ ՏՎԱՎ ԻՐԵՆ...

Սրապը տավարը տեղավորեց, դավթարը կռնատակն առավ և գնաց կանցելար:

— Սրա՛պ, ճրագը վա՞ռ թողնեմ,—հարցրեց մայրը, ասեղի ծայրով պատրույզը վեր հանելով:

— Կարող ա ետանամ, գործս շատ ա էս գիշեր:

Մի քիչ հետո մայրը ճրագը հանգցրեց, մտավ վերմակի տակ, կամաց կսկծալով, որ Սրապի գործը շատ է, աչքերը գիրը կտանի:

Կանցելարում Սրապը ճրագը վառեց և կռնատակի 19
դավթարը բաց արեց: Անգիր գիտեր Մրոցում ով ինչ ունի, քանի՞ մանեթ հարկ է ընկել, գյուղում ի՞նչ է պատահել հերու, մեկէլ տարին, հունիսին, հուլիսին:

Սրապը սպիտակ թղթի վրա սկսեց շարել. «գյուղումս գոյություն ունի փօկ և խորհրդի պատուհանները բցված են. կա և սանիտարական սեկցի 6 անդամով, որից մարդ հինգ հատ և մի կին»:

Մի քիչ էլ մտածեց, նայեց կանցելարի սեւացած օձորքին, աչք ածեց շորս կողմ, ասես պատերի քարերի վրա փնտրում էր գրեթեքը: Ունքերը խրար հավաքեց և 20
շարունակեց.

«Գյուղս ունի ելից և մտից մատյաններ և գրությունները մատնում են և դուրս են դալիս՝ ինչպես կարգն է»:

Վերջակետից հետո մի երկու անգամ ծոծրակը բորեց, թաթախեց թանաքը, մի սատկած ճանճ ընկավ գրչի ծայրին, մատով ճանճը դեն գցեց և հերսոտած գրեց.

«Նաև գյուղումս հակախորհրդային հեղափոխականներ չկան»:

Էլ ուրիշ շատ բան գրեց Սրապը, գրեց, որ մի կրահոր են շինել, որ անասունների մեջ հիվանդություն չի եղել, բերձից երկու եզ է գլորվել, գողություն չի եղել, գրեց, որ «գյուղս աստիճանաբար լավանում է»:

10

Կռվե հրագի պատրույգը վառվում էր, լույսը մերթ աղոտանում էր, մերթ զորանում, պատերի վրա ճրագից սովերներ էին թրթռում:

Սրապը կանցելարի մտից մատյանի մեջ մտցրեց և «շրջաբերական միլիտարից ամուսնացողների մասին կյանքի մեջ կիրառելու, նաև աղվեսի մորթին թանկ ծախելու մասին», հետո դուրս եկավ, նստեց կանցելարի գուանը:

Տներում ճրագ չկար, հոգնած մրափով բնել էր գյուղը: Մրոցը՝ հեռու ձորում ընկած, կուշ էր եկել բերձերի տակ, սառյ աբել: Գյուղի ներքի ծայրում մի շուն կաղկանձում էր:

20

Նայում էր Սրապը քնած Մրոցին, հովը ծեծում էր բաց կուրծքը, և Սրապը լիաթոք շնչում էր ամուսն գիշերվա զովությունը: Դուրս եկավ, որ ամբողջ գյուղում միայն ինքն է արթուն, գրում է գյուղի մասին, և ճրագը կանցելարի պատուհանից անթարթ աչքի սրևս նայում է գյուղին:

* * *

Սրապը ներս մտավ, գրածը վարդաց, հանգ արեց ճրագը հանգցնի, բայց միտն ընկավ Դավթի բառերակը և օրվա գրույցները նրա մասին:

30

Գրե՞լ թե ոչ: Կիմանան, Մրոցը մատի փաթաթան կշինեն, իսկ թե չգրի, վայ թե երեսովը տան, որ գյուղում եղածը ծածկել է և չի գրել:

Դավթի բատրակը՝ Տիկոն, բոյը կարճ, բրդոտ, ոն-
որ սարի արջ: Խոսելիս գլուխը կախում էր, աչքերը գե-
տին պցում, խոսքի կեսը կուլ տալիս: Տիկոն փոքրուց
չսրան էր: Գյուղում նրան տեսնելիս տնազ էին անում:

— Տիկոն ուլի հետ ա ծիծ կերել,— ասում էին, ծի-
ծաղում: Տիկոն էլ էր ծիծաղում: Իբրև թե Տիկոյին մայ-
րը չի ծիծ տվել, այլ մի պառավ այժ:

Գուցե Տիկոյի մասին գյուղում ուրիշ խոսք ու զրույց
չլիներ, բացի այդ հանաքից, որ հազար անգամ էին ասել,
եթե Տիկոն չաներ այն, ինչի մասին գյուղում խոսում 10
էին:

— Տեսա՞ր ինչ արեց Տիկոն...

— Էն բրդոտ քոթոթը...

— Տիկոն էլ գյուղում չի երևա՞,— ասում էին քնկեր-
ները:

Երկու օր առաջ Տիկոն թողել էր տիրոջ տունը, ոչ-
խարր՝ փարախում, մահակն առել ու լուսաբացին դուրս
էր եկել գյուղից:

Երեկոյան Սրապին իմաց էին տվել, որ Տիկոն չկա,
և Դավթի ոչխարը ուրիշն է տարել: Սրապը մարդ էր ու- 20
ղարկել Տիկոյին փնտրելու, մարդը վերադարձել էր
առանց հետքը գտնելու:

— Տեսնես սարն անցավ ո՞ւր գնաց...

Սրապը մթնով գնացել էր Դավթի տունը, հարցնե-
լու, թե ի՞նչ է եղել:

— Մանուշ, պետք ա բռնորն ասես, թե չէ վրադ
պրատակուլ կկազմեմ, վերջը դու գիտես,— սպառնացել
էր Սրապը, բայց սպառնալիքը չէր օգնել:

Մանուշը մի գլուխ լաց էր եղել, երգվել, որ սուտ
լուր է, թշնամու սարքած, որ Տիկոն այդ գիշեր գոմումն 30
էլ չի քնել, ոչխարի փարախումն է եղել:

Սրապը տեսել էր, որ հնար չկա, չի ասում:

— Դու գիտես, Մանուշ, Դավթի պատասխանը
կտաս: Ես իմ քննությունը վերջացրի:

Ասեւ և տնից դուրս էր եկել:

Բայց գյուղում ուրիշ բան էին պատմում: Հարեան կանայք փափաւում էին, պառաւիները շանշ էին անում գե-
պի Մանուշը:

— Յեղդ լիրբ ա, Մանուշ,— ասում էին նրանք շանշ անելիս:

Ո՞վ էր իմացել, ո՞վ էր տեսել այդ բոլորը,— Սրապը
այնպէս էլ չիմացաւ: Երբ նրան հայտնեցին, թե գյուղում
այդպիսի բան է պատահել, Սրապը նախ չհավատաց:

10 — Տիկոն չի անի, նամուսով տղա է,— ասաց: Բայց
լուրն ավելի էր տարածւում: Առավոտ կանուխ ջրի գնա-
ցած կանայք վկայում էին, որ տեսել են Տիկոյին Մանուշի
տնից դուրս գալիս, շորաններն ուրիշ բան էին ասում, թե
Մանուշը Տիկոյի պաշարում միշտ յուզ ու պանիր էր
դնում, գուլպա է գործել նրա համար, թե Տիկոն սարում
ասել է.

— Այ մի Դավիթը գնար քաղաք, ես էլ փարախում
չէի բնի:

20 Փողոցում մի քանի ալեոր մարդիկ Սրապին հանդի-
մանել էին, թե Մրոցն իր օրում այդպիսի բան չի տեսել:

— Մեր գյուղի իշխանն էլ դու ես,— ասացին,—
կտրի՛: Միանգամից կտրի արմատը, որ էլ չժառանգի,
գյուղս չվարակի...

— Կանեմ, ապեր, կանեմ, քանի ես կամ, գյուղումս
պէտք է լրբությունը ջնջվի,— հայտարարեց Սրապն
ալեորներին և մտքում որոշեց անելիքը:

Հենց այդ երեկոյան էր, որ նա գնաց Մանուշի մօտ՝
քննության: Երբ սպառնաց և տեսավ, որ սպառնալիքն էլ
չի օգնում, դուրս եկավ:

30 Հանապարհին Սրապը հիշեց, թե ինչքան գեղեցիկ
է Մանուշը և մի սլահ զարմացաւ, կարծես նրան առաջին
անգամն էր տեսնում:

— Անիրավիդ աղջիկը քաշած պատկեր ա, էլի՛,—
մտածեց Սրապը և քայլերն ավելի արագացրեց.

— Հապա թե Դավիթն իմանա...

Սրապը ևրբ մտաւ կանցելար, ուզեց ճրագը հանգ-
ցրնի, միտն բնկաւ Տիկոն, Մանուշը, գյուղի զրույցը:

Պե՞տք է հայտնել, թե ոչ:

Մեկ էլ մտածեց Սրապը, մոտեցաւ գրածին, գրիչը
յաթախեց և սկսեց գրել շրջմիջակերին.

«Սույնը տարվա հունձին գյուղիցս բացակայում է
Դավիթ Խաչիկյանցը, որն որ գնում է և գյուղումս մնում է
Դավիթի կնիկ Մանուշը, նաև նրանց բատրակը»:

Մինչ այստեղ Սրապը գրեց առանց դադար առնելու:
Քրչի ծայրով վեր հանեց ճրագի պատրույգը, քունքը բո- 10
րեց և շարունակեց գրել.

«Եւ Մանուշն ուրբաթ գիշերը մնում է մենակ, որն
որ քնում է իր սենյակում: Եւ Մանուշը գոմից վանչում
է բատրակ Տիկոյին և ասում, որ ինքը վախենում է մե-
նակ քնելու, և քնում են միասին»:

Սրապն ուզեց հերիք համարի գրածը, բայց նորից
կարդաց և տվեւացրեց.

«Եւ բատրակը թույլ տվաւ իրեն մինչև այն աստի-
ճան...»:

* * *

Երբ դավթարը կռան տակ Սրապը քնած Մրոցի փո- 20
ղոցներով գնում էր գետի տուն, ճամփին միտք անելով,—
նրան աչնպես էր թվում, թե մի ծանր քար գլորվել է իր
խղճից: Զեկուցման մեջ ասված է այն ամենը, ինչ որ
պատահել է գյուղում:

Սենյակի մթնում տրեխները հանելիս մի անգամ էլ
Սրապի միտն բնկաւ Մանուշը, և ինքն իրեն ասաց.

— Անիրավիդ աղջիկը քաշած պատկեր ա, էլի՛...

ՄՈՒՐՈՅԻ «ԶՐՈՒՅ»-Ը

Երկրորդ օրն էր՝ Մաղդայում էինք։ Ալազյալի լանջի ամենաբարձր գյուղերից մեկում, որտեղից բացվում է հիանալի տեսարան գետի դաշտը։ Ներքև փռված էր Արազդաշանի տափարակից մինչև Անի կայարանը հասնող ընդարձակ տափարակը, գյուղերն ու քաղաքները, որ ցամաք դաշտում կանաչ սրարտեզների էին նման, երկաթուղու սպիտակ կայարանները, անբաժան ախաբիաներով ու բարդիներով։

10 Ես և ընկերս նստել էինք քարին, հիացմունքով դաշտին էինք նայում և փորձում գտնել ծանոթ գյուղերը։ Արևը կախ էր ընկել մայրամուտի կողմը։ Սարից զով քամի էր փչում, ողջ դաշտը ողողված էր արևի լույսով, և արծաթի հալոցքի նման պսպղում էր ոչ միայն Արաքսի օձանման հոսանքը, այլև մի քանի փոքրիկ լճակներ ու գյուղական առուներ։

Մեր ևսեր Մաղդան էր՝ տափարակ կտուրներով նոր տներ կանաչների մեջ։ Երկու կին կտուրի վրա ցորեն էին քամում։ Օդը չինջ էր և թափանցիկ. արևի տակ փայլվում էին ցորենի քիստերն ու լիփը, երբ ոսկեգույն փոշու հետ խառնված ցորենը կանաչք մաղում էին և օրորվում։

20 Մեզինից մի քիչ հեռու արտերն էին։ Ուրերը վեր բըշ-

տած մի մարդ ջուր էր անում: Լսում էինք, թե ինչպես էր բա՜շը զրնգում, երբ խրվում էր ավազոտ հողում: Զորակից երգի ձայն էր լսվում:

Կռունկն իջել է գյուին...

Յարս ման կգա շուին...

Երգը մերթ ընդհատվում էր, մերթ շարունակվում: Ընկերոջս հետաքրքրութունը շարժեց այդ:

— Ի՞նչ անելիս կլինի էն երգողը,— հարցրեց նա: Ես փորձեցի երգի ընդմիջումներից որոշել, բայց չկարողացա: Ընկերս շհամբերեց, մի քայլ արեց ու նայեց 10
ձորակի կողմը:

— Հնձվոր է,— կանչեց նա:— Հենց որ կռանում է, լռում է...

Մեր գլխավերներ՝ բլրակի ետեից, լավեց մի ձայն՝ «հո-լե՛, հոլե՛...»: Մեկը սուլեց: Ետ նայեցինք: Ուշաքարի հոտը բլուրից իջնում էր: Մի այծ բարձրացել էր քարի գլուխն ու տմբտմբացնում էր միրուքը: Բլրակի գլխին կանգնել էր հովիվը՝ մահակին վոթնած: Կանգնել էր արձանի նման ու նայում էր մեզ: Երևում էր, որ նա վաղուց է տեսել մեզ: Ապա սկսեց իջնել: Հեռվից արդեն նկատելի էր, որ 20
նա կաղում է:

— Ես կաղ չոբան կյանքումս չեմ տեսել,— ծիծաղեց ընկերս:

Հովվի հագին տեղական, թեքերը կտրած «փոթ» էր, մորթր դեպի դուրս: Պայուսակը ցնցվում էր, երբ նա քարից քար էր թռնում:

— Տեսնես էս սարի գլխին նա մեր օրերից ի՞նչ գիտե,— ասաց ընկերս ու ափսոսանքով ավելացրեց.— չվին չեմ տեսնում, թե ունեցել էր՝ փշել կտայինք...

Հովիվը մոտեցավ:

30

— Բարի տեսանք,— ասաց և գամփռին սաստեց: Շունը նստեց:

— Անունդ ի՞նչ է,— հարցրեց ընկերս:

— Մուրո՛:

— Մուրո, բա շվի չունեն՝ս:

— Փո՞ղ:— Եվ ծպացրեց:

Նրա մի ոտը կարճ էր: Կանգնելուց մատերի ծայրը հազիվ էր գետնին դիպչում: Դեմքը ծաղկատար էր, ձախ աչքի տակը՝ ճոխում: Նրա ղղեստը, գդակը, դեմքը, ձեռքերը համարյա հողագույն էին, արևից խանձված, քամուց ծեծված: Սակայն մի քաղցրություն կար նրա միամիտ, մի քիչ կոշտ դեմքին:

Մուրոն նստեց:

10 — Մուրո, կարդալ գիտե՞ս:— Նա ծիծաղեց:

— Ուստի՞ց:

Ընկերս սկսեց հարցութիւններ: Մուրոն գլուղի հովիվն էր: Գլուղում մի «քուլիկ» ունի, որի գուռը դեռ չի կախել: Քնում է ոչխարատիրոջ տանը՝ հերթով: Ոչ ոք չունի: Սառնում էլ որբ է եղել:

Հանկարծ ընկերս հարցրեց նրան.

— Մուրո, դու Լենինի անունը լսած կա՞ս...

— Հբա ի՞մալ,— մի քիչ սրտնեղեց նա:— Ես Լենինի զրուց չեմ գիտեմ...

20 — Ի՞նչ զրուց, մի ասա լսենք,— խնդրեց ընկերս: Մուրոն ամաչելով մեղանից «ծգարա» խնդրեց ու սկսեց.

— Լենին ուռուս էր: Յուր հեր լե չքավոր էր, պապ լե. գնաց կարդալու, էս յան, էն յան, մի հուսումարան ուստ էկավ, ասավ՝ չքավոր եմ, ինձի կառնե՞ք, կուզեմ կարդացվոր էղնիմ: Առան. մի քանի վախտ կարգաց, որ ուսում թամմեց, խելքի էկավ:

«Որ խելքի էկավ, իմացավ, թե աշխարհքի վնաս ուտից կեղնի: Մտածեց, մտածեց, տեսավ, որ վնաս ուռուսի թագավորից կեղնի: Թոփ արեց իրենց հուսումարանի տղոց, թե՛ ընկերներ, էնքան որ կարդացվոր եր, իմա՞լ կեղնի, որ չքավոր դառնա դատի, հարուստն ուտի, ինք մնա չլուտ, սոված, ռութ, մի կարկատած լեֆ լե չունի, որ մեջ պառկի:

«Ընկերներ ասին. էղեր, չէղեր է, էգպես էղեր է,

էղպէս լե մացել է: Լենին ասավ. աշխարհն էսպէս չի մնա, էսօր ամպ է, էգուց պարզ արեւ: Մինչի մենք ընկերություն չտանենք զիրար, Թագավոր լե մզի կմորթե, հարուստ լե մզի կճնշե, հող լե մզի շօղնե: Մկրատ իրեն է, կտոր լե իրեն է: Զուգը ուղիղություն կասեմ, որ մինչի թուր հարուստի բերան չառնի, պարզ խոսք չի ասի:

«Ընկերներ համողեցին, ասին կազմակերպություն սարքենք: Սարքին. Լենին ասավ, ընկերներ, ուժով կացեք, որ պիտի կռիւ տանք:

«էդ վախտ Թագավոր մի հավատարիմ մարդ կունենա: Կկանչի էդոր, կասի, որ երթա պտուտ գա երկիր. կուգեր իմանա, թե՛ ժողովուրդն ի՞նչ կասի չի ասի Թագավորից: Էդ մարդ յոթ տարի ման կգա, վերջը կգա թե՛ Թագավոր, լավ խոսք քիչ իմացա: Թագավոր Թախտից կիջնի, թե ինչ տեսել ես, չես տեսել՝ զմե՛ն լե պատմի:

«Կասի՝ Թագավոր, իմացած եղիր, որ էսպէս տավերկու տարեկան մի տղա, անուն Լենին, քեզ փորձանք կբերի: Թագավոր վախուց հրաման էտուր, թե տավերկու տարեկան Լենին քշեք աքսորյան...»:

Արեւը թեքվում էր կարմիր ամպի կտէր, իբրեւ հոգնած հնձվոր, որ վրան է առնում Թաղիքը: Ճկում էին ծտերը, քարից քար թռչում, կարծես չէին ուղում, որ երեկո լինի: Մուրոն ծուխը խոր քաշելով, շարունակեց.

— Քշեցին աքսորյան, էլի չխրատվաւ: Լենինի ախպեր, որ իմացավ, թե պտի ախպեր աքսորյան է, ասով. էլնիմ էրթամ ինչքան Թագավոր կա մորթեմ: Էդ խաբար լե շուտով հասցուցին Թագավորին, Թագավոր էս անգամ կատղավ, ոտք զետին դարկավ՝ թե բռնեք բերեք, իդա մանչ վի՞ր է:

«Բռնին բերին: Թագավորը հարցուց՝ ո՞վ ես, ասով՝ Լենինի ախպերն եմ. ասով՝ անունդ ի՞նչ է, ասով՝ Ալեքսան: Աս խոսք ասել էր, չէր ասել, Թագավոր թուր հանեց զարկեց, արյունք ծով արեց: Լենինն իմացավ, ասով. «Վա՛յ, իմ Ալեքսան...»: Շատ արցունք թափեց

տխարոր համար, բայց էլի ուժովցաւ, ասաւ՝ ընկերներ, կկեր գազեթ սարքենք:

«Ընկերներ համողւան, գազեթ հանին, ասին՝ դու ամբողջի զլխավորն էլի: Լենին ասաւ՝ թե կռիւ պիտի տանք, ու վենք շունի, թող առնե, ուժով միանանք, թագավորի վրա քշենք: Էս էլ որ իմացաւ թագավոր, կատաղեց, մարդ ձամփեց, որ արքայան Լենինին սարկէ:

20 «Էս անգամ չքավոր բանւորներ ասին, որ թագավոր մեր Լենին սպանե, հաբա մզի ուղիղություն ո՞ւր ցուց կիտա: Չընք թորգի, ասին, մենք լե կերթանք կռիւ կիտանք թագավորի վրա: Լենին ժողովք արեց, նամակ գրեց զմմեն չքավոր բանւորներուն, թե պատրաստ կացեր, էս ֆլան ամիս կռիւ կերթանք թագավորի վրա:

«Առավ իր ընկերներ, իր զենք կապեց, էդ ֆլան ամիս Լենին էկաւ ուռուս թագավորի պալատ: Կանչեց՝ Ե՛լ, Ես արքայան Լենինն եմ: Ուժեղ կպան զիրար, շատ արյուն թափին: Լենինի թուր ճեղքեց թագավորի գլուխ, երկու կես արաւ, թագավորին տապալեց, էնոր տուն, բուլֆաթ զարկեց, ջարդեց, լաւ հողեր, լաւ գուրբըններ, ինչ որ թագավորն ուներ, զմմեն ոսկի, հարստություն բաժանեց չքավորներուն, ասաւ՝ զնացեք ձեր քեֆին ապրեք... Չքավոր բանւորներ ուհալցան: Լենին հաւաքեց իր ընկերներ, ժողովք նստան, որոշում գրին, որ էլ կռիւ չէղնի: Էլաւ մի բարձր բար, ասաւ:

— Ժողովուրդ, խաղաղ ապրեք: Էլ մզի կռիւ չկա...

«Եղաւ խորհրդային իշխանություն...»:

Մուրոն լռեց ու, գլուխը ոշխարների կողմը դարձնելով, հոսի առաջնորդ այծի վրա կանչեց այնպես, որ հատուկ է լեռան հովիւներին և որի հնչյունը ոչ մի կերպ 30 չի կարելի տառերով գրել: Տեսնելով, որ կանչն անհետեւանք անցաւ, Մուրոն նստած աեղից քար շարտեց այծի կողմը:

Մարմնի մյուս պակասություններից բացի, Մուրոն նաև ձախլիկ էր: Սակայն այդ նրան չխանգարեց բարը

հասցնելու ճիշտ այն կեսին, որ հարկավոր էր՝ այծը հետ տալու համար: Եվ ոչխարներն էլ այծի հետևից զլուխները դարձրին գեպի արևմուտք:

— Մուրո, իսկ ի՞նչ պատահեց Լենինին հետո,— անհամբեր հարցրի ես:

— Զրուց չխլսավ դհա, կեցի...— Եվ շարունակեց.

«Թագավորին որ զարկեց, հարուստ չխլսավ: Որ փախավ, որ լե ահուց մահացավ: Մնաց մի հարուստ մարդ: Զօր նստեց միտք արավ, գիշեր շուրի լուս միտք արավ, թե հնարքով Լենին ջնջի հողի երեսից: Վերջը 10 հնարք գտավ: Կանչեց մի աղջիկ, ասավ՝ աղջիկ, ոսկի կուզե՞ս. ասավ՝ կուզեմ: Աղջիկ էլավ գնաց Լենինի դռան մոտ կեցավ: Պահապաններ ելան հարցրին՝ աղջիկ, դու վի՞ր ես. ասավ՝ չլուտի աղջիկ եմ, Լենին իկա խնդիր ունեմ: Լենին իլավ դուրս, ֆայտոն նստավ:— Ֆայտոն նստեր էր, չէր նստեր, աղջիկ էղարկ. Լենին ասավ՝ դրան մի սպանեք, իմացեք, թե ո՞վ ճամփեց: Իմացան, որ էն հարուստ ճամփեց, հարուստի փոր-փսփր լե տրորին, եղավ հավասար:

«Մի քանի վախտ անց Լենին հիվնդցավ: Որ հի- 20 վընդցավ, կանչեց իր ընկերներ, իր կնիկ, իր զորք, ասավ՝ ընկերներ, ես կմեռնեմ, իմ խրատներ, իմ խոսք կմնա աշխարհի երես:

«Լենին մեռավ... Յոթ օր, յոթ գիշեր սուգ արին, տարան մի բարձր տեղ թաղին, որ արևուց մոտ էղնի...»:

Մուրոն տեղից վեր վացավ, պայուսակն ուսը նետեց:

— Համլա դրուց (այսպիսի զրույց),— ասաց և խոնարհ գլուխ տալով հեռացավ. փայտը քարեքար դիպցնելով: Քալելուց նա ցնցվում էր, կարծես ամեն քայլափո- 30 խին սխալի ընկներ, եթե մահալը քարին դեմ չտար:

— Տղա լաո, իդա կուտ (ցորեն) վի՞ր է,— առունների մոտից կանչեց մեկը:

Մուրոն հավաքում էր ոչխարը: Լսելի էր նրա մեղմ

սուլոցն ու ձայնը.— «Հոլե՛, հոլե՛... բըստ, բըստ...»: Քիչ
հետո ոչխարի գլուխը թերեց գեպի գլուղը:

— Հը, ո՞նց էր...— հարցրի բեկերոջս:

— Երբեք չէի սպասի...

Մենք նստեցինք, մինչև իրիկվա նրբին լաղուրը հալ-
վեց մութի մեջ, թանձրացավ խավարը, և դաշտն ու դի-
մացի լեռնաշղթան սուզվեցին մթնում: Արաքսի արծաթ
դոտին նիրհող թռչունի նման պահվեց եղեգնուտների մեջ:

Եվ ինչքան թանձրանում էր մութը, այնքան վառ էին
10 փայլփլում էլեկտրական լույսերի շղթաները: Ահա Երեա-
նը, Սարդարաբատի կայարանը, Վաղարշապատը, Այդրի
ջրհանը:

Կարծես մութ օվկիանի վրա լողում էին հրավառ նա-
վեր...

ՉՈՐԵՐԻ ԼՈՒՅՈՂ

1

Տեղատարափ անձրեկին նա բախեց տան դուռը: Ներսը քնել էին որդին, հարսը և թոռը: Ապա անձրևախառն քամին ծեծեց դուռը, ներսում ճրագ վառեցին: Դուռը բացվեց, և անձրևի տարափի հետ տուն մտավ Սիդերո Սաւվան:

Նա գործիքների կաշվե պալուսակը դրեց անկյունում, կախեց երկաթե ձողով կավե ճրագը, որ հանգցրել էր քամին: Եվ ասաց որդուն.

10

— Կազր, որդիս, ես եկել եմ, որ գնամ, որովհետև երևաց այն նշանը... Ես քնեցի գետնի տակ և երբ զարթնեցի, տեսա հանգում էր իմ ճրագը: Հետո դում-դում մի ձայն եկավ, կազր, մի զորավոր ձայն...

Որդին հասկացավ, որ հայրը մահամերձ է: Այն երկյուղը, որ համակել էր հորը, անցավ որդուն, անցավ և հարսին: Կարծես դռան շեմքին ինքը մահն էր՝ անձրևախառն այդ փոթորիկին, երբ կայծակի հրեղեն լախար խփում էր լեռների լանջերին:

Հայրը զգեստները հանեց, մաքուր լվաց ձեռքերը և երեսը, հանձնեց իր զարմանալի մուրճը, հագավ սպիտակ շապիկ, և երբ եղավ լուսաբաց, օրորալով դուրս գնաց գերեզմանատուն: Նրա հետևից գնացին սարսափա-

20

հար բարեկամները, որոնցից ոչ մեկը չհամարձակվեց հետ պահել նրան: Նրանք գիտեին, որ Սիդերո Սավվան, որ կնշանակի Երկաթ Սավվա,— ուրիշի խոսքով երբեք հետ չի դարձել մի անգամ բռնած ճախապարհից:

Կամրջի վրա որդուն առաջ.

— Լազր, այս գետի ափին մի աղբյուրի ջրի մեջ կփնտրես իմ մեծ դանակը և որտեղ գտնես, դնա՛ աշնտեղից ինչքան թուշում է մեղուն և կդտնես մեծ գանձեր՝ քեզ և աշխարհի համար...

10 Հետո համարյա վազելվազ բարձրացավ գերեզմանատան բլուրը և ընկավ, ինչպես հասկը՝ մանգաղի դարկից: Նա պառկել էր կողքի վրա, երեսը դեպի իր կնոջ խոնավ ոսկորները: Պառկել էր մաքուր շապիկով, ինչպես ամուսնության առաջին գիշերը:

Նվ գեռ ուրիշ առասպելական զրույցներ հերոսացնում են այն զարմանալի վարպետին, որից մնում է միայն երկու քանդակ և պողպատե մի գործիք: Իսկ ինչ նրա գերեզմանն է, այդ խառնիխուռն թափած քարի փշրանքներ են, մնացորդը այն նշանավոր արձանի, որ բարձրացրել է ինքը՝ վարպետ Սավվան իր կնոջ գերեզմանի վրա՝ մարմարից, բազալտից և մոխրագույն կրաքարից:

20 Այդ մահարձանի վրա քանդակել է նա երկու ուղկույզ, մյուս էջին՝ մի նիհար բորենի, սուր ժանիքներով, մի ալյանդակ գազան, որ նայում է նույն այդ ուղկույզներին: Երրորդ երեսին միայն բորենին է, ավելի նիհար, ավելի ահավոր, ցցել է դունչը դեպի երկինք, և թվում է, թե ոռնում է մենակությունից և ահից: Վերջին երեսը պարսպ է, և միայն շրջանակներն են հիշեցնում չորս կողմի համաչափությունը:

30 Ցանկացե՛ք է Սավվան տեսել, որ նույնիսկ բորենին կանհետանա և կմնա տիեզերական լուսթյունը՝ անմարդաձայն և անշունչ, երբ բորենին ոչնչացնում է ծաղկած ալգին: Գուցե հոգնել է բազուկը և ալյես չի գտել ոչ մի գաղափար պատկերելու վերջին ամայությունը: Բայց նա

ձև է տվել ամբողջ արձանին. աչդ նեւ է, սուր ծայրը դե-
պի երկինք, կարծես ահա պիտի թռչի նետը և մեկվի
երկնքի կողը:

Մի ջերմեռանդ հույն, որի մոտ են եկեղեցու բանա-
լինները, երբ ցույց տվեց Սաւվայի երկրորդ հիշատակը,
ասաց, որ այդ սուրբ Գևորգի գլուխն է: Միամիտ մարդ...
Եկեղեցու մայր դռան վերեր, Սաւվա Սիդերոն քանդակել
է կանացի մի գլուխ, մի լուսավոր երես, որի փափուկ
այտերի վրա կան փոսիկներ, և աչքերը ժպտում են: Եր-
կու ֆալլուս գրկել են կնոջ պարանոցը և թվում է, թե 10
հենց այդ է նրա ժպիտի պատճառը:

— Իսկ սրանք ոսկորներ են խաչի նման... որով-
հետև Սաւվան մեծ վարպետ էր և սուրբ մարդ,— հա-
վատացնում էր այն ջերմեռանդ հույնը, ձեռքին ծանր
բանալիները:

Երբ «Ռսկե դահի» բարձրության վրա կազրը դողդոջ
ձայնով երգեց իր հոր՝ Սաւվա Սիդերոյի գովքը, մի
բաղցր երգ, որ հորինել էին նրա բարեկամ վարպետնե-
րը, ևս լսում էի խաղի վերջին անընդհատ կրկնվող
«Սաւվա... մարմարա... Սաւվա Բարբարա», որ նշա- 20
նակում էր.

Սաւվայի սիրած մարմար...

Սաւվայի սիրած վարվառ...

Իմ աչքի առաջ ելնում էր երկու ողկույզը և բորենին,
ամայի անապատը, ապա նրա կինը՝ սպիտակ Բարբա-
րան, կնոջ մարմարե պարանոցի վրա իբրև ժանյակ ա-
նարատ ֆալլուսը:

2

Որդին զնաց հոր ճանապարհով:

Նա ևս դարձավ քարի վարպետ, սակայն չէր սիրում 30
այն, ինչ Սաւվա Սիդերոն՝ մահարձաններ և քանդակներ

եկեղեցիների վրա: Նա երբեք չմտաւ եկեղեցի, գուցե նրա համար, որպեսզի շտեմնի հոր քանդակը և շհիշի այն անձրեւախառն փոթորիկը և խավար գիշերը, հոր սպիտակ շապիկը և մահը:

10 Լազրը գնաց Շիրվան, Խմերեթ, եղաւ Մասիսի կողմերը, շրջելով հասաւ մինչև Սև ծովի ափերը, հետո գնաց Գիլան, եկաւ Գետաբեկ: Եւ որտեղ նա գնաց, տներ վառուցեց, գետերի վրա կապեց կամուրջներ, աղբյուրների առաջ՝ բարե ավազաններ՝ մարդկանց և անասունների համար:

Սաւվան նրան սովորեցրել էր, թե ի՞նչ կա գետնի խորքում, եթե ջրերը սև ժանգ են դնում քարերի վրա, և լեռան վրա խոտը փարթամ չի բարձրանում: Այն կաշվե պալուսակը, որ մաշել էր հոր մեջքը, որդին ուն առաւ ու շրջեց երկրից երկիր, և երբեք ժանգ չնստեց պողպատե գործիքների վրա:

Որդին այդ բոլոր վայրերում հորից ավելի եռանդով փնտրեց պղինձ, երկաթ և օնիրս-մարմար, ոսկի և կվարց, և գրաֆիտ, և սրաբար: Նա փորում էր լեռան լանջերը և 20 ձորերի հատակը, բարձրանում էր լեռի գագաթները և խփում այն ժայռերին, որոնք իրենց էին քաշում կաշժակի թրերը: Զրնգում էր և՛ ժայռը, և՛ հոր մուրճը: Նա զննում էր ժայռի բեկորը և անսխալ որոշում, թե ի՞նչ կա նրա խավար ընդերքում: Երբեմն նա գտնում էր մաքուր երկաթե շերտ, լեռան կողի վրա: Նա ինքն էր հանում ծանր մետաղը, որից դյուղական դարբինները թափում էին խոփ և ծեծում սուր գերանդի, ձրբեմն փակում էր իր փորած հանքահորը, երբ նկատում էր, որ հանքը խորն է և բիշ են իր ուժերը: Այդպես տաթիկների ընթացքում նա 30 սովորեց թափանցել լեռների խորքը, նայել հարյուրավոր մետր ցած և այնտեղ տեսնել ավազի և խճի տակ թաղված պղինձը և մարմարը, սև երկաթը և գունաւոր կվարցը:

— Լազր, հայրդ իսկապես գետի մեջ էր պցել իր

դանակը...

— Գցել էր գետի մեջ...

— Իսկ դու գտա՞ր դանակը...

— Նս գտա դանակը:

Եվ չազրը պատմում էր հանրաքար փնտրողների հին սովորությունը: Աղբյուրների ջրերի և գետերի մեջ նրանք նետում էին երկաթի կտոր և ժամանակի ընթացքում երկաթի վրա նստում էր պղինձը, եթե ջրի մոլթ աղունքներում պղնձաքարի շերտեր կան: Մի այլ ձևով նրանք փնտրում են մարմարը և առանձին ուշադրությամբ են զննում այն վայրերը, ուր առատությամբ թափված է կուպրի նման սև և փայլուն «սատանի եղունգը»:

— Իսկ գտա՞ր դու այն գանձերը, որի մասին ասում էր քո հայրը՝ Սամվա Սիդերոն:

Նա լռում է:

— Այդ զրույց է... Բայց տես մեր գերեզմանատունը... Այ իմ մոր սպիտակ մարմարը և հորս գերեզմանը: Մինչև այստեղ թռչում են մեր մեղունքները: Եվ ինչ պակաս հարստություն է այն սարը:

Մկանուտ ձեռքը մեկնում է դեպի դիմացի լեռան գագաթը, որտեղ ձյունի մաքուր փայլով շողում են մարմարի վիթխարի քարերը, և երբ իջնում է ամպը, թվում է, թե մինչև երկինք է հասնում սպիտակ մարմարը:

3

Այս վայրը կոչվում է «Ոսկե գահ»:

Կլոր հարթավայր է լեռնային թանձր խոտով: Կանաչը կարմրում է, երբ խոտերի մեջ բարձրանում է կարմիր պուտը, կապույտ է զանգածադիկներից և սպիտակ՝ երբ բացվում է լեռնային մեխակը, կարծես մեկը ներկեր է տարել, և կանաչ մարդագետիկների վրա անկարգ կաթկթել են ներկերը:

Այդպես է այդ հարթավայրը, երկու կողմը բլուրներ, հետևը բարձր լեռը. լեռան դիմաց անդնդախոր ձոր,

որտեղ աղմկում է լեռնային մի անանուն ջուր: Եթե լիներ մի հսկա և նստեր «Ոսկե դահի» հարթավայրին, նա թևերը կհեններ բլուրների, մեջքը՝ այն բարձր լեռան և ոտքերը կկախեր խոր ձորի վրա:

Բայց մենք ժամերով գնում ենք «դահի» կանաչների միջով. երբեմն խանգարում է խոտը, որ հասնում է մինչև մեր կուրծքը, և երբեմն էլ բամուց ծովի նման ծփում է բարձր կանաչը և քամին խլում է կաղրի խոտքերը:

10 ...Գնացել է նա գետի հոսանքին հակառակ և ուշադիր նայել է ջրերին, նա հասել է մինչև գետեզրի այն աղբյուրը, որի ավազանների մեջ ընկած էր պղնձապատ երկաթը:

Գետի ջրի մեջ նա գտնում է մարմարի մի վարձանալի կտոր: Նա փշրում է քարը և տեսնում նրա կապույտ փայլը, այն հազիվ նշմարելի երակները և հազարավոր ոսկեփայլ աստղիկները: Նա մտաբերում է, որ պարնանը չափից ավելի բարձրացել էր գետը: Ուրեմն ձյունհալի ժամանակ կամ գուցե զարնան պղտոր հեղեղը լեռներում
-
20 բերել է մի անհայտ լեռ, և հեղեղը գետին է հանձնել այդ չնաշխարհիկ մարմարի վառոտները:

Գնում է հոսանքի հակառակ մինչև գետի ակունքները՝ ցրված-փռված խոր ձորերում, լեռների վրա, մինչև բարձր գաղաթների սառն աղբյուրները: Նա սպասում է մի տարի, նորից է հորդանում գետը, և ավելի շատ են երևում այդ քարերը: Այդ տարին նա համոզվում է, որ ձախ վտակներն են բերում քարը և եռապատիկ համառությամբ շարունակում է մարմարի որսը:

Եվ գտնում է հանքավայրը մի ամառի լեռան դադաթին, որտեղ միայն ամառվա ամիսներին հնչում է հովվի սրինգը, և ապրում է քարարժիվը:

Հետո շալակեց մարմարի նմուշները, իջավ այդ լեռներից և գնաց Լեռնինարդ:

— Կային, որ չէին հավատում, թե մեր սարերում

էլա էղպես մարմարիոն... Իսկ ասում էի սա որտեղի՞ց է:
Ես հո չեմ շինել:

Լեոն ելան պաշթեցնողները և մարմարի վարպետները: Շատ անգամ պաշթեց դինամիտը, մինչև ճանապարհը հասավ լեռան դադաթը, և այդ ճանապարհով եղներն իջեցրին մարմարի առաջին քարը:

Չորերը լցվեց զվարթ աղմուկով:

Լազրը, Երկաթ Սավվայի արգեն ծերացած որդին, գեռ թարմ ավյունով նրանց հետ էր, որոնք հեղքում էին լեռը, պաշթեցնում էին ժայռերը և գետնի մութ ընդերքից դուրս հանում մարմարի ծանր քարերը: 10

Նա նայում է մինչև սալլերը ծածկվեն լեռան հետևի, ապա նայում է ձորի մեջ ընկած իրենց գյուղին: Եվ մարմարի որսորդը գոհ է, որ իր և աշխարհի համար գտավ այդ գանձը:

Բարձում են օրվա վերջին սալլերը:

Սալլապանները երկաթե շղթաներով բարձրացնում են մի քար, որ ծանր է հարյուր փիթից: Երբեմն բարձում են և քար, որ քաշում է երկու տոնն: Ապա մոտեցնում են աալլը, և մարմարը դանդաղ իջնում է սալլի վրա: 20

Ի՞նչ ահով են եղները նայում այդ սպիտակ քարերին, որ իջնում են շղթաների զրնգոցի և մարդկային աղմուկի մեջ:

Լազրը ինչ-որ բան է ասում սալլապանին, ապա շոյում է քարը:

Նա քարին զարկում է մի տարօրինակ գործիքով, որ և՛ մուրճ է, և՛ կացին, և՛ բրիչ... Զնգում է մուրճը, և արձագանք է տալիս քարը:

— Երկու հազարից ավելի արժի:

Ես նայում եմ նրա գործիքին. նույնիսկ կարող է սղոցել քարը, նայած որ կողմից կհագցնես կոթը: 30

— Լազր, ո՞րտեղից է քեզ այս...

Իմ ձեռքին է Սաւվա Սիդերոյի նշանաւոր հիշատակը:

Լեռան կատարին սողում է ամպը, և շողքն ընկնում է մարմարի ժայռերի վրա: Նրանց սպիտակութեան մեջ լողում է նույն ամպը: Հեաղհետե խոնարհւում է արեւը, զարթնում է լեռների երեկոն: Թվում է, թե ցածրանում է երկինքը, և թափանցիկ օդի մեջ բոլորովին մոտ են երեւում աստղերը: Բայց աստղերից ավելի պայծառ թարթում են նոր աների ճրագները, և ձորերը ողողւում են մարմարի կաթնագույն լույսով:

ԱՆՁՐԵՎԸ...

Միին սարերի ամպերից, կապույտ ձյուններից և սառն աղբյուրների տկունքներից գլոր-գլոր իջնում է Ձորագետը, գարնանը՝ հեղեղների աղմուկով, ամառվա տապին՝ զով կոհակներով և աշնանը՝ դեղնակարմիր տերևներով, որ հավաքում են ջրերը ձորերում: Հետո ջրերի վրա, նուրբ արահետների վրա ծանրանում է ցուրտ մառախուղը, և լուեցիների բարձր աշխարհում մաղում է ձյունը:

Տխրություն, ահ, լեռնային երկրի երկաթը ձմեռ... 19

Արգեն տերևաթափ են թռչնիները: Անտառում երևում են հացենի ծառերը նարնջագույն տերևներով, կաղնիները՝ բաց դեղին և կարմիր տերևներով, տանձիները, որոնց շուրջը չոր խաղաղի վրա գիշերում է մի գաղան: Ծառից ընկնում են տերևները, ահալոր կանչում է կույր մոշահավը, և բոլորովին մոտիկ, դեղնած սաղարթի մեջ փայտահարը կտուցով թմբկահարում է կեղևը: Անտառում մառախուղ է: Կաթում է խոնավությունը մամուռների վրա, ծառերի վրա և քարափների լանջին: Մի խանդավառ մատուռի առաջ դեռ միտում է շոբան Սարոյի կրակը: Ես գգում եմ ոչխարների՝ անձրևից տաքացած բրդի հոտը: Հետո իրար եմ հավաքում կրակը և մոխիրների տակ կարդում գերեզմանաքարի երկաթագիրը՝ «Ն-

րեմիա սուրբ ծերունի»... Խշշում են քարափի ուռիները: Բարձրերում բուք կա, և լեռնային բազերը մառախուղի միջով իջնում են դեպի տաք ձորերը:

Ահա քարանձավը... Նստել է որսկան Չատին, ոտքերի առաջ եղջերուն փռել է բարակ վիղը և սառած աչքերով նայում է դորշ մշուշին: Քամուց ծփում է որսկանի սպիտակ միրուքը, նրա ոտքերի վրա բռնել է մամուռը: Կարմիր մասուրներ կան մատների վրա: Նա նայում է ինչպես եղջերուն, չգիտես խեղճ աղերսով, թե՞ անբարբառ աղոթքով: Գուցե խարույկ է եղել նրա մոտ: Վառել է չիբուխը խարույկի վրակից և գիշերվա ահից կուշ կկած թուխ մանուկներին պատմել քարանձավներում քրքջացող ալյսերի և մարդագող ալբերի հեքիաթը, երկա՛ր, ինչպես լեռնային երկրի ահավոր ձմեռը:

Գլվում է ձորն անհայտ աղմուկից, դողում է գետինը, դողում են ծառերը, և տարափով տեղում աշնան անձրևի ծանր կաթիլները:

Գլվում է քարանձավը, և լսում եմ մի ձայն, որ արձագանքի պես հնչում է մութ փշակից.

20

... էս խոր ձորերում
էս է՝ շքոս քան տարիս լրացավ,
Ոչ մի խնդովյուն տեսա իմ օրում,
Ոչ էլ մի անգամ աչքս լիացավ:

Խշշում են մասրիները, որ բռնել են քարափի լանջին, որոնց խառնվել են այն տեսիլք ծերունու մեռած մաղերը: Հետո աղմկում է ամբողջ անտառը, քամին է շառաշում, և հողմահալած մառախուղը կորչում է փշակներում, մթին քարանձավներում: Կաղնիների բաց դեղին սաղարթի միջից աշնան արևը լուսավորում է փափուկ արահետները:

30

Խաղաղ խնդովյամբ իջնում եմ գետափը:

Վերևում՝ քարանձավների առաջ, մնացին այն լուսերես ծերունիները, որոնք ապրեցին «ամեն մեռնողին երանի տալով», ոտքերի առաջ մի մեռած եղջերու...

Գետը:

Գետի վրա, պողպատյա լարերից կախված օրորվում է մի կամուրջ: Այն ափին բարձրացել է հիդրոցենտրալի բազմահարկ շենքը, որի վիթխարի ապակիներն արտա-
ցողում են կոռու ձորի ժայռերը, անտառը, ավերակ մա-
տուռը և այն երեք տունը, որ ծվարել են քարափի գըլ-
խին:

Շենքի ներսը՝ այս ձորերին անժանոթ եռուզեռով խլրտում են մարդիկ, որոնք հերոսական ջանքերով և
զգվար զրկանքներով հաստատեցին լույսի այս ամրո- 10
ցը: Ահա երկաթակուռ բետոնի անկործան և անփոփոխ.
հունով Ջորազետի ջրերը բարձր ժայռից իջնում են ծանր
տուրբինների վրա: Ամենհի թափով պտտվում է սյունը,
հարյուրավոր մեքենաներ դարձ են անում, ութմով դառ-
նում և վերևի ընդարձակ դահլիճում գեներատորը երկ-
նում է հազար-հազար կիլովատ:

Մեքենաների ժխորի մեջ լսում եմ տարիների հա-
մառ աշխատանքի պատմությունը.— «Երեք ազրեզատ,
յուրաքանչյուրը 10.500 ձիու ուժ... բացի այդ՝ մի պելլ- 20
տոն ազրեզատ... ընդամենը 32 հազար ձիու ուժ: Օդային
ֆիդերները տանում են այդ ուժը գեպի պղնձաձուլարան-
ները, գեպի ցիանամիդի և զրանիտի գործարանները,
գեպի Ստեփանավան: Հետագայում մի գիծ կմիանա Քա-
նաքեռի հիդրոկայանին, իրար կմիանան Լենինականը,
Երևանը, և հիմք կդրվի Հայաստանի էներգետիկ հզոր
հանգույցին»:

Զվարթ աղմկում են մեքենաները, և դժվար է լսվում
այդ պատմությունը: Բաց լուսամուտից ներս է մտնում
անտառի գաղջ բույրը և նոր ներկած վահանների հոտը:

Մեկը կանգնել է ամպերոմետրի մարմարե տախ- 30
տակների մոտ և ուշադրությամբ նայում է պղնձե սլաք-
ների ընթացքին: Նա երբեմն բաց պատուհանից նայում
է դիմացի լեռներին, անտառին և այն երեք տանը, որ
կուշ են եկել քարափի գլխին:

Նրա կապույտ աչքերից, նիհար և բարձր հասակից երևում է աչգ լեռների մարդը, անբան հովիվների շառավիղը՝ լուսեցի բանվորը: Ոչ ահ կա սրտում, ոչ խոնարհ վախ աստծուց, թավադից, չարքից ու չարշույց:

Լուռու ձորում կնստի ձմեռը, և ծմակներում կռնաբաղցած դադանը, հոտոտելով նա կհասնի մինչև բարափի եզրը և ահից ետ կգառնա, երբ տեսնի լույսերով ողորկված ձորը:

10 Զմռան գիշերը լուսավոր զահլիճում մարդը կլսի մեքենաների գլարթ աղմուկը, ապա նոր ձանաղարհներով կգառնա տուն և իր թուխ մանուկներին կպատճի, որպես մի առասպել, այն ժամանակները, երբ քար ու բարափների վրայով, մեջքը կբաժ, մեջքին ծանր բեռ, բարձրանում էր լուսեցին իր գյուղը՝ խավարի ու աղքատության մազիլներում: Այն ժամանակները, երբ «մի տուն լիքը մանուկներ» ահով էին լսում և բուքի ոռնոցը, և պարտքատիրոջ ոտնաձայնը... Ապա կանցնի նորոգ օրերի պատմությանը, երբ Լուռու ձորում մի խեղճ Զատի սպանեց թավադին և «զակոնը» նրան բշեց Սիբիր: Կավանդի և հերոսական նոյեմբերը, որպես նոր պատմության սկիզբ, կպատմի և նրանց մասին, որոնք այս ամառի ձորում բարձրացրին լույսի առաջին ամրոցը...

...Դուրսը մաղում էր բարակ անձրև ջրերի վրա, արահետների վրա և գեղնակալում իր անտառի վրա...

Այն կապուտաչյա լուսեցին մերթ նայում էր պղնձե սլաքներին և մերթ արահետին, որով մի օր իջավ քարափի գլխին ծվարած տներից և այստեղ, այս նոր ամրոցի կառուցման հետ, նրա ներսն ամրացավ մի նոր հավատ, նոր բարբառ...

* * *

30 Ես նայում եմ նրան և հիշում իմ երկրի հին պատմությունը:

Քարերն ու մագաղաթներն ավանդում են նրա քաղաքների կործանումը և սուր, և գաղթ:

Ինչպես մի եղեգն՝ նա խոնարհել է գլուխը հողմների առաջ և խաղաղության ժամին նորից հառնել: Նա սարսափահար փախել է իր գյուղերից, ինչպես նախիրը՝ հրդեհվող անտառից, ապա տուն է շինել քարափների վրա, և անձրևախառն քամին ծեծել է նրա հողաշեն խորճիվը:

Մեր երկրի ժայռերի վրա հաղթողները սնապարծ ուճով փորագրել են ավարառության և կողոպուտի պատմություններ, իսկ խավար խուցերում պատմագիրը հորինել է նույնքան սնամեջ առասպելներ հին փառքի մասին: 10

Ռամիկն անմուռն է պառկել է խանի, ֆավադի և սպիտակ ցարի մտրակի տակ, երբեմն ըմբոստացել, որպեսզի մյուս օրն ապավինի իր տխուր երգերին և նորից քաշի հին լուծը: Նա հերկել է ուրիշի հողը, սերմել է արյուն-բրաինք, իսկ առյուծի բաժին առել են ռեսը, վանքը և ուրլու արքան:

Նրա գորշ հյուղերի վրա երկինքը մաղել է արտամության անձրևը: 20

Նա նայում եմ այս նորոգ մարդու աչքերին և կարդում նոր պատմությունը: Դեռ ինչպիսի շենքեր պիտի բարձրանան մեր լեռների լանջերին և ձորերում, ինչքան քաղաքներ պիտի հառնեն տափարակների վրա, և զվարթվածայն հնչեն կառուցողների նոր երգերը:

Երկրի և մարգկանց վրա, հերկած հողերի վրա, իջնում է աշնան բարեբեր անձրևը...

ՄԻ ԱՆԳԱՄ ՀՈՆՏԵՄԲԵՐԻ 25-ԻՆ...

«Ավրորա»-ն խարխախ էր ձգել Բալթիկ գործարանի առաջ: Ավելի հեռու «Իմպերատոր Պավել» հաժանավն էր, նրա մոտ՝ նշանավոր «Վիտլա»-ն, որակը հուլիսյան օրերին Յենտրոբալթիկ շտաբն էր, և ապա կայմերի մի ամբողջ անտառ օրորվում էր գորշ-կապարագույն ծովի վրա:

Ստեֆան Բորգան՝ «Ավրորա»-ի ծերունի նավաստին, վախտալի հերթապահն էր. նա ծծում էր ծխամորճը և 10 անշարժ նայում քաղաքի կողմը: Արև էր, հյուսիսի սառն արև, որի սպիտակ շողերը հրդեհել էին Իսաակիի տաճարի դմբեթը: Տախտակամածի պղնձե ձաղերը փայլում էին արևից:

Վախտալի կամրջակից նա դիտում էր քաղաքը: Փողոցներում սովորական շարժում էր. կամուրջների վրայով անցնում էին տրամվայներ, ավտոներ: Չուխոն- 15 ցի Լրկու նավավար, հասարակ նավակները տակառներով բարձած, հանդարտ թիավարում էին: Երբեմն Լրկուն էին փոքրաթիվ գորամասեր, որ անհայտ էր, թե ո՞ւր էին գնում: Կազակների մի էսկադրոն անցավ արքայա- 20 կան կամուրջի վրայով: Հեռվից նկատելի էր նրանց թրերի փայլը: Եվ նույնիսկ նրանց Լրկը հին էր, կարծես Պիտերում ոչինչ չէր փոխվել: Ամեն ինչ առաջվանն էր, ինչպես նեան, ինչպես նրա գրանիտյա ափերը:

Բորգան շրջվեց դեպի «Իմպերատոր Պալեկ» նավը, և նրա դեմքի վրա շողաց ժպիտը: Ահա կայմերից բարձր ծածանվում է կարմիր դրոշը, առաջին կարմիր դրոշը, որ բարձրացրին Բալթիկ ծովի նավաստիները: Եվ Բորգան հիշեց այն օրը, երբ լողացող սառույցները ծովի խորքը տարան միջման Բուլիշի արյունոտ դիակը: Միշմանը հաշտեցել էր կարմիր դրոշի առաջին պահակին, պահակը կրակել էր նրա վրա, և նրա ծանր մարմինն ընկել էր բորտից ներքև:

Վախտաչի կամրջակի վրա ծանր բալում էր Ստեֆան Բորգան, ծծում էր ծխամորճը և բթի տակ երգում էստոնական անուրախ «Ջասմա»-ն: Ներքև՝ տախտակամածի վրա եռում էր նավաստիների սովորական առօրյան: Ոմանք ավազով և ծանր խողանակով լվանում էին տախտակամածը, մյուսները խաղում էին ոսկորներով, ոմանք Խնդանոթների շղթաների մոտ կանգնած խոսում էին:

— Ասում են արդեն տպում են հայտարարություններ, որ իշխանությունը մեզ է անցնում:

— Իսկ Կերենսկին ֆրոնտից կազակներ է կանչել, երկու դիվիզիա...

— Ջեռքերը կարճ են... Չի հասնի:

— Ախ, եթե մեզ ուղարկեին Չմեռային պալատի դեմ, ևս դիտեի ի՞նչ կանեի...

— Ի՞նչ կանեիր:

— Ե՛ս... Կանանց բատալիոնից տասը հոգու գերի կառնեի և, հասկանո՞ւմ ես... Մանավանդ այն հաստիկ ֆենյային:

Նավաստիները հոհացին: Նույնիսկ Բորգան, որ կամրջակից լսում էր նրանց զրույցը, ժպտաց: Նա կամեցավ միջամտել խոսակցությանը, բայց նկատեց ծանոթ ալիտոն, որ շրջվեց դեպի ավեր, ուղիղ «Ավրորա»-ի դիմաց:

— Գալիս Էն,— կանչեց նա, և տրապը հանդարտ նստեց գրանիտի վրա:

Նկողները Ռազմաճեղափոխական կոմիտեի և Կարմիր նավատորմի ղի ներկայացուցիչներն էին:

* * *

10 Ռանձր ծովից լցվել էր կամարակապ սենյակը, որ նման էր գետնահարկ խուցի: Զրազը ծխի մեջ ավելի ազդու էր լուսավորում, և նրանք, սրոնք կուսեցին էին Պետրոգրադի բարտեզի վրա, ստիպված էին գործածել նաև մոմ և լուցիկ, ավելի պարզ տեսնելու փողոցները, կառուցվող բարիկադները, կամուրջները, որ հարկավոր էր ըստ կարիքի բարձրացնել, և վերջապես շենքերը՝ փոստի, հեռագրատան, բանկերի, մինիստրությունների և մանավանդ զորանոցները, որ պետք էր անհասպաղ գրավել:

20 — Ուրեմն նորից եմ հիշեցնում Ցեկայի կարգադրությունը,— խռպուտ ասաց Պոդվոյսկին,— առանց խուճապի, առանց երկյուղի... մենք պիտի բանտարկենք ժամանակավոր կառավարությունը, Կերենսկուն, ղլխավոր շտաբը... Պետք է գրավենք Չմեռային պալատը, այնտեղ

— Պարզ է,— պատասխանեցին այս ու այն կողմից:

— Ընկեր Պոդվոյսկի, գիշերապահները կարո՞ղ են խարույկներ վառել,— հարցրեց մեկը:

— Դու էլ ինչի՞ մասին ես հարցնում,— կշտամբեցին նրան:

— Հանդարտ, ընկերներ: Ժամանակը թանկ է: Խարույկ չվառեք, որովհետև տաքանալու համար կրակի մոտ կհավաքվեն զանազան քաղբենիներ, իսկ այդ հարկավոր չէ:

30 Անընդհատ ներս ու դուրս էին անում գնդացիների ժապավեններ կապած և ձեռքի նոնակներով զինված նավաստիներ, բանվորներ, կարմիր գվարդիականներ:

Նրանք ծանրախոհ մտնում էին աչս և աչն սենյակը, որոնք միանման էին, ինչպես խուցեր, և հաղորդում էին լուրեր, ստանում հրահանգներ և զենք: Բախում անընդհատ աղմկում էին մոտոցիկլետներ, ավտոներ. սուրհանդակների ձիերը դուրսում էին փողոցներում:

Գալիս էին զորամասերի պատվիրակներ, որոնք հայտնում էին իրենց կամքը՝ կռվելու ապստամբող բանվորների հետ կողք-կողքի: Ոմանք միայն շեղորոթյուն էին խոստանում: Նրանք հեռանում էին ընկձված և իրենց հետ զեպի զորանոցներն էին տանում լուրեր ապստամբության մասին: Նրբեմն գիշերաչին հետախույզները տեղեկություններ էին բերում բաղաթի շրջակայքում թշնամու կասկածելի զորաշարժերի մասին:

— Իսկույն ուժեղացնել հսկողությունը կամուրջների վրա... Կարմիր գվարդիականներին ուղարկել երկաթուղու կայարանները... Զինաթափել «Աստորիայի» սպաներին: Դիմադրության գեպքում անխնա եղեք: Ընկե՛ր Մսկ-շին, սաուզեցեք ժամանակը:

— Տասնմեկից տաս պակաս:

Եվ երկուսն էլ նայեցին ժամացույցներին:

— Տասներկուսին ինձ ղեկուցեք, որ «Աստորիա»-ն մեզ այլևս չի խանդարի: Շտա՛պ:

Խափար միջանցքների քարերի վրա լսվեց սապոգների մետաղյա ձայն, ապա աղմկեցին երեք բռնատար մեքենա, և զինված նավաստիների խմբերը սլացած զեպի «Աստորիա»:

— Ուրեմն օղակել նեալից մինչև Մարսյան դաշտը, ապա Մոյկայից մինչև Մարինսկի պալատը: Հրետանին խփում է պալատի հրապարակի ուղղությամբ: Գրեցի՞ր, վասյա... Հետո զրահապատները...

Բայց հանկարծ ներս մտավ մեկը, որին երկու ժամ առաջ ուղարկել էին շտապ հանձնարարության:

— Նրանք փակեցին դարպասները... Բայց պատու-

հանների վրա զնգացիրներ կան: Սպասում են կողակներ-
րի երկու էսկադրոնի:

— Փակել Միլիտենի փողոցը և նեալի գետափը
մինչև կամուրջ: Դադարեցնել արամվայների երթևեկու-
թյունն այդ փողոցներով: Զինաթափել էսկադրոնները,
և՛ ինձ մոտենան կամուրջին: Ուղբե՛ր են «Ավրորա»-ի հետ
կապ պահպանողները:

— Ներկա են,— ոտքի ելան երեք երիտասարդ և մի
ծեր նավաստի՝ Ստեփան Բորգան:

10 — Կրեյսերը մոտեցնել կամրջին... Հետևել ազդա-
նշանին և անհապաղ կրակել Չմեռային պալատի կողմը:
Քսան նավաստի ուղարկել ընկեր Անտոնովին՝ պալատի
վրա արշավելու...

— ЕСТЬ,— առաջ Բորգան, առաջին անգամ՝ ա-
ռանց կապիտանի: Դռան մոտ մեկն արագ նշանակեց
նրանց ազդանունները և տրված հանձնարարությունը:

.. Մթին պալատների առջևով անխոս գնում էին չորս
նավաստի: Յուրա էր. ծովից փչում էր խոնավ ու սառը
20 վում էին, և նրանց հետ օրորվում էին տների մուժ ստվեր-
ները: Կողպ էին դարպասները, պատուհանների փեղկե-
րը, և ձայն չէր լսվում բարձր հարկերից: Նրբեմն նրանք
հանդիպում էին զինված զիշերապահների, որոնք նշանա-
բանից հետո թողնում էին նրանց:

Փոթորկվել էր ծովը: Վիթխարի ալիքները արշավում
էին նեալի հոսանքին հակառակ, գետն ուռչում էր, խփում
ափերի զրանիտին: «Ավրորա»-ն բոլոր լույսերը հանդը-
րել և զգույշ լողում էր դեպի արքայական կամուրջը:
Միաժամանակ նավաստիները մթնում հանում էին թըն-
30 դանոթների պղնձե երախակալները և նրանց պողպատ-
յա փողերը դարձնում դեպի Չմեռային պալատը...

Առաջին զրահապատները զրոհեցին Սենատի հրապարակից: Նույն ժամին, տաճարի առաջ դաշտային հրետանին հրաման ստացավ կարճ ճանապարհով միանալ պուտիլովցիների զորամասերին: Ապստամբ զինվորների զորասլուներն արշավում էին Մանեթի և Ինժեներական զոլյակի կողմից: Կարմիր գվարդիականները Ալեքսանդրյան ալգուց գնդակոծում էին Ջմեռային պալատի դարպասները:

Պալատի ներսից և հարևան շենքերի կաուրներից գնդացիրային կրակով պատասխանում էին յունկերները: Դնդակները շառաչով դիպչում էին ցուցանակների թիթեղներին, մայթի քարերին և աղմկով փշրում հաստասակները:

Վախեցած քաղքենիները փակել էին դուռ ու լուսամուտ, նրանց հետևը շարել բարձեր, սեղաններ, դրժեր: Եվ դողում էին ահալոր երկյուղից. դողում էին, անիծում և աղոթում:

Սոտ երեք-չորս հարյուր հոգու մի բազմություն սպիտակ դրոշը բռնած մոտեցավ կարմիր գվարդիականների դիրքերին:

— Կանգնեցե՛ք, — և զրահավոր մեքենան դանդաղ մոտեցավ:

— Ճանապարհ, — բազմությունից բղավեցին մի քանիսը: Նրանց մեջ կանացի մի ձայն կանչեց ամենքից բարձր.

— Մենք Պետրոգրադի Դումայի և հասարակական հաստատությունների ներկայացուցիչներն ենք և գնում ենք խնդրելու ժամանակավոր կառավարության, որ դադարեցնի այս արյունահեղությունը:

— Զկա՛ ժամանակավոր կառավարություն, նա տապալված է: Կա՛ հեղափոխություն...

— Ճանապարհ տվեք մեզ:

— Հեռացեր կամուրջից, թե չէ կրակում եմ:

— Ավագակներ, հայրենիքի դավաճաններ,— Դիստերիկ ձիչով բղավեց այն կինը, որ կոմսուհի Պանինան էր...

— Հեռացեր կամուրջից,— և զնդացիրը կրակեց օդի մեջ:

— Հեռանանք, պարոններ... Տեղի տանք բռնություն ուժին և աղոթենք աստծուն մայր Ռուսիայի փրկության համար,— երկյուղած ձայնով ասաց դավանության մի-

10 նիստը: Կարտաշեր:

Բաղմուխյունը հետ նահանջեց:

— Կանգնիր,— բղավեց երիտասարդ պահակը և ուղղեց հրացանը: Մի ավտո կանգնեց:

— Իջե՛ք ցած...

— Սա ի՞նչ անկարգություն է,— զայրացավ ավտոյի մեջ նստած պորտաֆելով մարդը:

— Դուք պետք է ոտքով զնաք Սմոլնի,— հանդարտ պատասխանեց պահակը:— Իսկ մեքենան կմնա...

— Դիտե՞ք ես ով եմ,— ձայնը բարձրացրեց նա,—
20 ես մինիստր Պրոկոպովիչն եմ... Ինչպե՞ս եք հանդգնում ձեռք բարձրացնել կառավարության անդամի վրա: Սա անկարգություն է: Ձեր ազգանունը, պարոն,— և գրպա-

նից հանեց բլոկնոտը:

— Գնացեր Սմոլնի, այնտեղ ձեզ կասեն...

Եվ մինիստր Պրոկոպովիչը, որպես կալանավոր, ոտքով զնաց Սմոլնի:

Ժամը երեքից անց բոլոր զորամասերը հրաման ստացան.

— Ուժեղացրեք զրոհը, գրավեցեք պալատը... Շու-
30 տով Իլլիչը ելույթ կունենա Խորհուրդում: Բանտարկված-
ներին և զերիններին ուղարկել Սմոլնի: Ձմեռային պալա-
տը գրավող առաջին կոմիսարին հրամայում եմ անմիջա-
պես ներսը սահմանել խիստ կարգ և առանց խուզարկու-
թյան ոչ ոքի դուրս չթողնել:

Հրամանից հինգ րոպե հետո հանկարծ որոտացին «Ավրորա»-ի թնդանոթները՝ մեկ, ձերկու, ապա որոտացին Պետրոպավլովկայի կողմից: Դաշտային հրետանին, որ արդեն մնացել էր պուտիլովցիներին, հրապարակից զարկեց արքաների ձմեռային տան դարպասներին: Հավեց մի հուժկու ուռուա, և բոլոր փողոցներից արշավեց զինված բազմությունը:

Ձմեռային պալատում գնդացիներն էր լռեցին:

Նավաստիների և կարմիր գվարդիականների մի զորասլուն խիզախ գրոհով մտավ բակը և ուժերը պատ- 19
րաստ բարձրացավ մարմարյա սանդուղքներով: Առաջին գրոհայինների մեջ էին «Ավրորա»-ից տասնյոթ նավաստի, որոնց թվում ծերունի Ստեֆան Բորգան:

Գրոհողները մեծ եռանդով փնտրում էին Կերենսկուն: Արդեն բանտարկել էին ժամանակավոր կառավարության անդամներին, զինաթափ էին արել յունկերներին և շարքի էին կանգնեցնում նրանց պալատից դուրս տանելու, — սակայն բանվորների և նավաստիների առանձին խմբեր Ձմեռային պալատի բազմաթիվ սենյակներում և ներքնահարկում դեռևս փնտրում էին անփառունակ «Բոնա- 20
պարտին»:

Մեկը հանկարծ ներքևից կանչեց.

— Բռնել ենք, բռնել ենք...

Մի քանի նավաստիներ Ստեֆան Բորգայի հետ միասին ներքնահարկի մութ միջանցքում բանտարկել էին երկու հոգու սև վերարկոսների մեջ փաթաթված, — և ուղևորված գոռում էին, դղրդացնելով կամարները:

Կոմիսարը նրանցից վկայական պահանջեց:

Ծերունի նավաստու սուր աչքը սև վերարկուի տակ տեսավ էպուլետի ոսկե երիզը: Նա հետ քաշեց վերարկուի 30
օձիքը: Նույն րոպեին կոմիսարը կարդաց նրա վկայականը.

— Գեներալ-մայոր Բազրատունի, Պետրոգրադի մարզի շտաբի պետ...

Ստեֆան Բորգան պոկեց գեներալի բրաունինգը և ոսկեզօծ էպուլետները:

Իսկ դրսում, Ջմեռային պալատի բակում, լսվում էր հոմերոսյան քրքիշ: Հռոմում էր ղինված բազմությունը, ծիծաղում էին և սրախոսում:

Ջինաթափ էին արել Կերենսկու վերջին հույսը՝ կանանց բատալիոնը: Նրանց շարքի էին կանգնեցրել և սպասում էին հրամանի՝ որևէ տեղ տանելու:

— Նու, Ֆենյա, հանիր բրյուկդ:

10 — Իսկ էն տյոտյան նրանց հրամանատարն է:

— Ախ դուք Կերենսկու հարսներ... Գնանք մեր ղորանոցները...

Կոմիսարը կարգադրեց առանձնացնել կանանց բատալիոնը: Ապա հարցրեց.

— Ո՞ւր ուղարկեմ ձեզ...

— Ընկեր կոմիսար, նրանց ուղարկիր իրենց կազարման... Այնտեղ նրանք սնդուկների մեջ կունենան իրենց դելրաներն ու կոֆտաները: Կհագնեն և կկորչեն տները, — միջամտեց Բորգանը:

20 Մեկը բղավեց:

— Պատգամավորները դեպի խորհուրդների շենքը...

Ստեֆան Բորգան հեգնանքով նայեց գերի ընկած կանանց և հեռացավ: Իսկ մյուս նավաստին շդիմացավ գայթակղության և ծածուկ կամթեց Ֆենյայի հաստիկ թևը...

* * *

Պետրոգրադի խորհրդի նիստի ժամանակ անսպասելի կերպով ներս մտավ գորշ վերարկուով մի մարդ: Նա մի վայրկյան նայեց ոգևորութունից հուզված պատգամավորների բազմությանը, որոնց վրա թանձր ծուխը ծփում էր, և օրորվում էին ջահերի ոսկե ժանյակները:

30 Գորշ վերարկուով մարդը նայեց մի վայրկյան, ապա հաստատ քայլերով մոտեցավ ամբիոնին:

Դահլիճում աղմուկը դադարեց:

— Ընկերներե՛ր,— զրնգաց նրա ձայնը,— բանվորական և գյուղացիական հեղափոխությունը, որի անհրաժեշտության մասին միշտ ասում էին բռնակիները, կատարվեց... Ընշված մասսաներն իրենք են ստեղծում իրենց իշխանությունը... Այսօրվանից սկսվում է պատմության մի նոր շրջան...:

Դահլիճը զղրդաց ծափերի որոտից, և նույն րոպեին Ծովային շտաբի գավիթից, «Ավրորա» կրեյսերից և Պետրոպավլովկայի հեռուներից ողջունեցին թնդանոթները, գործարանների հաղարավոր սուլիչներն ահեղագոչ արձագանքեցին, և արձագանքը, որպես նոր պատգամ, սլացավ քաղաքից քաղաք, աշխարհից աշխարհ... 10

— Այսօրվանից ամբողջ իշխանությունը պատկանում է բանվորների, գինվորների և գյուղացիների խորհուրդներին... !

Խոսում էր Լենինը:

Ք Ե Ռ Ի Գ Ա Վ Ո Ն

Ոչ քո մասին, Հայկ, ոչ Ալեքի և ոչ օղակաւար Մարինայի և ոչ էլ նույնիսկ Մխոյի «թռուցիկ բրիզադի» տղաների մասին է, որ ահա գրում եմ, այլ այն մարդու մասին, որը խրճիթում խոնված բազմութեան մեջ իմ աչքին չէր ընկնում, մինչև ներս վազեր գոմի պահակը և լեղապատառ կանչեր.

— Քեռի Դավո, քեռի Դավո, էն անիրաւ «խմբապետի» կապ փրթաւ. ելիր, թե չէ, Արաբ էնոր փոր-փսոր կթափա:

Ելաւ միջահասակ և ամբակազմ մի մարդ, մեկը նրանցից, որոնք լրացնում են քառասունը, հետև են թողնում հիստունը և նույնիսկ վաթսունին հասնելով չեն փոխում իրենց քայլվածքը, պեմքի արտահայտութեանը և առհասարակ իրենց: Նրանք ունենում են խիստ սև և ձյունի նման սպիտակ մազեր, և սևն ու սպիտակն իրար խառնված, նրանք ապրում են դեռ երկար, և այն տարիքում, երբ ուրիշ ծերունիներն ունենում են զառամյալ մարմին և հենվում են ցուպին,— այդպիսիները դեռ առույգ են և ունեն արթուն միտք:

Ելաւ այդ ամբակազմ մարդը, որն էր ինքը՝ քեռի Դավոն: Նրա հետևից դուրս եկաւ նաև Մխոն, որին անվանում են «Կես կռիւ», որովհետև նա հանդարտ չի կա-

բողանում խոսել և նույնիսկ, երբ ժողովում խոսք է առնում, նույնիսկ այդ ժամանակ թնդում է նրա ահագնազոր-
դորդ ձայնը, և թվում է, թե գոռում է մի ամբողջ լեռ։ Ես ևս
դուրս եկա «զկնի», ինչպես ասում են այդ գյուղում։ «Կես
կռիվ» Մխոն արդեն որոտալով սլանում էր, և լսելի էր,
վե ինչպես նա անարգում էր ինչ-որ լողոր Միհրանի, նրան
անվանելով «կուլակի թիկնացու», «կոլխոզի տիպ» և այլ
այսպիսի խոսքեր։

Իսկ քեռի Դավոն գնում էր միջահասակ մարդու
սովորական քայլերով, այն վարժ քայլքով, որով այդպի- 10
սի մարդիկ լուսաբացից մինչև օր-կեսօր կարող են կտրել
լեռներ և ձորեր և նոր միայն նեղանալով շոգից և ո՛չ
հոգնածությունից՝ պառկել մի թիփի սովերում։ Դժվար
չէր գուշակել, որ «Կես կռիվ» Մխոն պիտի փոթորիկ գցեր
և ավելի բարձր որոտար լողրերի, ծուլյների, ավարաների
և այլ այդպիսի մարդկանց հասցեին, և հենց այդ ժամա-
նակ պիտի վրա հասներ քեռի Դավոն և լուռ ու մունջ
գործ աներ։

Պատահել էր ահա թե ինչ։

«Խմբապետը», որ մի կիսախեղադար երիտասարդ 20
ցուլ էր, անպատիվ համարելով եզների շարքը դասվել
և կամ գայթակղված այն աղնիվ և ընտիր կերով, որ ա-
խոռապանները լցրել էին ձիերի առաջ, կտրել էր վղի
կապը և հարձած արջի նման ծառս եղել կոլխոզի ըն-
դարձակ գոմում, որից և վախեցած պահակը վազել էր
հավարի։ Ձիերից ոչ մեկը նրան մոտ չէր թողնում, իսկ
Արաբը, չքնաղ մի նժույգ, — դեռ շարունակում էր զայրա-
գին վրնջալ, դուփելով դոմի սալ քարերը։

Երբ քեռի Դավոն ներս մտավ, տեսավ հետևյալ 30
պատկերը։ Գոմի մյուս ծայրին, կիսամութի մեջ, ցուլը
կուացրել էր վիզը և բոռում էր. մութի մեջ բոցկալում էին
նրա արնախառն աչքերը։ «Կես կռիվ» Մխոն դռան մոտ
աղմկում էր ավելի բարձր, քան վրնջում էր Արաբը։ Եզ-
ների և ձիերի երկար շարքերը, որոնց վերջը չէր երևում,

հանդարտ խժռում էին կերը: Միայն մի երիտասարդ քուռակ, որին ավելի կվայելեր անվել՝ օրինակ առնելով հասակավոր և պատկառելի ձիերից,— ջղային անհանգըստությամբ ցցել էր ականջները և ուզում էր ցույց տալ, որ ինքը ևս բաժանում է երեւելի նժույգ Արաբի զաւրութիւնը: Իսկ եզներից և ոչ մեկը որեւէ կերպ ցույց չէր տալիս իր վերաբերմունքը, և նույնիսկ կարելի էր ասել, որ նրանք ատելությամբ էին լցված դեպի «խմբապետը», որին օրերից մի օր պիտի ամսրձատենին, և նա ևս պիտի պառնար չարքաշ եղ:

10

Քեռի Դավոն, առանց փոխելու քայլերի ութմը, անցավ դոմի երկայնքով և ուղղակի մոտեցավ ցուլին: Նույնիսկ «Կես կռիվ» Մխոն սարսափից լռեց, և այլևս չվրնջաց Արաբը: Քեռի Դավոն բռնեց «խմբապետի» ականջներից և առաջ եկավ՝ հետեից ցուլը: Ապա նա ցուլին հրեց Կրկու պառավ եզների արանքը, առավ ճիւխոտից հյուսված թելի կծիկը, գրպանից հանեց կեմբարը և զարմանալի արագությամբ ու ավելի զարմանալի վարպետությամբ ոլորեց աչնպիսի ամուր կապ, որ հուրհավիտյան «խմբապետը» չէր կարող քանդել: Նա ցուլին կապեց երկաթե սեպից, և միայն այդ ժամանակ նորից «փոթորիկ փրթավ» Մխոն ու դուրս գնաց:

20

Այդ ժամանակ քեռի Դավոն ոչ մի բառ չարտասանեց և միայն, երբ կապեց ցուլը, գրպանից հանեց ծխախոտի տուփը և հաստ մատներով փաթաթեց ծխախոտը և ապա, այն էլ կես հեղնանքով, ասաց դոմի պահակին:

— Հաբա հորի՞ ժողովքին կըսեիր ընցեր է քեռի Դավոյի ժամանակ,— և թեթեւ զարկեց նրա մեջքին,— սովորի, տղաս, սովորի...

30

Ապա մոտեցավ մի ծանր ձիու, որն ահագին աղմուկով կրճտացնում էր ատամները, կարծես զարու հատիկները փշրվում էին ջրաղացի բարերի տակ, և շոյեց ձիու բաշը:

— Քրտնած է ձին, տղա,— և ասաց նաև, որ գոմն արդեն նեղ է, հարկավոր է ձիերի նոր գոմ կառուցել:

— Քեռի Դավո, դու ա՞յս բրիգադի մեջ ես:

— Չէ, ես դաշտավար եմ:

— Հապա ինչո՞ւ եկար գոմը:

— Չէ՞ էս էլ մերն է,— և ձեռքը մեկնեց ձիերի ու եղների կողմը.— բոլոր իմ է:

Քեռի Դավոն գնաց:

Գոմի պահակը, որն իսկույն թողեց բարբառը, պատմեց այն ձանադարհի մասին, որով նրանք ըն- 10
թացել են, սկզբում՝ չորս տարի անառձ՝ միայն տասներկու տուն, որոնք ունեին միայն մի եղ, և որոնց ծաղրելով անվանում էին «չլուտի խումբ»: Ահա այս գոմը և նրա բակը հռչակված իջևան էր Շարուրից և Օրդուբադից եկող քարավանների համար: Այժմ այդ ծածկերի տակ հանդ- շում են մեքենաները և մի ամբողջ գումակ: Նրանք էին տասներկու տուն և ունեին միայն մի եղ. առաջին հիմ- նադիրները մեջտեղ դրին ինչ որ ունեին՝ վերջին պարկ դարին ու նույնիսկ փշուր ձավարը փոխեցին դարու հետ, և համայնական առաջին դաշտում սեբմնացանը 20
լի բուռով շաղեց սերմը: Հետո երեսունից անցան, և այս ձմեռ նրանք արդեն հարյուր վեց են, և հիմնադիրները պարծանքով նայում են հետ՝ չորս մեծ տարիներին:

Պահակը պատմում էր այդ տարիների մասին, և այդ թվում էր մի պարզ պատմություն: Լեռ չի փլվել, չի եղել ամենհի պատերազմ, հրաշք չի եղել, և միայն բրտինք են թափել հողի մշակները, և նրանք, որոնք ու- նեին միայն մի եղ, այժմ իրենց վաստակով տեր են դար- ձել երամակի և նախիրի, սալաշարքի և մեքենաների, ունեն ցորեն և գարի, կանաչք կով են կթում, իսկ նաղա- 30
րաչի Չոլոն նրանց զվարճացնում է, և թնդում է «գյոն- դը»: Այդ թվում էր մի պարզ պատմություն, և դժվար է հաղորդել այն ներքին ուրախությունը, որով համակված էր այդ երիտասարդը, ինչպես այն մարդը, որ խեղճու-

զգացումի հետ նրանց խոսքերի մեջ կար մի խստություն. և երբ լսում էին՝ այդ լուսթյունն ևս վկայում էր, որ մարդիկ կշռում և կշռադատում են: Եվ նույնիսկ «Կես կոիվ» Մխոն այլևս երկար չէր աղմկում, այլ բավականանում էր ընդհատ բացականչություններով, որ թեպետ որոտաձայն էին, բայց և այնպես խելացի էին: Իսկ քեռի Դավոն արդեն զրավել էր իր տեղը և լայն դանակով տաշում էր մի սեպ, տաշում էր և մտածում:

Հեշտ չի այն աշխատանքը, որի համար նրանք ուղեղ էին մաշում: Ձյունի բարակ շերտի տակ լուռ քնել են աչն դաշտերը, որտեղ վաղը նրանք պիտի քրտինք թափեն: Իսկ հարկավոր է ավելի լավ կազմակերպել համայնական դաշտերի վարը, հարկավոր է բարձր բերք ստանալ: Հարյուրավոր հեկտար դաշտերի վրա աշխատելու են տարբեր մարդիկ, և ահա պետք է այդ մարդկանց դասավորել այնպես, որ ստացվի առավել արդյունք: Կա բեղով Տիգրան, կա և Թիմարցի Տիգրան, կա Տիգրան, որ անհայտ է, թե ինչու կոչվում է «հայու տղա», վերջապես շորրորդ Տիգրանին կոչում են «կոմսոմոլ Տիկո», և ահա չկա ավելի լավ ջրվոր, քան բեղով Տիգրանը. Թիմարցուն չի կարելի քաղհանի ուղարկել, որովհետև նա կոչվում է քաղհանավոր կանանց հետ, այնինչ նրանից լավ ֆուրգոն քշող չկա. «հայու տղան» բամբակի «հոգու մեջն է», իսկ կոմսոմոլ Տիկոն օրնիբուն մեքենաների հետ է: Կա տափ, բամբակի արաթ, պետք է որոշել, թե ո՞ր պատանին ձեռնհաս է հորիկ լինելու, քանի՞ տղամարդ կարող է գետափի խոտատեղը հնձել, ո՞վ է դարսում բարձր բարդոց և այնքան ամուր, որ նույնիսկ հարավի քամին չքանդի: Սեղանի մոտ նստած մեկը, որ ղեկավարում է խորհրդակցությունը, հարցնում է.

— Քեռի Դավոն, երկար արտի ներքևի մա՞սը պիտի թանձր սերմել, թե՞ վերևի:

Քեռի Դավոն մի քիչ մտածում է և պատասխանում: Եվ դուրս է գալիս, որ ոչ վերևը պիտի թանձր սերմել և

ոչ էլ ներքեւ՝ նոսր, այլ երկու ծայրերը հավասար խտությամբ, իսկ մեջտեղը թանձր:

Եւ դեռ հարյուրավոր այսպիսի հարցեր՝ բամբակ ցանողների, բաղհանավորների, սերմնացանների և հրնձվորների, դարբնի և սայլապանների մասին, աղյուս թափողների և տուն կառուցող վարպետների աշխատանքի ու նրա վարձատրության շափի մասին և այն մասին, թե ինչպես սերմել, որ արտերում անսերմ «խեց» չմնա, որ հողի բոլոր գուղձերը փշրվեն. ու է քաղցր հնձում, ու է լավ առու քաշում, լար տալիս և մարդոց անում, ե՞րբ է հարկավոր ցեղաջուր և ե՞րբ ակոսով ջուր, — և մի՞թե հնարավոր է միառմի թվել աշխատանքի այն բոլոր տեսակները և նկարագրել աշխատանքի կազմակերպման դժվարությունները և նրանց փորձը, որոնք չորս տարվա ընթացքում եփվել են այն դժվարությունների բովում և որոնցից յուրաքանչյուրը փակ աչքերով էլ տեսնում է իրենց հողերը, իրենց մեքենաներն ու մարդկանց, որոնք միացրել են իրենց աշխատանքը:

Եւ դեռ երկար ժամանակ և ոչ թե մի օր, անձրևից
30 ծեծված և արևառ դեմքերով այդ փորձառու մարդիկ, համայնական հողի մշակների այդ նոր ցեղը պիտի ուղեղ մաշի, և նրանց աշխատանքը պիտի ուռճանա լիքը հասկերով:

Երբ ներս մտանք քեռի Դավոյի տունը, տնեցիների դեմքի վրա նկատեցինք մեր գալու հետ ընդհատված հետաքրքիր պատմության հետքերը. իսկ քեռի Դավոն այնպես էր նստել, և մյուսներն այնպես էին նայում նրան, որ մատնում էին, թե այդ հետաքրքիր պատմողը հենց ինքը քեռի Դավոն էր, որի երկու կողքին, թախտի վրա քոթոթների նման կծկվել էին երկու թուփ մանուկներ, բայց երեւոյթին քեռի Դավոյի թոռները: Նրանցից մեկը դեռ բավական երկար մնաց այդ դիրքով, և նրա լայն շափ

աչքերից երևում էր, որ մանուկը դեռ պապի պատմածի ազդեցության տակ է:

Նրանց սենյակը շատ բան էր ասում իր տիրոջ՝ քեռի Դավոյի նկարագրի մասին: Նույնպես ամուր նստել էին պատերը, ինչպես քեռի Դավոյի կաղմվածքն էր, և ամեն ինչից հայտնի էր, որ տերը տունը կառուցել է խնամքով, ամեն ինչ իր տեղն էր և մտածված, ինչպես նրա խոսքերը, և դեռ շատ վաղուց, երբ քեռի Դավոն անօթե-վան, թափառական էր, այդ դռան նախշը եղել է նրա մտքում:

10

Տան կառուցվածքի կոշտությունը մեղմացրել էր կանացի մի ձեռք, որը պատուհաններից կախել էր մաքուր վարազույրներ, պատերին նկարներ և գույնզգույն թղթերից զարդեր: Լիքն էր տան ներսը, դռան մոտ կախված էր մի փափուկ երեսսրբիչ, իսկ վերևից դաշտային շորացած ծաղիկների միջից նայում էր Բուդյոննին: Այդ լիքը տան բոլոր իրերի և մարդկանց վրա կար ապահով կյանքի կնիքը, իսկ փայլուն սամավարը կարծես ավելի զարդ էր և նորափեսայի նման ուռած-փքված նայում էր:

Երկար կլիներ պատմել մեր զրույցը, որ սկսվեց, ինչ-սրես սկսվում է պարզ զրույցը. քեռի Դավոն հայտնեց, որ հենց նույն օրը նրա առաջարկով կոլխովի ակտիվի խորհրդակցությունը որոշել է կառուցել ձիերի նոր գոմ:

20

— Էլ ո՞նց ես:

— Գոհությո՜ւն, — և հաստ մատներով սեղանի վրա հավաքում էր հացի փշրանքները: Միշտ անհանգիստ են նրա ձեռքերը, միշտ ինչ-որ մի բան է անում. ահա հավաքեց հացի փշրանքները և սկսեց հարդարել սփռոցի խճճված ծոպերը:

Նա պատմում է այն, ինչ արդեն հայտնի է, ինչ որ վկայում են նրա տունը, տան իրերը, տանեցիները, նրանց հագուստը, նրա թոռները, և վերջապես իր՝ քեռի Դավոյի անվրդով ու գոհ դեմքը, նրա զրույցի խաղաղ ընթացքը:

30

Պատահե՞լ է ձեզ ձմռան բուրբին լինել զրսում՝ խավարի մեջ, երբ ձյունախառն բուրբ ծածկում է բոլոր ճանապարհները, ձյունի փաթիլները սուր ավազների նման ծեծում են ձեր դեմքը, սառչում է ձեր շունչը, և ահա լվում է, որ այլևս փրկության ուղի չկա, փրկության ուղի՝ այդ խավար դիշերը, երբ ոռնում է բուրբ. և ահա հանկարծ ցոլում է մի վիթխարի կրակ. զժվարությանմբ հասնում եք կրակին, և երբ արդեն տաքացել են ձեր ձեռքերն ու մարմինը, երբ հնարավոր մահը դառնում է անցյալ, իսկ փրկությունը՝ հրաշք, կրակի մոտ ուրիշներին հանդարտ ձայնով պատմում եք այն ուղիների մասին, որտեղ խավար էր, և ոռնում էր մահվան բուրբ: Ահա այդպես, իբրեւ մի մարդ, որ հասնում է ապահովության ափը, քեռի Դավոն պատմեց իր և իր նմանների կյանքը: Նրանք և նրանց պապերը այդպիսի տուն չեն ունեցել, նրանք ապրել են մի մութ երկրում, մոտ տների թոնրածխի մեջ: Նրանք ունեին եղեգնյա խսիր, որ փռում էին օջախի առաջ, և ամբողջ գերդաստանը պառկում էր խսիրի վրա, ինչպես քարայրի զազանը՝ չոր տերևների վրա: Եվ նույնիսկ այդ կյանքը շատ եղավ նրանց համար, և ինչպես կրակվող եղեգնուտից փախչող թռչուններ, նրանք հեռացան իրենց բարձր բարավաններից և բարավանների խեղճ աներից:

Երբեիցե մի գրիչ կպատմի քեռի Դավոնյի կյանքը և այդ գրիչը շատ կգտնի հերոսություններ նրա կյանքում: Եվ նա կդարմանա, թե ինչպե՞ս է, որ բոլոր պատուհասների ընթացքում չի անհետացել քեռի Դավոնյի զարմը: Բարձր ոգևորություն կհոսի նրա երակներում, երբ այդ պատմիչն իր պատմությունը հասցնի մինչև այն օրը, երբ իրար հետ միացան տասներկու ծուխ և այս հողերի վրա վառեցին նոր կյանքի կրակները, և առաջին տասներկուսի հետ քեռի Դավոն լսեց համայնական կյանքի կոչը՝

— Իսկ ի՞նչ ես անելու այն ավելցուկը, որ ունես...

Այստեղ մեր զրույցին խառնվեցին և կանայք՝ քեռի
Դավոյի կինը և նրա հարսը, այն թուխ մանուկների մայ-
րը, որի կանացի մատները քնքշություն էին տվել Դավո-
յի կառուցած տան հաստ պատուհաններին և պատերին:
Նրեաց, որ կանայք տարբեր կարծիքի են ավելցուկ ցո-
րենի և մյուս մթերքների օգտագործման մասին. նրանք
պահանջում էին «կարի մեքենա» և «կռավաթ», իսկ
հարսը՝ նույնիսկ պատեֆոն: Այնինչ քեռի Դավոն հակա-
ռակ է մտածում. նա վամենում է իր նոր տան կողքին
կառուցել մի ավելի ընդարձակ սենյակ, գետնից բարձր, 10
որ ներքևը լինի մառան, իսկ կտուրի վրա ամառվա շար-
դախը: Եվ երբ պատրաստ կլինի այդ սենյակը, այն
ժամանակ նա կգնի երկաթյա մահճակալ: Նրա թոռները
գլղոր-մլղոր փաթաթվեցին պապին, կարծես այդ եղա-
նակով հայտնեցին, որ իրենք չեն ուղում ոչ խոր մառան
և ոչ երկաթե մահճակալ, այլ միայն ուղում են, որ միշտ
ունենան այդպիսի պապ, բարձրանան նրա ուսերի վրա,
գլղովեն նրա գոգում, և պապը նրանց ղարմանալի պատ-
մություններ պատմի:

Ճրագները վառվեցին:

20

Երբ սեղանի արկղից հարսը լուցկի հանեց, իմ աչ-
քին ընկավ էլեկտրալարի կապոցը, կոճակները, դեղին
պատրոնը և նույնիսկ մի էլեկտրալամպ:

— Ինչո՞ւ ես հավաքել, քեռի Դավո:

— Հաբա մեզ լուս կիտա Սիմիստրոն...

Սիմիստրոն, Յեմատրոյը, Յեմշինը...

Քեռի Դավոյի պատուհանից երևում էր հայկական
հին գյուղին օտարոտի սկզղաժ: Դիմացի բլուրների ստո-
րոտում թարթում էին բաղմաթիվ ճրագներ, բլուրների
վրա երևում էին ավելի զորեղ կրակներ: Թվում էր, թե 30
ամբողջ դաշտում փռվել է արդյունաբերական մի մեծ
քաղաք, և նրա բաղմաթիվ կրակները վառվում են գիշե-
րային մթության մեջ: Պատուհանից նայում էին այդ հո-
յակապ տեսարանին, իսկ քեռի Դավոն պատմում էր,

որ գործարանի շաղախին քիչ քրտինք չեն խառնել և իրենք. նաև ինքը, և ահա այդ վաստակի փոխարեն «Սիմիատրոն» նրանց լույս է խոստացել:

— է, բարով մնաս, քեռի Դավո:

— Բարով, բարով տեսանք:

Բակից ավելի փառահեղ էր Յեմշինը: Քեռի Դավոյի տան պատուհանից երևում էին միայն տների մի մասը և բլուրները, բայց չէր երևում վիթխարի ծխնելուղը, որից թանձր ծուխը բարդ-բարդ բարձրանում էր: Լավում էին պայթյուններ և խուլ աղմուկ. երևի վազոնետների մեջ լցնում էին կրաքար:

Գյուղի նոր թաղով դառնում էի սուռն: Երկու կողմը միանման և մաքուր տներ էին, և յուրաքանչյուր տան դուռ պատուհանից լույսի բարակ շերտ էր ընկել նոր փողոցի վրա: Եվ ինչպես մի նետ, այդ փողոցը ձգվում էր դեպի եղեգնուտը, և Զույգ լեռը կարծես փողոցի ծայրն էր:

Մուգ մանիշակագույն շղարշ էր նստել լեռան լանջերին, և նրանց ստորոտներն ընկղմվել էին շղարշի խավար ծալքերում: Բայց այնքան սպիտակ էր լեռան գագաթը, որ նույնիսկ այդ մուլթ շղարշի միջից ցուլում էր նրա սպիտակությունը, ինչպես անարատ մարմինը թափանցիկ քողի միջից: Ոսկեղեն լուսինը, որ արևի նման էր, բայց առանց ճառագայթների,— լուսինը դողդողալով իջնում էր խոր անդունդի վրա: Այն կողմերում հովիվները հըր-դեհել էին եղեգնուտը, և թվում էր, թե ծով է բռնկվել: Այրվող եղեգնուտից բաղերը կանչելով ստատվում էին իրենց կրակվող բների վրա: Քամին բարձրանում էր, այրվող եղեգնի և խավարի մեջ նրանք նման էին հրաթև թռչունների: Լեռը բարձր էր բուրրից, և նույնիսկ այդ հըր-դեհվող ծովը չէր լուսավորում նրա խավար լանջերը:

Մի տնից լավեցին խուլ ձայներ. կարծես բազմաթիվ կանաչք միաժամանակ և խմբով ասացին նույն բանը: Պատուհանից երևաց սենյակի ներսը, որը հիշեցնում էր քեռի Դավոյի սուռնը. միայն չկային երեխաներ և տղա-

մարդիկ: Ութ-տասը գեղջկուհիներ հասարակ սեղանի շուրջ բոլոր նստել էին, և երբ Մարինան բարձրացնում էր ձեռքը, նրանք խմբով ընթերցում էին: Մեկը նույնիսկ մասը շարժում էր տողերի հետ, ինչպես դպրոցական երեխա.

— Մեր կոմունան վար կանի...

Եվ խուլ դղրդացին այդ բառերը, ինչպես բազմության սրբազան երգումը, երբ ծովի նման ծփում է այդ բազմությունը, նրանց քայլերից թնդում է գետինը, հրդեհ է բռնկվել նրանց հողիներում, և հողմը կրակին է մատ- 10
նել հին եղեգնուտները, և տիղմը և թունավոր ճահիճը, հուրը խանձում է ճահիճների զեռուններին, կրակի լեզվակները ճեղքում են դարավոր խավարը, և կարիքից ազատագրկված մարդը ճախրում է որպես հպարտ բազե:

ԱՅԼ ԽՄԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

Մ Ի Ր Հ Ա Վ

1

Աշուն էր, պայծառ աշուն: Օդը մաքուր էր, ավելի թափանցիկ, սրբած ապակու պես: Հեռավոր սարերն այնքան մոտ, այնքան պարզ էին երևում, ասես մեկը սրբել, լվացել էր նրանց լանջերը:

Աշուն էր, տերևաթափով, արևի թուլացած ջերմությամբ, ցուրտ քամով: Դեղնած տերևները քամին քշում էր խմբերով, տանում հեռու: Ծառերը խշխշում էին քամուց, բոստանում սիմֆոնիայի շորացած տերևները քսվում էին իրար, և արևի տակ վերջին արևածաղիկն էր ժլատում:

Հնձանի առաջ, մամուռ քարի վրա նստել էր Դիլան դային, միտք էր անում՝ ականջը սիմֆոնիայի տերևների խշխշոցին: Աշնան արևը ջերմացնում էր նրան, ձորի խաղաղությունը դուր էր գալիս: Ծառերին փաթաթված վազերն օրորվում էին քամուց, Դիլան դայու միտքն էլ տարուբեր էր լինում, ալիքների վրա օրորվող տաշեղի սբես: Հնձանի դռնակը ճռնչում էր, քամին դուռը բաց ու խուփ էր անում: Աշնան խաղաղ օրին Դիլան դայուն հաճելի էր և սիմֆոնիայի տերևների խշխշոցը, և վազերի օրորը, և հնձանի դռնակի ճռնչոցը:

Այդպես մի անգամ էլ ճռնչաց դուռը տարիներ առաջ, երբ Դիլան դային ջահել էր: Էլի արև օր էր: Հնձա-

նի առաջ կողովների մեջ խաղող էր դաբսած, ներսում՝
բարե տաշտի մեջ Դիլան դային խաղողն էր կոխ տալիս,
և շիրան համեղ, արյան պես կարմիր, քարե տաշտից
ծորում էր տակառների մեջ: Այգում ոչ ոք չկար, մենակ
էր աշխատում: Ոտքերը մինչև սրունքները բաց, տրո-
քում էր խաղողի ողկույղները, քթի տակ մի երգ մոմռում:

Շոգ էր հնձանում, քրտնքի կաթիլները գլորվում էին,
կաթում շիրայի մեջ: Նրիտասարդ էր այն ժամանակ,
երակներում էլ արյունը հոսում էր ջահել գինու պես:

10 Հանկարծ հնձանի դուռը կամացուկ ձոնչաց, Սոնան
ներս մտավ, տեսավ նրան, ուղեց ետ դառնալ, բայց Դի-
լան դային տաշտից թռավ, դուռը դրեց:

Սոնան, տերտերանց հարսը, Սոնան՝ կարմիր հալա-
վով, թեկերին զրնգան սուրմեք,— ուղեց դուռը բաց անի:

— Կգան, բաղում մարդ կլինի,— ասաց, բայց Դի-
լան դային պինդ էր գրկել նրան: Չիմացավ, գինու հո-
տից էր, թե հնձանն էր տաք, չիմացավ Դիլան դային:
Սոնայի ականջին փսփսաց, թե՛

— Անխիդճ, կարոտել եմ, էրված եմ...

20 Փսփսաց, կուռը ճտով պատ տվավ, պաշ արեց Սո-
նայի թշերից: Այնքան դուրեկան էր շույր վեր շարած,
նոր հագած կարմիր հալավի հոտը, այնքան տաք էր
հնձանում...

Սոնան օձի պես կեռումեն էր անում, աշխատում
ազատվել նրա ձեռքից, խնդրում էր, խոստանում:

— Կգամ, գիշերով կգամ,—

Բայց Դիլան դային չէր թողնում:

23 Չթողեց, մինչև չթուլացավ, չկշտացավ... Նրբ Սո-
նան դուրս եկավ հնձանից, Դիլան դային էլ տաշտին
30 չմոտեցավ, խաղողը կոխ չտվեց: Նրան թվաց, թե ամեն
տեղ Սոնայի հալավի հոտը կա, տաք մարմին էր զգում:

Դիլան դային Սոնային վաղուց էր ցանկանում: Ու-
ղեց էր, չէին տվել, տերտերանք հարուստ էին, ծնողները

նրանց կայքին էին աչք դրել: Սոնան չէր ուզեցել զնա, հայրն սպառնացել էր:

Հարսանիքի գիշերը, պսակի տակ Սոնան այնքան էր լացել, աչքերը, խաղողի սև հատիկների պես աչքերն ուռել էին, կարմրել...

Հարսանիքից հետո Դիլան դային տեսել էր Սոնային, մի անգամ էլ բաղուճն էր տեսել: Կանգնեցրել, օրն էր հարցրել, Սոնան ամաչկոտ պատասխան էր տվել ու հեռացել: Սերը մնացել էր, և Դիլան դային հնձանում թե բաղում, վար անելիս թե լուսնյակ գիշերներին՝ խոտի 10
դեղի վրա պառկած, մի միտք ուներ, մի ցանկություն, մոտիկ, մարմնին շատ մոտիկ ունենալ Սոնային:

Ինչո՞ւ եկավ հնձանը, գիտե՞ր, որ ինքն այդտեղ է, թե՞ պատահամա՞ր դուռը բաց արեց: Դիլան դային մինչև վերջն էլ չիմացավ:

Մի երկու անգամ մոտեցավ, ուզեց խոսի, ուզեց արտինն ասի, բայց Սոնան խուչս տվեց:

— Թող, Դիլան, ճամփադ զնա...

Եվ էլ չափսան: Սոնան շատ շապրեց, երեխայի վրա մեռավ: Դիլան դային ուրիշ աղջիկ ուզեց, բայց մտքի 20
մեջ պինդ պահեց Սոնային, հնձանը, կարմիր հալավը և սուրմեքր զրնգան:

...Ջերմացնում էր աշնան արևը, Դիլան դային մտքի ծովն ընկած, լողում էր տաշեղի պես:

Գյուղի վերե գերեզմանատունն է: Սոնայի գերեզմանաքարի վրա մամուռ կա, դրերը խանգարվել են, քարը խոնարհվել է, փխտով չափ թաղվել հողի մեջ:

Սոնային կարմիր հալավով թաղեցին: Փտել էր կարմիր հալավն էլ, մախմուրի պես փափուկ մորթն էլ...

Գիշերով տուն զնաց, հայրը հարցրեց, թե ինչքան 30
խաղող է կոխ տվել, չափեց, որ խաղողից ավելի լավ Սոնան էր, մարմինը՝ քաղցր մաճառ:

Տանը քունը չտարավ: Պառկեց դեղի գլխին, նոր քարած խոտերի վրա: Լուսնյակ էր ղիշերը, երկինքն առանց

ամայ, գիշերով հով էր փչում: Խոտը բուրմունք ուներ, հազարավոր շորացած ծաղիկներ խոտի հետ բուրում էին, և նրան լուսնյակ գիշերին այնպես էր թվում, ասես այդ նույն դեղի վրա պառկել է Սոնան և խուրձերի մեջ թողել հալավի հոտը:

Հուսաբացին հալվեցին աստղերը, գունատվեց գիշերվա լազուրը: Երբ ծաղիկներն արթնացան գիշերվա նիրհից, և ցողը գոհարներ շարեց մերմակ թերթիկների վրա, արևի սուաջին շողերի հետ իր բնում զարթնեց կաքավը:

10

— Կախ-կղա, շախ-կղա:

Արևածագին, գյուղի դիմաց հնձած արտերում կաքավն էր կարգում, իսկ մի քիչ վերև, անտառի մեջ կանչում էր միրհավը:

Դիլան դային վեր կացավ, կայծքարով հրացանն առավ և գնաց դեպի սարալանջերը, դեպի անտառը մոտակա, ուր միրհավն էր կանչում:

Սիրտ շուններ իջնելու ձորը, հնձանն այգում, բացելու ճոնչան դռնակը:

20

Քայլում էր Դիլան դային շաղոտ խոտերի միջով, հընձած արտերն էր կոխ տալիս, ծղոտները ոսկեգույն, արահատով բարձրանում, սարն ի վեր դեպի անտառը:

Արտերում դեռ չհավաքած խուրձեր կային: Թուխպն իջնում էր սարից, լիզում գետինը, և թացություն էր կաթում թուխպից: Արտերում չհավաքած խուրձերը ծլում էին, տաքանում:

Դիլան դային մոտեցավ մի դեղի, ձեռքը կոխեց խուրձերի մեջ, տաքություն զգաց: Կեծացել էին խուրձերը, խոնավությունից հասկերը տմկել էին: Դիլան դային գիտեր՝ ում արտն է, կանգնեց դեղի մոտ, զլուխը շարժեց ավստսանքով:

30

Երբ որ տերտերանց արտին հասավ, կանգնեց, հենվեց կայծքարով հրացանի վրա, միտք արեց: Սոնան ամառը քաղհան է արել, կռացել է, մատները փուշը ծա-

կել է, հնձվորի համար ճաշ է բերել շալակով, քրտնել է արևի տակ, և քրտնեքից շապիկը փակչել է լանջին: Լիններ, այնպես լիններ, որ ինքը հնձվոր լիններ, տերտերանց արտը հնձեր, և Սոնան ճաշ բերեր իրեն, շապիկը քրտներ և քրտնած նստեր կողքին:

Ետ նայեց Դիլան դային, եկած ճամփով ետ նայեց, ճամփին եկող շտեսավ: Թիներ կային ճամփի վրա, տերևները դեղնած թիներ: Կաքավը թիների ետև կարդում էր.

— Կախ-կղա, շախ-կղա...

Դիլան դային զգուշ քայլերով, կռացած մոտեցավ 10
թիներին: Դեղին ծղոտները մեջ, հնձած արտում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, թափված հասկերը կտցահարում: Մեկը շէր, շատ էր. թռչկոտում էին, դեր մարմինները շարժում օրորելով: Գարնան ճուտեր էլ կային, արդեն մեծացել, թևավորվել էին:

Դիլան դային չոքեց, նշան բռնեց: Մինչև քարը կայծ կտար, կաքավները թռան հեռու, պտույտ արին, իջան ուրիշ արտում: Վեր կացավ, ճանապարհը շարունակեց:

Ճամփի եզրի թիներն ավելի էին շտտանում, արտերի մեջ հատ ու կենտ կաղնիներ էին երևում՝ ծոված, կռացած: Վերջին արտերն էր կոխ տալիս: Արահետը բարակեց, հալվեց անտառի բացուտում: 20

2

Անտառը ծանոթ էր նրան, գիտեր, թե որտեղ է սիրում միրհավը, ոսկեգույն փետուրներով միրհավը, բուն գնել, կանչել:

Անտառի մեջ մամռոտ ժայռեր կային, արջաբներ, ամուց ընկած դարավոր կաղնիներ, որոնց վրա սունկերը շարունակ էին բուսել, իսկ մամուռը պատել էր ճղներին, առես արջի թաթեր լիններ: 30

Դիլան դային մամռոտ ժայռերին չհասած՝ դիմացից հրացանի ձայն լսեց:

Ձայնից ղրնդաց անտառը, գեղին տերեւներից ցողի-
խոշոր կաթիլներ ընկան մամուռի վրա: Ո՞վ պիտի լիներ.
հրացանի ձայնից Դիլան դային որոշեց, որ որսորդը
գյուղացի չէ, գյուղում այգուկսի հրացան չկա:

— Տեսնես ո՞վ ա որս անում...

Տերեւները խշշացին. Դիլան դային տապ արավ,
պահվեց ժայռերի ետեւ: Միրհավն էր, հանգիստ քուջուջ
էր անում գեղնած տերեւների մեջ: Գլուխը հանեց, նայեց
ուղիղ նշան բռնի, միրհավը թռավ, հետո մի ուրիշը, եր-
19 րորդը, շորորդը...

Ձգուշ է միրհավը, գծվար է նրան խփել: Երբեմն
այնքան մոտ է գալիս, ուզում ես վրա վազես, բայց մին-
չե նշան բռնելը, մի թեթե ոտնաձայն կամ խշշոց, բացում
է թևերը, թռչում գնդակից արագ և էլի սկսում քուջուջ ա-
նել: Ձգուշ է միրհավը. քուջուջ անելիս ձգում է վիզը,
աջ ու ձախ կռանում և ապա էլի երկարում վիզը, նայում
չորս կողմ:

Դիլան դային պահված տեղից ղուրս եկավ, ճանա-
պարհը շարունակեց: Անտառի խորքն էր արդեն, ծառերը
20 հաստաբուն, խիտ, տեղ-տեղ անանց: Տերեւները հարյու-
րավոր տարիներ թափվել էին իրար վրա, չէին փտել և
ծառերի տակ փռել էին փափուկ գորգ:

Դիլան դային կոխ էր տալիս մամուռը, շորացած
տերեւները, թաղվում, ասես մարագի դարմանը լիներ,
սալթաքում և ճղներից բռնելով ճանապարհը շարունա-
կում:

Հասավ աղբյուրին, կռացավ, մի կուշտ խմեց: Քիչ
հետո հասավ միրհավի ձորին: Ներքե, քարերի վրա, այն-
քա՛ն շատ միրհավ կար: Արեւ տաքացրել էր մամուռ-
քարերը, միրհավը ոսկեփետուր, թևերին սև պուտեր,
30 թռչում էր քարից-քար, կանչում, կացահարում հարեա-
նին, վազվղում:

Նշան բռնեց: Երբ քարը կայծ տվավ, և կայծից
բռնկվեց վառողը, հրացանի փողից բոց ու մուխ ղուրս

ևկալ, ձորերը դրնգացին, ձորից թռան միրհավերը՝ թևերը լայն, փափուկ բմբուլով, թևերը բաց աշնան արևի շողերի տակ: Մեկը միայն թալրտաց, մամռոտ քարից վալր ընկավ թփուտների մեջ:

Դիլան դաշին վրա վաղեց և վաղելիս նկատեց, որ մի սպիտակ շուն, լեզուն հանած վազում է թփուտների կողմը: Մի պահ կանգնեց, զարմացավ, բայց քայլերն արագացրեց, թռավ քարերի վրայով, որովհետև շունը թփերին էր հասել:

Որսկան շան բերանն ու Դիլան դաշու ձեռքերը միասին ձգվեցին դեպի միրհավն արնոտ, Դիլան դաշու մատերը դիպան դեղին բմբուլներին, բայց միրհավը հանկարծ թևին տվեց, թռավ վերև: Երկու փետուր օրորալով վալր ընկան, աշնան դեղին տերևների պես... 10

Դիլան դաշին բերանը բաց նայում էր արնոտ միրհավի ետևից, երբ հանկարծ շատ մոտ լսեց ոտնաձայն, ետ նայեց, աչքերը շոկեց, հրացանը ձեռքից վալր ընկավ:

Յասաուլն էր, ափդահա, ռեխը՝ լայն, աչքերը՝ ջուլատ կրակ, տեղով մի զարզանդ... Մոտեցավ, բղավեց երեսին, ձեռքի մտրակով զարկեց ուսերին, մտրակի ծայրը կպավ երեսին, քթին: Ոտը գետնով տվավ, թքոտեց: 20

Շունը, յասաուլի որսկան շունը, մեկ նայում էր տիրոջ, մեկ Դիլան դաշուն, մոռում էր, պոչը գետնով տալիս, մեկ բերանը բաց անում, մեկ էլ սկսում հոտոտել թփերի մեջ, որտեղ քիչ առաջ ընկած էր միրհավն արնոտ:

Դիլան դաշու լեզուն կապ էր ընկել, չկարողացավ խոսել: Լեզու չգիտեր, յասաուլը ռուսերեն էր խոսում: Լեզու իմանար էլ, նա պիտի լներ, վախը կապել էր նրան:

Երբ ուշքի եկավ, յասաուլն էլ էր հեռացել, իր շունն էլ: Նայեց նրանց ետևից, մտաբերեց շան փրփրած բերանը և խոսքերն օտար, հասկացավ, թե յասաուլն ինչու է զայրացել: 30

Նա կարծել էր, թե միրհավն իր խփածն է, շունը

փնտրել էր երկար ժամանակ, Դիլան դաշին փորձել էր խլել շան բերանից, փախցրել էր միրհավին:

Դիլան դաշին նստեց քարի վրա: Նոր միայն զգաց, թե ինչքան խիստ էին յաստուկի մտրակի հարվածները: Մեջքի վրա տես շիկացած շամփուրներով դադել էին, աչքատակը տաքացել էր, կակղել ուռած խմորի պես:

Միտք արեց Դիլան դաշին և գոհ եղավ, որ յաստուկը հրացանը չի տեսել, կայծքարով հրացանը, քարի արանքում ընկած: Թե չէ կտաններ, հետո կչարչարեր:

10 Արեք մայրամուտի ամպերի հետ էր խաղում, անտառում լուռթյուն կար, միրհավը թռել էր հեռու: Մամուտ քարի վրա երկու փետուր կար ընկած, դեղնագույն, սև պուտերով, իսկ թիփ չոր ձյուղերին՝ արյան կաթիլներ:

Դիլան դաշին ձորով իջավ ներքև: Երբեմն երազ էր թվում միրհավին էլ, կաքավին էլ: Բայց մրմնջում էին մըտրակի տեղերը, աչքի տակ ցավ էր զգում, ոտքերում՝ թեթև գոդ: Սեղմել էր հրացանը, տաք էր կայծքարը՝ ինչպես մարմինը միրհավի, որին մի վայրկյան միայն մատների ծայրով շոշափեց, զգաց, որ տաք է, փափուկ բմբուլ:

20 Մարմինը միրհավի, տաք բմբուլ, մախմուրի պես, ինչպես Սոնան ներքև՝ հնձանում, սուրմեքը՝ զրնգան և մարմինը սպիտակ:

Տուն չգնաց, ծանոթ ճամփով իջավ աչքին, ճոնչաց հնձանի դռնակը, ներս մտավ, փուլեց բոյովը մեկ հատակի վրա:

Երբ առավոտյան արևի շողքը հնձանի դռնակի ճեղքով փայլեց ներսում, զարթնեց Դիլան դաշին, տրորեց աչքերը և աչքատակին ցավ զգաց: Ուռուցքը չէր անցել:

30 Այդ օրը նա ավելի զայրացած էր կոխ տալիս սև խաղողը քարե տաշտում և չէր նկատում, թե ինչպես քրտինքը գլորվում էր, կաթում ջահել գինու մեջ:

3

Աշուն էր, պայծառ աշուն...

Նստել էր Դիլան դաշին հնձանի առաջ, գլուխը կախ,

միտք էր անում արևի տակ անցած-գնացած օրերի մասին:

Քանի՜ աշուն էր անցել այն օրից, համարք չունի: Դիտե՛ք, որ դառամել է արդեն, քայլելիս հենվում է փայտին, աչքը հեռուն լավ չի տեսնում, առաջվա պես ականջը սուր չէ:

Հնձանի առաջ խոխոջելով առվակն էր հոսում, ջուրը գիշեր-ցերեկ աղմկում էր, ասես ինքն իրան թոնթորում էր, վաղուց մոռացված օրերը վերհիշում:

Միրհավ կար անտառում, թռավ արնակուլու, երկու 10
փետուր թողեց մամռոտ քարին: Միրհավի պես էր Սոնան՝ աչքերը խաղողի հատիկներ, տարիներ առաջ, մի արևոտ աշունքի, երբ Դիլան դայու ջլուտ ոտքերի տակ խաղողը քամվում էր, արնանման գինի դառնում: Միրհավի պես թռավ Սոնան, ետքից թողեց աշունքվա հուշեր:

...Իրիկվա հովից խշշում էին տերևները սիմինդրի, շորացած տերևներն անհանգիստ խմբվում էին այս ու այն անկյունում, պտույտ անում, նորից ընկնում:

ԽՈՒՆԱՐՀ ԱՂԶԻԿ

Գարնանային առավոտը խոստանում էր պայծառ և արևոտ օր: Կուշտ կերած մեր ձիերը արագ քայլերով քարձրանում էին քարոտ արահետով և ամեն քայլափոխին փնշում: Քրտնքի կաթիլներից խոնավացել էր նրանց վիզը, մուգ-կապույտ գույն ստացել:

Արահետն օձապտույտ ոլորվում էր: Ինչքան հեռանում էինք գյուղից, այնքան ավելի խտանում էր անտառը, ավելի հաստաբուն ծառերի էինք հանդիպում, որոնց ճյուղերն իրար էին խառնվել, կախվել կածանի վրա: Հաճախ էինք կռանում թամբից, գրկում ձիու վիզը, որպեսզի կախ ընկած ճյուղերը չքերծեն մեր գեմքը, փշերը չծակծկեն:

Լուռ էինք: Ես մտրակի ծայրով զարկում էի ծառերի տերևներին, փրցնում տերևներ, կամ թափահարում ծառի կախ ընկած ճյուղերը, և զիշերվա ցողը տերևներից անձրևի պես թափվում էր ձիու վրա, ինձ վրա:

Ընկերս կամացուկ սուլում էր մի երգ, ձիու քայլերի համեմատ էլ օրորվում թամբի վրա:

20 — Այս կածանով տաաներկու տարի առաջ առաջին անգամ իշա Ջորադյուղ, — ասաց ընկերս: Թվաց թե ինքն իրեն է խոսում:

Ես դարձա, նայեցի նրան: Ժպտում էր. կարծես միտն ընկավ մի հին ղեպը, որին ականատես է եղել կածանը, անտառը: Հարցրի, թե որ բամին է նրան շարտել հեռու ձորերում ընկած այս գյուղը:

— Հենց այդ օրը բանտից նոր էի դուրս եկել: Տասն-
յոթ-տասնութ տարեկան երիտասարդ էի: Այնքան ե-
ռանդ ունեի աշխատելու, այնպես համարձակ էի: Եթե
այդ եռանդը մնացած լինե՞ր...

Արահատը վերջացավ և անտառի խորքում խառնվեց
ավելի լայն ու փափուկ ճանապարհի: Զիերը կանգ առան,
խոր շնչեցին, շարունակեցին քայլել:

— Գիտես, երբեմն մարդու հիշողության մեջ մի
դեմք այնպես է մեխվում, որ տասնյակ տարիներ հետո
էլ հիշում ես նույնքան պայծառ, ասես երեկ ես տեսել: 10
Մարդ կորցնում է անունը, տեղն ու տարին, թե երբ է
տեսել այդ գլուխը, աչքերը, մոռանում է մանրամաս-
նությունը, մնում է միայն գլուխը, աչքերը, կարծես
մանուկ օրերի առաջին տպավորությունն է:

Նա խոսում էր այնպես, ասես մտքի առաջ պարզ
տեսնում էր անցած տարիների մի դեմք, մի գույշ աչ-
քեր:

— Հիմա էլ շատ պարզ հիշում եմ այն գիշերը, երբ
Զորագյուղ եկա: Հարկավոր էր քաղաքից հեռանալ, մի- 20
առժամանակ չերեւալ: Եվ ես սիրով ընդունեցի բարեկա-
միս առաջարկը՝ հեռու մի գյուղում ուսուցիչ լինել:
Երկու միտք ինձ ոգևորում էր: Նախ որ ոչ մի աչք ինձ
չի հետևի, հետքերս չի փնտրի, և երկրորդ՝ գյուղում
աշխատել:

Երբ որ դպրոցների տեսուչն ինձ պատմեց Զորագյու-
ղի մասին, թե տեղն անառիկ է, օդը լավ, կողքին մթին
անտառներ, ես իսկույն համաձայնվեցի: Կարծեմ նույն
օրն էլ ճանապարհ բնկա:

...Ձմռան ակվբին էր, նոր էր ձյուն եկել: Գիշեր էր,
երբ հասանք արահատի, բաժանվեցինք անտառի ճանա- 30
պարհից: Լուսնյակի տակ շափաղ էր տալիս ձյունը, ա-
սես սպիտակ մարմար լիներ: Զորագյուղի ձիապահն ար-
ահատի գլխից մատը մեկնեց հեռուն, ցույց տվավ:

— Հրեն է՛, մեր գյուղը...

Ձյունի սպիտակության վրա վերեւից եւ նշմարեցի փոքրիկ սև կետեր: Տներն էին, խոտի և աթարի դեղեր: Մի տան պատուհանից ճրագի աղոտ լույս էր երևում: Մի քիչ որ իջանք, լսելի եղավ շան կաղկանձոց:

— Էն մեր Բողարի ձայնն է,— ասաց ձիապանը: Ձին էլ կարծես հասկացավ, որ գյուղը մոտ է, քայլերն ավելի արագացրեց:

Իսկ ես ուրիշ մտքեր ունեի: Ինձ թվում էր, թե շատ հեռու երկիր եմ գնում, որի մասին հեքիաթի պես պատմում էր աշխարհագրության դասատուն: Եվ տարօրինակ թվաց, որ և ոչ մի վագր կամ հովազ չերևաց անտառում:

Մանուկները հաճախ ցնորում են հեռավոր երկրների մասին, ուր կարմրամորթ մարդիկ են ապրում, ծառերի վրա դուշնդդուշն փետուրներով թռչուններ: Եվ երբ նրանք տնից մի քիչ հեռու են ընկնում, նրանց թվում է, թե շատ մոտ է ցնորքի այդ աշխարհը:

Ես էլ այդպես էի մտածում, թեկուզ արդեն պատանի էի: Երևի անտառն էր այդպես տրամադրում, ճյուղերին ձյունի հաստ շերտեր կամ քարաժայռերի տձև կերպարանքը: Առաջին անգամ Ձորաղջուղ գալն իմ կյանքի լավ գիշերներից մեկը եղավ:

Ձիապանը հենց իրենց տունը տարավ ինձ: Ի՞նչպես անուշ մրսփեցի թոնրի մոտ, քուրսու վրա: Առավոտյան դեմ աչքս կիսաբաց արի, նայեցի երգիկին: Ձմռան գիշերից մի քիչ դեռ կար: Նորից կոլովեցի վերմակում, ոտքերս կամացուկ կախեցի թոնրի տաք մոխրի վրա:

Ամառացի, երբ աչքերս բաց արի: Վաղուց զարթնել էին մյուսները, սպասում էին ինձ, որ թոնիրը վառեն: Դուրս եկա, բակից տեսա գյուղը, գիշերվա ճանապարհը: Հավաքնի մոտ Բողարը մռռաց ինձ վրա: Նրա գիշերվա կաղկանձոցը ինչո՞ւ ինձ հիշեցրեց վագրին ու հովազին:

Այդ օրն էլ տեղավորեցին ինձ մի տան, որտեղ և պիտի ապրեի: Նահապետական վարքուբարքով մարդ էր

Օհան ապերը: Հիմա մեր գյուղերում շատ քիչ են նրա նման մարդիկ: Ամեն առավոտ շարական էր կարդում: Նստում էր բուխարու մոտ, չոր փայտը դարսում կողքին, մեկ-մեկ դնում կրակի վրա և պատմություններ անում շաշի ժամանակից, անցած-գնացած օրերից, վաղուց մեռած մարդկանց կյանքից:

Տանը չորս հոգի էին: Ես, Օհան ապերը, նրա պառավ կինը և տաս տարեկան Աշոտը, որ առաջին ընկերս էր դպրոց գնալիս ու գալիս, քանի դեռ շները վարժ չէին ինձ, հաշում էին կտորների վրա, ետի ոտքերով ձյուն մազում ինձ վրա: 10

Դպրոցը գյուղի ծայրին էր, բլրակի վրա: Հին գերեզմանատունը դպրոցի բակն էր: Մի ընդարձակ սենյակ էր, փայտի հասարակ նստարանների երկու շարք, դիմացի պատից դրստախտակը: Ուրիշ ոչ մի դարդ չկար անսրվազ պատերին: Պատուհաններին ապակու տեղ չուղած թղթի կտորներ էին խմորով փակցրել:

Միակ ժամացույցն ինձ մոտ էր: Մի օր էլ բլրակը բարձրանալիս ոտքս սալթաքեց, ընկա սառույցի վրա, գրպանիս մեջ ժամացույցը փշրվեց: Եվ մինչև վերջն էլ մնացի առանց ժամացույցի: Արև օրերին ստվերներով էինք ժամը որոշում, թխպած ժամանակ՝ երբ հոգնեինք... 20

Երկու շաբաթ հետո քառասունի չափ իմ աշակերտներին անունով էի կանչում, շատերի տունն էլ գիտեի, ոմանց ծնողներին էլ էի ճանաչում: Ժիր երեխաներ էին, պսպղան աչքերով: Այնքա՛ն շուտ էին ըմբռնում, և այնպես արագ ընտելացանք իրար:

Օրապահի զանգի զնգոցին ևս իջնում էի տան սանդուղքով, բլրակի գլխին շհասած արդեն տեսնում էի զըպրոցի առաջ խմբված երեխաներին: Խմբով էլ ներս էինք մտնում: 30

Դասերից հետո համարյա միշտ տանն էի մնում: Օհան ապերը զոմն էր գնում տավարին ապուռ տալու, Աշոտը մարագից քթոցով դարման էր կրում, պառավն օջախն

էր վառում կամ ընթրիքի ձավարը լվանում: Օհան ապոր
շոր ցախները դարսում էի բուխարիկում, պառկում կրակի
առաջ, նայում, թե ինչպե՞ս են մոխրանում փայտի կտոր-
ները, ինչպե՞ս կրակի լեզվակները իրար հրելով կալծեր
էին թոցնում երգիկով:

10 Մու՛թն ընկնելուց դալիս էին Աշոտն ու Օհան ապե-
րը, երկուսն էլ տրեխները հանում, նստում կրակի մոտ:
Եվ մինչև պառավը ձավարի ճաշը եփեր, Օհան ապերը
սկսում էր մի հին պատմութ՜յուն, որի վերջը լսելու համար
շատ անգամ էինք ես ու Աշոտը նրան արթնացնում ննչե-
լուց:

— Հա՛, որտեղ մնացի,— կասեր և մինչև մեր հի-
շեցնելը՝

— Պառավել եմ, քունս շուտ է տանում,— կավե-
լացներ ինքը և կշարունակեր կիսատ թողած պատմու-
թյունը:

* * *

20 Ես ուշադիր լսում էի ընկերոջս, և թեպետ ծառերն էլի
ձյուղերը կախել էին ճանապարհի վրա, բայց ես մտրա-
կով չէի փրցնում կանաչ տերևներ: Արևը բավական բարձ-
րացել էր, գոլորշիացել էին ցողի կաթիլները:

— Զորագյուղում մի որսորդ կա, վիղը ծուռ Անտոն
են ասում: Հիմա էլ մնում է, թեպետ ծերացել է, աչքերը
լավ չեն տեսնում, էլ որսի չի գնում:

Օհան ապերը շատ էր պատմում նրա մասին: Մի ան-
գամ անտառում արջի հետ կոխ է կացել, արջը ջարդել է
նրա հրացանը, կռացել է, որ գերանը վերցնի Անտոնին
խփելու, Անտոնը փախել է, արջից ազատվել: Պատմում
էր, թե ինչպե՞ս է աղվեսին բնում բռնել:

30 — Իրեն որ տեսնես, կգարմանս: Լղար, բոյը կարճ,
վիղն էլ ծուռ: Կասես որ բամփես գլխին, տափից կփակ-
չի,— ասում էր Օհան ապերը նրա մասին:

Ես մտքումս դրի նրա հետ որսի գնալ, թեկուզ կյան-

քումս որս արած չկայի: Պառաւմն էլ խոստացաւ հարեանի կայծքարով հրացանը խնդրել:

Հենց հաջորդ կիրակի, առավոտ կանուխ, երբ դեռ երգիկներից նոր էր ծուխը բարձրանում, ես ու Անտոնը անտառի ճանապարհը բռնեցինք: Այդ օրը ես չորս անգամ կրակեցի: Կրակոցից ծառի ճղներից ձյուն թափվեց, բայց իմ վառողը չխանձեց ոչ մի աղվեսի մորթի:

Անտոնը սիրտ էր տալիս, թե սկսնակի համար այդ էլ շատ է: Բայց ես տեսնում էի, որ նրա ծաղկատար դեմքը խորամանկ ժպտում է: Ինքը մի ծեր աղվես սորանեց, երկու մշահաւ: Ծեր աղվեսն այնքա՞ն չարչարեց մեզ:

Անտոնը կրակեց, մուխի մեջ ես տեսա, թե ինչպես աղվեսը զորովեց: Վրա վազեցինք, աղվեսը ատամները կրճատեց, պոչը ետևի ոտքերի մեջ կոխեց ու փախաւ: Ձյունի վրա հետքերն էին և արյան շերտեր: Մի քանի տեղ ուժասպառ ընկել էր, արյունն ավելի շատ էր հոսել, մորթու մազերը թափվել էին ձյունի վրա:

Աղվեսին փնտրելիս Անտոնը մի մշահաւ էլ սպանեց: Վազեցինք վերցնելու, մի քիչ հեռու, փոսի մեջ տեսանք և ծեր աղվեսին: Կծկվել, կուչ էր եկել, դունչը մոտեցրել վերքին: Կախ ընկած լեզուն արնոտ էր: Երևում էր, որ լիզել է վերքի արյունը:

Անտոնն աղվեսին ուսով պցեց, մշահավերն ինձ տվաւ, և մենք վերադարձանք:

Գյուղին չհասած, անտառի բացուտում չոր ճյուղերի կոտրատելու ձայն լսեցի: Ինձ թվաց, թե պախրան է եղջյուրներով ծառի ճյուղերը կոտրատում, դեն հրում, որ ձյունի տակ չոր տերեւներ հանի: Ետ նայեցի:

Մի տղա, ութ-տաս տարեկան, ցախ էր դարսում պարանին: Մի քիչ հեռու կանգնել էր մի աղջիկ, պարանի պես բարակ ճյուղը ձեռքին: Նրանք մեզ ավելի շուտ էին տեսել, կանգնել նայում էին:

Ահա այդ դեմքն է, որ մեխվել է հիշողությանս մեջ,

Թեկուղ այն օրից տասներկու տարի է անցել, և այն էլ ի՞նչ տարիներ...

Ընկերս մի պահ լռեց: Ես նրա դեմքին տեսա երանության նույն ժպիտը, ինչպես առաջին անգամ, երբ մենք դեռ արահետով էինք բարձրանում: Ասես աչքի առաջ տեսնում էր աղջկան, շոր ցախը ձևին, ձյունոտ անտառը:

10 — Տեսա ու կանգնեցի,— դանդաղ շարունակեց նա:— Եվ թեպետ Անտոնն ասաց, թե ում աղջիկն է, ցախի են եկել, Բայց ես լավ չլսեցի նրան: Հիշում եմ, որ մի անգամ էլ ետ նայեցի, երբ բացուտն անցանք և իջանք դուղի կալերի մոտ: Զգիտեմ՝ աղջիկը ժպտաց թե չէ, բայց ինձ այդպես թվաց: Գլուխը խոնարհեց, ջարդեց ձևերի ցախը:

20 Ես մեր պատշգամբից տեսա նրան ցախը շալակին: Մեր հետքերով իջավ դուղի կողմը: Մոխրագույն շորեր ուներ, գլխին՝ տանը գործած բրդե շալ: Օհան ապերը հարցնում էր ինձ մշահավի մասին, Աշոտը նրանց փետուրներն էր պոկում, ես կցկտուր պատասխան էի տալիս և պատշգամբից աչքի տակով հետևում, թե որ տունը պիտի մտնի ցախով աղջիկը:

Որքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ մյուս օրն իմացա, որ նրա փոքր քույրը սովորում է դպրոցում:

Հենց այդ օրից էլ գլխին կարմիր շոր կապած աղջիկը, որ իմ քառասուն աշակերտներից մեկն էր մինչ այդ, ջոկվեց բոլորից և իմ աչքում դարձավ այն կետը, որի վրա ներքին հաճույքով էր կանգ առնում իմ աչքը:

30 Նրա անունը չգիտեի: Դասի ժամանակ ես հարցրիքրոջը, որ տան անդամների անունն ասի: Եվ որովհետև երկու քույր էին, դժվար չէր իմանալ, որ անտառում տեսածիս անունը խոնարհ էր: Մյուս աշակերտներն էլ մատ բարձրացրին իրենց տան մասին պատմելու և շատ զարմացան, երբ դրատախտակի վրա գումարումի մի նոր վարժություն գրեցի:

Խոնարհ, Խոնարհ... Նայում էի զրատախտակի թվե-
ոին, աչքիս առաջ բրդի շալով աղջկա գլուխն էր, ոտները
ձյունի մեջ, օձի պես սև պարանը ձյունի ճերմակության
վրա:

Այդ դեմքը մերթ սուղվում էր անդունդ, որը սովո-
րական էր դառնում, հիշում էի, որ անտառում մի ծեր
աղվես ենք սպանել, երկու մշահավ: Մեկ էլ դեմքը մո-
տենում էր, երևում աչքիս առաջ, և ես ճգնում էի իմա-
նա՝ ժպտա՞ց աղջիկը, երբ ետ նայեցի, թե՞ աչքիս թվաց:

Վիզը ծուռ Անտոնի հետ մի անգամ էլ որսի դնա- 10
ցինք: Բացուտին երբ հասանք, ես դիտմամբ մոտեցա
գերանին, որի մոտ կանգնել էր աղջիկը: Որսորդը կան-
չեց իմ ետևից, թե ճանապարհն աջ է ծովում: Այն տե-
ղում հետքեր չտեսա: Զյունը ծածկել էր ոտքի տեղերը,
մի շոր ցախ էր քնկած ծառի տակ: Կռացա, վերցրի:

Վերադարձին գյուղի ծուռումուռ փողոցներով եկա, որ-
պեսզի նրանց տան առաջովն անցնեմ: Այդ թաղի շնե-
րը սովոր չէին ինձ, հաշտցով վրա վազեցին: Բայց և այն-
պես կիսաբաց դռնից տեսա նրան բակում, մի քանի ա- 20
թար գրկած: Ինձ տեսավ, դեմքն իսկույն մյուս կողմը
դարձրեց, տուն մտավ: Ես շատ պարզ նկատեցի, թե ինչ-
պես կարմրեց նրա դեմքը:

Այդ օրն այնքա՞ն ուրախ էի: Օհան ապերն էլ նկա-
տեց և ծիծաղելով ասաց, թե վիզը ծուռ Անտոնի հետ
երևի անտառում մի օյին ենք սարքել: Ընթրիքից առաջ
բուխարու մոտ երբ ննջեց Օհան ապերը, ես արագ թեր-
թեցի նրա շարականի գիրքը, բրդե թելն ուրիշ թեր-
թի արանքում դրի, որ առավոտյան Օհան ապերը կար-
գա ու զարմանա, թե երբ կիսեց շարականի հաստ գիրքը,
կարգա ու կոսկածով նայի մեկ ինձ, մեկ Աշոտին: 30

Զմեռվա ընթացքում Խոնարհին ես երկու անգամ
տեսա: Մի ամիս հիվանդ էր, բարեկենդանի տոներից մի
շաբաթ առաջ լավացավ: Շատ անգամ էի քրոջից հարց-
նում նրա մասին: Եվ ամեն անգամ տարբեր պատրվա-

կով, այնպես՝ հեռվից հեռու, շատ անդամ իբր թե պատահաբար, ուրիշ խոսք մեջ բերելով:

Դժվար էր միշտ պատրվակ գտնել: Հիշում եմ՝ երեք օր տեղեկություն չունեի, քաշվում էի հարցնել: Հանկարծ գնար տանն ասեր... Չորրորդ օրը սովորականից շուտ եկա դպրոց, քույրը դեռ չէր եկել:

Կանգնել էի մուտքի դռան մոտ: Աշակերտները վառարանի կողքին տաքանում էին: Աչքս բլրակին էր: Հանկարծ երևաց քույրը, տեսավ ինձ, կարծես, թե հանդիմանում եմ դպրոց ուշանալու համար: Քայլերն արագացրեց, ինձ որ հասավ, շնչակտուր ասաց.

— Խոնարհն արդեն վեր է կացել...

Հետո ես իմացա, որ նա դեռ չորս օր էլ պառկել է: Աղջիկը սուտ է ասել, ինձ ուրախացնելու համար, կարծելով, որ ուշացել է, պիտի նախատեսմ:

Բարեկենդանի մի օր տեսա Խոնարհին: Մեր դիմացի կտրան աղջիկները խաղում էին, իրար ձյունով տալիս, երգեր ասում: Շատերի ձեռքին խնձոր կար: Նոր շորեր էին հագել՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ: Խոնարհն էլ նրանց մեջն էր: Կարմիր շիթ էր հագին, երկար զուկերով: Ձեռքերը պահել էր գոգնոցի տակ, կանգնել կտուրի ծայրին, նայում էր ավելի փոքրահասակ աղջիկների, որոնք կանչոցով, աղմուկով իրար հրմշտկում էին, վազվրդում:

Պատշգամբից ես նրան դունատ տեսա, մի քիչ նիհարած: Նոր շորի մեջ նա ավելի բարձրահասակ թվաց, մեջքը բարակ, կապույտ գոգնոցի թելերը մեջքին հանգույց արած: Պատահամամբ նայեց պատշգամբի կողմը, տեսավ ինձ, կտուրի ծայրից հեռացավ, խառնվեց աղջիկների խմբին:

Նորից տեսա Խոնարհի սպիտակ դեմքը, մանրիկ աչքերը: Բարձրահասակ մի երեխա թվաց ինձ կարմիր շորերով աղջիկը, գլխին նույն բրդե շալը, ինչ որ առաջ: Տուն մտա չխանգարելու համար, որովհետև մյուս աղ

ջիկներն էլ քշիչացին, փոքրահասակներից մի քանիսը՝ որոնք դպրոցում սովորում էին, գողնոցով դեմքը ծածկեցին, պահվեցին մյուսների ետև:

Ինչպես կուղենալի, որ պատը ճեղք ունենար, ճեղքից նայելի կտուրին: Օհան ապոր տան պատերը շատ ամուր էին, ներսից կրապատ...

* * *

Անտառն արդեն վերջացել, հալվել էր կանաչ մարդագետնի մեջ, որի վրա այս ու այն տեղ բուսած հատուկ տուր թփերը ապացույց էին, թե ժամանակին մարդագետնի սեահողում կաղնին իր արմատներն էր խրել... 10

Մարդագետնի միջով թեթև սահանքով հոսում էր գետակը, որի ափերըները անտառի միջին ձորերի աղբյուրներն էին: Դրա համար էլ գետակի երեսին կանաչ խոտի հետ լողում էր և հերվա կաղնու շոր տերև:

Ձիերը հոգնել էին: Մարդագետնի կանաչը գրավում էր և՛ մեղ, և՛ նրանց:

— Իջնենք, ձիերը հանգստանան,— ասաց ընկերս: Սանձի երկաթները ձիերը լեզվով դուրս հանեցին, ախորժով սլոկեցին խոտի մի փունջ: Գետակի ափին խոտի վրա պառկեցին: 20

— Օհան ապերը գրքեր շատ ուներ, հին գրքեր: Մի կիրակի պատշգամբում նստած կարդում էի նրա հին գրքերից մեկը, սելջուկյան արշավանքների մասին: Ձյունը դեռ չէր հալվել, բայց արևի ջերմությունն արդեն զգալ էր տալիս, որ դարունը հեռու չէ: Այդպիսի օրերին կատուն էլ է հեռանում թոնրի տաք քարից և փովում արևի տակ, աչքերը փակ մոռում: ;

Մեկը բարձրանում էր սանդուղքով: Գլուխս վեր հանեցի, գիրքը ձեռքիս դողաց: Կողքիս կանգնել էր Խոնարհը, մատներով խաղում էր գոգնոցի եզրի հետ: Երբեք նա ինձ այդքան մոտ չէր կանգնել: Դրանից էր, որ գրքի տառերը շաղվեցին, տողերն իրար անցան: 24

տեխ արեւն է այդպէս քաղցր ջերմացնում, թե նրա ներկայութիւնը:

— Հայրս խնդրում է՝ մեր տուն գաս ճաշին:

Ինքս էլ չիմացա՝ ինչու կարդալս պատճառ բռնեցի, ասացի, որ չեմ գալու: Խոնարհը ձեռքի արագ շարժումով գիրքս ծալեց ու ես դեռ ուշքի չեկած, բալկից նորից ասաց հոր խնդիրը:

20 Զոնացի, բայց գիրքն էլ բաց չարի: Անելիքս չգիտեի: Փորձեցի տետրակներն ուղղել, տեսա, որ սխալ չեմ գտնում ամենից թույլ աշակերտի տետրակումն էլ: Ծաշին Օհան ասելը եկավ և մինչև իրիկուն համարյա միասին անցկացրինք: Այդ օրը ես նրա հետ գոմն էլ գնացի, օգնեցի կովերին խոտ ու դարման տալու:

Զգիտեմ՝ Զորագլուղում գարունն ամե՛ն տարի է այնքան սիրուն, ինչպէս այն տարին: Քարերն էլ էին շքնշում գարնան բույրը: Անտառի հազարավոր լորենիներն այնքան դուրեկան էին հոտում: Գլխապտույտ էի դղում, երբ դասերից հետո պառկում էի անտառում, լորենիների տակ:

20 Զորակներում հիմա էլ կան այդիներ: Խնձորենու բողբոջներն ուռել, հասել էին: Հարկավոր էր մի շաբաթ էլ տաք եղանակ, որպէսզի բողբոջների բաց կարմիր թերթերը բացվեին, ձորակները բուրացին: Հետից ծաղկաձառերի սպիտակ ճյուղերը ձյունով ծածկված էին ևրեւում ասես գարունը ձյուն էր թափել ծառերի վրա, գունավոր և հոտավետ փաթիլներով ձյուն:

30 Գյուլի փողոցներից գարնան արեւը աղբաջուրն էր գոլորշիացնում, կովերը ջրի դնալիս շքանում էին արևի լույսից, արջառները մնչում էին, հոտոտում, դեսուդեմ վազում, ոտքերով թաց գետինը փորում, իրար պողպահաբուրում: Եւ ի՜նչ գովամությամբ էին ներս մտնում գոմի ցածիկ դռնակներից:

Գարնան արեւ օրերը հիշեցնում էին ինձ, որ շուտով մայիսն է: Դպրոցն արձակելուց հետո եկած արահետով

պիտի վերադառնամ և էլ երբեք, երբեք չպիտի դամ Ձորագյուղ:

Փռշմանել էի նրանց տուն շոնալուս համար: Մի օր էլ փողոցում մորը տեսա, խոտի երկու խուրձ շալակին: Հանդիմանեց, որ հրավերը չեմ ընդունել: Եթե մեկ էլ կանչեր, թեկուզ մի ականարկ աներ, ես պիտի հետևեի նրան:

Այն ժամանակ սովորություն կար տարեվերջին դըպ-
րոցում հանդես կազմակերպելու: Ես էլ էի պատրաստվել, 10
աշակերտները երգ ու ոտանավոր էին սովորել: Մեծահասակ աշակերտները տախտակներ բերին, տներից գորգ ու կարպետ հավաքեցին, բեմը սարքեցին: Պատվիրել էի, որ շատ մարդու ասեն, գյուղը տեղով մի դա, թեկուզ սենյակը հարյուր մարդուց ավել չէր տեղավորի: Ամեն տնգամ պատվիրելիս աչքս նրա քրոջն էի դարձնում, մեկ էլ կրկնում:

Կիրակին եկավ: Անշափ տոնական էր իմ հոգին: Գուցե և ոչ մի տեղ այդ օրն այնպես գվարթ չանցավ, ինչպես Ձորագյուղում: Բաց պատուհաններով դարունը ալոյիններից մաշկահոտ էր բերում, դպրոցի կտուրի տակ 20
սարյակները բնից բուն էին թռնում, ճովողում: Նրանք էլ էին զուգվել, և այնպե՛ս էին փայլում սարյակների սև փետուրները:

Բաղմուխյան մեջ ես միայն մի գլուխ էի տեսնում, այս անգամ առանց շալի, մաղերը միջից ճեղքած, խնամքով սանրած: Եվ ի՞նչ բարակ էին նրա շրթունքները, բերանը որքան փոքր:

Ընդմիջումից հետո հանդեսի երկրորդ մասը պիտի սկսվեր մի բանաստեղծությամբ, որ արտասանելու էր նրա քույրը: Կարպետը շարժվեց, բեմի հտեում երևաց 30
խոնարհը, իր գլխի սանրով կոկեց քրոջ մաղերը:

Մանկան զիլ ձայնով և համարձակ ինչ-որ բաներ էր ասում փոքրիկ աղջիկը բեմից, ձեռքերն օդում ճոճում: Բաղմուխյունը լուռ լսում էր: Ես չէի լսում: Կողքիս խո-

Նարհն էր: Նրա աչքերում ուրախության ժպիտ կար,
ժպտից սև աչքերը փայլում էին սարյակի փետուրների
պես: Այդ աչքերը, երկու ձիթապտուղ...

Ձեռքը բռնեցի:

— Խոնարհ... — ձայնս դողաց:

— Բող,—ասաց ու ձեռքը քաշեց ծափ տալու հա-
մար քրոջը, որի դեմքը անսովոր հաճույքից կարմրին էր
տալիս: Ծափահարում էին և դահլիճում, ավելի ճիշտ, զու-
նադան ձայներով, ձեռնափայտի շարժումով իրենց դո-
20 հունակությունը հայտնում:

Քիչ հետո հանդեսը վերջացավ, ցրվեցինք: Ինձ
թվաց, թե հանդեսը շատ ախուր վախճան ունեցավ, գար-
նան օրն էլ պղտորվեց: Ականջիս տակ նրա խոսքն էր՝
թո՛ղ: Ձեռքիս էի նայում, ուզում էի ստուգել՝ բռնե՞լ եմ
արդյոք նրա ձեռքը: Ինչո՞ւ այդքան կարճ էին նրա
մատները:

Հանդեսից հետո Խոնարհին մի բանի անգամ էլ տե-
սա: Պատահմամբ իմացա նրանց այգու ճանապարհը:
Դասերից հետո ձորակ էի դնում, պառկում Օհան ապուր
20 այգու կապույտ քարին, որից վերև, այգու ցանկապատի
կողքով նեղլիկ ճանապարհով նա պիտի այգուց վերա-
դառնար: Ոչ մի խոսք չասացի նրան, թեկուզ մի բանի
անգամ տեսա ցանկապատի ետև: Հայրն առաջից էր
գնում, այգու շոր ցախի մի կապ մեջքին, ինքը ետևից,
ջրամանն ու հացի շորը թևի տակ: Հետո գիրք էի առ-
նում, բայց և ոչ մի երես չէի կարդում, որովհետև ամեն
մի ոտնաձայնի վեր էի թռնում, նայում ճանապարհին:

Մի անգամ միայն նայեց ինձ, ժպտաց: Ինձ թվաց,
թե հացի շորը նա դիտմամբ վեր գցեց, որ կռանա, մի քիչ
30 էլ ավել մնա: Գուցե այդպես չէր, գուցե իրոք շորը սա-
հեց, ընկավ:

Հիմա էլ պարզ տեսնում եմ նրա դեմքը՝ ցանկապա-
տի փշերի արանքից: Նույն աչքերն էին, ինչ որ բարեկեն-
դանի օրը, կտուրի վրա: Մանկան արտահայտություն

կար նրա աչքերում, թեկուզ տասնհինգ տարեկան էր, և ամուր կոճկած զգեստի տակ երևում էր հասուն կուրծքը: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այսքան պարզ ևս հիշում եմ նրա բարակ շրթունքները, բաց կարմիր, որպես նռան կլեպ:

Ընկերս մի սրահ լռեց: Զեռքով տրորեց ճակատն ու աչքերը, ասես ուզում էր հեռացնի այն դեմքը, որ վաղուց անցած տարիներին այդպես պայծառ ժպտում էր:

Դարնախ ջինջ երկնքի վրայով ամպի սպիտակ մի քուլա սահում էր նաղանքով, ասես արար աշխարհին իր ճերմակ կողերն էր ցույց տալիս և հպարտանում, որ ինքը լողանում է արևի շողերի մեջ անհաս բարձունքում: 10

— Եկավ և վերջին օրը: Դպրոցն արդեն արձակել էի, բաժանել հին տետրակները: Վերադառնալու պատրաստություն էի տեսնում: Օհան ապերն առավոտներն էլ շարական չէր կարդում, լուսաբացին այգին էր դնում, վարուցանքսի հոգս էր քաշում:

Բաժանվելը դժվար եղավ: Տանն ընտելացել էին ինձ, ևս դառել էի մտերիմ մարդ և՛ Օհան ապոր, և՛ Աշոտի, և՛ պառավ նանու համար: Բակում ձիապանը իրերս էր բարձում ձիուն, նանին պայուսակի մեջ գաթա էր դարսում, սնդուկում պահած խնձոր ու տանձ: 20

Խոնարհին վաղուց չէի տեսել: Ինձ թվում էր, թե ես նրան էլ չեմ տեսնելու: Եվ մի անգամ էլ տեսնելու պահանջը ստիպեց ինձ արագ-արագ անցնել դյուլի փողոցներով, մի վայրկյան կանգնել նրանց դռան առաջ, բաց դռնով բակին նայել, գերանից կախած գզգզված մորթուն:

Խոնարհին բակում չտեսա: Եթե մեկը խոսեցներ ինձ, դուցե լաց լինեի: Փողոցում մարդ չկար, բոլորն աշխատանքի էին: Արտերում քաղհանն էր սկսվել, հորովելի ձայն էր լսվում այս ու այն սարալանջից: Մի տեղ աշունքվա մուգ-կանաչ արտերն էին, մի տեղ գարնան սեյլը: 30

Օհան ապերը մի քանի խրատներ ասաց: Նրա բարի

աչքերում արցունքներ տեսա, երբ կուացաւ ու ճակատս համբուրեց: Նանին ձիապանին պատվիրում էր ինձ լավ տանել, զգուշ մնալ, որ պաշտօնակը չընկնի, միևնույն ժամանակ գողնոցով սրբում էր աչքերից ծլլացող արցունքը:

Անցանք փոքրիկ ձորակը, աղբյուրից առաջ ուռենու հաստ նովը, ուր ձմեռը կովերը ջուր էին խմում: Ահա և Օհան ապոր աչգու դռնակը: Արագ բարձրացաւ ձորակով, դռնակը ճոնչաց, մոտեցաւ աչգու կապույտ քարին: 10 Յանկապատի ետև մարդ չկար, աչգում անդորր կար, ծաղկաթափ էին ծառերը, բողբոջների տեղ նշմարվում էին կանաչ մանրիկ պտուղներ:

Դպրոցի մոտ խմբվել էին երեխաները: Տեսան ինձ, իջան բլրակով: Ի՛նչ սրտանց և որպիսի միամիտ պարզությամբ նրանք մոտեցան, բարի ճանապարհ ասացին: Մի քանի հոգի ծաղիկներ էին քաղել. հենց որ մեկը ինձ մեկնեց ծաղիկը, մյուսներն էլ հետևեցին նրա օրինակին: Գիրկա ծաղկեփնջեր էր՝ դանաղան ճաշակով կապած, իրար դարսած:

20 Աղջիկներից ոմանք լաց եղան: Ժպտում էին, ժպտի հետ արցունքն էր թափվում, սրբում էին, բայց վարար աղբյուրի պես արցունքը նորից էր ծլլում: Լաց էր լինում և խոնարհի քույրը: Ինչո՞ւ ես նրա արցունքները ավելի հարազատ էի համարում: Ինձ թվում էր, թե փոքրիկն արդեն հասկացել է, թե ինչու ձմռան օրերին ես հաճախ էի հաբցնում քոջ առողջության մասին:

Մեկը թե՛ «ուսուցիչ, մեղ շմուռանաս»: Լավ հիշում եմ Ճուտիկին, որ միշտ դպրոց էր դալիս հոր մեծ փափախը գլխին, երկար հնամաշ տրեխներով, որ հոր թողած 30 ժառանգությունն էր: Որք էր Ճուտիկը, լռիկ-մնջիկ մի երեխա, որին բոլորս էլ սիրում էինք: Խմբի մեջ Ճուտիկն էլ կար, մյուսների պես մոտեցավ ձեռք տալու, տրեխի ծայրերն իրար դիպան, քիչ մնաց ընկներ: Ճուտիկը փաթաթվեց ծնկներին: Մեծ փափախի տակից տեսա նրա

խելոք աչքերը: Եվ այնքա՛ն խեղճութուն կար ճոտիկի աչքերում:

Ջիապանի կանչը ինձ հիշեցրեց, որ ժամանակն է հրաժեշտ տալու: Մանուկները մի անգամ էլ ձեռք տվին, աղջիկների լացը թնդեց: Կուսցա, ճոտիկի ճակատը համբուրեցի, ինչպես Օհան ապերը պատշգամբում: Իմ աչքերում էլ արցունք երևացին, արցունքի միջից մի անգամ էլ տեսա այգու դռակը, բլրակը, դպրոցի ներկած թիփեղները: Այգու ծառերը ծածկեցին ամեն ինչ:

Քայլում էի ձիապանի ետևից: Մինչև դառնվայրի արահետը ճանապարհն անցնում էր փոքրիկ տափարակով: Կանաչ արտերում քաղհան էին անում, մի քիչ վերև, սարալանջին կզները դանդաղորեն քաշում էին արորը, հանգստացած հողը շուռ տալիս ակոսի մեջ: Արտերում կանաչի մեջ կարմիր-կապույտ ծաղիկներ կային: Բացվել էր պուտը:

Սպիտակ քարի մոտ, գոգածե ընկած երկարադարձ արտերում քաղհան անող կանանց մեջ տեսա Խոնարհին: Մեր հայացքներն իրար հանդիպեցին, և ես նրա աչքերում այս անգամ ժպիտ չտեսա: Ի՞նչ էր ասում, դժվա՞ր էր նրա համար, որ ես հեռանում եմ Ձորագյուղից, չէ՞ որ ինձ ոչինչ, ոչինչ չէր ասել խոնարհ աղջիկը: Հագին նույն գորշ ղփեստն էր, ինչպես առաջին անգամ անտառում: Արտի կանաչի մեջ կանգնել էր, ձեռքին քաղհանի բիրը, կարմիր պուտ և մոլախոտի մի կապ:

Ոչինչ չասացի, հեռացա: Արահետով բարձրանալիս միշտ ետ էի նայում: Կուսցած կանաչք կանաչին ընկած ոչխարի էին նման: Եվ այդ հոտից մեկը, գորշ շորերով մի աղջիկ ավելի հաճախ էր բարձրանում, կանգնում մի սրահ, ձեռքը ճակատին դնում, որ արևի շողերը շխտնդարեն տեսնելու անտառի մեջ հալվող արահետին: Արահետի զլխին կանդենցի, և, երբ մի անգամ էլ բարձրացավ, նայեց, ձեռքով արի: Խոնարհն իսկույն կուսցավ արտի վրա: Ջիապանը ձայն տվավ, որ քայլերս արագացնեմ:

Երբ որ ընկերս լռեց, ինձ թվաց, թե գետակը նույն հանգույժ է պատմում, խոսում նույն կերպ, ինչպես ընկերս, որ մեջքին ընկած, փակ աչքերը երկնքին, ասես անդիր ասում էր ծանոթ մի պատմություն՝ զրված Օ՛տան ապոր հին գրքերում:

Վեր կացա, ձիուս թամբի կապերը թուլացրի: Ձիերը հագեցել էին կանաչից, մեզ նման մեկնվել էին գարնան արևի տակ:

— Հետո տասներկու տարի... Եվ ի՞նչ տարիներ: Կռիվ, քաղց, երկրներ ու քաղաքներ, հազարավոր զեմքեր տարբեր ցեղից, անցքեր՝ մեկը քաղցր, մյուսը դառն հիշողության հետ կապված, և այդ ամենը որպես շա-
10 րան՝ հյուսված անտես մի ձեռքով... Հաճախ էի մտա-
բերում նրա դեմքը, ցանկապատի փշերի արանքից, եր-
կու մանրիկ աչքեր, որպես սև ձիթապտուղ և բարակ,
կարմիր շրթունքներ...

Մի վայրկյան լուսնյունից հետո հանկարծ ընկերս կողքին դարձավ, վիզը մի քիչ ձգեց, աչքերն ավելի մե-
ծացան:

20 — Գիտե՞ս՝ ես խոնարհին տեսա...

— Ե՞րբ:

— Երեկ: Վերին գյուղում: Դու քնել էիր, դպրոցի բա-
կում գյուղացիները հավաքվեցին: Խոսեցինք հողի մա-
սին, գանգատվում էին, որ հողն առաջվա բերքը չի
տալիս: Այս տարվա ժանտախտից էին խոսում: Շատ
կովեր են սատկել, ոմանք գարնան ցելի եզ էլ չունեն:
Նստատ խնդրեցին: Հետո մոտեցավ մի կին, ցնցոտինե-
րի մեջ, ոտքերը բոբիկ, ոտքի կաշին ճաքճքած: Կնոջ
փեշերից կախվել էին երեք երեխա՝ տղիսը, պորտը բաց:

30 Մեկը մատը բերանում նայում էր մերթ ինձ, մերթ մորը:

Կինը արցունքն աչքերին շորս փութ ցորեն էր խընդ-
րում մինչև հունձը:

— Հետո մի ճար կլինի...

Սմուսինն անցյալ տարի էր մեռել: Փանտալոտից
սատկել էր միակ կովը: Տանն ուրիշ աշխատող չունի:

Ես ճանաչեցի Խոնարհին... Աչքերն էլի առաջվանն
էին, բայց առանց փայլ:

Անխոս նստեցինք ձիերը, անցանք գետակը: Արևն
արդեն դեպի մայրամուտ էր կախվել:

Ս Ս Բ Ո Ւ

1

Նրանք անտառում են ապրում, և որովհետև անհիշելի ժամանակից ի վեր գյուղը խիտ անտառների մեջ է տեղավորված, զուրկ բանուկ ճանապարհներից, սարերով բաժանված շրջակա գյուղերից,—Սաբու գյուղի երեստն այնպես է կարծում, թե աշխարհն անվերջ անտառ է, որտեղ մարդը բացուտներում կորեկ է ցանում, իսկ արջերը հավաքում են ընկած կաղիները, ծառերը ձղակուտոր անում և հագեցած սրտելում կորեկի արտում:

Անտառն իր կնիքն է դրել Սաբուի վրա: Ոչ միայն ափսեներն են անտառի փայտից, արորն ու շերեփը, այլև անտառից են նրանց ուտելիքի մեծ մասը՝ վայրի տանձն ու սալորը, զանազան ընդեղեններ և արմտիք, որոնք նույնքան համեղ սնունդ են և անտառի խորքերում սուրոդ վարազների համար:

Ոչ մի տեղ արջի մասին այնքան շատ չգիտեն, որքան Սաբու գյուղում: Երեստն էլ կասի, թե արահետի թարմ հեռքը արջինն է, թե գայլ է անցել կամ պախրան է իջել ձորը ջուր խմելու: Նրանց պատմությունների մեծ մասը վայրի գաղանների շուրջն են հյուսած: Ահա առասպել մի հերոս, անունը Գևուշ, որի գերեզմանի սուրքարը հիմա էլ սրբատեղ է Սաբու գյուղում:

Պառավները երիտասարդ որսորդներին պատմում

են Գեուշի պողպատե թրի մասին, որի մի հարվածով նա արջի գլուխն էր կիսում: Մի ուրիշ հերոս, որի վրա երեք արջ են հարձակվել միանգամից, կոխ է բռնել նրանց հետ, մեկին սպանել, բարձրացել ծառը, ոտքի մի թաթը թողնելով արջի բերանում: Շատ տներում արջի մորթիներ կան, պատերից կախ, դռան ճակատին պախրայի գլուխն է մեխած, ճյուղավոր եղջյուրներով, դանդի խոռոչում՝ խոտ, աչքերի փոսում՝ գունավոր փալաս: Բաց բերանից չոր խոտի ծղոտներ են երևում, ասես պախրան պիշեր-ցերեկ խոտ է ուտում: Ով գիտե, գուցե վերջին մամուռն է մնացել ատամների արանքում, երբ Սաբուի որսորդը ծառի ետևից կալծքարով հրացանը կրակեց:

Կա մի հին աղանդ Սաբու գյուղում: Մթնած այգ աշխարհում հին առասպելների հետ հավասար մինչև այժմ էլ մնացել է այդ աղանդը: Եվ ինչպես անտառի արջը մնացել է նույնքան վայրի, ինչպես դարեր առաջ, այնպես էլ հնօրյա հավատքը Սաբու գյուղում մնացել է անաղարտ, որպես անտառի կուսական թավուտ:

Մագաղաթյա մի ձեռագիր խոսում է վաղեմի արև-վորդիների մասին, որոնք Արաքսի ձախ ափի լեռնաշխարհի վրա էին տեղավորված: Եվ աշխարհն այդ կոշվում էր Արևիք: Բարձր շինարներ կային արևորդիների աշխարհում, ամեն առավոտ արևածագին շինարների տակ արևին ծունր էին դնում: Գուցե Իրանի կրակապաշտ օրերի հետքն էր, որ կայծի պես թռել էր Արաքսի մյուս ափը, դարձել ուրույն մի հերձված:

Այդ աշխարհում է Սաբուն: Ով գիտե՝ հին դարերի ծալքերի տակ ի՞նչ թևեր կան ծածկված, որոնք տանում, հասցնում են մինչև արևորդիների շինարները: Սաբու գյուղում էլ կան բարձր շինարներ, սակայն արևին ծունր չեն դնում, գուցե նրա համար, որ արևոտ օրեր քիչ են լինում խավարածոր անտառներում: Հիմա էլ շինարները սուրբ են, գունավոր փալասներ են կապում չար աչքի դեմ, ցավից զերծ մնալու:

Սաբու գյուղում թուրքեր են ապրում: Եվ որովհետև աղանդավոր են, հնում միշտ էլ հալածել են նրանց, ծաղր ու ծանակի ենթարկել: Սաբուն քաշվել է իր պատ-
յանի մեջ և պինդ փակել հին հավատքին: Տարիներ
շարունակ ուրիշ նոր խոսք չեն ասել գյուղում, թավուտ-
ները մնացել են սաղարթախիտ, արևի շողը չի թափան-
ցել խորքի ստվերուտը, փտել են ընկած գերանները,
հողի հետ բորբոսնել է գերան ու տերև:

10 Սաբուն մաղ չի խուզում. բեղ ու միրուք կտրելը
համարում են մահացու մեղք: Դրա համար էլ մարդիկ
Լրկար-մորուս են, մազոտ: Մաղ է բանում այտոսկրների
վրա, ականջի խողովներում: Ճակատի մազերը կախվում
են մինչև ունքերը. ճակատը չի երևում: Ծիծեռնակի թևի
պես սև միրուքներ ունեն, բեղ ու միրուք խառնված ի-
րար: Եվ ժպտալիս, երբ շրթունքները ետ են քաշվում,
բացվում են սաղափե ատամները, գույնը նույնքան վճիտ,
ինչպես աղբյուրի ջուր:

20 Սաբուն մռայլ է, անտառն է նրանց վարժեցրել ուն-
քերը կախ լինել, սրածայր կացնի կոթից պինդ բռնած
ման գալ ծառերի տակ: Կացնով կարելի է ոչ միայն գե-
րան կտրել, այլև արջի գանգը ջարդել, առասպել Գեուշի
պես:

30 Խուսափում են ուրիշ գյուղից աղջիկ ուղել: Շատ
հազվադեպ դեպքում են ուրիշները համաձայնվում աղ-
ջիկ տալ Սաբուին, որովհետև աղանդը դադարի ծեսեր
ունի, որոնց մասին հարևան գյուղերը հաղար ու մի
պատամոթյուն են պատմում: Եվ քանի որ ծեսը կա-
տարում են այն ժամանակ, երբ գյուղում օտար մարդ
չկա, դրա համար էլ ճշգրիտ ինչ շատ քչերը դիտեն, թե-
40 կուղ ոմանք պնդում են, որ իրենք այդ ծեսերին ակա-
նատես են եղել:

Սկզբում Սաբու գյուղում ընդունված սովորույթ է
եղել, որ մի կին մի քանի մարդու հետ ապրի, բայց
Իրանից եկել է աղանդի մեծը և հայտարարել, որ մար-

դարենն այլևս նման ծես չի ընդունում: Այդ վաղուց է
ևղեշ, թեկուզ հիմա էլ շատերը ասում են, որ Սաբու
գյուղում մոխրի տակ թաղված կրակի սկես այդ ծեսը
մխում է:

Կա մի գիշեր, երբ ոչ լուսնյակ է երևում երկնքում, ոչ
աստղեր: Ամպ է իջնում անտառների վրա, ձորակներով
սողում մինչև գյուղը, ծխի սկես փաթաթում տուն ու մա-
րագ: Այդ գիշեր ամպի հետ գազաններն էլ անցնում են
գյուղի փողոցներով: Արջը թաթն է կոխում թրիքով ծե-
փած քթոցի մեջ, մեղրը լիլում, գայլը գառան դմակն է 10
հոշոտում և ծծում տաք արյուն: Շներն իզուր են կաղկան-
ծում և թաքնվում դեղերի գլխին:

Այդ գիշեր Սաբու գյուղի երեխաները գլուխները
կոխում են բարձի տակ, ոմանք լաց են լինում: Եթե լույս
լիներ, Սաբու գյուղի աղջիկներին ու կանանց կարելի էր
տեսնել աղոթատաճն կտուրի վրա, իրար մոտ կանգնած,
որպես գայլից խրտնած հոտ:

Ներսում խավարի մեջ մի քանի հոգի մեռելի վրա
լացող կանանց սկես աղիողորմ հեծկլտում են, արաբե- 20
րեն բառեր ասում, աղոթքներ կարդում: Ամեն մի երգից
հետո մութի մեջ ձգվում են հարյուրավոր մազոտ ձեռքեր
դեպի հրդիկը, վերից մի կին շոր է ձգում ներքև՝ հագի
շորից, գլխի շալը, գունդավոր գոտին: Աշխատում են շորը
բռնել, և ում բաժին ընկավ շալն ու գոտին, աղոթքից հետո
մինչև լուսաբաց շալի տերը իրն է: Գիշերով անտառ են
գնում, լուսնյակ չկա, ոչ էլ աստղալույս:

Ամպը բամբակի վերմակ է հնօրյա աղանդի համար...

2

Կար ժամանակ, երբ Արաքսի ափին կազակ սպան
էր պահակապետ: Եվ երբ գետի մյուս ափին երևում էր 30
ոտից մինչև գլուխ կանաչ հագած սեյիդը, այս ափին
Սաբու գյուղի չքավորներն առաջուց տեսած էին լինում
պահակապետին:

Սեյիդն անցնում էր սահմանը, նրա մետաքս զգեստի փեշերին Արաքսը պղտոր կաթիլներ էր ցողում, երբ ձին ոտները թիակներ շինած ճեղքում էր գետը: Կաղակը քթի տակ ժպտալով նայում էր այդ տեսարանին: Հենց այդ նույն գիշեր Սաբու գյուղի տված փողը նա պիտի վերածեր օղու բազմաթիվ շիշերի:

10 Երբ Արաքսը ջուր էր ցայտում մարգարեի ժառանգի փեշերին, իսկ ձիավորները արաբերեն աղոթք էին կարդում, Սաբու գյուղում մանկամարդ մի աղջիկ տորքի առաջ գորգ էր դործում: Բարակ ծամեր ուներ աղջիկը, ծամերի ծալրից զանգուլակներ կար կախ:

Աղջիկը զլուխը աջ ու ձախ էր դարձնում, դեղնած մատներով բռնում գունավոր թելերից և ճարպիկ շարժումով թելը թելին հաղցնում, հանգույցներ անում կտրած թելերը, ապա երկար սանրով կտփում հանգույցներին: Ասեա սարդն էր ոստայն հյուսում տորքի վրա:

20 Դարսվում էին իրար վրա հանգույցները, նախշեր էր ստացվում, տերեւներ, նուան ճյուղեր, տերեւի կողքին երկու թև, որ աղջկան երգող թռչուն էր թվում: Ամեն անգամ, երբ սանրով զարկում էր հյուսածին, շարժվում էին դույնզգույն կծիկները, զրնգում էին ծամերի ծալրից կախ արած զանգուլակները:

Թվում էր, թե տորքի վրա սպիտակ քաթան է փռած, նիհար մի աղջիկ իր գլխից նախշեր է հորիչում, մատներով նկարում: Եվ ամեն նախշ աղջկա մի մխտքն էր, թաքուն պահած միտքը, որի մասին Սաբու գյուղում ոչ ոք չպիտի իմանար:

30 Երբ ձիավորներն անցան փողոցով, շները հաշկցին կանաչ աբաջի վրա: Աղջիկը զլուխը թեքեց, սեյիդը տեսավ խալին էլ, տորքի առաջ նստած աղջկան էլ: Նրան թվաց, թե աղջիկն էլ գունավոր մի նախշ է խալու վրա:

Այդ տարին էլ եղավ մթին գիշեր, Սաբուն թաղվեց անտառի մեջ: Եվ երբ մութ սենյակում աղոթքի առաջին երգը դադարեց, կանաչ աբաջի երկու թևը ձգվեցին

վեր, դեպի երդիկ: Կանայք հրում էին ջահել մի աղջկա, մութի մեջ մի քանի ձեռքեր մաշկեցին աղջկա կարճիկ գեյրան, թեթև փետուրի պես դեյրան ընկավ կանաչ ձեռքերի վրա: Մամերի վանգուչակներն իզուր զոնգացին: Այդ գիշեր էլ գայլը գառան տաք արյուն խմեց: Եվ երբ անտառում աղջիկը ճչաց, բնի մեջ քնած մի միրհավ զարթնեց, տեղը փոխեց: Ծիծեռնակի թևի պես սև միրուքավոր մարդիկ բռնում էին մեկը՝ գլխի շալ, մյուսը՝ ծոպավոր գոտի:

Առավոտյան սեյիդը նոր պատգամներ կարդաց: 10
Նրա ամեն մի խոսքը անգիր օրենքի պես էր Սաբուի համար, և բարձր պատիվ՝ մետաքս փեշերը համբուրել: Եվ այն, ինչ հայտնեց նա աղջկա ծնողներին, նույնպես մարգարեի պատգամ համարվեց:

Հարկավոր էր խալին ավարտել, որովհետև խալին պիտի կախվեր սեյիդի տան պատից, աղջիկը պիտի պառկեր խալու մոտ: Խալու թերի մնացած կտորի նախշերը խառնիխուռն դուրս եկան: Գույները տեղ-տեղ վառ էին, ասես հրդեհվում էին գույները, տեղ-տեղ ավերված, դորշ: Աղջկա մատները դողում էին, երբ գունավոր կծիկներից էր բռնում: 20

Անտառում գիշերով հրեշ դուրս եկավ, բրդոտ մի արջ տրորեց աղջկան, սիրտը վախից թալտաց, որսկան շան բերանն ընկած լորի պես, հետո հանգավ: Եվ հոր տնից որպես հիշողություն աղջկա հետ պիտի մնար գունավոր խալին:

Շները մի անգամ էլ հաչեցին, երբ նույն ձիերը գլուխները դեպի հարավ թեքեցին: Ձիու վրա փռված էր խալին, վրան՝ աղջիկը: Տեսավ պարապ մնացած տորքը, մորը, խալու նախշերի վրա արցունքներ թափվեցին: 30

Արաքսը հիմա կաթիլներ չի ցայտում կանաչ աբաջի փեշերին: Անտառների մեջ Սաբուն դեռ մնում է: Սև միրուքավոր մարդիկ դերաններ են կացնահատ անում և արջի հետ հավասար վայրի տանձ ժողովում:

Մյուս ամիին Իրանի լերկ ասպառաժներն են, արևից խանձված տափարակներ: Գյուղերը կանաչ օազներէ պես են երևում, ժայռերից կախված պարտեզներ, բարակ առուններ են հոսում պարտեզների միջով և ավազ խառնում Արաքսի պղտոր ջրին:

Վերին գյուղում մի պառավ կին առվի ջրում մաշված խալի ու կարսկետ լվանալիս, ձեռքը ճակատին դրած, նայում է հեռուն, ուր անտառների մեջ պահված է հայրենի Սաբուն:

10 Խունացած գորգի նախշերը առվի ջրում հանկարծ պայծառանում են, և պառավին այնպես է լվում, թե ծամերի ծայրէն զանգուլակներ են կախ:

ԱԼՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Կաքավաբերդի գլխին տարին բոլոր ամս է նստում, բերդի ատամնաձև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամսերի մեջ, միայն բարձր բուրգերն են հրեում: Հեռվից սովերակներ շեն երևում, այնպես է թվում, թե բուրգերի գլխին հսկում կա, դոց են ապարանքի երկաթե դռները, մեկը աշտարակի գլխից ձայն պիտի տա զառիվայրով բարձրացողին:

Իսկ երբ քամին գզրարի պես ցրում է ամպերը, Գվեններ է անում, հալածոսմ և ձորերում հալում ամպի բարդան դեղերը, պարսպի վրա երևում են մացառներ, խոնարհված է աշտարակի գլուխը, տեղ-տեղ պարիսպները կիսով չափ հողի տակ: Ոչինչ փայտեղեն, և ոչ մի երկաթյա դուռ, ոչ մի պահակ:

Հռություն կա Կաքավաբերդի գագաթին, Բասուտա գետն է ձորում ոռնում, քերում ավերի քարերը և ողորկում կապույտ որձաքարը: Վերևից գետը սպիտակ քաթանի պես է թվում, ասես սպիտակ փրփուրի տակ ոռնում են հազար գամփու և կրծում քարե շղթաները: Դրա համար էլ նեղ հունի մեջ աղմկում է Բասուտա գետը:

Պարիսպների գլխին բուն են դրել ցին ու անգղ՝ կողովների չափ բներում: Հենց որ բերդի պարիսպների տակ ոտնաձայն են լսում, կռնչյունով աղմկում են, թռնում բներից, պառվածներ անում բերդի գլխին: Գորշ գույն ունեն անգղն ու ցինը, կտուցները հնօրյա թուրի

պես կեռ, մագիլները՝ սրածայր նիզակներ, փետուրները որպէս պողպատե զրահ:

Կաքավաբերդի բարձունքի միակ ծաղիկը ալպիական մանուշակն է, ցողունը կաքավի ոտքի պէս կարմիր, ծաղիկը ծիրանի գույն: Քարերի մոտ է բանում ալպիական մանուշակը, պարիսպների տակ: Արեւից տաքանում են քարերը, և երբ ամպերը ծածկում են քար ու պարիսպ, մանուշակը թեքվում է, գլուխը քարին հենում: Ծաղկափողու մեջ թաթախված գունավոր բզեզին մանուշակի օրորալը ճոճք է թվում, աշխարհը ծիրանագույն բուրաստան:

Ներքև, ձորում, Բասուտա գետի մյուս ափին, քարածայրերի վրա թառել են մի քանի տներ: Առավոտյան ծուխ է ելնում երդիկներից, ձգվում կապույտ երիզի պէս և վերելում հալվում ամպերի մեջ: Շոգ կեսօրին գյուղից արևորը կանչում է, ծոր տալիս ոբպէս բայաթի, արբորի կանչի հետ պառավ մի շինական, աչքերը ջրակալած, տան ստվերում հորանջում է, ձենափայտով ավադի վրա նշաններ դծում, ավերում, նշանների հետ էլ փորփորում գլխով անցածը, մի դեպքից մյուսին թռնում, ժայռից ժայռ ցատկող քարայծի պէս:

Գյուղում էլ, բերդի գլխին էլ, ժամանակը սահում է դանդաղ, տարիները նույն ծառի հազարավոր տերեւներն են, իրար նման: Դրա համար էլ խառնվում է ծերունու հիշողությունը: Գետը նույնպէս էր աղմկում առաջ, ինչպէս հիմա, գյուղի գլխին անանց անտառներ տեսավ, երբ առաջին անգամ գյուղի ծայրին հասավ: Պապն էլ է ապրել նույն քարի գլխին, ինչպէս ինքը:

Եվ դեռ քանի՞ սերունդ պիտի ապրի Բասուտա գետի մոտ, կարկատած թաղիքներ պիտի փռեն ցախերի վրա, եղեգնով պատեն վրանները և ամեն զարնան, և երբ Կաքավաբերդի լանջին բացվի ալպիական մանուշակը, այժ ու ոչխարը տանեն պահելու Կաքավաբերդի լանջերին, պարկը պանրով լցնեն ու ձմռան օրերին կորեկ հացի հետ ուտեն այժի պանիր:

Արև մի կեսօր Կաքավաբերդի զառիվայրն ի վեր քարձրանում էին երեք ձիավոր: Ոչ միայն զգեստից, այլև ձի նստելուց էլ երևում էր, որ առաջին երկու ձիավորը քաղաքի մարդ են, առաջին անգամ են քարձրանում Կաքավաբերդ:

Երրորդ ձիավորը նրանց ուղեկցում էր, և մինչդեռ նրանք պինդ բռնել էին ձիերի բաշից, համարյա թե կռացել՝ հավասարակշիռ մնալու,—երրորդ ձիավորը քթի տակ մոմուում էր մի երգ, մոտիվը նույնքան մեղամաղձոտ ու հուսահատ, որքան ամայի ձորը, զառիվայրի բարակ կաժանը, հեռավոր գյուղը: 10

Բերդի գլխին նստած ամպը վարագույրի պես մեկ ևս էր քաշվում, երևում էին պարիսպները, մեկ էլ ծածկվում: Առաջին ձիավորը աչքը պարիսպներից չէր հեռացնում: Նրա գլխում բերդի պատմությունն էր, մագաղաթյա մատյաններում գրած խոսքեր իշխանական օրերի մասին, երբ զրահապատ ձիերի սմբակները դոփում էին երկաթյա մուտքի առաջ, ավերից դարձող համհարժերը ճոճում էին նիզակները: Ակնոցների արանքից նրա ուսյալ աչքերը տեսնում էին զրահավորներին, մագաղաթյա մատենագրին՝ եղեգնյա գրչով նրանց գովքը հորինելիս, լսում ձիերի դոփյունը: Ի՞նչ դժվար էր նրա համար զառիվայրը, և ի՞նչքան հեշտ երբեմնի տերերը մաղկցում էին այդ նույն կաժանով: 20

Երբ հասան վրաններին, առաջին ձիավորը շարունակեց ճանապարհը: Նա հին կաժանն էր փնտրում և չէր տեսնում վրանների առաջ մոխրում խաղացող կիսամերկ երեխաներին, այծերին, որոնք զարմանքից վեր ու վար էին անում զլուխները, մորուսները շարժում: 30

Ֆետրե գլխարկով երկրորդ ձիավորը հնություններ չէր որոնում Կաքավաբերդի գլխին: Նրա ամբողջ հարըստությունը ծոցի հաստ տետրն էր և սրածայր մատիտը: Հերիք էր աչքն ընկներ մի դեմքի, տեսներ գեղեցիկ մի

անկյուն, մամռապատ մի քար, որպեսզի թղթի վրա մատիտի վարժ շարժումով նկարեր աշն, ինչ տեսնում էին նրա աչքերը:

Առաջին ձիավորը հնագետ էր, երկրորդը՝ նկարիչ:

Վրաններին երբ հասան, շները հարձակվեցին ձիավորների վրա: Շների ձայնին մի քանի հոգի դուրս եկան վրաններից, նայեցին նրանց: Մոխրի մեջ խաղացող երեխաները տեսան, թե ինչպես շները հաշելով մոտենում էին ձիերին, պոչի մագերից քաշում: Երրորդ ձիավորն իզուր էր աջ ու ձախ մտրակներով փորձում շներին հեռացնել: Շները հաշոցով ուղեկից եղան ձիավորներին մինչև բերդի պարիսպների մոտ, հետո իրար հետ խաղալով վերադարձան:

Կաթավաբերդի քարերը ասես կենդանացել ու խոսում էին հնագետի հետ: Նա մոտենում էր այս ու այն քարին, կռանում, նայում, չափում, ինչ-որ գրում, ոտքով հողի փլվածքը փորում, բաց անում հողի տակ թաղված տաշած քարի ծայրը: Բարձրացավ պարսպի վրա, գլուխը դուրս հանեց բուրգի դիտարանից և ինչքան բարձր կանչեց, երբ բուրգի անկյունում քարի վրա տեսավ փորագիր խոսքեր:

Երրորդ ձիավորը, որ ձիերի սանձերն արձակել ու պարսպի մոտ նստած ծխում էր, երրորդ ձիավորը հնագետի կանչից վեր թռավ: Նրան թվաց, թե օձը խալթեց ակնոցավոր մարդուն:

Ֆետրե գլխարկով մարդը նկարեց պարիսպների փլվածքը, սրածայր բուրգը, պատերի հետքերը: Բերդի մոտքը նկարելիս մատիտը մի սլաճ ձեռքին մնաց, որովհետև նրա ոտնաձայնից անգղը կոնչլունով թևին տվավ, թռավ բնից, պտույտներ արեց բերդի գլխին: Նրա ձայնին մյուսներն էլ հավաքվեցին, պտույտներ արին:

Ձիերը անգղների կոնչոցից վախեցած խլշեցին ականջները, իրար մոտեցան: Եվ երբ հնագետը բուրգի ծայրից կանչեց, թե ինքը գտել է Բախուր իշխանի տապա-

Նը, նկարիչը շհասկացաւ նրա խոսքը: Աչքերն անգղնների
պտույտի հետ էին, նրանց թևերի հզոր շարժումի, կեռ ու
արնագույն կտուցների հետ: Ի՞նչ ահեղ թափ կար նրանց
պտույտում: Մի պահ մատիտը ձեռքին մնաց, և շնկա-
տեց, թե ինչպես ֆետրե գլխարկը սահեց մազերի վրա-
յից, րնկավ քարին:

Վրաններից մի մարդ, մանգաղը գոտում խրած,
գլուխը կեղտոտ թաշկի՛նակով փաթաթած, մահակին
հենվելով բարձրացավ բերդի կածանով, մոտեցավ ձիերի
մոտ նստած պահակին: Մարդը տեսավ ակնոցավորին՝ 10
ընկած մի քար տեղահան անելիս: Եվ հրե պահակին
հարցրեց, թե ովքեր են եկվորները, ինչ են փնտրում բեր-
դի ավերակներում, պահակը նախ հանկարծակիի եկավ
և սլառասխանեց, որ զոքերում դրած է, թե Կաքավաբեր-
դի գլխին կարասի մեջ թաղած ոսկի գանձեր կան:

Հնձվորը միտք արեց, ուսը քորեց, ետ դարձավ մյուս
կածանով դեպի ձորը՝ կորեկի արտը հնձելու: Ճանա-
պարհին ինքն իրեն խոսելով գնաց: Ի՞նչ կլինեք, եթե ին-
քը գանձը գտնեք: Քանի՞ անգամ է նստել հենց այն քարի
վրա, որ տեղահան արեց ակնոցավորը: Եթե իմանար, 20
ամենից շուտ կարդար այն գիրքը, որի մեջ գրված է կա-
րասի գանձերի մասին: Գանձերը լինեին արխալուղի
պատուտած գրպանում, քանի՞ կով կառներ:

Միտք էր անում հնձվորը, մեկ էլ հանկարծ նկատեց,
որ կորեկի արտի կողքին է: Չուխան շպրտեց, շուխաչի
հետ էլ մտքերը, մանգաղով գրկեց մի կապ կորեկ ու
կտրեց:

Բերդի քարերի մոտ ալպիական մանուշակ էր բու-
սել, ծաղիկը ծիրանի գույն: Հնագետը չէր տեսնում ոչ
մանուշակ և ոչ էլ խոտ: Նրա կոշիկները կրնկակոխ էին 30
անում խոտ ու ծաղիկ:

Աշխարհը նրա համար ընդարձակ թանգարան էր,
ուր չկա ոչինչ կենդանի և ոչ մի բզեզ: Նա պոկոտում էր
քարերին փաթաթված բազեղը, փայտի ծայրով արմա-

տախիլ անում քարի ճեղքում բուսած մանուշակը, ձեռքով քարը շոյում, սրբում:

Հուզմունքից ընդհատ էր նրա շնչառությունը, և ֆետրե գլխարկով մարդուն այնպես էր թվում, թե նրա շնչից են շորանում ծաղիկ ու խոտ, նրա մատները մորթում են մանուշակներին, ցողունը կաքավի կարմիր ոտ, ծաղիկների ծիրանագույն բաժակները դեն շարտում, որպես մորթած կաքավի գլուխ:

10 Երբ նա նկարեց այն ամենը, ինչ հարկավոր էր հնագետի համար, տետրի նոր երեսի վրա նկարեց և պարսպի մի մասը, ատամնաձև քարերի արանքում կողովի չափ ցինի բունը, պարսպի ոտների տակ ալպիական մանուշակներ:

* * *

Կեսօրից անց նրանք իջան բերդից: Հնագետը իջնելուց առաջ մի անգամ էլ պտույտ տվավ բերդի շորս կողմը, տետրում մի բան էլ նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին:

20 Այս անգամ ամենից առաջ գնում էր երրորդ ձիավորը: Եթե հնագետի գլխում Բակուր իշխանն էր և մատենագրի մագաղաթը, ֆետրե գլխարկի տակ մանուշակներ, մամուլատ քար և Բասուտա գետի խուլ աղմուկը, երրորդ ձիավորի աչքի առաջ թարմ լավաշներ էին, պանիր ու մածուն:

Նա հենց առաջին վրանի մոտ ձիերն արձակեց, սանձով կապեց ձիերի ոտքը, ներս մտավ վրանի նեղլիկ դռնից: Քաղցած ձիերն ագահությամբ գունչերը կոխեցին թարմ կանաչի մեջ:

30 Վրանի մուտքի մոտ, օջախի կողքին փոքրիկ մի տղա մոխրի մեջ սունկ էր խորովում: Անծանոթ մարդկանց ներս գալը նրան զարմացրեց: Զիմացավ՝ սո՞ւնկը թողնի կրակի վրա, վազի մո՞ր ետեից, թե՞ սունկն էլ հետը տանի: Երբ վրանի մոտ լսեց մոր բոբիկ ոտքերի

ձայնը, զգեստի խշշոցը, տղան սիրտ առավ, խորոված մի սունկ հանեց մոխրից, դրեց օջախի քարին:

Մայրը ներս մտավ, գլխի շորը մի քիչ էլ իջեցրեց աչքերի վրա, մոտեցավ և վրանի անկյունում դարսած ծալքից երկու բարձ մեկնեց հյուրերին:

Պահակը հնազանդի պայուսակից կոնսերվ հանեց:

— Մենք սոված ենք, քույրիկ: Թե մածուն ունես, տուր, համ էլ թեյ պցիր: Շաքար ունենք... — ասաց նա:

Կոնսերվի սպիտակ տուփին ի տես հնազանդը զգաց քաղց, հիշեց, որ առավոտյան կերածն է: Մի վայրկյան 19 կոնսերվը նրա մտքում ետ վանեց բերդի պատկերը: Երբ կինը պղնձե ամաններով մածուն ու պանիր բերեց, ակնոցների տակից նրա աչքերը ամանին ընկան: Ուտում էր մածուն և մտածում, թե որ դարից են մնացել մածնի պղնձե ամանները:

Կինը մոտեցավ օջախին, տղայի սունկերը դեն դրեց, կռացավ ու փռեց մխացող աթարներին: Նրա գլխի շորը ետ ընկավ, ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ կնոջ սպիտակ ճակատը, սև մազերը, աչքերը:

Եվ նրա հայացքը մի վայրկյան սեւեռած մնաց 20 մխացող օջախին, մոխրի մոտ շոքած կնոջ: Ո՞րտեղ էր տեսել նա նման մի դեմք, բարձր, սպիտակ ճակատ, մուգ մանիշակագույն աչքեր: Երբ կինը վեր կացավ, եռոտանի կասկարան բերեց օջախի վրա դնելու, ծալքի տակից հանեց ծուխից սեւացած թեյամանը, նկարիչը շատ մոտ տեսավ նրա աչքերը, ունքերի վրա, մազերի ծալքին մոխրի փոշի:

Ինչքա՞ն շատ ժամանակ էր անցել այն օրից: Եվ մի՞թե հնարավոր է այդքան նման երկու դեմք, նույն շրթ- 30 թունքները, վերինը մի քիչ հաստ: Կարավաբերդի կնոջ դեմքն արևը մի քիչ այրել էր: Բայց աչքերը նույնն էին, ինչ որ ուներ մի ուրիշ կին, դարձյալ բարակ մեջքով, բարձրահասակ:

Կինը թեյի պատրաստութուն էր տեսնում, անխոս,

արագ շարժումներով: Եվ ամեն անգամ երբ նա կու-
նում էր, բարձրանում կամ բոբիկ ոտքերով քայլում խորի
վրայով, զրնգում էին թևերի արծաթագույն սուրմանե-
րը, խաղողի հատիկների շափ փոթրիկ զանգուլակների
ձայն հանում: Խշշում էր նրա զգեստը, որի փեշերը իջ-
նում էին մինչև ցեխից ու ցրտից ճարճած նրբանները:

Այն կինն էլ ուներ խշխշան շորեր, պորշ գույնի վե-
րարկու էր հագնում, սև թավիշն գլխարկ, որի երկար քո-
րոցը նարնջագույն գլուխ ուներ: Հեռու էր, շատ հեռու:
20 Գուցե Բասուտա գետը ուրիշ գետի հետ խառնվելով հաս-
նում է այն ծովին, որի ափին, ավազի վրա նստել էին
մի օր վերարկուով կիներ և նկարիչը:

Պահակը կոնսերվի երկրորդը տուփը բաց արեց:
Հնազանդ սփռոցից ու պղնձե ամաններից գլուխը չէր
բարձրացնում: Տղան սունկը կերավ և դարան մտած
կատվի պես աչքերը անկեց կոնսերվի փայլուն տուփին,
սպասելով, որ դատարկեն: Պահակը տեսավ նրա հայաց-
քը, հասկացավ ցանկությունը և կոնսերվի տուփը, միջին
մի քիչ ապուխտած միս, մեկնեց տղային:

20 Տղան տուփը թափահարեց, վրանի առաջ պառկած
շունը կուլ տվավ ապուխտած միսը, լեզվով քիմբերը լի-
զեց: Դատարկ տուփը ձեռքին տղան դուրս թռավ վրա-
նից, մյուսներին ցույց տալու սպիտակ թիթեղյա տուփը,
որ շտեպ նորոթյուն էր կաքավաբերդի բարձունքներում:

Կիներ նստել էր օջախի մոտ, հաճախ բարձրացնում
էր թեյամանի կափարիչը, նայում տաքացած ջրին: Խառ-
նում էր կրակը, աթարներն իրար մոտ քաշում, և երբ
ծուխն ամպի պես բարձրանում էր, դուրս գալիս կտուրի
թաղիթի միջով, եղեգնյա պատերի արանքով, կիներ ձեռ-
30 քը ճակատին էր բռնում, աչքերը մուխից պահելու հա-
մար:

Ֆետրե գլխարկով մարդուն օջախի մոտ նստած կի-
ներ, որի երկար զգեստի տակից պարզ երևում էին ծուն-
կերը, մուգ-մանիշակագույն աչքերով քրմուհի էր թվում:

Լեռնաանոս առաջ նստած, աթարի ծովսի շարժումները
գուշակող: Կապույտ երիզի պես ծուխը ձգվում էր վեր,
հալվում օդի ոլորտում, ասես մի անտես ձևեր վերից քա-
շում է մետաքս թելերի մի խուրձ, իլիկին փաթաթում:

Այն կինը երբեք բոբիկ ոտքերով չի քայլել, չի
նստել մխացող աթարի առաջ: Առավոտյան ծովը բրնձե
հալոցքի սրև տարուբեր էր լինում, հազար լեզու կովի
պես ափերի կրաքարերը լիզում որպես աղաքար: Ծովա-
փին սև թավիշն զլխարկով կինը հովանոցի ծալքով ավա-
զի վրա նշաններ էր անում, տառեր գծում, հետո ավե- 10
րում:

Ինքը ձևերին չոր ճյուղ ուներ. ջարդում էր, մանրիկ
փշուրներ անում, և երբ ալիքները կաթիլներ էին ցողում
նրանց ոտքերին ու ետ վազում, ալիքներն իրենց հետ
տանում էին և չոր ճղան մանրիկ փշուրները: Այն կինը
ծովափին խոստումի բառեր ասաց, աշխարհը լայնար-
ձակ մի ծով թվաց, և սիրտը խառնվեց ծովին:

Հետո ուրիշ օրեր եկան: Այնքան պատահական ե-
ղավ ճամփաբաժանը և այնպես պարզ: Մտքի առաջ մնա- 20
ցին միայն մի գույզ մանիշակագույն աչքեր, գորշ գույնի
վերարկու, հովանոցի ծալքը, որով կինը խոստումներն
էր գրում ավազի վրա և ավերում:

Թեյամանում ջուրը պլտաց, կափարիշը ձայն հա-
նեց: Կինը կողովից պնակներ հանեց, մեջքը բարակ ծաղ-
կավոր բաժակներ, սփռոցի վրա թեյ շարեց: Երբ կռա-
ցավ սփռոցի վրա, թիկունքին ընկած ծամը թեքվեց,
կախվեց ուսն ի վեր կրծքի վրա: Ծովափի կինը կարճ
խուղած մազեր ուներ և սպիտակ պարանոց, որի բարակ
մորթու տակ երևում էին կապույտ թելերի պես երակները:

Տղան ներս վազեց, դատարկ տուփը ձեռին: Մի 30
խումբ մանուկներ վրանի դռնից զարմանքով նայում էին
խսրի վրա նստած հյուրերին: Որքան մեծ եղավ տղա-
ւի ուրախությունը, երբ նա երկրորդ տուփն ստացավ: Այս
անգամ նա դուրս չվազեց, նստեց խսրի վրա, մայրը նրա

համար թեյ լցրեց, իսկ ֆետրե գլխարկով մարդը շաքարի մի մեծ կտոր պցեց տղայի բաժակի մեջ:

Տղան վարձացավ, և, երբ շաքարից պղպջակներ ելան, բարձրացան թեյի երես, տղան մատը կոխեց բաժակի մեջ՝ շաքարը բերանը դնելու: Թեկուզ տաք թեյն էլ վառեց մատը, բայց ծպտուն հշանեց: Այնքան համեղ էր կիսահալ շաքարը...

Հնազեղը ծիծաղեց քիի տակ, ինչ-որ բան հիշեց մարդու նախնական օրերից: Կինը նորից ջուր լցրեց թեյամանի մեջ, և երբ երեխան շրթունքները ծպտցնելով բաժակը մեկնեց նրան, մայրը ժպտաց:

Ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ այդ ժպիտը: Ինչքան ծանոթ էր... Երեւի նման դեմք ունեցող մարդիկ նույն կերպ են ժպտում: Վերին հաստ շրթունքը աննկատ թրթռաց, ժպտից շրթունքները կաթմրեցին, որպես արնագույն մեխակի թերթեր, ժպտից աչքերում փայլ երեւաց:

Հանկարծ նա ծոցից հանեց տետրը, թերթեց քարերի, բանդակների նկարներ, թերթեց և ցինի բունը պարսպի գլխին և սպիտակ թղթի վրա մատիտի արագ շարժումով նկարեց կնոջը՝ օջախի մոտ նստած, աչքերը օջախի բարին: Ծանոթ էին դիմադծերը, միաքն այնքան էր աշխատել նրա վրա տարիներ առաջ: Փակ աչքերով էլ նա տեսնում էր կնոջ պրոֆիլը:

Տղան միայն տեսավ մոր նկարը սպիտակ թղթի վրա: Նրան այնպես թվաց, թե մարդու գրպանում սպիտակ թղթեր չեն, այլ բարակ հայելի, որի մեջ արտացոլում է ամեն ինչ, ինչպես աղբյուրի ջրի մեջ:

Պահակը հագեցավ, հաց ու պանրից կշտացավ և ակնոցավոր մարդը: Քիչ հետո ձիերը վրանի առաջ էին, երրորդ ձիավորը սանձերն էր հագցնում ձիերի գլխին, պընդացնում թամբի կաշե կապերը: Եվ երբ պայուսակն էլ կապեց թամբին, մոտեցավ մնաս բարե առելու օջախի մոտ նստած կնոջ: Կինը տեղից վեր կացավ, գլխի շորն

արագ իջեցրեց ձախատին և մատների ծայրով բռնեց երրորդ ձիավորի մեկնած ձեռքը: Մյուսներն էլ հետևեցին նրա օրինակին: Այս անգամ կինը մյուս ձեռքը կրծքին դրավ և խոնարհեց գլուխը: Ֆետրե գլխարկով մարդը բուռն տղային արծաթ դրամ տվեց, շոյեց նրա մազերը:

Ձիերն իջնում էին Կաքավաբերդի կաթանով դեպի Բասուտա ձորը: Ձիերի սանձից բռնած իջնում էին երեք հողի, որոնցից ամեն մեկը իր միտքն էր փաթաթում փլիկին, իր նախըր հյուսում: Կաթանի երկու կողքին էլ ալպիական մանուշակ կար: Ֆետրե գլխարկով մարդը կռացավ, սուկեց մեկը և դրեց տետրի այն թերթի արանքին, որի վրա նկարած էր եռոտանին, զրնգան սուրմաներով Կաքավաբերդի քրմուհին: 10

Ձիերի սմբակների տակից քարեր էին թռնում, քարերն աղմուկով գլորվում էին զառիվայրի թեք լանջով: Ծով կար նրա մտքում, և այդ ծովը ասի էր շարժում մերթ սև թավիշի գլխարկով մի գլուխ, մազերը կարճ կտրած, մերթ երկարազգեստ մի կնոջ, անխոս, թիկունքին երկար ծամեր, մերթ քարե քանդակներ, կիսավեր պարիսպներ, նրանց հիմքի մոտ ալպիական ծիրանագույն մանուշակ... 20

* * *

Իրիկնացավ:

Կաթանով վրանների կողմն էր բարձրանում մի մարդ, գոտկում խրած պողպատե փայլուն մանգաղը: Բեղարած էր մարդը, կարճ ցողունով կորեկ էր հնձել օրնիբուն, մեջքը ցավում էր կռանալուց: Դրա համար էլ նա կաթանով դանդաղ էր բարձրանում, մահակը դեմ տալիս քարին, կանգնում, մի քիչ շունչ առնում: Կորացած ծնկները դողում էին, երբ կանգ էր առնում:

Հնձվորը ցերեկվա մարդն էր, որին պահակը պատմեց բերդի գանձերի մասին: Արտում նա տեսավ ձիավորներին. նրան թվաց, թե ձիու թամբին կապած պայուսակում հենց այն գանձերն են, որ հարյուր տարիներ 30

մնացել են կարասում, բարի տակ, որի վրա շարունակ նստել է, երբ այժ ու ոչխար էր պահում բերդի տվերականերում:

Այդ միտքն էր նրան զայրացրել, թե հոգնածությունը,—մարդը գազազած էր, թոնթորում էր, որպես իրիկնապահ՝ անտառում որսի գուրս եկող սոված արջ: Հենց արջի էլ նման էր: Արջն էլ շատ անգամ կածանով բարձրանալիս ետի ոտքերի վրա է կանգնում, կաղնու մի շոր ճյուղ դնում ուսին և թաթերով ճյուղը բռնում: Հնձվորը
10 դառան մորթե փափախ ուներ գլխին, բրդե շոխա էր հագին, մազոտ էր դեմքը, ձեռքերը որպես արջի թափ:

Մարդը հասավ առաջին վրանին, ոտով դարկեց շանը, որ պոչը ծամոտելով մոտեցել էր տիրաջ ոտները հոտոտելու, գոտուց մանդաղը հանեց, շարտեց մի անկյուն, փայտը դրեց օջախի մոտ և լուռ նստեց խորի վրա:

Օջախը մխում էր. թեյամանում եռում էր տաք թեյը: Երկու կտոր շաքար դրած էր ծալքատեղում, բարձի վրա: Հնձվորը դեռ արեխները չէր հանել և թափ չէր տվել կորեկի փնջերը գուլպաներից, երբ սուրմեքի ղրնգոցով,
20 երկար ղզեստի ծալքերն իրար քսելով ներս մտավ կինը, կնոջ փեշից կախված աղան, կոնսերվի երկու դատարկ տուփ ձեռին:

Տղան հոր մոտ վազեց՝ տուփերը ցույց տալու: Հայրը հասկացավ, որ ձիավորները իր խորի վրա են նստել, աչքն ընկավ ծալքատեղի երկու կտոր շաքարին: Տղան ցույց տվեց և արծաթ դրամը, որ տվել էր իրեն բարի մի հյուր:

Հայրը ոտքով դեն հրեց որդուն էլ, դատարկ տուփերն էլ: Գլորվեցին տուփերը, աղան էլ գլորվեց, ապա ցատկեց, վազեց տուփերի ետևից: Երկու տուփը ձեռքին էր,
30 երբ հանկարծ սկսեց լալ, փաթաթվել մոր փեշին:

Հայրը ձայնը քաղցրացրեց, աղային կանչեց, խնդրեց նրա արծաթ դրամը և խոստացավ նրան շոր առնել: Որ-

պէս մարտ ամսվա օր, ձյունամրրիկից հետո արեւ երեւալաց կամարի վրա, արցունքները սրբելով ժպիտն երեսին մոտեցավ հորը, արծաթը ձեռքին: Եվ բառերն իրար կուպելով տղան պատմեց, թե հյուրի ծոցում կար մի փայլուն իր, մեջը սպիտակ, հայելու պես թերթեր: Արծաթ տվող մարդը մոր պատկերը հանեց թերթի վրա, ծոցը դրեց:

Կայծակի պէս խանդոտ միտքը փայլատակեց դռան մորթի գգակի տակ: Աչքերը լայնացան, մարդը գունատվեց որպէս թան: Մայրը տղային նայեց, հրդեհվեց 10
դեմքը, հայրը կնոջ դեմքի կարմիրը տեսավ:

Այդ ամենը կատարվեց մի վայրկյանում: Հաջորդ վայրկյանը գաղաղած արջի կատաղի ոստյուն տեսավ, մազոտ երկու ձեռք ձգվեցին դռան մոտ դրած մահակին, մահակն անասնի թափով իջավ կնոջ թիկունքին:

Սուրմեքը ղրնգացին, ցնցվեցին կնոջ երկար ծամերը: Եռոտանու վրա դրած թեյամանը մի քիչ թեքվեց: Մահակի ջարդված ծայրը թռավ ծալքի վրա: Կինը չժըպտաց, ցավից ծամովեց, ձեռքը թիկունքին տարավ, դուրս եկավ վրանի դռանը զսպված հեկեկալու, ղղեստի փեշերով արցունքները սրբելու: 20

Տղան, դատարկ տուփերը դրկին, դուրս եկավ, պահվեց մոր փեշի տակ: Արջը մի քիչ էլ թոնթորաց, թքոտեց, դարու հացը կերավ, փափախը գլխի տակ դրեց ու քնեց խորի վրա:

Հետո լուռօրէն իջավ Կաքավաբերդի գլխին: Օջախներում հանգավ կրակը, գիշերը խավար բերեց: Շները կուշ եկան վրանների առաջ, ոչխարը պառկեց կանաչի վրա: Գիշերը ցողի բյուրեղ կաթիլներ շարեց ոչխարի բրդի վրա: 30

Խորի վրա պառկեց և կինը, փայտի հարվածի կապույտ հետքերը թիկունքից մինչև ուս, որպէս լայն ժապավեն:

Կաքավաբերդի գլխից սամսը հսկա խխունջի պէս

սողաց դեպի վրանները, խոնավութիւնն կաթեց քարերի վրա, մամուռների ծայրերին էլ ամպը ջրի կաթիլներ շարեց: Յող կաթեց ալպիական մանուշակի ծաղկաթերթերի վրա:

Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առէջքների մեջ, և նրան աջնպես էր թվում, թե աշխարհը հոտավետ բուրաստան է, ալպիական մանուշակ...

ՆԱՄԱԿ ՌՈՒՍԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Իրիկնապահին՝ Արթին սլապիս նստելու տեղը կամարակապ դարսլասի նիշն էր, որի ներքևի մասը գետնից մի մետրաչափ բարձր՝ կոկիկ տաշած էր, քարե ասթոռի սկս սարքած:

Կնստեր իր տեղը, երկու ձեռքով հոնի կարմիր մահակի կոթից բռնած, գլուխը մի կողմի վրա կթեքեր և, եթե դրուցընկեր չունենար, ինքն իրեն կխոսեր ու քթի տակ կժպտար: Նրա կապույտ աչքերը ժպտալիս փոքրանում էին, և աչքի տակ մանրիկ, բարակ կնճիռները ծալվածալ շարվում էին կողք-կողքի, ակոսների պես:

Դարսլասի մոտ իրիկնապահին նստելը պապիս հին սովորությունն էր: Կովերը արոտից էին տուն գալիս, ներսը՝ վարից, հոգնած ու դանդաղ քայլերով՝ պառավ ատամների տակ ծամելով ճամփի եզրից փրցրած մի փունջ խոտ: Ու նստած տեղից մեկ էլ տեսար մեկն ու մեկին մի բան սլատվիրեց.

— Էդուց Ալա եզը վարի շտանեք,— կամ թե՛

— Մի տեսեք էն քուռակն ինչի՞ յա կաղում:

Հետո սրիտի վեր կենար, ցրված խոտը հոնի փայտով հավաքեր, մոտեցնելու Ալա եզին կամ կաղ քուռակի ոտքը շոյեր:

Մութն ընկնելուց ժամի զանգերը ծնագում էին: Առաջին ծնագոցին փափախը պիտի հաներ, խաչակներ, թեկուզ այդ պահին Ալա եզան կողքին էլ կանգնած լի-

ներ: Եվ խաչակնքելիս հոնի փայտը ձեռքից բաց չէր թողնում:

Մենք բոլորս էլ գիտեինք, որ խաչակնքելուց հետո պապս ձայն է տալու.

— Նազու աղջիկ, դռները բաց արա...

Նազու աղջիկը տատա էր, ծերությունից մի քիչ կռացած, ականջի մեկն էլ խուլ: Եվ Նազու աղջիկը դռնակը պիտի բաց աներ. դռնակը պիտի ճռուար, ծվվատար, ինչպես սալի անիվը սառույցի վրա:

- 10 Դռան շեմքին նստելը մի սուրիշ նպատակ էլ ուներ: Կյուղի մեծ փողոցը մեր տան առաջովն էր անցնում: Ուրիշ գյուղից եկողը առաջին անգամ մեր տան կողքով պիտի գնար: Անց ու դարձ անողները, հանգից տուն դարձողները՝ որը մի խուրձ խոտ շալակին, որը՝ լուծի կապերն ուսին ու բեղարած եզներն առաջն արած, որը՝ էջի վրա, ոտները գետնին քսելով, — մի խոսքով, իրիկնապահին ով անցներ փողոցով, պապիս «բարի իրիկուն» պիտի տար: Պապս էլ նրանց պիտի հարցներ, թե վարը պրծա՞ն կամ թե սարի այս ինչ խոտն ինչպես է: Ու մենք
- 20 զարմանում էինք, թե որտեղից պիտի նա՝ ով ուր է գնացել և ինչի: Մի անծանոթ մարդ եթե անցներ փողոցով, պապս հանկարծ մեղնից մեկն ու մեկին կասեր.

— Հենց էր դարիբ մարդ լիներ... Մի վաղի, կանչի, թող մեր տունը գա...

Վաղում էինք և մինչև շիմանայինք, թե ո՞ւմ հյուրն է, նրան բաց չէինք թողնում:

— Պապի, էն դարիբը Իսաջանենց ղոնաղն էր, նըրանց տուն գնաց:

- 30 Եվ պապս պիտի միտք աներ, թե նորեկը Իսաջանենց որի՞ հյուրն է, ե՞րբ է եղել նրանց տանը, ի՞նչ ծանոթություն կա նրանց մեջ: Եթե կասկածեր, կնոջը պիտի հարցներ.

— Նազու աղջիկ, հերո՞ւ էր. թե մեկ էլ տարին, էն որ Իսաջանենց Աղամի տղան սարուշենցի բրուտին բերեց: Էն դարիբը նմանեցնում էր սարուշենցի բրուտին:

Տառս, եթե խուլ ականջն էր դարձրել նրա կողմը, պիտի դուրսը թեքեր, մի անգամ «հը» ասեր ու նոր միայն իր կարծիքը հայտնեւ սարուշենցի ղարիբի մասին:

Տավարը տեղաց անելուց հետո, եթե ամառվա գիշեր էր, պապս տնքտնքալով պիտի բարձրանար թախտը, արխալուղի կոճակներն արձակեր ու մի սպիտակ շոր զլխին կապեր, արտում շոգ ցերեկին հունձ անողի պես: Հողե գավաթի մեջ սառած սպասից մի քանի գդալ ուտելուց հետո պիտի թիկներ բարձի վրա ու քներ:

Առավոտ ծեղին ամենից կանուխ նա էր վեր կենում: 10
Քաղցր քնի մեջ, մանավանդ երբ լուսաբացի դովն էլ մի քիչ պաղեցնում էր օդը և քունն ավելի անուշ դարձնում, պապիս ձայնն էինք լսում.

— Դե՛ վե՛ր եք, հրեն է՛, արևը դուրս եկավ հա...

Մենք ավելի ներս էինք շուլալվում, կոլովում վերմակի մեջ ու սկսում սուտ խումփացնել: Ու մեկ էլ մի ձեռք վերմակի տակ խողտացնում էր մեր ոտքերը, նըրբանի կաշին, ծլոնդ էինք անում, նստում անկողնում ու ձմռում քնատ աչքերը:

— Դե հա, վե՛ր եք... սղամարդն էլ էղքան քնի... 20
հրեա ձմեռը էնքան արջաքուն տա՛ք...—ասում էր ու հոնի փայտի ծայրով դիպչում մեր մարմնի բաց մասերին, փշտացնում, ինքն էլ մեղ հետ ծիծաղում:

— Վե՛ր եք, ես ձեր ժամանակ կարգին տղամարդ էի... Հրեա ձեր պսակվելու վախտը մոտենում ա հա, վե՛ր եք...

Մենք այն ժամանակ 8—10 տարեկան երեխաներ էինք: Ու պիտի վեր կենայինք, քնաթաթախ աչքերով չջոկեինք, թե ով ում տրեխն է հագնում, պիտի կռվեինք իրար հետ, թե ով է եղները տանելու, ո՞վ է վարի գնալու: 30
Բայց, իհարկե, ավելորդ էր մեր խոսքն ու զրույցը, որովհետև պապս արդեն որոշել էր աշխատանքը, իսկ նաղու աղջիկը մեր պաշարը կապել էր, շարել բակում տնկած ցից փայտերի վրա:

Եւ լամենն արեւածագի սկսում էր գյուղի առօրյան՝
շափած, հաշված:

Ձմեռն էր լավ: Աշխատանք քիչ կար, տավարը գո-
մունն էր, խոտն ու դարմանը մարագում: Պապս էլ դար-
պասի քարին չէր նստում, ոչ էլ պառկում էր բակում՝
թախտի վրա: Նրա փոխարեն, արեւ օրերին, հավերը, սա-
ռած գետինը կոխ տալով, մոտենում էին, վիզները երկա-
րում, թռչում ու շարվում թախտի վրա, գլուխները ծած-
կում թևի տակ:

10 Պապս քուրսու մոտից չէր հեռանում: Շատ քիչ ան-
գամ կմտներ գոմը, իսկ գյուղի հրապարակը գնալու սո-
վորովթյունը չուներ: Կնստեր, մի շալ էլ ուսին կգցեր և
կմտմտար, եթե մենակ լիներ, կժպտար քթի տակ՝ բարի
և անշար մարդու ժպիտով:

Ձմեռ օրերին հյուրն անպակաս էր: Ով էլ լիներ, ինչ
գործով էլ լիներ, մի օրվա փոխարեն, երկու-երեք օր էր
պահում: Ու եթե հեռու գյուղերից մեկն ու մեկը, իր վա-
ղեմի ծանոթը կամ թուրք «քիրվան» նրան այցի դար,
մեր տունը դառնում էր հարսանքատուն: Նստում էին
20 մինչև աքլորականչ, հին անցած օրերից պատմում, իրար
հարցնում, մեռած մարդկանց վերհիշում, վաղուց անցած
դեպքեր ու անթիվ անհամար պատմովթյուն:

Մենք էլ նստում էինք այնքան, մինչև քունը հաղթեր,
գլուխներս կախ էինք անում քուրսու թախտին, մինչև
տատը բոթեր մեզ, զարթնեցներ ու վեր կենայինք, որ-
պեսզի, վերմակի տակ սլառկած, մի քիչ էլ լսեինք նրանց
ղրուցը:

Սնոտիապաշտ ու նահապետական վարք ու բարքով
մարդ էր: Այնքա՞ն անգամ էր պատմել իր զխով անցածը
30 մեզ ու հյուրերին: Եւ հենց խոսքի կծիկը ետ տար թե
չէ, մենք պիտի իմանայինք, թե որն է պատմում՝ այն,
ինչ եղավ գյուղի ներքևի ավերակ մատուռում, երբ ջահել
ժամանակ ընկերների հետ գրազ էր բռնել, գիշերով գնա-
ցել, որ փափախը դնի մատուռի ներսում, ու մի աղվես

դուռ էր թռել, վախից գլուղի ճանապարհը կորցրել ու մինչև լույս բոստաններում պառույտ էր տվել. կամ այն, թե ինչպես սարում գայլերը հարձակվել են ձիու երամակի վրա, ինքը պահվել էր ձիերի արանքում, մի կերպ աղատվել: Եվ պապս պատմությունն անելուց միշտ՝ կամ ջահել օրերին երանի պիտի տար, կամ էլ առանձին շեշտ տալով խոսքին, հայտներ, թե՝

— Աշխարհս միշտ կմնա, ասա մարդը սևերես լինի...

Աշխարհից, շար ու բարուց անտեղյակ միամիտ երեխաներ էինք: Ու մեզ համար ամենից հզորն ու սարսափելին գլուղի գլխին էր: Տանուտերը, որ հարևան գլուղում էր նստում, մեր գլուղի գործերը գլխի իբիշի ձեռքով էր տեսնում: Մեկ էլ կտնկվեր կտուրին կամ կկռանար երդիկի վրա ու կկանչեր.

— Քյոխվից հրաման կա... տերության խարջը երեք օրում ուղում են: Չտվողին՝ Սիբիր...

Եթե հրամանը հասարակ էլ լիներ, իբիշը սպառնալիքով պիտի վերջացներ խոսքը: Ոչ մի խնդիր, ոչ մի աղերս չէր կարող կակղեցնել նրա սիրտը:

— Ուղում ես թագավորի հողից ինձ քոչացնե՞ս... Չէ, չէ, բեր: Ես ի՞նչ պատասխան պիտի տամ քյոխվին: Ուղում ես խալխի մեջ ինձ խայտառակ անի՞: Չէ, չէ, բեր, չբերողին՝ Սիբիր...

Գլխի իբիշը մեզ սարսափելի ու հզոր էր թվում, որովհետև պապս, որ մեր աչքում անվախ մարդ էր, գայլի հետ կոխ կացած, — պապս էլ էր խեղճանում, երբ գլխը կանչում էր երդիկից կամ թե մոտենում էր դարպասի քարին նստած պասիս, շատ շուր ու կոշտ կերպով հայտնում տանուտերի հրամանը:

— Աղ ու հացը քոռացնի աչքերդ, իբիշ...

Պապս էր ասում, երբ գլխը հեռանում էր այնքան, որ էլ նրա խոսքը չէր լսի:

Եվ ամեն անգամ, երբ գար ու գնար իբիշը, պապս

տնքալ էր սկսում, դեմքի ժպիտը կորչում էր, մոռանում էր մեզ էլ, տունն էլ, եղն ու կոմն էլ: Ամեն մի այցից հետո նա խոր թառանչով պիտի ասեր.

— Ախ, Եգոր, մի էստեղից դուրս գալիր... Յարաբ, ա՞նք ա լինելու քեզ տեսնեմ:

Այդ որ ասեր, մենք էլ էինք տխրում, թեկուզ մեզանից ոչ ոք չէր տեսել մեր քեռի Եգորին, որին տարիներ առաջ բռնել ու արքորել էին: Մինչև վերջն էլ հայտնի չեղավ, թե ինչու են նրան բռնել: Գիտեին միայն, որ զինվոր եղած ժամանակ ընդդիմացել է, իբրև թե հրացան քաշել: Մեզ համար մութ էր այդ պատմությունը, չէինք տեսել ոչ նրան, ոչ էլ գիտեինք այն երկիրը, որտեղ, ինչպես սրապս էր ասում, «ամառ, ձմեռ՝ ձյուն է»: Իր որդու մասին սրապս չէր ուղում խոսել մեզ հետ, և եթե ձմռան դիշերներին, քուրսու մոտ նստած, հյուրերից մեկն ու մեկը պատահամա՞մք հիշեցնե՞ր նրան այդ մասին, անզգույշ հարց տար, սրապս «էհ» պիտի աներ, ուտերը թոթվեր և մի քիչ լուռ մնալուց հետո այլ դուռլց աներ:

Այդ դեպքը մի սովեր էր մեր լույս օրերի վրա: Մեծերը տխրում էին, տատա սանդուղում պահած որդու գուլպաներին նայելիս, աչքերից ծլլացնում էր, գլուխն երերում: Եվ եթե հարցնեինք նրան, թե հեռու՞ է նրա տեղը, պատասխանի փոխարեն պիտի կռանար, համբուրեր մեզ, մի-մի բան էլ ձեռքներիս դնե՞ր, մեզ ուրիշ խոսք ասեր:

Սակայն ամիսներով մոռացվում էր այդ պատմությունը: Վար ու ցանքի հատից էինք ընկնում, լուսաբացից մինչև իրիկուն աշխատում էինք, և մեզ թվում էր, թե մեր տանը ոչինչ չի պատահել, ոչ ոք չի պակասել, ոչ մի հոգս չի ծանրացել մեր տան գլխին:

Բայց հերիք էր մի աննշան դեպք, որ պղտորեր պապիս սիրտը ու մեզ էլ դարձնե՞ր մոլոր: Գալիս էին հյուր, ու հանկարծ գալիս էր և մեկը, որի հետ քեռիս ընկերություն էր արել,— միասին ոչխար են պահել կամ գնացել

են անտառից դերան բերելու: Եւ քեռուս հին ընկերը այդ
գիշեր մեր տունը պիտի դարձներ սգի տուն, պապս ըն-
կըճված ձայնով պիտի խոսեր նրա հետ, ալիւի շատ հա-
ռաչեր, իսկ տատս նրան պիտի հյուրասիրեր առանձին
գորովով և ամանը կերակրով լցնելիս, պիտի արցունքը
կաթեցներ տաք ապուրի մեջ:

Սարսափելին անհայտությունն էր և այն հակասա-
կան լուրերը, որ մերթ ընդ մերթ լսվում էին հարևան
գյուղերում և որպէս փսփսուկ հասնում պապիս կամ տա-
տիս: Մերթ լսում էինք, որ նրան տեսնող է եղել, այս 10
ինչ քաղաքումն է ապրում ուրիշի անունով, պապս ձի էր
նստում, գնում լուրը ստուգելու և հուսահատ վերադառ-
նում: Մերթ պատմում էին, թե սահմանն անցել է, զնա-
ցել Իրանի հողը, իբր թե նամակ է ուղարկում, բայց նա-
մակը բռնում են, տեղ չեն հասցնում:

Սոսկալին այդ անհայտությունն էր, որովհետեւ
եթե ստույգ իմացվեր, որ նա էլ չկա, լաց կլինեին, ու
մորմոքը կհալվեր տաբինների հետ: Անթեղված կրակ էր
նրանց վիշտը, որ մերթ բոցավառվում էր, որպէս պայծառ
հույս, մերթ դառնում մարմրին տվող տիար կայծ: 20

Պատահում էր, որ ձմռան գիշերին մեզնից մեկն ու
մեկը հանկարծ դարթնում ու զլուխը հանում էր վերմակի
տակից: Այդ գիշերներին շատ անգամ էինք տեսնում տա-
տիս ու պապիս քուրսու մոտ նստած՝ ննջելիս: Տատս
հանկարծ սթափվում էր, աչքերը տրորում, մոտեցնում
բրնձով լի ամանը, մի բուռ բրինձ թափում քուրսու կար-
պետին, մատով մեկ—մեկ բրինձն ընտրում: Խոսում էին
իրար հետ, համարյա ամեն գիշեր նույն ձևով, նույն
հանգով:

— Բա ի՞նչ ասաց:

30

— Կտեսնեմ,— ասում է,— շատ ա դժվար...

— Հը՞:

— Դժվար ա, դժվար...

— Տվածնիս աչքերն առնի, բա հիմա՞ ինչ ա ուղում...

— Ճարներս ի՞նչ, պիտի տանք... Տեսնենք մի խաբար կբերի՞...

Ու մենք հասկանում էինք, թե կա մի մարդ, որ եթե մտքում դնի, ստույգ լուր կբերի Եգոր քեռուց։ Ո՞վ էր այդ մարդը, մենք չգիտեինք։ Հայտնի էր, որ երբեմն գզիր Իբիշը մեր տնից յուզ ու պանիր էր տանում նրա համար։ Մի անգամ էլ երկու ոչխար տարավ ու հենց գոմի շեմքին երդվեց, որ անպատճառ կասի նրան։ Գզիրը միջնորդ էր, ոչխարը քշեց հարևան գյուղը, որտեղ ապրում էր տանուտերը, և որի տանը շատ հաճախ լինում էր պրիստավը։

Աշնան մի օր պապս, որ առավոտ կանուխ ձի էր նստել ու գնացել հարևան գյուղը, ուրախ-ուրախ ձիուց իջավ, սանձը շտապով հանեց ձիու գլխից, ու մինչև ձին ներս կմտներ գոմի դռնով, շտապեց մեղ հայտնելու, որ տանուտերից հաստատ տեղեկացել է, որ քեռիս ողջ է և գտնվում է այսինչ քաղաքում։

— Անունն ի՞նչ էր էն անտերի... Տես է, հուշ եմ ասել։ Լեզվիս պտկին էր, ամբողջ ճանապարհին ասում էի, որ մտահոն չանեմ։

Հարկավոր էր խնդիր ուղարկել ամենաբարձր տեղը՝ հենց իրեն՝ ռուսաց թագավորին, ինչպես ասել էր տանուտերը։

Մեղ հեքիաթի պես էր թվում պապիս պատմածը։ Եվ մինչդեռ տատս ուրախությունից շփոթվել ու անվերջ աղ էր լցնում ապուրի մեջ և խառնում, մենք զարմանքով էինք նայում մեր կարճիկ, մաղը սպիտակված պապին, որի կապույտ աչքերը պայծառացել, վառվում էին հույսից, հրճվանքից։

Ինչպե՞ս է գնալու նամակը։

— Պապի, թագավորը նամակդ որ ստանա, ի՞նչ պիտի անի։

— Կկարդա, հրաման կտա պրիստավին, որ Խուր-

շուգրով Եգորին որտեղ որ է սաղ-սալամաթ հասցրեք
իրեն հորը:

— Բա ո՞նց ա գնալու նամակը:

— Էհ, դուք հլա աշխարքի որտեղն եք: Փոշտ կա,
յասաուկ կա, պրիստավ կա: Տանելու են, թագավորի ձեռ-
քին դնեն: Քյոխվան ասում էր, որ պտի լավ թղթի վրա
գրել տաս, դալամն էլ ոսկի պիտի լինի, թե չէ ընդու-
նիլ չեն:

Ու մանկան վառ երևակայությամբ պարզ տեսնում
էինք ոսկե գրիչը, որ պապիս խնդիրքն է գրում սպիտակ
թղթի վրա, և խոսքերը պսպղին են տալիս, նամակը թըռ- 10
շուեն իր թևով, փարերի վրայով հասցնում է ոսկի մի
տուն, նամակը դնում է թագավորի ձեռքին:

Այդ իրիկուն տատս պանրի յողոտ կտորները ջոկեց,
լցրեց մի մորթու մեջ, բերանը պինդ կապեց: Եվ երբ
պապս պատվիրեց պոչը ծաղիկ երինջին առավոտ կանուխ
լավ խոտ տալ, մենք հասկացանք, որ նա յուղ ու պանրի
հետ քաղաք է տանելու և պոչը ծաղիկ երինջին, որ մեր
բոլորի սիրելին էր, մեր աչքի լույսը:

Սակայն ոչ ոք չառարկեց: Առավոտ կանուխ բոլորս 20
ոտքի էինք, և մեղանից ամեն մեկն աշխատում էր մի քիչ
էլ շոյել երինջի մեջքը, խոտի մեջ հղած չոր ծաղիկ-
ները ջոկել և տալ նրան: Պապս ձիու թամբին կապեց
յուղն ու պանիրը և երինջին առաջ արավ: Դարպասից
դուրս գալուց, երինջը հոտ նայեց դոմի կիսաբաց դռնին ու
բառանչեց: Գոմից նրան ձայն տվեց պառավ Սոնա կովը:

Երբ ձին ու երինջը ծածկվեցին բոստանի պատերի
հետև, ու միայն սրապիս փափախն էր երևում, որ ասես ան
կատվի պես վազում էր պատի վրայով, մի քիչ էլ կանգ-
նեցինք ու մեկ-մեկ ներս մտանք: Տատս սանդուղի ա-
ռաջ կանգնել, հանում էր գուլպաները, կրծքին սեղմում,
օրորվում, ասես գուլպաներ չէին, այլ որդու գլուխը:

Երկու օր հետո պապս վերադարձավ: Միրզա-Դավի-

Թին էր գրել տվել խնդիրքը ու տանուտերի օգնությամբ հանձնել փոստին: Պոչը ծաղիկ երինջն էլ էր զնացել, յուզն ու պանիրն էլ: Փոխարենն պապս բերել էր թղթի փոքրիկ մի կտոր, որ տվել էին նրան նամակ ընդունելուց հետո:

— Նազու աղջիկ, լավ տեղ դիր, աչքի լույսի պես պահիր: Պատասխանն էգ թղթովն ա գալու... Թե որ կորա՛վ...

10 Եվ փոքրիկ թուղթը, որ մի քանի կտորի մեջ փաթաթելուց հետո տատս դրեց սանդուղի մի առկյունում, մեղ համար դարձավ և ամենից թանկը, և երկյուղալին:

Ի՞նչ կար այդ փոքրիկ թղթի մեջ, ո՞ւր է մեր պոչը ծաղիկ երինջը, մորթեցի՞ն, թե բառանշում է ուրիշի դոմոմ: Միտք էինք անում այնքան, որ հոգնում էինք, քնում ու երազի մեջ տեսնում, որ երինջը խոտի տեղ թուղթ է ուտում ախուռում...

Մի ձմեռ անցավ, նամակի պատասխանը չեկավ: Ամբողջ գյուղը դիտեր այդ մասին, և պապս մի տեսակ պարծանքով էր ասում, որ ինքը ռուսաց թագավորին նա-
20 մակ է գրել: Մեր տուն հյուր եկողներին նա պատմում էր՝ թե ինչպես է Միրզա-Դավիթը գրել:

— Է, մենք էլ ասենք ասյրո՞ւմ ենք: Էնպես ղալամ ունի անիրավը... Ինձ որ տեսավ, երեսիս նայեց, թե Արություն ապեր, ուղում ես ասեմ, ինչի՞ ես եկել ինձ մոտ: Ասաց թե դու ուղում ես, որ թագավորին նամակ գրեմ Եդորի մասին: Մնացի շորացած: Վերջը գրեքը բաց ա-
րեց, կարդաց, կարդաց, մինը դրեց, մյուսը հանեց, օրենքը գտավ: Ոսկի ղալամը դրեց թղթի վրա... Մի զարմացք էր որ... Է՞դպես էլ գիր, Է՞դպես էլ զորություն...

30 Լսողն էլ իր հիացմունքն էր հայտնում Միրզա-Դավիթից և պատմում, թե ինչ հրաշք գործեր է կատարել նա:

— Նրա ղալամը քարին էլ դնես, քարը կճաքի...

Զմեռն անցավ: Ամենից անհամբերը մենք էինք:

— Պապի, բա պատասխանը ինչու չի գալիս...

— Այ սրգիք, հենց իմանում եք, թե թագավորը ունի շունի էդ հոգան ունի: Կռիվ կա, ժողովուրդին կերակրել կա: Օրը ես հազար տսեմ, դու երկու հազար իմացի, էդքան նամակ ու խնդիրք ա ստանում: Հալբաթ մի օր էլ մերը ձեռքը կհասնի... Բա էս թուղթը ինչի՞ համար են տվել... էդպես էլ վրան դրած ա.— Արություն Խուրշուդովից նամակ ուսաց թագավորի վրա:

Գարունը եկավ: Մի օր էլ գզիր Իբիշը ձայն տվավ, 10
որ հարևան գյուղում ժողով կա:

— Թագա պրիստավ են դրել, այ ժողովուրդ, թագա քյոխվա են ընտրելու, տունը մի մարդ: Զեկողին՝ Սիբիր:

Տանուտերի ընտրության պապս չգնաց: Ալա եղը այդ օրը անքում էր, քթածակերից փալինքախառն արյուն էր գալիս: Պապս հաճախ դոմն էր գնում, նայում եզան, պատվիրում, որ տաք մոխիր բերեն կամ էլ ժամերով շոյում էր մեջքը, փաղաքշական խոսքեր ասում:

Մի քանի օր անց, երբ հիվանդ եղը ոտքի էր կանգնել, ու ոտքերը զգուշությամբ փոխելով, հոտոտում էր 20
գետինն ու բակի բարերը լիզում, պապս իր սովորական տեղում նստած, հոնի մահակին հենած, աչքը ճանապահին էր, հանդից տուն դարձողներին: Ու մեկ էլ երևաց գզիր Իբիշը, մոտեցավ ու ասաց.

— Թագա պրիստավը քեզ էզուց առավոտ կանչել ա: Վախտով էնանդ լինես: Թե չէ... ասում են չար մարդ ա...

— Խեղ լինի, Իբիշ...

— Հաստատ տեղեկություն չունեմ. ինձ միայն հրամայված ա էդպես... 30

— Ո՞վ ասեց քեզ:

— Թագա քյոխվեն, Մուքեղանց Առստամը...

Պապս էլ ոչինչ չհարցրեց: Իբիշը հեռացավ, լավ չէր, որ Առստամն է ասել: Հին հաշիվ ունեի նա պապիս հետ:

— Ի՞նչ էր ասում էն բայդուշը,— հարցրեց տատս:

— Սուստամը կանչել ա, թաղա քոխովան:

— Հը՞.— պապս նորից կրկնեց:

— Պատասխան եկած չլինի՞,— ասաց տատս:

— Կարող ա, վախտն ա, եկած էլ չլինի, հրես որտեղ որ ա կհասնի: Համա ասեց պրիստավն է կանչում... հը՞— դարձավ նա մեղ: Մենք հաստատեցինք, որ Իբիշն այդպես էր ասել, և որպեսզի ավելի ստույգ իմանանք, պապս մեղ ուղարկեց Իբիշի մոտ մի անգամ էլ հարցնելու: Իբիշը նախ թոնթորաց, լե չենք լողնում, որ հանդիստ հաց ուտի, ապա՝ բեղերը սղալելով՝ մեղ հայտնեց, որ պապիս կանչողը պրիստավն է, բայց ինքը հրամանը ստացել է Մուքելանց Առստամից:

— Հենց քու ասածն ա լինելու, նազու աղջիկ,— ասաց պապս, մեղ լսելուց հետո:— Երևի պատասխանը եկել ա, կամ ո՞վ գիտի թագավորի կողմից մի հարցմունք ունի:

Քնելուց առաջ պապս պատվիրեց ինձ առավոտյան ավելի կանուխ վեր կենալ: Ես նրան պիտի ուղեկցեի, ձին պիտի պահեի, մինչև պապս ներկայանար պրիստավին: Ուրախությունս անչափ էր: Ես պիտի տեսնեի հարևան գյուղը, պապիս թարթին նստած ես պիտի բարձրանայի սարի զագաթը, որ մեր բակից անչափ հեռու էր երևում: Վերջապես ես պիտի տեսնեի պրիստավին: Այս մտքին անցնելիս, ուրախությունը տեղի էր տալիս կասկածի, երկյուղի:

Լուսաբացին տատիս մի անգամ ձայն տալուց իսկույն վեր թռա և արագ-արագ հագնվեցի: Պապս բա-կում ձիու սանձն էր հագցնում: Քիչ հետո երկուսով էլ նստեցինք ձին ու ճանապարհ ընկանք:

Գյուղից երբ մի քիչ հեռացանք, ինձ համար ամեն ինչ նոր էր և անծանոթ: Հարցերիս վերջ չկար: Ու դեռ մեկի պատասխանը չստացած, մյուսն էի տալիս, իսկ

սլապս դողդոջ ձայնով սլատասխանում էր, երբեմն կան-
չում ձիուն, սանձը ձգում, հենց որ ձիու ոտքը քարին էր
դիպչում:

— Հրեն է՛, էն սպիտակ տունը, կտուրն էլ կարմիր,—
ցույց տվավ սլապս սարի գագաթից դեպի հովիտը,—
սրիստավը էնտեղ ա նստում:

— Պապի, որ թագավորը գրած լինի թե իրավունք
եմ տալիս, քեռիս քանի՞ օրում կգա:

— Մի աչքը ճպելում: Թագավորի համար ի՞նչ: Ու-
զենա մի օրում հաղար ոչխար մորթել տա, կանի:

10

— Հաղար ոչխար...

Քիչ հետո մենք սպիտակ շենքի մոտ էինք: Ինչքան
նորոթյուն կար ինձ համար: Փողոցները ավելի լայն էին,
տներն ավելի սիրուն: Փողոցում շատ ժողովուրդ կար:
Խանութների առաջ մարդիկ խոնավել էին իրար՝ յուզ էին
ծախում, կով, բուրդ, մեկն իր ապրանքն էր գովում, մյու-
սը բարձրաձայն սակարկում էր գնորդի հետ: Մի քանի
հոգի բարեկեցին սլապիս: Այդ ինձ ուրախություն պատ-
ճառեց:

— Տես ինչ սլապի ունեմ, որ էս հեռու տեղումն էլ են 20
նրան ճանաչում:

Սպիտակ տան առաջ իջանք, ձին քաշեցինք բակի
ստվերը: Սանդուղքի վրա նստոտել էին գյուղացիք՝ հայ,
թուրք, ոմանք զրուցում էին իրար հետ, ոմանք պատի
ստվերում պառկել էին, գլխատակին՝ աղլուխի մեջ փա-
թաթած պաշարը: Պապս մոտեցավ, խառնվեց նրանց:
Մի ընդհանուր հաշար էր աչքից կորցրեցի, սիրտս ահ
լն-
կավ, և երբ տեսա նրա սև փափախը, կանչեցի՝

— Պա՛պի:

Ժպիտն երեսին մոտեցավ, պատվիրեց, որ ձիուն լավ 30
նայեմ, չթողնեմ, որ մյուս ձիերին մոտենա:

— Քեզ քացի կտան, աչքդ վրան պահիր: Թե որ
պատասխան եկած լինի, քեզ համար խուրմա եմ առնե-
լու:

Նրա խոսքը կիսատ մնաց. մեկը սանդուղքի գլխից կանչեց.

— Խուրչուդով Արուժյուն:

Տեսա, թե ինչպես պապս արագ քայլերով հասավ սանդուղքին. աստիճանների վրա նստած գլուղացիք տեղ տվին, որ անցնի, հետո պապիս սև փափախը ծածկվեց դռների ետև:

20 Ձիու սանձից պինդ բռնած, աչքս չէի հեռացնում փակ դռներից: Երբեմն դռները բացվում էին, ներս ու դուրս էին անում փայլուն կոճակավոր մարդիկ, աստիճաններից նստոտած մարդկանցից ոմանք ոտքի էին կանգնում, խոնարհ գլուխ տալիս: Իմ աչքին բոլորն էլ պրիստավ էին, ու ես չէի կարողանում ջոկել, որն է ամենից մեծավորը:

— Պրիստավն էն ա՞,— հարցրի ես կողքիս նստած մի ալևորից, որի գլխին փաթաթած կեղտոտ շորի վրա ու աշտոսկրին արյան շորացած կաթիլներ կային:

— Էն ուրյադնիկ Վասոն ա. պրիստավը օթաղումն ա,— ասաց նա: Ես էլ չհարցրի, թե ուրյադնիկը պրիստավի ի՞նչն է: Սակայն հետաքրքրությունս ավելի սաստկացավ: Եթե ուրյադնիկին այդքան շատ ոսկի կոճակ ուներ, ապա ինչեր կլինի պրիստավի հագին: Իսկ թագավորը...

Ինձ թվաց, թե սպիտակ տան ներսում մեկը դուռուռում է, ոտքը գետնով տալիս: Սանդուղքի քարին նստոտած մարդկանցից ոմանք իջան, կանգնեցին բակում:

Հանկարծ դռները բացվեցին, երևացին մի քանի ձեռքեր, իրար խառնված մարմիններ, անթիվ փայլուն կոճակներ և այդ ամենի մեջ պապիս սպիտակ գլուխը:

30 Ձեռքերն իջնում էին նրա գլխի վրա:

Ու մինչև ես բարձր ծկլտացի, ձիու սանձից բռնած վագեցի սանդուղքի կողմը, պապս արդեն թափ էր տալիս փեշերի փողին: Մեկը վերևից ոտքով շարտեց նրա սև փափախը, ու դռները նորից փակեցին:

Մի քանի հոգի սիրտ արին, մոտեցան: Սակայն ոչ ոք ծպտուն չհանեց: Իսկ երբ բակում երևաց ուրյադնիկը, նրանք էլ հեռացան: Պապս գլխարկը թափահարեց ու դարձավ ինձ՝

— Ձին պահի, բալաս... Պատասխանը դեռ չկա...

Բերանից արյուն էր դալիս: Ես տեսա նրա ջարդված ատամը: Եվ արյունը, թքի հետ խառնված, շրթունքների արանքից կաթում էր արխալուղի վրա:

Ձին մոտ քաշեցի: Մեր գյուղացի մեկը օգնեց ինձ էլ, պապիս էլ ձին նստելու:

10

Անխոս ճանապարհ ընկանք...

Պապս գլուխը կախել, ձախ ձեռքով բռնել էր ծնոտը: Ես պինդ գրկել էի նրան, գլուխս հռնել մեջքին, լսում էի նրա ընդհատ շնչառությունը. պապս լալիս էր:

Գյուղից դուրս գալուց հանկարծ արցունքներս, ամբարտակը պատռած ջրի սկես, դուրս թափվեցին: Ես ավելի պինդ փաթաթվեցի նրա մեջքին:

Երեկոյան, երբ պապս, ատամների ցավից տնքալով, հազիվ լսելի պատմում էր, թե ինչ եղավ ներսում, երբ ներկայացավ պրիստավին, երբ Մուքելանց Առստամը նրա ականջին մի բան փսփսաց, պիստավը փրփրեց, հայհոյեց և ոտքերը գետնին տալով, բռունցքները օդում ճռճելով, ասաց՝

20

— Ես քեզ ցույց կտամ, թե ինչ է նշանակում թագավորին գանգատ ուղարկել պրիստավից...

Իզուր էր պապս փորձել թարգմանի միջոցով հայտնելու՝ թե ինքը ոռոսաց թագավորին նամակ է գրել միայն իր որդու՝ Եզոր Խուրշուդովի մասին:

— Բերանս բաց արի թե չէ, մի անգամ խփեց. աչքերս սևացան, գլուխս շուռ եկավ: Էլ միտս չի՝ թե ինչ սկես դուրս քցեցին... Առստամը ծիծաղում էր բեղի տակ...

30

Այն օրից շատ տարիներ են անցել: Պապս վաղուց է

մեռել: Գերեզմանի հողը նստել է, քարը թեք է ընկել, գրերը մամռոտել են:

Նրանք մի տարի հետո մեռավ և տատս:

Եվ մինչև վերջին րոպեն միամիտ ծերունին հավատում էր, որ մի օր պատասխանը գալու է:

Երբ հիշում էր այն օրը, դեմքն այլալվում էր, հույսն աղոտանում: Սակայն այդ տեղում էր միայն մի վայրկյան: Հետո նորից էր հույս տալիս իրեն էլ, մեղ էլ.

10 — Նազու աղջիկ, ես մեռնում եմ: Հուր հավիտյան պարտական մնաս, եթե պատասխանն ստանալիս չգաս, իմաց չտաս... — ասել էր նա մեռնելիս:

Նազու աղջիկն էլ դատարկ ձեռքով էր պառկել նրա կողքին: Ու նրա մոտ թաղել էին և թղթի այն կտորը, որը՝ որպես թանկագին ավանդ՝ պառավը պահում էր սնդուկի մեջ:

Եվ երբեք էլ չիմացվեց, թե ինչ եղավ Եգոր Խուրշուդովը... Մնաց որպես անլուծելի առեղծված:

20 Շատ տարիներ են անցել: Այդ անցյալը դարձել է հիշողություն, տարիները խունացրել են երբեմնի պայծառ դույները: Ու մեկ-մեկ աչքիս առաջ է գալիս ծերունի պապս՝ աչքերը կապույտ, բարի, միամիտ ժպիտով: Հանկարծ ավերվում է պատկերը, ժպիտը դառնում է ցավ... և ջարդված ատամներից ծորում է թրախառն արյունը...

ԲՐՈՒՏԻ ՏՂԱՆ

Քամին հալածում է մառախուղի թանձր քուլաները: Նրանք խրտնած փախչում են ձորերով սպիտակ ոչխարի պես: Մառախուղի փեշերից ցցվում են պղնձագույն ժայռերի կոնուսները: Քարափոր աներից ծխի կապույտ ժայռվենը ձգվում է դեպի վեր և մեղուղայի զգուշությամբ փաթաթվում խոնավ ժայռերին: Լեռան հտևից բարձրանում է արևը, մամուռից կաթկթում է անձրևաջուրը:

Տերրասի ձևով բարձրանում են ժայռերը, մեկը մյուսից տձև, ահեղի: Ահա մեկը՝ ոնգեղջյուրի նման մռուխր հառել է մի ուրիշի՝ որ վիթխարի գորտի է նման: Նրանց մոտ մի ժայռ՝ կարծես արձանացել է հեթանոս քուրմը: Նրանից բարձր՝ քարե արծիվը ճիգ է անում թևերը թափահարելու ու շի կարողանում:

Այս մեր գյուղի, մեր Դյունեյ թաղի թիկունքն է, մի սարսափելի լաբիրինթ, որի խոր ձորերում բարակ առուն վշշում է փրփրած հեղեղի նման, ուր ծտի ոտքի տակից գլորված ավաղն անգամ հազար արձագանք է տալիս:

Ավելի խորը Դրնդանն է, լռակյաց, հիվանդոտ և աղքատ մարդկանց բնակավայրը, ուր ամառվա երկար օրն էլ արևը հազիվ մի ժամ ջերմացնում է: Տարին բոլոր այդ ձորերում ստվեր է, խոնավություն: Մարդիկ դեռ ապրում են քարանձավներում, բարձրանում են քարե սանդուղքներով: Ուռենու մամուռտած փշակով ժայռից

Ժայռ ջուր են բերել ու քարերի վրա բազմացրել ընկուզենի: Երբ հորդ անձրև է լինում, ավազախառն հեղեղը ահագին վշտոցով իջնում է ժայռերից, աղմկում, քամուց, ընկուզենիները խշշում են, ձգում են արմատները և կռնում հեղեղի վրա:

Մեր Գյունեյ թաղը արևոտ է, գետի ափին: Կամարակապ հինգ աչքանի կամուրջը ձգվում է գետի վրայով, այգիների մեջ է մտնում լայն ճանապարհը, բարձրանում ժայռի վրա փորած սանդուղքով և մտնում քաղաք:

10 Զաղացները սահմանն են: Իսկ նրանից դեն քաղաքն է... Սահմանադիսին բարձր ժայռի վրա նավթի պահեստն է, որի ստորոտով ջուրը շառաչելով իջնում է ջրաղացների վրա:

Արևը շորացնում է ժայռերի խոնավությունը: Տաք ու փափուկ գոլորշի է բարձրանում աթարի դեղերից, բակերից ու բոստաններից: Անա զիզին փեշերը շաղաթաթախ, ոտքերը ցեխոտ, դեռ կանաչ պամիդորները քաղում է, գոգը լցնում: Շեմքի մոտ շոր խսրի վրա կատուն մեկնվել է ու տաքանում է:

20 Անա զիզին տնօրենքալով բարձրանում է քարի վրա և կանաչ պամիդորները շարում պատուհանի փայտերին, որ ավելի շուտ կարմրեն...

* * *

30 Յոթ-ութ տարեկան երկու մանուկ բարձր ժայռի գլխից նայում են Գյունեյ թաղին, դողդողացող գոլորշուն: Անա զիզու բոստանին, աթարի դեղերին... Դիմացը, ընդարձակ տափարակի վրա քաղաքն է: Արևի տակ շողշողում են թիթեղյա կտուրները, կարծես տները ասպակով են ծածկված: Ու այդ սպիտակ փայլի մեջ ավելի պարզ երևում է «ռուսաց ժամի» ոսկեզօծ դմբեթն ու խաչը: Արևի ճառագայթներն արտացոլում են այնպիսի փառահեղությամբ, կարծես դմբեթն ինքը առև է քաղաքի արծաթյա

փայլի մեջ: Իսկ ավելի հեռուն, արեւմուտքում երևում է քարձր լեռնաշղթայի թիւը:

Գետի ափին կանաչք ցորեն են լվանում: Նրանք կռանում են, ձեռքերը մինչև ուսերը քշտած հետ ու առաջ տանում ջրի մեջ: Մի քանի կտուրների վրա դեղնին են տալիս դդումները, մի քանիսն էլ փռել են լաթերը, կարմիր, կանաչ:

Մանուկները միատեսակ են հագնւած՝ երկուսն էլ տրեխավոր, շթե հասարակ շապիկ, արմուկները կարկատած: Նրանցից մեկի գոտին ծոպավոր է, կարմիր, 10 կապույտ փունջերով:

Աջ ու ձախ խոր ձորեր են... Ահա Գայլաբունի ձորը՝ հատակը մութ ու խոր. վշշոց է գալիս ներքեից՝ ջո՛ւր է վազում, թե ժայռերի ճեղքերում խուլ քամին է շաշում: Մանուկներից մեկը քար է շպրտում, կռանում են ականջ դնում... Քարը խուլ արձագանքով ընկնում է... Ու դարձյալ շեն կարողանում որոշել, ջուրն է վշշում, թե քամին: Վայրի աղավնիների երամը փռոցով դուրս է թռչում անդունդից և, քարի գլորվելուց վախեցած, ճախրում արևի տակ, ապա նորից իջնում մութը: Մի քանի լոպս արևի տակ փայլիլում են նրանց սպիտակ թևերը: Մանուկները լուռ լսում են, ու ձայն չի դալիս ներքեից: Նրանք նայում են իրար և կամաց հարցնում.

— Ու՞ր կորան...

Վեր են կենում մանուկները, հացի կապոցն առնում և բարձրանում դեպի բրուտի քարանձավները: Նեղ արահետ է, որ գոյացել է մարդկանց ոտքերի հետքից, սմբակների տրոփելուց: Որտեղ քարը փոխի է, գոյացել են խոռոչներ: Կարծր տեղերը պսպղում են կապույտ փայլով: Այդ արահետի կապերն են՝ սանդուղքաձև, որին հասնելուց ձին մռութը կռացնում է, նախ հոտոտում, զննոմ և ապա զգուշությամբ ոտը փոխում, ինչպես սառուցի վրա: Զլինի թե ոտքը սահի:

Եվ ինչ շատ են այդ արահետները, որ կոշտացած

ձեռքի երակներին նման ցանց են կապել քարափների, ժայռերի ու քերծերի վրա, ճյուղավորվում են, բաժանվում իրարից, մեկը մի ձոր է իջնում, մյուսը մի քարափ բարձրանում, մի տեղ լայնանում, մի տեղ բարակ առվիչափ նեղանում,— ու դարձյալ միանում իրար:

Կա ձմեռվա ճանապարհ, որ անցնում է արեկող տեղերով, վտակների ավազուտ հունով, կա դարնան ճանապարհ, կա այծի առասպար, որ բանուկ է միայն մի ամիս, մինչև քարափի գլխին բուսած թփերի կանաչելը. և ինչ 10 թեթևություն մեծերը ժայռի ուղղածից լանջով քայլում են, դունչը մեկնում մի ծաղկի, որ գլուխը կախել է անդունդի վրա:

Մանուկները գնում են միայն ծանոթ արահետով, որ տանում է դեպի բրուտի քարանձավները: Իսկ մնացած արահետները նրանց համար կ'երկյուղալի են, կ'անծանոթ, որոնք ով գիտե, ինչ մութ ձորեր են մտնում. այ հենց այս մեկը, որ կեռամաններով իջնում է Հումբաթի ձորը, այնտեղ, ուր ապրում է լիսեմնը, գանգուր մաղերով այն կենդանին, որ գայլի նման շորեքթաթ է դնում, 20 իսկ ծիծաղում է, ինչպես մարդը:

Ջինջ ուրախությունը պատում է ինձ, երբ գրում եմ այս տողերը ժայռերի մեջ կորած երկու մանուկների, գանգուր մաղերով լիսեմնի և բրուտների քարանձավի մասին, որ մյուս ժայռերից տարբերվում է մարդու ձեռքով փորած խռոչներով, որի կիսամուկում, ոտքը ժայռի վրա կախած բրուտը պատեցնում է փայտյա «շարխ»-ի կլոր տախտակը և հողագույն բաղուկներով լպրծուն կավից սարքում կուժ ու գավաթ:

Ես և իմ ընկեր Անդոն հաց ենք տանում նրա հոր՝ 30 բրուտ Ավագի համար: Գումալուր աղլուխի մեջ Անա ղիլին փաթաթել է լավաշ, խորոված սիմինդր, սխտորով լոբի, մի քանի վարունգ և մի քիչ պանիր:

Բրուտի քարանձավը երկու մասից է՝ առաջինն ավելի ցածր, երկրորդը՝ բեմի շափ բարձր: Առաջին մասում

«չարխն» է, ջրի կուժը և կավի ցեխը. երկրորդ մասում բերանն ի վայր շարված են դեռ շթրծած կժեր, կուլաներ, դավաթներ, դորակներ: Քարանձավը դուռ չունի: Դուրս գալուց բրուտ Ավազը մի քանի քար է դարսում իրար վրա, վերեն էլ դնում ցաքի փուշ, որպեսզի ինչպես ինքն էր ասում «քամին խաղար» և չորացներ ամանները:

Նրա արհեստանոցի կողքի ժայռի բնական ճեղքը հարմարեցված է ամաններ թրծելու համար: Այդպիսի հորեր ունեն այն հինգ-վեց բրուտները, որոնց արհեստանոցի դռները մուժ անցքերի նման երևում են շատ հեռվից: 10

Բրուտներն այդտեղ են հավաքվել, որովհետև մոտիկ կարմիր կավի հանք կա, բացի այդ, ժայռի մոտով ամառ ձմեռ անցնում է բազուկի հաստությամբ առվակ, որից առնում են և խմելու, և ցեխը կոխ տալու ջուր:

Հի՛ն, շատ հին են այդ արհեստանոցները: Քանի սերունդ է աշխատել քարանձավի խոնավ կիսամթում և սրղոց սրղի ժառանգութուն թողել կավը թրծելու արհեստը: 20

Տխրություն է պատում, երբ հիշում եմ ցնցոտիների մեջ պատած, ցեխոտ ոտքերով ու ձեռքերով այդ մարդկանց, որոնք օրն ի բուն քարերի մեջ, արևի լույսից զուրկ, կավի կուլտերը կռկում էին, քերում, սեղմում բռունցքով, քրտինքը խառնում ցեխին, որ նրանց ոսկրացած մատների տակ ձև էր ստանում:

— Ա՛, արևնիդ կծեմ, եկա՞ք, — կանչում էր բրուտ Ավազը մեզ տեսնելիս. — Այ, ձեզ մատաղ, էս կողմը նստեք, էդտեղ փոս կա... էս ա, հա՛... էս կուժն էլ սրծնեմ, վեր եմ կենալու... Եզոր, հե՛յ, Եզո՛ր... — կանչում էր նա, և քարանձավը հազար բերան արձագանք էր տալիս, նույնիսկ թրծած կժերը մեղմ զրնգում էին: Եզո՜րը նրա հարևան բրուտն էր. ու կողքից լսվում էր Եզորի խուլ պատասխանը, կարծես դետնի տակից էր գալիս: 30

— Անդո, բալա, վազի շոխիսին ասա, գա հաց ուտենք...

Ու կաղ ոտքը քաշ տալով, շոր ցեխի տախտակ դարձած դոգնոցը թխկթխկացնելով, գալիս էր Եղորը՝ մազերը գլգլված, այտին՝ ցեխի շորացած շիթ:

— Հը՞, բաջօղլի, Գյունեյ թաղը ո՞նց ա... Մեռնողն ա շատ, թե ապրողը...

10 Այդ դեղնած, սմքած մարդը, որի մազոտ կուրծքը միշտ բաց էր, կրծոսկրները դուրս ցցված, — մեզ հրեշիս էր թվում, որին բանտարկել էին քարանձավում: Թեև նա ղլուղում տուն ու քնտանիք ուներ, բայց տարվա մեծ մասը դուրսն էր, արհեստանոցում, քար ու քարափի վրա:

— Անդո, աշխարհքում խելքն է շատ, թե դուռակը...

— Դուռակը, — պատասխանում էր Անդոն:

— Ա՛յ մալագեյ... Դե բաց արա, բաց արա տեսնենք Անա ղիզին ինչ ա ղրկել... Պա՛հ, պա՛հ, խիա՛ր, կանաչ խիար...

20 Եվ առողջ ատամներով վարունդը երկու կես էր անում...

* * *

Ահա մեր գետը, մեր ղուլալ գետը, որի հունի խիճերը մեկ մեկ կարելի է համարել: Հորթերը վախվխելով, պոչը վեր պահած մտնում են ծանծաղուտները ջուր խմում և սարսռալով հետ գալիս: Սառն է ջուրը, բարձր սարից է գալիս, ուր միշտ մռայլ ամպ է նստում, ամպի տակ սառույցի հաստ շերտեր:

30 Իսկ երբ վարարում է... Կոճղեր է բերանն առնում, գաղաղած շան նման շղթան կրծոտում, մեկ այս ափին տալիս, մեկ այն, նոր հուն ճեղքում, ավերում բոստան ու մարգագետին: Շյուղի նման դողում է փայտյա հին կամուրջը, իսկ գետը ծանր քարերը երախն առած շար-

տում է կամուրջի կամարներին, ասես զայրանում է, որ կամուրջն իր հոսանքը բաժանում է ճյուղերի:

Գարնան մթնկա գիշերներին վշտոցը ահարկու սարսափ է տարածում գետափի տներում, Դրնդանի ձորերում: Զաղացները կանգնում են, վառած լապտերները ձեռքին մարդիկ գիշերը մոտենում են գետին՝ տեսնեն չի՞ բարակել:

Գյուղից ներքև, մի բարձր ժայռի մոտ, գետը արմունկ է կազմում ու կորչում ժայռերից պոկված հսկա քարերի տրանքում: Ամեն տարի հեղեղն այդ քարերի վրա կիսում է ջարդված ծառեր, կոճղեր, թփեր, թռչունների բանդված բներ: Գետը հենց հասնում է քարի այդ մասին թե չէ, կորչում է, ջրերը շառաչչունով ներքև են թափվում և կատաղած, կապույտ փրփուր կտրած դուրս գալիս նեղը:

Նեղը, կասաի խութի կարանը... Բնական այդ մեծ քարայրում, որից սև ջուր է դուրս հոսում, իբրև թե ապրում է օձերի թագավորը, գոհարապատ թագը գլխին: Անա զիզին ձեռքերը ծնկներին է խփում, թուխսամոր նման ձեռքերը տարածում մեղ վրա և լացակումած աղաչում, որ նեղում չլողանանք, ոչ էլ կարանի մոտ, այլ բաց տեղերը, ուր գետը փռվում է և հանդարտ հոսում ավազուտի վրայով:

— Հա՛, Զիզի, հա... Մոտիկ տեղ ենք գնում...

Եվ Անդոն, սև, ծաղկատար երեսով իմ ընկերը, շրթունքները հաստ ու կարմիր, — Անդոն նայում է ինձ, ձեռքով նշան անում դեպի ներքև, դեպի գետի արմունկը, փրփուր ջրվեժների մոտ:

Կուրծքը սպիտակ ջրածտերը քարից քար են թռչում, պոչը երերում, ծվծվում ու փնդակի պես իրենց նետում դեպի ջրի երեսին միանման պտույտ անող սև մժղուկների երամը: Դիտում ենք և զարմանում, թե ինչպես են նրանք մտնում փրփուրի մեջ, կորչում ջրվեժի խոնավ փոշու շղարշում, նստում ցից քարերի ծայրին և անվախ

ծվծվում, աչնինչ շուրջը, գետը մուտոցով քարերն է կըրծում:

— Անդո, ա՛յ էն մեկին կարաս խփես...

Անդոն կուղեկուղ մոտենում է, փոքրիկ խիճը ձեռքին: Ու միշտ ջրածիտն աղատվում էր անակնկալ վտանգից:

— Թե իմացար նրանք որտեղ են քնում...

— Նրանք չեն քնում... — Եվ Անդոն լեզվով ծպծպացնում է, գլուխն օրորում:

10 — Նրանք ջրի վրա ճոճք են շինում, մեջը քնում... Թե Զիվին թողար մթնով դայի... Բոլորին էլ կբռնեի...

— Բա լիսեմնը...

— Լիսեմնը էստեղ չի գալիս... Նրա տեղը վերի՝ ձորն է...

Ժայռերի ստվերոտ կողերը մամուռով է պատած: Զրի ցնցուղները թռչում են վերև, հասնում նրանց... Ու երբ ժայռի տակով կուղեկուղ անցնում ենք, մամուռի՜ ջուրը արճիճի ծանրությամբ կաթում է մեր բաց գլխին:

— էն ի՞նչ էր ֆշշաց...

20 — Սո՛ւս... օձ կլինի... էստեղ օձի բներ են: Որտեղ քեղ կա, էնտեղ էլ օձը...

Ու սարսափով, վախից զգուշ կոխելով ցատկում ենք քարից քար, ընկնում գետափի բանուկ ճանապարհը:

— Անդո, քեղն ո՞վ է տնկում...

— Օձերը, — լրջությամբ և մեծի տոնով պատասխանում է ընկերս: Եվ հավատը, որ օձը հողի մեջ թաղում է քեղի սերմը, ինչպես կոտեմը մեր բոստանում, ու հետո ծլում է, մեծանում լայնեղր, ճեղքված տերևներով քեղը, թփակալում և անանցանելի դառնում, և վտանգավոր, որովհետև նրա տերևի կպած տեղը մրմռում է, բշտիկներ են առաջանում. — այդ հավատը արմատանում է ինչպես թուփը, որի մտգիլները կպել են ծանր քարին:

— Անդո, էդ քեղ ով է ասել...

— Չոլախ Եգորը...

— Բա նրան ով է ասել...

— Ո՞վ պիտի ասի... Իրա գլխիցն ա դուրս բերել:
Ինչքան բան գիտի էն չոլախը...

Ու Նեղին դեռ չհասած, շորերս մաշկում ենք, կոնատակին դրած վազում: Իսկ Նեղն արդեն լիքն է արևից խանձված մանուկներով:

Անդոն քարից քցում է իրեն, օդի մեջ պտույտ ա-
նում և թաղվում փրփուրի ամենախոր տեղը... Ապա գոր-
տի նման դուրս է թռչում և պառկում քարի վրա, արևի 10
տակ:

— Անդո, կովը քեզ կուտի՞:

— Չէ... Կսատկի:

— Դոմե՞շը...

— Չէ՛:

— Չի՞ն:

— Չէ՛... Մենակ ուղտը կուտի:

— Բա նա չի՞ սատկում:

— Չէ՛... Ուղտը ոչ օձից է վախում, ոչ քեղից: Նրա
թուրը որ երեսիդ կպչի կվառի: 20

— Ո՞վ ասեց էդ... Չոլա՞խը:

— Չէ, ուղտապանից եմ իմացել:

Եվ նորից ցատկում է դեպի փրփուրը:

Մեր լողալուն շափ սահմանը կապտկելն էր: Խշրտո-
ցով իրար էին կաշում մեր ատամները, և ինչքան էլ սեղ-
մում էինք ծնոտներս, չէր հաջողվում ատամների կտկը-
տոցին վերջ տալ: Արևը թեքվում էր, ստվեր էր ընկնում
գետի վրա, ու սկսվում էր բարակ քամին:

— է, հերիք... Դո՞ւրս եկ:

Վերադառնում ենք այգիների ճանապարհով: Քար 30
ենք քցում ա՛յս թթենուն, ա՛յն ընկուղենուն, ցանկապա-
տի վրա կախ ընկած մոշն ենք ուտում, ամեն աղբյուրից
ջուր խմում, մինչև հասնենք կամուրջի գլուխը:

— Անդո, Անա զիզին հրեն դռանը:

— Դու առաջ անցի... ձեր պատի տակ կսպասես, որ հարցնի, ասա Մեծ ապուր բաղում թույլ էինք ուտում:

Իսկ Անա զիզին երեկոյան դեմ թոնթորալով մեր բակն էր գալիս ու մորս հանդիմանում:

— Ուր է էն փուշը, մի ձեռս ընկնի, ականջը մաշկահան անեմ... Թաղա հալավը էնքան քար ու քոլի է քցել, թեք ճղել...

— Մերն էլ գոտին է կորցրել,— պատասխանում է մայրս:

10 Երկուսով անիծում են մեզ, պատմում մեր չարամճճի արարքները, թե առավոտից մինչև իրիկուն անհաց կորչում ենք այգիներում, «վաթսուն անգամ մտնում ջուրը դուրս դալիս», և կապտած, սփրթնած վերադառնում: Նըրանք զանգատվում են մեզանից, իսկ Անդոն գլուխը պատից վեր է հանում և աչքով կանչում ինձ:

— Աղջի Մարիամ, ծեծած աղ չունե՞ս, մի բուռ տաս,— վերջացնում էր Անա զիզին: Նրանք տուն էին մտնում, իսկ մենք ծլիվում էինք դեպի ձիթհանքը, ուր երեխաների իրիկվա խաղի վայրն էր:

* * *

20 Նստել եմ ծիրանի ծառի տակ, տաքանում եմ, ինչպես քարերը, ձյունից մրսած գետինը, ծառերը, որոնք մերկ են 'ւ արևի ջերմությունից թխանում են:

Մերկ ծառերի արանքից երևում է քաղաքը, դուռավոր տները: Քամին փռշի է բարձրացնում փողոցներում, և փռշու ամպի միջից, իբրև ասեղնագործ շղարշի, երևում են հողածածկ տները, այգիների մեջ ընկած ամառի հնձանները:

Քամին խշշացնում է շոր տերևները, որոնք գեղին ուլիկների նման վազվզում են, թռչում քարերի վրայով, 30 իրար հրում, փաթաթվում ոտքերիս և քշիչում, խնչպես առվակը. գարո՞ւն է, գարո՞ւն է...

Քամին քաղաքի կողմից ձայներ է բերում... Կսելի է,

թե ինչպես տախտակներ են մեխում, թախկ-թախկ, հըն-
շում է թիթեղագործի փայտե մուրճի խուլ ձայնը: Մի շուն
կաղկանձում է... Լսվում է մի զիլ ձայն՝ չգիտես սուլիչ էր,
դնա՞ցք եկավ, թե գետափի հնձաններում աքլորը կանչեց:
Երկու կին լվացք են փռում կապույտ քարերի վրա... Նրան-
ցից մեկը կռանում է, լվացքը լողլողում գետի մեջ, իսկ
մյուսը փոփռացող քամու առաջ սլահում է կապույտ կար-
միր լաթի կտորները, և ապա շարում...

Քամին խշշացնում է տերևները... Կարծես մի ահտես
ձեռք թերթում է գիրքը, ինչպես լուռ ընթերցանության ժա- 10
մը դատարանում:

Դատարանում... Միրանի ծառը ոստերի ստվերն է
նետել իմ տետրի վրա: Եվ արևի մի շող փայլվելում է մա-
տիտի գրաֆիտե ծայրին և արտացոլում եղունգի վրա:
Մեկը բռնում է թև:

— Մեծատառ Ժ-ն ո՞նց է...

— Է՛, դե իրա նման:

— Մի շվի կտամ:

— Ա՛յ, տես,— և ցույց եմ տալիս տետրակիս ծայրը:

— Վերջի նստարա՛ն, լուռթյո՛ւն:— Սաստում է ամ- 20
բիտին կռվնած ուսուցիչը: Ճուտն են նրա կոշիկները.
մենք թեպետ զլխահակ ենք վայելչագրության տետրակի
վրա, բայց գիտենք, որ նա դեպի մեզ է գալիս:

Շատ է խանդարում ծիրանի ծառը, որ բուսել է մեր
դատարանի միակ սլատուհանի առաջ: Եվ երբ քամին փչում
է, ծառն աղմկում է, ճյուղերը քսում սլատուհանին: Նրա
ստվերն ու արևի դեղին բծերը թրթռում են իմ տետրակի
վրա, օրորվում, ինչպես ջրածտի ճռճքը:

— Վաղիր, զանգը տուր,— ասում է ուսուցիչն օրա-
սլահին: 30

Եվ սկսվում է ամենից զվարթ, աղմկալի երկու րո-
պեն, մինչև զանգը հնչեր, և բակը վաղեխիք: Այդ երկու
րոպեում բռնում ենք իրար, կամթում, փռթկացնում,—

մի խոսքով ելք էր ստանում հոգնությունից և ակամա լռությունից փախված մեր մտնկալան շարահանությունը:

Այս շոր ծիրանու տակ նստած, դարձան այս պայծառ օրը, երբ ուրախ արեւը մեղմել է պառավ քարերի մռայլությունն էլ, ես գրում եմ իմ մանկության ծիրանի ծառի մասին, իմ ընկեր Անդոյի մասին, և ինչպես դեղնած տերևները խշշալով փարվում են ոտքերիս և քչքչում, այնպես էլ երկու բարակ ձեռքեր ձգվում են դեպի ինձ և խնդրում.

— Ինձ էլ գրիր...

- 10 Նուշիկն է: Վիզը բարակ, դեղնած աղջիկը: Նրա սև աչքերը խոշոր են և տխուր: Նա հաճախ է լաց լինում: Հայր շունի, իսկ մայրը լվացք է անում ուրիշների դռանը: Երբ ցրտում է կամ խոնավ է գետինը, Նուշիկը ներս է մտնում կասկած, մրսած մատները գոգնոցի տակ: Երբեմն նախաճաշ չի բերում, իսկ երբ բերում է՝ հաց է, խորոված կարտոֆիլ:

- 20 Նուշիկը մեղ հետ է լինում: Մնացած աղջիկները վախենում են Անդոյից և նրան ձեռք չեն տալիս: Մի անգամ Մաշոն (նրա հայրը միշտ նստում էր նավթի պահեստի առաջ և, երբ հաճախորդ չէր լինում, նարդի էր խաղում «ռուսների» հետ) — Մաշոն մի անգամ դասարանում Նուշիկին ասաց, որ նրա մայրը գողացել է լվացքից մի կտոր: Նուշիկն արտասովեց:

— Մամաս գող չի...

Ուսուցիչը ներս մտավ: Դասն սկսվեց... Իսկ Նուշիկի նիհար ուսերը ցնցվում էին: Կուշ էր դալիս, կարծես մըրսում էր:

- 30 — Մաշո, — ասաց դասամիջոցին Անդոն, — տեսնում ե՞ս էս դանակը: Մաշոն տեսավ դանակը, վախից դռնատվեց և արտասովելով վազեց ուսուցչի մոտ:

— Դու քեզ լավ չես պահում, Անտոն... Փողոցային երեխայի նման ես:

Ուսուցիչը խլեց դանակը, իսկ մյուս օրը Անա զիզին եկավ մեր տուն:

— Աղջի, մեր ղմալթին ձեր տանը չի՞...

«Ղմալթին» — կեսը ժանգոտ դանակ էր, ոսկորն կո-

թով: Անա զիզին նրանով էր քաղհանում կոտեմի մարգր:

Անդոն Մաշոյին ցույց տվաւ «ղմալթու» ծայրը և

վախեցրեց:

— Բն վարժապետին ասել ե՞ս...

Եւ Մաշոն վարժապետին շասաց: Անա զիզին դար-

նանը ղմալթին փոխարինեց սուր ոսկորով:

* * *

Երեկո է... Կապույտ ցուր է բարձրանում սարերի
սպիտակ գաղաթներին: Պառզ երևում է լեռնաշղթայի թե- 10
լը, ինչպես կապույտ կալկի վրա յապոնական տուշի
գիծը:

— Հորիգոն կոչվում է երկնքի և երկրի միացման
գիծը...

Կրկնում եմ մտքիս մեջ այն, ինչ շատ տարիներ ա-
ռաջ բարձրաձայն պատասխանում էի աշխարհագրության
դասին:

— Դու ասա, Անտոն...

Անդոն կրկնում է...

— Նստի՛ր...

20

Ներս է մտնում ավագ ուսուցիչը: Ոտքի են կանգնում:
Նա հայտարարում է, որ մինչև շաբաթվա վերջը թոշակ
չմոծողը կհեռացվի դասարանից: Ավագ ուսուցիչը գլուխը
բարձրացնում է, նայում մեր կողմը:

Նա հեռանում է: Կապույտ երկրագունդը պտտվում է
աշխարհագրության դասատվի ձեռքին, և մենք խմբով
կրկնում ենք:

— Երկրագունդը կլոր է՞...

Նուշիկը ուշանում է և «է»-ն ասում է առանձին՝ դո- 30
ղացու ձայնով: Աղջիկները ծիծաղում են, Նուշիկը գլու-

հծ!

խը խոնարհում է, իսկ վարժապետը քանոնը բարձրաց-
նում է, քանոնի հետ բացվում են մեր բերանները, և մենք
նորից կրկնում ենք, որ երկրագունդը կլսր է:

Երեկոն կապույտ է: Ծուխը ծալվեծալ փաթաթվում
է ժայռերին, ինչպես վայրի խաղողի որթը: Ծխում է
Դրնգանը, կրակները շարժվում են: Այնտեղ մարդիկ
իջնում են գետափի գոմերը: Մի կով աղիողորմ բառաչում
է... Բոլորը գիտեն, որ Նարգիլն է, որի հորթը քարովն է
ընկել: Կովը լիզում է հորթի խոտով լցրած մորթին և չի
10 զգում անասնական ջերմություն:

— Անդո՛... բա թռչակը:

— Սպասի նանին վերջացնի:

Նանին կթում է Նարգիլը, աղաչում է նրան, հանգրս-
տացնում է, կարժես կովը հասկանում է նրա լեզուն:

— Նանի...

— Հե՛յ:

— Նանի բա թռչակն ուզում են: Վարժապետն
ասել է...

— Նանին քեզ մատաղ: Նարգիլն էլ ցամաքել է, որ
20 կաթ տանես ծախ: Նանին ի՞նչ անի... Սպասի հրեա հերդ
կժերը տանի Գետերը:

Աշնանը բրուտները կուժ ու կարաս են տանում Գե-
տերը և բերում են մի քիչ բրինձ, մի քիչ բուրդ: Գետերը
շատ հեռու է: Զուլախ Եղորը մեղ պատմել է, որ այնտեղ
բանում է բրինձ, բամբակ, թեալոր օձեր կան, ամեն քա-
րի տակ սև կարիճ:

Երեկո է... Քաղաքի փողոցները լույս են: Խանութնե-
րում շողշողում են պղնձի սամավարներ, ապակիներ, ափ-
սեններ: Անդոն հոգնել է: Ձեռքին թաշկինակն է, միջին դեռ
30 տաք ձվեր: Վերջացել է վայելչագրություն տետրերը... Իսկ
ձվերը չեն առնում:

Հոգնած գնում է բարձր տների առաջով: Մեծ, լուսա-
վոր պատուհաններ են: Նրանք էլ են շողշողում, ինչպես
խանութները: Այնտեղ ապրում են «ռուսներ», Մաշոն,

խանութի տերերը... Այս մեկը ներսեւ բեյի տունն է: Իսկ նրա կողքին պրիստավն է ապրում: Շատ շներ ունի, բարակ, նիհար շներ, որոնք օրերով քնում են և թռչկոտում, երբ պրիստավը գնում է որսի:

— Այ տղա, ի՞նչ ես ծախում,— հարցնում է մի կին պատշգամբից:

— Ձո՛ւ:

— Մեզ պետք է, Անդո,— կանչում է մի ծանոթ ձայն: Մաշոն է: Աղջիկն իջնում է վերեւից: Դարպասի դուռը բացվում է:

10

— էս իմ տյոտյայի տունն է...

— Քանի ե՞ս տալիս ձվերը,— հարցնում է կինը: Անդոն կարմրել է: Նա չի ուզում, որ Մաշոն իմանա, թե ինքը ձու է ծախում, Անդոն չի ուզում, որ դասարանը խոսի:

Իսկ ուսուցիչը պահանջում է վալեւլազրության տետրը:

— Ձուերը ծախու չեն,— կտրուկ ասում է Անդոն և գլուխը բարձր պահած գնում է դեպի կամուրջը, դեպի մեր արևոտ թաղը:

— Ես ուսումնարան չեմ գնա,— հայտնում է նա առավոտը: Բայց գալիս է ինձ հետ: Անա դիդին թախանձում է:

20

— Անդո, նանին քեզ մատաղ, դիմացի՛ր... Հրեա նարգիլը կաթ կտա...

* * *

Հայոց «Ժամը»:

Ապիտակ կամարներ, ոսկեզօծ շրջանակների մեջ նկարներ:

Նուշիկի մայրը լալիս է... Մի քանի կանայք հեկեկում են, ինչպես անում են ուրիշի դագաղի վրա:

Մեր դասարանը երգում է տխուր երգեր, երկա՛ր, երկա՛ր... 30

Նուշիկի համար ենք երգում: Աղջիկը ձեռքերը խա-

չել է, ինչպես թեկերը ծալում է սառած թռչունը: Գլուխը մի քիչ թեքել է և հանգիստ քնել: Երեսը առաջվա գեղինն է, բայց զլխավերևը կարմիր ծաղիկներ են, սպիտակ մոմեր: Ծաղիկների կարմիրը խաղում է նրա դեմքին, երբ թրթռում են մոմի կրակները:

Նուշիկի դադաղը հասարակ տախտակ է: Վարպետը լավ չի ունդել,— մեխը երևում է:

Ոտքը կծակի,— մտածում եմ ես և ախուր երգում Նուշիկի համար:

10 Անդոն չկա, նա չի եկել:

— Ես չեմ երգի... Չեմ ուզում:

— Դու քեզ անկարգ ես սլահում, — բարկացավ ուսուցիչը: Իսկ Անդոն զրբերը լուռ հավաքեց: Դասարանը սպասում էր: Ուսուցիչը նորից սլահանջեց, որ նա էլ միանա խմբին, որովհետև Անդոն ամենալավ երգիչն է, նրա ձայնը զիլ է և քաղցր:

— Չեմ դա,— քթի տակ ասաց Անդոն:

Ուսուցիչը դասացուցակը ամբիոնին խփեց և գնաց ուսուցչանոց: Որտեղ որ է կգա ավագ ուսուցիչը:

20 — Անդո՛...

— Ասացի չեմ գնա: Դուք գնացեք:

Մտնում է «ավագը»: Նա նրան անվանում է կամա-կոր, համառ, պնդում է, որ միանա խմբին:

— Դո՛ւրս կորիր աշտեղից,— գոռում է ավագ ուսուցիչը: Աղջիկներից մի քանիսը վախից գունատվում են: Անդոն հավաքել է զրբերը և զլուխը բարձր բռնած անցնում է նստարանների արանքով դեպի դուռը:

— Անպատկա՛ռ,— նրա հետևից ասում է «ավագը»: Անդոն դասարանի դուռը հետևից պինդ փակում է:

30 ...Մենք ուղեկցում ենք դադաղը: Փոքրիկ փոս է, ինչպես ծառի համար: Դադաղն իջեցնում են: Հեռանում ենք, մնում է մայրը, հարևան կանայք:

Գերեզմանատանը շատ մանուշակներ են բուսել: Մենք մոռացել ենք Նուշիկին և փնջեր ենք կապում: Պատի

վրայով ներքև է իջնում Անդոն: Աղջիկները նրանից փախ-
չում են: Անդոն մոտենում է ինձ:

— Ես է՛լ ուսումնարան չե՛մ գնա...

* * *

Քաղաքից շոսեն դուրս է դալիս, սլաքի նման ձրգ-
վում, կամուրջի մոտ կեռ տաքիս, ապա ոլոր մոլոր բարձ-
րանում բարձր սարը: Ու գնում է, գնում է շոսեն, ինչպես
գետը, բազմաթիվ լեռնային արահետների խառնվում են
նրան, և ինչքան գնում է, այնքան շատ է ծեծված, այն-
քան հին է ճանապարհը, և բազմաթիվ բանականեր, ժողո-
վուրդների տրորել են ճանապարհը, անցել մեկը հյուսիս, 10
մեկը հարավ:

— Բռնի էս ճանապարհը, գնա, գնա, ու չի վերջանա:
Աշխարհը մեծ է, աշխարհը ծայր չունի:

Բրուտ Ավագը ինձ հողե փարչ է տվել և հողի մարդու
օրհնանք:

— Մարավես, կխմես: Կուռդ դալար մնա...

Գիշերն անձրև է եկել, խոնավ է գետինը: Կառքը փո-
շի չի հանում:

Ընկղմվում է Դրնգանը, քարերը ծածկում են մեր ա-
րևու թաղը, միայն գետափի տներն են երևում և ընկու- 20
զենիները: Եվ ինչքան բարձրանում ենք, այնքան խոյա-
նում է Յից քարը: Նրա տակն են բրուտների քարանձավ-
ները:

Երեկոյան հորթերն Եկան, նրանց հետ հորթարած
Անդոն:

— Գնում ե՞ս:

— Հա՛:

— Գնա՛:— Տխուր է Անդոն: Հոգնել է, բայց չի գնում
տուն:

— Էդուց հորթերին էն կուռը կտանեմ...

30

Կառքը բարձրանում է: Սարի ետևը ամպ է նստել:
Մեր թաղը չի երևում, այնտեղ արև է: Շուտով այս ամպը
կիջնի սարի վրայով և կնստի ձորերի վրա:

Մեկը ամպի միջից վազում է, ձեռքով է անում, կան-
չում է: Զարմացած կառապանը քաշում է ձիերի սանձը:
Կառքը կանգնել է: Մենք դեռ քիչ ենք հեռացել: Մեկ մեկ
կարելի է հաշվել քաղաքի տները:

— Անդո՛ւ,— և դուրս եմ թռչում կառքից:

Գյուղի երեխաները երբ հրաժեշտ են տալիս, ոչ համ-
բուրում են իրար, ոչ ձեռք են սեղմում: Նրանք նայում
են իրար, ինչպես մունջ մարդիկ: Հեռացողը հեռանում է,
ով մնում է տեղը, նայում է նրա հետևից, մինչև սարի
10 հետևն անցնի կամ իջնի ձորը:

Կառապանը մեզ բաժանեց.

— Ճանապարհին կուտես,— և Անդոն իր տոպրա-
կից հանում է բոված սիմֆոնոր, որ ամեն առավոտ պատ-
րաստում է Անա զիզին:

— Ունեմ, քեզ պահի...

— Չէ, իմը լավն է...— և անիվները ղլորվում են:

Ամպը կախվում է, Անդոն ու մեր հորթերը կորչում են
ամպի մեջ:

Ուզում եմ լաց լինել, բայց արցունք չկա: Չորը լցվում
20 է կաթնագույն ամպերով: Բայց դետինը խլացնում է վա-
զող ձիերի դուխտները: Իսկ կառքը գնում է. լսվում են դան-
գուլակների ծննդոցը, կարծես մանր աղջիկներ ծափ են
տալիս:

Հոգնածությունը նինջ է բերում: Գլուխս հենում եմ
մեկի տաք թևին: Քնում եմ, ինչպես ծիծեռնակի ձագը մոր
թևի տակ: Երազում կառքը ամպերի վրայով է թռչում,
դեպի խոր երկինքը:

Ահա աստղերը... Նրանք մեծանում են, նրանք շարժ-
վում են: Նրանք աստղեր չեն, այլ դեղին ու սպիտակ դառ-
նուկներ, որոնք ձիերից խրտնած փախչում են, և զրնգում
30 են նրանց վզերի պղնձյա զանգակները:

Աչքերս բաց եմ անում: Մթնում է. ուրիշ սարեր են: Մեր
եկած տեղը ամպ է: Երևի անձրև է մաղում մեր արևոտ
թաղի վրա:

Քաղաքը տափարակի վրա է:

Դեպի հարավ, ուր մինչև հիմա էլ մնում է անհայտ շենքի ավերակները, տափարակը հանկարծ կտրվում է, կախվում է խոր ձորի վրա, որի հատակին տխուր խոխոջում է մեր գյուղի գետը:

Ձորում բնությունը ավերածություններ է անում: Փլվում է քարափը, դիմացի ժայռերից ահագին քարեր են գլորվում, խառնաշփոթ դարսվում իրար վրա: Գարնան հեղեղին ձորը լցվում է պղտոր ջրով: Կատաղած գետը ահեղի թափով դարկում է քարերին, փշրում, գլորում՝ 10
ցած, և քարերն իրար հրելով, կայծեր են հանում, խուլ գոռոցով քերում ձորի պատերն ու հատակը:

Տափարակը վերջանում է քարափի գլխին: Ուղղաձիգ ժայռերի լանջով ընկնում է սպիտակ արահետը, որ տաք անձրևից հետո շողշողում է կրաքարի փայլով:

Միայն մարդիկ են անցնում այդ կածանով: Ոչ ոք չի կարող շալակին բևռ տանել այդտեղով: Նեղ է, դժվարին կապեր, օձապտույտ կեռմաններ: Իսկ ներքև՝ ձորի երկու ափին, այգիներ են՝ քարերի վրա, քարակույտերի մեջ: Ձորը խոր է, ձորը տաք է... Մինչ քաղաքի փողոցներում 20
դեռ սևացած ձյուն կա,— ձորից տաք գոլորշի է բարձրանում, և սառած օձերը պառկում են քարերի փափուկ մամուռի վրա:

Ձորն ահավոր է, ձորում ամայի տխրություն է:

Մի քանի քարափոր մարագներ կան, որոնց մեծ մասի դռները կանաչել են: Նրանց տերերը վաղուց չկան, և խոնավ քարայրները նրանց մահից հետո տաք հարդի շեղջակույտ շեն տեսել: Մարագների առաջ հին թթենիներ են, դարձյալ անտիրական: Ով սիրտ ունի, ոտքի ջրերը պինդ են, իջնում է կեռմաններով, շաղահարում թթենին և քարերի վրա թափվում են սպիտակ, սև ու կարմիր թուփը: 30

Այդտեղ են կարանները...

Բնական խոռոչներ են, որոնք խոր գնում են քաղաքի տակը: Ու՛մ գիտե որտեղ է վերջը այդ մթին անցքերի: Ամառավա շոգին այնտեղ սառն է, պատերը լպրծուն: Բազմաթիվ ոսկորներ կան ներսը, ամբողջ կույտեր ժանիքների, ծնոտների, ողերի: Դուք վառում եք նավթի կամեն ճրագը և կռացած ներս մտնում, կուզեկուզ գնում, քարերի վրայով մագլցում, կորչում քարի հետևը: Դուք մեկնում եք ձեր ձեռքը մի գեղին կույտի, կարծում եք քար է, ձեր մատները խրվում են թաց ավազի մեջ, որ բարակ
10 շերտով ծածկել է ոսկորների կույտը: Եվ ճրագի լույսի տակ շողշողում է վարազի փայլուն ժանիքը. ու սարսուռը քարայրի սառնության հետ թափանցում է ձեր ոսկորները:

Առաջներում քաղաքի տափարակը, մեր թաղերը, ամբողջ ձորը խիտ անտառ է եղել, մթին խոռոչներ, թափոտներ: Մարդուց առաջ ձորերում ապրել են գազանները, և քարայրները եղել են որջեր, սպանդանոցներ, գազանների կատակամբներ:

Արևը թեքվում է սարի հետևը: Ինչքան մոտենում է
20 սարի գագաթին, այնքան լեռան ստվերը ձգվում է: Թվում է, թե գագաթն էլ է երկարում, սրվում, որպեսզի հոգնած արևն ավելի հեշտ անցնի ճանապարհի մնացորդը:

Քաղաքում զարթնում է երեկոյան աղմուկը: Զորանոցների կողմից լսվում է գիշերահավաքի փողի ձայնը... Բոլորովին մոտիկ մի դարպաս կողպում են: Իսկ «ուսաց ժամի» ոսկեփայլ գմբեթն ու խաչը դեռ լողում են արևի հորիզոնական շողերի ալիքների մեջ:

Քարափի վրայով լայն ճանապարհ է, որ գալիս է հեռվի այգիներից, անտառից, մեր գյուղի ցրված հանդերից: Գյուղի ճանապարհն է, որ թեև քաղաքի փեշով է
30 անցնում, բայց դարձյալ չի տարբերվում գյուղի մյուս ճանապարհներից, նույն խոշն ու խուժը, նույն քարերը, տաք փողին, ջարդված հասկեր, շորացած խոտ, անասունների թրիք: Նույնիսկ գետինը գյուղի հոտն ունի:

Այդ ճանապարհը միայն մեր գյուղինն է: Առաջ, երբ քաղաքը չկար, երբ քարափի կարաններում ապրում էր գանգուր մաղերով լիսեմներ, մեր ճանապարհը հեշտ էր, կարճ և անցնում էր այնտեղով, ուր քաղաքի բուլվարն է և «ռուսի ժամը»: Տարեցտարի ճանապարհը հետ էր քցվում, և եթե մի քիչ էլ քաղաքը հրեք, գյուղի ճանապարհը պետք է ընկներ հեղեղատի ձորով:

Ամառվա երեկոները սպիտակ շորերով աղջիկներ ու տղաներ գալիս են, քարափի վրա նստոտում: Նրանք նվագում են մանդալին, գիտար, նրանք երգում են ռուսերեն, 10
ապա բարձր ծիծաղում են, և ձորի քարանձավներում նրանց առույդ ծիծաղն արձագանք է տալիս ահավոր կերպ, ասես ձորը քրքջում է նրանց հիմարություն հանդեպ:

Ելնում են աստղերը: Երեկոյան դեմ նրանք դեռ աղոտ են, բայց շարժվում են, կարծես տիեզերքի անհուն խորքերից նրանք մոտենում են մեզ, ինչքան մթնում է՝ այնքան ավելի մոտ են աստղերը, այնքան ավելի շողշողում են մեկը գեղին, մյուսը սպիտակ, երրորդը կապույտ փայլով:

* * *

Անդոն պառկել է կողքի վրա:

Նրա գեմքը փոխվել է, կոշտացել է, շրթունքները 20
հաստացել են, վերին շրթունքի վրա դեղին աղվամազը փայլում է, ինչպես նոր ծլած սիդխոտը: Աչքերն են առաջվանը՝ սև, ժիր, անհանգիստ: Նա պոկոտում է խոտը, լիափում: Այդ նրան ձանձրացնում է, աչքն ընկնում է ծղնոտի փշրանքին, ծղնոտը մոտեցնում է շրթունքին: Հանկարծ լսվում է աղջկա առողջ ծիծաղ՝ բարձր, զրնգան: Այդպես ծիծաղում է կինը՝ երբ առողջ է կուրծքը:

Ես գլուխս դարձնում եմ այն կողմը:

— Զանաչեցի՞ր,— հարցնում է Անդոն:

— Մաշոն է...— ինքն իրեն պատասխանում է Ան- 30
դոն և ծամծամում է ծղնոտի կտորը:

— Թիֆլիս է կարգում... Երկու տարուց վերջացնում է գիմնազը:

— Իսկ էն տղերքն ով են:

— Այ էն մեկը Ներսես բեյի տղան է, էն երկուսը ռուսի սմատրիտեղի տղերքն են, էն աղջիկն էլ Սոնան է:

— Նա մեղանից մի դասարան ցածր է:

— Ասում են լավ աղջիկ չի:

— Ի՞նչ է անում որ...

— Միշտ տղաների հետ դնում է բաղերը:

10 Նրանք նվագում են գիտար, Մաշոն երգում է, մի թավ ձայն մեղմ կրկնում է նրա բառերը:

Անճանաչելի է թվում Սոնան, Մաշոն, մեր դասարանը, ծիրանի ծառը, որի տերևների արանքից արևը շողք էր քցում մեր տետրերի վրա: Նրանք ուրիշ աշխարհից են, մենք ուրիշ: Առաջ էլ այդպես էր... Չար նախանձ է ծընվում իմ ներսը դեպի այդ խումբը, որ ուրախ նվագում է և երգում:

— Անդո:

— Հեյ...

20 — Հիշո՞ւմ ես Նուշիկին:

— Նուշիկը լա՛վ աղջիկ էր...

— Մայրը միտո՞ւմ է:

— Հա՛, էլի առաջվա նման լվացք է անում:

Մեր հարևանները հեռանում են, խոսակցությունն րնդհատվում է: Մաշոն մեծացել, գեղեցկացել է: Նայեց մեր կողմը, երեսը շրջեց: Նա թափ է տալիս իր փեշերը, ինչպես առաջ, երբ նստարանից վեր էր կենում: Նրանք հեռանում են, միջնում դեռ երևում է Մաշոյի սպիտակ սիլուետը, նա մյուսներից առանձնացած է դնում: Ինձ 30 թվում է, որ գլուխը խոնարհել է, որովհետև տեսավ մեղ և հիշեց մեր դասարանը, մեր մանկությունը:

Էլ ուրիշ շատ զգացումներ են դարթնում իմ սրտում, ջերմ զգացումներ: Իմ սրտում էլ նախանձ չկա, և ես բարի եմ նայում միջնում հավիտյա սպիտակ շորերով Մաշոյին:

Ամեն երեկո մենք հանդիպում ենք իրար նույն տեղը՝ ես ու Անդոն: Նա պառկում է կողքի վրա, ես նստում եմ քարին: Նա դեպի քաղաքն է նայում, դեպի գյուղի ճանապարհը, որով անցնում են այգիներից և արտերից վերադարձող հոգնած մարդիկ և եղներ: Նա նայում եմ եղներին, մթին սարին:

Մենք միասին չենք լողանում, էլ այգիները չենք գրնում:

Ներքև, ուր հին մարագներն են, առավոտը կանուխ հավաքվում են մշակները: Անդոն էլ նրանց հետ: Քար են ջարդում, քարափներ են պայթեցնում նոր առվի համար: Անդոն գիշերն էլ է քնում տախտակների վրա և հսկում է մուրճերի, բլունդների կույտը: 10

«Իլիստրիկի» են կառուցում Բաղիրովի տղաները:

Նրանք քաղաքում տներ ու խանութներ ունեն, նրանց մեծ եղբայրը Բաբու հարստություն է դիզել և վերադարձել է մեր քաղաքը էլեկտրակայան կառուցելու քարափի տակ, ուր գետը սահափներ է գոյացնում:

Անդոն մշակ է, քար է ջարդում ցերեկը, երեկոյան ինձ պատմում է «Իլիստրիկի ղավոդի» մասին, մշակների մասին և այնպիսի բաներ, որ չեմ կարդացել իմ գրքերում: 20

Երբեմն ինձ հարցնում է իմ տեսած քաղաքների, իմ կարգացած գրքերի մասին: Նա նրան պատմում եմ գիտեցածիս ամենալավը, կարծես ընծայում եմ իմ վեգերի ամենադեղինիկը, ինչպես երեխա ժամանակ: Նա շուռ ու մուռ է տալիս իմ ընծան, և կարծես դժգոհ է, որ ուզածը չեմ պատմում:

Իսկ ինքն ինչքա՞ն գիտե...

Վերին գյուղում ուսուցիչն ասում է, որ պատերազմը շուտով կվերջանա, որ փոշան անտառով տանելուց երկու ժրնված մարդիկ վրա են տվել, սպանել են ստրաժնիկին, փոշաը «կտրել», որ ներքին կարանում գիշերը մինչև լույս կարտ են խաղում, որ Միրզա Դավթի տղա գիմնապիստ 30

Վանին ամեն օր հոր դախչից փող է զողանում և տանուլ տալիս, որ մեր հայոց լեզվի վարժապետ Մինասի տանը «կոմիտե» է նստում, և նրանց պազվալը լիբը ղենք է...

— Ո՞վ քեզ ասեց, Անդո...

— Իմացել եմ:

— Զի կարող լինի: Որովհետև վարժապետին իսկույն կբռնեն:— Առարկում եմ ես:

— Վարժապետը ղենքը հենց կառավարությունիցն է ստանում:

10 Անդոյի աշխարհը ավելի հետաքրքիր է, ավելի խորը: Մարդիկ մերկանում են իմ աչքին նրա պատմածը լսելուց: Վարժապետը դաս է տալիս ցերեկը, իսկ երեկոյան պատրոն է համարում, Վանին զրբերը թևի տակ առավոտները գնում է «սմատրիտելի» տունը, բայց գիշերը կարանում թուզթ է խաղում:

— Անդո, ուզում ես սովորե՞ս...

— Իմ սովորելը վերջացա՞վ... Ապերը հրեն հիվանդ...

20 — Ամառները ես քեզ դաս տամ,— ուրախացած բացակայելուց եմ ես:

— Գիշեր ցերեկ բանի եմ... Ո՞նց սովորեմ... Հրես մաստերը որ դա, ես մանտյորություն եմ սովորելու...

...Այն ամառը ես մենակ էի բարձրանում բրուտների քարայրը, նստում էի բրուտ Ավադի դռանը, ծերունին ցեխոտ ոտքով դարձնում էր շարխը և անսպառ հետաքրքրությամբ լսում իմ պատմածը: Երբեմն Զոլախն էլ էր գալիս...

30 Ամպած մի օր մենակ իջնում էի բրուտների կածանով: Քարերը գլորվում էին դեպի խորխորատները, և նրանց աղմուկից վախեցած աղավնիներն անհանգիստ ճախրում էին:

Ես զգացի մի ծանրություն, որ արդեն ճնշում էր: Կարծես մի բան հասել էր, ինչպես գեղնած պտուղը. ահա վայր պիտի ընկնի և թեթևացած ճյուղը պիտի ձգվի: Ես

չգիտեի, որ իմ սրտի ծանրությունը այդ մռայլ ձորերն էին, տխուր արահետը, որով շատ քիչ մարդ է անցնում: Ինչքան իջնում էի, այնքան արագացնում էի քայլերս, կարծես հետևում թողնում էի այդ ծանրությունը:

Երբեմն, տարիներ ընդ մեջ, եղել եմ մեր թաղերում: Սակայն ամսական աչք օրից հետո մինչև այժմ երբեք չեմ բարձրացել բրուտների ճանապարհով: Ինձ պատմել են, որ այնտեղ էլ ոչ մի չարիս չի պատվում, որ մի մեծ ժայռ փլվել է և տակովն է արել այն քարայրը, որտեղ աշխատում էր չուլիս Եգորը:

10

* * *

Իմ հիշողության մխազնած հորիզոնի վրա ցցվում է դաժան մի պատկեր: Դժվարությամբ եմ ճանաչում դեմքը, կապակցում մարդուն ու շրջապատը... Մեր քարափն է, խավար ձորը, որտեղ ոչինչ չի երևում: Մյուս ափը լույս է. քարերը սպիտակ են, ինչպես ձյունի կույտերը զարնահալոցքի դիշերը: Կարմիր, դեղին, դորշ եզներ նրստոտել են քարերի մոտ, նրանք անշարժ որոճում են, և թվում է, թե քարերը կարող են եզներ դառնալ կամ թե եզները, եթե շատ նստեն, կքարանան: Մեկը փաթաթվել է մաշված կարպետի մեջ և քարի տակ քնել է...

20

Որքան պրպտում եմ, չեմ կարողանում որոշել, թե երբ եմ տեսել միին ձորի լուսավոր ափը, կանաչ խոտերի վրա հանգստացող եզները:

Իսկ քարափի գլխին կանգնած ստվերն իմ ընկերն է, բրուտի տղան: Նա տեղմում է իմ ձեռքը... Նա փողոցի անկյունից հետ եմ նայում: Դեռ կանգնել է քարափի գլխին, և դժվար է որոշել, թե որ կողմն է ուղղված նրա հայացքը: Նա ձեռնափայտ շունի, բայց կռացել է այնպես, կարծես ծնոտը հենել է փայտին:

Նույն կառքը, նույն ճանապարհը, որ շողշողում է մթի մեջ, ինչպես փրփուր ջուրը: Նույն զանգուլակները, տխուր ձանձրույթը:

30

Եւ Հանկարծ մթնում վառվեցին ճրագները, միանգամից կարծես լույսի ալիքներ ծփացին քաղաքի վրա, ինչպէս քամուց ծփում է հասած արտը:

Ես մտածում եմ, որ Անդոն իջել է ձորը, Գամուրի ավերակ մարազը, որ կենդանացել է, խորացել, որովհետև ներսը մեքենաներ են դարսել և պողպատները մեխել ժայռերին: Հիմա բանտարկված գազանի նման դինամոն մոնչում է խոնավ քարանձավում, որի կտուրից ջուր է կաթկթում:

10 Անդոն կրակ է անում դուրսը, մուտքի մոտ, որտեղ քարը փորել են և խոռոչում օջախ ասարբել: Նա սեւացած շայղան ունի: Պղինձը հիմա կախել է կրակի վրա, և բոցը թրթռում է ձորում:

Շուտով բոլորովին կմթնի, օջախի կրակը կհանգչի, Անդոն կփաթաթվի շեխուլի մեջ և հողնած աչքերով, մինչև լույս պիտի նայի կարմիր լամպին, պղնձյա սլաքներին, փոկերին: Հոգնած կուպերը պետք է ծանրանան աչքերի վրա, սակայն լսողությունն իբրև արթուն պահակ պիտի հետևի մեքենայի աղմուկին: Ամենաթեթև խանգարումից

20 Անդոն շեխուլը դեն պիտի շարաի և մոտենա մեքենային:

Սարից փչում է սառը քամին: Կառքը բարձրանում է դեպի կատարը... Ներքե թարթում են բաղմաթիվ ճրագներ, նրանք հսկում են քաղաքի վրա, ինչպես «մանտյոր Անդոն» քարանձավի դինամոցին: Նրանք հանկարծ ուժեղացնում են լույսը, ապա մեղմում: Կառքը ղլորվում է սարի մյուս երեսը. իմ մտքում հրաժեշտի խոսքեր եմ ասում քաղաքին, Գյունեյ թաղին, մեր Յից քարին, իմ մանկության և նրա ընկեր Անդոյին:

— Երեք անգամ լույսերը եթե սպիտակեն, ուրեմն
30 իմացիր...

Այդպես ասաց Անդոն, երբ միասին դուրս եկանք քարանձավից: Նա ինձ համար էր անում, ինձ հրաժեշտ էր տալիս:

Երրորդ անգամ ես չտեսա, թե ինչպես հանդարտե-

ցին ճրագները: Քաղաքի վրա սպիտակ լույս էր, կաթնա նման լույս...

Սարի մյուս երեսը խավար էր: Լուսինը ցածր էր. և սարի կատարը ծածկում էր ձորը նրա սպիտակ մանգաղից: Կառքը գլորվում էր ցած, թվում էր, թե անդունդն ենք իջնում, անհատակ անդունդը, որտեղից էլ դուրս չենք գալու:

Այսպես անհատակ էր մեր Գյունեյ թաղը, երբ իջնում էր խավարը, քաղաքը ողողվում էր առատ լույսերով, իսկ մեր գյուղում հանգչում էր վերջին կավե ճրագը:

10

Քարափի գլխից Անդոն նայում էր գյուղի կողմը և դառնացած ասում, որ պղնձե լարերը չեն անցնում գետի մյուս ափը, քարերի մեջ կորած մեր խավար գյուղը:

* * *

Իբրև վաղեմի պատմագիր, դողդոջ ձեռքերով ես սկսում եմ իմ պատմություն վերջին էջերը: Հարկավոր է պատրույգը բարձրացնել, և մինչև հատնի ձեթը, ավարտել անկրկնելի օրերի նկարագիրը:

Հիմա էլ մնում է մեր քարափը, իբրև հսկայի մատ՝ Ցից քարը մեր թաղի գլխին: Ուզում եմ, որ այս անդարդ տողերը մնան այնքան, որքան կմնա մեր քարափը:

20

Վրա հասան դառնաշունչ օրերը, ինչպես ցուրտ աշուն: Արտերում հասած ցորենները ծլում էին, մարդիկ մրսում էին խրամատներում և անվարժ ձեռքերով շարժում հրացանի փակադակը: Արճիճի կարկուտը ծեծում էր քարերն ու քարափները, հրանոթի զնդակը շառաչելով պայթում էր ծմակների խորքում, սալսափահար անում մարդկանց ու դաշաններին, ճղակտոր ջարդում հասակավոր ծառերը:

Սկսվեց ձմեռը, մահվան նման սառն ու անողոր:

Քաղաքում գղզգված մաղերով մի մանուշոր, մաղու-
թից սևացած շորերով, սանդուղքն ուսին, իբրև լապտերա-
վառ, տնե-տուն էր ման գալիս: Մի տեղ՝ բուքը պղնձե

30

Թեւեռն էր կտրատել, մյուս տեղը ճրագն էին ջարդել: Թնդանոթի զնդակը ճեղքել էր սյունը, և սպիտակ բաժակները ցած էին կախվել և աղիողորմ զրնգում էին, երբ քամին իրար էր խառնում թեւերը:

Մանտյորն ամեն տան էր լինում: Նա լսում էր, նա տեսնում էր ինչ են ասում տներում հավաքված մարդիկ, ով ինչպես է ապրում: Մի անգամ նա տեսավ Մաշոյին ձյունի նման սպիտակ շորեր հագին, մազերի մեջ ծաղիկներ: Աղջիկը մի սպալի հետ իջնում էր սանդուղքով, իսկ 10 մանտյորն կապկպում էր էլեկտրալարը:

Երբեմն թարթում էին ճրագները, երկու անգամ, երեք անգամ, մերթ ամբողջ քաղաքն ընկղմվում էր խավարի մեջ, և ապա լույսերը նորից բռնկվում էին: Այգալիսի գիշերներ քաղաքի խուլ թաղերից մի քանի հոգի զարտուղի ճանապարհներով, այգիների արանքով իջնում էին ձորը, և միջև հավախոսը կարանում լսում տեղեկութուններ, որոշումներ անում, նամակներ գրում ու կարդում:

Մանտյոր Անդոն երբեմն վազում էր նրանց մոտ, մի քիչ լսում, իր խոսքն ասում և երբ ոտնաձայն լսեր կամ 20 մեքենան փախեր աղմուկը, — աննկատելի վերադառնում էր կայանը:

Ամբողջ ձմեռը քաղաքում մերթ ընդ մերթ լույսերը թարթում էին... Եվ շատ քշերն էին հասկանում, թե ուր են կանչում Անդոյի լույսերը: Այդ քշերը կամաց գուրս էին գալիս դեպի ձորը, դեպի հին քարանձավը:

Բուրբ խաղում էր ձորում: Մրսած գալչերը այգիների պատերից թռչում էին ցած, բարափին մոտենում: Նրանք սարսափահար փախչում էին մեքենայի աղմուկից և լույսերից, փախչում էին և ոռնում մեր մթին թաղերի վրա:

30 Անդոն քարի տակից հանում էր տպագիր առաջին լողունը: Նա փակում էր դուռը, թուղթը մոտեցնում կարմիր լամպին: Խունացած թուղթը արնագույն էր դառնում, և սև տառերը սղոդպատի սառնությամբ ասում էին:

— Խաղաղություն խրճիթներին. պատերազմ պալատներին...

Դրսում ոռնում էր բուքը, քաղաքի վրա ձմռան հետ ծանրացել էր թշնամու երկաթե կրունկը: Իսկ մանտյոր Անդոն իր ապահով անկյունում հանում էր այն թուղթը, որի համար նրան սրախողխող կաներ Մաշոյի սպան, եթե տեսներ:

* * *

Այն դարնանը ձյունը դժվար վեր կացավ: Քարերը մերկացել էին, բայց նրանց հյուսիսային փեշերին մնում էր կապտավուն ձյունը, որ լուսնյակ գիշերներին շողշողում էր կաթնագույն փայլով:

Բրուտ Ավազը վերև չէր բարձրանում: Գետերի ճանապարհը փակ էր, ամեն քարի հետև մահ կար թաքնուված: Նա մեր թաղի եզների հետև է, ման է գալիս տաք ձորերում, մաշված եզները կոշտ լեզվով տրորում են թարմ կանաչը: Նրանք հոգնում են ման գալուց, նստոտում են քարերի արեկող երեսին, եզնարած Ավազը փաթաթվում է կարպետի մեջ և ննջում:

Նրբեմն եզները մոտ է քշում ձորին:

Հայրը տեսնում է որդուն և կերկեր ձայնով կանչում է նրան ձորի գլխից:

Գարունն անհանդիստ օրեր բերեց:

Զինված մարդիկ վխտում էին քաղաքի փողոցներով, ձիավորներն աջ ու ձախ շափշփում էին: Պտտվում էին լուրեր, որ ֆրոնտը մոտենում է:

— Գալիս են,— ասում էին իրար: Ոմանք ավելացնում էին «մերոնք», ոմանք «նրանք», իսկ մնացածները միայն հաղորդում էին, որ գալիս են:

Օրը ցերեկով թնդանոթի գնդակը թռավ քաղաքի վրայով և պայթեց գերեզմանատան հետևը: Առաջին պայթյունը կարծես նրա համար էր, որ հաստատեր, թե գալիս են...

Նշանը բռնել էին զորանոցների կողմը:

Մարդիկ փակում էին դուռ ու լուսամուտ, ովքեր ունեին դուռ ու լուսամուտ: Փողոցում երևում էին նրանք, որոնց մեծ մասի համար զենքը ծանրություն էր: Եվ նրանք

սրտատարուի սպասում էին այն ժամին, երբ նորից կառնեն մանգաղն ու գերանդին:

Անա զիզին քաղաքի փողոցներում մոլորվել էր՝ վախից, անհանգստությունից... Անդոն չկար, երեք օր առաջ նա չքացել էր: Լռել էր մեքենան, ձորում մութն էր լինում գիշերները, և այդ մութը տարածվում էր և քաղաքի տափարակի վրա:

10 Լույսերը չէին թարթում, նրանք չքացել էին: Միայն լուսնյակն էր շողշողում լամպերի ապակիների և սղնձյա լարերի վրա:

Իսկ քաղաքում, սպան ատամները կրճատցնելով պատմում էր Մաշոյին, որ ամբողջ ձմեռը սիգնալներ է տվել ձորից այն դաղանը, որ մանտյորի շորերով տունն ստուն ման էր դալիս:

Մաշոն չէր հասկանում սպայի խոսքը, ինչպես դժվար դասը...

...Քանի մնում է քարտփը, կմնա և բրուտի որդու առասպելը: Դեռ երկար ժամանակ բերնե բերան պիտի պատմեն նրանք, որոնք ականատես եղան, իսկ եթե 20 նրանց վերջինը մեռնի, այդ պատմությունը պիտի ավանդվի իբրև պատկերից լսած զրույց:

Մյուս առավոտ սարի հետևից թնդանոթները որոտացին: Մի քանի պայթյուն մի անդամից լսվեց: Եկեղեցու խաչը թեքվեց, ճոճվեց ինչպես ճյուղը: Ապա հանկարծ ընկավ ընկուղենու վրա ու խրվեց գետնին:

Քաղաքում սկսվեց խուճապը:

Միանգամայն անսպասելի կերպով ձորի կողմից քաղաք մտան չորս ձիավոր: Նրանց առաջից գնում էր մեկը՝ սպիտակ ձիու վրա:

30 Ձիավորները մի վայրկյան կանգնեցին քաղաքի սահմանագլխին, ապա, երբ որոտացին թնդանոթները, նրանցից երկուսը քշեցին դեպի գերեզմանատունը, փոփոացնելով փոքրիկ կարմիր դրոշակներ: Նրանք այդ դրոշակները խրեցին գերեզմանատան բլուրի վրա իբրև նշան

Բնդանոթածիդի համար: Իսկ իրենք քաղաքի վերևով քշեցին դեպի կամուրջը:

Այս անգամ Բնդանոթը խփեց ուղիղ քարափին: Քարից կտորտանք թռավ դեպի ձիավորները: Ներքեից լսվեց պայթյուն:

— Դրոշակը շարժիր,—գոռաց սպիտակ ձիավորը, նայեց ձորի կողմը: Մուխի մեջ դեռ կանգուն էր կայանը: Պայթյունը դետի մյուս ամիսն էր:

Ու ձիավորը ասպանդակեց փրփրած ձիուն դեպի քաղաքի հրապարակը, դեպի կամուրջը, որտեղով պիտի քաղաք մտներ կարմիր հեծելազորը:

Սպիտակ ձիավորը ձեռքեց ամայի հրապարակը: Նրան թվաց, թե կանչեցին իրեն:

Այդ վայրկյանին պատշգամբից բացվեց գնդացիը: Կինը ճշաց.

— Վա՛յ, բալաս...

Ձիավորը թեքվեց մի կողմի վրա և կախվեց, ինչպես հնձած հասկ: Փրփրած ձին խրտնեց ու սլացավ: Հեծվորի ոտքը մնաց ասպանդակի մեջ: Տաք մարմինը քարեքար, զիպշելով շաղ տվեց արյուն և ուղեղ:

Ճանապարհի վրա շնչահեղձ պառկել էր Անա զիզին և համբուրում էր արյան առաջին հետքը:

* * *

Այն կողմերում այժմ էլ դարնանը ամպ է նստում: Մեր Գյունեյ թաղը կորչում է, ամպի միջից երևում է Յից քարը: Բայց երբ քաշվում է ամպը, երևում են քաղաքի կտուրները: Ռուսաց «Ժամի» տեղը կանաչ պարտեզ է:

Չորը փոխվել է:

Այնտեղ սպիտակին են տալիս Ժամի տաշած քարերը: Նոր հիդրոկայանն է, լուսավոր և ընդարձակ: Քարափից ներքև է իջնում լաճն ճանապարհը: Գարունը դպրոցի երեխաներին տանում են ձորը, և ուսուցիչը բացատրում է, թե ինչպես են աշխատում մեքենաները:

նորոգ Լրկիր, նոր մանուկներ...

Դիպվածը ինձ էլ նետեց մեր հին թաղը:

Նա հաստատ քայլերով կոխոտում էի այն կաժանաները, որ խաղալով անցել է իմ մանկությունը: Ահա նեղը, փրփրան ջուրը, քեզի թունավոր թփերը: Իմ ընկեր Անդոն պատմում էր, որ օձերը իրենց լեզվին նրա տերևներից են շինում:

Բիբլիական Հովբի նման ավերակ տան առաջ նստել էր բրուտ Ավագը: Նա գրկեց ինձ, շոյեց դեմքս, ինչպես կույրը:

— Անդոն, իմ Անդոն...

Նա երկար դիտում էի նրա դեմքը, որ կծկվում էր:

Արցունք չերեաց նրա դեմքին, թեև ձայնը խուլ հեկեկանքից զողում էր: Կարծես աչքերի հետ ցամաքել էին և արցունքի ակները:

Մեր թաղի գերեզմանատանը Անա զիզին է թաղված: Գերեզմանաքար չկա, ոչ գիր, ոչ մի հուշարձան: Գարնանը կանաչում է թումբը, մոլախոտերը խեղդում են վաղահաս ծաղիկներին, ասես միամիտ են, որ չի դարձնի Անա զիզին և ոսկորն կտորով չի քաղհանի նրանց:

Քարափին երեկոները շարվում են ուրիշ աղջիկներ: Նրանց մանդոլինը նվագում է նոր երգեր: Եվ երբ հոգնում են, սկսվում է անտեթեկ վրույց, աղաներից մեկը ցույց է տալիս ձորի ճեղքված քարը, կրկնում մանտյոր Անդուլի կյանքն ու մահը:

— Կարմիր հեծկաղսրը քաղաք մտավ կամուրջի կողմից... Հետևից, հրաքաններ լրա բերել են նրա արնոտ մարմինը:

էլի ի՞նչ: Վայր դնե՞մ գրիչս...

Բայց ինչու՞ են դողում մատներս... Դեռ վախճանը չի. թրեր պիտի զրնգան և հրազենները պիտի շառաչեն հին խոսքը.

— Խաղաղություն խրճիթներին, պատերազմ պալատներին:

Ս Ե Վ. «Հ. Յ. Բ.»

1

Քաղաքի աղմուկը հանդարտվում էր:

Կարծես դաշտ էր, ուր լուսաբացին՝ առաջին ավտոյի աղմուկից սկսվել էր ճակատամարտի ժխորը, կեսօրին թեժացել, երեկոյան դեմ՝ միսկարները հավաքել էին սղդինձը, դարբինները դարսել էին մուրճերը, մեքենաները լռել, ավտոները, ինչպես եղեգնուտի բաղերը, քնել էին գարածի թիթեղյա ծածկի տակ:

Երեկոյան դեմ գարնան վարար անձրևը նոր ծաղկած 10
ծառերին, մայթի քարերին ու ծանր կավահողին բաշխել էր վոլ, պղտոր ջրի լճակներ ու լպրծուն ցեխ:

Սպիտակ ամպերը սարերից սողացել էին դեպի քաղաք և անգլուխ քարավանի նման դանդաղ ու մունջ պտույտ էին անում փողոցներով, քսվում կտուրներին:

Տների բարձր հարկերը շեխն երևում ամպի սպիտակ քուլաների մեջ, որ օրորվում էին, իրենց հետ օրորում տները, հեռագրասյուները, էլեկտրական ճրագները և նրանց ցոլքը՝ անձրևաջրի պղտոր լճակներում:

Ամբողջ քաղաքի վրա բարձր աշտարակից ռադիոն 20
թափում էր դարնանային երգի տաք ելևէջները: Աշտարակի ներսը առողջ կրծքով մի աղջիկ թավ ձայնով երգում էր բամբակի դաշտերի և հասած արտերի երգը: Բազմա-

թիվ ուսուցիչներ, ինչպես ցնցուղը մազում էին զվարթ երգը հոգնած քաղաքի վրա:

Բարձրախոսների տակ խումբ-խումբ մարդիկ լուռ լսում էին, մշակը՝ մեջքի համետին հենած, լրագրավաճառը՝ թերթերը թևի տակ, տղան՝ աղջկա թևը զրկած, կառավարն «կողու» վրա,— նույնիսկ ձիերը ականջները կախել էին, քրտինք էր դոլորշիանում նրանց մարմնից, մրսում էին խոնավությունից,— բայց ձիերն էլ անշարժ էին:

10 Այդպես շէր քաղաքի խուլ փողոցներում, ուր կավի կույտ տներ են, առանց ճրագ, առանց լուսամուտ... Այդ տների բակում ծաղկել էր դեղձենին, ծիրանը: Գիշերվա այդ ժամին կավի տներում խոր քնի թագավորութուն էր:

Ռադիոյի մետաղյա փողը այդ տխուր տների վրա երգում էր կարծես ավելի մեղմ: Ո՞վ գիտե ներսը, մութի մեջ մի անքուն աղջիկ լսում է արտերի երգը, և նրա ականջի տակ հնչում է մի ուրիշ ձայն, հանդա՛րտ, ինչպես հասկերի խշշոցը:

2

20 Լեռներ զլխավոր փողոցից ծովեց դեպի ձախ:

Անկյունում նրա ականջն ընկավ երգը, տեսավ լուռ լսողների խումբը: Նա զարմացած զլուխը վեր բարձրացրեց, կարծես առաջին անգամն էր տեսնում սյունից կապած բարձրախոսը: Երգը, այդ խումբը կտրեց նրա մտքի թելը, ինչպես ջրի հոսանքը դեմ է առնում վերևից զորոված ժայռի:

Բայց հենց ծովեց դեպի մութ փողոցը, հոսանքը նորից մտավ ծանոթ հունը: Ու զլուխը կախ գնաց, կոխոտելով թանձր ցեխը, անձրևաջուրը:

30 Ընկ տակ պայտուակն էր: Ու միտքը շարունակում էր հյուսել այն թվերը, հաշիվները, որ շարված էին պայտուակի թղթերի վրա:

Նա շատ անգամ է նստում մինչև կես գիշեր այն սենյակում, որի պատուհանից երևում է քաղաքի մեծ մասը, բլուրները, ճանապարհները՝ որոնք ծալվեծալ գնում են կեռումեռ, գնում են անվախձան՝ դեպի ուրիշ քաղաքներ, երկրներ:

Այդ սենյակում լեռնի գրասեղանն է: Նա փռում է բազմաթիվ աղյուսակներ, ցուցակներ, վերցնում է մատիտը, գլուխը կախում նրանց վրա և հաշվում:

Նա հաշվում է տրակտորներ, դռթաններ, հաշվում է երկաթե փողխեր, սերմեր, որ գարնանը թափվում են խոնավ հողի մեջ, ծլում է բամբակը, աղջիկները քաղհանում են, ծաղկում է բամբակը, աղջիկներն իրենց զոգը լցնում են սպիտակ բամբակով, ու բամբակը գնում է, դառնում գույնզգույն չիթ, աղջիկները հագնում են նախշուն չիթը, և երբ խաղում են նրանք, թրթռում է մարմինը, քամին փուփուացնում է դեյրան, և ծաղկավոր դեյրան ծփում է ինչպես արտը, չիթի ծաղիկները օրորվում են, երբ խաղում է նրանց մարմինը:

Այս վերջին հանգամանքի վարիչը այն թուխ երիտասարդներն են, որոնք զրկում են քաղհանավոր աղջիկներին և չեն կարող ասել, թե ի՞նչն է բուրում՝ աղջկա մարմինը, թե խշխշան դեյրայի ծաղիկները: Թուխ երիտասարդներն են և բանաստեղծները, որոնք զրկում են նրանց մասին:

Իսկ լեռներ միայն սերմորայքի և մեքենաների բաժնի վարիչն է: Այդ մեքենաները հեռու դործարաններից են գալիս և քաղաքի պահեստներից նրա ստորագրած օրդերներով դուրս գնում բազմաթիվ ճանապարհներով դեպի գյուղերը և նրանց դաշտերը, որտեղ կա ջուր, արև և քրտինք:

3

Լեռներ կանգնեց դռան առաջ, ձեռքը տարավ գրպանը, շոշափեց բանալին, որ գրպանում տաքացել էր:

Բանալին դարձավ երկու անգամ, և ապակյա դուռը բացվեց:

Մութ նախասենյակում նա վարժ շարժումով իր մըշտական տեղը հանեց կալոշները: Մի փափուկ բան քսվեց ոտքերին, մոռաց: Մաջիտա մայրիկի վանա կատուն էր:

— Փիսո՜...

Եվ փիսոն հետեւեց նրան մինչև սենյակի դուռը, ապա առաջինը ներս մտավ, երբ Լեոնը քաշեց սենյակի դուռը: Ճրագը վառեց և պայտսակը քցեց սեղանին:

10

— Փիսո՜...

Կատուն մեջքը ուղցրեց, նրա ծովի գույնի մորթը ալիքաձև շարժվեց ուսերից մինչև պոչը:

Բայց Լեոնը ձեռքով շշույեց կառավի ուռուցիկ մեջքը: Կատուն ցած թռավ թախտից և, ծանր պոչը քարշ տալով, դուրս եկավ սենյակից, իր կատվաչին դժգոհությունն արտահայտելով դանդաղ քայլերով:

Լեոնը նստեց թախտի ծայրին... Եվ խնչպես օտարականը սկսեց դիտել իր բնակարանը, իրերը: Աչքն ընկավ կանաչ ծաղկամանին, որ կնոջ բազուկի ձեռներ. վերը՝ բարակ մատները բաժակաձև սեղմվել էին իրար, որպեսզի պահեն ծաղիկները:

20

Լեոնի վարձացած հայացքը կանգ առավ ծաղկամանի վրա: Այդ անշուք սենյակում ծաղկամանը մենակ էր և չէր մերվում կոշտ, չներկած սեղանին, երկաթյա մահճակալին՝ որի նման հազարներ կան հիվանդանոցներում, զորանոցներում:

Իսկ զրբերի դարակին հենած հրաքանը ուղղակի թըշնամաբար էր թերվել դեպի ծաղկամանը: Փուռի բերանը դադաղած աչքի պես նայում էր կնոջ ապակյա մատներին:

30

Բոլոր իրերը իրենց կարճ և գորշ պատմությունն ունեին, բացի ծաղկամանը: Եթե Լեոնի սենյակի իրերը իրենց կյանքը պատմեին, մահճակալը պիտի ասեր, որ ինքը երկաթից է շինված, չորս տարի վրան պահել է հիվանդ, վիրավոր զինվորների, որոնք իրեն ծնումտել են, ապա

նրա վրա պառկել է կուրսանտը, մի համագումարի պատգամավոր, հետո երեք ամիս ընկած է եղել ձյունի և անձրևի տակ, մինչև ընկեր Լեոնի գալը: Թեթև նորոգումից հետո նա անխռով իր վրա պահում է Լեոնի շորս փութը:

Գրքերի դարակը կարճ կվերջացներ՝ «ուռի էի և դարձա դարակ»: Սեղանը կգանգատվեր իր մի կոտրած ոտքից և մլեկներից, որոնք ձմեռը քնում էին նրա ճաքճքած տախտակների արանքում, որպեսզի ամառն անհանգրստությամբ սպառնառեն կենվորին: Մահճակալի տակ ընկած չեմոզանն ու կողովը միայն կարող էին պատմել արկածներով լի ճանապարհորդությունների մասին:

10

Վերջապես պատից կախած մաշված խալիճ կարող էր պարծանքով պատմել, որ իրեն հյուսել է Լեոնի մայրը, որ ծոր-ծոր քարափների գլխին թառած գյուղում, երբ իրեն փռում էին արևի տակ, և հավերը կոխոտում էին, մի երեխա չորեքթաթ սողում էր հավերի հետևից, և երբ հավերը հեռանում էին, երեխան աշխատում էր բռնել արևի շողերի մի խուրձ, որ պսպղում էր գորգի վարդերի և նուռների վրա:

Իսկ ծաղկամա՞նը...

20

Նա օտարական էր, անսրոշ հանգամանքով ձեռք բերված: Փողոցում վիճակախաղ էր անապաստան երեխաների օգտին: Լեոնը հանդիպեց Լուսիկի ընկերուհուն... Մոտեցավ հարցնի, թե ինչ լուր ունի Լուսիկից: Իսկ աղջիկը, որ վիճակախաղի կազմակերպողներից էր, և՛ հաղորդեց լուրը, և՛ թևից քաշելով նրան մոտեցրեց սեղանին:

Հինգ տոմս միանգամից վերցրեց, երեքը փուչ էր: մեկին բաժին ընկավ ուտինն տիկնիկ, մյուսին՝ ծաղկամանը: Տիկնիկը նա հենց տեղն ու տեղը նվիրեց մի փորձիկ աղջկա, իսկ ծաղկամանը Լուսիկի ընկերուհին դրեց պայուսակը, խոստացավ ծաղիկներ բերել և ավելի մաքրամասն պատմել Լուսիկի մասին:

30

Խոստացավ ու չեկավ:

Այստեղ հրացանը կորոտար և կփշրեր ծաղկամանը,

Լթե նրա հետ կապված շխներ մի ուրիշ անձնավորութ-
յուն, որի հանդեպ սենյակի բոլոր իրերը, նույնիսկ կո-
ղովն ու շեմոգանը խորին ևրախտագիտություն էին տա-
ծում, որովհետև այդ անձնավորությունը, ամեն օր սըր-
բում էր փռչին, մաքրում, տեղափոխում, Լթե արևը թե-
ժացնում և անհանգստացնում էր նրանց:

Այդ Մաջիտա մայրիկն էր, որի մուտքը այդ սենյակը
Եղավ ծաղկամանը բերելու մյուս օրը: Ներս մտավ այդ
պառավը, Վանա կապույտ փիսոն հետևից: Կատվի ոտնա-
10 ձայնն ավելի խիստ էր, քան Մաջիտա մայրիկը:

— Էսնա խորոտ ի,— ասաց պառավը և առանց
թույլտվություն ստանալու ծաղկամանի մեջ խրեց դաշտի
ծաղիկների մի փունջ:

Սենյակի տեսքը միանգամից փոխվեց: Նույնիսկ լերկ
պատերը զվարթացան, որովհետև արևը ծաղիկների և
ծաղկամանի սովերը քշում էր պատի վրա, կարծես զրո-
քերի հետևը թաքնվել է մի կին և վեր բարձրացրել մերկ
բաղուկն ու ծաղկեփունջը:

Միայն մանկության դորդի վարդերը դժգոհեցին:
20 Թարմ և իսկական ծաղիկները խլում էին նրանց առաջ-
նությունը:

4

Վանա փիսոն խռոված դուրս գնաց և նորից ներս
մտավ Մաջիտա մայրիկի փեշից կախված թեւի հետ խա-
ղալով:

— Իկե՞ր ես, տղա... Չայ պիրեմ...

— Եթե տաք է...

— Տաք է... Խալիվոր նոր խմեց... Գինա դողցուց իմ
խեղձ... իմ ճար ինչիս կելնի, Լեոն:

30 — Ես դանդահաբեւ էի բժշկին, չեկա՞մ:

— Էկավ, ասածու լուս խասնի էնոր մեռելաց... Դեղ
իտուր, էլմ էնի... լերդն է ասաց,— և ապա դառնալով
կատվին,— քելի՛ փիսո, քելի՛, չայ պիրենք...

Հիվանդը պառավի ամուսինն էր, նույն միջանցքում ապրող զերծակը, որին համարյա բոլոր տնվորները, մանավանդ երեխաները՝ «պապեն» են կանչում:

Նիհա՛ր, բարակ, քնքուշ դիմագծերով մարդ է «պապեն», ամառ, ձմեռ նույն մաշված վերարկուն ուսին, նույն բրդե շալվարը, որ բազմաթիվ կարկատաններից ծանրացել է:

Մաջիտա մայրիկը և «պապեն» Բաղդադից եկած զաղթականներից էին: «Պապեն» լռիկ էր, ավելի հաճախ երեխաների հետ էր խոսում. մեծերին տեսնելուց մի կողմ էր քաշվում, կարծես ամաչում էր: Իսկ Մաջիտա մայրիկը, կամ, ինչպես «պապեն» էր ասում, «հանըմը» հաճախ էր բակ դուրս գալիս, զրուցում հարևանուհիների հետ:

Նրա խնամքի առարկան հավերն էին, որոնց համար «պապեն» բակում բուն էր շինել: Հավերը նրա երեխաներն էին,— ծիծաղելով ասում էին հարևանները:

Նրանք շատ էլ սխալ չէին: Մաջիտա հանըմը ոչ միայն կերակրում էր, այլև հավերին խոսեցնում էր, նրա հավերը անուններ ունեին, բնավորութուն:

— Էսօր Կապուտա քեֆսըզ էր.. կուտ իսկի չկերավ: 20

— Խմոր թալե առաջը...

— Էն իմանսըզ խորողը շարչրեր ի գիշերը,— զայրանում էր Մաջիտա մայրիկը:

Եվ ամբողջ բակը պիտի իմանար, որ «խորողը շարչել է կապուտ հավին», որ հերվա թխսամայրը ձուի է նստել, որ «էն կանդար կուտ կուտի անիրավ Չալը, մեխատ ծյու չի թալի»...

Մաջիտա հանըմը սպառնում էր Չալը մորթել, բայց անցնում էր զարունը, ամառը, հավերը պառավում էին, ծանրանում, իսկ նա սպառնալիքը չէր իրագործում: Հավը մեռնում էր բնական մահով, Մաջիտա հանըմը լաց էր լինում ճշմարիտ և անարատ արցունքով:

Նրանց կյանքի սկիզբը պարզ և հանդարտ էր հոսել, ինչպես հայրենի գյուղի վճիտ առվակը: Ապա հանկարծ

Երկինքը սեւացել էր, սեւացել էր և գետինը, պայթել էր ջարդը, հրդեհը, զաղթը: Անցած ճանապարհներին թողել էին բազմաթիվ անքար դամբարաններ, որոնց մեջ ամփոփված էին սովից, սրից, տապից ու ծարավից մահացած մշակներ, մանուկներ: Բաղդադում պապեն ստացել էր տենդ, որ հյուծել էր նրան, ինչպես սովը: Մաջիտա հանըմըն էլ ծանր ոսկրացավ ուներ:

10 Նրանք փոխն ի փոխ պատուում էին, և ով ոտի վրա չիներ՝ հավերին նա պիտի խեղամեր, նա՛ պիտի պտտեր կարի մեքենայի ժանդոտած անիվը: Երկուսն էլ վախենում էին մահից, սակայն ոչ իր անձի, այլ մյուսի համար, որ նրա մահից հետո պիտի մնար մենակ:

Լեոնի այդ տունը փոխադրվելուց հետո պապնն ու «հանըմը» իրենց հովանու տակ էին առել նրան:

Մաջիտա մայրիկը ավելում էր նրա սենյակը, սրբում էր փոշին, երբեմն, և այն էլ երեկոները, թեյ էր առաջարկում: Փոխարենը Լեոնը հատուցում էր բժշկին զանգահարելով, բնակարանի, լույսի և այլ մանր առօրյա պետքերին երբեմն աջակցելով:

20 — Մաջիտա հանըմի հոգևորդին է բնկեր Լեոնը, — ասում էին հարևանները:

Իսկ Մաջիտա հանըմը անկաշառ խանդաղատանքով էր արտահայտվում նրա մասին, ակնածությամբ նրա անունը տալիս և երբեմն պարծենում այդպիսի մարդու բարեկամությամբ:

30 Լեոնը չէր մերժում այդ բարեկամությունը: Կարված աշխատանքից հետո հաճելի էր կարճ ժամանակ զրույց անել Մաջիտա մայրիկի հետ այնպիսի բաների մասին, որ կապ չունեն մեքենաների, պլանների, հաշիվների, խորհրդակցությունների հետ:

«Պապեն» նրա սենյակը ոտք էր կոխում տարին մի կամ երկու անգամ և բավականանում էր բարեով: Իսկ մայրիկը կարող էր պատմել միայն այն աշխարհից, որի սահմանները հասնում էին մինչև դարպասը: Մանր պա-

տահաբներ, կցկտուր խոսքեր, հարեանի տանը լսածը
և վերջապես հավերի գլխովն անցածը—ահա նրա զրու-
ցի առարկան:

Սակայն կար և մի խորհրդավոր «թեմա», որի շուր-
ջը խոսակցութիւնը ականարկից այն կողմը չէր անցնում,
և որին իւրենը պատասխանում էր անկեղծ ծիծաղով:

5

— Դհա կուզե՞ս...

— Չէ, մայրիկ... Տաքացա: Էսօր դուրսը քիչ խո-
նավ է:

10

— Տնավեր, էն կազախի կիսու շափ էլ չկաս... էն
կանդար շայ, ես իմ աստված, հավատալու չի...

«Ղազախը»— նույն միջանցքում ապրող ուսւ բարձ-
րահասակ ուսանողն էր, որից Մաջիտա մայրիկը քաշ-
վում էր: Ոչ մի բռն ուսեներեն չիմանալով, Մաջիտա մայ-
րիկը մտերմացել էր միայն նրա փոքրիկ աղջկա հետ, որի
թևից բռնած երբեմն տանում էր հավաքունի կողմը և
կուտր տալիս աղջկանը, որպեսզի նա ցրի:

— Լցե՞մ:

— Չէ, մայրիկ...— և իւրենը տեղից վեր կացավ:

20

— Էսօր չգիտեմ ոտքս ինչու է ցավում...

— Յարալու ո՞տքդ է...

— Հա՛:

— Ոսկորիցն է... Եղանակը որ նամացավ, իսա ոս-
կորիս մեջն է: Որ արե էլավ, օդը շոր՝ հեշ...

Մաջիտա մայրիկը բաժակը վերցրեց, սեղանից
սրբեց շաքարի փշրանքը: Իւրենը մոտեցավ գրքերի դա-
րակին: Մեջքը դեպի պառավը: Չէր երևում, գրքերի՞ն է
նայում, թե՞ ծաղկամանին:

Պառավի մտքովն անցավ, որ հարմար առիթ է ավելի
պարզ ասելու այն բանի մասին, բայց իւրենը հանկարծ
շրջվեց:

30

— Խոնավ է, բայց լավ գիշեր է... — և կարծես ինքն իրեն վերջացրեց, — էսօր հոգնած չեմ, թեև շատ եմ աշխատել...

— Գարուն է... Անուշ օր կբացվի վաղը:

— Ամպ է, մի քիչ ցելս...

— Մասսի կլոխ պարզ ի... լուսու մոտ լուսնակ կկենի...

— Դա՛-սս...

10 Այդպիսի անհասկանալի բառերից Մաջիտա մայրիկը խորշում էր: Նա աշնքանն էր հասկանում, որ Լեոնի միտքն այդ ընթացքին նրա համար անմատչելի հեռունություն է:

— Քելի՛, փիսո... — կատուն մոռաց: Լեոնը մատներով թմբկահարում էր դարակի տախտակը:

— Նաչի որ «պապեն» շուտ առողջանա...

20 — Ղուրբան քեզի, Լեոն, որ շուրիլուս միտքս էտա ի: Եվ պառավը դուրս գնաց «բարի գիշեր» ասելով, գնաց փռված, որ ինչու՞ չասաց: Նա երբեք Լեոնին այդքան պարզ և հասարակ չէր տեսել: Նույնիսկ ուրախ էր. պառավին թվաց, թե նա մատները քսեց ծաղկամանին:

Իսկ պառավը ուղում էր հիշեցնել... ամուսնույթյունը: Նա ակնարկներ էր անում, որ Լեոնին պակասում է «խորոտ կնիկ», այն ժամանակ օրերը ուրիշ կլինեն, ո՛ւրիշ...

Բայց չասաց: Պառավը կորցրեց ամենահարմար առիթը, որովհետև Լեոնի վրա իջել էր աշնայիսի տարօրինակ ժամ, երբ մարդ բացում է նեղսը և թերթում հանդարտ, ինչպես ուրիշի ստեղծագործությունը:

30 Գարնան գիշերն էր, ռադիոյի երգն էր բամբակի դաշտերի մասին, թե ծաղկամանն էր, — զժվար էր ասել: Գուցե բոլորը միասին, ավելացրած այն խաղաղ տրամադրություներ, որ ունի մարդ, երբ հաջող ավարտում է աշխատանքը: Գուցե և ուրիշ մութ բան, ինչպես բողբոջի բացվելը, ջրերի խոխոջը:

Լեոնը բաց արեց պատուհանի փեղկը: Սառը քամին ներս խուժեց խոնավ հողի բույրով: Մի րոպե թարմացավ ճակատը: Մոտեցավ սեղանին, քաշեց արկղը:

Թղթերի, զրքույկների, նամակների և նկարների խառնխուրտն կույտեր էին: Կային նազանի փամփուշտներ, որսորդական դատարկ պատրոններ, մի քանի դատարկ տուփեր և այլ անպետք և պիտանի մանրուք:

Նա հետ տվեց մի փաթեթ: Փոքրիկ կարտոնի վրայից իրեն էր նայում Լուսիկը, այնպես, ինչպես այն տարին:

— Մեկ, երկու, շուտով երեք տարին կլրանա,— 10
մտքում հաշվեց Լեոնը:

Եվ այն, որ շուտով երեք տարին կլրանա, այն, որ Լուսիկի բաց ճակատին մի խոպուպ էր կախվել և խանգարում էր նրան զրեւիս, և այն անկրկնելի զարուհը նրա սիրտը լցրին անհանգիստ վրդովմունքով: Նա աչքերին մոտեցրեց նկարը, ապա դժվարությամբ հետ տարավ, պահեց թղթերի տակ, թափով հետ մղեց սեղանի արկղը: Թափից երերաց սեղանը ու վրան դրած էլեկտրական ճրագը:

Լեոնը տեղից կանգնեց, ձգվեց, մկանները տրաք- 20
տրաքվեցին: Մի դյուրեկան հոգնածություն իջավ մարմնին: Զբաղավ անհանգիստ վրդովմունքը:

— Էսօր քունս չի տանում... Գնա՛մ Ասաքի մո՞տ...

Եվ նայեց ժամացույցին: Ժամանակ կար: Կարծես այն, որ ժամանակ կար, ավելի հաշտ դարձրեց իրեն՝ այդ վրդովմունքի և վերհիշողության հանդեպ:

Լա՛վ, հիշիր, բոլորը, բոլորը... հետո ի՞նչ... նու հիշի՛ր:

Կարծես հիշողը տարբեր մարդ էր, և ինքը նրան թույլտվություն էր տալիս: 30

Եվ վարագույրն ընկավ ծածկված նկարներից: Առաջին պահ նա դարմացավ... Ի՞նչքան բան է մնացել Լուսիկից իր հիշողության խորքում: Իսկ ինքը կարծում էր, որ չնչին են հետքերը:

Նկարներ են կախված հիշողության պատից: Ահա
կատաղած, պղտոր գետը ձորի մեջ: Սև քարերը հազիվ են
շողշողուն գլուխները ցցել փրփուրի միջից: Այդ հեղեղի
վրայով բարից բար ցատկելով անցնում է ինքը Լուսիկի
թևից բռնած... Եվ դեռ քրքում են: Ահա Լուսիկի ոտքը
սալթաքեց, քիչ մնաց գլորվի փրփուրի ավազանը: Թևից
կախվեց, ամիր հասան, չոր ցախերը ժողովեցին, փոքրիկ
խարույկը թեփացավ, փռեցին Լուսիկի թաց գուլպաները:
Իսկ աղջիկը բոբիկ ոտքերը դրել էր մոխրի վրա: Բոցը
10 խաղում էր նրա սրունքների վրա, ինչպես աղոտ հայելու
մեջ:

Այս նուրբ նկարը... Ճանապարհը սպիտակին է տա-
լիս, ինչպես ջուրը լուսնկայի շողերով: Հորիզոնի խորքում
շողշողում է Արարատի սպիտակ գլուխը: Կապույտ երկինքը
կարծես կոր հայելի է, և նրա խորքը արտացոլում է մի ու-
րիշ դագաթ: Սալը ճռռում է ամառվա հանգով:

Գյուղից են գալիս... Բացօթյա միտինգ էր, իրիկնա-
ղեմին՝ երգ ու խաղ: Ոմանք ոտով են: Աղջիկները սալի
փրա են: Իսկ Լուսիկը երգում է:

20 Նուան կլեպ պռոշոյ,
 Նեյնիմ ա՛ման աման...

Երգում է հոգնած, բարակ ձայնով: Սալը ճռռում է
Լրդի հանգով, օրորալով գնում են եզները:

Այս մեկը խավար է: Այս մեկը ամենաջերմ նկարն
է, ներկը վառ, ինչպես Լուսիկի երեսը, երբ ծաղկած ծի-
րանների փողոցից մտնում էին լուսավոր պողոտան:

Ծաղկած ծիրանների փողոցը... Նույնիսկ փողոց չի
կարելի հաշվել, որովհետև մի ծայրը աստիճանաբար բա-
ժանվում է բարակ ճանապարհների, որոնք կավե պատերի
30 աբաքով տանում են դեպի այգիները, և այնտեղից էլ մի
ճյուղը ձգվում է ամայի բլուրի վրայով դեպի առապար-
ները, ուր դարնանը մակաղում էր քրդերի ոչխարը:

Բլուրի վրայով ձգվում է շոսեն, նրանից ներքև քա-
րակույտեր են, ապա այգիները: Ձմեռը նապաստակները
ցրտից և սովից նեղվելով հանդգնում են իջնել մինչև այ-
գիները, կրծելով կաղամբի մոռացված թուփը, երիտա-
սարդ ծիրանիների մաշկը, և ո՛վ գիտե, նրանցից ամե-
նահամարձակը ձմեռվա գիշերին հասնում է այդ ան-
վախճան փողոցին և շների հաշոցից սարսափած փախ-
չում է դեպի առասպարի որջը:

Այդ նկարը խավար է, որովհետև նրանք մուժն ընկ-
նելուց էին մտնում այդ փողոցը, որի բնակիչները արևի 10
մայր մտնելու հետ փակում էին իրենց տների և պարտեզ-
ների փոքր դռնակները: Փողոցը մինչև լուսաբաց մնում էր
նրանց ու նման զուլգերի, որոնք իրար չէին ճանաչում,
զուսպ էին խոսում, երբ լսվում էր ոտնաձայն, և քաշվում
էին այն խորշերը, որտեղ մուժն ավելի թանձր էր, որով-
հետև ծիրանի ծաղկած ճյուղերը ծածկում էին լուսնյակն
ու աստղերի լույսը:

Լսվում էր մի ոտնաձայն, Լուսիկը սեղմվում էր նրա
թևին, շունչը պահում: Անցորդը ուշ մնացած մարդ էր,
որ շտապում էր փոքրիկ դռնակներից մեկը բախելու և 20
կամ թե հարբած էր, գնում էր օրորալով, գնում էր՝ կամ
հայհոյում, կամ տխուր երգ ասում:

Պատի տակով առուն էր, երեսը բաց, ջուրը սառը:
Սարերից էր զլորվում առուն, և նրա թափը դեռ չէին կոտ-
րում բլուրի լանջի այգիները: Գուցե թե ներքի տափարա-
կում, բրնձի ու բամբակի դաշտերի մոտ նրա թափը կո-
տրվեր, աղմկոտ խոխոջը հանդարտվեր:

Նրանք նստում էին առվի եզրին, և երբ հանգչում էր
զրույցը, նրանք լուռ ականջ էին դնում առվին: Նայած թե 30
ի՞նչ էին խոսել, Լուսիկն ի՞նչ էր ասել, Լեոնը նեղացել էր
նրա վրա, թե երկուսն էլ ոգևորված խոսել էին սովորե-
լու, աշխատանքի և ո՞վ գիտի էլ ինչ պայծառ նյութերի
շուրջը:

Եթե նեղսրտում էին, թվում էր, թե առուն էլ էր շա-
րացել... Երբ խոսք էր լինում Լեոնի Մոսկվա գնալու մա-

սին, կարծես առուն վշտակցում էր Լուսիկին, իսկ երբ ծիրանիներն առկա գրույցը դառնում էր առօրյա դժվար աշխատանքի և պայքարի շուրջը, կարծես լսելի էր, թե ինչպես ալիքները խփում են քարերին, որոնք խանգարում էին նրանց սրարշավը ընթացքը:

10 Եվ ինչ խոսում էին՝ շուրջ տանում էր. բոլորը, նույնիսկ համբուրներ, հանաքներ, այն, որ կավի պատը փոշոտում էր Լուսիկի դեյրան, շունը, որ ցած թռավ և նրանց վախեցրեց, — բոլորը շքացել են, մնացել է լազուր հիշողությունը և մի կակիժ, որ երբեմն մրմուռում է, փնչպես ոտքի սպին, բայց նա կարողանում է տեսնել, շոշափել սպին, երբ տրորում է ոտքը, ցավը մեղմանում է: Իսկ այդ հետքը չի շոշափվում, բայց կա, մնում է:

Այ՛ հենց հիմա... Շրթունքները չեն առում, բայց մտքում կրկնում է.

— Ինչքա՜ն լավ աղջիկ էր Լուսիկը...

20 Մտքում կրկնում է, կարծես թե այդ լավ աղջիկը մեռել է: Բայց Լուսիկը կա. շուտով ինժեներ կդառնա այն միամիտ աղջիկը: Նրա մասները գծադրում են, տներ են շինել մարդիկ Լուսիկի պլանով:

Այսպես հասարակ եղավ բաժանումը:

— Ցանկություն, բնկեր Լեոն...

Առաջին և վերջին անգամ նա այդպես տալիս էր իրեն ուղարկեցին շրջան, Լուսիկը գնաց Մոսկվա:

Հետո ի՞նչ... Խնդրել է, գուցե թե հաջողվի, և լոբն էլ գնա: Բայց չի կրկնվի ծիրանիների փողոցը:

30 Անցյալ տարի Լեոնը մեքենայով անցավ այդ կողմերով: Պատահամա՞մբ ընկավ... փողոցի աջ կողմը բարձրանում էին նոր տները... նրանց մի մասը կիսավարտ էին: Փողոցի երկայնքով շարել էին կապույտ որձաքարը: Մնում էր ծիրանիների փողոցի ձախ պատը, պատի հետևը՝ ծառերը: Նույնիսկ ջուրը տեսավ և այն պատշգամբը, որի տակ պատուպարվել էին հորդ անձրևին:

Լեոնը գիտեր, որ քաղաքի շինարարությունն այն կողմերում է կենտրոնացած: Բայց առիթ չէր եղել շրջելու:

Նրա աշխատանքը գյուղերի հետ էր, ցորենի, բամբակի համար: Նրա մաքում մեքենաներն էին, զործիքները, որոնք վազոններում գալիս էին, որպեսզի իրենց անիվների վրա ցրվեն դեպի դաշտերը, դեպի սարավանջերը:

Նրա հիշողության մեջ ամենավառ ներկով այդ նկարն էր, ծաղկած ծիրանիները, երեսը բաց առուն և կավի բարձր պատերը, որոնք պարփակում էին իրենց մեջ և՛ խոխոջը, և՛ ծաղիկների հոտը, և՛ անթափանց մի լուս-
վյուն: Կարծես քաղաքը և նրա ձայները չէին հասնում մինչև այդ խոր փողոցը:

10

Յերեկը աշխատանքի ժամերին հիշում էր Լուսիկի խոսքերը, երեկվա պատահածը, ինքն իրեն ժպտում էր՝ ուրախությունից, երիտասարդական ավյունից, և ավելի թեթև էր զնում աշխատանքը: Եթե սենյակում մարդ չէր լինում, նա երբեմն սուշում էր... Սուշում էր և հեռախոսի փողի մեջ և խնդրում էր, որ փողը Լուսիկը դնի ականջին:

— Կշառցա՞ր,— ծաղրի տոնով հարցրեց Լևոնը և վեր կացավ տեղից: Կարծես ուրիշն էր հիշում, և նա համ-
բերությունմբ սպասում էր, որ այդ ուրիշը հագուրդ տա ներկի թերությունը:

20

Վարադույրն իջավ նկարների վրա:

Սենյակի մեջտեղը կանգնել էր ուրիշ մարդ: Նրա աչ-
քը ծաղկամանի վրա չէր, ոչ էլ միտքը՝ ծաղկած ծիրանի-
ների փողոցում:

Այդպես է նա աշխատանքի տեղը: Ասում են, որ խիստ բնավորություն ունի Լևոնը: Համառ է, տոկուն աշխատող: Նա աշխատեցնում է մարդկանց, և նրանք դարձանքով են պատմում նրա անսպառ եռանդի մա-
սին:

Յերեկը հարցուրավոր մարդիկ ներս են մտնում նրա
սենյակը, բաղմաթիվ հեռազրներ, գրություններ: Հեռա-
խոսները զանգահարում են, աղմկում են դռները, մեքե-
նագիրները, մարդիկ: Մի տեղից շտապ պահանջում են
տավոտ և բենզին, մի տեղ հարկավոր է հեռազրել, որ

30

սրակառնները փոխադրեն մի ուրիշ շրջան, որովհետև աշնտեղ պահանջը մեծ է, իսկ գարունը ջերմացնում է, հողը վար է պահանջում:

Մի շրջանի նախագահը մանվածապատ սխում է «նաղ-լը», իսկ Լևոնը մի քանի կտրուկ հարցերով տեղն է գցում խոսակցությունը, ինչպես շփվից փռած փոկը: Լսում է մարդուն, հեռախոսը զանգահարում է նորոգման արհեստանոցը, և մտքի խորշում միաժամանակ շարժվում է նոր գաղափար, նոր գործ, նոր նախահաշիվ:

10 Սենյակի մեջտեղը ահա այդ մարդն է կանգնած, որի օրը վերջացել է, պիտի հանգստանա վաղվա աշխատանքի համար: Բայց այսօր տեղաշարժ է եղել նրա առօրյան, և ինքն էլ հետաքրքիր զննում է իր ընթացքը:

— Ասաքի մոտ ուշ չի՞... — նայեց ժամացույցին:

Միջանցքում կախված է շինելը: Դուրսը խոնավ է, և Լևոնը կախարանից հանում է շինելը և ոչ թե պալատն: Հագնվում է և պինդ կոճկում:

Տաք շինելը ձգում է մեջքը, և այդպես նա իրեն կայտառ է գդում:

20 Հանգցնում է լույսը և զգուշությամբ բացում ապակյա դուռը: Հարևանները քնել են. միայն «զագախի» ձայնն է լսվում: Երևի դասն է սովորում:

6

Դիմացը էլեկտրական խոշոր լամպն է, բարձր սյունից կախված: Սպիտակ մշուշը շարժվում է վերերով: Նա շարժվում է, իսկ թվում է, թե լամպն է օրորվում: Եվ մշուշը մաղում է նուրբ անձրև:

Լևոնը գոհ էր, որ շինելը վերցրեց: Եվ գոհունակությոնը նա արտահայտում է ձեռքերը դրպանը կոխելով, թևերն ափելի սեղմելով իրանին:

30 Նա գլուխը վեր բարձրացրեց: Դիմացի սպիտակ տունը ձգվել էր և ավելի բարձր էր թվում մշուշի մեջ:

վերի հարկում մի քանի պատուհաններ լուսավոր էին. նրանք մշուշի միջից էին երևում, և կարծես մի ուրիշ տան հարկ էր:

Մշուշն անցնում էր ծվեններով: Ահա մեկի վերջին քուլաները՝ շղարշի նման թափանցիկ: Նրանց արանքից երևում են աստղերը: Իսկ Արարատի լերի կատարը շողշողում էր աստղերի լույսից:

— Ճշմարիտ էր Մաջիտա մայրիկը... վաղը արև սրի-
տի առի:

Լևոնը մայթի վրայով գնաց դեպի վեր: Առվի եզեր- 10
քին փոքրիկ լորիններ էին, իրարից հավասար հեռավորու-
թյան վրա, Լևոնը հիշում է նրանց տնկելը:

Աշնանը ծառերը տնկեցին, հաջորդ գարնանը նրանք բուլորն էլ ծաղկեցին, բացի մեկից: Գիշերն անցնող սել-
վորները այդ մեկը կտրել էին ճիպոտի համար:

Հիմա ծառերը չորացել են... Երկրորդ գարունն է: Տա-
սը գարուն հետո նրանք այնքան կբարձրանան, որ կհաս-
նեն երկրորդ հարկի պատուհաններին, և մարդիկ լորինե-
րի հովի տակ անց ու դարձ կանեն: Փողոցը կդառնա ան-
փուշի, մաքուր, լորինների փողոց, նրանք էլ կծաղկեն ինչ- 20
պես ծիրանին...

Լևոնը ձեռքը մեկնեց մի ծառի. մատներով սեղմեց:
Ծառին ոչինչ չասաց, որովհետև ծառի հետ չեն խոսում,
բայց եթե խոսեր, նա աշխատանքի մարդու անսահման ու-
րախությունը պիտի հայտներ, որ ծառերը մաքրում են
օդը, հով են տալիս և շոյում են աչքերը:

Լևոնը կտրեց փողոցը, զգուշությամբ կոխելով անձրե-
վից թրջված և լապտերների լույսից փայլփլող սալքա-
րերը: Դիմացը վիթխարի շենքն էր, որի կեսը դեռ չեն
ծածկել: Մյուս կիսում աշխատում էին ցերեկները: Մի 30
քանի պատուհան լուսավոր էր:

Լևոնը նայեց... Դեռ չսպիտակացրած սենյակում սե-
ղանի վրա գլուխը կռացրել էր Սողոմոնը: Նա կամ հաշ-
վում էր, կամ գրում: Միայն ձեռքն էր շարժվում:

Խճուղային վարչության Սողոմոնը՝ հաղթանդամ, ծանրախոս, դանդաղաքայլ։ Երկու օր առաջ կոմիտեի նիստում նրա զեկուցումն էր։ Մի քիչ «սեղմեցին»։ Սողոմոնը նեղն էր ընկել։ Լեոնն էլ ուզեց խոսք վերցնի և ավելացնի, որ ուշադրություն չեն դարձնում, որ շատ գյուղեր տրակտոր, շարքացան չի կարելի տանել միայն ճանապարհ չլինելու պատճառով, բայց ականջին հասավ Սողոմոնի ռեպլիկը, ուղղված մի ուրիշին։

10 — Բուջե չկա, բուջե չկա... էտ անդերը հինչավ շինեմ...

Հոգնած ժողովը ծիծաղեց նրա բարբառի, նրա պարզամտության և զայրույթի վրա։

Պատուհանի ետեից երևում էր Սողոմոնի զուլսը։ Լեոնը հիշեց այն նիստը, սակայն միտքը թռավ հետ, քաղաքացիական կռիվների տարին, այն լեռնոտ գավառը, որտեղ այն տարին ապրում և պաշարում էին ինքը, Սողոմոնը, որին Սուղի էին ասում, Ասաքը, որին քաղաքում ճանաչում են իբրև ընկեր Սահակ, և ուրիշները... Մի քանիսը սպանված, ոմանք այստեղ, ուրիշները ցրված

20 խորհրդային անծայրածիր երկրներում՝ Թուրքստանից մինչև Սառուցյալ օվկիանոսի ափերը։

Եվ շարունակեց քայլերը, մտքում՝ Սուղին, Ասաքը, այն լեռնոտ գավառը, քաղաքացիական կռիվների տարին։

Սուղին այն ժամանակ հաղիվ զրաճանաչ էր։ Ամառ ձմեռ հագին ռետինե տարօրինակ պլաշ էր, որի նմանը նա անցյալ աշնանը նալի վրա տեսավ մատրոսների հագին։ Որտեղից էր ընկել այդ պլաշը։ Նստում էր ժողովներին, Սուղին ձանձրանում էր վեճերից, բայց երբ հարցը դալիս էր ապստամբության, նրա աչքերը լայնանում էին,

30 տաքի էր կանգնում, սրան նրան հրմշակելով մոտենում սեղանին և ձեռքը խփում։

— Հուպ տու... իմ ասմունքն էլ էդ ա...

Առաջին տարիները գավառում նրան այդպես էլ կանչում էին. «Հուպ տու Սուղի...»։

Իսկ Ասաքը ծանր էր, տարիքից ավելի լրջամիտ։ «Ուրբաթախոս» էր, ծխախոտը բերանից անբաժան։ Ինչ էլ ձեռքն ընկներ ծխում էր՝ մախորկա, խոտ, տերեւ... Նրա ծխախոտի կծու հոտը ջղաճնացնում էր Սուդուն։ Երբ մի ժողովում հարց էր դրված թշնամու թիկունքը մարդ ուղարկել, Սուդին Ասաքի թեկնածությունը հակառակեց։

— Նրա բերանից օնջահոտ ա գալիս... Քառասուն վերստի վրա էլ նրան էդ շնահոտի վրա կճանաչեն։

Մի ուրիշ լայն փողոց վերեկից գալիս և երկու կես էր անում այն փողոցը, որով գնում էր Լեոնը։ Խաչաձև 10 կտրվածքի մեջտեղը հետ ու առաջ էր գնում հերթապահ միլիցիոները։ Նա ձանձրացած էր քայլում, կարծես կարոտում էր ցերեկվա ժխորին, որպեսզի դոտկից կախ նշանի փայտը... ու ձախ դարձնի երթևեկությունը կանոնավորելու համար։

Մայիների վրայով տուն էին շտապում մարդիկ։ Նրանք ուշադրություն չէին դարձնում միլիցիոներին վրա։ Նույնիսկ վերեկից մի ավտո սլալով եկավ և, առանց գուգոկը տալու, ածելու պես կտրեց միլիցիոներին կանգնած տեղը և իջավ ներքև։

20

Փողոցի շարունակությունն անցնելուց Լեոնի ընդհատված մտքերն էլ ծանոթ հոսնն ընկան։

Ասաքը շատ է փոխվել... Այն տալիս նրա երեսին ժպիտ չէր երևում, այժմ կենսուրախ է, անհոգ։ Գուցե այդ անհոգությունն է նրա նիհար մարմինը գերացրել, կլորացրել։

Տուն ունի, կին ունի, շորս երեսա... սենյակների ներսը խառնիխուռն, գրքերը երեսաների կոտրատված խաղալիքների կողքին, այստեղ այնտեղ մանր ու մեծ մահճակալներ, որոնց վրայից կախված են լաթեր, երեսանների սարխտակեղենը և ուրիշ շորեր, որ կինը չի հավաքում, երբ Լեոնը ներս է մտնում, որովհետև նրանից ոչ ոք չի քաշվում։

30

— Երեկ երեսանները քնած են... Կիմիկը չէ՛...

Կիմիկը եթե քնած էլ չի՛նի, Լևոնի ձայնից կզարթնի, կկանչի մյուսներին, և կսկսեն կախվելը, քաշվելը, աղմուկելը: Կակսվի, ինչ Ասաբը ծիծաղելով անվանում է «ղարաշու բազար»:

Լևոնը ժպտաց, որովհետև հիշեց, թե ինչպիսի անուններով է կանչում նա իր երեխաներին. «Արի՞ համագումար, արի...» ...«Իմ պատասխանը Չեմբերլինին»... իր միակ աղջկանը նա կանչում է «Չերվոնեց», որովհետև աղջիկը ծնվել է չերվոնեցի երեւոյւ առաջին տարին:

10 Այդ աղմուկի մեջ Ասաբը կարողանում է աշխատել, երեխաները թռչկոտում են, բարձրանում նրա վրա, քաշքշում, իսկ նա գլուխը պատի կողմը դարձրած կարգում է: Երբ շատ են աղմկում, վեր է կենում դուռը բաց անում և բոլորին քշում բակը: Քշում՝ ինչպես հավեր:

Կենսուրախ է Ասաբը. այդ կենսուրախության մեջ չի կորել նրա երբեմնի լրջությունը: Կես հանաքով, կես լուրջ նա դանդաղում է, որ «փոքրի մակարդակը նորից է բարձրացել», բայց հանաքից հետո խոսքը դարձնում է առօրյա՛յին, կուսակցական ներքին կյանքին, քաղաքական խնդիրներին կամ դատողություններ է անում կարգացածի մասին:

Եվ հին «ուրբաթախոսը» հառնում է Լևոնի առաջ...

Ահա սարալանջը... հրաբխային ավազ է: Դժվար է բարձրանալ, որովհետև ավազը սահում է, ոտքերը կարծր գետնին չեն հասնում: Բայց նա ոտքի էլ չի կարողանում կանգնել: Նրա մի ոտքը ծանրացել է... ներքեը տաք է: Լևոնը չի նայում, որովհետև դիտի, որ արյուն է:

Մեկը նրան վեր է քաշում: Գրկել է մեջքից և բարձրացնում: Բարձրացնում է և ամեն բոլի դժվար շնչելով ասում.

30 —Հրեա հա՛... Հրեա հա... Շուռ եկանք սարի քամակը:

Ներքեը աչգիների կողմից անկարգ կրակոցներ են: Միայն մի գնդացի շարում է գնդակները լեռան լանջին... Լևոնը հիշում է, որ լուսաբացին ապստամբությունը պայ-

թեց անահնդալ: Նա՝անհեցին: Բայց ո՞րտեղից հայտնվեց Ասաբը: Նա ուզում է հարցնել, բայց վերքը ցավում է: Ու չի տներում: Ատամները սեղմել է... Ասաբի գլխին մի չըտեսնված գլխարկ է, ծղնոտից դործած: Երբեք այդ գլխարկը նա չէր ծածկում, Լեոնն իր կյանքում այդպիսի գլխարկ չէր էլ տեսել: Եվ սեղմած ատամների արանքից նա հարցնում է:

— Որտեղից էդ շլյապը...

— Հրեա հա՛, հրեա հա... Շուռ եկանք սարը...

Տարիներ հետո Լեոնը մի անգամ Ասաբին հարցրեց 10
այդ գլխարկի մասին: Ասաբը քթի տակ դժգոհ ասաց, որ
«յուրացրել է» մալախան ֆուրգոնչուց:

— Գլխումս մեխվել էր, որ գլխաբաց փախչելն ամոթ է...

Այլևս չէր հիշվում «մալախանի» գլխարկը:

7

Այստեղից սկսվում են նոր տները:

Նրանց բարձր շարքերը գնում են դեպի սարալանջի ալգիճները:

Լամպերի շարքը ձգվում է հեռու: Ինչքան հեռուն է 20
նայում, լամպերը ավելի սեղմ են իրար: Վերջին լամպը չի երևում: Նշանակում է՝ երկար է տների շարքը:

Լեոնի սիրտը լցվում է ջերմ ուրախությամբ, ինչպես փողոցի լորենին շոշափելուց: Տների կառուցմանը նա չի մասնակցել, բայց նրա սրտում զարթնում է հաղթողի գվարթ ուրախությունը:

— Մենք ենք շինել... մերն է...

Այստեղ էլ մշուշը հոսում է կաուրների վրայով, մա-
ղում է դարնանամուտի տաք շաղը: Շենքերի պատերը,
թիթեղյա կտուրները թացանում են: Թիթեղն էլ առաջին 30
անգամն է պառկել անձրևի տակ, իսկ քարերը մթին

ընդերքում ոչ անձրևի տակ են եղել, ոչ մշուշն է նրանց լիզել:

Տները բարձր են, քարակառույց են, տները վիթխորի են: Այստեղ սկսվում է մի նոր քաղաքի սահման:

Լեռներ կանգնել է սահմանադրում... Ահա հին տունը, կալն պատեր, փայտե նովղանները ծովել են: Դարպասը կախվել է: Ներսը դուրս մարդիկ դեռ արթուն են, բայց պատուհանները նեղ են, փոքր, ինչպես մութ զնդանի պատուհանը: Ջայն չի լսվում ներսից, ոչ էլ ճրագ է

10 երևում:

Ահա մի ուրիշը նոր տան կողքին... Քանգել են նրա բակի պատերը, ցանկապատը հանել են, և հաղարավոր սայլեր, մեքենաներ այդ հին բակով կրել են ավազ, քար, ցեմենտ, տախտակ: Կուշ է եկել հին տունը: Նրա ճակատի կողմը երևում է խոր ճեղքը, կալծակի ձևով: Կարծես կընճիռի ծալը է: Նրևի մեքենաների զզրոցից, քարերի զետեխն ընկնելուց հին տունը ճաք է տվել:

Իսկ այս մեկը շրջապատված է տաշած քարերի կույտով: Ահա փողոցի մի մասը կտրել են տախտակներով և
20 թողել են փոքրիկ դռնակ, որ վանդակի մեջ ընկած տան կենվորները երթևեկեն: Ուրեմն այստեղ էլ պիտի կառուցեն:

Նոր քաղաքը հրում է: Բարձր տները նայում են քաղաքի մյուս մասերում անկարգ ցրված հատուկ կենտ նոր տներին և կարծես ձայն են տալիս սեղմելու, իրար միանալու և զետնի երեսից չբացնելու հողաշեն փլեկները:

— Այն փողոցը այս կողմերն է...

Լեռներ վերհիշում է ծաղկած ծիրանինների փողոցը: Նայում է վեր՝ Ասաքի բնակարանը դեպի վեր է... Մի բիշ
30 տատանվում է և քայլերն ուղղում է ներքև: Ինքն իրեն տառամ:

— Նստե՛ք չեմ տեսել այն կողմի տները...

Ու քայլում է, ձեռքերը գրպանը: Քայլում է և չէ

դզում, որ շաղ է նստում շինելի վրա, ոտքի տակից ցելս է թռչում շինելի փեշերին: Մի պատուհան բաց է... Լեռներ նաչում է վերև: Նրան դուր է գալիս, որ կենվորը դարնան աչդ մշուշին բաց է արել պատուհանը, և մշուշը ներս է մտնում:

Ռադիոն երգում է բաց պատուհանից:

— Ուրեմն դեռ ուշ չէ...—մտածում է Լեռներ: Մի քանի կանայք, տղամարդիկ ծիծաղելով անցնում են դեպի նոր տները: Նրանք կիներսից են գալիս և ուրախ են, որ նոր տներում լուսավոր, բնդարձակ սենյակներ ունեն:

10

Լեռներ մեխվում է տեղը.

— Վոտ չաբտ,— ասում է և շարունակում քայլերը. Ռադիոյի աղջիկը երգում է.

Նոսն կլեպ պոռշդ...

Նեյնիմ աման աման...

Լեռներ դանդաղ է բայլում և ամստսում է, որ աչդ խոսքն ասաց.

— Տարօրինակ է...

Եվ նա նաչում է աջ, ձախ: Ո՞ւր է ծաղկած ծիրանիների փողոցը... Չախ կողմն էլ բարձրացան շենքեր, նույն- 20
ալիսի բարձր տներ վարդագույն տուֆից, կապույտ բազալտից: Ահա այն պայտածե տունը, նրա քարերը եկեղեցու քարերն են: Տունը երկա՛ր, երկա՛ր պատշգամբների ունի դեպի բակը: Պատշգամբները լուսավոր են...

Բայց ո՞ւր են ծիրանիները:

Կարծես երկար տարիների օտարությունից վերադարձել և փնտրում է այն տունը, որտեղ անցել էր իր մանկությունը: Փնտրում է, և չկա, և որովհետև չկա, ավելի է բարձրանում նրա հուզմունքը, նրա կարոտը:

Մինչ այդ, նա երբեմն հիշում էր աչդ փողոցը: Այն 30
միտքը, թե ծառերն ու կավն պատը, փոքրիկ պատըշաամբը դեռ մնում են, նրան օգնում էր, որ հեշտությամբ

վանի մտքից Լուսիկի հետ կապված հիշողությունները: Կուռենա, Կոնա մի անգամ էլ ծանոթ փողոցը:

Բայց հիմա չկա ոչ պատը, ոչ ալն տունը, որի պատը շղամբի տակ հորդ անձրևին պահվել էին, իսկ Լուսիկը սառած ձևերը կոխել էր նրա թևերի մեջ:

10 Լևոնը հասավ մինչև անկյուն: Պատշգամբով տան տեղը սև քարից տուն էր, որի մի թևը մյուս փողոցի վրա էր շրջվում: Նրա կողքին երկհարկանի տուն էր: Այնտեղ ապրում էին: Նրանում էին թաղարի մեջ դրված տունկերը: Նրանց կանաչ տերևները կպել էին լուսամտաի ապակիներին: Կարծես զժողովում էին սենյակի օդից և կարոտում զարնանամուտի տար մշուշը:

8

Երկհարկանի տան կողքին մշուշի մեջ ցցվում էին բարձր սյուները: Սպիտակին էին տալիս հաճախ կրի գույնները: Գեանից մի քանի մետր բարձրացել էր պատերի գլուխը:

— Մեծ տուն է...

30 Լևոնը տախտակների, քարերի արանքով մոտեցավ: Մի փոքրիկ սանդուղք էր դրված: Ցերեկը մշակները մեջքով քար են տանում, մինչև պատերը բարձրանան և սյուներից կախեն վերելակները:

Նա բարձրացավ սանդուղքով... Ու միտն ընկավ մի մոռացված գեպը, որ երբեք, երբեք չէր հիշել: Խոշոր էր ընկել մտքից... Գնացել էին ձորի կողմը: Ամառ զիշեր էր: Այնքան թափառեցի՜ն... Լույսը բացվում էր, երբ իջան քաղաք: Տների պատուհանները բաց էին: Առավոտի ալն ժամն էր, երբ զիշերվա տապը զիջում է հովին, և խոր քուն են առնում մանավանդ երեխաները:

30 Այսպիսի մի սանդուղք հենված էր հողե պատին: Լուսիկը խնդրեց բարձրանալ կտուրը: Ներքև լույս փողոցներն էին, կիսաքուն զոնապանները ավելում էին փողոցները, ջուր ցանում:

Յաժը կտուր էր, ներքեը բարդիններ, որոնց տերեւները հազիվ էին գողում հովից:

— Կալն է մեր քաղաքը, չէ՞...— Հոգնած հարցրեց Լուսիկը: Լեոնի պատասխանը քաղաքին չէր վերաբերում: Լուսիկի դեմքին կարմիր պուտեր էին, գիշերվա հետքերը:

— Իջնենք սառը ջրով լվացվենք...

Բարդինների տակով գնում էր ջուրը: Մի կին ջուր էր առնում, քանի մարդիկ չէին զարթնել, և չէր պղտորվել առուն: Նա նայեց, հասկացավ և ժպտալով ասաց.

— Փեշքիւր բերե՞մ...

10

— Ո՞վ է,— լսվեց մի ձայն տախտակների կույտի հետևից: Լեոնը կանգնել էր պատի վրա և կիսամոլիմ հիմքերի ձևից, գերաններից փորձում էր հաշվելու սենյակների թիվը: Մի սովեր, գորշ անձրևանոցի մեջ փաթաթված մոտեցավ:

— Բարե, ընկեր...

— Բարե: Ով ե՞ս,— հարցրեց անձրևանոցի մեջ փաթաթվածը:

— Շենքին էի նայում...

— Վա՛յ ընկեր Լեոն, չճանաչեցի... Ներողութուն: Գնանք, գնանք բուդկան... Կրակ եմ արել,— և մարդը նորից մեկնեց ձեռքը, իջեցրեց նրան պատից:

— Ձայնը ծանոթ է... Բայց չեմ հիշում,— մտածեց Լեոնը և խոսքը փոխեց շենքի վրա:

— Ի՞նչ շենք է...

— Սա, ընկեր Լեոն... Բնակչինկոտայն է շինում... Համա ասում են ուսումնարան է: Էդքանը մեզ հայտնի չի: Էլ ոնց եք: Կա՞վ եք: Մի անգամ ձեզ տեսա, ասի մոտենամ, մեկ էլ... Հա՛, հրեա իմ բուդկան...

Նրանք տախտակների ետևն անցան: Մարդը տաշեղ- ներից կրակ էր արել, վրան թեյամանը կախել...

— Հիմա էլ ըստի եմ բանում... Գիշերապահ եմ:

Կրակի մոտ ճանաչեց: Օսեփն էր, զազախեցի Օսեփը: Երեք տարի առաջ նրա սենյակն էր մտել տրեխներով,

մորթե փափախը զլիսին մի մարդ, ծաղկատար երեսով:

— Ինձ քու մոտ են դարկել...

— Ի՞նչ կա:

— Ինձ պախ տնիտունես...

— Որտե՞ղ:

— Հո մեծամեծի գործ չեմ ասում... զարաուլ բան... կարամ լավ փայտուն քշիլ, ձի պահիլ... Մի խոսք, ամեն բան ձեռովս վեր է գալի...

10 Եվ իսկույն ավելացրել էր, որ գյուղից նոր է եկել, տնից հեռացել է «կնկա պատճառով»...

Պարզ էր խոստում: Փախում էր միամիտ. երեսում էր, որ երեկ է սարից իջել:

Օսեփը դարձավ զիշերապահ, առաջին ամիսը նրա աչքին երևում էր, հետո ինքը գնաց գյուղ, հիշողությունից կորավ:

Մի երեկո, երբ ինքը ներս մտավ հիմնարկը, Օսեփը լեռնցու կոշտ ձայնով միջանցքի ծայրից կանչեց.

— Ընկեր Լեոն... էս սհաթիս մի կնիկ թելեպոնով քեզ հարցրեց: Ասի սաի չի... նհենց զրինդ էր խոսում...

20 Լուսիկն էր հարցրել...

— Ընկեր Լեոն... բախտս բերեց: Գնացի Աշտարակույց մի աղջիկ առա, իմ ուղած օղլուշաղն է... Դեյրա եմ ասել, մի ջուխտ բառինկա: Տես,— և նա արձակեց անձրեանոցի կոճակները,— իստակ, մաքուր... էս սաղ նրա շնորհքն է... Համա էս գործս ուղում եմ փոխած... Այսուհետ ինձ հարմար չի: Ես բատի մենակ, նա բնդի... — և զգալը խառնելով ավելացրեց.

— Ասենք, պատահած վախտը գալիս է... Դե տան հաշիվը ուրիշ... Եվ հարցրեց.

30 — Հմի որդի ես... — Լեոնը պատասխանեց:

— Քո կուշտը որ գործ լինի, էլի կգամ...

Լեոնը նայում էր կրակին: Նրա ալանջովն էր բնկել մի խուլ ձայն, որ գետնի տակիցն էր գալիս:

— էս ջրի ձայն է՞, Օսեփ...

— Հա՛, ստի մի արխ կար... Մեշատ էր անում, տա-
փի տակը քցեցին: էս նրա ձենն է...

Մաղկած ծիրանիների փողոցի առուն: Քարերի տակ,
մութի մեջ գնում են ջրերը, և նրանց ձայնը խուլ է հնչում:

Լևոնը վեր կացավ:

— Չայ խմի...

— Չէ, գնում եմ:— Եվ մի քիչ մտածելուց հետո,
հարցրեց.

— Օսեփ, էստեղ ծիրանի ծառեր կային...

— Ըշմարիտ, քո ասածն ա, բնկեր Լևոն... Հրե մի 10
հատը մնում է...

Տախտակների կույտի հետքեր մնացել էր մի ծիրանի:
Երեւի նա մնացել էր, որովհետեւ տախտակները դարսել
էին առաջը: Իսկ պատի հետեւի շարքը չկար: Նրանց տեղը
ավազի, քարերի կույտ էր:

— Ըստի աղաք էլ եկած կլինես, որ հարցրի՜ր...

— Հա՛, ես էս փողոցումն էի ապրում... Ասացի մի
տեսնեմ ինչ կա...

— Ինչ կա՞... Պալատներ կան, բնկեր Լևոն... Սրա
մի հատը մեր պեղումը լիներ, սաղ ժողովուրդը մեջը 20
կհավաքվեր:

— Էդ էլ կլինի, Օսեփ...

— Էն վախտը կնիկս կառնեմ, կգամ գեղը... Մեր
սարերը սիրտս շատ ա ուզում, է՛...

Պահակը նրան ճանապարհ քցեց մինչև փողոցը:
Բաժանվելուց նեղացավ, որ Լևոնը մերժեց թեյ խմելը:
Լևոնը գլուխը կախ հեռացավ:

Քայլում էր ջերմ ուրախությամբ, գոհ էր իր այցելու-
թյունից:

— Եթե Ասաքը բնած չլինի... Երեւի նա էլ խնձ նման 30
քիչ է լինում այս կողմերը: Մեղնից շատերը չգիտեն
այն բոլորը, ինչ կառուցում ենք: Զենք տեսնում... Ժամա-
նակ չունենք...

Քաջլուծ էր իր հանդարտ մտքերով և չէր զգում ո՛չ մշուշ, ո՛չ շաղ: Նա ուղիով իր զգիչ շնչով: Ահանջներում առաջվա առվի խուլ խոխոջն էր:

9

Լեոնը ծովեց զեպի Սահակի տան կողմը: Բնոնատար ավառներ, որոնք շինությունների համար քար, ավազ էին բերում, այդ փողոցով էին անցնում: Նրանց անիվները խոր ահոսներ էին գծել ցեխի մեջ:

10 Այդ փողոցով էին անցնում և գյուղերից եկող սալեր-
րը, որովհետև հին ճանապարհը լաճացնում ու նորոգում էին: Հաղորդակցությունը գետի նման իր հունը փոխել էր և գլուխը շրջել այդ փողոցով:

Լեոնը գնում էր սալթաթելով, ոտքերն զգուշ կոխելով այն քարերի վրա, որ շարել էին ցեխի մեջ: Լապտերների լույսից ցեխն ու գութերի պղտոր ջուրը փալլում էին խա-
վար փալլով:

Վերը մոլթն էր: Տներն ավելի նոսր էին, լապտերները քիչ: Շուտով պիտի ծովել... Արդեն երևում է այն տունը, որտեղ ապրում է Ասաթը... Լույսեր կան, ուրեմն քնած
20 չեն:

Երեխաները պիտի աղմկեն: Ասաթի կինը պիտի վա-
ռի պրիմուսը... Նվ նույնը պիտի ասի, ինչպես միշտ:

— Լեոն, լավ ես անում, որ կին չես առել... Մենակ
ապրելուց լավը չկա...

Վերևը մոլթն էր: Մթնում լավեց մտրակի շառաչ: Ա-
նիվներ ճռնչացին: Մեկը բղավեց.

— Դենը պահի, դենը պահի...

30 Անիվները ճռնչացին: Մի բոպե հետո միմիայն դուրս
եկան մի զույգ գոմեշներ: Լապտերը լուսավորում էր նրանց
հաստ ճակատները և սև եղջյուրները: Մի քիչ առաջացան:
Երեւոյ երկրորդ զույգը, բայց սալը չկար... Ապա երրորդ
զույգը, նույնիսկ զրնդաց շղթան, որով կապել էին իրար

լուծերը: Գոմեշները ուժ էին անում, ձգվում առաջ: Նրանց ոտքերը աջ ու ձախ սայթաքում էին: Առաջի գոմեշը կրնկներ, էթե լուծը չպահեր: Մթնից մեկը դուրս թռավ և մըտրակեց: Գոմեշը փնշաց:

— Ինչ են քաշո՞ւմ...

Լեոնը կանգնել էր քարի վրա և հետաքրքիր նայում էր: Գոմեշները դանդաղ էին շարժվում: Խավարի մեջ այնպես էր երևում, կարծես վերջ չունի նրանց շարքը և մի ահուկի ծանրություն գետնի մթին խորքից քաշում են լույս աշխարհ, քաշում են, և ղեռ ծայրը շի պոկվել:

10

Գոմեշները կանգ առան: Նրանք ձգում էին, լուծը սեղմում էր վիզը, և խոր փնշոցով վիզը այս ու այն կողմ էին շարժում, բայց ծանրությունը ցեխից չէին կարողանում հանել:

Լեոնը մի քանի քայլ արեց: Մի խումբ երիտասարդներ վազեցին գոմեշների վրա: Մի քանիսը մոտեցան առաջին անիվներին: Վերջին անիվները բավական հեռու էին: Նրանք առաջին անիվների հետ միացված էին հաստ գերաններով, որոնց վրա մի տարօրինակ բեռ էր: Կարծես փոքր շոգեմեքենա էր, խողովակը ջարդված:

20

— Արտա՛շ, քար դիր տակը, քար...

— Սպասի գոմեշները նաֆաս առնեն...

— Ի՞նչ էլ ցեխ է...

— Սրանց ցեխը մերից շատ է,— ասաց մեկը, որ հենվել էր գոմեշին:

— Ի՞նչ է էդ, ընկերներ,— հարցրեց Լեոնը:

— Սև «հաց», ընկեր,— պատասխանեց նա, որ կանգնել էր առաջի լուծի կողքին:

— Արտաշ, մի հարցրու տեղը... Բալքի իմանա,— մթնից կանչեց մի երիտասարդ:

30

Առաջին կանգնողը Արտաշն էր: Եվ նա Լեոնից հարցրեց չզիտե՞ նա որտեղ են հանձնում հավաքած մետաղը: Լեոնը մտածեց: Իրենց պահեստի մոտ մի կիսավեր շենք կա: Նրա իմացածով այնտեղ են կիտում:

— Շրջաբերական են ուղարկում, աղարում են, լին
կարգին գրեն տեղը,— նախատեց Արտաշը:

Երիտասարդները Ախտաշի շրջանի գյուղերից մեկի
կոմերիտականներն էին: Տարիներ շարունակ նրանց գյու-
ղի ներքեն ընկած էր եղել այդ հնադարյան ձևի կատուկը,
որի շորս կողմը դարնանը խոտ էր կանաչում, և հովիվի
շները շոգից նեղվելով պահվում էին ներսը:

10 Ընկած էր եղել, ժանգոտվել էր, ծանրությունից մի
քիչ թաղվել հողի մեջ: Կոմերիտականները մեծ զգվարու-
թյամբ հանել էին, գրել գերանների վրա և նույնպիսի
զգվարությամբ, ցեխ կոխոտելով, հրելով գոմեշները,
կանչելով, աղմկելով իջեցրել էին բաղար:

— Արտաշ, տեղն իմացա՞ր,— կանչեց նույն ձայնը:

Մթնից կանչողը ծիծաղեց: Նա ինչ-որ բան ասաց,
բայց չլսվեց:

— Բաց կլինի՞ր էնտեղ...

— Տո դե սպասի, է՛,— ընդհատեց Արտաշը, որ
ոգևորությամբ պատմում էր կրած զգվարությունները:

20 — Հարյուր փութ կլինի... — և երեսը դարձրեց դեպի
հեռ:

— Երկու հարյուր չես ասում... — վրա բերեց մի ու-
րիշը:

Գոմեշների շնչառությունը հանդարտվում էր: Հոգ-
նած կենդանիները ոտները փոխանփոխ բարձրացնում
էին: Նրանք մինչև կուրծքը ցեխի մեջ էին: Կարծես ճեղքել
էին ցեխի հեղեղը:

Արտաշն էլ էր ցեխոտված: Այտի վրա պարզ երևում
էր ցեխի շորացած շիթը:

— Իմացա, բայց պարզ չի...

30 — Դե հա՛... Գոմեշները սառան...

Այդ կանչին բոլորը շարժվեցին: Ոմանք բարձրացրին
մտրակները գոմեշների վրա, ոմանք վաղեցին՝ անիվները
հրելու...

— Դես հա, դեսը...

— Հը՛, հը՛...

— Մարալին, Մարալին:

— Մարալ, հա՛...

Գոմեշները ձգվեցին, շղթան զրնդաց, անիվները ձոնչացին: Լավեց մի խոր տնքոց: Տնքացին մարդիկ, անասունները, և առաջին անիվները զլորվեցին: Լեռնի ձևերը խրվել էին անիվի ճաղերի ցեխին: Նա մշուսների հետ մի կողմ քաշվեց, երբ անիվները դուրս ելան ցեխից:

Շարժվեցին գոմեշները...

10

Արտաշի հետ փողոցի մեջտեղով լուռ գնում էր Լեոնը, գնում էր ցույց տալու պահեստի տեղը, գնում էր Արտաշի հետ խոսելով, և երբ գոմեշները դժվարանում էին քաշել, նա հետ էր գալիս, անիվը հրելու:

Ոչ ցեխ կար, ոչ անորոշ կսկիծ...

* * *

Մաջիտա մայրիկը առավոտ կանուխ զարմացած նայում էր Լեոնի շինելին, որից դիշերը ջուր էր կաթկթել հատակին:

— Էս կանդար շամուռ... դյորի կնացե դիշերը մեր տղեն:

20

Եվ գլուխը խորհրդավոր շարժեց:

Դուրսը արև էր, ինչպես նա գուշակել էր: Արևի ճառագայթների մի խուրձ պատուհանից ներս էր ընկել և ժամացույցի սլաքի նման շարժվում էր խալու վարդերի և նուռերի վրայով:

Լեոնը խորը քնի մեջ էր: Բախտի առաջ ցեխոտ սապոդներն էին: Նա ուշ էր վերադարձել ու շէր հանվել: Վերարկուն էր քաշել վրան:

Արևի ճառագայթները, երբ վարդերի վրայով սահեին ցած, պիտի խաղալին նրա ունքերի և արտեանունքների հետ, և Լեոնը պիտի զարթներ:

30

Ս Պ Ի Տ Ա Կ Ջ Ի Ն

Շարմաղ բիբին մի սովորույթ ուներ. իրիկնապահին, երբ ժամհարը ծննդացնում էր ժամի զանգերը, տան դուռը, եթե փակ լիներ, տնքտնքալով պիտի մոտենար, հաստ դուռը բանար և կամ թե թռններից մեկն ու մեկին պիտի ասեր.

— Զանգերը տվին, դուռը բաց արա...

10 Շարմաղ բիբու ասելով, իրիկնապահին ժամի զանգերի ծննդոցի հետ ասածու օրհնությունը ներս է մտնում ու մնում սևացած օճորքի տակ: Եվ այդ սովորույթով էլ վերջանում էին Շարմաղ բիբու կրոնական զգացումները: Ժամ չէր գնա՝ հազարից մի անգամ մեռելօրհնենքին թե տերտերի խաչը համբուրեր, այդ էր: Ոչ աղոթք գիտեր, ոչ էլ ծանոթ էր եկեղեցական տոների ու ծեսերի հետ: Բայց և աջնպես խոր ակնածանք ուներ, մանավանդ ծննդացող զանգերի հանգեպ:

20 Այդ իրիկուն էլ, երբ Շարմաղ բիբին դուռը ետ բաշեց ու դուռն մոտ մի քիչ կանգնեց, տնեցիք, որ սփռոցի չորս բուրը նստած ընթրում էին, հանկարծ դադար տվին և աչքերը լայն բաց արին: Նույնիսկ փոքրիկ Եփոն մնաց սառած, աչքը դպալից ծլծլացող տալուրին:

— Է-հե՛հե՛յ, ժողովուրդ... Թագավորի հրաման ա, ձիատերն էդուց ձիով քաղաք, բաղար գնա... Զոտնողը... Է-հե՛հե՛յ... Թագավորի հրաման ա:

Եվ ձայնը թրթռաց, բարակեց, սրովհետև գլխը ուրիշ

կտուր բարձրացավ և երեսն ուրիշ թաղի կողմ դարձրեց։
Շարժաղ բիբին շիմացավ էլ, թե զանգերն ինչպես լռեցին։
Դուռը ծածկեց։

— Չո՛ւ, բա՛յդուշ, հենց էս սհաթին էր...

Երբ Շարժաղ բիբին եկավ, աեղը նստեց, և Եփոն էլ, զղալը ծծելով, դատարկեց, Միկին բթի տակ, կարծես փնքն իրեն, ասաց։

— էսօր խոտատեղ գնալիս, Սաքանի տղան էլ ա-
սեց... Ես ասում էի սուտ կլինի։

— Ապի, յանի թագավորն էդքան ձի ինչի՞ յա հավա- 10
քում,— հորը դարձավ անդրանիկ աղջիկը՝ ութ տարեկան
Շողերը։

— Ես ի՞մ,— ուսերը թռթկելով ասաց հայրը,— զորք
ա, կոխվ ա, հանաք-մասխարա չի։

— Բո՛ւ բո՛ւ...

Չիմացան թե Եփոն տաք ապուրն էր փչում, թե՞ իր
զարմանքն էր արտահայտում։ Միկու կինը պատառը կի-
սատ թողեց, մոտեցավ և սկսեց փոքրին կերակրել։

— Մեր Չալկան չափումը կզա՞.— հարցրեց նա Մի-
կուն։ Ամուսինը չպատասխանեց։ 20

Չալկան նրանց միակ ձին էր, կարճլիկ ու գնդիկ,
կարմրագույն, պոչը երկար։ Երկու տարի էր, որ Միկին
գնել էր, ավելի ճիշտ՝ փոխել էր էշի հետ, վրան էլ տվել
մի հորթ, մի կարպետ, երկու բեռ էլ ցորեն։

— Տուն եմ, քուլֆաթի տեր եմ, առանց ձիու հնար
չկա,— ասել էր նա՝ ձին առնելիս։ Ու տերն էլ բարի վա-
յելեր էր մաղթել, ձիու հետ էլ հազար տեղից կապկապած.
կարկատած մի սանձ բաշխել Միկուն։

— Հայվանն էլ թարսի պես ջանով ա,— ասաց Մի-
կին, փեշից հացի կտորտանքը խնամքով սփռոցի վրա 30
թափ տալով։— Տարվա էս ժամանակ ձին էլ էդքան ջա-
նո՞ւ լինի։ Հալբաթ էսպես պիտի լիներ...

Առաջ ու վեր կացավ, փափախի մորթուց ծղնոտները,

խոտի փշրտանքը մեկ-մեկ գեն պցելով, դուրս եկավ գյուղամեջ, հարեան ու գրկցից իմանալու նոր լուրեր:

Միկին շեմքի առաջ մի քիչ կանգնեց, նայեց ձիուն, որ խոտատեղից վերադարձել, ախորժակով խժռում էր սարի կանաչ խոտի մի խուրձ, երբեմն գլուխը վեր հանում, աջ ու ձախ դարձնում: Միկին մի անգամ էլ համոզվեց, որ ձին նիհար չի, ավստոսանքով մոտեցավ.

— Սա՛տկած, քիչ կեր է՛լի, տրաքվելու չե՞ս հո...

Ասաց ու խուրձը գրեց գոմի կտրան:

10 — Հր՞, կասեա բոլր կարճ լինի... Չափումը չգա,— դարձավ նա մորը՝ որ հավաքունի մուտքը կալել ու կանգնել էր քիչ հեռու:

— Ես ի՞մ, այ որդի...

— Ռուսի զազախը սրա վրա որ նստի, ոտները տափով քաշ կդան, — ասաց Միկին ու անցավ բակով դեպի փողոց:

Մոթն էր, երբ գյուղամիջից Միկին տուն դարձավ: Գոմում կապած ձին լսեց տիրոջ ոտնաձայնը, բարակ վրնջաց: Միկին խղճահարովեց, աչքն ընկավ գոմի կտրան որած խուրձին:

20 Հենց ճրագը ձեռքին, խոտը կռան տակին Միկին գոմի դուռը բաց արեց թե չէ, Չալկան վրնջալով մի քանի քալլ արեց, փորձեց կտրել կապը, բայց չկարողացավ:

Չալկան տկլոր էր, և լույսի տակ աչնքան ողորկ ու փաշտուն երևաց նրա կարմիր մորթը, ասեա չուղած լինել: Միկին խոտը ախոռի մեջ պցեց, և երբ ձին մոռեթը կոխեց մեջը, ձեռքով շոյեց Չալկայի փափուկ մեջքը:

30 Ընդարձակ և հին գոմի մի անկյունում պառավ կովն էր նստել, իսկ երկու այծերը, որոնք կանգնել էին մսուրի վրա, Միկուն տեսնելուց թռան ցած, մկկալով մոտ վաղեցին: Այդ գիշեր Միկին չմոտեցավ ոչ կովին և ոչ էլ այծերին, մի քիչ էլ կանգնեց, Չալկայի ոտերի տակ թափած խոտը հավաքեց ախոռի մեջ և դուռը գրեց:

Երեխաները քնել էին: Շարժադ բիբին, աչքերը կկո-

ցելով, իդուր էր փորձում մեծ ասեղը թելել Միկու գուլպաները կարկատելու: Երջ գուռը ճոռաց, մայրը թուլեց թել ու ասեղը և հարցրեց:

— Հաստատ ա՞...

— Բա հո սո՞ւտ չի...

— Ի՞նչ են ասում:

— Ասում են բոլը հաշիվ չի, թե մեջը սափ լինի, հիվանդ չլինի,— և դառնալով կնոջը,— ծեգին ենք դնալու, հաց ես շինելու, շինիր, կարող ա մի օր ուշանանք:

Եվ երբ կինը հացի տաշտին մոտեցավ, մայրը նստած տեղից ձայն տվավ. 10

— Մի քանի հաց էլ ավել շինի:

Միկին ինչ-որ բան էր փնտրում տան անկյունում ու, փնտրածը չգտնելով, հարցրեց մորը.

— Նանի, Չալկայի էն մեծ տոպրակը ո՞ւր ա, հետս մի քիչ դարման վեր ունեմ:

Շարմաղ բիբին վեր կացավ մեծ տոպրակի միջի բուրդը թափելու:

Քնելուց առաջ Միկին մի անգամ էլ դնաց գոմ: Պառավ կովը, աչղ անսովոր ալցից դարմացած, մինչև վեր կկենար ու որոճալով կմտտենար գոմի դռան, Միկին ձիու փալանն ու պարանները սարքեց, դրեց ախոռի մոտ և դուռը փակեց: 20

Երբ ճամփի սաշարը պարկի մեջ տեղավորելուց հետո կինը ճրագը հանգցրեց ու մութի մեջ շուլալվեց վերմակի տակ, Միկին մյուս կողքին դարձավ: Քիչ հետո կինը շշուկով հարցրեց.

— Բա էլ ճար չկա՞...

— Ի՞նչ ճար: Թե ջանին յարա լինե՞ր... Հակառակի պես անիրավի մեջքը կասես խի՞նայած լինի: 30

Կինը մի անգամ հանգ արեց խնդրելու, որ Միկին քաղաքից գոտկալի կառու բերի, բայց չասեց: Տեղը չէր:

Եվ լսեցին: Աչղ գիշեր շատ ուշ քնեցին: Երեքով էլ չուռ էին, միայն երբեմն Շարմաղ բիբին կողքից կողք էր

դառնում, տնքում, ասես պառաւի ոսկորները փշերի վրա էին: Փոքրիկ եփոն էլ բնի մեջ, շրթունքներն իրար տալով, ծծում էր տաք ապուրը:

Մեղը դեռ չէր բացվել, երբ Միկին ճրագը ձեռին մտաւ գոմր, Չալկային փալանեց ու դուրս բաշեց: Հարեան բաղկերումն էլ ճրագներ էին երևում, ինչ-որ ձայներ էին գալիս: Միկին ճանաչեց Սաբու տղայի ձայնը: Սաբու տղան բարկացել էր հարսի վրա, թե ինչու չվանը ժամանակին չի գտել:

10 'Դուանը կանգնել էին՝ Շարմաղ բիրին, կինը և նրա փեշից բռնած, սոսալոտյան հովից սփրթնած քնաթաթախ Շողերը, որ չէր լսել մոր խոսքին, լաց լինելով հագել էր շորերը և դուրս եկել:

Չալկան գոմից երբ դուրս եկավ, վրնջաց, ականջները խլշեց: Շարմաղ բիրին ձեռքով կրծքին խփեց և հագիւ լսելի ասաց.

— Զա՛ն,— ու սրբեց արցունքոտ աչքերը:

Շողերը մոտ վազեց, գետնին թափած երեկվա խոտի փշրանքներից մի բուռ մոտեցրեց ձիուն: Չալկայի տաք

20 մոտի՛ն աչնքա՛ն դուր եկավ Շողերին:

Միկին ճամփի պաշարն էր պնդացնում փալանի վրա և, պարանր քաշելով, անեցիներին պատվիրում, որ այծերը հեռու չքշեն, որ արե լինելուց՝ խոտի կիտուկները շրջեն և, եթե ջրի հերթն իրե՛նց տան, լոբու մարզերն անպատճառ ջրեն: Հենց այդ խոսքին էր, երբ ներքեից լսեց Սաբու տղայի ձայնը՝

— Միկի, բա չպրծա՞ր...

— Եկա, եկա...

Եւ Չալկային քաշեց: Տնեցիք դանդաղաքալ հետեցին, ասես անից դագաղ էին հանում: Շարմաղ բիրին մի ղլուխ լալիս էր. լաց էր լինում և Շողերը հենց աչնպես, որովհետեւ լալիս էր մայրը: Փողոցին չհասած, մայրը լսեց եփոյի ձայնը՝

— Ա՛պի, ա՛պի...

Դուան շեմքին կանգնել էր տկլոր նփոն, պռոշ էր արեւ
ու լաց էր լինում:

Միկին չլսեց: Քիչ հետո իջավ ձորը, միացավ Սաքու
տղայի և մի երկու ուրիշ ձիավորի հետ:

Մայրը վերադարձավ, գրկեց որդուն ու տուն մտավ:
Շարմաղ բիրին ու Շողերը կանգնեցին այնքան, մինչև
ձիավորները դարիվերը բարձրացան և անցան սարի
ետև:

Արևը նոր-նոր էր շողերով ողողում իր դիմացի սարի
կատարը, երբ վերջին ձիավորը երևաց դարի վերի գլխին 10
ու անհետացավ:

Ձիավորները սկզբում լուռ էին: Ամեն մեկը իր մտքի
հետ էր, նայում էր իր ձիուն, համեմատում հարևանի ձիու
հետ և մտքում ծանր ու թեթև աճում:

— Կտանե՞ն, թե չէ...

Գնում էին մեկ-մեկ, խումբ-խումբ: Մեկը գրպանից
պանիր հաց էր հանում, ուտում, մյուսը չիբուխը չիբուխի
ետևից էր լցնում, երրորդն էլ՝ ոտները կախ արած, աչքը
ձիու ականջներին, օրորվում էր ձիու հետ:

Բայց երբ արևը մի քիչ բարձրացավ, կարծես լուռ ու 20
մունջ ձիավորների սիրտն էլ բացվեց: Ամենից առաջ խո-
սեց բրուտ Ավագի տղան՝ աչքը շիլ Իվանը:

— Ա՛յ մարդ, ես ասածուն ի՞նչ ասեմ... Ի՛մ աչքս
քոն արեց: Ձիս որ քոն լինեք, ես էլ հո էտապով չէի գա...

Մի քանիսը ծիծաղեցին: Սաքու տղան մտքում բար-
կացավ նրա վրա՝

— Անդարդ շան որդի...

— Հրե՛ն, հրե՛ն... Հիբանի ձիուն տեսեք... կասես
ղազախի ձի լինի: Հի՛բան, պրի՛ստավը որ քեզ էտ ձիով
տեսնի, հաճատա, քեզ էլ հետը կավալեր տանի... 30

— Ի՞նչ պակաս կավալեր ա որ... — ձայն տվավ մե-
կը: — էն օրը Քարուտի առվով մի թռավ որ, մնացինք
արմացած:

—Մի տեսեր է՞... Տերտերն իրա ձին ժամհարին ա
տվել: Ա՛յ ինչ եմ տակ ախպերովյան,—խոսքը փոխեց
բրուտի աղան:

— Ա՞, բի՛շ յավա-յավա խոսիր, է՛յ...—կանչեց Շու-
ղունց Արելը, որ գլուղում ավելի անուսով հայտնի էր, որ-
պես «Աղվես խեղդող», ջահել ժամանակ սարում ձեռքով
մի աղվես բռնելու համար:— Տերտերը հիվանդ տեղով
կարող ա՞ ձին նստի:

10 — Դե տաի մնացել ա, որ աղսթբ անի է՛լի,—ասաց
մի ուրիշը:

Ընդհանուր խոսակցությունից բացի, ձիավորների մեջ
մասնակի զրույց անողներ էլ կային: Ոմանք ճանապարհն
աննկատ անցնելու համար հարեանին մի պատմություն
էին անում, ոմանք էլ խոսում էին պատերազմի գաշտից
եկող լուրերի մասին:

— Մեր Անդրին անցկացած շաբաթը մի նամակ էր
ուղարկել Վարչավու կողմերից,— պատմում էր Գիլանց
Մուքին,— լավ չի գրում, առում է՝ էս ա մի ամիս ա մի
ձմակի մեջ ենք, թուիերը տրաքում են, մինչև անգամ չու
20 դուրս գնալն էլ ա երկյուղալի...

— Իմ հորեղբոր Սիմոնն էլ ա գրել. լաղարեթից ա
գրում, համա տեղը հայտնի չի: Մի տեսակ անուն ա տա-
լիս... Էն օրը տերտերը ինչքան ման եկավ գրքերում,
չգտավ: Ասում ա էդպես քաղաք Ռուսեթու հողումը չկա:

— Նրա ի՞նչն ա որ...

— Ոտիցն ա կպել: Գրում ա որ ծանր չի, մի ամիս
օտպուսկ են տալու:

— Աքել ամի, դու երկիր տեսած մարդ ես, էս կռիվն
ի՞նչ տեղ կկտրի,— գարձավ նրան բրուտի աղան: Շատերը
30 ծիծաղեցին, ինքը Արելը մրթմրթաց.

— Անհամ անհա՞մի աղա...

Նրա տեսած երկիրը գլուղի սարերն էին և շրջանի
կենտրոնը, ուր նստում էր պրիստավը:

Քիչ հետո խոսք քնկավ ձիերի պետական գնի մասին:

— Թեկուղ անունը փող, ի՞նչ կառնվի զրանով...

— Երկու բևռ զարի...

— Է՞դ էլ չես առնի:

— Դե գոնյա գինը տային...

— Տային էլ, ո՞րտեղից ես ձի առնում: Մեր գյուղից որ էսքան ձի են պահանջել, բա դու տես սաղ մհալից քանի՞սն են բերելու...

— Ա՛ տղա, էս հո մի կարգին պուկ ենք...—ասաց բրուտի տղան և բարձր կանչեց՝

— Սլուշա՛յ... Ափիցեր Աքել Շուղունցով...

10

— Ա՛, հերիք ա, քիչ տնաղ տուր Աքել ամուղ:

— Աքել ամփս նեղանալ չի... դե մի շարքով գնացեր, տեսնեմ ով ա ետ ընկել,— ասաց շիլ Իվանն ու ձին ճանապարհից հանեց:

— Հաշիվը թամամ ա: Աբրհամի ձին չկա, էնա բազարում, Իսախանենց ձին՝ ոտը գելը ցրվլ ա տվել, մեկ էլ Կոստանդ խաղեյնի սիպտակ ձին...

— Վախիլ մի. Կոստանդը հիմա հլա քնած ա, ձին էլ ոսկի դարբի յա ուտում: Վեր ա կենալու, եղ ու մեղր ուտի, ձին թամբի և Կաթնաղբյուրում մեղ հասնի: Նա հո քու թայր չի՞.— ասաց Գիլանց Մուքին:

20

— Մի հաշիվ չի՞... Էս գլխից հենց նրա ձին են տանելու,— ասաց Միկին:

— Իշտահ պահի,— պատասխանեց Իվանը,— քու Չալկադ պերվի նումերը հանելու ա, Շարմաղ հորքիրն ինչքան ուզում ա թող լաց լինի:

— Ուրեմն Կոստանդի սիպտակ ձին ու Չալկան մի հավասարի է՞ն... Բա նա Ռահլմ բեկին մի բեռը ոսկի յա տվել, սիպտակ ձին առել: Նս ի՞նչ եմ տվել՝ մի կաղ էշ, մի կարկատած կարպետ:

30

— Էս ա սե ու սիպտակը կշռիվի,— ասաց բրուտի տղան և խոսակցությանը վերջ տալու համար սկսեց պատմել, թե ինչպես հարեան դյուղից մի գինվոր ֆրոնտից նամակ է ուղարկել և նամակի մեջ էլ գրել, որ ինքն

իրենց զորամասում տեսել է և ճանաչել իր հորեղբոր ձիուն:

— Տես է՞... Որտեղից որտեղ...

— Կպատահի, ինչ կա որ...

— Տեսնես ձին էլ ճանաչել է՞...

— Չէ՞ մի՛ եկել, վզովն ա ընկել...

Քիչ հետո ձիավորները հասան Կաթնաղբյուր և Գիլանց Մուքու առաջարկով իջան ջուր խմելու, մի քիչ հաց ուտելու և ձիերին էլ արածացնելու աղբյուրից ներքև

19 բնկած արոտներում:

Արևը բավական բարձրացել էր: Միկին բարի ստվերում թիկն էր տվել, աչքը գցել արածող ձիերին: Գյուղի ձիերի հետ Չալկան էլ էր արածում...

Միկին աչքի տակով համեմատում էր իր ձիու բարձրությունը մյուս ձիերի հետ:

— Թե Գիլանց Մուքու ձին հավասարվի Չալկայի հետ... Թե չէ՛ նրանից կարճը չկա...

— Միկի, հրեն,— ասաց բրուտի տղան:

20 Միկին գլուխը հտ դարձրեց: Ձին խաղացնելով, հեռվում երևաց Կոստանդը: Երևում էր, որ ձին արագ էր վազում և ոտքերի տակից փռչի հանում: Բամբի վրա Կոստանդը վեր ու վար էր անում, մեկ առաջ կանում, մեկ էլ հտ ձգվում և սանձը բաշում: Կոստանդի սպիտակ ձին, առաջի ոտերը խաղացնելով, թռչում էր բարերի վրայով, գլուխն աջ ու ձախ դարձնում, փորձում սանձն աղատել հեծվորի ձեռքից: Արևը դիմացիցն էր, և արևի տակ թամբի արծաթ ասպանդակներն ու կապերը փայլվելում էին:

30 Ձիավորների խոսակցությունը դադարել էր: Բոլորն էլ նայում էին նրա կողմը: Շուղունց Աքելի բերանում հացի պատառը սառել, մնացել էր:

— Ա՛յ, ձի... Հազար մանեթ գին ունի...

— Տերն էլ պակաս փող չունի...

— Էտ ձին ինձ տան՝ կռիվ չգնացողը մարդու տղա չի,— ասաց բրուտի տղան:

— Տեսնես ինչ մեծավոր ա նստելու: Ամենաքաշը դեներալ կլինի:

— Վրան նստողը պակաս գեներալ չի...

Կոստանդը, երբ ձիավորներին հասավ, սանձը ձգեց, մի կերպ ձիուն պահեց: Կապույտ բրտինքը փրփուր էր դիզել նրա մարմար մորթու վրա: Ձին փնջացնում էր, սուքերը դոփում:

— Դուրս գալդ մի սճաթ կլի՞, Կոստանդ,— հարցրեց Շուդունց Արելը:

— Սճաթի չեմ նայել... մինչև դուք ձիերը նստեք, ես 10
բաղար կհասնեմ: Չեմ էլ կարողանում պահեմ, ձեռքերս կոտրվեց...

Բրտաթի տղան կամացուկ ասաց՝

— Տուր ինձ, ես պահեմ...

Կոստանդն ուղեց ինչ-որ բան առի. սանձը մի քիչ թուլացրեց, սպիտակ ձին զգաց այդ և տիրոջ խոսքը կիսատ թողեց: Ձիավորները սպիտակ ձիու թողնելը տեսան... Մի ակնթարթից հետո ձին պահվեց սարի ետև:

— Այ հրեզեն ձի սրան են ասել...

Քիչ հետո գլուղացիք բաշեցին ձիերն ու ճանապարհ 20
ընկան:

Շրջանի կենտրոնը մի բազմամարդ ավան էր, որի մեջտեղն ընդարձակ հրապարակն էր, շորս բոլորը փոքրիկ կրպակներ: Երբ ձիավորները հասան, ասեղ զցելու տեղ չկար: Փողոցներում, արտերի միջնակներում, տների բակերում և հրապարակներում այդ օրը ձիուց բացի ուրիշ անասուն չկար:

Հաղար գույնի ձիեր՝ որձ ու էգ, ծանրած, մեծ ու փոքր բուռակներով, թամբած ու փալանած, կապոտել էին՝ որը մի բարից, որը մի ծառից կամ գետնին խրած 30
բիհրից կամ թե իրարից: Մեկի առաջ խոտ էր, մեկ էլինը՝ դարման, երրորդինն էլ՝ ոչ դարման և ոչ խոտ: Քաղցած ձիերը պոկոտում էին շորացած, հաղար սմբակներով տրորված խոտը: Ձիերն իրար հետ կռվում էին. ամեն ան-

կյունից վրնջոցի ձայն էր լսվում. ձիերի բազմության մեջ քուռակն իր մորն էր կորցնում, արծաթաֆանջյուն վրնջոցով վազում, մոռվը մոտեցնում ուրիշ մատակի պտուկներին: Որձաձիերը պոկոտում էին կապերը և ամեհի վրնջոցով հալածում մատակներին, արացի տալիս, իրար կծոտում, արնոտում:

10 Եվ այդ ժխտքին խառնվում էր տերերի կանչն ու աղմուկը, հարայ-հրոցն ու բղավոցը: Հայ, թուրք խառնվել էին իրար: Զինվորական հրամանը բոլոր գյուղերումն էլ կրկնվել էր նույնությամբ, և հազարավոր բակերից, գոմերից կածաններով ու արահետներով ձիերը քշել, հավաքել էին շրջանի կենտրոնը:

Հրապարակի մի անկյունում, տախտակներից շինած փոքրիկ բարձրության վրա մի երկար սեղան էր դրված, որի շուրջբոլոր նստել էին պաշտոնյաները: Դեպի այդ խմբակն էր ուղղած բոլորի աչքերը, որովհետև այդտեղ էին որոշում ձիու և ձիավորի բախտը:

Գյուղի տանուտերը կարգում էր ձիավորի անունը, բազմության միջից մեկը, ձիու սանձը բռնած, առաջ էր 20 գալիս, ինչպես կրկեսում՝ ըմբիշը: Զիտն մոտենում էին մի քանի հոգի, անաղում, ատամներին նայում և ապա թղթի վրա ինչ-որ նշաններ անում: Մի վայրկյան խորհրդակցելուց հետո՝ սրիստավը ձեռքով նշան էր անում:

Ահա այդ նշանն էր, որ հայտնի էր դարձնում ամեն ինչ: Եթե նշանը բազմության կողմն էր, ուրեմն ձին անպետք է, տերը վախվխելով, ուրախությանից դողացող ոտքերով քաշում էր ձին, հեռանում: Իսկ եթե նշանը տախտակների մոտ կանգնած ռուս զինվորներին էր ուղղած, ապա նրանք իսկույն մոտենում էին, նոր սանձ դցում 30 ձիուն, հինը շարտում տիրոջ կողմը, մի քիչ հեռացնում և իսկույն պոչը միահավասար կտրում, բաշը կարճացնում և բաշի մազերից կախում տախտակի մի փոքրիկ կտոր:

Զիավորն ընդմիշտ պիտի հեռանար ձիուց, որին տանում, կապում էին ընդունած ձիերի շարքում, մի երկար ու

Հաստ պարանից: Տիրոջը մնում էր գլխիկոր վերադառնալ նույն հրապարակով, որով մի քիչ առաջ էր անցել ձիու հետ, ձեռքի մեջ բռնած պրիստավի տված թղթի կտորը, որի վրա նշանակված էր ձիու գինն ու տիրոջ անունը:

Ձիավորները, երբ տեղ հասան, հրապարակից մի քիչ հեռու իջան: Գիլանց Մուքին և Շուղունց Աքելը առաջ բնական բազմության մեջ գտնելու իրենց գզիրին ու տանուտերին:

Նրանք հարևան թուրքերից, որոնք առավոտ կանուխ էին եկել, իսկույն հարցրին.

10

— Հը՞, շա՞տ են տանում...

— Էլ մի ասեք, զուլ՞ում ա...

Միկին տեսավ իր վաղուցվա ծանոթ թուրքին, առանձին հարցրեց.

— Ձիդ պիտի ստը կոտրած լինի կամ մի վերք ունենա, որ ազատեն, թե չէ՝ բոլը հաշիվ չի...

Միկու ոտները թուլացան: Չալկան գնաց, տարան:

Քիչ հետո Գիլանց Մուքին և Շուղունց Աքելը, բազմությունը ճեղքելով, իրար ձեռքից բռնած, եկան.

— Հիմա Քարազլուխն են կանչում, հետո էլ զիլբիրե- 20
ցիք են գնալու, նրանցից հետո՝ մենք...

Միկին մի վայրկյան մտածեց, տոպրակը ձիու գլխից հանեց ու ձին քշեց:

— Էդ ու՞ր, Միկի,— ձայն տվավ Սաքու տղան:

— Տանեմ ջուր տամ... Կաթնաղբջուրում չխմեց:

Միկին ձին նստեց, հեռացավ:

Մի քիչ հետո երեաց և Կոստանդը:

— Ինչի՞ ես ոտով, Կոստանդ,— հարցրեց Շուղունց Աքելը, մի քիչ ետ քաշվելով:

— Ձիս տարել եմ քարվանսարան...— առաց ու հեռ- 30
վից, ծանոթ մեկին ձայն տվավ, գնաց նրա կողմը:

— Էստեղ մի օյին կա,— ասաց բրուտի տղան:

Միկին արդեն հեռացել էր հրապարակից: Ճանապարհն աչնքան էլ դժվար չէր, թեկուզ ամեն տեղ էլ ձիեր

էին կապած: Ինչքան հեռանում էր, այնքան ավելի էր սանձի ծայրով Չալկային մտրակում: Բեղարած ձին մի քիչ քայլերն արագացնում էր, իսկ երբ Միկին դադարում էր մտրակելուց, դարձյալ քայլում էր բռնան տակ մեծացած, գլուղական ձիու դանդաղ քայլերով:

Ավանի վերջին տունն էլ ետ մնաց: Միկին նեղ ճանապարհով, կարտոֆիլի թաղերի արանքով ծռեց դեպի աջ, ուր ձորակի միջով հոսում էր բարակ գետակը: Չալկան զգաց ջրի մոտ լինելը, քայլերը արագացրեց:

10 Չորն իջնելուց առաջ Միկին մի անգամ էլ ետ նայեց, տեսավ, որ ոչ ոք իրեն չի նկատել: Ու հենց Չալկան գլուխը կռացրեց ջրի վրա թև չէ, Միկին իջավ, սանձը շատ մոտ կապեց Չալկայի առաջին ոտքից, պարանով էլ մյուս ոտքերը կապեց ու սկսեց արձակել փալանի կապերը:

Չալկան ջուր խմելուց հետո փորձեց գլուխը վեր հանել, չկարողացավ: Եվ մոտիվը լուռ ու մունջ նորից կախեց դեպի սառը ջրին:

Միկին արագ շարժումով փալանը դեն դրեց, կռացավ ու վերցրեց մի շեշաքար: Երբ առաջին անգամ Միկին շեշաքարը Չալկայի մեջքին քսեց, ձին հովուիլուն զգաց, խաղացին նյարդերը, կաշին դողողաց:

Հանկարծ մեջքին ծակծկոց զգաց: Չալկան փորձեց հեռանալ, չկարողացավ, ոտքերն ասես պինդ մեխված լինեին: Յավր դնալով շատանում էր, միսը կտոր-կտոր պոկոտում էին:

Միկին շեշաքարը տանում բերում էր ձիու մաշկի վրայով: Մի քանի վայրկյանում մեջքը մաշկահան եղավ, քարն արնոտվեց:

30 Ձին տնքում էր, պոչն ուժգին խփում, բայց չէր օգնում: Միկին քարը հա քսում էր, տնքում: Արյան կաթիլները նոր բացված վերքից դուրս էին ցայտում, իրար միանում և բարակ առվով կախվում, կաթկթում ջրի մեջ:

Չալկան էլ չդիմացավ, պառկեց կողքի վրա, բայց Միկին չէր հեռանում: Ու պառկած տեղն էլ քարը քսում էր,

քթի տակ մըթմըթում: Վերջասկես դադարեց, քարը շարտեց ջրի մեջ:

Միկին մի պահ վախեցավ, արյունը գնալով շատանում էր:

— Չլինի տամար տրաքեց...

Չալկայի աչքերի առաջը մթնեց: Պառկել էր և ցավից փնչացնում էր: Միկին բռնով լի ջուր էր վերցնում, վերքը լվանում: Քիչ հետո Միկին Չալկայի կապերն արձակեց, ձին ոտի կանգնեց:

Նրա մեջքի աջ կողմին մի ափսեի չափ վերք էր բացվել, երևում էր Չալկայի կարմիր միսը, տեղ-տեղ փոս ընկած, ճաքճաք: Արյունը դեռ գալիս էր, բայց մի քանի տեղ արդեն լերդակալել էր: 10

Միկին արյան հետքերը լվաց, շտապ փախանեց Չալկային ու ձորով բարձրացավ: Չալկան հագլիվ էր կարողանում քայլերը փոխել: Միկին ինչքան էլ մտրակում էր, ոտքով փորին խփում, կանչում, Չալկան քայլերը չէր արդացնում: Ականջները կախ, մերթ տնքալով, գնում էր փողոցով, դեպի հրապարակ:

Միկին յուրայիններին թողած տեղը չգտավ: Հարևան թուրքերն ասացին, որ հենց նոր նրանց կանչել են: Բազմովյունը հրելով, ետևից Չալկային քարշ տալով, Միկին հասավ հրապարակ, որի մի անկյունում խռնվել էին՝ շիջիվանը, Գիլանց Մուքին, Սաքու տղան և մյուսները: Պիսե- 20
րը կարդում էր անունները:

— Այ մարդ, ո՞ւր կորար, քիչ մնաց քեզ շտրաֆ անեին: Ասեցինք հրես կգա:

Ամենից առաջ Շուղունց Աքելի անունը կարդացին: Դողդողալով առաջ անցավ և մի անգամ միայն ետ նայեց: Այնքան գունատվե՞լ էր... 30

Եկան, մոտեցան: Ու մեկ էլ այն տեսան, որ զինվորները վրա տվին, փախան արձակեցին և շարտեցին Աքելի կողմը: Ոչ մի խոսք չասաց Աքելը, երբ քիչ հետո ձիու

փալանը շալակին վերադարձավ: Եվ երբ բրուտի տղա շիլ Իվանը սրախոսեց.

— Ափիցեր Աքել Շուղունցով, — ոչ ոք չծիծաղեց, Իվանի ժպիտն էլ ծռմովեց, դարձավ կսկիծ:

Հետո Ռուստամենց ճակատը սպիտակ ձին տարան: Գնաց և տերտերի ձին: Ժամհարն եկավ, գլուխը կախ:

— Հիմա ես տերհորն ի՞նչ պատասխան եմ տալու: Չորրորդ հերթը Կոստանդինն էր: Գյուղացիք վարձացան, երբ նրա անունը կարդացին, որովհետև Կոստանդր նրանց մեջ չկար: Շիլ Իվանը նկատեց, որ սեղանի շուրջը նստողների մեջ ինչ-որ փսփսոց ընկավ: Ու հանկարծ հրապարակի մյուս կողմից երևաց Կոստանդր՝ լղար, մեջքը փոս ընկած, մոխրագույն մի ձի ետևից քաշ տալով: Չնայեցին էլ, ձին ետ տվին: Կոստանդր դուրս եկավ հրապարակից:

Գյուղացիք մնացել էին սառած, ապշած, Շուղունց Աքելն ուզեց խոսի, բայց լեզուն շորացավ, կապ ընկավ: Բրուտի տղան մոտեցավ Միկուն, թե՛

— Տեսա՞ր, ես որ ասում էի՞...

20 Բայց Միկին չլսեց: Նրա ականջովն ընկավ իր ազգանունը, և Չալկան ետևից քաշ տալով, մտավ հրապարակ:

Երբ եկան, փալանը վերցնել տվին, որ նայեն, մի ակնոցավոր ոռուս, քիթը վեր քաշելով, կռացավ, վերքին նայեց.

— Չտարան, — անցավ Միկու մտքով: Բայց հանկարծ ոռուսը ետ դառավ, Միկու վրա մատը թափ տվավ: Միկին դողաց, գոնատվեց ու թուլացած նստեց փալանի վրա:

30 Չալկային տարան: Միկին տեսավ, ինչպես ձիու երկար սոլը կտրեցին: Ու դրանով աչքին ալնպես երևաց, ա-սես իր ձին մեծացավ, դարձավ դադախի ձի:

Մի մարդ դուռաց վրան: Միկին սթափվեց, ոտքի կանգնեց և փալանն առավ, դուրս եկավ...

Արևը թեքվել էր արդեն, երբ գյուղացիք ճանապարհ ընկան: Աղատվել էին միայն ութ ձի, որոնց վրա և բարձել

էին մնացած ձիերի փալանները: Գյուղացիներից շատերն իրենք էին շալակել ձիերի տոպրակներն ու սանձերը:

Ազատված ձիերը, որոնցից երեքը մորուց ծուռ ոտ էին, մեկի մեջքն էր ընկած, երկուսն էլ քոս էին, Սարվանենց ձին էլ պառավ էր, իսկ Հաբիգանց պառավի ձիու երկու կողքաձաղը շկար,— ազատված ձիերը բեռան տակ հազիվ էին քայլում:

Լուռ և անխոս քայլում էին գյուղացիք: Նրանցից մեկն ու մեկը երբեմն կանգնեցնում էր ձին, բեռն ուղղում կամ թե ետ էր ընկնում, տրեխի թելը կապում:

10

Միկին գլուխը կախ քայլում էր մյուսների հետ: Բրուտի տղան էլ էր սուս, որովհետև ոչ ոք սիրտ չունեի լսելու նրան:

Միկին միտք էր անում՝

— Հենց իմ փիսությունս մնաց...

Շալակի տոպրակից ու սանձից Չալկայի քրտնահոտն էր գալիս:

— Հիմա հազար ձիու մեջ անտեր խրխնջում ա... Յարաբ, տեսնես արյունը կտրե՞ց...

Ջեռքին պինդ բռնել էր ստացած թուղթը:

20

Արևի մայր մտնող շողերը հրդեհել էին ամպերը, վառել հազար գույնով: Կաթնաղբջուրի մոտ նստոտել էին բեղարած գյուղացիք: Ոմանք հացի փշրանքներն էին ուտում, ոմանք էլ լուռ թիկնել էին տոպրակների վրա: Մուլն ընկնելու մոտ էր. ճանապարհ դեռ շատ կար:

Հանկարծ Կաթնաղբջուրի մոտ սմբակների պողպատ նալերը զրնգացին:

Կոստանդ աղին էր, սպիտակ ձիու վրա...

Միայն Շուղունց Աքելն էր, որ կեսբերան պատասխանեց նրա բարեկին: Մյուսները բերան էլ բաց չարին: Բրուտի տղան, աչքը դիմացի սարին գցած, մտքերի հետ Վոփվ էր տալիս:

30

— Տե՞սա՞ր, Միկի, սև ու սպիտակը...

Միկին չպատասխանեց: Սպիտակ ձին խաղալով էր ավանում, ասես սմբակները գետնին չէին դիպչում: Ու ելին

մի բիշ էլ վերե թռներ, պիտի կորչեր նարնջագույն ամպերի մեջ:

Կես դիշեր էր, երբ տուն հասան: Դռան մոտ կանգնել էր Շարմաղ բիբին, ճրագը ձեռքին: Միկին ներս մտավ, տոպրակն ու սանձը դցեց մի անկյուն: Անկողնում ծլոնդ ելավ Շողերը:

— Ապի, բա Չա՞լկան...

Շարմաղ բիբին լալիս էր: Եվ մինչև մահ էլ ոչ մի անգամ նա իրիկնապահին բաց չէր անում դուռը, որ դանդա-
10 րի ծլոնդի հետ աստծու օրհնությունը ներս մտնի...

МИНА - БИБИ

(От нашего зангезурского корреспондента)

Мина-Биби сказали, что вечером и сын и невестка приедут в деревню. Еще не спустился вечер, она уже стояла на крыше и, закрывая рукой глаза от солнечных лучей, смотрела на узенькую тропу—не едут ли.

Сын жил в городе, более десяти лет не был в деревне, не видел матери. Ушел он в город еще юношей, еще только пробивались усики и борода, а возвращается 10
домой с женой и ребенком.

— А, старуха, неужели никого не видно?— спрашивал дядя Ован, ожидавший внизу. Ован с нетерпением ждал приезжих и все окликал Мина-Биби.

— Около большого камня видны два всадника и один пеший,—отвечала Биби и еще сильнее напрягала зрение. Несколько мгновений Мина-Биби пристально смотрела, вся вытянулась в стрелку, но вдруг с размаха ударила руками по коленкам и бросилась с 20
крыши вниз.

— Едут, это они!— кричала она, прерывающимся от волнения голосом.

* * *

На следующее утро Мина-Биби проснулась раньше обыкновенного. Ночью она не спала. Она подремывала, просыпалась и внимательно слушала, как

похрапывают гости. Ночью она встала, засветила лучину, подошла к спящим, отвернула подол одеяла, посмотрела, хотела разбудить старика-мужа, чтобы и он взглянул, но не решилась, легла снова.

Рано утром Минна-Биби отправилась за водой, пошла подойти корову — и работа спорилась у нее лучше обычного. Казалось, она помолодела от радости. Иногда она входила в комнату, но сейчас же возвращалась, ибо забывала, зачем вошла, так она волновалась. Когда, перемывая посуду перед очагом, она стукнула тарелками, Ован-дядя рассердился, сказав: «Тише, разбудишь». А Минна-Биби, побледнев, ответила: «Хоть бы отсохла эта рука!». Сказала и остановилась в недоумении, не зная, продолжать ли работу.

Дядя Ован стоял у порога с доброй улыбкой и желал доброго утра приходящим к нему соседям с поздравлениями.

— Вам того же желаю. Да увидите и вы своего кариба (живущего на чужбине).— Приговаривая эти слова, Ован подносил каждому чарку водки и сушеные фрукты.

Еще в прошлом году он решил зарезать быка в случае приезда сына. И когда об этом он говорил со своей старухой и последняя предложила вместо быка зарезать барана—Ован рассердился и сказал, что обещание нужно выполнить. Затем Ован пошел в конюшню. Второпях он утром забыл покормить скот. Он прилежно убрал конюшню, накинул коровам и быкам сена—большие охапки,—ему казалось, что и скот вместе с ним радуется приезду сына. Коровы усердно жевали сено, а Ован с умилением растирал их спины своими жесткими руками.

— Отец, не утомился ли ты,—спросил сын Тигран, который пришел за отцом в конюшню.

— Ступай, ступай, здесь не твое место, запачкаешь сапоги. Да, утомился, не без этого. Но это наше ремесло. Без этого нельзя, чтобы не поработать.

Перед тем, как зайти в конюшню, Тигран посмотрел с крыши на село, вдохнул полной грудью деревенский воздух—тяжелый, пропитанный кизяком, не сущийся из затхлых конюшен—и таким заброшенным и несчастным показалось ему родное село. Первое впечатление было неважное. Он долго жил в городе, и у него в памяти сохранились лишь привлекательные стороны жизни деревни,—горы, чистые родниковые воды, громадные ковры цветов. 10

Тигран стоял у входа в конюшню и смотрел, как отец выносил в плетеной корзине мусор из конюшни. Ему бросились в глаза крепкие жилы на шее отца, отлитые, как бронзовые цепи.

— Ступай, ступай, на чай, мать уже приготовила завтрак. 20

Спустя много лет, в городе, вспоминая деревню, Тигран представлял себе отца со вздутыми жилами на шее, с глубоко впавшими глазами, с тяжелой корзиной на плече...

* * *

В первые дни родственники и друзья посещали дом Ована. Все они одинаково выражали свою радость, крепко обнимали, целовали крепким крестьянским поцелуем лоб, глаза, брови. Когда как-то поцеловали таким образом Онжик, она вытерла щеку платком. Мина-Биби заметила это. Ей не понравилось, что Онжик имеет белый платок. 30

—Маленькой девочке платочка не надо; она пло-

хо приучится,—подумала Мина-Биби и загрустила. Ей представилось, что сын, невестка и дочь не будут жить в деревне, скоро должны уехать. Она подумала, что останется одна с Ован-ами, у дымного очага с прялкой, которая вместе с ней плакала по ночам, по долгим зимним ночам. Дети уедут, а она, Мина-Биби, останется в деревне, привязанная к очагу, к маслобойке и коровам...

Однажды Онжик вытерла платком свою ложку.
10 Тетя Шармах заметила эту выходку.

— Видишь, Мина,— сказала она,— что делает внучка?

Тигран постарался сгладить впечатление, сказал, что это привычка Онжик, она и в городе чистила ложку платком. Но Мина-Биби задумалась, загрустила, как и в первый раз, когда Онжик вытерла платком щеку.

* * *

Для Онжик на селе много было ново. Она все расспрашивала отца—почему бабушка заворачивает
20 сахар в бумагу и прячет в сундук, почему улочка деревни так узка и т. д.

Однажды пришел к Тиграну крестьянин, попросил написать бумагу. Подписывая написанную Тиграном бумагу, крестьянин засмеялся. Онжик показались странными его белые зубы и манера держать ручку, которую крестьянин сжимал своими неуклюжими пальцами.

— Папа, в нашей первой группе пишут лучше этого человека.

30 Прошла неделя, все вошло в свою колею. Деревня перестала говорить о приезжих.

Тигран участвовал в заседаниях сельского сове-

та, рассказывал крестьянам о жизни города, о текущих событиях. Но крестьяне мало интересовались этим. Часто Тигран разочаровывался. Так много было работы в деревне, так она была неустроена.

Эла несла домашнюю работу. Она внимательно слушала рассказы бабушки о деревенских обычаях, о том, как насильно выдают девушек замуж, как лечат больных, какие минуты переживает при родах молодая женщина, имея другого ребенка на руках, у соски. За работой—за прялкой или маслобойкой—Мина-Биби раскрывала перед Элой тысячелетнюю книгу деревни, на каждой странице которой была записана жертва—тайно задушенный ребенок, изнывающая под пятой грозного мужа молодуха. 10

Онжик часто бывала с дедом. Часто собирались вокруг нее деревенские дети, с удивлением глядели на ее гладко причесанные волосы, на чистенькие, с пуговицами ботинки.

Почти каждый раз, ложась спать, Мина-Биби уговаривала Онжик спать в ее постели, но Онжик отказывалась. Она чувствовала себя лучше в своей постельке, под своим одеялом, привезенным из города, чем в соседстве с бабушкой, от которой несло конюшней, дымом от очага и копотью. Во сне она видела кино, пионерские ряды, улицы города. Под одеялом, привезенным из города, Онжик чувствовала себя в городе и ей было приятно. 20

* * *

Весеннее солнце уже давало себя чувствовать. Скот в конюшнях уже чувствовал нетерпение, крестьяне все чаще говорили о горах и кочевках. Мина-Биби также готовилась к кочевке. Она решила, когда выйдут на кочевку, повести Онжик в часовню, что стоит на холме. Как возникла у нее эта мысль, она и 30

сама не знала. Но она твердо решила приобщить внучку к деревенской жизни. «Как было бы хорошо, если бы они остались в деревне»,—думала она. С тайной надеждой думала она о миге, когда ей удастся научить внучку молиться...

Между тем, Тигран все говорил, что нужно ехать в город.

В одно прекрасное весеннее утро Мина-Биби и Онжик пошли к ущелью. Мина-Биби стала говорить Онжик, что она стара, скоро умрет. Мина-Биби скрывала от Онжик, что ведет ее к часовенке. Рассказ бабушки сильно повлиял на ребенка, и Онжик не знала, что сказать. Наконец, они подошли к часовне—полуразрушенной деревенской часовне.

Мина-Биби подошла к закопченному от свечей камню-памятнику, опустилась на колени, благоговейно наклонилась к камню и поцеловала холодные плиты. Онжик с удивлением смотрела на бабушку и спрашивала, почему она целует камень. Мина-Биби встала, попросила Онжик сделать то же самое, поцеловать камень.

— Не хочу, камень грязный,—отвечала Онжик.

Мина-Биби не произнесла ни слова, изумленная ответом подростка. Затем, придя в себя, она вошла в часовню. Онжик за нею последовала. При входе Онжик ударилась головой о косяк двери. Онжик рассердилась на дверь.

— Тут нельзя сердиться, бала,—сказала бабушка.—Бог будет недоволен.

30 —Бога нет, бабушка,—веско произнесла Онжик.

Мина-Биби показалось, что стены часовни рухнули и громадный камень скатился на ее голову. Она вспомнила, что сын с семьей скоро уедут в город. Старинные стены часовни слышали сдвинутые рыдания Мина-Биби.

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Բնագրային տարբերակներ բաժնում, ինչպես նախարանում է ասված, ներկայացված են Բակունցի մի շարք երկերի այն նախնական խմբագրումները, որոնց տարբերությունները վերջին խմբագրումների համեմատ այնքան շատ չեն, և հնարավոր է այդ տարբերությունները բնագրերից անջատել ու առանձին-առանձին, հերթականությամբ ներկայացնել:

Բնագրային այդ տարբերակները հիմնականում արտահայտությունն են երկերի վրա հեղինակի կատարած գրական և լեզվաոճական աշխատանքների: Բերված են այդ կարգի մեծ թե փոքր տարբերությունները՝ սկսած ամբողջ պարբերությունների հեղինակային կրճատումներից ու նորերի ավելացումից, մինչև մի շաղկապի կամ որևէ բառաձևի փոփոխումը:

Բաժինը ավելորդ ծանրաբեռնվածությունից զերծ պահելու նկատառումով չենք ներկայացրել բնագրային այնպիսի տարբերություններ, որոնք բնագրի վրա հեղինակի կատարած աշխատանքի արդյունք չեն կամ, եթե հեղինակային են, բնավ հետաքրքրական չեն գրողի ստեղծագործական, լեզվական աշխատանքը դիտելու տեսակետից: Այդպես.

ա) Չեն ներկայացված նույն երկի տարբեր բնագրերի միջև եղած կատարական տարբերությունները, այդ թվում վերջակետերի փոփոխությունները, օրինակ, «Մթնաձոր» պատմվածքի առաջին տպագիր տարբերակում ունենք. Մի ուրույն աշխատի է Մրճաձորը: Քիչ է ասել կուսական ու վայրի: Երկրորդ տարբերակում («Մթնաձոր» ժողովածու) նույնը դարձել է. Մի ուրույն աշխատի է Մրճաձորը, Բիշ է ասել կուսական ու վայրի: Այս և նման տարբերությունները, առնչված կատարության փոփոխման հետ, չեն նշված:

բ) նշված չեն ուղղագրական տարբերությունները, բացի այնպիսիներից, որոնք ոճական արժեք ունեն: Բնականաբար, չեն ներկայացված բնագրերի այնպիսի տարբերությունները, որոնք պայմանավորված են վերջին 50—55 տարիների ընթացքում հայերենի ուղղագրության մեջ կատարված փոփոխություններով: Դրանք նախ 1922 և 1940 թթ. օրենսդրական փոփոխությունների հետ առնչված տարբերություններն են և ապա նաև ուրիշ, զուտ ուղղագրական բնույթի տարբերություններ. օրինակ, «Մթնաձոր» շարքի պատմվածքների նախապես մամուլում տպագրված բնագրերի մեջ գործածված են ձմբան, ամբան, դրան ձևերը, որոնք առկա են նաև «Մթնաձոր» ժողովածուի տպարանային ձևագրերում և մեքենագիր օրինակներում, բայց տպագրված ժողովածուի մեջ փոխված են ձմռան, ամռան,

դրան ձևերի: Այս տարբերությունները նույնպես չեն նշված: Կամ՝ նույն շարքի պատմվածքների սկզբնական հրապարակումներում կան այսպիսի ձևեր՝ նամբա, օնախ, մուաց, ծպացնելով, բացօղյա, կեր ու խում, ջարդ ու փշուր, ծուռ ու մուռ, խառն ի խուռն, առ ու ծախ, անց ու դարձ, կես զիջերին, երբուր, բեխ, դովաւ, կովարդ և այլն, որոնք «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ հաճախ սուղիկ են փոփոխված՝ Բամպա, օջախ, մուաց, ծպպացնելով, բացօրյա, կերովխում, ջարդովշուր, ծուռու-մուռ, խառնիխուռն, առուծախ, անցուղարձ, կեսզիջերին, Էրբ ուր, բեզ, տովմաւ, կակարդ: Այս կարգի տարբերությունները ես նշված չեմ:

Ուղղագրական տարբերություններից ներկայացված են միայն այնպիսիք, որոնց ոճական արժեքն ակնհայտ է. օրինակ, «Մթնաձոր» և «Անձրեք» շարքերի պատմվածքներից մի բանխում առաջին հրապարակման մեջ կան՝ Բցի, Բցում Բարբառային ձևերը, որոնք հետո մեծ մասամբ դարձել են զցի, զցում (Բեե երբեմն էլ հակառակն է կատարված): Մյուս կողմից՝ պատմվածքների առաջին տարբերակների լույս, աղբեւ, կոռպեւատիվ ձևերը հետո բարբառայնացվել են՝ լուս, ախպեւ, կպեւատիվ և այլն: Այսպիսի ուղղագրական տարբերությունները նաև ոճական են, ուստի բնագրային տարբերակներում ներկայացված են:

դ) Չեն ներկայացված տպարանային վրիպակների մեծագույն մասը: Օրինակ, «Վանդունց Բաղին» պատմվածքի առաջին հրապարակման մեջ սուղված է «նա էլ չէր սիրում պիսիր անվանեն, որ որսկան շան պես հոռոտում էր...»: «Մթնաձոր» ժողովածուի տարբերակում (նաև տպարանային ձևագրում) ունենք. «նա էլ չէր սիրում պիսիր Ավանին, որ որսկան շան պես հոռոտում էր»: Առաջին տարբերակում անվանեն ակնհայտ վրիպակ է: Նույն պատմվածքի առաջին տպագիր տարբերակում հավ-ը վրիպակով հակ է սուղիկ («Երկու խոսք գրելու համար մի հակ առնել»), որ ճշտված է պատմվածքի՝ ժողովածուի մեջ սուղված տարբերակում: Միայն այն դեպքում, երբ շատ ակնառու չէ, որ սուղյալ տարբերության պատճառը տնոլայման տպագրական վրիպակն է կամ՝ երբ բնագրային հատվածի սուղյալ տարբերակի վրիպակ լինելը թեկուզ փոքր կասկածի տեղիք կարող է տալ, տարբերությունը նշված է:

դ) Չեն նշված որոշիչ հոգի ք և ն ձևերից մեկի կամ մյուսի դործածությունից զուլացած բնագրային տարբերությունները. ինչպես, օրինակ, «Մթնաձոր» պատմվածքի առաջին հրապարակման մեջ ունենք. «Պանինն անտառ չպիտի դար», «ոտրն արջի դիակի վրա», որոնք երկրորդ հրապարակման մեջ դարձել են՝ «Պանինը անտառ չպիտի դար», «ոտքը արջի դիակի վրա»: Հիմք կա ենթադրելու, որ այս փոփոխությունները հեղինակային չեն: Դիտվում է, որ «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ նախնական, այդ թվում տպարանային բնագրերում եղած ն-երը զրեթե միշտ փոխարինված են ք-ով, որ, հավանաբար, սրբագրիչի կամ խմբագրի փոփոխումներն են:

ե) Բնագրային մի շարք տարբերություններ դույացել են Լու-հեւո, Ետե-հեւոն զուգահեռ ձևերի՝ Բակունցի ժամանակ հայերենում չկանոնավորված դործածությամբ (այդ դործածությունները այժմ էլ լիովին կանոնավորված չեն): Ոչ միայն երկի տարբեր հրապարակումներում, այլ նաև նույն հրապարակման մեջ առկա են նման զուգահեռություններ: Մերթ հեղինակն է այդ ձևերը անհետևողական քնու-

բությամբ դործածել, մերթ այդ ձեւերից մէկի կամ մյուսի գերակշռութիւնը ակնհայտորեն խմբագիրներին ու սրբագրիչներին միջամտության արդյունքն է: Այդպէս, բնագրային տարբերակներում ձեւերն են բաշխուիլ—ենտ բաշխուիլ, ենտ գնաց—ենտ գնաց, ենտ նայեց—ենտ նայեց, ետեւից—ետեւից և նման տարբերութիւնների բաժանումն մեծաքանակ դեպքեր: Նպատակահարմար դասեր բերել դրանց միայն մի մասը, որը լրիվ պատկերացում է տալիս մյուս նմանօրինակ տարբերութիւնների վերաբերյալ:

Բնագրային տարբերութիւնների ներկայացման կարգը հետեւյալն է:

1) Նշված են հիմնական բնագրի էջահամաթիւները ներկա հատորում, ապա և չափն ուղի կամ տողերի համարը (համարները)¹, որտեղ առկա է բնագրային տարբերութիւն երկի նախորդ հրատարակման համապատասխան հատվածի համեմատ:

Տողահամարից հետո բերված է հիմնական տարբերակի (ներկա հատորում տպված) տվյալ հատվածը (պարբերութիւն, նախադասութիւն, բառակապակցութիւն, բառ), ապա զրկւած է թիւ գիծ, որից աջ տրված է մյուս տարբերակի նույն հատվածի փոփոխակը: Թեք գծից աջ բերվող խոսքային հատվածների կամ բառերի խոսքին՝ փակագծում պայմանական հապավումով ցույց է տրված բնագրային տվյալ տարբերակի բնույթը (ձեռագիր, մեքենագիր) կամ հասցեն (որտեղ է հրատարակված): Ինչպէս օրինակ.

էջ 34

18 խրճիթի ներսում / խրճիթի մէջ (նԱ)

Նշանակում է, երկի հիմնական բնագրի խրճիթի ներսում բառակապակցութիւնը գտնվում է ներկա հատորի 34-րդ էջի 18-րդ տողում, իսկ խրճիթի մէջ-ը գտնվում է բնագրային տարբերակում, որ հրատարակված է «Նոր ակոս» պարբերականի համապատասխան համարում (նշված է ծանոթագրութիւն մէջ):

կամ՝

էջ 166

27—28 տաշտի ջրի մէջ / տաշտի լեղակ ջրի մէջ (ՏՁ)

Դարձյալ՝ թեք գծից ձախ տրված բառակապակցութիւնը ներկա հատորի 166-րդ էջի 27—28-րդ տողերում է գտնվում, իսկ գծից աջ տրված է երկի տպաբանային ձեռագրի մէջ եղած տարբերակը:

3-րդ բնագրային տարբերակի առկայութիւնն զննելու դրված է մի նոր թեք գիծ և նույն կերպ նշված այդ տարբերակի համապատասխան հատվածը:

2) Շ նշանը ցույց է տալիս, որ համեմատվող հատվածների մէջ կրճատում ենք արել՝ հիմնական բնագրի և նրա տարբերակի համեմատվող առավել ծավալուն հատվածների ներսից հանված են լիովին նույնական կտորներ (չկրկնակու նպա-

¹ Տողերի համարակազմման ժամանակ իբրեւ մեկ տող հաշվված են նաեւ վեր-
նագրերն ու երկերի առանձին մասերը ճշող քվանտմամբները (1, 2 և այլն), տող
չեն հաշվված պատմվածքների մասերը միմյանցից բաժանող աստղանիշերը:

տակով): Նշանը համապատասխանաբար դրված է այդ հանված կտորների փոխարեն:

3) ՆՅՆ հիմնական բնագրում նախնականի համեմատ ծավալուն հատված է պակասում, տողահամարից հետո տրվում են հիմնական բնագրի այն բառերը կամ բառը, որոնցից (որից) հետո նախորդ տարբերակում առկա է՝ հետագայում հեղինակի կրճատած հատվածը. այդ բառերից (բառից) հետո դրվում է գծիկ և բերվում հիմնական բնագրի մեջ: Բացակայող և տարբերակում առկա խոսքը, ինչպես, օրինակ.

էջ 131

21 ասաց նա բառերից հետո — թեկուզ ինքն էլ չէր տեսել (ԽՀ): Նշանակում է հատորում հիմնական բնագրի 131-րդ էջի, 21-րդ տողում «ասաց նա» բառերից հետո չկա «թեկուզ ինքն էլ չէր տեսել» հատվածը, որը առկա է սկզբնական տարբերակում՝ տպագրված «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում:

4) ՆՅՆ հիմնական բնագրի որևէ ծավալուն հատված բացակայում է համեմատված սկզբնական տարբերակում, տողահամարից հետո բերվում է հիմնական բնագրի այդ հատվածը (կամ նրա մի մասը՝ շարունակություն վերաբերյալ տրված ծանոթագրությամբ) և նշվում, որ տարբերակում այդ հատվածը չկա: Ինչպես, օրինակ.

էջ 37

7 նրան դուռ տարան բառերից հետո մինչև վերջ (էջ 38, տող 7) — ՆԱ-ում չկա:

Նշանակում է ներկա հատորի 37-րդ էջի 7-րդ տողի «նրան դուռ տարան» բառերից հետո եղած ընդարձակ հատվածը մինչև պատմվածքի վերջը (մինչև հաջորդ՝ 38-րդ էջի 7-րդ տողը) չկա պատմվածքի սկզբնական տարբերակում, որ հրապարակված է «Նոր ախոս» շաբաթաթերթի համապատասխան համարում:

«Բնագրային տարբերակներ» բաժնում նախնական տարբերակների մոտ նշված են Բակունցի երկերի բնագրային ղանադան աղբյուրներ, նաև երկերի մի շարք հրատարակություններ: Դրանց մի մասը նշված է հապավումներով: Երկերի այդ հրատարակությունների մանրամասն ցուցակը և հապավումների ցանկը տրված են Մանորագրություններ բաժնի սկզբում: Այժմ օգտվողին դուրսբերելու նպատակով կրկնում ենք այն հապավումները, որոնք դործածված են այս բաժնում. ԱԺ- «Անձրեք» ժողովածու, ԽՀ- «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, Մ- «Մարտակոչ» օրաթերթ, ՄԺ- «Միջնաժող» ժողովածու, ՆԱ- «Նոր ախոս» շաբաթաթերթ, ՍՀՄԳ- «Սև ցեղերի սերմնացանք» գրքույկ, ՍՀՄԺ- «Սև ցեղերի սերմնացանք» ժողովածու, ՏԶ- տպարանային ձեռագիր (որից շարվածքն է կատարվել), ՏՄՕ- տպարանային մեքենագիր օրինակ (դարձյալ՝ շարվածքի համար օգտագործված):

Յուրաքանչյուր երկի բնագրային աղբյուրների և հրապարակումների մասին մանազվոր տեղեկությունները տրված են երկերից ամեն մեկին նվիրված ծանոթագրության մեջ: Ուստի բնագրային տարբերակի մոտ նշված աղբյուրի մասին տվյալները (գտնվելու վայրը, բնույթը, երե տպագիր է՝ պարբերականի լրականն ու համարը և այլն) պետք է խմանալ սույն մի պատմվածքին նվիրված ծանոթագրությունից:

«ՄԹՆԱԶՈՐ» ՇԱՐՔ

Ներկա հատորի համար այս շարքի պատմվածքներից 14-ի հիմնական բնագրերը կազմված են ըստ «Մթնաձոր» պատմվածքների ժողովածուի, երեքինը՝ ըստ «Ան ցեղերի սերմնացանը» և մեկինը ըստ «Անձրեք» ժողովածուների (տե՛ս «Մթնաձոր» շարքի ծանոթագրությունները)։

Ըստ «Մթնաձոր» ժողովածուի կազմված հիմնական բնագրերից տասը ունեն տարրերակներ. դրանք նախքան ժողովածուի լույս տեսնելը մամուլում կատարված հրապարակումներն են։ Դրանց հետ համեմատել ենք պատմվածքների հիմնական բնագրերը, և ստորև ներկայացված են եղած տարբերությունները։ Հիմնական բնագրերը համեմատել ենք նաև «Մթնաձոր» ժողովածուի տպարանային բնագրերի (ձևագիր, մեքենագիր, լրագրային կտրոն) հետ և եղած տարբերությունները նշել։ Մամուլում նախնական հրապարակում չունեցող պատմվածքներից մեկի («Լառ Մարգար») «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ տպագրված փոփոխակը որոշ տարբերություններ ունի տպարանային ձևագրի համեմատ, և վերջինս պայմանականորեն դարձել է պատմվածքի նախնական տարբերակ։

«Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ տեղ գտած պատմվածքներից երեքի համար իրրև տպարանային բնագիր ծառայել են «Խորհրդային Հայաստան» լրագրից հանված կտրոնները՝ հեղինակային (ինքնագիր) խմբագրումներով։ «Մթնաձոր» ժողովածվում այդ պատմվածքները տպագրվել են հիշյալ խմբագրումներով։ Ուստի բնագրային տարբերությունների ցանկում լրագրային կտրոնների վրա հեղինակի կատարած ամեն մի փոփոխություն տեղ է գտել թեք գծից ձախ՝ իբրև հիմնական բնագրի տարբերակ. թեք գծից աջ տրված է նույնի լրագրային (նախնական) տարբերակը։

Սակայն մի շարք դեպքերում պատմվածքների՝ «Մթնաձոր» ժողովածուի տարբերակի և լրագրային բնագրի միջև այնպիսի տարբերություններ կան, որոնք լրագրային կտրոնի վրա եղած հեղինակային խմբագրումների արդյունք չեն։ Դա նշանակում է, որ փոփոխությունը կատարվել է ժողովածուի տպագրման ընթացքում։ Նման դեպքերի համար, հիմնական և նախնական (լրագրում տպված) բնագրերի տարբերությունները նշելիս, լրագրային տարբերակի կողքին խճ պայմանական նշանից հետո գրված է՝ ուղղված չէ (այսինքն՝ լրագրային կտրոնի վրա տվյալ տարբերությունը պայմանավորող ուղղում չկա)։

ԱՋ 11

4 անտառներում / անտառները (ԽՀ)

4—5 Մթնածորում ալժմ էլ / թափուտ անտառներ կան / Մթնածորում ալժմ էլ
կան անտառներ (ԽՀ)12 Թվում է. թե այդ մոռացված մի անկյուն է / Թվում է. թե մոռացված մի
անկյուն է (ԽՀ)

17 անհետացած / անհայտացած (ԽՀ)

ԱՋ 12

4 արևմուտք / արևմուտ (ԽՀ)

8 զրնդում է / զրնդում է (ՏՄՕ)

15,20 ետ / հետ (ԽՀ), (ՏՄՕ)

23—24 Կատաղի ձիերի պես վարաղները վրնջում են / Կատաղի ձիերի պես
վրնջում են (ԽՀ)

25 մի գարունքի / մի գարուն (ԽՀ)

27 ծառի բնում / ծառի բնի մեջ (ԽՀ)

27 ծառի հյուղի / ծառի հյուղերի (ԽՀ)

30 անտառապետի / անտառապահի (ԽՀ)

32—33 նա արագ կացնահար է անում ծառը / նա կացնահար է անում ծառը (ԽՀ)

ԱՋ 13

13 այստեղ-այնտեղ խառնիխուռն հետքեր / այս ու այնտեղ խառն ի խուռն
հետքեր (ԽՀ)

13—14 խեղդված գալլի դիակ / խեղդած գալլի դիակ (ԽՀ)

16—17 և շներին կշտացնելուց հետո / շներին կշտացնելուց հետո (ԽՀ)

22 Այսպես էր Պանինը / Այսպես է Պանինը (ԽՀ)

25—26 մարդ էր սպանել, նստել էր բանտում / մարդ է սպանել, նստել է
բանտում (ԽՀ)

30 Այդպես էին պատմում / Այդպես են պատմում (ԽՀ)

31—32 Տան ապրուստի մի մասը նա Մթնածորի խորքերից էր հոգում / Տան
ապրուստի մի մասը Մթնածորի անտառից էր հոգում (ԽՀ), (ՏՄՕ)

ԱՋ 14

7 արմատներ պոկում / արմատները պոկում (ԽՀ)

13—15 հենց որ բլրակի գլուխը բարձրացավ, տեսավ երկու աղվես / Մինչև կրա-
կելն աղվեսները փախան: Այդ Ավու համար վատ նշան էր / հենց որ
բլրակի գլուխը բարձրացավ, տեսավ երկու աղվես / Այդ Ավու համար
վատ նշան էր (ԽՀ)

24 Երևաց երկրորդ շունը, երրորդը / Երևաց երկրորդը, երրորդը (ԽՀ)

28—29 պոխը ձիոնների մեջ առավ / պոխը ձիոնների մեջ առավ (ԽՀ)

31 ետ քաշեց / հետ քաշեց (ԽՀ), (ՏՄՕ)

32 Մթնաձորում մի սատանա է քրքջում / Մթնաձորի մի սատանա է քրք-
րքջում (ԽՀ)

էջ 15

2—3 շրթունքները ետ տարավ / շրթունքները հետ բաշեց (ԽՀ)

4 ետ գնաց / հետ գնաց (ԽՀ), (ՏՄՕ)

10 ետ նայեց / հետ նայեց (ՄԽՀ), (ՏՄՕ)

18 Ետևից հյուզի կոտրվելու ձայն լսեց / Ետևից հյուզի կոտրելու ձայն լսեց
(ԽՀ) / Հետևից հյուզի կոտրվելու ձայն լսեց (ՏՄՕ)

23—24 դեն պցեց / դեն քցեց (ՏՄՕ)

34 Ետևի ոտների վրա / հետևի ոտների վրա (ԽՀ), (ՏՄՕ)

էջ 16

1—2 Հանկարծ արջը բերդանի փողը բերանն առավ / Արջը բերդանի փողը
բերանն առավ (ԽՀ)

9 վզզաց / վշշաց (ԽՀ)

15 ետ վազեց / հետ վազեց (ԽՀ), (ՏՄՕ)

17—18 ծառի ճղները ճանդոտում էին դեմքը / ծառի ճղները շանդոտում էր դեմքը
(ԽՀ)

20 ետևից / հետևից (ԽՀ), (ՏՄՕ)

21 Սառի մի հյուզը / Սառի մի հյուզ (ԽՀ)

22—23 նա մի ծանր հարված գցաց / նա ծանր հարված գցաց (ԽՀ)

էջ 17

2—3 շատ վարժ կաշին են ծակոտում, կաշվի թելերից հանգույցներ ա-
նում / շատ վարժ կաշի են ծակոտում, կաշվի թելերից հանգույցներ ա-
նում (ԽՀ)

5 առանց մազի, առանց մորթու / առանց մազ ու մորթի (ԽՀ)

6—8 Արջը թաթի մի հարվածով ծոծրակի փափուկ մսի մեջ է խրել սուր ճան-
կերը և վիրավոր արջի ամբողջ զայրույթով իրան քաշել դանդի մոր-
թին / Արջը թաթի մի հարվածով սուր ճանկերը ծոծրակի փափուկ մսե-
րի մեջ է խրել և վիրավոր գազանի ամբողջ զայրույթով իրան քաշել դան-
դի մորթին (ԽՀ)

13 Աչքերի խոռոչներում / Աչքի խոռոչներում (ԽՀ)

17—19 դուցե մարդ չէ, այլ խրտվիլակ, դուցե շուխայի տակ կմախք է և ոչ միս
ու մարմին / Գուցե շուխայի տակ կմախք է և ոչ միս ու մարմին (ԽՀ)

22 ատամներն ավելի է դուրս գցում / ատամներն ավելի դուրս ցցում (ԽՀ)

24 Ու չգիտես՝ զայրանում է, թե ժպտում հին որսորդը / Ու չգիտես՝ հին
որսորդը զայրանում է, թե՞ ժպտում (ԽՀ)

(էջ 18)

էջ 18

17 զինվոր էին կանչել / զինվոր են կանչել (նԱ.)

21 նախիրն էլ էր լավ հանաչում / նախիրին էլ էր լավ հանաչում (նԱ.)

էջ 19

7—8 ավելուկը կանաչել ա, Սանդ աղբյուրի մոտ մոշը հասել / ավելուկը կանաչել է. Սանդ աղբյուրի մոտ մոշուտը հասել, բաղկու է սպասում (նԱ.)

15—16 ամեն ինչ, ամեն օր կրկնվել էր այնքան նման իրար / ամեն ինչ, ամեն օր կրկնվել էր այնքան հաճախ, այնպես նման իրար (նԱ.)

27—28 Հետո Բաղին բեղարած մարդու տեքոցով շնմբի մոտ տրեխներն էր հանում / Հետո Բաղին իներն իրեն թոնթորալով շնմբի մոտ տրեխներն էր հանում (նԱ.)

29—31 Իսկ կինը օջախին էր նայում կամ հրազի պատրույզը շտկում և մարդու աված գետնին փռում թաղիքը հնամաշ / Մինչ այդ կինը մերթ օջախին էր նայում, մերթ հրազի պատրույզը շտկում կամ կապում Բաղու վաղվա պաշարը (նԱ.)

էջ 20

4—5 գերեզմանս շանիծի / գերեզմանս չհայհոյի (նԱ.)

16 նախրում / նախիրում (նԱ.)

20—21 պատվով, կայքով մարդ էր / պատվով հարուստ մարդ էր (նԱ.)

23—24 հոր թողած մեկը երկու են արել / հոր թողածը մեկը երկու են արել (նԱ.)

28 Հարուզը չէր սիրում / Հարուզը մի բան էլ չէր սիրում (նԱ.)

էջ 21

4 — Քանի՞ շարափ ա քո ամիսը / — Քանի՞ շարափ է քո ամիսը (նԱ.)

6 ստանալիք չկա / ստանալիք չունես (նԱ.)

9—10 կանհնր / կանեն (նԱ.)

14 նրանց շվարում / նրանց շքում (նԱ.)

17—18 Հարուզի հարսանիք կար, ապագայում տուն տեղ ունենալ կար / Հարուզի հարսանիք կա, ապագայում տուն-տեղ ունենալ կա (նԱ.)

20—21 ու երկուսով կարոտով նայում էին Հարուզին / ու կարոտով նայում էին Հարուզի բոյին (նԱ.)

24 գյուղում / մեր գեղում (նԱ.)

25 գյուղից / գեղից (նԱ.)

29—30 մի ձեռք տեղաշոր կապիմ / մի ձեռք տեղաշոր կապիր (նԱ.)

33 խրճիթը / հյուզը (նԱ.)

էջ 22

6 չէր ուզում / և չէր ուզում (նԱ.)

13—14 հենց նրանց խանութում էր գործերը դրստում / հենց խանութում էր գործերը դրստել (նԱ.)

15—18 Բայց Հարուզը թաքուն մի ուրիշ միտք էր անում. զնալ Բաքու, արհեստ սովորել: Շատ անգամ էր հանգ անում հորից խնդրելու, բայց բերանը չէր զորում մի բան ասելու / Հարուզը մի ուրիշ միտք էր անում՝ զնալ Բաքու, արհեստ սովորել, բայց ծնողներին էր մեղքանում: Շատ անգամ հանգ էր արել հորից խնդրել, բայց բերանը չէր զորել մի բան ասելու (ՆԱ)

19 Նա / Հարուզը

21—22 Նրանք երկուսով նստում էին ժամերով տան կտուրին / Ժամերով նստում էին տան կտուրին (ՆԱ)

24—25 և էլ հազար ու մի բան / և հազար ու մի նման բաներ (ՆԱ)

էջ 23

6 ապավենը միակ / միակ ապավենը (ՆԱ)

10 պիտի / պիտի (ՆԱ)

14 շատ զինվոր / շատ սալդաթ (ՆԱ)

17 հավաքվում էին դուքանի առաջ / հավաքվում էին Իսանանց դուքանի առաջ (ՆԱ)

22 ախպերն / աղբերն (ՆԱ)

27 Հնդստան / Հնդաստան (ՆԱ)

էջ 24

1 պիտիքն էր ուրախ / պիտիքն էր ուրախ ու համարձակ (ՆԱ)

5—6 վրեժների / վրեժի (ՆԱ)

9 գառն / գառներ (ՆԱ)

11—12 ներկերը թանկացել էին / ներկերը թանկացել էր (ՆԱ)

16 — Ճամփերը փակվել ա / — Ճամփերը կապվել ա (ՆԱ)

24 սպառնաց / սպառնացել էր (ՆԱ)

26 դիտե՞ք / գիտա՞ք (ՆԱ)

28 Հարուզի աչքում է՛լ ավելի ընկավ / Հարուզի աչքից էլ ավելի ընկավ (ՆԱ)

էջ 25

1 ախպերն / աղբերն (ՆԱ)

1 գյուղից / գեղից (ՆԱ)

5—6 պատերազմի մասին Հարուզից էր հարցնում / Հարուզից էր հարցնում պատերազմի մասին (ՆԱ)

20—21 կոտորվում էր սովից, ցրտից / կոտորվում է ցրտից, սովից (ՆԱ)

էջ 26

8—9 պառկել էր խորի վրա, մտածում էր / պառկել էր խորի վրա, զուլսը դրել մոր ծնկան, մտածում էր (ՆԱ)

12 Մտքերը—ծա՛նր, անպատասխան / Մտքեր—ծանր, անպատասխան (ՆԱ)

13—14 տապալկվում տեղաշորի մեջ / անբուն ու հուզված, տապալկվում տեղաշորի մեջ (ՆԱ)

15 հեծկլառնքով բառից հետո — Հաթամի աղջիկն արդեն զգում էր այն վտանգը, որ գալու է մոտալուտ լուսաբացի հետ (ՆԱ)

16 Մյուս օրը Հարուղը առավոտ կանուխ քաղաք դնաց / Մյուս օրն ուրիշ-
նների հետ Հարուղը կանուխ քաղաք դնաց (ՆԱ)

22 ցանկացավ / ցանկանում էր (ՆԱ)

32—էջ 27, տող 1 Հարուղն ուրախ էր, որ քաղաքներ պիտի տեսնի, լեզու սովոր-
րի / Հարուղը սրտով ուրախ էր, երբ հիշում էր, թե նոր քաղաքներ պիտի
տեսնի, վագոն նստի, ոռախ լեզուն սովորի (ՆԱ)

էջ 27

5 փսփսում էին / բսփսում էին (ՆԱ)

5—6 Զինի՜ր՝ թե նրանք մի բան խաղացին նրա գլխին / շինի՜ր՝ թե նորա
հրճվում էին, որ Հարուղը զինվոր պիտի դնա (ՆԱ)

6 Նվ դառն ատելությունը / Մի դառն ատելություն (ՆԱ)

8 ձևեր էր տվել / ձևեր է տվել (ՆԱ)

9—10 և նրանց պես համփա մարդիկ / և նրանց նման համփա մարդիկ, որոնք
Հարուղին չէին սիրում (ՆԱ)

12—13 ձևերը մի բանի չէր կարողանում տալ / ձևերը մի բանի չէր կարողա-
նում դիպցնել (ՆԱ)

28 Ամեն մի իր ձևեր ատենելիս / խեղճը ամեն մի իր ձևերն ատենելիս (ՆԱ)

էջ 28

2 լուս / լույս (ՆԱ)

4—5 Հաղար ու մի միտք գալիս-անցնում էր նրա գլխով / Հաղար ու մի միտք
- գալիս անցնում էին նրա գլխով (ՆԱ)

15 մոտերքում բառից հետո — Բաղին տավարը հավաքեց, մի կտոր ցամաք
հաց ջերը դրավ ու բռնեց դեպի հանդը:

Նրր իրիկունը դառնա, էլ ոչ ոք չպիտի դա տավարի առաջը պահի,
տանը Հաթամի աղջկա սուգին վերջ չպիտի լինի ու ճրագ էլ չեն վառե-
լու, խոսք ու զրույց էլ չի լինելու առաջվա պես (ՆԱ)

21—22 շոր շունեն, ամեն շարաթ մի դիրքից մյուսն են ուղարկում, հաշտության
ոչ մի լուր չկա / շոր շունեն, ոչլի մեջ խեղդվում են, ամեն շարաթ մի
դիրքից մյուս դիրքն են ուղարկում (ՆԱ)

33 հայրը չէր հասկանում / իսկ հայրը չէր հասկանում (ՆԱ)

էջ 29

1 ախպերը / աղբերը (ՆԱ)

5 տղան / տղեն (ՆԱ)

13 ժողովրդին / ժողովուրդին (ՆԱ)

19 գյուղացիք ճանաչում էին / գյուղացիք ճանաչում էին և նրա խոսքին
հավատում (ՆԱ)

23 կոխվ մինչև վերջ / կոխվ մինչև վերջ, մահ կամ աղատություն (ՆԱ)

էջ 30

22 կապերատիվ / կոռպերատիվ (ՆԱ)

27 հավաքվեն բառից հետո — և իրենց պետքերի մասին խոսեն (ՆԱ)

Պշ 31

3—4 բրախերն ուտի բառերից հետո — ինչքան ուրիշի արդուն խմող կա պիտի մորթնել (նԱ)

4 Հարուզն ուրիշ շատ բան էր գրում / Հարուզն էլի ուրիշ շատ բան էր գրում (նԱ)

8 թև Հարուզը / որ Հարուզը (նԱ)

24—25 առանց առաջուց հայտնելու / առանց նախօրոք հայտնելու (նԱ)

26 Հենց երեկոյան դեմ / Հենց երեկոյան (նԱ)

Քշ 32

11 չուրախացան / ուրախանալու առիթ չունեին (նԱ)

12 նրանց ասում էր / նրանց ասել էր (նԱ)

14 Եվ գլխի Ձաքուն / Գլխի Ձաքուն (նԱ)

19—20 մի բանի խոսք ասեց / մի բանի կծու խոսք ասաց (նԱ)

24—26 Հարկավոր է բանակը զորացնել, կյանքը զոհել հայրենիքի համար / Զոր-
քը կարող է հեռանալ ճակատից. այն ժամանակ թյուրքերը պիտի դան և
հայերին կոտորեն: Հարկավոր է տուրք հավաքել և եթե պետք լինի
վտանգի ժամանակ նույն իսկ էլյանքը զոհել հայրենիքի համար (նԱ)

Պշ 33

4 Գլուզում / Գեղում (նԱ)

4 աղերք / աղեր (նԱ)

11—12 բայց Հարուզն իզուր չէր մնացել ճակատում / բայց Հարուզն իզուր չէր
տարիններ մնացել ճակատում (նԱ)

25 բայց խիղճը չափավ / բայց հետո խիղճը չափավ (նԱ)

25 մեղք ունի բառերից հետո — Բաղին և Հաթամի աղջիկը շատ են ան-
հանգստացել: Նրանք այժմ հավատում էին, որ Հարուզը բոլշևիկ է դարձել,
զյուզում մի երկու ջահել են նրան կողմնակից, իսկ մյուսները, Իսաանց
վախից մի խոսք էլ չեն կարող ասել (նԱ)

26—28 Տավարը բռնելիս Բաղին լուռ միտք էր անում, թե ինչո՞ւ Հարուզը գնաց
բաղաք, ի՞նչ թղթեր էր, որ բերել էր նա իր հետ հեռու գիրքերից / Ին-
չո՞ւ Հարուզը գնաց բաղաք, ինչ թղթեր էր, որ բերել էր նա իր հետ գիր-
քերից (նԱ)

30—31 Հաջորդ օրը Հարուզը տուն եկավ, մի կտոր հաց կերավ ու սկսեց
գրել / Մյուս օրը Հարուզը տուն եկավ, մի կտոր հաց կերավ ու սկսեց
գրել ինչ-որ բան (նԱ)

34 Լույսը / Լուսը (նԱ)

Քշ 34

6 Բաղին խնդրեց / հայրն աղաղակեց (նԱ)

10 Մյուս օրը երեկոյան դեմ / երեկոյան դեմ (նԱ)

18 խրճիթի ներսում / խրճիթի մեջ (նԱ)

18—19 և ոչ ոք չէր գործում հարցնել / և ոչ ոք չէր հանդգնում հարցնել

21—22 նրան էլ են բանտարկել / նրան էլ են բանտարկել, զորքի մեծը նա է

Եղիւ, նա է վառել կոմիտեի շէնքը (ՆԱ)

29 դցում / քցում (ՆԱ)

էջ 35

2 հայտնեց / հայտնեց ամենքին (ՆԱ)

4 էն ա / Հենա (ՆԱ)

6—7 և իրենք տարան տավարը գյուղի / և իրանք գեղի տավարը տարան (ՆԱ)

8—9 նա հիշում էր / նա գիտեր (ՆԱ)

15 կոմիտե / կոմիտեն (ՆԱ)

23 մնացել միայն քառերից հետո — Բաղին նայեց մեկ, երկու ու աչքերին
չհավատաց, Ինչու՞ վառեցին, ո՞վ արեց այդ (ՆԱ)

24 տեսավ մեկին / տեսավ լավ հագնված մեկին (ՆԱ)

25 Ու՛մ արեց / Բաղին ու՛մ արեց (ՆԱ)

29 — Ի՞նչ ես անում... / — Ի՞նչ ես անում,— խոժոռ հարցրեց մարդը (ՆԱ)

31 աչքերում արցունք / աչքերին արցունք (ՆԱ)

էջ 36

13 Շէնքի ներսից մի մարդ դուրս եկավ, նայեց Բաղուն / Հանկարծ մեկն
անցավ փողոցով, նայեց Բաղուն (ՆԱ)

14 — Դու ի՞նչ ես շնթոկել այստեղ / — Դու ինչ ես շնթոկել այստեղ,— ա-
սավ (ՆԱ)

22 զգաց, որ մի ծանր հարված պիտի իջնի / զգաց, որ ահա մի ծանր հար-
ված պիտի իջնի (ՆԱ)

28 էս գիշեր / այս գիշեր (ՆԱ)

29—30 Բաղին մի պահ ասես քարացավ / Բաղին ասես քարացավ մի րոպե (ՆԱ)

31—32 արցունքի երկու շիթ՝ զլորվեցին խորշոմած այտերի վրայով / արցունքի
երկու շիթ՝ վար զլորվեցին այտի խորշոմներով (ՆԱ)

էջ 37

7 նրան դուռ տարան քառերից հետո մինչև վերջ (մինչև էջ 38, տող 7)—
ՆԱ-ում չկա:

Ա Ք Ա Ք Ո Ւ Մ

(էջ 39)

էջ 40

7 երկու անգամ / 2 անգամ (ԽՀ)

9 երկու տարի / 2 տարի (ԽՀ)

12—13 կաղինն իր արմատները կխրի / կաղինն իր արմատները կխրի (ԽՀ)

15 կովի հետ / կովերի հետ (ԽՀ)

21 Աբարի բառասուն ծխից մեկն էլ / Աբարի 40 ծխից մեկն էլ (ԽՀ)

32 գառան բուրդի պես մազեր ուներ զլխին / գառան բուրդի պես մազեր
ուներ զլխին և շեկ էր մալականի պես (ԽՀ)

էջ 41

18—19 որ թևավոր մի տղա առներ առաջնակին / որ թևավորեն, մի տղա առներ
առաջնակին (ԽՀ)

22—23 Հանեսի աղջիկը հացթուփ էր և քաղհան անող / Հանեսի աղջիկը և հաց-
թուփ էր, և քաղհան անող (հՀ)

23—24 Բեժ Թոնիրը խաշել էր դեմքը / Բեժ Թոնիրը խաշել էր դեմքը (հՀ)

Քչ 42

11 շուգեր / շուգենար (հՀ)

Քչ 43

32 առաջից էր գնում / առաջիցն էր գնում (հՀ)

Քչ 44

25 3 — ԽՀ-ում չկա

Քչ 45

1—2 Ինքն իր մեջն էր ամփոփվել / Ինքն իր մեջ էր ամփոփվել (հՀ)

13 հյութ չէր հասցրել / նյութ չէր հասցրել (հՀ)

31 նրա ծամերից մի փունջ սպիտակեց / նրա ծամերի մաղի մի փունջը
ճերմակեց (հՀ)

Ս Ի Ր Ա Ն Ի Տ Ա Փ

(էջ 63)

Քչ 63

10 մացառներ են կրծում / մացառներն են կրծում (հՀ)

17—18 երկու հարևան գյուղերը՝ Մրոցն ու Միրը / երկու հարևան գյուղ—Մրոցն
ու Միրը (հՀ)

Քչ 64

6 ներքեի գյուղում էլ / ներքեի գյուղումն էլ (հՀ)

12 աղբաջրումն / աղբաջրում

13—14 ալևորներն էլ էին անիծում / ալևորներն էին անիծում (հՀ)

21—22 հարս ու աղջիկ / հարս ու աղջիկը (հՀ)

32 կարելի էր / եթե կարելի էր (հՀ)

34 էջ 65, տող 1 բայց Միրը վերի գյուղի չափ... / Միրը վերի գյուղի չափ
(հՀ)

Քչ 65

3 կովերի լիբ կուրծքը / կովերի լիբը կուրծք (հՀ)

16 ժայռի շվաբում / ժայռերի շվաբում (հՀ)

Քչ 66

10—12 Չէ՞ որ խոսքը Ծիրանի տափի մասին էր, գետի ափին բուսած մացառնե-
րի, գյուղի սահմաններն է՛լ ավելի լայնացնելու մասին / Չէ՞ որ խոսքը
ծիրանի տափի մասին էր, գետի ափին բուսած մացառների մասին, գյու-
ղի սահմաններն էլ ավելի լայնացնելու մասին (հՀ)

Քչ 68

1—2 սրան էլ են զուռնով բերե՞լ / սրան էլ ես զուռնով բերե՞լ (հՀ)

4 հողերի շարքերին / հողերի շարքին (հՀ)

13 երկու գյուղումն էլ / երկու գյուղում էլ (հՀ)

28 ականջները խլշեցին / ականջները խլշած (ԽՀ)

31—էջ 69, տող 1 ճառ ասաց / ճառ ասեց (ԽՀ)

էջ 69

24 բարի ճանապարհ ասացին / բարի ճանապարհ էլ ասացին (ԽՀ)

31—32 Զիալորին ճանապարհելիս նա փափախը հանեց / Զիալորին ճանապարհելիս նա միայն փափախը հանեց (ԽՀ)

էջ 70

6—7 Երկու գյուղումն էլ / Երկու գյուղում էլ (ԽՀ)

12 խոսքն ու գրույցն / խոսք ու գրույցն (ԽՀ)

13 վերին գյուղից / վերի գյուղից (ԽՀ)

24—25 ձիու ւանձից բռնում էին Երբ բռնողը Մրոցից էր / ձիու սանձից բռնում էին, բռնողը Մրոցից էր (ԽՀ)

26 իսկ եթե Միրից էր / իսկ եթե մերցի էր (ԽՀ)

էջ 71

4 Միր գյուղին / մեր գյուղին (ԽՀ.—պետք է որ վրիպակ լինի)

15 գրչով / գրիչով (ԽՀ)

15 պատմութիւնը վերջ տալ / պատմութիւն վերջ տալ (ԽՀ)

Հ Ա Ն Ա Վ Ա Ն Ք

(էջ 84)

էջ 84

19 Երեներով / էրեներով (ԽՀ)

21 (նաև էջ 85, տող 24, էջ 86, տող 15, 24) յոթերորդ / յոթներորդ (ԽՀ)

էջ 85

4 Երեներ / էրեներ (ԽՀ)

20 հավասարվեցին / հավասարեցին (ԽՀ)

էջ 86

16—17 Հանավանքից մի շինական / հանավանքի մի շինական (ԽՀ)

30 դուր Եկավ / դուր Եկավ (ԽՀ)

էջ 87

28—29 վանքի տեղն էլ կմաքրեր / վանքի տեղն էլ մաքրեր (ԽՀ)

էջ 88

17 ապուր / ապուր (ԽՀ)

22 պցի / բցի

էջ 89

3 արգելվում է / արգելվում է (ԽՀ)

Քջ 92

6 Այ նրա կարգին / Ա նրա կարգին (հՀ)

Քջ 93

20 սովորեցրել / սովորեցրել (հՀ,— ուղղված չէ)

Քջ 94

2 պատերից կախված նկարներին / պատերից կախած նկարներին (հՀ)

20 Յախշին ա մեղավո՞ր / Յախշին է մեղավո՞ր (հՀ,— ուղղված չէ)

Քջ 96

10 աղմուկով / աղմկով (հՀ,— ուղղված չէ)

12 տեր Մարութն / մեր Մուսսին (հՀ,— վրիպակ է)

ԵԽ Ա Ղ Լ Ա Ց Ա Վ

(էջ 107)

Քջ 107

19 օրմին / օրմին (հՀ,— ժամանակի ուղղադրույթամբ՝ վսփմին)

Քջ 108

4—5 հանկարծակի կորստից / հանկարծակի հասած կորստից (հՀ,— ուղղված չէ)

13 մղկտում, և հիվանդի սիրտը թուլանում է / մղկտում է հիվանդի սիրտը, թուլանում է (հՀ,— ուղղված չէ)

14 ծլունգ / ծլոնգ (հՀ,— ուղղված չէ)

32 մեկը ձախ, մյուսը աջ, սկսում են փչել / մեկը ձախ, մյուսը աջ կողմից սկսում են փչել (հՀ,— ուղղված չէ)

Քջ 109

11—12 շարշարանքին / շարշարանքներին (հՀ)

20—21 մարմինը կապտում է / մարմինը կապտվում է (հՀ)

22 «դուր է գալիս» / «դուր է դալիս» (հՀ,— ուղղված չէ)

Քջ 111

12 դուր ա գալիս / դուր ա գալիս (հՀ,— ուղղված չէ)

16 դուր է գալիս / դուր է գալիս (հՀ,— ուղղված չէ)

33 երիցս նղովված / երիցս նղոված (հՀ)

Քջ 112

5 հոռում / հեռում (հՀ,— ուղղված չէ)

Զ Ռ Ր Բ Ա Ն

(էջ 113)

էջ 113

2—3 ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐԿԻ / ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐԿԻ (Մ)

էջ 114

12 պատմություն / պատմություն (Մ)

26 կարպետ / կարպետ (Մ)

34 լեզու է / լեզու է (Մ)

էջ 118

23 խորհուրդ / խորհուրդ (Մ)

էջ 119

25 կաթնաքար / կաթնաքար (Մ)

էջ 120

8 իրան / իրան (Մ)

Օ Ր Ա Ն Զ Ի Ա

(էջ 121)

էջ 121

2 մասերիններ / մասերիններ (ԽՀ)

8 մասերիններ / մասերիններ (ԽՀ)

էջ 125

15 գյուղում է / գյուղում է (ԽՀ)

22 Այդ երեկո / Այդ երեկոն (ԽՀ)

էջ 126

19 թափված խորձեր / թափած խորձեր (ԽՀ)

Մ Ր Ո Յ

(էջ 127)

էջ 128

31—32 չոր ցախից լինի / չոր ցախը լինի (ԽՀ)

էջ 129

10 գյուղի կոմսոմոլը / Մրոցի կոմսոմոլը (ԽՀ)

24 վերելք / վերելք (ԽՀ)

էջ 130

23 ոչ մի մարդ «չգնա Սիրի, ուսանա» / ոչ մի մարդ չգնա «Սիրի, ուսանա» (ԽՀ)

էջ 131

17 բաղմոյթունը տեսալ / բաղմոյթուն տեսալ (ԽՀ)

19 ցրել շտես բաղմոյթունը / ցրել շտես բաղմոյթան, որ հալաբվել էր մերենայի շուրջ (ԽՀ)

21 ասաց նա բառերից նկատ—թեկուղ ինքն էլ չէր տեսել (ԽՀ)

էջ 132

8 բայց արդեն / արդեն (ԽՀ)

10 Մրոցը դեռ / Բայց Մրոցը դեռ (ԽՀ)

Լ Ա Ռ Մ Ա Բ Դ Ա Բ

(էջ 162)

էջ 162

2 1 — ՏԶ-ում չկա

էջ 166

27—28 տաշտի չրի մեջ / տաշտի լեղակ չրի մեջ (ՏԶ)

30 ետ / հետ (ՏԶ)

էջ 167

3 ետևից / հետևից (ՏԶ)

էջ 168

9—10 ոչ սալ կար / ոչ սալը կար (ՏԶ)

էջ 170

24 ծիրանի կորիզներն / ծիրանու կորիզներն (ՏԶ)

էջ 171

33 ծիրանի / ծիրանու (ՏԶ)

էջ 172

4 խոսիմ / խոսեմ (ՏԶ)

«ՍԵՎ ՅԵԼԵՐԻ ՍԵՐՄՆԱՅԱՆԸ» ՇԱՐՔ

«Սև ցիւերի սերմնացանը» պատմվածքաշար-ժողովածուից միայն համանուն պատմվածքի բնագրային փոփոխականների միջև եղած տարբերություններն են նշված: Ժողովածուի պատմվածքներից շորսի՝ «Նամակ ուսաց թագավորին», «Բրուտի տղան», «Սև հացը», «Սպիտակ ձին», բնագրային տարբերակները տրված են ամբողջությամբ՝ Այլ խմբագրումներ բաժնում, պատմվածքներից երկուսը՝ «Ծիրանի փողը», «Պրովինցիայի մայրամուտը», տարբերակներ շունեն (մյուս երեք պատմվածքներն, ինչպես ասվել է, դրված են իրենց սկզբնական պատմվածքաշարի՝ «Մրնասորի» մեջ):

«Սև ցեղերի սերմնացանը» պատմվածքի հիմնական բնագիր է դիտված համանուն ժողովածուի (1933 թ.) մեջ հրապարակվածը: Կրա առաջին տարբերակը նույն լիվականին տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստանում», ստորև տրված են զրանց բնագրային տարբերությունները: Պատմվածքը 1936-ին լույս է տեսել նաև իբրև առանձին զրբույկ, որ «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի մեջ հրապարակված բնագրի կրկնությունն է՝ մեկ-երկու աննշան տարբերություններով, որոնք նույնպես նշված են:

էջ 327

14 և արևից այրված աչքերը դարձնում / և աչքերը դարձնում (ԽՀ)

էջ 328

26 աղբակեր / աղբակիր (ԽՀ)

էջ 329

7 կավե հին պատերն / կավի հին պատերը (ԽՀ)

19-ի և 20-ի արանքում՝ ***.— ՍՅՍԳ-ում չկա

էջ 330

1—2 կնում է իր ավերից / կնում է ավերից (ԽՀ)

13—14 որի կատարին / ու կատարին (ԽՀ)

16 մնացած տների / մյուս տների (ԽՀ)

էջ 331

4 արդավանդ տիղմը / պարարտ տիղմը (ԽՀ)

11—12 որ սև ստվերը նկատել էր ամայի դաշտում / որի ստվերը սև էր ամայի դաշտում (ԽՀ)

17—18 մի կողքի վրա / մի կողմի վրա (ԽՀ)

էջ 332

2 կնամանկեր / կնամաներ (ԽՀ)

13—15 Մնացել են բարե երեք աստիճանները, որով իջնում են գետնափոր ակումբը / Մնացել են բարե երեք աստիճանները, դեպի գետնափոր ակումբը (ԽՀ)

16 լամպեր / լամպաներ (ԽՀ)

20 ծվարում են / ծվարվում են (ԽՀ)

էջ 333

25 հյուսել էին մանյակներ / հյուսել էին ժանյակներ (ԽՀ)

26 հապցրել էին / հապցնում էին (ԽՀ)

28 կախել պատերից / կախում պատերից (ԽՀ)

էջ 334

5—6 շշուռջով / շշինջով (ԽՀ) / շշնջով (ՍՅՍԳ)

11—12 և, երբ պղնձե փողերը հնչեցին թաղման նվագը, խոնարհվեց նրանց դերեզմանների վրա / և խոնարհվեց նրանց գերեզմանների վրա, երբ պղնձե փողերը հնչեցին թաղման նվագը (ԽՀ)

էջ 335

2 մութի / մթի (հշ)

3—4 թև՝ ջերմություն զգաց / մի ջերմություն զգաց (հշ)

18 սուտի / ստի (հշ)

20 ժամանակների / ժամանակները (հշ)

21—22 երբ պատմում էր այդ ժամանակներից / երբ պատմում էր այդ ժամանակները (հշ)

24 որդուն / որդին (հշ)

էջ 336

34—35 պարզ գիշերներին / պարզկա գիշերներին (հշ)

էջ 337

2—3 ամբողջի կարծիքը / ամբողջ կարծիքը (հշ)

15 ոսկի հատիկներ / ոսկե հատիկներ (հշ)

19 դրված են / դրված է (հշ)

էջ 338

2 — Հավ է, որ ոչ որ չի փշրել այդ առասպելը— հշ-ում չկա

3 Հետո Ավագն ինձ պատմում է՝ Ավագն ինձ պատմում է (հշ)

6 և ևս լսում եմ / և լսում եմ (հշ)

«ԱՆՁՐԵՎԸ» ՇԱՐՔ

«Անձրեր» անունը կրող ժողովածուի մեջ մտնող պատմվածքների նախահական տարրերակները սուղադրված են «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, մերջնական մշակվածները՝ ժողովածվում։ Վերջինները ներկա հատորում սուղված են իբրև հիմնական բնագրեր։ Ստորև տրվում են նրանց և նախնական հրապարակումների միջև եղած բնագրային տարրերությունները։ Բացառություն են կազմում «Աարու» պատմվածքը, որ ներկա հատորում այս շարքի մեջ չէ, այլ «Մինա-ձորում» (տե՛ս ծանոթագրությունները) և «Մուրոյի «գրուց»-ը» պատմվածքը, որ սոսաջին տարրերակից հետո մշակման ենթարկված, նախրան «Անձրև» ժողովածուի մեջ գրվելը, երկու անգամ հրապարակվել է (տե՛ս համապատասխան ծանոթագրությունը)։

Հ Յ Ո Ւ Մ Բ Ա Թ Ի Ձ Ո Ր

(էջ 341)

էջ 341

9 փուլ եկող ղեղի նման / փուլ եկող ղեղի պես (հշ)

12 լվացել և դարձրել ողորկ, հազար ու մի ձև տվել / լվացել, դարձրել ողորկ և հազար ու մի ձև տվել (հշ)

13—14 Թվում է, թե մեկը հսկա թռչուն է / Թվում է, թե այս մեկը հսկա թռչուն է (հշ)

- 19—20 ինչպես հսկումի կանգնած առասպելական հրեշներ / հսկումի կանգնած առասպել հրեշներ (ԽՀ)
- 20—22 Հին քարանձավներից, ուր առաջ մարդն է ապրել, միևնույն է կալը, դուռը գլուզի կողմը դարձնում և երկա՞ր ունում / Մուկին հին ու կիսով չափ ավերակ քարանձավներից, ուր առաջ մարդ է ապրել, կանում է գայլը, դուռը գլուզի կողմը դարձնում, ունում որսի իջնելուց առաջ (ԽՀ)
- 23 Անհիշելի ժամանակներից / Անհիշելի ժամանակներից ի վեր (ԽՀ)

ՊՀ 342

- 1—6 Նույն քարանձավում այժմ էլ ապրում է մի սերունդ, որի հին պապերն այդ քարանձավում իրենց մերկությունը ծածկում էին զազանի մորթով, մարդիկ, որոնց բրածո բազուկների հասա ոսկորները այժմ երանություն ու նախանձի ժպիտ են հարուցում մանրացած սերնդի աչքերում / Միևնույն քարանձավում հիմա էլ ապրում է սերունդը վաղուց անցած մարդկանց, որոնք իրենց մերկությունը զազանի մորթիով էին ծածկում և որոնց բրածո բազուկների հաստոցը այժմ երանության ու նախանձի ժպիտ է ծնեցնում մանրացած սերնդի աչքերում (ԽՀ)
- 8 Այնտեղ, ուր այժմ / Եվ այնտեղ ուր այժմ (ԽՀ)
- 10—12 և այն օրերի մասին, երբ Գյունեյի լանջերին խիտ անտառ էր, ձորում շամբուտներ, որտեղ վարազ էին որսում մելիքները / անտառի մասին այն օրերում, երբ Գյունեյ Թազի տեղն անանց կաղնուտ էր, դիմացի սարերի վրա խիտ անտառ, որի խորքերում մելիքները վարազ էին որսում (ԽՀ)
- 13—15 Այժմ լերկ են լանջերը Շ անտառի հետ անհետացել են ծառերի սավերում բսնող խոտերը, կուրացել են աղբյուրները / լերկացել են սարերը Շ ծառերի շվաբում բսնող խոտերն անհետացել են անտառի հետ (ԽՀ)
- 18 Հյուսիսային ձորում ոչ կոփվ է եղել և ոչ կոտորած / Ոչ կոփվ է եղել և ոչ էլ կոտորած Հյուսիսային ձորում (ԽՀ)
- 19 Տարիների հետ պառավել է գլուզը / Պառավել է տարիների հետ (ԽՀ)
- 22 ոչ մի հորթ / և ոչ մի հորթ (ԽՀ)
- 31 դարնան արագ հալոցք / դարնանն արագ հալոցք (ԽՀ)
- 32 և կիլիկի խարխուլ պատը / պատը փլցնելու համար (ԽՀ)
- 33 Աղբյուրի կողքին հին ձիթհանքն է / Հին ձիթհանքն է աղբյուրի կողքին (ԽՀ)

ՊՀ 343

- 3 քարի տակ տրորել բոված կտավատը / քարի տակ մանրացրել բոված կտավատը (ԽՀ)
- 4—6 Հիմա էլ ժաշոփի գլխին մնում են Մելիք-Բախտամի ամարափի բարձր պատերը, նրա բանտը, մելիքի ախոռները / Հիմա էլ մնում են Մելիք-Բախտամի ամարափի պատերը բարձր ժաշոփի գլխին, նրա բանտը, մելիքական ախոռները (ԽՀ)

- 6—7 քարերից և գեղեցիկ բանդակներով / քարերից, գեղեցիկ բանդակներով (հշ)
- 7—8 ծաղկանկար բանդակներով / քարերը ծաղկանկար բանդակներով (հշ)
- 8—9 ղիմացի պատին՝ ժանգոտ երկաթի օղ / ղիմացի պատին խրած ժանգոտ երկաթյա օղ (հշ)
- 10—11 ոսկեհատ գարի / ոսկեգույն գարի (հշ)
- 11 Իրանից բարվանով բերած քիշմիշ / Իրանից ուղտերի բարվանով բերած քիշմիշ (հշ)
- 11 քիշմիշ բառից հետո — Այնտեղ որտեղ նստել են մեկիքները և դատ արել, չորջը կիսավեր պատերով մի բակում այժմ խոտ է դարսած, իսկ Մե-լիք-Բախտամի ախոռի քարերին ծեփած է թրիք (հշ)
- 21—22 ով ոսկի ուներ / ով գրպանում ոսկի ուներ (հշ)
- 23—25 բռնը վայր դրին սպիտակ զորանոցի մոտ և տափարակի վրա փորեցին նոր տների հիմքը / բռնը վայր դրին սպիտակ քար զորանոցի մոտ և տափարակի վրա նոր տների հիմքը փորեցին (հշ)
- 26 Այսպես առաջացան քաղաքի տները / Այսպես առաջ եկավ քաղաքը (հշ)
- 30 շամբուաները կոխելով / շամբուաները կոխ տալով (հշ)
- 35 չուր էր խմում քաղաքը / քաղաքն էր չուր խմում (հշ)
- էջ 344
- 1 Հյումբաթի ձորի հին կրպակները / Հյումբաթի Ձորում հին կրպակները (հշ)
- 4—5 մեկիքների շուկան / մեկիքյան օրերի շուկան (հշ)
- 5 անցուղարձը քիշ է / անց ու դարձը շատ քիշ է (հշ)
- 8 Իրանի սարդա բառերից հետո—Տղրուկը, և որ հագնում է արլունից, ծծում մինչև ուռչի, կլորանա, ընկնում է իրեն-իրեն, մի քիշ տեղ զլորվում, տապ անում՝ ծծածը մարսելու (հշ)
- 10 գնում էին / գլորվում էին (հշ)
- 17 ուրախ լուր էր բերել / ուրախ լուր բերել (հշ)
- 21 գարու մեջ փնտրում Մեկիք-Բախտամի բիշմիշը / գարու մեջ Մեկիք-Բախ-տամի բիշմիշը փնտրում (հշ)
- 22 Բերդի քարերը մեկ-մեկ ընկան / Բերդի քարերը ընկան մեկ-մեկ (հշ)
- 24—25 ժանգը գեղին սերմեր մաղեց / ժանգը գեղին հատիկներ շարեց (հշ)
- 31—34 Ոչխարները բլացան, ձորում ապրողներին մնաց քաղաքում ձևոր բերել բո՛ւրդն էլ, նե՛րկն էլ և գարնանը պատրաստ գորգեր տալ բրդի տերե-րին / Գուցե զրանից, էր, որ ոչխարներն էլ բլացան, ձորում ապրողներին մնաց բուրդն էլ քաղաքում ձևոր բերել, ներկն էլ, գարնանը պատրաստ գորգեր հետ տալու բրդի տերերին (հշ)
- էջ 345
- 2—6 և և որ ձմռան գիշերով սպիտակահեր մի կին ձորի աղջիկներին հին նախ-շերն էր սովորեցնում,— ձմռան գիշերին հրագի պատրույգի հետ մխում

էր պառավի սիրտը, երբ հիշում էր շքնաղ դորդերը, որ տալան / և Լոր
ձմրան գիշերին մազն սպխտակած պառավ կինը ձորի աղջիկներին հին
նախնիներն էր սովորեցնում, չորացած մատներով / լինէր լինին հազցնում,
ձմրան գիշերներին նրաղի պաարույղի հետ էլ մխում էր պառավի սիրտը
վտղուց վաճառված դորդերը հիշելիս (ԽԶ)

8 Կշունէլ բաղում / Արեւոտ բաղում (ԽԶ)

11 սրա—նրա դաւնը / սրա—նրա դաւն (ԽԶ)

15 Այսպէս հարվեց ձորի գլուղի աստղը / Այսպէս լեւրվեց Զորաղլուղի աստ-
ղը (ԽԶ)

18—19 հետեից տերը բզում է / հետեից մեկը բզում է (ԽԶ)

19 կոծանի դժվար տեղը / կոծանի դժվարին տեղում (ԽԶ)

21—23 աշնան արեւոտ մի օր, Լոր Երեք թաղն էլ բարափից գիտելուց հետո, ի-
ջանք ձորը / աշունքի մի արեւոտ օր, Լոր Երեք թաղն էլ հեռվից տեսնե-
լուց հետո, ձորն իջանք (ԽԶ)

25 Ելուցող աղբյուրում բառերից հետո—Բնական մահով ու զանգաղ-մեռան
նրանք, որոնք գոմէշի հետ հաղաւար կտավտաի բոված հաւիկներից ձեթ
էին հանում, Երեսը լվանում աղբյուրի բարե նովզանում (ԽԶ)

26 մահը թեթեւ է թվացել / մահն էլ թեթեւ է թվացել (ԽԶ)

28—29 բարերը չեն շիկնել կրակից, և նստել է մամուրը / բարերին մամուր է
նստել և բարերը չեն շիկնել կրակից, ընկած պատերի տակ մարդիկ չեն
մնացել (ԽԶ)

32—էջ 346, տող 1 տեսանք չեն տները՝ հատ ու կենտ, պառավ լնդերի զնդած
ատամների պէս / չեն տները տեսանք, հատ ու կենտ պառավ լնդերքի
վրա պատահմամբ մնացած ատամի պէս (ԽԶ)

էջ 346

1—2 Հարեանի ավերակ տունը դարձրել են դոմ ու մարագ / Հարեանի ավերակ
տունը մեկը մարագ է դարձրել, մյուսը դոմ (ԽԶ)

4 ծանր կողպերները վրան / մեծ կողպերը վրան (ԽԶ)

6 բուսել է խոտը / խոտ է բուսել (ԽԶ)

7—8 տեղ-տեղ արեւի տակ փռել էին գունավոր լաթեր / տեղ-տեղ գունավոր
լաթեր էին փռել արեւի տակ (ԽԶ)

9—10 պամիդոր էին շարել / պամիդոր էին դրել արեւի տակ հասնելու (ԽԶ)

10—11 եվ միակ ասպաղուցքը, որ կարող էր համոզել / եվ միակ վկան, որ դրսից
կարող էր համոզել (ԽԶ)

11—12 կիսակարմիր պամիդորն էր բառերէն, հետո—Մեկիքներն ամառաթի մոտ
ժալտերն ավելի մոտիկ են իրար: Հիմա էլ ժալտերի տակ ապրողներ կան
(ԽԶ)

13 Թեև քաղաքը հետու չէր / Թեկուզ քաղաքը հետու չէր (ԽԶ)

15—16 որի բնիկները կարծես ուրիշ ցեղի մարդիկ էին / որի բնիկները մեր աշ-
քին առաջին պահ ուրիշ ցեղի մարդիկ թվացին (ԽԶ)

16—18 եվ միակ հարցը, որ դառնում էր մեր գլխի մեջ մի «ինչու» է այն մա-

սին, թե ինչպէս են մարդիկ ապրում այս բարերի տակ / եվ միակ հարցը, որ բուրվաւի պէս դաւնում է գլխիդ մէջ, մի ճինշում է այն մասին, թե ինչպէս են ապրում մարդիկ այս բարերի տակ (ԽՀ)

22—25 Երբ մեզնից մեկը ջուր ուզեց, ջուր բերող երեսայի անունը հարցրեց, թվաց, թե նա ջուր չէր ուզում, այլ ստուգում էր, թե արդյոք այդ երեսան մեզ նման է խոսում / եվ երբ մեզնից մեկը ջուր ուզեց, ջուր բերող երեսայի անունը հարցրեց, թվաց, թե նա ջուր էլ չէր ուզում, կանգնում էր ստուգել արդյո՞ք նա էլ մեզ նման է խոսում (ԽՀ)

26 Կտուրին / Կտրին (ԽՀ)

27—28 Որ կամբջի գլխին միացել էր մեզ / որ մեզ հետ միացել էր կամբջի գլխին (ԽՀ)

32 Տրագներ վառվեցին բառերից հետո—մոխրի մէջ պեծին տվող կայծերի պէս (ԽՀ)

էջ 347

3 և չի լինում որոշել / չի լինում որոշել

4 և 5-րդ տողերի արանքում—(գծիկ), որ չկա ԽՀ-ի տարբերակում

7 երբ գիրք / եվ երբ գիրք (ԽՀ)

9 մի քանի հոգի եկան / մի քանի հոգի էլ եկան (ԽՀ)

12 խոտերի մէջ լույս տվող բզեզներ / խոտերի մէջ փայլ տվող լուսատիտիկ (ԽՀ)

17 ոգևորում անցնելու / սիրտ տալիս անցնելու (ԽՀ)

20 առասպելի պէս էր / առասպելի պէս էր թվում (ԽՀ)

20—21 նրանք իրենց հանգերի անուններն էին տալիս / Իրենց հանգերի անուններն էին տալիս (ԽՀ)

25—27 երբ մեկը ծանոթ բանտի նկարագիրն էր անում և ուրվագծում վաղվա գյուղը, լայն ճանապարհը և ճանապարհի նման աղատ կյանքը / երբ մեկը ծանոթ բանտի պատկերն էր տալիս և նկատում վաղվա գյուղը, լայն ճանապարհը, ավելի հեշտ կյանք (ԽՀ)

28 երբ ուշ գիշերին / եվ երբ ուշ գիշերին (ԽՀ)

էջ 348

2—3 վաղվա հույսը ջերմութիւն էր սփռել սրահում / վաղվա լավ օրվա հույսը ջերմութիւն սփռեց սրահում (ԽՀ)

3 եվ ուրախ աղմուկով դուրս եկան / Աղմուկով դուրս եկան սրահից (ԽՀ)

13—14 Հսկի էր, թե ինչպէս նա մահակի ծայրով զարկում էր բարերին / Մի պահ լսելի էր, թե ինչպէս էր նա մահակի ծայրով զարկում քարերին (ԽՀ)

էջ 349

1 Տիգրանուհի / Տիգրանուհին (ԽՀ)

2—7 Տնտեսությունը պլանով վարելու համար ձմռան մի զիշեր վասիլը մտքում գրեց օրագրի պես մի բան պահել Շ և՛ բր է ծնելու կովը, քանի ձու է քաղար տանում ծախելու և այլն / վասիլը անտեսությունը պլանով վարելու համար, ձմռան մի զիշեր մտքում գրեց օրագրի պես մի բան պահել Շ և՛ բր պիտի ծնի կովը, քաղար զնալիս քանի ձու է տանում ծախելու և այլն (ԽՀ)

8 Ապագա հեռանկարների մասին / Պլանային հեռանկարների մասին (ԽՀ)

10 խոր / խորը (ԽՀ)

11—13 որպիսին երեի ունենում է նավի կապիտանը, փոթորկից հետո նավի սարք ու կարգը դիտելով, մինչև խաղաղ նավահանգիստը / որպիսին, երեի, ունենում է նավի կապիտանը վտանգավոր բնույթի առաջ նավի սարք ու կարգը դիտելուց և համոզվելուց հետո, որ նավն ապահով կհասնի մինչև նավահանգիստ (ԽՀ)

18—19 երեխաների մեջ / երեխաների վրա (ԽՀ)

18—19 երեխաների մեջ բառերից հետո—կանոնավոր քննադատ շունը և այն պատառը, որ նա պիտի կուլ տար։ Որովհետև պարտաւերերին տան պատահանից տեսնելիս, եթե վասիլը հաց էր ծամում, պատառը կատիկին պիտի դիմ աններ, նա պիտի հաղար, որից հետո միայն խմորը պիտի իջներ անդատար խողովակով (ԽՀ)

21 միարերան կոռնային / կոռնային միարերան (ԽՀ)

էջ 350

3 նրա գլխում / այդ գլխում (ԽՀ)

11 արձանագրելով լուսանցքի վրա / արձանագրելով երազահանի լուսանցքի վրա (ԽՀ)

12—14 Իսկ զարնան սկզբին միշտ էլ բունն է հաղթել, և երկու-երեք բառ գրելուց հետո Շ կիսատ թողնելով / Իսկ զարնան սկզբին հաղթանակը միշտ էլ բունն է տարել և այն էլ շշմեցուցիչ արագությամբ, որովհետև երկու-երեք բառ գրելուց հետո Շ կիսատ թողել (ԽՀ)

16—17 կազմված է հաջորդ առավոտյան / կազմված է հենց հաջորդ առավոտյան (ԽՀ)

20 ութ մարդ էր / ութ մարդ է (ԽՀ)

21 շորս երեխան / շորս երեխա (ԽՀ)

26—27 և տան անդամների ցուցակին / տան անդամների ցուցակին (ԽՀ)

1 «Անձրիք» ժողովածուի մեջ, պատմվածքի խորագրում այս վերնագիրն ունի Տիգրանուհի ձևը (առանց և հոդի), նույն ժողովածուի բովանդակության մեջ պահպանվել է սկզբնական ձևը՝ Տիգրանուհին:

50 օրագրից չի կարելի որոշել / օրագրից անհնար է որոշել (հՀ)

33 գրված է մայիսի 6-ին / մայիսի 6-ին է գրված (հՀ)

էջ 351

6—9 կարելի է ենթադրել Տիգրանուհու տխրությունը շուտեր շունենալու համար, և թե ինչպիսի երազ է թվացել մի զույգ շուտեր / Ընթերցողին է վերապահվում ենթադրել, թե ինչքան տխրած պիտի լինի Տիգրանուհին շուտերը շունենալու համար, և ինչպես այդ շուտերը երազի պես պիտի թվային նրան (հՀ)

9—11 Ստույգ է, որ Տիգրանուհին բոբիկ ոտքերով է գնացել քաղհանի, ինչպես նշանակել է Վասիլը մի քանի օր հետո / Միայն ստուգապես կարելի է ենթադրել, որ Տիգրանուհին արտը բոբիկ ոտքերով է քաղհանել, քանի որ ինքը Վասիլն է գրում մի քանի օրից հետո այդ մասին (հՀ)

13 նշանակել է. «մայրս գնացել էր / նշանակել է, որ «մայրս գնացել էր (հՀ)

31—32 հունիսի 11-ին կիրակի էր / հունիսի 11-ին կիրակի էր նշանակել (հՀ)

էջ 252

4—5 Այդ ամսին Վասիլն առաջին անգամ հիշատակում է պարտքը / Այդ ամսին է Վասիլն առաջին անգամ հիշատակում պարտքի մասին (հՀ)

5—6 Գրելով, որ թրթուրն ուտում է կաղամբի տերևները / Գրելով այն մասին, թե թրթուրն ուտում է կաղամբի տերևները (հՀ)

9—10 տեղեկությունները հուլիսին կցկտուր են / հուլիսին տեղեկությունները կցկտուր են (հՀ)

26 ամբողջ շաբաթը / ամբողջ շաբաթ (հՀ)

էջ 353

10 ամեն երեսի / ամեն երեսին (հՀ)

16 հիշատակված է / հիշված է (հՀ)

16—17 Թեև Վասիլը / եվ թեկուզ Վասիլն (հՀ)

17—19 սակայն շատ քիչ են հիշատակումներ Տիգրանուհու և նրա շուտերի մասին / սակայն շատ քիչ են հիշատակումներ շուտերի և Տիգրանուհու մասին (հՀ)

22 իրրե թե / իրր թե (հՀ)

25 թե աշխարհը փուշ է / որ աշխարհը փուշ է (հՀ)

29—30 նորից բոբիկ ոտքերով («առի ծամոն վերքի համար») արտը գնացել / նորից բոբիկ ոտքերով, ոտքին էլ վերք («առի ծամոն վերքի համար») արտը գնացել (հՀ)

31 հայրական / հորենական (հՀ)

էջ 354

5—6 եվ մուտքը գերապանցել է («մարուր եկամուտ խոտի կողմանից») / եվ որովհետև մուտքը գերազանցում է (այդպես էլ ասված է նրա օրագրում՝ «մարուր եկամուտ խոտի կողմանից»), Վասիլն ավելորդ չի համարել ենթադրաբար որոշել այն օգուտը, որ կստացվի, եթե այսինչ (անունն անթեթեմեկ է) հողամասը դուրը հատկացնի արվույտի համար (հՀ)

8—9 դարու հաշիվն / դարու հաշիվներն (հՀ)

16 Տիգրանուհու մասին էլ ուրիշ ոչինչ / էլ ուրիշ ոչինչ չկա Տիգրանուհու մասին (ԽՀ)

21 մահվան առթիվ / մահվան մասին (ԽՀ)

22—24 Վասիլը երազահանի այդ երեսն էլ շրջել է նույն բռնի մատով, որի կնիքը կա երազահանի շատ երեսների վրա / երազահանի այդ երեսն էլ Վասիլը շուտ է ավել նույն բռնի մատով, որի կնիքը երազահանի շատ երեսների վրա կա (ԽՀ)

ԵՎ ԲԱՏՐԱԿՐ ԹՈՒՅԼ ՏՎԱՎ ԻՐՆԵՆ...

(էջ 355)

էջ 355

2 տավարը տեղավորեց / տավարը տեղաց արեց (ԽՀ)

7—8 մտավ վերմակի տակ, կամաց կսկծալով / շուտովեց վերմակի տակ, մտքում ափսոսալով (ԽՀ)

15—16 պատուհանները բցված են / պատուհանները զցված են (ԽՀ)

16 սանիտարական / սընիտարական (ԽՀ)

20 Ունբերը իրար հավաքեց / Ունբերը հավաքեց իրար (ԽՀ)

23—24 ինչպես կարգն է՝ / ուր որ հարկն է՝ (ԽՀ)

էջ 356

2 մի սատկած ճանճ / հերվա մի սատկած ճանճ (ԽՀ)

6—7 մի կրահոր են շինել / մի ջրհոր են շինել (ԽՀ)

11—12 Հրազից ստվերներ էին թրթռում / պատրույզից ստվերներ էին թրթռում (ԽՀ)

18—19 հոգնած մրափով բնել էր գյուղը / բնել էր գյուղը բեղարած մրափով (ԽՀ)

19 Մրոցը՝ հետո ձորում ընկած / Մրոցը՝ մոռացված, հետո ձորերում ընկած (ԽՀ)

22—23 հովը ծեծում էր բաց կուրծքը, և Սրապը լիաթոք շնչում էր / հովը բաց կուրծքն էր թակում, Սրապը լիաթոք շնչում էր (ԽՀ)

29—30 Բայց միտն ընկավ Դավթի բատրակը և օրվա գրույցները նրա մասին / միտն եկավ Դավթի բատրակը, օրվա խոսակցությունը գյուղում (ԽՀ)

33 ծածկել է և չի գրել / ծածկել է, չի գրել (ԽՀ)

էջ 357

3—4 Տիկոն փոքրուց չորան էր / Տիկոն մանկուց չորան էր (ԽՀ)

5—7 — Տիկոն ուլի հետ ա ծիծ կերել,— ասում էին, ծիծաղում: Տիկոն էլ էր ծիծաղում: Իբրև թե Տիկոյին մայրը չի ծիծ ավել, այլ մի պառավ այժ / — Տիկոն ոչխարի տակ ա մեծացել, դառան հետ ծիծ կերել— ասում էին, ծիծաղում: Տիկոն էլ էր ծիծաղում: Մայրը մեռել էր, երբ Տիկոն դեռ չորան չէր: Ասում էին, որ մայրը ծիծ չի ավել Տիկոյին, այլ մի պառավ այժ (ԽՀ)

9 չլինեք / չլինեք էլ (ԽՀ)

14—15 — Տիկոն էլ գյուղում չի երեւա՞,— ասում էին ընկերները / Ա՛, մեռած Տիկո՛ւ, չի էլ երևում գյուղում,— ասում էին գյուղացիք (ԽՀ)

20 և Դավթի ոչխարը / Դավթի ոչխարը (ԽՀ)

21—22 մարդը վերադարձել էր առանց հետքեր գտնելու / վերադարձել էր առանց հետքն էլ գտնելու (ԽՀ)

23 — Տեսնես սարն անցավ ո՞ւր գնաց... / — Տեսնես՝ հիմա սարն անց կացավ, ո՞ւր գնաց... (ԽՀ)

24 մթնով գնացել էր / մութին գնացել էր (ԽՀ)

26—27 ինչ է վրադ պրատակու կկազմեմ / ինչ է հրեա վրադ պրատակու կկազմեմ (ԽՀ)

էջ 358

7—8 Սրապը աչնդես էլ չիմացավ / Սրապը մինչև վերջն էլ չիմացավ (ԽՀ)

8 Երբ նրան հայտնեցին / Երբ նրան իմաց տվին (ԽՀ)

19—20 Սրապին հանդիմանել էին / Սրապին հանդիմանեցին (ԽՀ)

24—25 գյուղումս պետք է լըբուլյունը ջնջվի / գյուղումս պետք ա լըբուլյունը ջնջվի (ԽՀ)

31—32 կարծես նրան առաջին անգամն էր տեսնում / կարծես առաջին անգամն էր տեսնում նրան (ԽՀ)

էջ 359

7 Խաչիկյանցը / Խաչիկյանցը (ԽՀ)

16—17 բայց նորից կարգաց / նորից կարգաց (ԽՀ)

18—19 «եվ բատրակը թույլ տվավ իրեն մինչև այն աստիճան...» / «եվ բատրակը թույլ տվավ մինչև այն աստիճան...» (ԽՀ)

23—24 ինչ որ պատահել է գյուղում / ինչ եղել է փոքրիկ Մոռցում

26 Սրապի միտն ընկավ Մանուշը, և ինքն իրեն ասաց / միտն եկավ Մանուշը, և Սրապն ինքն իրեն ասաց (ԽՀ)

Մ Ո Ւ Ր Ո Յ Ի «Չ Ր Ո Ի Ց»-ը

(էջ 360)

էջ 360

1 Մուրոյի «գրուց»-ը / Լենինի մասին. Մուրոյի «գրուցը» (ԽՀ)

4—6 Ներքև փոված էր Արաղդայանի տափարակից մինչև Անի կայարանը հասնող բնդարձակ տափարակը / Չգրահավոված աչքով էլ կարելի է տեսնել Արաղդայանի տափարակից մինչև Անի կայարանը հասնող բնդարձակ տափարակը (ԽՀ)

7 պարտեզների էին նման / պարտեզների են նման

17 Մեր ետևը Մաղդան էր՝ տափարակ կտուրներով / Դիմացը Մաղդան էր՝ տափակ կտուրներով (ԽՀ)

19—21 Օղբ չի՞նչ էր և թափանցիկ. արևի տակ փալլվում էին ցորենի թիստերն ու թեփը, երբ ոսկեզույն փոշու հետ խառնված ցորենը կանայք մաղում

էին և օրորվում / Օգն այնքան թափանցիկ էր, որ մեր նստած տեղից
երևում էր արևի տակ փայլփլող ցորենի բխտերն ու թևերը, որ ոսկեզույն
փոշու հետ խառնված հովիւր բշտում էր հեռուն (ԽՀ)

էջ 361

1—2 ինչպես էր բահը գրնգում / ինչպես է բահը զրնգում (ԽՀ)

9—10 ես փորձեցի Լրդի ընդմիջումներից որոշել, բայց չկարողացա / ես փոր-
ձեցի Լրդի ընդմիջումներից որոշել, չկարողացա (ԽՀ)

15—16 Ոչխարի հոտը բլուրից իջնում էր / Ոչխարի հոտը բլուրից ցածրանում
էր (ԽՀ)

24 Թեքը կարած / Թեք կարած (ԽՀ)

27—28 Ի՞նչ գիտես / ինչքան տեղեկութիւն կունենա (ԽՀ)

32 Շունը նստեց / Շունը հեռացավ (ԽՀ)

էջ 362

12—13 Մուրսն դուզի հովիւն էր / Գյուղի հովիւն էր և որովհետեւ ինքն էլ
չորս ոչխար ուներ, միութեան մեջ չէին ընդունել (ԽՀ)

13 Գյուղում մի «բոլիկ» ունի / Մի քոլիկ ունի (ԽՀ)

18 մի քիչ սրտնեղեց նա / մի քիչ սրտնեղած ասաց նա (ԽՀ)

20 Ի՞նչ գրուց / Ինչ գրուց (ԽՀ)

25 Էղնիւմ / Լղնեմ (ԽՀ)

32 ինք մնա / ինքը մնա (ԽՀ)

էջ 363

2 էգուց պարզ արև / էգուց պարզ կլինի (ԽՀ)

4 չօգնե / չօգնի (ԽՀ)

10 «էդ վախտ / «էդ վախտը (ԽՀ)

14 լավ խոսք / լավ խոսքեր (ԽՀ)

15 զմմեն լե պատմի / զմենն լե պատմի (ԽՀ)

18—19 տավերկու տարեկան / 12 դարեկան (ԽՀ)

20 իրրև / իրր (ԽՀ)

21 վրան է առնում թաղիքը / վրան է առնում կարպետը (ԽՀ)

21 ձկում էին ձտերը / ձկում են ձտերը (ԽՀ)

22 երեկո լինի / իրիկուն լինի (ԽՀ)

27 հասցուցին / հասուցին (ԽՀ)

32 Թագավոր / Թագավորը (ԽՀ)

33 Լենինն իմացավ / Լենին իմացավ (ԽՀ)

էջ 364

8—9 որ Թագավոր մեր Լենին սպանե / որ մեր Լենին Թագավոր սպանե (ԽՀ)

9 ուղիղութիւն / ուղեղութիւն (ԽՀ)

10 ցուց կիտա / ցուց կիտա (ԽՀ)

12 բանվորներուն / բանվորներին (ԽՀ)

13 կռիւ կէրթանք Թագավորի վրա / կռիւ պիտի դանք Թագավորի հետ (ԽՀ)

14—15 Էդ ֆլան ամիս / Էդ ֆլան ամսին (ԽՀ)

- 15 ուռուս թագավորի պալատ / ուռուսի թագավորի պալատը (հՀ)
 21 չքավորներուն ասավ / չքավորներին ասաց (հՀ)
 22 Զբավոր բանվորներ ոահաթցան / Զբավոր բանվորներ հանգստացան (հՀ)
 23 Ժողովք նստան, որոշում գրին / Ժողովք նստավ, որոշում գրեց (հՀ)
 24 կոխվ / գոխվ (հՀ)
 24 էլավ մի բարձր քար, ասավ / էլավ մի բարձր տեղ ասավ (հՀ)
 25 — Ժողովուրդ, խաղաղ ասրեր: էլ մզի կոխվ չկա... / — Ժողովուրդ, հանգիստ ասրեր... էլ մեզի գոխվ չկա... (հՀ)
 29 լեռան հովիվներին / սարի հովիվներին (հՀ)
 30 տառերով գրել / տառերով նշանակել (հՀ)
 33—34 Մուրոն նաև ձախիկ էր / Մուրոն ձախիկ էր (հՀ)
 34 այդ նրան չխանգարեց / այդ չխանգարեց նրան (հՀ)

էջ 365

- 2—3 գլուխները դարձրին / դունչները դարձրին (հՀ)
 5 հարցրի ես / հարցրի (հՀ)
 6 Զրուց / Զրույցը
 6 եվ շարունակեց / ասաց և շարունակեց (հՀ)
 7 հարուստ չխսավ / հարուստը չխսավ (հՀ)
 7—8 Որ փախավ / որը փախավ (հՀ)
 11 հնարք գտավ / հնարքը գտավ (հՀ)
 12 ասավ՝ կուզեմ բառերից նկտո—Ասավ առ քե մի կոտ ոսկի, դնա լենին գարկ (հՀ)
 12 Աղջիկ էլավ / Աղջիկ ելավ (հՀ)
 15 լենին իլավ դուրս / լենին ելավ դուս (հՀ)
 16—17 լենին ասավ դրան մի սպանեք / լենին ասաց, թե դրան մի սպանեք (հՀ)
 18—19 Իմացան, որ էն հարուստ ճամփեց, հարուստի փոր-փսոր լե տրորին / Իմացան, էն հարուստի փոր փսոր լե տրորին (հՀ)
 21 կանչեց իր քնկերներ / կանչեց իր քնկերներին (հՀ)
 21—22 ասավ / ասաց (հՀ)
 22—23 իմ խրատներ, իմ խոսք կմնա աշխարհի երես / իմ խրատներ, իմ համոզմունք կմնա աշխարհի երես (հՀ)
 28 — Համլա զրուց / — Համլա զրույց (հՀ)

էջ 366

- 10 լույսերի շղթաները / լույսերի գիրլեանդները (հՀ)

Ձ Ո Ր Ե Ր Ի Լ Ո Ի Յ Ս Ը

(էջ 367)

էջ 367

- 19 խփում էր լեռների լանջերին / խփում էր լեռներից լեռներ (հՀ)

էջ 368

7 և որտեղ գտնես / և որտեղ կգտնես (ԽՀ)

18 թափած / թափված (ԽՀ)

էջ 369

6 ասաց / բացատրեց (ԽՀ)

էջ 370

13 խոտը փարթամ չի բարձրանում / փարթամ չի բարձրանում խոտը (ԽՀ)

13—14 կաշվե պայուսակը / կաշվե պայուսակը (ԽՀ—պետք է վերապահ լինի)

17—18 Որդին ալդ բոլոր վայրերում հորից ավելի եռանդով փնտրեց պղինձ / Որդին հորից ավելի եռանդով ալդ բոլոր վայրերում փնտրեց պղինձ (ԽՀ)

էջ 371

2 — Գցել էր / — Քցել էր (ԽՀ)

32 երկու կողմը / 2 կողմը (ԽՀ)

էջ 372

14 Գետի ջրի մեջ նա գտնում է / Բայց նա գետի ջրի մեջ գտնում է (ԽՀ)

17—18 դարնանը չափից ավելի բարձրացել էր գետը / ալդ դարնանը բարձրացել էր գետը չափից ավելի (ԽՀ)

19—20 լեռներում բերել է / լեռներում մի տեղ բերել է (ԽՀ)

25 նորից է հորդանում գետը / նորից է բարձրանում գետը (ԽՀ)

էջ 373

3—4 ինքն ելան պայթեցնողները և մարմարի վարպետները / ինքն ելան պայթեցնողները, քարտաշները և մարմարի վարպետները (ԽՀ)

5 լեռան զազաթը բառերից հետո—Ճանապարհի հետ բարձրացան առաջին տնակները (ԽՀ)

9 դեռ թարմ ավունով / թարմ ավունով (ԽՀ)

12—13 նա նայում է մինչև սալերը ծածկվին լեռան հետևը, ապա նայում է ձորի մեջ ընկած իրենց գյուղին / երբ բարերով բարձած սալերն իջնում են նոր ճանապարհով, նա նայում է նրանց հետևից, մինչև սալերը ծածկվին լեռան հետևը, ապա նայում է խոր ձորի մեջ ընկած իրենց գյուղին (ԽՀ)

22 իջնում են / իջնում է (ԽՀ)

էջ 374

8—9 ավելի պայծառ թարթում են / ավելի պայծառ են թարթում (ԽՀ)

Ա Ն Ձ Ր Ե Վ Ը...

(էջ 375)

էջ 375

11—12 երևում են հացենի ծառերը / կան հացենի ծառեր (ԽՀ)

14 զիշերում է մի գազան / զիշերել է մի գազան (ԽՀ)

17—19 Անտառում մառախուղ է: Կաթում է խոնավությունը մամուռների վրա,

ծառերի վրա և բարափների լանջին / Անտառում մառախուղ է, խոնավութիւնից ծանրացած մամուռներ, ծառերի վրա, բարափների լանջին (ԽՀ)

Էջ 376

6—7 Քամուց ծփում է որսկանի սպիտակ միրուրը, նրա ոտքերի վրա բուսել է մամուռ / Քամին ծփում է որսկանի սպիտակ միրուրը, նրա ոտքերը պատել է մամուռը (ԽՀ)

9—10 Ղզիտես խեղճ աղերսով, թե՛ անբարբառ աղոթքով / Ղզիտես, թե խեղճ աղերսով և կամ անբարբառ աղոթքով (ԽՀ)

16 Խորափով տեղում / տարափով դիպում (ԽՀ-ի տարբերակում եղած ղիզում-ը երևի վրիպակ է)

18—19 Որ արծազանրի պես / որն արծազանրի պես (ԽՀ)

31 Խաղաղ խնդովյամբ իջնում և՛ գետափը / և խաղաղ խնդովյամբ իջնում և՛ գետի գետափը (ԽՀ)

32 Վերևում՝ բարանձավների առաջ, մնացին / Քարանձավների առաջ, վերելքում մնացին (ԽՀ)

Էջ 377

4—5 աղակիներն արտացոլում են / պատուհաններն արտացոլում են (ԽՀ)

12 Ձորագետի ջրերը բարձր ժայլոց իջնում են / բարձր ժայլոց Ձորագետի ջրերն իջնում են (ԽՀ)։

17—18 Լսում և՛ տարիների համառ աշխատանքի սլատմութիւնը / լսվում է տարիների համառ աշխատանքի սլատմութիւնը (ԽՀ)

29 նոր ներկած / նոր ներկված (ԽՀ)

Էջ 378

25—26 նայում էր Շ արահետին / նայում էր Շ արահետներից մեկին (ԽՀ)

Էջ 379

6—8 տուն է շինել բարափների վրա, և անձրևախառն բամին ծեծել է նրա հողաշեն խրճիթը / տուն է շինել ճանապարհների վրա և անձրևախառն բամին նորից ավերել է նրա հողաշեն խրճիթները (ԽՀ)

9—13 Մեր երկրի ժայռերի վրա հաղթողները սնապարծ ոճով փորագրել են Շ պատմագիրը հորինել է նույնքան սնամեջ առասպելներ հին փառքի մասին / Մեր երկրի ժայռերի վրա հաղթողները սնապարծ ոճով փորագրել են տվել Շ պատմագիրը հորինել է նույնքան սնապարծ առասպելներ հին փառքի և հայերի երկնառաք շնորհքի մասին (ԽՀ)

16—17 և նորից բաշխ հին լուծը / և տանի լուծը (ԽՀ)

ՄԻ ԱՆԳԱՄ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 25-ԻՆ...

(էջ 380)

Էջ 380

Վերնագրից հետո՝ բնաբան —

Երկինքը զորշ է— Պղտոր նեան
պղտոր խփում է իր ափերին...

Խաչն Չարինց (ԽՀ)

8 Բորգան / Բորգան (ԽՀ-ի տարբերակում նետագա մի շարք սողերում էլ կա ՌՈՐԳԱ նկը, որ վրիպակ պետք է լինի. ստորև այլևս այն չենք բերում իբրև տարբերակ)

10 արև էր / արև կար (ԽՀ)

11—12 Հրդեհն էին Իսաակի տաճարի գմբեթը / Հրդեհն էին Իսաակի և մյուս տաճարների գմբեթները (ԽՀ)

12 Տախտակամածի պղնձն ճաղերը / Նույնիսկ տախտակամածի պղնձն ճաղերը (ԽՀ)

17 հասարակ նավակները / իրենց հասարակ նավակները (ԽՀ)

19 անհայտ էր / անհայտ է (ԽՀ)

էջ 381

1 շրջվեց / շրջեց (ԽՀ)

7 կարմիր դոշի առաջին պահակին / առաջին կարմիր դոշի առաջին պահակին (ԽՀ)

8 և նրա ծանր մարմինն / և նրա մարմինը (ԽՀ)

9 բորտից ներքև բառերից նկատ—Ապա հիշեց ծովախորշի այն բարձր ափը, որտեղ թաղված էն ապստամբ նավաստիների առաջին զոհերը (ԽՀ)

10 «Չասմա»-ն / «Յասման»

12 ներքև / ներքևը (ԽՀ)

20 կապակներ / զապակներ (ԽՀ)

27 այն հաստիկ / էն հաստիկ (ԽՀ)

էջ 382

6—7 Զրազը ծխի մեջ ավելի աղոտ էր լուսավորում, և նրանք / Առանց այն էլ թույլ ճրագը ծխի մեջ ավելի աղոտ էր լուսավորում, այնպես, որ նրանք (ԽՀ)

8—9 նաև մոմ և լուցկի / և մոմ և լուցկի (ԽՀ)

11 ըստ կարիքի բարձրացնել / հարկ եղած զեպրում բարձրացնել (ԽՀ)

12—14 և մանավանդ զորանոցները, որ պետք էր անհապաղ գրավել / և զորանոցները, որ հարկավոր էր անհապաղ գրավել (ԽՀ)

22 զիշերապահները / պատրուկները (ԽՀ)

28—29 հարկավոր չէ / բոլորովին ձեռնառ չէ (ԽՀ)

31 նռնակներով զինված / ռումբերով զինված (ԽՀ)

էջ 383

1 նրանք ծանրախոհ մտնում էին / Ծանրախոհ լրջությամբ նրանք մտնում էին (ԽՀ)

5 ձիերը դոփում էին փողոցներում / սուրհանդակների ձիերը դոփում էին փողոցների զբանալը (ԽՀ)

9—11 իրենց հետ զեպի զորանոցներն էին տանում լուրեր ապստամբության մասին / իրենց հետ մռայլ զորանոցներն էր տանում առաջին տպավորություններն ապստամբության թափի (ԽՀ)

13 զորաշարժերի մասին / զորաշարժումների մասին (ԽՀ)

16 կայարանները / կայանները (հշ)

20 եվ երկուսն էլ նալեցին ժամացույցներին / եվ երկուսը նալեցին ժամացույցներին (հշ)

24—25 բեռնատար մեքենա / բեռնատար ավտո (հշ)

32 շտապ հանձնարարության / շտապ հանձնարարություն (հշ)

էջ 384

17 Միին պալատների առջևով / խաղար փողոցներով, միին պալատների առջևով (հշ)

20—21 օրորվում էին տների մուկ սավերները / ղողում էին տների մուկ սավերները (հշ)

24—25 նշանարանից հետո / պարուից հետո (հշ)

28 լողում էր դեպի արքայական կամուրջը / լողում էր հումկու հոսանքի դեմ, դեպի արքայական կամուրջը (հշ)

էջ 385

1—2 Առաջին զրահապատները գրոհեցին Սենատի հրապարակից / նավաստիների առաջին զրահապատ մեքենաները գրոհեցին Սենատի հրապարակից (հշ)

9 Պալատի ներսից և հարևան շենքերի կտուրներից / Պալատի ներսից, հարևան շենքերի կտուրներից (հշ)

18 Սուր երեք-չորս հարյուր հոգու / Մուտ 3—490 հոգու (հշ)

21—25 կանացի մի ձայն կանչեց ամենից բարձր / կանացի մի ձայն ամենից բարձր բղավեց (հշ)

27—28 և գնում ենք / գնում ենք (հշ)

էջ 386

12 —Կանգնի՛ր,— բղավեց երիտասարդ պահակը / — Կանգնի՛ր,— բղավեց երիտասարդ պահակը մի ուրիշ փողոցում (հշ)

13 Մի ավտո կանգնեց / Ավտոն կանգնեց (հշ)

19 ձայնը բարձրացրեց նա / ձայնը բարձրացրեց մարդը (հշ)

21 այնտեղ ձեռք կտան / այնտեղ կիմանաք (հշ)

էջ 387

4—5 հրապարակից զարկեց / Պալատի հրապարակից զարկեց (հշ)

6—7 և բոլոր փողոցներից արշավեց զինված բաղմունքունը / և բոլոր փողոցներից զրահավոր բաղմունքունը սեղմեց մահվան օղակը (հշ)

10—11 և ուռմբերը պատրաստ բարձրացավ մարմարյա սանդուղքներով / և մերկ սաւերներով, ուռմբերը պատրաստ բարձրացավ մարմարյա սանդուղքները (հշ)

12—13 տասնյոթ նավաստի / 17 նավաստի (հշ)

13 որոնց թվում ծերունի Ստեֆան Բորգան / որոնց թվում և ծերունի Ստեֆան Բորգան (հշ)

14 Գրոհողները մեծ եռանդով փնտրում էին / Գրոհողները ավելի եռանդով փնտրում էին (հշ)

16—17 շարքի էին կանգնեցնում նրանց պալատից դուրս տանելու / շարքի էին հրամայում պալատից դուրս տանելու (ԽՀ)

19—20 Զմեռալին պալատի բազմաթիվ սենյակներում և ներքնահարկում ղեռնափնտրում էին / Զմեռալին պալատի անհամար սենյակներում և ներքնահարկերում փնտրում էին (ԽՀ)

27 զորդացիներով կամարները / զորդացնում կամարները (ԽՀ)

28 Կոմիտարը նրանցից վկայական պահանջեց / Կոմիտարը պահանջեց նրանց վկայականները (ԽՀ)

30 Լպուկաթի ոսկե երիզը / հաստ Լպուկաթի ոսկե երիզը (ԽՀ)

30 Նա հեռ բաշեց / Հեռ բաշեց (ԽՀ)

33—34 Պետրոգրադի մարզի շտաբի պետ / Պետրոգրադի ռազմական մարզի շտաբի պետ (ԽՀ)

Էջ 388

1 պոկեց զեներալի բրաունինզը / պոկեց նրա բրաունինզը (ԽՀ)

3 պալատի բակում / պալատի բակից (ԽՀ)

4 Հոհոում էր զինված բազմությունը / Հոհոում էր հազարավոր զինված բազմությունը (ԽՀ)

Ք Ե Ռ Ի Դ Ա Վ Ո Ն

(Էջ 390)

Էջ 390

15 Խիստ սև / Թունդ սև (ԽՀ)

Էջ 391

6 Միհրանի / Միհրանին (ԽՀ)

29—30 տեսավ հետեյալ պատկերը / գոմի մեջ հետեյալ պատկերն էր (ԽՀ)

Էջ 392

7 և նույնիսկ կարելի է ասել / և նույնպես կարելի է ասել (ԽՀ)

14 չվրնջաց Արարը Բառեղից հետո—Քեռի Դավոն նման էր գաղաններ սանձահարողին, որն աներկյուղ մտնում է առյուծների վանդակը և նույնիսկ պատկում է առյուծների արանքում։ Բայց բևոխ Դավոն ցուլի մոտ չպառկեց (ԽՀ)

14 Քեռի Դավոն բռնեց / Նա բռնեց (ԽՀ)

20—21 Նա ցուլին կապեց երկաթե սեպից / Նա երկաթե սեպից կապեց ցուլին (ԽՀ)

25—26 փաթաթեց ծխախոտը և ասյա, այն էլ կես հեղնանքով, ասաց / փաթաթեց մատից ալկոլի հաստ ծխախոտը, նոր միայն և այն էլ կես հեղնանքով ասաց (ԽՀ)

7 բոլոր իմ է / բոլորը իմ է (հշ)

7 բոլոր իմ է բառերից նետո—Որքան սեր, որպիսի կամք և վճռականություն կար նրա խոսքերում, «բոլորը իմ է», և այդ ամենին էլ այն ազատությունից չէր, որ ունեւր հին գյուղի աշխարհակալ հարուստը. այդ նոր գիտակցության և նոր վերաբերմունքի առաջին շոգերն են, որոնք թափանցել են նրա ուղեղը և այնտեղ փայլում են նոր իմաստով (հշ)

25 Հեռ չի փլվել / և լեռ չի փլվել (հշ)

26—27 և միայն բրտինը են թափել / ահա բրտինը են թափել (հշ)

8—9 զարնան առավոտ բառերից նետո — Հեռ չի փլվել, բայց սասանել է հիմքից, ճեղքվել է սեփականատիրության դարավոր բերդը. Քեռի Դավոն, առաջին կոլտնտեսականներից ամենից ալեհերը, կարող է նայել նախորին և երամակին ու հաղարտությանը ասել, որ «բոլորը իմ է»: Եղել է և զեռ շարունակվում է հաղթական մի կոխվ հողի մշակների խեղճության դեմ և նրանց լուսավոր կյանքի համար, մի կոխվ, որի բովում թրծվում է ինքը մարտիկը (հշ)

17 մեկը խրճիթում գնում գալիս էր / մեկը խրճիթում գնում էր գալիս (հշ)

15 այն դժվարությունների բովում / այդ դժվարությունների բովում (հշ)

16 որոնցից յուրաքանչյուրը / որոնց յուրաքանչյուրը (հշ)

18 միացրել են իրենց աշխատանքը բառերից նետո—Նրանց մեծ մասը հիանալի հասկանում է աշխատանքի կատեգորիաների տարբերությունը և աշխօրի շափը, եթե նույնիսկ ոչխարը շափվում է տասնորդական կոտորակով: Ոմանք ուրլու և կոպեկների օգնությամբ են հասկանում: Մեջքի վրա դեղանկար պահպած այն թիկնեղ մարդուն «Կես կոխվ» Մխոն բավական երկար բացատրեց խորանարդի և քառակուսու տարբերությունը և մարդը հասկացավ, երբ նրան ցույց տվին սենյակի երեք շափը: Իսկ մի ուրիշը, որը և դժվար էր հասկանում, և դժվարանում էր արտասանել «ինվենտարիզացիա» բառը, կես լուրջ ասաց.

— Եղավ թամամ Զակսելխոզանար... մինչև անունը սովորինք՝ փակին (հշ)

29 խճճված ծոպերը բառերից նետո—Իրենց կյանքում որքան բարիք են ստեղծել քեռի Դավոյի այդ կոշտ և ծանր ձեռքերը և այդ բարիքներից ո՞ր մասն է նրան բաժին ընկել (հշ)

13 որ հասնում է / որ հասել է (հշ)

8—9 հակառակ է մտածում / հակառակն է մտածում (հշ)

17 բարձրահան նրա ուսերի վրա / բարձրահան նրա ուսերը (հշ)

էջ 400

27—29 Քամին բարձրանում էր, այրվող եղեգնի և խավարի մեջ նրանք նման էին հրաթի թռչունների / Քամին բարձրացնում էր այրվող եղեգնը և խավարի մեջ նրանք նման էին հրաթի թռչունների (ԽՀ)

էջ 401

1—2 սեղանի շուրջ բռնոր / սեղանի մոտ շուրջ բռնոր (ԽՀ)

14 Հայտարա բազի բառերից նետո—լետը բարձր է, բայց այդ բարձր լեռից ափելի բարձր են հողի մշակները, որոնք արդեն հերկել են համայնական դաշտերը (ԽՀ)

ԱՅԼ ԽՄԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐԻ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Մ Ի Ր Հ Ա Վ

(էջ 405)

էջ 405

15—16 Աշնան արևը ջերմացնում էր նրան, ձորի խաղաղությունը դուր էր գալիս / Աշնան արևը ջերմացնում էր դուրեկան, ձորում խաղաղություն կար (ԽՀ)

16 դուր էր գալիս / դուր էր գալիս (ՏՁ)

23 Այգպես մի անգամ էլ հոնչաց դուռը / Այգպես մի թանի անգամ էլ հոնչաց դուռը (ԽՀ)

էջ 406

7 բրտների / բրտիների (ԽՀ), (ՏՄՕ)

10 հնձանի դուռը կամացուկ հոնչաց / հնձանի դուռը հոնչաց կամացուկ (ԽՀ)

13—14 Սոնան՝ կարմիր հալավով / Սոնան՝ կարմիր հալավով խշխշան

20—21 պաշ արեց Սոնայի թշերից / պաշ արեց Սոնայի թշերին (ԽՀ)

31 տաք մարմին էր զգում / տաք մարմինն էր գգում, Սոնայի մարմինն սպիտակ (ԽՀ)

էջ 407

28 փռել էր / փռել է (ԽՀ)

32 Սոնան էր, մարմինը՝ քաղցր մաճառ / Ասարն էր, մարմինը քաղցր մահար (ԽՀ-ում Ասարն, մահառ վրիպակներ են)

էջ 408

6—7 գունատվեց գիշերվա լազուրը / գունատվեց լազուրը գիշերվա (ԽՀ-ում լազուտ-ը վրիպակ է)

19 հոնչան դոնակը / դոնակը հոնչան (ԽՀ)

25.28—29 խորձերը / խրձերը (ԽՀ), (ՏՄՕ)

էջ 409

11 ժողոտների / ծղնոտների (հՀ), (SU0)

14 ...տեր / ...տեր (հՀ), (SU0)

28—29 սունկերը շարունակ էին բուսել / սունկերը շարունակ էին բուսել (SU0)

30 ասես արջի թաթեր լինեիր / ասես արջի թաթեր լինեին (հՀ)

էջ 410

23—24 կոխ էր տալիս մամուլը, չորացած տերեւները / կոխ էր տալիս մամուլը, տերեւները չորացած (հՀ)

29—30 Արեւ տաքացրել էր մամուլի քարերը / Արեւ տաքացրել էր քարերը մամուլում (հՀ)

էջ 411

12 դիպան գեղին բմբուլներին / դիպան գեղին բմբուլին (հՀ), (SU0)

16 Լտկից / Հեռուից (հՀ), (S2)

17 Լա նաչեց / Հեռ նաչեց (հՀ), (SU0)

30 Իր շունն / Իրեն շունն (հՀ)

31—32 Նաչեց նրանց Լտկից, մտարերեց շան փրփրած բերանը / Նաչեց նրանց Լտկից, մտարերեց ու շունչը, փրփրած բերանը (հՀ)

էջ 412

3—4 Նոր միայն զգաց, թե ինչքան խիստ էին յասարակի մտրակի հարվածները / Դիւան դալին նստեց քարի վրա։ Նոր միայն զգաց, թե ինչքան խիստ էին հարվածները յասարակի մտրակի (հՀ)

21—22 և մարմինը սպիտակ / և մարմինը սպիտակ, տաք (հՀ)

էջ 413

8 Իներն իրան / Իներն իրեն (հՀ)

15 տերեւներն անհանգիստ խմբվում էին / տերեւներն անհանգիստ խմբված էին (հՀ), (SU0)

19 նորից ընկնում Բաղրից Բեռն — Բոստանում վերջին արեւածաղկի երեսին սառել էր մի ժպիտ անկենդան։

Արեւն արգեն մայր էր մտնում (հՀ)

Խ Ո Ն Ա Ր Հ Ա Ղ Զ Ի Կ

(էջ 414)

էջ 414

5 Քրտնի / Քրտինի (հՀ), (S2)

7—9 Արահետն օձապտույտ ոլորվում էր։ Ինչքան հեռանում էինք գյուղից, այնքան ավելի խտանում էր անտառը, ավելի հաստաբուն ծառերի էինք հանդիպում / Արահետն օձապտույտ ոլորվում էր, ինչքան հեռանում էր գյուղից, այնքան ավելի խտանում էր անտառը։ Ավելի հաստաբամա ծառերի էինք հանդիպում (հՀ)

13 շձակձկէին / շձակձկոտէին (ԽՀ)

16 ճյուզերը / ճյուզը (ԽՀ), (ՏԶ)

18 Ընկերս կամացուկ սուլում էր մի Երգ / Ընկերս բթի տակ կամացուկ սուլում էր մի Երգ (ԽՀ)

20 տասներկու / տասերկու (ԽՀ)

էջ 415

19—20 միառժամանակ / մի ժամանակ (ԽՀ)

33 ցույց ավալ / ցույց տալով (ԽՀ)

էջ 416

2 Տներն էին / Տներ էին (ԽՀ)

4 շան կաղկանձոց / շան կաղկանձոցը (ԽՀ)

6 Զին էլ կարծես հասկացաւ, որ գլուզը մոտ է / Զին էլ կարծես իմանալով, որ գլուզը մոտ է (ԽՀ)

8—9 Բն շատ հեռու երկիր Լմ գնում / Բն Լա շատ հեռու երկիր Լմ գնում (ԽՀ)

16 տնից / տներից (ԽՀ)

19 ալդպես / ալնպես (ԽՀ)

28—29 Վաղուց զարթնել էին մշտաները / Վաղուց արդեն զարթնել էին մշտաները (ԽՀ)

34—էջ 417, առաջ 1 նահապետական վարքութեամբ մարդ էր Օհան ապերը / Հին նահապետական մարդ էր Օհան ապերը (ԽՀ)

էջ 417

1 շիմա մեր գլուզերում շատ քիչ են / Գիտես, հիմա մեր գլուզերում շատ քիչ են (ԽՀ)

2 Ամեն առավոտ շարական էր կարդում / Շարական էր կարդում ամեն առավոտ (ԽՀ)

8—9 առաջին ընկերս էր / առաջին օրերն ընկերս էր (ԽՀ)

10 Հաշում էին կոտորների վրա / Կոտորների վրայից հաշում էին (ԽՀ)

16 պատերին / պատերի վրա (ԽՀ)

16 Պատուհաններին / պատուհաններն (ԽՀ)

18—19 բլրակը բարձրանալիս / բլրակ բարձրանալիս (ԽՀ)

20 գրպանիս մեջ ժամացույցը փշրվեց / ժամացույցը գրպանիս մեջ փշրվեց (ԽՀ)

20 մինչև վերջն էլ / մինչև վերջ էլ (ԽՀ)

21 ստվերներով / ստվերով (ԽՀ), (ՏԶ)

23—24 աշակերտներին / աշակերտների (ԽՀ,—Երեկ վրիպակ է)

28 Օրապահի գանգի զնգոցին / օրապահի գանգի ձնգոցին (ԽՀ), (ՏԶ)

29—30 տեսնում էի գլորոցի առաջ խմբված երեխաներին / տեսնում էի դպրոցի առաջ, կոտորի տակ խմբված երեխաներին (ԽՀ):

էջ 418

4—5 կայծեր էին թռչնում երգիկով / կայծեր են թռչնում երգիկով (ԽՀ)

21 մի որսորդ կա / մի որսորդ կար (ԽՀ)

էջ 419

- 4 նոր էր ծուխը բարձրանում / ծուխը նոր էր բարձրանում (հշ), (ՏՁ)
7 չխանձեց ոչ մի աղվեսի մորթի / չխանձեց և ոչ մի աղվեսի մորթի (հշ)
13 մութի մեջ / ծութի մեջ (հշ)
15 Լաւի / չԼաւի (հշ), (ՏՁ)
15 ու / և (հշ)
23 լիզել է վերքի արյունը / լիզել է ոտքի արյունը (հշ)
29 ձյունի տակ / ձյունի տակից (հշ)
29 Ետ նայեցի / շէտ նայեցի (հշ), (ՏՁ)
30 ութ-տաս տարեկան / ութ տասը տարեկան (հշ)

էջ 420

- 11 Լո նայեցի / չԼո նայեցի (հշ), (ՏՁ)
15 ցախը շալակին / ցախը շալակած (հշ)
17 բրդե շալ / բրդի շալ (հշ), (ՏՁ)
18—19 Աշոտը նրանց փետուրներն էր պոկում / Աշոտը մշահալի փետուրներն էր պոկում (հշ)

էջ 421

- 2 բրդե շալով / բրդի շալով (հշ), (ՏՁ)
3 սև պարանը / սև պարան (հշ)
8 Երևում / Երևում էր (հշ)
11 Լս դիտամբ մոտեցա / դիտամբ մոտեցա (հշ)
13 Ետից / չԵտից (հշ), (ՏՁ)
25 մի օլին Լնք սարքել / մի կատակ Լնք արել (հշ)

էջ 422

- 9 տեսավ ինձ / տեսավ հայացքս (հշ)
15 պիտի նախատեմ / պիտի նկատեմ (հշ)
17 աղջիկները խաղում էին / աղջիկները վազում էին (հշ)
22 աղջիկների / աղջիկներին (հշ)
33 բրդե շալը / բրդի շալը (հշ)
34 Տուն մտա չխանդարելու համար / Տուն մտա խաղը չխանդարելու համար (հշ), (ՏՁ)

էջ 423

- 3 Լաւ / չԼաւ (հշ)
15—16 պրավում էր և՛ մեզ, և՛ նրանց / պրավում էր մեզ և նրանց (հշ)

էջ 424

- 1 արե՞ն է այդպէս քաղցր ջերմացնում / արե՞ն է այդպէս լավ ջերմացնում (հշ)
4 կարդալս պատճառ բռնեցի / կարդալը պատճառ բռնեցի (հշ)
7 հոր խնդիրը / հոր խնդիրքը (հշ)
17 հոտում / հոտ բուրում (հշ)
21—22 մի շարաֆ էլ տաք Էղանակ / մի շարաֆ էլ տաք օրեր (հշ)

23 բուրաշին / բուրշին (կշ)

28 ջրի գնալիս / ջրի գնալուց (կշ)

էջ 425

6 կանչեր, թեկուզ մի ակնարկ աներ / կանչեր, մի ակնարկ աներ (կշ)

7 նրան բառից հետո — Քայց նա վերով սրբից ձակատը, խոռը շալակեց ու գնաց (կշ)

14 հարյուր մարդուց ավել / հարյուր հոգուց ավել (կշ), (ՏԶ)

22—23 սարյակներին սև փետուրները / նրանց սև փետուրները (կշ)

30 ետևում / հետևում (կշ), (ՏԶ)

34 Բաղմոթյունը լուս լսում էր / Բաղմոթյունը լսում էր լուս (կշ)

էջ 426

24 ետևից / հետևից (կշ), (ՏԶ)

29—20 մի բիշ էլ ավել մնա / մի բիշ էլ ավելի մնա (կշ)

էջ 427

1 տասնհինգ / տասնեփնգ (կշ)

3 ախարան / ախրան (կշ)

9 արար աշխարհին / օտար աշխարհին (կշ)

24 արագ-արագ անցնել / արագ անցնել (կշ)

26 գերանից կախած / գերանից կախված (կշ)

էջ 428

6 աղբյուրից առաջ / աղբյուրի առաջ (կշ)

12 կանաչ մանրիկ պտուղներ / կանաչ մանրիկ տերեւներ (կշ)

21 արցունքն էր թափվում / արցունքներ էին թափվում (կշ)

էջ 429

10 ետևից / հետևից (կշ), (ՏԶ)

27 ետ / հետ (կշ), (ՏԶ)

27 կանաչը կանաչին ընկած / կանաչը արտի կանաչին ընկած (կշ)

էջ 430

1 երբ որ ընկերս լուց, ինձ թվաց / երբ որ ընկերս լուց, իմաց (կշ)

6 թամբի կապերը / թամբի կապերը (կշ), (ՏԶ)

7—8 մեկնվել էին զարնան արևի տակ / մեկնվել զարնան արևի տակ (կշ)

11 անցրեր՝ մեկը բազր / գեմեր՝ մեկը բազր

23 գյուղացիները հավաքվեցին / գյուղացիները հավաքվել էին (կշ)

24—25 հողն առաջվա բերբը չի տալիս / հողն էլ առաջվա բերբը չի տալիս (կշ), (ՏԶ)

29 կախվել էին երեք երեխա / կախվել էին երկու երեխա (կշ)

Ս Ա Բ Ո Ի

(էջ 432)

էջ 432

21 — կշ-ում չկա

10 հազեցած պառկում կորեկի արտում / հազեցած պառկում (ԽՀ)

11—12 Ոչ միայն ավաններն են անտառի փայտից / Ոչ միայն ավաններն են փայտից (ԽՀ)

13 անտառից են / անտառից է (ԽՀ)

15—19 արահետի թարմ հետքը արջինն է, թե զայլ է անցել / արահետի հետքը արջինն է, զայլ է անցել (ԽՀ)

21 շուրջն են հյուսած / շուրջն է հյուսած (ԽՀ)

21—22 Ահա առասպել մի հերոս / Ահա առասպելական մի հերոս (ԽՀ)

24—1,2 433, առվ 1 Պառավները երիտասարդ որսորդներին պատմում են / Պառավները երիտասարդներին պատմում են (ԽՀ)

էջ 433

3 կոխ է բռնել / կոխ է կպել (ԽՀ)

9 ծղոտներ / ծղնոտներ (ԽՀ)

10—11 Ով դիտե, գուցե վերջին մամուռն է մնացել ատամների արանքում, երբ Սարուի որսորդը ծառի ետևից կայծքարով հրացանը կրակեց— Խճ—ում չկա

15—16 առասպելների հետ հալածասար մինչև այժմ / առասպելների հետ մինչև այժմ (ԽՀ)

21—22 լեռնաշխարհի վրա էին տեղավորված / լեռնաշխարհում էին տեղավորված (ԽՀ)

24—25 ամեն առավոտ արևածագին շինարների տակ / ամեն առավոտ շինարների տակ (ԽՀ)

էջ 434

15 ետ / հետ (ԽՀ), (SUO)

16 սաղափե / սաղափե (ԽՀ)

28—29 օտար մարդ չկա / օտար մարդ չի լինում (ԽՀ)

29 հշգրիտ ինչ / հշգրիտ բան (ԽՀ)

34 Իրանից եկել է աղանդի մեծը / Եկել է աղանդի մեծը Իրանից (ԽՀ)

էջ 435

16 իրար մոտ կանգնած / իրար հետ կանգնած (ԽՀ)

25 տերը իրն է / տերն իրենն է (ԽՀ)

28 ջ / *** (ԽՀ)

32 գյուղի չքավորներն / գյուղի ձիավորներն (ԽՀ)

էջ 436

3 թիակներ / թիակ (ԽՀ)

15 կտրած թիկերը / կտրում թիկերը (ԽՀ)

17—18 նախշեր էր ստացվում / նախշեր էին ստացվում (ԽՀ)

20—22 շարժվում էին գույնզգույն կծիկները, զրնգում էին ծամերի ծայրից կախ արած զանգուպակները / շարժվում էին ծամերի ծայրից կախ արած զանգուպակները (ԽՀ)

25 եվ ամեն նախշ / Ամեն նախշ (ԽՀ)

32—33 Սարուն Սաղվեց անտառի մեջ / Սաբուն թաղվեց մութի մեջ (հՀ)

34 թեր / թեր (հՀ)

էջ 437

5 արշուն խմեց / արշունը խմեց (հՀ)

6 բնի մեջ բնած մի միրհավ / բնում բնած միրհավը (հՀ)

24—25 ել հոր տնից / Հոր տնից (հՀ)

25—26 աղջկա հետ պիտի մնար գունավոր խալին / պիտի տաներ գունավոր խալին (հՀ)

33 գերաններ են կաշնահատ անում / գերաններ են կաշնահար անում (հՀ)

էջ 438

2—3 կանաչ օաղների պես են երևում / կանաչ օաղիսներ են թվում (հՀ)

3 ժայռերից / ժայռից (հՀ)

ԱԼՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

(էջ 439)

էջ 439

10 ծվեններ է անում / ծվեններ անում (հՀ), (ՏԶ)

12 խոնարհված է աշտարակի գլուխը / աշտարակի գլուխը խոնարհված է (հՀ)

15—16 Բասուտա գետն է ձորում ոռոտում / ձորի մեջ ոռոտում է Բասուտա գետը (հՀ)

21—22 կողովների շափ բներում / կողովի շափ բներ (հՀ)

22—23 Հենց որ բերդի սլարիսպների տակ ոտնաձայն են լսում / Բերդի սլարիսպների տակ հենց որ մարդու ոտնաձայն են լսում (հՀ)

25 — էջ 440, առղ 1 կտուցները հնորյա թուրի պես կեռ / կտուցները կեռ հնորյա թրի պես (հՀ)

էջ 440

10—11 աշխարհը ծիրանագույն բուրաստան / աշխարհը ծիրանագույն մի բուրաստան (հՀ)

19—20 նշանների հետ էլ փորփորում / նշանների հետ է փորփորում (հՀ)

21 ժայռից ժայռ ցատկող քարայծի պես / ժայռից ժայռ լնոող քարայծի պես (հՀ)

27—28 Պապն էլ է ապրել նույն քարի գլխին, ինչպես ինքը / Պապն էլ է ապրել նույն քարի գլխին (հՀ)

էջ 441

1 Արև մի կեսօր / Արևոտ մի կեսօր (հՀ)

13 ետ / հետ (հՀ), (ՏԶ)

23—24 և ինչքան հեշտ երբեմնի տերերը մազլցում էին այդ նույն կածանով / և ինչքան հեշտ մազլցում էին նույն կածանով երբեմնի տերերը (հՀ)

էջ 442

- 6 Շների ձայնին / շների ձայնից (ԽՀ)
3—9 շները հաշելով մոտենում էին / շները հաշոցով մոտենում էին (ԽՀ)
9 Երրորդ ձիավորն / Երկրորդ ձիավորն (ԽՀ)
18 Բարձրացավ պարսպի վրա / Հետո բարձրատակ պարսպի վրա (ԽՀ.— բարձրատակ—ը վրիպակ պետք է լինի)
23 պարսպի մոտ նստած ծխում էր / պարսպի մոտ ծխում էր (ԽՀ)
26—27 մարդը նկարեց պարիսպների փլվածքը / մարդը նկարում էր պարիսպների փլվածքը (ԽՀ)
29—30 Թևին տվավ / Թևին տվեց (ԽՀ)
30—31 Նրա ձայնին / Նրա ձայնից (ԽՀ)

էջ 443

- 1 Նկարիչը շահակացավ նրա խոսքը / նկարիչը նրա խոսքը շահակացավ (ԽՀ)
1 անգղենքի / անգղերի (ԽՀ). (ՏԶ)
16—17 Հնձվորը միտք արեց, ուսը բորեց, ետ դարձավ մյուս կածանով դեպի ձորը / Հնձվորը միտ արեց, ուսը բորեց, մյուս կածանով հետ դարձավ դեպի ձորը (ԽՀ)
19 այն քարի / այս քարի (ԽՀ)
20 որ տեղահան արեց / որը տեղահան արեց (ԽՀ)
31 ծաղիկ բառից հետո — ինչպես երբեմնի ավարի ժամանակ (ԽՀ)

էջ 444

- 5—6 նրա մատները մորթում են մանուշակներին / նրա մատներն են մորթում մանուշակներին (ԽՀ)
11—13 ատամնածե քարերի արանքում կողովի չափ ցինի բունը Շ ալպիական մանուշակներ / ատամնածե քարերի արանքում ցինի բունը մեծ կողովի չափ Տ ալպիական մանուշակ (ԽՀ)
25—26 ներս մտավ վրանի նեղլիկ դռնից / ներս մտավ վրանը նեղլիկ դռնից (ԽՀ)
28—29 փոքրիկ մի տղա / փոքրիկ տղան (ԽՀ)
31 ետևից / հետևից (ԽՀ), (ՏԶ)

էջ 445

- 4—5 մոտեցավ և վրանի անկյունում դարսած ծաղից երկու բարձ մեկնեց հյուրերին / մոտեցավ և անկյունում դարսած ծաղից երկու բարձ մեկնեց հյուրին (ԽՀ)
9—10 հնազանդ զգաց քաղց / հնազանդ քաղց զգաց (ԽՀ)
11 ետ վանեց բերդի պատկերը / հետ վանեց բերդի քարերի պատկերը (ԽՀ)
21—22 Որտե՞ղ էր տեսել նա նման մի գեմբ, բարձր, սպիտակ ճակատ, մուգ-մանիշակագույն աչքեր / Որտե՞ղ էր տեսել նա նման մի գեմբ, բարձր, սպիտակ մի ճակատ, մուգ-մանիշակագույն աչքեր, նշածն ունքեր (ԽՀ)
25 ծուխից / ծխից (ԽՀ)

էջ 446

- 3 Թևերի / Թևի (ԽՀ)

4 խաղաղի հատիկների շափ փորրիկ / խաղաղի հատիկների շափ մանրիկ (հՀ)

5—6 Խշշում էր նրա զգեստը, որի փեշերը իջնում էին / Խշշում էր նրա երկար զգեստը, որ իջնում էր (հՀ)

7—8 գորշ գույնի վերարկու / կավերկտակ վերարկու (հՀ)

11—12 նստել էին մի օր վերարկուով / նստել էին վերարկուով (հՀ)

16 աչքերը տնկեց / աչքը տնկեց (հՀ), (ՏԶ)

18 միջին / մեջը (հՀ)

20 Տղան տուփը թափահարեց / Տուփը թափահարեց տղան (հՀ)

33—34 պարզ երևում էին ծունկերը / պարզ երևում էին բարձր ծունկերը (հՀ)
էջ 447

1—2 Լոռուանու առաջ նստած, աթարի ծուխի շարժումները հուշակող / Եռու-
տանու առաջ նստած, ծխի շարժումներով հուշակող (հՀ)

3 հարվում օդի ոլորատում / մաշվում օդի ոլորատում (հՀ)

4 մետաքս թևերի մի խուրձ / մետաքս թևերի խուրձը (հՀ)

19—20 Մտքի առաջ մնացին միայն մի զույգ մանիշակազույն աչքեր / Մտքի
առաջ մանիշակազույն աչքերը մնացին (հՀ)

21 վերարկու / վերարկուն (հՀ) / վերարկու (ՏԶ)

25—27 Երբ կոացավ սիրտքի վրա, թիկունքին ընկած ծամը թևքվեց, կախվեց
ուսն ի վեր կրծքի վրա / Երբ կոացավ, թիկունքին ընկած ծամը թևք-
վեց, կախվեց ուսն ի վեր (հՀ)

28 և սպիտակ պարանոց / և նույնքան սպիտակ պարանոց (հՀ)

32, 34 խսրի / խսիրի (ՏԶ, հՀ)

էջ 448

4 բարձրացան թևյի երես / բարձրացան թևյի երեսը (հՀ)

7 կիսահալ շաքարը / կիսամաշ շաքարը (հՀ)

8—9 Հնազանդ ծիծաղեց թի տակ, ինչ-որ բան հիշեց մարդու նախնական
օրերից / Հնազանդ թի տակ ծիծաղեց (հՀ)

10—11 Երբ երեխան լ մեկնեց նրան, մայրը ժպտաց / Երբ երեխան լ մեկ-
նեց նրան, մայրաց (հՀ)

15—17 Ժպտից շրթունքները կարմրեցին, որպես արնագույն մեխակի թերթեր,
ժպտից աչքերում փայլ երևաց / Ժպտից շրթունքներն կարմրեցին, որպես
մեխակի արնագույն թերթեր (հՀ)

20 պարսպի / պարիսպի (հՀ), (ՏԶ)

21—22 նկարեց կնոջը՝ օջախի մոտ նստած, աչքերը օջախի քարին / նկարեց
կնոջ բարակ մեջքը, գլուխը (հՀ)

25 Տղան միայն տեսավ մոր նկարը / Միայն տղան տեսավ մոր նկարը
(հՀ)

էջ 449

7 Զիւրի սանձից / Զիւրի սանձերից (հՀ)

16—19 այդ ծովը տիւ Լր շարտում մերթ սե թավիշն ղլխարկով մի գլուխ, մաղերը

կարճ կտրած, մերթ երկարազգեստ մի կնոջ, անխոս, թիկունքին Երկար ծամեր / աշդ ծովն ափ էր շարտում մերթ սև թավիշն գլուխ, մաղերը կարծես կտրած, մերթ երկարազգեստ մի կնոջ, թիկունքին Երկար ծամեր (ԽՀ)

24—25 կարճ ցողունով կորեկ էր հնձել օրնիրուն / օրն ի բուն կարճ ցողունով կորեկ էր հնձել (ԽՀ)

26—27 մահակը դեմ տալիս քարին, կանգնում / մահակը դեմ տալիս քարերին, երբեմն, երբեմն կանգնում (ԽՀ)

32—12 450, առջ 3 որ հարյուր տարին եր մնացել են կարասում, քարի տակ, որի վրա շարունակ նստել է, երբ այժ ու ոչխար էր պահում բերդի ավերակներում / որ հարյուր տարի մնացել են քարի տակ, որի վրա շատ է նստել բերդի ավերակներում այժ ու ոչխար պահելիս (ԽՀ)

էջ 450

5 մարդը գազազած էր / մարդը գազանացած էր (ԽՀ)

8 ետի ոտքերի / հետի ոտքերի (ԽՀ), (ՏԶ)

8—9 կաղնու մի չոր հյուղ / կաղնու չոր հյուղը (ԽՀ)

10 գառան մորթին փափախ / գառան մորթի փափախ (ԽՀ)

13 ծամառտելով մոտեցել էր / ծամառտելով մոտեցավ (ԽՀ)

13 ոտները / ոտերը (ԽՀ)

15 և լուռ նստեց խտրի վրա / և անխոս նստեց խտրի վրա (ԽՀ) / և լուռ նստեց խտրի վրա (ՏԶ)

26 իրեն / իրան (ԽՀ)

30 երկու տուփը ձեռքին էր / երկու տուփն էլ ձեռքին էր (ԽՀ)

31 փեշին / փեշերին (ԽՀ)

էջ 451

2—3 արցունքները սրբելով ժպտան երեսին / արցունքները սրբելով տղան ժպտան երեսին (ԽՀ)

8—9 Կալծակի պես խանդոտ միտքը փայլատակեց դառան մորթին գրակի տակ / Կալծակի պես մի չոր միտք փայլատակեց գրակի տակ (ԽՀ)

10 Մարդը տղային նայեց / Մարդը տղային նայեց (ԽՀ,— մարդը պետք է որ վրիպակ լինի)

14 մազոտ երկու ձեռք ձգվեցին դառն մոտ դրած մահակին / մազոտ երկու ձեռք ձգվեցին մահակին (ԽՀ)

18—19 չծպտաց / չծպտաց (ԽՀ,— հավանաբար վրիպակ է)

20—21 զգեստի փեշերով արցունքները սրբելու / զգեստի փեշով սրբելու արցունքը (ԽՀ)

26—27 Օջախներում հանգավ կրակը, փեշերը խավար բերեց / Օջախներում հանգավ կրակը (ԽՀ)

29—30 ոչխարի բրդի վրա / ոչխարի բրդի մաղերին (ԽՀ)

31—33 փայտի հարվածի կապույտ հետքերը թիկունքից մինչև ուս, որպես լալն ծաղավեն / փայտի հարվածի հետքը թիկունքի վրա որպես կապույտ ծաղավեն (ԽՀ)

34—12 452, տուղ 4 Կարապետէրդի զլխից տմայը Կեկա խաւանջի պէս սողաց դե-
պի վրանները, խոռնավովիտուն Կաթեց բարերի վրա, մամուռների ծայրե-
րին էլ ամպը ջրի կաթիլներ շարեց: Յոզ Կաթեց ալալիական մանուշակի
ձազկաթներէրի վրա 1 Եզեզնյա ցանկապատի արանքից լուսինը ցոլաց
կոնսերվի տեսիլերի թիթեղյա մերկութիւն վրա: Ամպը ցոզ Կաթեց ալալիա-
կան մանուշակի ձազկաթներէրի վրա (Ե2)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ԲԱԿՈՒՆՅԱՆ ԵՐԿԵՐԻ ԱՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐՔԵՐՈՎ),
ՈՐՈՆՔ ՀԻՇԱՏԱԿԱՆ ՆՆ ՀԱՏՈՐՈՒՄ

- Մթնաձոր: [Պատմվածքների ժողովածու]: Երևան, Պետհրատ, 1927, 184 էջ:
Սպիտակ ձին: [Պատմվածքներ]: Մոսկվա, ԽՍՀՄ ժող. կենտր. հրատ., 1927,
72 էջ:
Սև ցեղերի սերմնացանը: Պատմվածքներ: Երևան, Պետհրատ, 1933, 203 էջ:
Անձրե: [Պատմվածքների ժողովածու]: Երևան, Պետհրատ, 1935, 80 էջ:
Սև ցեղերի սերմնացանը: Երևան, Պետհրատ, 1936, 23 էջ (Սկսնակ ընթեր-
ցողի գ-րան):
Քևի Դավոն: Երևան, Պետհրատ, 1936, 22 էջ (Սկսնակ ընթերցողի գ-րան):
Պատմվածքներ: Փարիզ, 1938, 80 էջ:
Երկեր: Երևան, Հայպետհրատ, 1955, 687 էջ:
Ամբողջական գործը երեք հատորով: Բելյուժ, տպ. Սևան: Հտ. Ա, 1955, 216
էջ: Հտ. Բ, 1956, 169 էջ:
Եզրալրության ընկուզենիները: [Պատմվածքների ժողովածու]: Երևան, Հայ-
պետհրատ, 1959, 183 էջ:
Մուրսյի «գրուց»-ը: Երևան, Հայպետհրատ, 1960, 11 էջ:
Ալպիական մանուշակ: [Երկու պատմվածք՝ Ալպիական մանուշակ, Միրհավ]:
Երևան, Հայպետհրատ, 1962, 36 էջ:
Երկեր երկու հատորով: Երևան, Հայպետհրատ, 1964, հտ. 1, 745 էջ, հտ. 2,
623 էջ:
Ալպիական մանուշակ, [Պատմվածքների ժողովածու]: Երևան, «Հայաստան»
հրատ., 1969, 256 էջ:
Մուրսյի «գրուց»-ը:— Նամակ ուսաց խաղաղորին: Երևան, «Հայաստան»
հրատ., 1969, 20 էջ:
Անձրե: Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1970, 10 էջ:

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԳՈՐԾԱՄՈՒԼԱՆՑ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ՔԺ — Ա. Բակունց Անձրեր: [Ժողովածու], Երևան, 1935:
- ՊԱԽ — Գրականության և արվեստի թանգարան (Երևան):
- ԽՀ — «Խորհրդային Հայաստան», օրաթերթ (Երևան):
- ՀՆ — Հոկտեմբեր—նոյեմբեր: Տարեգիրք: Երևան, 1934:
- Մ — «Մարտակոչ», օրաթերթ (Թփղիս):
- ՄԺ — Ա. Բակունց Մթնաձոր: [Ժողովածու]: Երևան, 1927:
- ՆՈՒ — «Նոր ուղի» հանդես:
- ՆԱ — «Նոր աղոտ», շաբաթաթերթ (Երևան):
- ՍԶԺ — Բակունց Սպիտակ ձին: [Գրքույկ-ժողովածու]: Մոսկվա, 1929:
- ՍՅՈԳ — Ա. Բակունց Սև ցիլերի սերմնացանը: [Գրքույկ]: Երևան, 1936:
- ՍՅՈԳ — Ա. Բակունց Սև ցիլերի սերմնացանը: [Գրքույկ]: Երևան, 1936:
- ՏԶ — Տպարանային ձևագիր, որից 1927 թ. «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ
շարվել է համապատասխան երկը:
- ՏՄԾ — Տպարանային մեքենայի օրինակ, որից «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ
շարվել է համապատասխան երկը:
- ՔԴ — Ա. Բակունց Քեռի Կավոն: [Գրքույկ]: Երևան, 1936:

Հատորում ընդգրկված երեք պատմվածքաշարերից յուրաքանչյուրին հասկացված է ծանոթագրությունների մի հաշված. նրանցից ամեն մեկում նախ տրվում են ամբողջ շարքին, ապա առանձին պատմվածքներին վերաբերող ծանոթագրություններ: Այս վերջինների մեջ սկզբից նշված են (հստակումներով) ավյալ երկիրնագրային աղբյուրները. ներկա գեպրում գրանք են՝ կա՛մ պատմվածքի հեղինակային ինքնագրի բնագիրը, կա՛մ տպարանային մեքենագիր օրինակը, կամ էլ հեղինակի կենդանության օրոք երկի հրատարակված բնագիրը: Այսինքն՝ գրանք այն բնագրերն են, որոնք (բոլորը) ստեղծված են հեղինակի կենդանության ժամանակ, ուստի և նրանցից յուրաքանչյուրն ինքնուրույն արժեք ունի. միևնույն երկի երկու և ավելի բնագրային աղբյուրները մեծ մասամբ ինչ-որ չափով զանազանվում են իրարից: Այդ աղբյուրները հատորում կա՛մ տպագրված են իրրե հիմնական բնագրեր, կա՛մ ներկայացված են «Այլ խմբագրումներ» ու «Բնագրային տարբերակներ» բաժիններում:

Յուրաքանչյուր երկի ծանոթագրության սկզբում նշված է նաև, թե բնագրային աղբյուրներից որն է ներկա հրատարակության համար ճիշտագույն գիտված, և ճշանում ինչ ճշտումներ են արված կազմողի կողմից, ինչի հիման վրա Ապա տեղեկություններ են տրվում պատմվածքի հրատարակումների, տպարանային բնագրերի բնույթի մասին, ինչպես է, եթե նյութի կան, երկի ստեղծման պատմության վերաբերյալ:

Վերջում ծանոթագրված են երկի առանձին մասեր, անուններ, անվանումներ և այլն, որոնց վերաբերյալ կազմողի կարծիքով ընթերցողների մեծ մասին հարկ կա բացատրություններ տալու:

Բնագրային աղբյուրների մեջ արված մասնակի ճշտումները նախ տարբեր լնույթի վրիպակների և աղավաղումների ուղղումներ են՝ գրեթե միշտ ալլ աղբյուրների հիման վրա կատարված: Այս կարգի բոլոր ճշտումները նշված են ծանոթագրություններում: Մյուսները ուղղագրական արդիացումներ և շտկումներ են: Նրանց փոքր մասն է նշված:

Հասկանալի է, որ չեն նշված ուղղագրական այն փոփոխումները, որոնք առնչված են 1922 թվականի ուղղագրությունը այժմ ընդունված (1940 թ.) ուղղագրության վերածելու հետ:

Չեն նշված նաև ուղղադրական առանձին հին ձևեր արդիացնելու դեպքերը: Օրինակ, հաջոց-ը փոխված է հաչոց-ի կամ արձագանց-ը արձագանց-ի և այլն. որոնց մասին նշումներ չեն արված ծանոթագրություններում:

Չեն նշված ուղղադրական շատ ակնհայտ անձնությունների և վրիպակների ուղղումները, ինչպես՝ բրբուռ-ը բրբուռ, բավազուր-ը բավազուր, պալատա-ը պալտա դարձնելը և այլն:

Հիմնական համարված բնագրերում ուղղադրական և կետադրական ճշգրտումներ կատարվել են միայն ծայրահեղորեն անհրաժեշտ լիպսոգ դեպքերում, երբ բնագրում եղած այս կամ այն ձևը ուղղադրական սխալ է դիտվել կամ չափազանց հնացած: Օրինակ, իբրև հիմնական ընդունված բնագրերի մեջ կնդիմակային խստում կան ուղղադրական որոշ բարբառայնություններ, ինչպես՝ ցցել, զզուշ, աշխուժ, սառուց և այլն: Եթե դրանք ռեալիստական դեր չեն կատարում, փոխված են գրական ուղղագրության ձևերի (զցել, զզուշ, աշխուշ, սառուց). նկատի է առնված, որ տպարանային ձևագրերում և մեքենայի օրինակներում, ինչպես նաև երկրի նախնական որոշ հրատարակումներում հեղինակային խոսքի մեջ այդ նույն բառերը հիմնականում դորժածված են գրական ուղղագրությամբ: Այս կարգի ուղղումները նշված են ծանոթագրություններում:

Այլ խմբագրումներ բաժնում ներկայացված բնագրերի մեջ աշխատել են բարբառային, ինչպես և որոշ հնացած ուղղադրական հեղինակային ձևերը պահպանել, այդպիսիք շտկել ենը հազվագյուտ դեպքերում՝ այդ մասին նշելով համապատասխան ծանոթագրության մեջ:

Մի շարք ուրիշ դեպքերում կիմնական բնագրերի մեջ ենը ձգտել պահպանել հեղինակային ուղղագրությունը. օրինակ, բուն բառը (թուշունի, կենդանու բուն) չենը ուղղել ըստ այժմ գործածվող ձևի՝ առհասարակ սխալ համարելով անցյալի հեղինակների բնագրերում այդ բառաձևը բույն-ով փոխարինելը: Մեզ անհեթեթություն է թվում, օրինակ, Թումանյանի «էն ծառում փշակ, Փշակում մի բուն»-ը կամ «Անբուն կկուն» դարձնել «Փշակում մի բուն» և «Անբուն կկուն»: Նույն կերպ, կարծում ենը, որ ճիշտ չեն վարվել Բակունցի երկերի հրատարակիչները (վերջին երկու տասնամյակում) հեղինակի գործածած բուն ձևը բույն-ով փոխարինելով: Ներկա հրատարակության մեջ պահպանված է հեղինակի բազմիցս գործածած ձևը՝ Կիլի բունը, ծառի փշակում բուն դրած և այլն:

Պահպանված է նաև, օրինակ, հեղինակային զուբա ձևը, որ պատմվածքի վերնագիր է, նաև բնագրերի ներսում մի շարք անգամ դորժածված, և այժմ ընդունված զոբա ձևով փոխարինելը (ինչպես արել են այլ հրատարակություններում), թվում է, զուտ ուղղադրական փոփոխում չէր լինի, այլ՝ ինչ-որ չափով նաև ոճական: Սրանից տարբեր է զուբել բալի հարցը. օրինակ՝ «բերանը չէր զուբում մի բան առելու» («Վանդունց Բադի»): Այս բալի ձևը նույնպես պահպանել ենը անփոփոխ, բանի որ տվյալ դեպքում սխալ կլիներ Բ-ն ու դարձնելը (զուբել այլ բալ է), և ճիշտ չեն որոշ հրատարակություններում արված այդպիսի փոփոխումները:

Պահպանված է փոխառվալ-բարրառային որոշ բառերի հեղինակային ուղղագրությունը. ինչպես, օրինակ սովվաբյաւ-ը չի դարձված սովդաբաւ, պամիլաւ-ը կամ մաէտլաւ-ը թողնված են նույնությամբ և այլն:

Որտեղ հնարավոր է եղել, պահպանել ենք բարդ բառերի հեղինակային անշատ զրույթունները (հարադրության ձևով), ինչպես՝ հաւո ու կենտ, մեկն ու մեկին. օրն ի բուն, ցաւ ու ցրիվ, հաւց ու փաւց և այլն: Այսպիսի բառերի ուղղագրության միօրինակութիւնն բնագրային աղբյուրներում չկա, այդ անմիօրինակութիւնը աշխատել ենք ղեկողներն հաղթահարել հիմնական բնագրերում, թեև որոշ շափով այն մնացել է:

«ՄԹՆԱԶՈՐ» ՇԱՐՔ

1927 թ. լույս տեսավ Ա. Բակունցի «Մրնաձօր» ժողովածուն, որ պարունակում էր 16 պատմվածք՝ մեծ մասամբ արդեն հրապարակված մամուլում:

Պահպանվել են պատմվածքների տպարանային բնագրերը, որոնցից շարվել է ժողովածուն: Դրանցից 7-ը ձևագիր են, մաքուր գրված հեղինակի կողմից, 8-ը մեքենագիր, իսկ 3-ը լրագրային կտրոններ (հեղինակի նշումներով): Պահպանվել է նաև ժողովածուի ցանկի (րոմանդակության) տպարանային բնագիրը՝ նույնպես գրված հեղինակի ձեռքով: Պատմվածքների այդ բնագրերը գրված կամ մեքենագրված են ոչ միաժամանակ (տարբեր են պատմվածքներից լուրարանչուրը մեքենագրելու կամ գրելու համար օգտագործված թղթերն ու թանաքը, մեքենագրումները կատարված են տարբեր մեքենաներով):

18 տպարանային բնագրերից ձևագիր են հետևյալները. «Վանդունց Բաղին», «Այուս սաբի լանջին», «Մինա Բիրին», «Մթնաձորի ճարբը», «Խոնարհ աղջիկ», «Լաու-Մարգար», «Ալեյիական մանուշակ»:

Մեքենագիր են՝ «Մրնաձոր», «Աքարում», «Ծիրանի տափ», «Միրհավ», «Հանավաք», «Սրանջիա», «Մրոց», «Սարու» պատմվածքները:

Լրագրային կտրոններով են ներկայացված «Խաղաղացավ», «Դուլբահարի համար», «Զորքան» պատմվածքները: Այդ կտրոնները հանված են համապատասխանաբար «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. 263-րդ, 284-րդ և Թիֆլիսի «Մարտակոչ» լրագրի 1925 թ. 227-րդ համարներից:

8 մեքենագիր բնագրերից 6-ը («Աքարում», «Ծիրանի տափ», «Միրհավ», «Հանավաք», «Սրանջիա», «Մրոց») պատրաստված են միաժամանակ, որ հաստատվում է մեքենագրության և թղթի նույնությամբ (մեջտեղից ծալված սղիտակ, փայլուն, 22,5×36,5 չափի թղթեր, մի քանի դեպքում ծալվածքի տեղից կտրված, մյուս դեպքերում չկտրված):

Մյուս 2 մեքենագիր բնագրերը («Մթնաձոր», «Սարու») թղթով և մեքենա-

1 Այդ բնագրերը 1964 թ. հայտնաբերվել են Մաշտոցի անվան մատենադարանի գիվանատանը և այժմ պահվում են ԳԱՌ-ում:

դրությամբ ստարերկր են թե՛ իրարից, թե՛ հիշյալ վեց բնագրերից, որ ըստ նրանույ-
Քին, նշանակում է, թե մեքենագրված են ստարերկր ժամանակ է տարբեր առիթինե-
րով:

Զեռագիր բնագրերից միևնույն թղթի վրա և նույն լանաքով են գրված Եկե-
ւելեկան մանուշակը և Եկեւ-Մարգարէ, որ հավանաբար նույնպէս նշանակում է,
թէ դրանք հեղինակը միևնույն ժամանակ է արտագրել: Եկեւ սարի լանջին և
«Մինա Բիրին» պատմվածքների թուղթն ու թանաքն էլ նույնն են, բայց տարբեր
են նախորդներից, որ ենթադրել է աշխիս, ին դրանք արտագրված են Նախորդնե-
րից տարբեր ժամանակ, բայց միմյանց հետ մոտավորապէս նույն ժամանակամի-
ջոցում: Մյուս ձեռագրերը նույնպէս թղթով ու թանաքով տարբերվում են իրարից
և վերոհիշյալներից:

Այսպիսով, պարզվում է, որ «Մթնաձոր» ժողովածուի տպագրանալին բնագրերից առնվազն ինը հեղինակը նախապես այդ ժողովածուի համար չէ, որ պատրաստել է, այլ մեքենագրել ու արտագրել է և կամ լրագրերից հանել (իբրև կտրոն) տարրեր ժամանակ, տարրեր առիթներով և ժողովածուն հրատարակումից հանձնելու կապակցությամբ պարզապես օգտագործել իբրև հրատարակության բնագրերու Մյուս ինը բնագրերը, ըստ երևույթին, հատկապես «Մթնաձոր» ժողովածուի համար են պատրաստվել. դրանք են՝ վերոհիշյալ վեց պատմվածքները (միաժամանակ մեքենագրված), ինչպես և «Մթնաձոր» պատմվածքի մեքենագիրը և «Ալպիական մանուշակ» ու «Հառ-Մարգար» պատմվածքների ձեռագրերը:

Անաջին ինը բնագրերից մի քանիսը (օրինակ, «Խոնարհ աղջիկը», «Յարուն») ըստ երևույթին, ժամանակին Բաղտնըր հանձնած է եղել պարբերականների խմբագրություններին և հրապարակելուից հետո ետ է վերցրել:

Բնագրերից յուրաքանչյուրը, բացի երկուսից («Վանդոսնց Բաղին» և «Այուս ասարի լանջին») ունի իր առանձին էջակալումը: Կա նաև ամբողջական օղողվածուր ընդհանուր էջակալում, որը մինչև 143-րդ էջը զբաղեցնում է կապույտ մատիտով, հետո՝ թանաքով (բոլորը հեղինակի ձեռքով): Ընդհանուր էջակալումից դուրս է մնացել միայն «Արմաձոր» պատմվածքի մեջբերումը:

Սյդ ընդհանուր էջակալման շնորհիվ հնարավոր եղավ որոշել Բակունցի սլառաձևածքների անդրանիկ ժողովածուի նախնական կազմը և նյութերի նախնական դասավորությունը:

Բնագրերից մի քանիսի վրա ընդհանուր էջակալման համարները փոխված են՝ ջնջված են նախկին թվերը և դրված նորերը։ Դա, ակնհեաքար, նշան է այն րանի, որ հեղինակը ընդհանուր էջակալումից հետո փոփոխություններ է կատարել նյութերի դասավորություն մեջ։ Գրինաչ, «Այու սարի լանջին» պատմվածքը էջեր ունեն 25—42 համարները, որոնք ջնջված են և փոխարինված 34—51 համարներով։ 1—24 էջահամարներն ունի «Վանդոմեց Բագին», որ նշանակում է, թե եղել է ժողովածուի առաջին պատմվածքը։ Երկրորդը եղել է «Այու սարի լանջինը», 25—42, երրորդը՝ «Զորքան», որի լրագրային կտրոնք նախապես ունեցել է 43 էջահամարը, բայց ջնջվել է և փոխարինվել 25-ով. սա էլ նշանակում է, թե «Զորքան» պատմվածքը երրորդ տեղից հանվել, դրվել է երկրորդ տեղում։

Գրականության և արվեստի լիանդաբանում «Միջնաձոր» ժողովածուի բոլոր ձեռագիր բնագրերը առանձնացված էին մեքենագիրներից, իսկ լրագրային մի շարք հաշիւներն և ուսուներն կտրոններ, որ պարունակում էին հեղինակի տարրեր պատմականորեն, բնագաղտական հոգւածներ նբա. մասին և այլն, պահւում էին մի այլ յիշմարանակի մէջ:

Ընդհանուր էջակալման առկայության շնորհիւ մենք վերականգնեցինք ժողովածուի նյութերի նախնական դասավորութիւնը:

Լրագրային զանազան կտրոնների հավաքածուի մեջ միայն երեքի («Զորբան», «Գլուխահարի համար» և «Նաղլացավ») վրա կան կապույտ մատիտով հեղինակի գրած էջահամարները, պետք էր ենթադրել, որ այդ կտրոնները ժողովածուի տպագրային բնագրերից են:

Երբ պատմւածքների ձեռագիր և մեքենագիր բոլոր բնագրերը ընդհանուր էջակալմամբ դասավորեցինք, մնացին ընդհանուր էջահամարակալման մի քանի ընդհատումներ. չկային 61—76, ինչպես և 25, 55, 93, 107 և 115 էջերը: Այս բացերից Լբբը լրացվեցին վերոհիշյալ երեք կտրոնների էջահամարներով, որոնք են՝ «Զորբան»-25, «Գլուխահարի համար»-93, «Նաղլացավ»-107: Մյուս երեք բացերը (61—76, 86, 115) մնացին (չկան համապատասխան էջահամարներ ունեցող նյութեր):

Ստորեւ բերում ենք ժողովածուի նյութերի նախնական դասավորութիւնը՝ վերականգնւած բնագրերի ընդհանուր էջակալման օգնութեամբ: Վերնագրերի աջ կողմից նշված են յուրաքանչյուր երկի էջահամարները, փակագծերում՝ ջնջված էջահամարները: Տրված են նաև էջակալման ընդհատումները (պակսում է կամ սլակսում են բառերից հետո): Նյութերը ձախից համարակալել ենք: Քանի որ էջակալման ընդհատումը նշան է այն բանի, որ այդ տեղում նախապես ինչ-որ բնագիր է Լեւել, ուստի համարակալել ենք նաև ընդհատումները:

1. Վանդունց Բաղին 1—24
2. Զորբան 25 (ջնջված է 43-ը)
3. Աքարում 26—33
4. Այս սարի լանջին 34—51 (ջնջված է՝ 25—42-ը)
5. Շիրանի տափ 52—60
6. Պակսում են 61—76 էջերը. ընդամենը 17 էջ
7. Միրհալ 77—85
8. Պակսում է 86-րդ էջը
9. Հանալանք 87—92
10. Գլուխահարի համար 93 (ջնջված է 75-ը)
11. Մինա Բիրին 94—106 (ջնջված է 61—73-ը)
12. «Նաղլացավ» 107 (ջնջված է 94-ը)
13. Շրանջիա 108—114
14. Պակսում է 115-րդ էջը
15. Մրոց 116—122

16. Մթնաձորի «չարքը» 123—143
 17. Խոնարհ աղջիկ 144—155
 18. Լառ-Մարգար 159—168
 19. Սաբու 169—177
 20. Ալպիական մանուշակ 178—190

Այս ցանկի ըննությունից պարզվում է, որ նախապես ժողովածուի մեջ եղել է 20 պատմվածք: Ինչպես կարելի է դիտել, ցանկում բաց են մնացել՝ երկու տեղ մեկական էջ, իսկ մի տեղ՝ 17 էջ: Ժողովածուի բնագրերից մեկ էջահամար են ստացել միայն լրագրային կտրոնները, ուրեմն պակասող երկու մեկական էջերը՝ 85-ը և 115-ը, նույնպես պետք է լրագրային կտրոններ եղած լինեն: Բաց մնացած 17 էջերը մերենագրված կամ ինքնագիր բնագիր են մասնաանշում: «Մթնաձոր» ժողովածուի տպարանային բնագրերից մերենագրվածները 6-ից 9-ը էջ են դբաղեցնում¹, իսկ ձևագրերը՝ 10-ից 24 էջ², ուրեմն 17 էջանոց բնագիրը հավանական է, որ ձևագիր է եղել: Բն դա ինչ պատմվածք է, այժմ դժվար է ասել: Հնարավոր չէ որոշել նաև, թե Բակունցի ո՞ր պատմվածքի թերթային կտրոնն է նախապես դբաղեցրել 86-րդ էջը: Իսկ բաց մնացած էջերից վերջինի՝ 115-ի վերաբերյալ ունենք ենթադրություն, որին կանգնադատանք ստորև:

Նրբ ընդհանուր էջակալության օգնությամբ նյութերի վերականգնված վերոհիշյալ նախնական կազմն ու դասավորումը համեմատում ենք «Մթնաձոր» ժողովածվում տպագրված նյութերի վերջնական դասավորության հետ, պարզվում է, որ պատմվածքների հերթականության մեջ տարբերություններ կան. այսպես, տպագիր ժողովածուի մեջ «Վանդունց Բաղին» երկրորդ պատմվածքն է, իսկ դասավորության նախնական տարբերակում՝ առաջինը, տպագրվածում «Զորբան» 11-րդն է, նախնականում՝ 2-րդը, տպագրվածում առաջին պատմվածքը «Մթնաձորն» է, որը չկա ընդհանուր էջակալմամբ վերականգնված նախնական կազմի մեջ:

Նշվեց, որ ժողովածուի տպարանային բնագրերի մեջ կա «Մթնաձոր» պատմվածքի մերենագրված բնագիրը: Բայց այն չունի ընդհանուր էջակալման թվեր՝ ոչ կապույտ մատիտով, ոչ թանաքով: Դա նշան է այն բանի, որ տվյալ մերենագիրը նախապես չի եղել ժողովածուի բնագրերի կազմում:

«Մթնաձոր» ժողովածուի նյութերի ցանկի տպարանային բնագիրը գրված է հեղինակի կողմից մանուշակագույն թանաքով: Նրա վրա նյութերի դասավորման հշտումներ են արված՝ կարմիր և կապույտ թանաքներով: Ցանկի մեջ նյութերի վերջնական դասավորությունն այն է, ինչ տեղա է տպագիր «Մթնաձորում»: Ձևագիր ցանկում վերջնականապես դասավորված պատմվածքների դիմաց մատիտով նշված են էջերը (չկա միայն «Ալպիական մանուշակ»-ի էջահամարը). այդ

¹ Մթնաձոր՝ 9 էջ, Ախուր՝ 7, Ծիրանի տալի՝ 9, Միրհավ՝ 9, Հանավան՝ 6, Օրանջիա՝ 7, Մրոց՝ 7, Սաբու՝ 9:

² Վանդունց Բաղին՝ 24, Այու սաբի լանջին՝ 18, Մինա Բիբին՝ 13, Մթնաձորի «չարքը»՝ 21, Խոնարհ աղջիկ՝ 15, Լառ-Մարգար՝ 10, Ալպիական մանուշակ՝ 13:

նշումները կատարվել են ժողովածուն (բացի բովանդակությունից) շարելուց հետո, և դրված էջահամարները լիովին համընկնում են տպագիր «Մթնածորի» էջակամանը:

Զեռագիր ցանկում, այդպիսով, առկա է նյութերի դասավորության երկու տարբերակ՝ Սկզբում հերթականությունը եղել է այսպիսին. 1. Վանդունց Բաղին, 2. Զորբան, 3. Աբարում, 4. Այու սարի լանջին, 5. Միրանի տափ, 6. Միրհավ, 7. Հանավանք, 8. Գյուլբազարի համար, 9. Մինա Բիրին, 10. «Ճաղացավ», 11. Օրանջիա, 12. Մթնածոր, 13. Մրոց, 14. Մթնածորի «շարքը», 15. խոնարհ աղջիկ, 16. Լաու-Մարգար, 17. Սաբու, 18. Ալսիական մանուշակ: Այս դասավորությունը համընկնում է բնագրերի ընդհանուր էջակալմամբ նյութերի մեր վերականգնած նախնական հերթականությանը, միայն ավել է «Մթնածոր» պատմվածքը և այլևս չկան ընդհանուր էջակալության այն էրեք պակասները, որոնց տեղում ավելի առաջ ինչ-որ բնագրեր են եղել: Այդ պակասներից մեկը, ինչպես ասվեց, բնագրերի ընդհանուր էջակալության (կապույտ մատիտով արված) 115-րդ էջն է: Այն գտնվում է «Օրանջիա» և «Մրոց» պատմվածքների արանքում: Իսկ վերը բերված տարբերակում այդ էրկերի անունների միջև «Մթնածորն» է: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ 115-րդ էջահամարի տակ սկզբում եղել է «Մթնածորի» լրագրային կտրոնը:

Այս ենթադրությունը լրացուցիչ հիմնավորման է կարոտ: Բակունցի թղթերում մյուս լրագրային կտրոնների հետ պահպանված է նաև «Մթնածոր» պատմվածքի մի կտրոնը՝ հանված «Սոփրոգային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. № 292-ից: Բայց նրա վրա էջահամար չկա, չկան նաև հեղինակի ձեռքով արված ճշտումներ (որպիսիք կան «Զորբան», «Գյուլբազարի համար» և «Ճաղացավ» պատմվածքների լրագրային կտրոնների վրա): «Մթնածորի» լրագրային այդ կտրոնը և ժողովածուի մեջ տպագրված բնագիրը մի շարք տարբերություններ ունեն (տե՛ս «Բնագրային տարբերություններ» բաժնում): Նշանակում է այդ կտրոնը ժողովածուի բնագրերի կազմում երբեք չի եղել:

Դուցե «Մթնածորի» լրագրային մի այլ կտրոն է եղել ժողովածուի նախնական կազմում, 115-րդ էջահամարի տակ: Նրա վրա հեղինակը, թերևս, ճշտումներ է արել և հետո տվել մեքենագրելու ու այդպես աստիճանաբար է եկել «Մթնածորի» տպարանային մեքենագիր բնագիրը, որ ընդհանուր էջակալում չունի: Զի կարելի ընդհանրապես բացառել նաև այն հնարավորությունը, որ ժողովածուի բնագրերի նախնական կազմում 115-րդ էջահամարի տակ մի այլ պատմվածք է եղել, իսկ «Մթնածորը» առհասարակ չի եղել ժողովածուի կազմում և ավելացվել է հետո:

Այժմ՝ ժողովածուի ցանկի տպարանային բնագրում կատարված հեղինակային ճշտումների մասին: Ասացինք, որ ցանկում պատմվածքների անունները գրված են մանուշակագույն թանաքով: Նույն մանուշակագույն թանաքով ջնջված է առաջին պատմվածքի («Վանդունց Բաղին») վերնագիրը, և փոխարենը կողքին նույն թանաքով գրված է Օրանջիա: Ասկա կապույտ թանաքով ջնջված է Օրանջիա-ն և փոխարենը, դարձյալ կապույտ թանաքով, գրված՝ Մթնածոր, ընդ որում, նույն կապույտ թանաքով 12 համարի տակ ջնջված է Մրնանոտ-ը և փոխարենը կողքին գրված Օրանջիա:

Ի վերջո, կարմիր թանաքով ջնջված է երկրորդ պատմվածքի վերնագիրը՝ Զորքան, փոխարենը կողքին դարձյալ կարմիր թանաքով գրված է Վանդունց Բաղին: Իսկ Զորքան նույն կարմիր թանաքով նորից գրված է 11-րդ համարի տակ, ուր ջնջված է ամենասկզբում եղած Օրանշիա-ն:

Ուրեմն, ցանկում նախապես առաջինը հանդիսացող Վանդունց Բաղին դարձել է երկրորդը, իսկ Զորքան երկրորդ տեղից տարվել է 11-րդ տեղը, որի հետևից ամենով Օրանշիա-ն մեկ «աստիճան» իջել է և 12-րդ տեղում գրավել Մրնաձուր-ի տեղը: Վերջինս էլ տարվել է առաջին տեղը Վանդունց Բաղին վերնագրի փոխարեն: Ըստ այսմ էլ վերադասավորվել են բնագրերը, և գոյացել է ժողովածուի նյութերի վերջնական հերթականությունը:

Այդպես, «Մթնաձոր» պատմվածքը կամ նախապես չի եղել ժողովածուի չլրացված, կամ այդ պատմվածքի բնագիրը լրագրալին կարոնի ձևով նախ եղել է 14-րդ (115-րդ էջահամարի տակ), հետո դարձել է 12-րդը և ի վերջո, մերենագրվելուց հետո, առաջինը: Երկու դեպքում էլ եզրակացությունն այն է, որ «Մթնաձոր» պատմվածքի դերը, ավելացնենք՝ նաև Մրնաձուր անվանման արժեքը, հեղինակի համար աստիճանաբար է նշանակալից դարձել, ժողովածուի նյութերի կազմը, ինչպես և դասավորությունը ճշտելու ընթացքում: Հավանաբար այդ ընթացքում էլ հեղինակի մեջ ծագել է ամբողջ ժողովածուն Մրնաձուր կոչելու միտքը:

Այս շարքը ուշագրավ է այն պատճառով, որ Մրնաձուր անունը հալ գրակահոսության մեջ հաջող գտնված այն վերնագրերից է, որոնք խորհրդանշում են ամբողջ ստեղծագործական աշխարհ, այնպես, ինչպես Ռուսականի Մեռնե-ը. Ա. Իսահակյանի Երգեր ու վեպեր-ը, Վ. Տերյանի Մրնաձորի անուշեններ-ը կամ Երկիր Նաիրի-ն:

Մրնաձուր-ը խորհրդանշեց նաև Բակունցի՝ պատկերած հալոց գյուղախարհը՝ յուրահասուի, անկրկնելի բակունցյան դաշններով. տրամադրություններով, դադափարով:

* * *

Բակունցի կենդանության ժամանակ «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ մտած պատմվածքներից «Վանդունց Բաղին», «Թրանջիան», «Ծիրանի տափը», «Մրոցը», «Քառ-Մարդարը», «Զորքան», «Ալպիական մանուշակը», «Մթնաձորը», «Միրհավը» տարրեր բնույթի ու շափի կրճատումներով տեղ են գտել հալոց լեզվի և գրակահոսության մի շարք դասավորություն (տե՛ս համապատասխան պատմվածքներին նվիրված ծանոթագրությունները):

Հեղինակի կենդանության ժամանակ «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ մտած երկերից ամբողջությամբ, բայց և հիմնովին վերամշակված՝ վերահրատարակվել է չորս պատմվածք՝ «Միրհավ», «Եռնարհ աղջիկ», «Ալպիական մանուշակ», «Սարու», առաջին երեքը 1933 թ., «Ան ցեղերի սերմնացանը», վերջինը 1935 թ., «Անձրեք» ժողովածուներում:

Բակունցի վախճանից հետո «Մթնաձոր» ժողովածուի պատմվածքներից ժողովարհ աղջիկը» (ըստ «Ան ցեղերի սերմնացանի» տարբերակի) հրապարակվել է 1938 թ. Փարիզում լույս տեսած «Պատմվածքներ» ժողովածուի մեջ, այնուհետև,

«Մթնածոր» շաբաթի պատմվածքների մի մասը («Խոնարհ աղջիկ», «Ալպիական մանուշակ», «Միրհավ», «Մարուն», «Մթնածոր», «Վանդունց Բաղին», «Աքարում», «Այու սարի լանջին») տեղ է գտել Բեյրութում 1955—1956 թթ. հրատարակված «Ամբողջական գործը» ժողովածուի 1-ին և 2-րդ հատորներում:

Հեղինակի երկերի 1955 թ. երեանյան հրատարակության մեջ 1927 թվականից հետո առաջին անգամ առանձին ներկայացված է «Մթնածոր» պատմվածքաշաբլը, սակայն նրանում չկան այն շոբա պատմվածքները, որոնք հեղինակը հետո գրել է իր հաջորդ ժողովածուների մեջ (երկերի 1955 թ. հրատարակությունում այդ պատմվածքները համապատասխանաբար տեղ են գտել «Սև ցեղերի սերմնաքանդ» և «Անձրևը» շաբլերում):

Բախունցի երկերի երկհատորյակի (Երևան, 1964) առաջին հատորում «Մթնածոր», «Սև ցեղերի սերմնաքանդ» և «Անձրևը» շաբլերի բովանդակությունը պահպանված է ըստ 1955-ի երեանյան հրատարակության (միայն վերջին շաբլում ավելացված է «Նվ րատրակը թույլ տվավ իրեն...» պատմվածքը, որ հանված էր 1955-ի հրատարակությունից):

1950-ական թվականների կեսերից սկսած «Մթնածոր» շաբլի առանձին պատմվածքներ բազմիցս տպագրվել են պարբերական մամուլում, դասագրքերում, ժողովածուներում:

1929 թվականին «Մթնածոր» ժողովածուն ամբողջությամբ լույս է տեսել ռուսերեն («Темное ущелье», М.—Л., Госиздат): Իսկ 1935-ին Բախունցի «Девушка Хонар» վերնագիրը կրող պատմվածքների մոսկովյան ռուսերեն հրատարակության մեջ «Մթնածորից» տեղ են գտել «Խոնարհ աղջիկը» և «Ալպիական մանուշակը»:

Բախունցի պատմվածքների 1955 թվականի ռուսերեն հրատարակության մեջ (Երևան, Հայպետհրատ) «Մթնածորի» պատմվածքներից տեղ են գտել «Ալպիական մանուշակը», «Լուս-Մարդարը», «Միրհավը», «Մարուն», «Խոնարհ աղջիկը»:

Քանի որ Բախունցը «Մթնածոր» շաբլի իր վերոհիշյալ շոբա պատմվածքները 1933 և 1935 թթ. վերահրատարակել է մյուս ժողովածուների կազմում, ապա առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե զրոգի երկերի մերօրյա հրատարակչները այդ պատմվածքները համապատասխանաբար թողնելով «Սև ցեղերի սերմնաքանդ» և «Անձրևը» շաբլերում, հավատարիմ են մնում հեղինակի վերջին ցանկությանը:

Բայց և հարց է առաջանում, մեր օրերում ինչպե՞ս կվարվեք ինքը՝ հեղինակը, եթե կենդանի լինեք: Կարծում ենք, «Մթնածոր» շաբլը կամբողջացներ 1927 թվականի բովանդակությամբ, գուցե որոշ կրճատում և մեկ-երկու լրացում անելով: Հօգուտ այս կարծիքի կարելի է փաստարկներ բերել, այդ թվում՝ «Մթնածոր» շաբլի, առհասարակ 1920-ական թվականների մթնածորյան պատմվածքների գեղագիտական-գաղափարական ակնհայտ ամբողջությունը, նաև այն, որ 1933 և 1935 թթ. ժողովածուների կազմում մթնածորյան պատմվածքներից մի քանիսի մշակված տարբերակների վերահրատարակումը անշուշտ է եղել պարզապես այդ ժողովածուների լույս ընծայման առիթը օգտագործելու հանգամանքի հետ:

Այս մտածումները մեզ հանդէսըին վերստին շորս պատմվածքները իրենց սկզբնական՝ «Մթնածոր» շարքը վերադարձնելու հիմնավորվածութիւնը:

Թերես, վիճելի լինի մեկի՝ «Սարուի» հարցը. արդիո՞ր ճիշտ է այն մթնածորյան պատմվածք համարելը: Մյուս կողմից, իրօր, «Մթնածոր» շարքը կարելի էր չրացնել բնույթով խիստ մթնածորյան նաեւ ուրիշ պատմվածքներով (օրինակ, «Նամակ ուսաց թաղավորին», «Ձմաւն մի գիշեր», «Սպիտակ ձին»):

Սակայն «Մթնածոր» ժողովածուի նախնական կազմի որեւէ կրճատում կամ չրացում կատարելը, որքան էլ դա հիմնավոր լիւն, կամայական մոտեցում կլինէր. մինչդեռ այդ նախնական կազմի պահպանումը, որը և մենք արել ենք, հավանաբար, հեղինակային շարքերը հարկելու տեսակետից լավագույն մոտեցումն է:

* * *

«Մթնածոր» ժողովածուի լույս տեսնելու հետ միաժամանակ սկիզբ առաւ Ա. Բակունցի դեմ ուղղված բնադատութիւնների ալն մի շարքը, ուր գրողը մեղադրվում էր բաղարակրթութիւնից ու բաղարից փախչելու և զուգապահպան տնտեսներին, մանրգլուղացիական հոգեբանութիւն, հին գլուղի բայրայման համար ափսոսալու, պահպանողականութիւն, աղստոյական բարոյի և նման բաների համար (տե՛ս, օրինակ, «Գրական դիւրերում», 1927, № 1, էջ 14—16, 1928, № 11—12, էջ 117—122): Նույն մեղադրանքները, հաճախ միեւնոյն արտահայտութիւններով, Բակունցի դեմ հարուցվեցին նաեւ ալելի ուշ, թեւ ալս անգամ իրրեւ մեղադրանքների անմիջական հասցեատեր զգուշորեն՝ արղեն մեծ ճանաչում գտած գրողը չէ, որ նշվում էր (տե՛ս օրինակ, «Սովետական գրականութիւն», 1974, № 11, էջ 102—108, Ն. Խամբազյան, Գրական դիմանկարներ, Երևան, 1975, էջ 409—425):

Մ Թ Ն Ա Ձ Ո Ր

(էջ 11)

Բնագրային աղբյուրներ՝ №2 1926, 21 հուլ., № 269, ՏՄՕ, ՄԺ:

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 15. տող 15. ՄԺ-ի բնագրում՝ սառուցի—ուղղված է ըստ ՏՄՕ-ի՝ սառուցի:

էջ 16. տող 6. ՄԺ-ի բնագրում սառուցին—ուղղված է ըստ ՏՄՕ-ի՝ սառուցին:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, 1926 թ. նոյեմբերի 21-ին: Ապա 1927 թ. հեղինակային որոշ խմբագրմամբ աւել է գտել «Մթնածոր» ժողովածուի մէջ:

1927 թվականից հետո, հեղինակի կենդանութիւն օրօր պատմվածքը կրճատումներով տեղ է գտել մի շարք դասագրքերում. մասնավորապէս, 1933 թ.՝ 4-րդ, 1936 թ.՝ 7-րդ դասարանների «Հայոց լեզվի դասագրքերում» (վերջինում «Որսորդ Ավին» վերնագրով):

Հեղինակի վախճանից հետո պատմվածքն ամբողջությամբ, ըստ «Միլնաձոր» ժողովածուի բնագրի, տպագրվել է 1955 թ. Երկերի երեսնյան միջատորոշակում, 1956 թ. Բեյրութի «Ամբողջական դործը» ժողովածուի 2-րդ հատորում, 1964 թ. Երկերի առաջին հատորում, 1969 թ. «Անպիական մանուշակը» ժողովածուի մեջ:

1956 թվականից սկսած «Միլնաձոր» պատմվածքը կրճատումներով անընդհատ տպագրվում է զարոցական դասագրքերի մեջ:

Պատմվածքի տպարանային մերենագիրը բնագիրը բաղկացած է 9 փոքրագիր (7,8 x 20,2 սմ.) թերթերից. յուրաքանչյուրի մեկ էջում կա 20 տող (միջին հաշվով): Մերենագրությունը մանուշակագույն է: Թուղթը բարակ, փայլուն, շատ դեղնած: էջերի վերին ձախ մասում կա համարակալում՝ 1—9 մուգ-մանուշակագույն լանսարով (որ ժողովածուի բնագրերի ընդհանուր համարակալումից դուրս է): Վերջում թվական չկա:

Պատմվածքը պետք է գրված լինի 1926 թվականին, թևականաբար մինչև նոյեմբեր (երբ տպագրվեց):

Պատմվածքի նախակերպարին՝ մաշկաղերծ գլխով գյուղացուն, ըստ Ղափանի շրջգործկոմի նախկին բարտուղար Արտաշես Մատուրյանի հուշերի¹, Բակունցը հանդիպել է 1926 թ. վաղ գարնանը, Շիրակում գյուղում, երբ որպես Ձանգեղուց գավառի գյուղատնտես շրջելիս է եղել Ղափանի շրջանի գյուղերում՝ շրջգործկոմի աչի ժամանակվա նախագահ Սողոմոն Կարապետյանի և իր՝ Ա. Մատուրյանի հետ:

Պատմվածքի համար նյութ է ծառայել մի եղելություն, որը, թերևս, շատ սովորական համարվեք, եթե չլինեք նրա որքան տարօրինակ, նույնքան էլ ողբերգական հետեանքը. մարդու գլխին ու գնդը լիովին մաշկաղերծ են լինում, և մարդը մնացած ամբողջ կյանքում ուսերին սովորական գլխի փոխարեն դանդ է կրում:

«Միլնաձորի» ստեղծման օրինակով լավ է դիտվում Բակունց արվեստագետի աշխատանքը փաստական նյութի վրա, եղելությունը գեղարվեստական լիարժեք երկ դարձնելու ուղղությունը:

Ահա Ա. Մատուրյանի հուշերի այդ հատվածը. «Նրանք նստած էին տան սրահում: Ավին գլուխը ծածկած սպիտակ սփածանկերով՝ խոզի կաշվից տրեխ էր գործում, դեմքը միանգամայն բողբոջված էր ու խոսելիս թավ ձայնը լսվում էր ոնց որ խուր քարանձավից: Նրբ մենք մոտեցանք նրան, Կարապետյանը հարցրեց.

— Բա ինչի՞ է դեմքը պինդ քողարկել այդ մարդը և ոնց է առանց տեսողության աշխատում, — շիմանալով, իհարկե, եղելությունը, իսկ ես լսել էի նրա պատմությունը ու գիտեի, թե ինչու է քողարկում դեմքը:

Այդ հարցին որպես պատասխան Ավին վայր դրեց ձեռքի գործը և արձակեց դեմքի սփածանկերը:

Բոլորս մնացինք ապշած. մեր աչքերի առաջ պատկերացավ մի չոր դանդ կենդանի մարմնի վրա, որը ամեն ոք կարող է միշտ տեսնել քաղաքի մասնագիտական խանութի ցուցափեղկում որպես պլաստմասսայից պատրաստված արտադրանք: Նրա վրա չկան ոչ աչքուհոնք, ոչ քիթ ու շրթունք, դեղնավուն աստամների շտրն է միայն միշտ ծիծաղում ռսկրապատ խորշի միջին: Բակունցն ու Կարապետյանը դարձուրանքով դիտում էին այդ կենդանի կմախքը»:

¹ Պատմում է Գևորգյան:

Այնուհետև, Մատուռյանը նկարագրում է դյուղացու և արջի գոտեմարտը. ինչպես ինքը լսել է կամ, ավելի ճիշտ, ինչպես այն մնացել է իր հիշողության մեջ:

Մենք հետաքրքրվեցինք շիկահողցիներին. մաշկազերծ գլխով նրանց համադյուղացու մասին: Պարզվեց, որ դա եղև է Գարրիկը Մարտիրոսի Հարուխյունյանը, որ մահացել է 1914 թվականին: Տարեց շիկահողցիները պատմում են Գարրիկի գլխին եկածը, թեև այդ պատմությունների մեջ տարբերություններ կան. նույնիսկ արդեն բանահյուսական պատումի է վերածվել և ունի տարբերակներ: Ինչ վերաբերում է ղեպրի մասին Մատուռյանի գրածին, ապա նրա վրա էլ եղև հայտ է Բակունցի պատմվածքի ազդեցությունը. սկսած մաշկազերծ գլխով գեղեցիկի անունից (սխալմամբ նրան Բակունցի գրական հերոսի անունով կոչում է Ալի), վերջացրած արջի ու մարդու մենամարտի նկարագրությամբ:

Իմանալով, որ Գարրիկի երկու որդիներին (Արտեմ և Շամխար) մեկը՝ Արտեմը, բնակվում է Շիկահողում, 1961 թվականին մենք դիմեցինք նրան՝ խնդրելով հնարավորին չափ ճշգրիտ տեղեկություններ տալ հոր մասին: Արտեմը մանրամասն գիտեր հոր գլխին եկածը. նրա պատմածը, որ մեր կողմից մասամբ լրացվել է ու ճշտվել. մի քանի ուրիշ շիկահողցիների վկայություններով, հետևյալն է. 1911 թվականի փետրվարի 18-ի օրը շատ ձյուն էր եկել: Գարրիկը մի քանի ուրիշ համադյուղացիների հետ աշխատելիս է եղել Շիկահողի Ղշաղ կոչվող բնակչում: Իրիկնադեմին լուր է տարածվում, թե հարևան գյուղի աղբբեջանցիները մի հսկա արջ են վիրավորել, որը գաղաղել է և մտել մոտակա Կհոլ կոչվող անտառը: Գարրիկը հրացանն առնում է և ընկերոջ՝ Ղազարի հետ գնում անտառ՝ արջին յուղահեղու: Անտառի խորքում՝ քայլող մարդկանց հետևից դուրս է գալիս հսկա գազանը և թիկունքից բռնում Ղազարին: Գարրիկը անմիջապես կրակում է արջի վրա: Ումանց պատմելով կրակում է, ապա հրացանով հարվածում արջին. որից հրացանը ջարդվում է: Ավելի գաղաղած արջը Ղազարին թողնում, հարձակվում է Գարրիկի վրա: Սկսվում է ծանր գոտեմարտը: Ղազարը սարսափած՝ թողնում է ընկերոջը մենակ ու վազնվում: Գարրիկի և վիրավոր գաղանի մենամարտը բավական երկար է տևում: Դյուղացին հաջողեցնում է ձևորը արջի բերանը տանել, քայց անօգուտ: Գարրիկը մի քանի անգամ օգնության է կանչում ընկերոջը, սա վախից ոչ մի շարժում չի անում: Արջը կրծում է մարդու թևի փափուկը, ապա քաթով հարվածում նրա գլխին: Դրանից Գարրիկի աչքերը արյունով են լցվում ու վառվարում: Դադանը մի պահ դադար է տալիս. դյուղացին փորձում է մարբել աչքերը արյունից. բայց հենց այդ պահին արջը թաթով հարվածում է Գարրիկի ծոծրակին, ճանկերը խրում մաշկի մեջ և քաշելով սոխում մարդու գլխի ու դեմքի

1 Ա. Մատուռյանի պատմածում կան նաև փաստական հետևյալ անձնությունները. սխալմամբ գրում է, թի դեպքը Միլնաձոր անտառում է տեղի ունեցել, և իբրև այդ անտառը Շիկահող գյուղի մոտ է: Իրականում Միլնաձոր կոչվող անտառը Շիկահողից հեռու է, իսկ դեպքը տեղի է ունեցել Կհոլ անտառում: Ծիշտ չէ նշվում նաև դեպքի թվականը՝ 1912 (ճիշտը՝ 1911-ն է), ճիշտ չէ գրված, որ իբրև հաշմարված Գարրիկին մասնագիտական բուժօգնություն բնավ ցույց չի տրվել. նա լուծվել է Բաբվում և այլն:

ամբողջ մաշկը մինչև ծնոտ: Դրանից հետո արջը հեռանում է, իսկ Ղաղարը գնում է օգնություն է կանչում մարդկանց: Ղշլաղից գալիս են Գարբիելի եղբայրը՝ Պապինը և ուրիշ գյուղացիներ: «Պապինը տեսնելով հորս ծնոտից կախված դեմքի կաշին,— պատմում է Արտեմը,— գանակով կարում է ու շարստում»:

Գարբիելին տանում են Բաբու բուժման: Վերքերը բուժում են, բայց զլուխը մնում է մաշկազերծ, առանց մազերի, աչքերի, քթի ու շրթունքների, այսինքն՝ որպես դեպ: «Հորս դեմքը միշտ կապած էր,—հիշում է Արտեմը,— ճանաչում էր մարդկանց միայն ձայնից, զբաղվում էր շարուխ գործելով, երբեմն էլ լղբահներ էր պատրաստում: Դեպքից հետո ունեցել է երկու սղա և մի աղջիկ»:

Արտաբուստ այս եղելությունը շատ բանով է համընկնում Բակունցի պատմվածքում նկարագրվածին: Արջի ու մարդու նույն գոտեմարտը, մարդու զլխին նույն ձևով կատարված մաշկազերծում: Հաշմված մարդու արտաքինի ու ձայնի նկարագրությունը Բակունցի պատմվածքում տրված է տառացիորեն այնպես, ինչպես և զել է իրապետում, ինչպես պատմում են Գարբիելի հարազատներն ու ծանոթները: Նույնիսկ նրա զբաղմունքն էլ (տրեխ կարելը) Բակունցն անփոփոխ է թողել:

Ի՞նչն է պատմվածքում փոխված: Նախ՝ Գարբիելը դարձել է Ավի, այն էլ որսորդ Ավի: Բակունցին ավելի մոտ ու հարավատ երիշնում (Գորխի մոտ) եղել է հմուտ մի որսորդ, Ավի անունով, և այս մարդու որսորդական հմտությունն ու անունն է Բակունցը միացրել Գարբիելին: Իսկ վերջինս թեև խիզախ մարդ է եղել և որսով երբեմն զբաղվել է, բայց որսորդ, այն էլ հմուտ որսորդ, չի եղել: Այս փոփոխությունը կարևոր է եղել պատմվածքի դիպաշարը կառուցելու և մտահղացումն արտահայտելու տեսակետից:

Բակունցը փոխել է նաև Կհոլ անտառի անունը՝ դարձնելով Մթնաձոր: Ավելի ճիշտ, տեղափոխել է գեպրի վայրը Կհոլից Մթնաձոր: Ղափանի շրջանի Մթնաձոր կոչվող անտառը դառնում է Շիկահողից ավելի բան 15 կիլոմետր հեռու, ավելի մոտ է Հանդ գյուղին, և այնտեղ նման գեպր չի պատահել: Այս փոփոխությունն էլ կատարվել է նախ այն պատճառով, որ պատմվածքում պետք էր շատ ավելի խուլ, կուսական անտառ, բան Կհոլն է, իսկ Մթնաձորը հենց աշպիսի անտառ է՝ թե՛ իրականում, թե՛ մանավանդ իր բնորոշ անունով: Այս Մթնաձոր անունը Բակունցին շատ պետք էր: Դա զրոյի համար գյուտ է եղել. այդ անունով նա կոչեց նաև ամբողջ պատմվածքաշար՝ այն ի վերջո դարձնելով անցյալի հայ գյուղի ու գյուղացիության խորհրդանիշ:

Եղելությունն ու պատմվածքի տարբերություններից է նաև այն, որ իրականում անտառ գնացողները երկուսն են եղել, իսկ պատմվածքում որսորդը մենակ է գնում անտառ, որ նույնպես կարևոր է պատմվածքի դիպաշարը հյուսելու և զլխավոր հղացումը դրսևորելու համար:

Սակայն ամենակարևոր փոփոխությունը փաստական նյութի գեղարվեստական մշակման ժամանակ անտառապահ Պանինի ավելացումն է պատմվածքում, որով բոլորովին նոր իմաստ ու գեղարվեստական խորհուրդ է ստացել սովորական որսորդական պատմությունը:

Պատմվածքի սկզբում տրվող Մթնաձոր անտառի նկարագրությունից անմիջա-

պէս հետո խոսք է բացվում անտառապահի մասին: Վայրի վարձդի պէս էր անտառապահ Պանինը: Մի հրեշ էր նա անտառապետի տարազով... — և ապա սրվում է այդ զարհուրելի մարդու զնայով նկարագիրը: Գրանից հետո է միայն խոսվում որսորդ Ավու մասին: Պատմվածքում Ավին զստնում է ոչ թե դժբախտ պատահարի զոհ, այլ Պանինի ղաթունության զոհը: Սա է այն էականը, որ մոռնել է Բակունցը որսորդական այս պատմության մեջ:

Նվն Բակունցը ոչ թե մի, այլ երկու ոչ որսորդ գյուղացի ուղարկեւ անտառ, այն էլ վիրավոր արշ սպանելու ղիտավորությամբ (ինչպես իրականում է եղել), չէր ստացվի խոլ անտառում հայ գեղջուկի ու բռնակալ Պանինի երես առ երես հանդիպման շնորհիվ ստեղծվող հակադրությունը, չէր ստացվի նաև գեղջուկ որսորդի նկատմամբ Պանինի ծայր արհամարհանքից առաջացած ողբերգությունը և, առհասարակ, չէր ստացվի ՎՄՖնաժորս:

Երկի բովանդակության կենտրոնում է որսորդ Ավու և Պանինի հակադրությունը: Մի կողմում Ավի անտրտուն խոնարհությունն է, մյուսում Պանինի ուժն ու անդիմությունը հալ գյուղացու նկատմամբ:

Ավին հայ հին գյուղի՝ Մրնաձորի բնորոշ ներկայացուցիչն է հակադրված Պանինին՝ Մրնաձորում օտար այդ մարդուն: Պատմվածքում, գործ ունենք հայոց Մրնաձորի՝ անցյալի հայ գյուղացիության ու նրա վրա դարերով իշխող օտար բռնապետության հակադրության հետ: Սա է հեղինակի գլխավոր մտահղացումը, որի համար էլ օգտագործված է շրկահողջի Գարբիելի հետ տեղի ունեցածը:

Այժմ՝ փաստեր շունենք, բայց և շներ կասկածում, որ նախակերպար ունեցել է նաև անտառապահը. ինչ-որ տեղ Բակունցը պետք է հանդիպած լինի այդպիսի մի մարդու, որին և վարպետորեն մտցրել է Մրնաձոր, առնչել որսորդ Ավու հետ:

Արվեստագետը ոչ թե որսորդական պատահարը «սիրունացրել», «ծաղկեցրել» է, այլ նրա օգնությամբ արտահայտել է ավելին, բան կարող էր իր մեջ պարփակել պատահարի մի սովորական վերապատմումը: Ստեղծվել է բովանդակությամբ խորունկ երկ, միաժամանակ գեպքերի ու գեմքերի իրականից արված ճեղքարահանումները պատմվածքը դարձրել են իրապատում և տպավորիչ:

Բակունցը իր բազմաթիվ ճանապարհորդությունների և գյուղացիների հետ ունեցած զրույցների ժամանակ շատ ուրիշ որսորդական պատմություններ է լսել, բայց օգտագործել է այս մեկը, որը ամենից հարմար է եղել մտահղացումն արտահայտելու համար: Հետաքրքրական է, որ Ծասուրյանի հուշերում խոսվում է նույն ուղեորության ժամանակ գրողի նաև այլ հանդիպումների ու լսած պատմությունների մասին: Այսպես, Ներքին Հանդ գյուղում մի որսորդ, Ավագ անունով, Բակունցին մի քանի վրավիշ որսորդական պատմություններ է անում, որոնք վրոգը լսում է հափշտակությամբ. «Բակունցն ուզում էր էլի լսել Ավագի պատմածները, բայց Կարապետյանը շտապեցրեց, մենք երկուսով գնացինք գյուղխորհրդի գրասենյակը գյուղի հարցերով ղեավելու, Բակունցը մնաց Ավագի հետ զրույցելու»: Ավագի պատմություններից մեկն, օրինակ, այն մասին է եղել, թե ինչպես մի որսի ժամանակ որսորդները նկատում են արջին, որը գերան է դնելիս լինում ձորի մի ափից մյուսը և ապա մի մեծ քար է վերցնում, որ իր լավատրաստած»

կամրջից հցի ձորում գտնվող հովաղի վրա: Բայց դերանը ջարդվում է, արջն ընկնում է ձորն ու սկսում կռվել հովաղի հետ: Որսորդները Երկուսի վրա էլ կրակում են: Երբ մոտենում են, արջը դուռնա կենդանի է լինում, որսորդը հրացանը բարձրացնում է, որ մեկ էլ կրակի, բայց սեղի է ունենում անսպասելին. «մահամեքձ արջը թաթը բարձրացրեց ու ծածկեց աչքերը, որ հրացանի զարկը չտեսնի», — պատմում է Ավաղը: Ապա արջը սատկում է:

Գրառիչ պատմվածքները գրելու հակում ունեցող մի հեղինակ Գարրիելի պատմության հետ միասին պատմվածքի կվերածեր նաև այս պատմությունը և սրա նման շատերը: Բայց Բակունցն ամեն հետաքրքրական պատմություն չէ, որ գեղարվեստական երկ է դարձրել, այլ միայն աշնայիսինները, որոնք օգնել են արտահայտելու հեղինակային ասելիքը:

Էջ 14, տող 4. Բերդանի զնդակը—բերդան ուսերեն *берданка* բառից է. դա անունն է 10,67 միլիմետր տրամաշափով միալից հրացանի, որով XIX դարի երկրորդ կեսին (1869—1891 թթ.) զինված էր ռուսական բանակը: Բերդանկան գործածվել է նաև իբրև սրսորդական հրացան:

Էջ 15—16. Պատմվածքում միալից բերդանը կրակում է երեք անգամ: Պատկերելով մարդու և գազանի գոտեմարտը՝ Բակունցը ոչինչ չի ասում միալից հրացանը երկրորդ ու երրորդ անգամ լիցքավորելու մասին, և կարող է րվալ. քե հեղինակային րյութիմացության հետ գործ ունեն: Սակայն իրականում այդպես չէ: Պատմվածքի հետևյալ նախադասությունը (էջ 16, տող 11—12)՝ «Ավին մինչև վերջ էլ չիմացավ. քե ինչու չորրորդ փամփուշտը բերդանը ներս չառավ», ակնարկում է, որ երկրորդ և երրորդ կրակոցներից առաջ էլ, գոտեմարտի քեծ պահին Ավին հասցրել է Երկու անգամ լիցքավորել հրացանը:

ՎԱՆԴՈՒՆՅ ԲԱԴԻՆ

(էջ 18)

Թնազրային ապրիլուներ՝ ՆԱ 1924, 10 օգոս., № 7, ՏՁ, ՄԺ:

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Կատարված է հետևյալ ուղղումը.

Էջ 26, տող 32—էջ 27 տող 1. ՄԺ-ի բնագրում. *Հարուդն ուրախ էր, որ նա քաղաքներ պիտի տեսնի, լեզուն սովորի: Ողջված է ըստ ՆԱ-ի և ՏՁ-ի՝ Հարուդն ուրախ էր, որ քաղաքներ պիտի տեսնի, լեզուն սովորի:*

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր ակոս» շաբաթաթերթի (Երևան) 1924 թ. օգոստոսի 10-ի համարում: Ապա կրճատված տեղ է գտել դասագրքերի մեջ. 1925-ին՝ Ս. Հակոբյանի կազմած «Կարմիր արև. 4-րդ տարի» դասագրքում (2-րդ հրատ.), 1926-ին և 1927-ին՝ նույն դասագրքի երրորդ և չորրորդ հրատարակությունների մեջ:

1927-ին հեղինակային որոշ մշակմամբ տեղ է գտել «Մյնաձոր» ժողովածուի մեջ: Այնուհետև, հեղինակի կենդանության ըրոք կրճատումներով կամ հատվածա-

բար ակադերսիկ է մի շարք ալլ դասագրքերում, ինչպես՝ 1928, 1929 թթ.՝ «Կարմիր արև. 4-րդ տարի» դասագրքի հրատարակություններում, 1929-ին՝ Մ. Գասպարյանի կազմած «Խորհրդային գյուղացու» (Վրաստանում համար գորահավաք վերնագրով), 1930-ին՝ Ե. Չարենցի կազմած «Գրականության դասընթաց»-ի մեջ (2-րդ աստիճանի 7-րդ խմբերի և անվանիկումների համար), ինչպես նաև՝ «Պատանի կոլխոզնիկ» (Ուսուցման Գ տարի) ու «Կյանք և աշխատանք» դասագրքերում, 1932-ին՝ «Գրականության և լեզվի դասընթացում» (ուսմ. 7-րդ տարի) 1933-ին՝ «Լեզվի և գրականության դասագրքի» մեջ (6-րդ տարի) և այլն:

1955 թ. տպագրվել է հեղինակի Երկերի միահատորյակում, 1956-ին «Ամբողջական գործի» (Բնյուրթ) 2-րդ հատորում, 1964-ին Երկերի երկհատորյակի 1-ին հատորում՝ բոլորն ըստ ՄԺ-ի բնագրի:

Պատմվածքի տպարանային ձևագիրը բաղկացած է 24 փոքրադիր (18,5 × 22,5 սմ.) թերթերից, յուրաքանչյուրի մեկ էջին բնագիրը մարտի գրված է հեղինակի ձեռքով, մանուշակագույն թանաքով: Թուղթը սպիտակ, փայլուն, բիշ ղեղնած: Մեկ էջում կա 33—35 տող: էջերի վերին ձախ մասում՝ էջակալում կապույտ մատիտով՝ 1—24: Վերջում հեղինակի ձեռքով և նույն թանաքով գրված է ինքնա՝ 1924, 9. III, ապա կապույտ մատիտով վրան գիծ է քաշված (որպեսզի չշարվի):

Այդ ինքնաձեռք երկը գրելու (հավանաբար ավարտելու) օրն է ցույց տալիս: 1924-ի մարտին Բակունցը բնակվում էր Երևանում, սակայն պատմվածքի նյութը գրողը բերել էր Գորիսից, որտեղ խարկովից Հայաստան վերադառնալուց հետո նա բնակվել է 1923 թ. հուլիսից մինչև նույն ինքնաձեռքի աշուն: Այդ ժամանակամիջոցում Բակունցը պետք է լսած լիներ այն պատմությունը, որն օգտագործված է «Վանդուց Բագին» պատմվածքում: Ավելի վաղ դա լինել չէր կարող, քանի որ գրողը 1917 թ. աշնանից մինչև 1923 թ. չի եղել հայրենի քաղաքում, մինչդեռ պատմվածքի հիմքում գրված գլխավոր զեպը կատարվել է 1918—1920 թթ. ժամանակամիջոցում:

Պատմվածքի նախակերպարներն են Գորիսի նախարայան Շարաղաթը, նրա կինը և որդին՝ Հարություն: Վերջինս ցարական բանակից վերադառնալով (հավանաբար 1918 ինքնաձեռք), մասնակցել է ընդհատակյա հեղափոխական շարժմանը և զնդակահարվել: Իրական փաստերի համեմատ գրողը մի շարք փոփոխություններ է մտցրել պատմվածքում: Նախ Շարաղաթը դարձել է Բագի (որ ավելի դուրսը տառանկի է), ապա զեպերի գլխավոր վայրը Գորիսից տեղափոխված է հարևան գյուղերից մեկը (հավանաբար՝ Երիշեն): Բակունցն ուզել է շեշտել Բագու լիակատար նահապետական գյուղացի՝ Մքնաձորցի լինելը՝ խոնարհ, հեղ բնավորություն: Գորիսը պատմվածքում ներկայացված է իբրև մոտակա քաղաք, որտեղ և զնդակահարում են Բագու որդուն:

Այնուհետև, Հարությունը դարձրել է ծնողների միակ դավալը, այնինչ իրականում նա քույր է ունեցել. հասկանալի է, որ Հարություն լրիվ միևնույն աներկայացնելով, հեղինակն ավելի ողբերգական է դարձրել պատմվածքի ավարտը՝ սբել Բագու և նրա կնոջ հոգեկան տառապանքը որդու զնդակահարության անիթով: Այնուհետև, հայտնի է, որ իրական Հարությունը դրամով թուղթ խաղալու սովոր

բույթ է ունեցել և թղթախաղի առիթով մարդ է սպանել: Բակունցին, բնականաբար, իրական Հաբուշի այս հատկությունը պետք չէր՝ հերոսական գրական կերպար ստեղծելու համար:

Էջ 29, տող 11—12. տեր-Գևորգը, որ սաղմոս ու շարական անգիր գիտեր: Սաղմոս ասելով հասկանում են Հին կտակարանի (Աստվածաշունչ) «Սաղմոսների զբի» (Սաղմոսարանի) մեջ տեղ գտած հին հեական հոգևոր երգերը, որոնցից յուրաքանչյուրը սաղմոս է կոչվում: Շարական կաշվում են հին հայկական ճգնաժամները, որոնք միջնադարում ամփոփվում էին շարականոցներում:

Ա Ք Ա Ր Ո Ւ Մ

(էջ 39)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1926, 1 օգոս., № 177, ՏՄՈ, ՄԺ:
Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1926 թ. օգոստոսի 1-ին «Խորհրդային Հաստոտն» օրաթերթում, ապա 1927 թ. հեղինակային մասնակի խմբագրմամբ տեղ է գտել «Միջնաժողով» ժողովածուի մեջ, այնուհետև՝ 1955 թ. Երկրի երևանյան մի-հատորյակում, 1956 թ.՝ «Ամբողջական գործը» բնյության հրատարակության 2-րդ հատորում, 1964-ին՝ Երկրի առաջին հատորում:

Տպարանային մեքենագիրը բաղկացած է 7 փոքրադիր (18,2×22,5 սմ.) թերթերից (մեծագիր թերթերը ծալված են, ապա երկու մասի բաժանված): Յուրաքանչյուր թերթիկի մեկ էջում կա 20 տող (միջին հաշվով): Մեքենագրությունը՝ մանուշակագույն է: Թուղթը՝ սպիտակ, փայլուն: Էջերի վերին ձախ մասում կա ընդհանուր էջակալում կապույտ մատիտով՝ 26—33: Վերջում թվական չկա:

Ամբողջականագույնը Ազատական անվան բարձրագույն ձևն է. այս (Ազատական) անունով Սյունիքում մի բանի գյուղեր են եղել:

ԱՅՈՒ ՍԱՐԻ ԼԱՆԶԻՆ...

(էջ 46)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ՏՁ, ՄԺ:

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Միջնաժողով» ժողովածուի մեջ, ապա 1955 թ.՝ Երկրում, 1956-ին՝ «Ամբողջական գործը» ժողովածուի (Բնյութ) 2-րդ հատորում, 1964-ին Երկրի 1-ին հատորում:

Պատմվածքի տպարանային ձևագիրը բաղկացած է 18 փոքրադիր (17×23 սմ.) թերթերից (մեծագիր թերթերը բաժանված են երկու մասի). յուրաքանչյուրի մեկ էջում բնագիրը գրված է հեղինակի կողմից, մանուշակագույն թանաքով:

Թուֆր՝ սպիտակ, փայլուն: Մեկ էջում կա 33 տող (միջին հաշվով): Էջերի վերին ձախ մասում՝ ընդհանուր էջակալում կապույտ մատիտով, նախ՝ 25—42, ապա ցնջված նույն մատիտով և նորից համարակալված՝ 34—51: Վերջում հեղինակի ձեռքով գրված է թվական՝ 6. IX. 25, ապա վրան գիծ է բաշխված կապույտ մատիտով (սրբակցի շարվի):

Բովականր ցույց է տալիս պատմվածքը գրելու (հավանաբար սովորելու) օրը:

Այս պատմվածքը իր հակապատերազմական բնույթով, ավելի ձիշտ՝ ամեն տեսակ պատերազմի մերժելու հակումով, համահնչյուն է հեղինակի «Աշոտը» «Անաստում» և «Աղոթք» ստեղծագործություններին, որոնք հրապարակվել են 1918 թ. («Ժողովուրդ», № 13, 15, 27), երբ Բակունցը գործող բանակում 1913 թվականի դարունը անցկացրած, նոր էր զորացրվել և ուժեղ արտահայտված հակապատերազմական արամագրություններ ուներ:

Պատմվածքը, ինչպես ձևագրի թվականն է ցույց տալիս, գրված է Գորիսում (1925 թ. Բակունցը բնակվել է հայրենի բաղարում): Պատկերված է 1914—1918 թվականների դանդաղորդյան մի գլուխով, հավանաբար նկատի է առնված երիշենը, իսկ քաղաքը, որտեղ պատմվածքի գլխավոր հերոսը՝ Պետին «մի անգամ էր եղել», Գորիսն է: Անկասկած, Պետին ունեցել է նախակերպար, և ամբողջ պատմվածքը՝ նախապատմություն:

Պատմվածքում օգտագործված են նաև 1904—05 թվականներին Ջանգեղում բռնկած՝ խոշոր եղջերավոր անասունների համաճարակի հետ առնչված իրադարձությունները, երբ հարյուրավոր անասուններ մահացան կամ ալրվեցին իսխանությունների կողմից:

Յ Ի Բ Ա Ն Ի Տ Ա Փ

(էջ 63)

Բնագրալին աղբյուրներ՝ ԽՀ 1926, 16 հուն, № 140, ՏՄԾ, ՄԺ:

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումներ.

էջ 66, տող 28. ՄԺ-ում և ՏՁԾ-ում՝ *խղճություն* — ուղղված է ըստ ԽՀ-ի՝ *խեղճություն*:

էջ 70, տող 2, ՄԺ-ում և ՏՁԾ-ում՝ *իրենց* — ուղղված է ըստ ԽՀ-ի՝ *իրենք*:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում 1926 թ. հունիսի 16-ին: Այնուհետև տեղ է գտել՝ 1955 թ. նրկերում, 1956-ին բեկրության «Ամբողջական գործի» 2-րդ հատորում, 1964 թ. նրկերի առաջին հատորում:

Հեղինակի կենդանության ժամանակ կրճատումներով տպագրվել է նաև դասագրքերի մեջ, ինչպես, օրինակ, 1927-ին՝ Ա. Հակոբյանի կազմած «Կարմիր արև. 5-րդ տարի» դասագրքում, 1928 և 1929 թթ. նույն դասագրքի վերամշակված հրատարակությունների մեջ, 1930-ին Ա. Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» դասագրքում (ուսմ. 5-րդ տարի), 1933-ին «Հայոց լեզվի դասագրքում» (Գ. տարի):

Տղաբանային մէքենայիր քրինակը բազկացած է 9 փոքրաղիր (18,2×22,5 սմ.) էջերից, որոնք ծալված և շկարված մեծաղիր (22,5×36,4 սմ.) թերթից են գոյացել: Վերջին 3 էջերը կարված են: Յուրաքանչյուր էջում կա 20 տող (միջին հաշվով): Մեքենագրութունը՝ մանուշակագույն: Թուղլը բարակ, փալտն, շատ գեղնած: էջերի վերին ձախ մասում կա ընդհանուր էջակալում կապույտ մա-տիտով՝ 52—59: Վերջում թվական չկա:

Պատմվածքը գրվել է 1926 թ. մայիսի վերջին կամ հունիսի սկզբին:

Պատմվածքի համար նյութ է ծառայել Սիսիանի շրջանի Լոր և Շենթաղ (այժմ Լեռնաշեն) գյուղերի միջև եղած հողային հինավուրց վեճը և նրա լուծումը Բակունցի կողմից:

Լոր գյուղում Բակունցը շուրջ 7 ամիս ուսուցիչ է աշխատել 1915—16 ուսումնական տարում, նա ծանոթ է եղել թե՛ այդ գյուղի և թե՛ հարևան Շենթաղի հողային ու, առհասարակ, տնտեսական վիճակին:

1926 թ. մարտին Գորիսից երևան տեղափոխվելով՝ Բակունցը աշխատանքի է անցել Հոլմոդկոմատի հոդրամնում և շուտով գործուղվել Զանգեզուր՝ հողաշինարարական որոշ հարցերի կապակցությամբ: Նրան հատկապես հանձնարարված էր լուծել հիշյալ գյուղերի հողային վեճը, որը հետևյալն էր: Երկու գյուղերի միջև գտնվում է Շորքար կոչվող մոտ 3000 քմ տարածությամբ սարահարթը (Շորքար անվան պատճառն այն է, որ սարահարթում եղած մեծ քարի տակից հանքային ջուր է բխում): Գյուղերից յուրաքանչյուրն այդ արոտատեղին իրենն է համարել, և անհիշելի ժամանակներից նրանց միջև տեղի են ունեցել վեճեր, որոնք երբեմն ավարտվել են մահակախուլներով: Հաղթողը դեթի միշտ գուրս են եկել շենթաղցի-ները: 1923 թ. Զանգեզուրի գավառից ուրոշել է սարահարթի մեծ մասը հանձնել սակավահող Լորին: Բայց շենթաղցիները չեն համաձայնել որոշմանը, և վեճերը շարունակվել են:

Բակունցին, որպես Ալեքսանդր վարժապետի, լավ էին ճանաչում թե՛ Լորում, թե՛ Շենթաղում: Նրա նկատմամբ գյուղացիների ունեցած հարգանքը պատճառ է դառնում, որ հարգվի Բակունցի ընդունած որոշումը: Նա կարողանում է շենթաղցիներին համոզել, որ հողամասի հիմնական մասը պետք է հանձնվի Լորին, որպես ավելի սակավահող գյուղի: «Մտածում էի, թե ի՞նչ ուժ ունի Ալեք-սանդը վարժապետը, որ նրա առաջ շենթաղցիները ծպտուն չհանեցին, այլ ընդ-հակառակը սիրով հրավիրեցին: և տարան իրենց գյուղը»,— հիշում է բանաստեղծ Հ. Սահյանը, որ ականատես է եղել վեճի լուծման իրադարձությանը¹:

Այս եղելությունները «Միրանի տափ» պատմվածքում գեղարվեստական յուր-ովի արտացոլում են գտել Լոր և Շենթաղ գյուղերը երկուսն էլ դարձել են Միր և Մրոց, իսկ վիճելի Շորքարը՝ Միրանի տափ:

Մեզ անունով րնակավայր հնում եղել է Լորի մոտ (տե՛ս «Մրոց» պատմված-քի 1-ին ծանոթագրությունը), այդ անվան հետ առնչված այժմ այնտեղ կա՝ Մըր-ցաղուղ, Մրցաջուր: Բակունցը «Միրանի տափում» ձգտել է վերանալ Լորի ու Շեն-

¹ «Գրական թերթ», 1959, № 43:

Քաղի որոշակի հողավեճից, ներկայացնել ընդհանրապես հայ հին գյուղերին հատուկ հողային անդադուր վեճերի բնորոշ մի պատկեր: Մասամբ նաև դրանով է բացատրվում իրական տեղանուններից խուսափելը:

Միաժամանակ պատմվածքի մեջ հիմնականում ճիշտ է տրված երկու գյուղերի դիրքի նկարագրությունը՝ մեկը վերև, մյուսը՝ ցած, ճիշտ է, որ ցածի գյուղը՝ Միրջ (Լորը) ավելի աղքատ է եղել, ընդհանուր առմամբ ճիշտ է պատկերված նաև վեճերի հողամասը:

Բակունցի պատմվածքը երգիծական է, հեղինակը կատակով է խոսում հայ գյուղացու հողային մանրախնդրության մասին: Յուր ի տալիս, ինչ ցարական պաշտոնյաները ինչպես են կարողացել օգտվել հայ գեղջուկների այդ թուլությունից և երկու գյուղերից էլ կաշառներ կորզել:

Պատմվածքում խոսք չկա, որ քաղաքից եկած հողաշափը ինքը՝ Բակունցն է: Խոսք չկա նաև այն մասին, որ նախքան պաշտոնական թուղթ ստանալը գյուղացիները գիտեին հողաշափի վճռի մասին: Պատմվածքը վերջանում է նրանով, որ հողաշափը շարափից ավելի լինելով երկու գյուղերում, վերադառնում է, և ապա քաղաքից հայտնում են. «Միրանի տափն ամբողջովին տալ Միր գյուղին, որպես աղքատ և հողազուրկ գյուղի»:

Փոքրիկ թուղթը, որի վրա գրված էր այդ նախադասությունը, վստահություն չի ներշնչում հնուց վիճող ու կռվող գյուղերին: Պատմվածքի վերջում Միրջ պառակտավորներ են գնում քաղաք, խնդրում, որ իրենց տան Միրանի տափի միայն կեսը:

Իրականում Լորի գյուղիսորհրդի այն ժամանակվա նախագահ Ն. Հարությունյանն է խնդրել հովժողկոմատին «հավասարության համար» հողամասը կիսել երկու գյուղերի միջև: Հեղինակն այս իրողությանն այլ դունավորում է տվել, ստեղծելով պատմվածքին գեղարվեստականորեն շատ հարմարվող վերջ:

Բակունցը հողաշինարարական հարցերին հաճախ է անդրադարձել իր հողվածներում ու ակնարկներում, որոնցում հանդիպում ենք «Միրանի տափում» նկարագրվածի բնույթի այլ վեճերի, հայ գյուղացիների այն հոգեբանական հատկանիշներին, որոնք հրեան են եկել անսպառող հողային հակամարտությունների ժամանակ: Ահա մի այդպիսի օրինակ. «Հողային վեճ կա, ավելի ճիշտը, մի ծառի հարց: Ծառը երկուսի սահմանում է բուսել, արտի միջնակում: Հին վեճ է. ամեն տարի նույն բանը կրկնվում է, երբ պատերը նորոգում են, փլվածը պատում: Մեկն ասում է, թե՛ ծառն իմն է, մյուսն էլ՝ իմն է: Չեն էլ ուզում ծառը կտրել, բայց այնքան պինդ են պատել ծառի շուրջը, որ ծառի բունը չի հաստանում:

Վեճին վերջ են տալիս, ծառը համարում բարոյի սեփականություն: Կողմերը մի պահ վարանում են, հետո համաձայնում:

— Թող ձեր ասածը լինի...» («Արտեփա»):

Կարծես զործ ունենք «Միրանի տափում» նկարագրված վեճի վախճանի ավելի փոքր չափի մի տարբերակի հետ:

Բնագրային արքյուրներ՝ ԽՀ 1926, 6 հուն., № 132, ՏԻՌ, ՄԺ, ՍՅՍԺ:

Տպագրվում է ըստ ՍՅՍԺ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 74, տող 27. ըստ ՍՅՍԺ-ի՝ *Որպես եղեգ ճոճեց նրա դալար մարմինը*— ուղղված է՝ *Որպես եղեգ ճոճվեց նրա դալար մարմինը*:

էջ 76, տող 20. ՍՅՍԺ-ի բնագրում՝ *բցեց*— ուղղված է *պցեց* (ըստ նույն ժողովածուի մեջ միևնույն բառի այլ զործածումների):

էջ 79, տող 11, 16. ՍՅՍԺ-ի, ԽՀ-ի, ՄԺ-ի բնագրերում՝ *զգուշ*— ուղղված է ըստ ՏԻՌ-ի՝ *զգուշ*:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Սովետական Հայաստան» օրաթերթում, 1926 թ. հունիսի 6-ին, ապա որոշ մշակմամբ, 1927 թ. տեղ է գտել «Միջնաձոր» ժողովածուի մեջ: Ավելի արմատական վերամշակումից հետո 1933-ին պատմվածքը ղեկավարվել է «Սև ցլերի սերմնացանը» ժողովածուի մեջ: Հեղինակի կենդանության ժամանակ կրճատ տպագրվել է Մ. Մկրյանի և Լ. Վարդունու կազմած «Հայ հրահանույթյան քրեստոմատիայում» (10-րդ դաս. համար. Ե., 1934): Այնուհետև, 1955 թ. տեղ է գտել Բակունցի երկերի երևանյան հրատարակության մեջ և «Ամբողջական գործը» բեյրության ժողովածուի Ա հատորում, 1959 թ.՝ «Ներքալույթյան ընկուզենիներ» ժողովածուի մեջ, 1960 թ.՝ «Սովետահայ գրահանույթյան ընտիր էջերում», 1962-ին «Ալպիական մանուշակ» վերնագրից կրող զրբույկում, 1964-ին հեղինակի երկերի 1-ին հատորում, 1969-ին «Ալպիական մանուշակ» ժողովածուի մեջ: Մի շարք անգամ տպագրվել է պարբերական մամուլում (ինչպես՝ «Ավանդարդ» 1959, № 71, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1959, № 7 և այլն):

1927 թվականից հետո, բոլոր դեպքերում «Միրհավը» տպագրվել է ըստ 1933 թ. տարբերակի:

«Միջնաձոր» ժողովածուի տպարանային մեքենագիրը բաղկացած է 9 փոքրագիր (18,2×2,5 սմ.) էջերից. դրանք միջից ծալված մեծագիր թերթերի էջեր են, մի բանիսը ծալված տեղից կտրված: Էջերի վերին մասում՝ ընդհանուր էջակալում կապույտ մատիտով՝ 77—85: Վերջում թվական չկա: Մնացած բնագրային հատկանիշներով այս մեքենագիրը համընկնում է «Արարում», «Միրանի տափ» (տե՛ս ծանոթագր.) «Որանջիա», «Մրոց» պատմվածքների տպարանային բնագրերին:

Ներկա հատորում («Այլ խմբագրումներ» բաժնում) «Միջնաձոր» ժողովածուի լույս ընծայումից հետո առաջին անգամ տպագրվում է պատմվածքի 1927 թվականի տարբերակը, որը լինել իր արժանիքներով ընդհանուր առմամբ զիջում է 1933-ի տարբերակին, բայց և ունի բազմաթիվ 1920-ական թվականների ոճին հատուկ մի շարք ուշադրալ հատվածներ, բացի դրանից, հետաքրքրական է հեղինակի ստեղծագործական զարգացումը դիտելու տեսակետից: Իրեն օրինակ համեմատենք չլիսավոր հերոսի՝ Գիլան դայու և անտառապաճի հանդիպման տեսարանը երկու տարբերակներում:

«Դիլան դային ափսոսանքով նայում էր արնոտ միրճավի ետևից, երբ հանկարծ, շատ մոտիկ լսեց ոտնաձայն: Հետ նայեց, աչքերը զարմանքից լայնացան, և հրաքանդ ընդդմամբ ձևերից վայր սահեց ծառի ետևը:

Անտառապահն էր աչքերը՝ կասկարմիր ածուխ...

Մոտեցավ, բղավեց, և մինչև ուշիկ դար, նրա մարակը օդը ձևափոխելով չափեց Դիլան դայու ուսը, մինչև թիակները ոսկրը, մրմուռը ծակծակեց, ինչպես եղինջի հարվածը բաց մսերի վրա:

Անտառապահը հարվածում էր նրան և զայրանում, որ Դիլան դային փախցրել էր նրա զարկած միրճավը:

Անտառապահի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ՝ Դիլան դայուն, մոտում էր, պեշը գետնով տալիս, մեկ բերանը բաց՝ հուզմունքից հորանջում, մեկ էլ անհանգիստ հոտոտում թփերը, որտեղ բիշ առաջ թողնում էր արնոտ միրճավը:

«Դիլան դային բերանը բաց նայում էր արնոտ միրճավի ետևից, երբ հանկարծ շատ մոտ լսեց ոտնաձայն, ևս նայեց, աչքերը շոկեց: Իրացանք ձևերից վայր ընկավ:

Յասատուն էր, աժգահ, ուխտ՝ լայն, աչքերը՝ ջուխտ կրակ, տեղով մի զարգանդ... Մոտեցավ, բղավեց երեսին, ձևերի մարտիկով զարկեց ուսերին, մրմուռակի մայրը կպավ երեսին, բթին: Ուղ գետնով տվավ, թրոտեց:

Շունը, յասատուի որսկան շունը, մեկ նայում էր տիրոջ, մեկ՝ Դիլան դայուն, մոտում էր, պոշը գետնով տալիս, մեկ բերանը բաց անում, մեկ էլ սկսում հոտոտել թփերի մեջ, որտեղ բիշ առաջ ընկած էր միրճավն արնոտ:

Դիլան դայու լեզուն կապ էր ընկել, չկարողացավ խոսել: Լեզու չգիտեր, յասատուը ուսերին էր խոսում: Լեզու իմանար էլ, նա պիտի լներ, վախը կպել էր նրան:

1927 թ. տարբերակի լեզվական-ոճական որոշ «կոշտությունները» 1933 թ. խմբագրմամբ մեղմված կամ վերացված են (օրինակ, բերված հենց առաջին պարբերությունում «բերանը բաց նայում էր» դարձել է «ափսոսանքով նայում էր», «աչքերը շոկեց» դարձել է «աչքերը զարմանքից լայնացան»), և առհասարակ խոսքի գեղագիտական մակարդակը բարձրացել է վերջին խմբագրմամբ: Սակայն և 1927 թ. տարբերակն էլ իր յուրահատուկ բույրն ունի, թեև ուղ որոշ «կոշտություններով» հանդերձ և բնութագրական է գրողի այն շրջանի գրելակերպի համար: Օրինակ, «որտեղ բիշ առաջ ընկած էր միրճավն առնուտ» խոսքը իբրև առաջադասականություն (ընդգծել ենք) գրողի այդ շրջանի լեզվի կարևոր հատկանիշն է, որը նվաղեց կամ հիմնականում վերացավ 30-ական թվականներին: Կամ՝ 1927 թ. տարբերակում յասատուին տրվող մակդիրները («աժգահ, ուխտ՝ լայն, աչքերը՝ ջուխտ կրակ, տեղով մի զարգանդ»), 1933-ի խմբագրմամբ մեղմված են (միայն ունենք՝ «աչքերը կասկարմիր ածուխ»), որով երկը թեև ընդհանրապես գեղագիտորեն շահել է, բայց և սկսառու է, որ 1927-ի այդ մակդիրները այն շրջանի բա-

կունցյան ոճի և զեղարվեստական մտածողության բնորոշ արտահայտությունն են: Դժվար չէ նկատել, որ Դիլան դաջու և անտառապահի (յասաուլի) հանդիպման տեսարանը նման է «Մթնաձոր» պատմվածքում Ալու և Պանինի հանդիպմանը, ընդ որում, «Միջնալի» այդ հատվածի 1927 թ. տարբերակը շատ ավելի է հիշեցնում «Մթնաձորի» (որի այդ թվականի տարբերակը վերջինն է) հիշյալ տեսարանը, ինչպես և նախապես զարհուրելի պատկերված յասաուլը՝ նույնքան զարհուրելի Պանինին:

«Միջնալը» գրելու ստույգ ժամանակը որոշելը դժվարանում է հետևյալ պատճառով: «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի մեջ տեղ գտած պատմվածքների տակ հեղինակը գրել է տարեթվեր, որոնք ցույց են տալիս, թե երկը երբ է գրվել և վերամշակվել: Նրանք գրված է երկու տարեթիվ, առաջինը ցույց է տալիս երկը գրելու, երկրորդը՝ վերամշակելու տարեթվերը¹: «Միջնալի» վերջում գրված է 26—32, որ նշանակում է, թե պատմվածքը 1926 թվականին է գրվել: Բայց կան այդ թվականը կասկածի ենթարկելու հանգամանքներ: Առաջինն այն է, որ «Սև ցեղերի սերմնացան» ժողովածուի մի բանի թվականներ ակնհայտորեն սխալ են. օրինակ, ըստ այդ թվականներից մեկի «Ալպիական մանուշակը» հիմնական վերամշակման է ենթարկվել 1927-ին, որ դժվար է պատկերացնել, բանի որ այդ թվականին պատմվածքը երկու անգամ «խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում և «Մթնաձոր» ժողովածուում տպագրվել է (մասնակի տարբերություններով), և հնարավոր չէ, որ այդ նույն թվականին էլ հեղինակը պատմվածքը արմատական մշակման ենթարկած լինի մի նոր տպագրության համար (որը եղավ 1933-ին):

1926-ը իբրև «Միջնալը» գրելու թվական կասկածի տակ առնելու ավելի լուրջ պատճառն այն է, որ Բակունցի կնոջ՝ Վարվառա Զիվիշյանի վկայությամբ, ամուսինը «Միջնալ» պատմվածքը իրեն է մատուցել 1924 թ. մարտի 9-ին, իբրև ծննդյան օրվա նվեր:

Անկասկած է, որ պատմվածքի համար հիմք է ծառայել ինչ-որ իրողություն, ինչպես և Դիլան դաջին ու Սոնան ունեցել են իրական նախակերպարներ:

Բակունցի «Գավառական համակերպ» ախնարիկաշարի երրորդ ախնարիկը (Մարտակոչ, 1925, № 89) կարծես որոշ տեղեկություն տալիս է «Միջնալի» նախակերպարի մասին: Ախնարիկը բաղկացած է երեք մասից, որոնցից երրորդում գլխավոր դերը կատարում է մի ծեր գյուղացի՝ Դիլան դաջի անունով: Նրա հետ միասին հեղինակը գիշերով անցնում է Ուլուն մեշա կոչվող անտառով և ապա

1 Որ այդ տաբեթիկներից առաջինը ցույց է տալիս ոչ թե երկը առաջին անգամ տպագրելու, այլ՝ գրելու թվականը, երևում է հետևյալից. «Ալպիական մանուշակը» տակ գրված է 25—27: Առաջին անգամ այս պատմվածքը տպագրվել է 1927 թ. հունվարին (ուրեմն 25-ը տպագրության թվականը չէ): «Խոնարհ» աղջիկը» պատմվածքի տակ գրված է 26—28: Այդ պատմվածքը առաջին անգամ տպագրվել է 1927 թ. փետրվարին: Մնում է ենթադրել, որ առաջին դիպրոմ 25-ը, երկրորդում 26-ը երկը գրելու ժամանակն են ցույց տալիս:

գիշերքում Զեյլա գյուղում, նույն Գիլան դալու տանը: Երկար զրոցում է նրա հետ: Գիլան դալին բնության ուժեղ զգացողություն ունի և սեր բնության նկատմամբ: «Է», էս հանապարհով հազար անգամ եմ անցել... Հրեն մեռնելու եմ, համա աչքս մեղին կարոտ մնաց», — ասում է նա անտառով անցնելիս: «Օրէք տեսած, կյանքում եփում», — ասուք է նա բնութագրված ակնարկում: Եղել է շարքաշ սշխատավոր, զգացել է «ստարաֆնիկ» մտաբերի հարվածներ: «Գործ» (որ մի բիշ կոտանում էր սլեռով էր տալիս): Ինչպես տեսնում ենք, ընդհանրություններ կան այս Գիլան դալու և «Միրհավի» հերոսի միջև: Եվ կարելի էր վատահ ենթագրություն անել, որ հենց «Գալուտական» համակարգում նկարագրված Գիլան դալին է եղել «Միրհավի» նույնանուն հերոսի նախակերպը: Սերունին կարող էր իր կյանքի շատ դրվագների հետ Բախունցին պատմած լինել թերևս ամենակարեւոր՝ Սոնայի նկատմամբ տաժաժ սիրտ, ինչպես նաև հնձանի դիպվածի, վերավոր միրհավի ու սիրած էակի մահվան մասին: Բախունցը ձերտնի Գիլանի սիրտ պատմությունը, նրա կյանքի ալդ, թերևս ամենապայծառ էջը ակնարկում կարող էր չնեկայացնել և դարձնել պատմվածքի նյութ: Այս ամենը կարելի էր գրեթե հավաստի համարել, եթե չլինեք Վ. Զիվիջյանի վերոհիշյալ վկայությունը 1924 թ. մարտի 9-ի վերաբերյալ: Ակնարկը «Մարտակոչում» տպագրվել է 1925 թ. ապրիլի 19-ին: Միամտմանակ ակնարկից իմանում ենք, որ հեղինակը «Ուզուն մեշայով» Զեյլա է գնացել ձմռան վերջին, գարնան ամենակարգին, երբ դեռ ձյունը նստած էր («Զյունը փայլում է լուսնի լույսի տակ»): Դա կարող էր փետրվարի վերջը լինել, և դրանից հետո հեղինակը կարող էր գրել «Միրհավը» ու մարտի 9-ին մատուցել կնոջը: Միայն այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ Վ. Զիվիջյանի հիշողությունը մի տարով առաջ է գցել նվերն ստանալու օրը:

Վ. Զիվիջյանը իր հուշերը մեղ մանրամասն շարադրել է 1959 թվականին: Նրա հիշողությունը լավ էր պահպանել անցյալի բազմաթիվ դրվագներ՝ հզորիտ թվականներով: Բայց և այնպես, «Միրհավին» վերաբերող հուշը այն ժամանակ ավելի քան 30 տարվա վաղեմություն ուներ. և եթե մարտի 9-ին ծննդյան օրվա առթիվ «Միրհավն» իրրե նվեր ստանալը կարելի է միանգամայն վստահելի հուշ համարել, ապա տարեթիվ ստույգ լինելու վրա կարելի է, այնուամենայնիվ, կասկածել. դուցե այդ նվերը մատուցվել է 1925-ի մարտի 9-ին: Այդ դեպքում Գիլան դալու նախակերպարի մասին վերոհիշյալ ենթագրությունը լիովին հիմնավոր կարող է համարվել:

էջ 72, տող 1 (և այնուհետև). Միրհավ—Փասխան քոչունի մի տեսակն է, որ տարածված է Զանգեզուրում: Վարաբադի բարբառով (նաև Զանգեզուրի խոսվածքով) մերհավ է արտասանվում. միրհավ հազվագյուտ գործածվող ձև է:

Հ Ա Ն Ա Վ Ա Ն Փ

(էջ 84)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1926, 10 ապր., № 84, ՏՄՕ, ՄԺ:

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 86, տող 3. Ըստ ՏՄԾ-ի և ՄԺ-ի լսութեամբ—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի՝ չբարձրացու:

էջ 88, տող 50. ըստ ՄԺ-ի՝ ձորից հով կրէրի—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի՝ ձորից հովը կրէրի:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1926 թ. ապրիլի 10-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում: Ապա հեղինակային մասնավոր խմբագրմամբ 1927 թ. տեղ է դրել «Միջնաձոր» ժողովածուի մեջ: Այնուհետև՝ 1955 թ. տպագրվել է Նրէկերի միջատորակում, 1964-ին՝ Երկհատորյակի առաջին հատորում:

Տպարանային մեքենագիրը բաղկացած է 6 փորրագիր (18,2×22,5 սմ.) էջերից (գրանք մեծագիր ընթերցող էն երկու մասի բաժանված): Էջերի վերևում՝ ընդհանուր էջակալում կապույտ մատիտով՝ 87—92:

Պատկերված է Հովհաննավանքը (Համալսման բարրառային արտասանությունն է), որը գտնվում է Արապածի լանջին, համանուն գյուղի մոտ (Աշտարակի շրջան): Հովհաննավանքի դիրքը այնպիսին է, ինչպես նկարագրված է պատմելվածքում. Քասախի ժայռոտ ձորի ու թարափին վանքն, իրոր, որ խոչանգել է վեր, նաև կարծես կախվել անդունդում գալարվող գետի սահանքների վրա:

Վանքի համալիրի մեջ մտնող բաղիլիկ եկեղեցին կառուցվել է V դարում, ապա վերակառուցվել VI-ի մեջ: Գլխավոր տաճարը կառուցվել է XIII դարում. իշխան Վաչե Վաչուայանի օրոք և նրա ջանքերով:

Բակունցը պատմվածքում փաստերի որոշ «հարմարեցում» է կատարել: Գրելով «...բարձր ժայռերի գլխով անցավ նախարարը և որոշեց կառուցել մի հույկապ տաճար»,— ըստ երևույթին նկատի ունի Վաչե իշխանին (գուցե և Քուրդ Վաչուայան իշխանին, որ նույն վայրում մի ժամատուն է կառուցել տվել): Բայց և ավելացնելով, ինչ «քարափի գլխով նախարարը յոթերորդ դարում անցավ...»— գրողը, ըստ երևույթին, նկատի է ունեցել Հովհաննավանքի հին կառուցները, որոնք Վաչուայանների հետ առնչվել են շուրջ: Ավելի նոր ժամանակի փաստը «հարմարեցված» է հին ժամանակին. Եվն հայտնի է, որ XIII դարում իշխանը որոշել է Քասախի ափի ժայռերին տաճար կառուցել և կատարել է իր որոշումը, ապա Հովհաննավանքի հնագույն տաճարը նույնպես կարող էր կառուցվել մի նախարարի, կամ, ինչպես հեղինակն է գրում, մի եպիսկոպոսի որոշմամբ (նշենք, որ հեղինակի ափնարկած VII դարը նույնպես ստույգ չէ, իրականում, ինչպես ասվեց, V—VI դարերին են վերաբերում Հովհաննավանքի հնագույն շինությունները):

Հովհաննավանքի առարածքում ծառեր տնկելու և բանջարանոց մշակելու պատմությունը, ինչպես և դրա արգելումը պետություն կողմից իրողություններ են, որոնց առնչվել է Բակունցը իր հողաշինարարական աշխատանքների ժամանակ:

էջ 84, տող 2 (հսկ հետո) Քասախ—Հայաստանի գետերից, որ սկիզբ է առնում Փամբակի լեռների արևմտյան մասից, հոսում Արագածի լանջերով, ապա Արարատյան դաշտով նստում մինչև Արախ:

էջ 84, տող 11. Կարգան շարական ու սաղմոս—տե՛ս «Վանդունց Բաղին» պատկերաժի՛ր ծանոթագրությունը:

էջ 86, տող 12. Արայի լյառը—վեռ Քասախ գետից ձախ, Արագածից հարավ-արևելք:

ԳՅՈՒԼԻՔԱԶԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

(էջ 90)

Բնագրային սղբյուններ՝ ԽՀ 1925, 13 դեկտ., № 284, ՄԺ:

Տղպգրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Ուղղում.

էջ 92, տող 11. ՄԺ-ի և ԽՀ-ի բնագրերում՝ զգուշ—ուղղել ենք՝ զգուշ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1925 թ. դեկտեմբերի 13-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում: Ապա հեղինակային մասնակի խմբագրումներով՝ 1927-ին «Մթնածոր» ժողովածուի մեջ: Երրորդ անգամ տպագրվել է 1955 թ. Երկերի միջատորջակում, ապա 1964 թ. Երկերի Երկհատորչակի 1-ին հատորում:

«Մթնածոր» ժողովածուի համար իրրի պատմվածքի տպարանային բնագիր ծառայել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի կտրոնը, որի վրա կան մուգ-մանուշակագույն թանաքով հեղինակի արած խմբագրումները և ընդհանուր էջակալման թիվը՝ գրված կապույտ մատիտով՝ նախ 75, որ ջնջված է, փոխարինված 93-ով:

էջ 90, տող 17—19. Պատահել է հիշտ այնպես, ինչպես մանկական հերիաթումն է գրված. «Երկինքը փուլ եկավ, մի կտորն էլ պոչիս ընկավ»—նկատի ունի «Աշխարհի կոծանումը» հեքիաթը, որը հավանաբար Հովն. Թումանյանն է մշակել: Այդ հեքիաթը տպագրված է «Լուսաբերում» (տե՛ս «Լուսաբեր» Ա. տառի: Կազմեցին Ստ. Լիսիցյան, Հ. Թումանյան, Լ. Շանր, Թիֆլիս, 1909, էջ 49—51): Սհա հեքիաթի սկիզբը.

Լինում է, չի լինում մի հոտիկ-հոտիկ:

Էս հոտիկ-հոտիկը մի օր ծածուկ մտնում է դարցու պարտեզը, որ բշուշանի:

Մեկ էլ հանկարծ րփից մի վարդ է պոկվում, ընկնում պոչին:

Հոտիկ-հոտիկը վախեցած դուրս է փախչում: Վազում է, վազում հասնում է Հավիկ-մարիկին:

— Վա՛յ, Հավիկ-մարիկ,— կանչում է հեռվից,— Երկինքը փուլ է գալիս:

— Ա՛, հոտիկ-հոտիկ, Լո ո՞րտեղից իմացար,— հարցնում է Հավիկ-մարիկը:

— Օ՛, էս իմ աշխուր տեսա, իմ ականջովը լսեցի, մի կտորն էլ դեռ պոչիս ընկավ:

էջ 91, տողեր 8—9

Գլխա րահար, ալլի րահար.

Ալլի կուտան սիրոյ խարար...

Հովհաննես Բլեկուրանցու մի տաղի սկիզբն է. Քառատողի հաջորդ տողերն են.

Մով-ծով աշեր և լուս բնար,
Ունքն է կեռեր քան բզկամար:

(Հ ա վ ն ա ն ն է ա թ լ կ ու ռ ա ն ց ի. Տաղագիրք, Երուսաղեմ, 1958, էջ 19, նաև՝ Տաղեր, Երևան, 1960, էջ 157):

Էջ 92, տող 12—13. «Ելանեն, լեռնանան և իջանեն դաշտանան» — արտահայտություն Սաղմաեսահից (Աստվածաշունչ ՃԳ սուրմուս, տաղեր Տ—9) ամբողջ նախադասությամբ է՝ «Ելանեն լեռնանան և իջանեն դաշտանան ի տեղի յոր հաստակեցի, զհաստ»:

Մ Ի Ն Ա Բ Ի Բ Ի Ն

(էջ 97)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ՏՁ, ՄԺ.

Տպագրվում է բառ ՄԺ-ի բնագրի: Ուղղում.

էջ 104, տող 18. ՄԺ-ի բնագրում՝ աշխուժ—ուղղված է բառ ՏՁ-ի՝ աշխույժ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ուսերեն. «Զարյա Վոստոկա» օրաթերթում (Իրիֆլիս), 1925 թ. նոյեմբերի 5-ին (№ 1021)¹: Ապա 1927 թ. տեղ է գտել «Միխաձոր» ժողովածուի մեջ: Պատմվածքի՝ «Զարյա Վոստոկա» լրագրում տպագրված ուսերեն թարգմանության և «Միխաձոր» ժողովածուի մեջ տեղ գտած հայերեն բնագրի բովանդակությունների միջև որոշ տարբերություններ կան:

Ուսերեն տարբերակը զետեղված է հատորիս «Այլ խմբագրումներ» բաժնում: Թարգմանիչն անհայտ է: Պարզ նկատվում է, որ թարգմանությունը հեղինակը չի կատարել. ստույգ չեն թարգմանված որոշ հատվածներ, ճիշտ չեն տառադարձված Անժիկ և Ավան ամի անունները (առաջինը՝ ОВЖИК, երկրորդը՝ ДЯНН ОВАН) և այլն: Առհասարակ թարգմանությունը որակյալ չէ, բավուցյան խոսքն անհաջող է վերարտադրված ուսերեն:

Պատմվածքի տպարանային ձևագիրը նույնական է «Միխաձոր» ժողովածուի տպագիր բնագրի հետ:

Այնուհետև, «Մինա Բիրին» տեղ է գտել գրողի երկերի 1955 թ. հրատարակության մեջ, ինչպես և երկերի 1964 թ. հրատարակության առաջին հատորում:

Տպարանային ձևագիրը բաղկացած է 13 փոքրագիր (17,5×23 սմ.) թերթերից, յուրաքանչյուրի մեկ էջում բնագիրը մաքուր գրված է հեղինակի ձեռքով, մանուշակագույն թանաքով: Թուղթը՝ սպիտակ, փայլուն, բիշ զեղնած: Մեկ էջում կա 29—32 տող. էջերի վերևում՝ քնդհանուր էջակալում կապույտ մատիտով, նախ՝ 61—73, որոնք ջնջված են. փոխարինված նոր համարակալմամբ՝ 94—106: Վեր-

¹ Մեր որոնումները ժամանակի պարբերականներում այս պատմվածքի հայերեն բնագրի հրատարակումը գտնելու ուղղությամբ ապարդյուն անցան: Այնուամենայնիվ, չենք բացառում նման հրատարակման (նախքան «Միխաձոր» ժողովածուի լույս տեսնելը) հնարավորությունը:

չում հեղինակի ձեռքով գրված է թվազան՝ 3.1. 25 թ., որի վրա կապույտ մատիտով գիծ է քաշված (որ չշարվի):

Թվականը նշում է պատմվածքը գրելու (հավանաբար ավարտելու) օրը: 1925 թ. Բակունցը բնակվել է Կորիսում, պատմվածքը գրել է հայրենի շաղարում և փոստով ուղարկել Թփղիս տպագրության: Որ թվականին է գրված (արտագրված) տպարանային ձևագիրը, դժվար է տեսլ: Նրա թուղթը, թանաքի գույնը նույնն էն, ինչ «Այու սարի լանջին» պատմվածքի տպաքանակին ձևագրին (տե՛ս համապատասխան ձանձաղերովները):

«Ա Ա Ղ Է Ա Յ Ա Վ»

(էջ 107)

Բնագրային աղբյուրներ՝ Խ2 1925, 19 հոյ., № 263, ԿԺ:

Տպագրվում է ըստ ԿԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, 1925 թ. նոյեմբերի 19-ին, ապա՝ 1927 թ. «Մինաձոր» ժողովածուի մեջ, 1955-ին՝ երկերի միհատորյակում, 1964-ին՝ երկերի առաջին հատորում:

«Մինաձոր» ժողովածուի համար իբրև տպարանային բնագիր է ծառայել լրագրային կտրոնը, որի վրա կան հեղինակի ձեռքով մուգ-մանուշակագույն թանաքով արված խմբագրումներ: Հայույտ մատիտով գրված է ընդհանուր էջակալման թիվը. նախ՝ 94, որ ջնջված է, փոխարինված՝ 10-ով:

Զ Ո Ր Բ Ա Ն

(էջ 113)

Բնագրային աղբյուրներ՝ Խ1925, 3 հոկ., № 227, ԿԺ:

Տպագրվում է ըստ ԿԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Մարտահոշում» 1925 թ. հոկտեմբերի 3-ին, ապա Շ. Սուրխաթյանի կազմած «Հայ գրականություն: Արևելահայ» ժողովածուի մեջ (Երևան, 1926): Այնուհետև, 1927 թ. տեղ է գտել «Մինաձոր» ժողովածուում: 1933 թ. կրճատ տպագրվել է «Հայոց լեզվի դասագրքում» (Գ տարի): 1955 թ. տեղ է գտել երկերի միհատորյակի մեջ, 1964-ին՝ երկերի առաջին հատորում:

«Մինաձորի» մեջ պատմվածքը շարվել է «Մարտահոշության» հանված լրագրային կտրոնից: Վրան կապույտ մատիտով գրված է էջահամար. նախ՝ 43, որ ջնջված և փոխարինված է 25-ով:

էջ 119, տող 30—էջ 120, տող 4. Արևելյան առակ, որի մի տարբերակն օգտագործել է Լ. Տոլստոյն իր հայտնի «Ինչքան հազ է պետք մարդուն» Լեկի մեջ:

Օ Ր Ա Ն Ջ Ի Ա

(էջ 121)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1926, 20 մայիսի. № 117, ՏՄՕ, ՄԺ:

Առաջին հրապարակումը՝ 1926 թ. մայիսի 20-ին, «Խորհրդային Հայաստան» ռաբոթերիում, ապա 1927 թ. տպագրվել է «Միջնաձորում»: Կրճատումներով տեղ է գտել մի շարք դասագրքերի մեջ («Կարմիր արև», 5-րդ տարի, Երևան 1927, «Կարմիր ուղի», հայերենի աշխատանքի քրեստոմատիա», Երևան, 1929, «Կույսկ-տիվ ուղի», Երևան, 1930, 1931, «Սոցշինարար», Երևան, 1932 և այլն): Այնուհետև տպագրվել է հեղինակի երկերի 1955 թ. հրատարակության մեջ, 1959 թ. «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրում (№ 8), 1964 թ.՝ Երկերի առաջին հատորում:

Տպագրանային մեքենագիրը բաղկացած է 7 փոքրագիր էջերից, վերևում կապույտ մատիտով ընդհանուր էջակալում՝ 108—114: Վերջում թվական չկա: Բնագրային մյուս հատկանիշները նույնն են. ինչ «Սիրանի տափ» (տե՛ս ծանոթագրութ.), «Միրճավ», «Հանավանք», «Մրց» պատմվածքների ապարանային բնագրերինը: Պատմվածքում նկարագրվածը Երիշեն գյուղն է, մոտակա քաղաքը՝ Գրիսը:

էջ 121, տող 1. Օրանջիա—Այս անունը հնարավոր է, որ ռուսերենի միջոցով Հայաստան եկած ֆրանսերեն *orangerie* (ռուս.՝ оранжерея) բառի (նշանակում է ջերմոց, բույսերի և ծաղիկների անհեցման ջերմաստուն) հայ բարբառային ձևափոխումը լինի: Պատմվածքում նկարագրված Օրանջիա ձորակը բնական ջերմոց է, ճիշեցնում:

Մ Ր Ո Յ

(էջ 127)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1926, 30 մայիսի, № 126, ՏՄՕ, ՄԺ:

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1926 թ. մայիսի 30-ին, «Խորհրդային Հայաստան» ռաբոթերիում, ապա՝ 1927 թ. «Միջնաձոր» ժողովածուի մեջ:

Հեղինակի կենդանության ժամանակ կրճատված տեղ է գտել դասագրքերի մեջ (ինչպես՝ Հ. Սուրխաբյանի «Կարմիր արև: 7-րդ տարի» դասագրքում Երևան, 1928, Տ. Վանյանի «Կույսկտիվ ուղի» ձեռնարկում, Երևան, 1930): Ապա տպագրվել է Երկերի 1955 թ. հրատարակության մեջ, 1959 թ.՝ «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրում (№ 8), 1964 թ. Երկերի առաջին հատորում:

Տպագրանային մեքենագիրը բաղկացած է փոքրագիր 7 էջերից, որոնց վերևում կա ընդհանուր էջակալում, արված կապույտ մատիտով՝ 116—122:

էջ 127, տող 1 (և այնուհետև). *Մրոց*—Այս անունով գյուղ 1920-ական թթ. Զանգեզուրում չի եղել: Նախկինում *Մրոց* անունով գյուղ եղել է Սիսիանի շրջանում (տե՛ս Ս ա ե փ ա ն ն ո ս Օ Ր Բ ե լ ե ա ն, Պատմութիւն Նահանգին Սիւսիան, գլ. 2Ի): Հսկանաբար այդ լինած գյուղի անունն է Բակունցն օգտագործել այս. «Միւրանի տափ», «եվ բառակը բոլը տվալ իրեն» պատմվածքներում:

էջ 131, տող 4. *արիւր*—սերմագոփիչ մեքենա (*արիւր* ֆրանսերեն նշանակում է գոփիչ):

էջ 132, տող 5. «*Made in U. S. A.*» — պատրաստված է ԱՄՆ-ում (մականիշ ամերիկյան արտադրանքների վրա):

ՄԲՆԱԶՈՐԻ «ԶԱՐԲԸ»

(էջ 133)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ՏԶ, ՄԺ:

Տպագրվում է քստ ՄԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1927 թ. «Միւնաձոր» ժողովածուի մեջ¹, ապա եւլղ է դաւել Երկերի 1955 և 1964 թթ. հրատարակութուններում (վերջինի 1-ին հատորում):

Տպարանային ձեռագիրը բաղկացած է 21 փորձագիր (17×23 սմ.) թերթերից, որոնց չորսաբանչուրի մեկ էջում բնագիրը մարտը գրված է հեղինակի ձեռքով՝ մուգ-մանուշակագույն (սևավուն) թանաքով: Թերթերը պոկված են տետրից. սկզբի 19 էջը՝ միտողանի, վերջի 2-ը՝ քառակուսի: Մեկ էջում (միտողանի) գրված է 21 ստղ. էջերի վերևի ձախ և աջ անկյուններում կա առանձին համարակալում (2-րդ էջից) ձեռագրի թանաքով՝ 2—21, ապա կապույտ մատիտով գրված բնագրանուր էջակալում՝ 123—143, վերջում թվական չկա, կա Ակսել ստորագրութունը, որի վրա կապույտ մատիտով գիծ է բաշված (որ չշարվի):

Կարելի է ենթադրել, որ տպարանային այս բնագիրը հեղինակը պատրաստել է որևէ պարբերականի ուղարկելու նպատակով և ոչ իր անդրանիկ ժողովածուի համար. դրա ապացույցն են Ակսել ստորագրութունը և էջերի առանձին (սկզբնական) համարակալումը: Հետագայում հեղինակը այդ ձեռագիրը օգտագործել է՝ պատմվածքը «Միւնաձոր» ժողովածուի մեջ տպելու համար:

Կարելի է ենթադրել, որ պատմվածքի հերոսուհուն՝ Ընկեր Ասյայի նախակերպարը եղել է հեղինակի ավագ քույրը՝ Աննան, որը 1920-ական թվականներին Զանգեզուրի գյուղական կանանց մեջ աշխատանք էր տանում:

¹ Ժամանակի պարբերականներում նախնական հրապարակում գտնելու ուղղությամբ մեր կատարած որոնումներն անարդյունք մնացին:

(էջ 145)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1927, 1 փետր., № 24, 2 փետր., № 25, ՏԶ, ՄԺ, ՍՅՍԺ:

Տպագրվում է ըստ ՍՅՍԺ-ի: Կատարված ուղղումները.

էջ 146, տողեր 26—27, ըստ ՍՅՍԺ-ի՝ Հարկավոր էր բաղաբից հետանալ, միաժամանակ չերևալ այնտեղ. ուղղված է ըստ ՄԺ-ի՝ Հարկավոր էր բաղաբից հետանալ, միաժամանակ չերևալ այնտեղ:

էջ 150, տող 13. ՍՅՍԺ-ի բնագրում՝ կայծաբարով—ուղղված է ըստ ՄԺ-ի բնագրի և ՏԶ-ի՝ կայծբարով:

էջ 156, տող 20. ՍՅՍԺ-ի բնագրում՝ աշխուժ—ուղղված է աշխույժ:

էջ 158, տող 24. ՍՅՍԺ-ի, ՏԶ-ի, ՄԺ-ի բնագրում գգուշ—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ գգուշ:

էջ 160, տող 7. ՍՅՍԺ-ի բնագրում՝ թռչունների էին նման—ուղղված է՝ թռչունների էին նման (ՄԺ-ում՝ ուշաբթի էին նման,—ն հեղ չկա):

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1927 թ. փետրվարի 1-ի և 2-ի համարներում, ապա 1927 թ. հեղինակային որոշ մշակումից հետո տեղ է գտել «Մթնածոր» ժողովածվում: Ավելի արմատական վերամշակումից հետո 1933-ին տպագրվել է «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի մեջ: 1938 թ. տեղ է գտել հեղինակի «Պատմվածքներ» ժողովածուի փարիզյան հրատարակությունում: 1955 թ. տպագրվել է Երկերի երևանյան հրատարակության մեջ և «Ամբողջական գործը» ժողովածուի (Բեյրութ) Ա. հատորում, 1959 թ.՝ «Եղբայրության ընկուզենիներ» ժողովածուի (Երևան) մեջ, 1964 թ.՝ Երկերի երևանյան երկհատորյակի 1-ին հատորում, 1969 թ.՝ «Ալպիական մանուշակ» ժողովածվում (Երևան):

«Մթնածոր» ժողովածուի տարբերակի տպարանային ձևագիրը բաղկացած է 15 փորձադիր (17,3×23 սմ.) թերթիկներից. յուրաքանչյուրի մեկ էջում բնագիրը մարտր արտագրված է հեղինակի ձևերով. թանարը մանուշակագույն: Թուղթը հասարակ, շատ ղեկնած: Մեկ էջում կա 39—40 տող, էջերի վերևի ձախ անկյունում՝ առանձին համարակալում (երկրորդ էջից)՝ 2—15: Ձևագրի թանարով, ապա մանուշակագույն մի այլ թանարով կա նաև ընդհանուր համարակալում՝ 144—158: Վերջում թվական չկա:

Առանձին լեզակալման առկալությունը, ինչպես և թղթի տարբերությունը ժողովածուի մյուս բոլոր տպարանային բնագրերի թղթից՝ Լեթագրել են տալիս, որ հեղինակը այս բնագիրը նախապես «Մթնածոր» ժողովածուի համար չի պատրաստել:

«Խոնարհ աղջիկը» պատմվածքի՝ «Մթնածորում» հրատարակված տարբերակը

գրված է Այլ խմբագրումներ ըստ մեջ կատարված մասնավոր հարցազրույցների նշված են համապատասխան ծանոթագրության մեջ:

«Նոտար՝ աղջիկը» Բախունցը գրել է 1926 թվականին: Այն գրելու աղջակ է հանդիսացել նույն թվականի գարնանը հեղինակի կատարած այցելությունը Սիսիանի շրջանի լոր գյուղը:

Հոգեբուժական գործողմամբ հոգային վեհեր կարգավորելու համար լոր և հարևան գյուղեր Բախունցի կատարած այդ ուղևորության մի արդյունքն էլ եղել է «Միրանի տափ» (տե՛ս ծանոթագրությունը) և «Նոտար՝ աղջիկ» պատմվածքների ստեղծումը: Այդ ուղևորությունը առիթ է տվել, որ հեղինակի հիշողության մեջ կենդանանան 10 տարի առաջ լոր գյուղում նրա անցկացրած ամիսները:

Փեղարվեստական երկեր տարրեր եղելույնների օգտագործմամբ ստեղծվել առհասարակ բնորոշ է Բախունց արվեստագետին: Ընդ որում, այդ օգտագործումը տարրեր չափեր է ունեցել: «Նոտար՝ աղջիկը» հետաքրքրական է նրանով, որ ամբողջովին, եթե կարելի է ասել, փեղարվեստականացված փաստագրություն է: Գրքին բոլոր գործող անձինք, բոլոր վայրերը, ժամանակը իրական են, ավելի ճիշտ՝ իրականից են պատկերված: Մի գլխավոր հերոսը՝ գյուղի ուսուցիչը ինքը՝ Բախունցն է, որ լորում յոթ ամիս ուսուցիչ է աշխատել (1915—1916 ուս. տարում):

Պատմվածքում լոր գյուղը նկարագրված է հետևյալով. «Դպրոցը գյուղի ճաշիկն էր, բլրակի վրա: Հին գերեզմանատունը դպրոցի բակն էր», — սա լիովին համապատասխանում է իրականությանը: Ծիշտ է արված գեպի գյուղ իջնոց ճանապարհի նկարագրությունը (Գորիսից լոր տանող հին ճանապարհը), իրականին համապատասխան է պատմվածքում նկարագրված այն տան դիրքը, ուր ապրել է հեղինակը և այլն: Հիմնականում ճիշտ են ներկայացված հեղինակի՝ առաջին անգամ լոր գնալու ժամանակն ու հանգամանքները: Կա միայն մի փոքր շեղում: Պատմվածքում կարդում ենք, «Այս կաժանով տասներկու տարի առաջ գնացի Չորագյուղ» կամ՝ «— Հետո տասներկու տարի... Եվ ի՞նչ տարիներ: Կոխվ, քաղց...»: Իրականում Բախունցը առաջին անգամ լոր է գնացել 1915 թ. ուշ աշնանը, նոյեմբերի մեջ, իսկ հոգեբուժական կողմից հոգային վեհի առիթով այդ գյուղն է գործողվել 1926 թ. գարնանը, ուրեմն՝ անցել էր ոչ թե տասներկու տարի, այլ առավելագույնը՝ տաս ու կես: Պատմվածքը գրելու ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Դուցե այն գրվել է 1926-ի վերջում կամ, նույնիսկ, 1927-ի ամենասկզբին: Այդ զեպրում, պատմվածքի մեջ իրողությունից կատարված ժամանակային շեղումը ավելի փոքր է դառնում: «Հենց այդ օրը բանտից նոր էի դուրս եկել», — շարունակում է հեղինակը: Սա նույնպես մոտ է իրողության: Բախունցը՝ 1915 թ. ամռանն ու աշնանը Գորիսի քաղաքացիու Մատթեոս բնի հետ ունեցած անախորժությունների պատճառով կալանավորվում է և 34 օր մնում բանտում: Ազատվելով՝ նշանակվում է Գորիսին շատ մոտ գտնվող մի գյուղում ուսուցիչ, բայց գերադասում է գնալ ավելի հեռավոր գյուղ՝ Գորիսից հեռու գտնվելու նպատակով: Ուստի լորում աշխատելու առաջարկն ընդունում է սխիշ և անհապաղ մեկնում:

Պատմվածքում ուսուցիչը գլուղից հեռանում է հաջորդ թվականի գարնանը, որ նույնպես իրողություն է:

Վերջապես, իրական է եղել գլխավոր հերոսունին՝ Խոնարհը, այն էլ իրոր, բարակ ու բարձրահասակ և անունն էլ Խոնարհ: Խոնարհենց այդին եղել է այն տեղում, ուր նշված է պատմվածքի մեջ: Խոնարհի փոքր քույրը՝ Անահիտը (այժմ մահացած) եղել է Բակունցի աշակերտուհին¹, ինչպես պատմվածքում է: Ամեն ինչ ասում է այն բանի օգտին, որ Հըրբիտ են պատկերված նաև Բակունցի ու Խոնարհի հարաբերությունները, ընդհուպ մինչև դպրոցական տարեվերջի հանգեսին աղջկա ձեռքը բռնելը:

Պատմվածքում իրականի համեմատ՝ հեղինակը փոփոխել է հետեւյալը: Հակառակ իրողության, պատմվածքում մեկ ուսումնական տարի ուսուցիչ եղածը և այդ տարին վերհիշողը ոչ թե հեղինակն է, այլ նրա ընկերը. սա, իհարկե, իրականի ձեական, եթե կարելի է ասել, արտաքին փոփոխություն է, որ արվել է ընտրված պատմեցողի կապակցությամբ: Ավելացնենք, որ 1926 թ. գարնանը Բակունցի՝ լոր կատարած ուղևորության ժամանակ նրան ուղեկցել է պատմաբան Մորուս Հասրաբյանը՝ գրողի ընկերը:

Այնուհետև, պատմվածքում իրականի համեմատ փոխված են որոշ անուններ, օրինակ, լորը դարձել է Ձորաղյուղ, Բակունցի իրական տանտեր Հակոբ ասելը (Հակոբ Հովհաննիսյան) դարձել է Օհան ասելը, որոնք նույնպես ձեական բնույթի փոփոխություններ են:

Իներև ավելի էական է մի ուրիշ շեղում իրողությունից. պատմվածքում նկարագրված Աշոտի դերը իրականում կատարել է Հակոբ ասլոր դուստր Անահիտը: Բակունցի՝ լորում գտնված ժամանակ Հակոբն ունեցել է ոչ թե տասը տարեկան որդի, ինչպես պատմվածքում է, այլ տարիքով քիչ ավելի մեծ մի դուստր, Անահիտ² անունով, որը հրքեմն ուղեկցել է Ալեքսանդր վարժապետին որսորդության ժամանակ, նրա հետ միասին լսել հոր դրույցները, այսինքն՝ արել այն, ինչ պատմվածքում անում է Աշոտը:

Իրականից Բակունցի կատարած այս շեղումը հետևյալ հասկանալի պատճառն ունի. «Խոնարհ աղջկա» մեջ գեղարվեստական տեսակետից հարմար չէր լինի Խոնարհի գրեթե հասակակից մի ուրիշ աղջկա հանդես գալը, այն էլ հենց վարժապետի սուրբ տանը: Իսկ տասնամյա մի տղա՝ Աշոտը այս նկատառումով շատ հարմար է պատմվածքում:

Բակունցը փոխելով երկրորդական անձանց անունները, անփոփոխ է թողել գլխավոր հերոսունին: Այս հանդամանքն էլ հասկանալի է. Խոնարհ անունը ոչ միայն համապատասխանում է այն կրող կերպարի էությունը, այլ նաև

1 Խոնարհի, ինչպես և նրա հետ կապված բոլոր հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունները հավաքել ենք անձամբ լոր և Գարարաս գյուղերում 1961 թ.: Մեզ հասկապես շատ է օգնել Խոնարհի եղբայր Դավիթ Առուստամյանը:

2 Հակոբ Հովհաննիսյանի դուստրը՝ Անահիտը, մինչև վերջերս բնակվում էր Բաբվում:

ընդհանրապես նկատելի էրանդ, խերէս, քնքշութիւնն է հաղորդում ամբողջ պատմվածքին, սկսած վերնագրից:

«Խոնարհ աղջկա» մեջ փաստերից հեղինակի կատարած մյուս էական շեղումը ցույց տալու համար անհրաժեշտ է երկու խոսք ասել իրական Խոնարհի մասին: Խոնարհի հայրը՝ Սուրբասը ունեցել է հինգ զավակ՝ երկու որդի, երեք դուստր: Խոնարհը եղել է երրորդը. ծնվել է 1899-ին, այսինքն՝ Լորում Բաղունցի գտնվելու ժամանակ եղել է 16—17 տարեկան (պատմվածքում ասված է, որ Խոնարհը 15 տարեկան է. հավանական է, որ այդ կարծիքին է եղել հեղինակը, որ կարող էր և շիմանալ աղջկա ծննդյան ստույգ տարեթիվը):

Լորից Բաղունցի հեռանալուց մեկ տարի հետո՝ 1917-ին Խոնարհին հայրը ամուսնացնում է հարեան Շենթաղ գյուղից մի մարդու հետ, որը սակայն շուտով մահանում է: Խոնարհը երկրորդ անգամ ամուսնացել է Գարաբաաս գյուղից Սուլթան Անդրեասյանի հետ: Ունեցել է երկու որդի, մահացել է 1926 թվականին, բացնլով տարեկան հասակում: Սուլթանը նոր կին է բերում տուն: Իսկ Խոնարհի որդիները զոհվում են Հայրենական պատերազմում: Լորում մեր եղած ժամանակ (1961 թ.) Խոնարհն էր գերդաստանից ողջ էր միայն նրա մեծ եղբայրը՝ Գալիթը, մի բարեհամբույր անձնավորություն, որ մինչև վերջերս, որպէս որմնագիր, աշխատում էր Լորում:

Այժմ շեղման մասին. դա տեղ է գտել պատմվածքի վերջավորութիւնն մեջ:

«Գիտե՞ս, ես Խոնարհին տեսա»,—ընկերոջն ասում է նախկին ուսուցիչը և պատմում, թէ ինչպէս է «վերին պտուղում» հանդիպել Խոնարհին. «...ինձ մոտեցավ մի կին, ցնցոտիներով մեջ, ոտերը բորիկ, օտերի կաշին հարճած: Կնոջ փեշերից կախվել էին երեք կիսամերկ երեխա: Նրանք մերթ ինձ էին նայում, մերթ մօրը: Կինն արցունքն աչքերին չորս փուլի ցորեն էր խնդրում, մինչև հունձը:

— Հետո մի հար կլինի,— ասաց:

Ամուսինն անցյալ տարի էր մեռել: Ժանտախտից սատկել էր նրանց միակ կողմը: Իսկ տանն ուրիշ աշխատող չկար:

Ես հանաչեցի Խոնարհին... Աչքերն էլի առաջմանն էին, բայց առանց փայլի: Ես հանաչեցի Խոնարհին: Բայց չգիտեմ, նա ինձ հանաչե՞ց, թէ՛ ոչ»:

Պատմվածքում նախկին ուսուցիչը իր վերհուշը պատմում է այն ժամանակ, երբ ուղևորից ընկերոջ հետ արդեն վերադառնում էր Զորագլուխից, այսինքն՝ Լորից: Նա Խոնարհին կարող էր հանդիպած լինել հարեան գյուղում (որ պետք է Գարաբասը լինի): Այնուհ, ինչպէս ասվեց, Խոնարհը ամուսնացել էր Էրկրորդ անգամ: Թեև դիտենք, որ Խոնարհը մահացել է 1926-ին, բայց մահվան ստույգ ամիսն ու օրն անհայտ են. այդ թվականի դարնանը նա կարող էր գնահատող լինել: Պատմվածքի սկզբնական տարրերակում (տպված «Խորհրդային Հայաստանում») կնոջ փեշերից կախված երեխաները երկուսն են, առաջին մշակումից հետո նրանք դառնում են երեք: Իրական Խոնարհը, ասացինք, որ երկու որդի է ունեցել, երրորդն ավելացրել է հեղինակը՝ իր հերոսուհու հակառակորդի գաղափարներն ավելի շեշտելու և աղջիկ ու մայր Խոնարհների հակադրութիւնն ավելի սրելու նպատակով: Այս նույն նպատակով հեղինակի կողմից ներգրծված է նաև

նոնարհի որբեայրի լինելը. իրականում նրա ամուսինը (երկրորդ) աչն ժամանակ և զբանից հետո երկար ժամանակ ողջ և առողջ է եղել:

Բակունցը իրականությունից այսպիսի շեղումներ կատարել է իր հիմնական մտահղացումը՝ գեղարվեստականորեն ավելի ներգործուն մատուցելու համար: Հոգեկան հարստություն և գեղեցկություն փնարել ու գտնել ոչ բարեկեցիկ և ոչ հեղեցիկ, աղքատ ու հետամնաց միջավայրերում, — Բակունց արվեստագետի գեղագիտական-գաղափարական ամբողջության մի կարևոր մասն է սա, որ տարբեր ձևերով դրսևորվել է նրա շատ պատմվածքներում՝ «Միրհավ», «Այու սարի լանջին», «Այսիական մանուշակ» և այլն: «Նոնարհ աղջիկը» պատմվածքում հոգեկան գեղեցկություն, նուրբ կանացիություն Բակունցը բացահայտում է՝ խորձանոց, ցախ կրող գլուղական «հասարակ» աղջկա մեջ: Այս ասելիքը շեշտելու համար պատմվածքի վերջում այդ աղջկան բոլորովին թշվառ վիճակում է ներկայացնում՝ կարծես ընդգծելով, որ ահա այսպիսի ցնցոտիավոր, որբեայրի, խեղճ ու կրակ կանանց մեջ էլ լինում է նուրբ հոգի, ներքին մեծ հարստություն, համախ ավելի, քան քաղաքակրթված ոչ բիշ կանանց մեջ:

Էջ 148, տող 21. շարականի գիրքը — Ցե'ս «Վանդունց Բաղին» պատմվածքի ծանոթագրությունը:

Էջ 154, տող 29. Հուստինիանոս թագավորի մասին — Այս անունով նշանավոր են եղել Հուստինիանոս Ա՝ Բյուզանդական կայսր 483—565 թթ., Հուստինիանոս Բ՝ Բյուզանդական կայսր 685—695, 705—711 թթ.:

Լ Ա Ռ-Մ Ա Ր Կ Ա Ր

(էջ 162)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ՏՁ, ՄԺ:

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի: Կատարված են նևակայ ուղղումներ.

Էջ 165, տող 4. ՄԺ-ի բնագրում՝ *խոսեմ* — ուղղված է ըստ նույն բնագրի վերջին մասի (տե'ս էջ 172, տող 4)՝ *խոսիմ*:

Էջ 168, տող 34. ըստ ՏՁ-ի և ՄԺ-ի՝ *Մարգարն էլ խոսք շասեց Բարոսիկի մասին* — Բացանայտ անհշտություն է. ուղղել ենք՝ *Մարգարն էլ խոսք շասեց ողբու մասին*:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1927 թ. «Մինաձոր» ժողովածվում¹, հեղինակի կենդանության ժամանակ կրճատված աեղ է գտել դասադրերում (ինչպես՝ 1932 թ. «Դասագիրք լեզվի և գրականության: 6-րդ տարի» ձեռնարկում, 1933-ին՝ «Լեզվի և գրականության դասադրում», 6-րդ տարի): Անուհետև մտել է հեղինակի երկերի 1955 թ. երեսնյան հրատարակության մեջ, 1959 թ. տպվել է «Նգրայրության ընկուզենիները», ժողովածվում, 1964-ին՝ երկերի երկհատորյակի առաջին հատորում, 1969-ին՝ «Այսիական մանուշակ» ժողովածուի մեջ:

Տպարանային ձևագիրը բաղկացած է 10 փոքրադիր (18,5×23) թերթերից.

¹ Ժամանակի պարբերականներում նախնական հրատարակում գտնելու ուղղությամբ մեր կատարած որոնումներն անարդյունք մնացին:

յուրարանչյուրի մեկ էջում բնագիրը մարտի գրված է հեղինակի կողմից, սե-
խանարով: Բուզմը՝ սպիտակ, փայլուն (սկզբնական մանուշակագույն պատմվածքի
տպարանային բնագրի լիզմից): Մեկ էջում՝ 38—39 տող: էջերի վերին ձախ
անկյունում առանձին համարակալում (2-րդ էջից սկսած) ձևադրի լիանարով՝
2—10, ապա էջերի վերին մասի կենտրոնում՝ բնագրի համարակալում մա-
նուշակագույն լիանարով՝ 159—168: Վերջում լիագրութուն չկա:

Հայտնի է, թե «Լատ-Մարգարը» երբ է գրվել: Դիտենք միայն, որ պատմված-
քի գլխավոր հերոսի (նախակերպարի) հետ Բակունցը ծանոթացել է այն ժամա-
նակ, երբ աշխատելիս է եղել Երևանի սերմնարուծարանում (1923 թ. աշնանից
մինչև 1924 թվականի հոկտեմբերը): Պատմվածքում նկարագրված գլխավոր
հերոսի արտաքինն ունեցող անձը՝ արևմտահայ վերաբնակիչ Մարգարը, այն ժա-
մանակ աշխատելիս է եղել իբրև ջրբաշխ սերմնարուծարանում կամ, ավելի հու-
մանական է, մոտակա գյուղում: Նա և Բակունցը բավական մտերմացած են եղել,
և Մարգարը մանրամասն պատմել է գլխով անցածը:

Էջ 162, տող 1 (և հետո). *Կառ Վլամ Դասի*—բարբառային բառ, բառ Հ. Ա-
հադյանի «Գովառուկան բառարանի»՝ «սեռակ մը խոշոր հավ, որ լավ կովոյ
էրլաւ»: Այսպես կոչվում է հոս արագիլի մի տեսակը:

Էջ 171, տող 7—8. *Կալալայի մոտերքն էին ապրում, վրանների առկ—Կա-*
վալլա Բաղաբ Հոնառառանում է՝ էգելան ծովի հյուսիսային ափին. Որոշ
կալվում 1915—20 թթ. կոտորածներից հետո հայ զաղրակահալույթն մի զանգված
էր հավաքվել:

Ս Ս Բ Ո Ւ

(էջ 173)

Բնագրային աղբյուրներ՝ հւ 1926, 16 հուլ., № 264, ՏԽՕ, ՄԺ, ԱԺ:

Տպագրվում է բառ ԱԺ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

Էջ 177, տող 24—25. Բառ ԱԺ-ի Գորգի թերի մնացած նախշերը — ուղղված
է բառ ԱԺ-ի՝ Գորգի թերի մնացած նախշերը...

Էջ 177, տողեր 25—26. Բառ ԱԺ-ի՝ Դույնները տեղ-տեղ վառ էին, առևտ հր-
դեհում էին գույները — ուղղված է բառ ԱԺ-ի՝ Դույնները տեղ-տեղ վառ էին,
առևտ հրդեհվում էին գույնները:

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1926 թ. նոյեմբերի 16-ին, «Խորհրդային
Հայաստան» օրաթերթում, ապա 1927 թ. «Սփնաձոր» ժողովածվում: Այնուհետև,
ավելի արմատական վերամշակումից հետո, 1935 թ. տպագրվել է «Անձրեր» ժո-
ղովածուի մեջ: 1955 թ. լույս է տեսել Երևանի երևանյան հրատարակչությունում
և «Ամբողջական գործը» ժողովածուի (Բեկյուլ) առաջին հատորում: 1964 թ.
մտել է հեղինակի երկերի 1-ին հատորի մեջ:

Տպարանային մեքենայից (ՄԽԻՆՁՈՐ) ժողովածու) բաղկացած է 9 նկղ,
փոքրագիր (14,5×24,3 սմ) թերթիկից, որոնց յուրաքանչյուրի մեկ էջում կա

24 տու: Մերենագրությունը մուգ-մանուշակագույն է, վրան կարմիր թանաքով հեղինակի ուղղումները: Թուղթը սպիտակ, փալլուն, քիչ խունացած: Էջերի վերին կենտրոնական մասում մերենագրված են էջահամարներ՝ 1—9, ապա զրված է ընդհանուր էջակալում մանուշակագույն թանաքով՝ 169—177: Վերջում լվազրություն չկա:

«Ասբուն» պատմվածքի մերենագիր օրինակի թուղթը և մերենագրությունը նման չեն «Մինաձոր» ժողովածուի բնագրերից ոչ մեկին: Այս հանգամանքը առանձին էջակալման առկայության հետ միասին վկայում են, որ պատմվածքի այս մերենագիրը նախապես «Մինաձորի» համար չէ պատրաստված եղել, այլ, ժողովածուի ամբողջական բնագիրը կազմելիս, հեղինակը նրա մեջ է դրել այլ նպատակով կատարված այդ մերենագրությունը:

Պատմվածքի՝ «Մինաձոր» ժողովածուի մեջ տեղ գտած տարբերակը այս հատորում զրված է Այլ խմբագրումներ քաժնում: Բնագրային տարբերություններ բաժնում բերված են այդ խմբագրման և «Խորհրդային Հայաստանում» տպագրված օրինակի տարբերությունները:

Ըստ «Անձրեր» ժողովածուի, պատմվածքը զրվել է 1926 թվականին (պատմվածքի վերջում զրված է՝ 26): Ավելի հավանական է, որ այն զրված լինի այդ թվականի սկզբներին, երբ հեղինակը գեուես Գորիսում էր բնակվում: Պատմվածքը գրելու ազդակ է հանգիսացել Ա. Բախունցի, իբրև գյուղատնտեսի այցը Բիշանագ ագրոնոմական գյուղը (այժմ՝ Նախիջևանի ԽՍՀ-ում) 1925 թ. դարձան վերջերին: Այդ ուղևորությունից հետո Բախունցը Թփղիս՝ «Մարտակոչ» օրաթերթին է ուղարկել իր «Բիշանագ» ակնարկը, որը և տպագրվել է թերթի 1925 թ. հունիսի 10-ի համարում (№ 130): Ակնարկը զրված է զգացմունքով. նկատվում է, որ անտառների մեջ ծվարած ագրոնոմական խուլ գյուղակում երիտասարդ գյուղատնտեսի վրա ազդել են դեռատի աղջիկների և ծիր սղամարդկանց՝ պիսավորապես սելիդների, ամուսնության փաստերը: Ակնարկը տպագրելուց հետո այս նույն հարցը հեղինակը դարձրել է նաև պատմվածքի նյութ. այդպես երևան է եկել «Ասբուն»: Պատմվածքում հեղինակը շնորհումներ է թույլ տվել փաստականի համեմատ, բայց և դժվար չէ նկատել ընդհանրությունները ակնարկի և պատմվածքի միջև:

«Բիշանագում» կա ծերունի Սելիդ, որ բացի ծերացած կնոջից ունի նաև մի մանկամարդ կին: Միաժամանակ նույն Սելիդն ունի դուստր, որը գրեթե նրա մանկամարդ կնոջ հասակակիցն է: Սելիդի դուստրը կարպետ է գործում՝ իր օժիտը: Շուտով նրան էլ պետք է ամուսնացնեն մի ծերունու հետ. «...բախում՝ դիմացի սենյակից լսեցինք կուփիշի հավասար դարկերի ձայն: Սենյակի ներսում, դերանների վրա կարպետի հենք էր ամրացված, որի ղիմաց նստել էր մի աղջիկ: Նա նուրբ ու բարակ մատներով գույնզգույն թելեր էր հագցնում հինածին և կարպետ գործում:

Մեկ որ տեսավ, գլուխը կախեց, ղիսի շալն ավելի բաշեց, որ երեսը չտեսներ: Լշարիկ, բարակիրան մի աղջիկ է:

— Սելիդի աղջիկն է, մայրը հերու մեռավ, — ականջիս փսփսաց Արոն:

Աղջիկն իր օժիտն էր գործում: Սեյիգն ասաց, որ շուտով բյարինը կ'աբելու է: — Տեսնես ինչ բաֆթառ մարմին պիտի գրկի այս փոքրիկին, ո՞ր ձերտնութեամբ շրթունքները պիտի համբուրեն սրան,— դայրացած ասաց ընկերս ու դուրս եկավ:

Ես էլ դուրս եկա սենյակից: Դուան մօտ ետ նայեցի, աղջիկն էլ նայեց: Առ այնպե՞ս ծով խեղճություն, անտերունչ գառան վիշտ կար նրա աչքերում:

Հանկարծ լեզու առնել կարպետը գունավոր ու պատմել, թե ինչ մտեր է հյուսել աղջիկը հենրին, ինչպես ծանր հառաչել է կոփիշի գրնգան ձայնի հետ ու ինչպես նրա բարակ, դեղին մատները ամեն մի թելի հետ մի մանր միտք են կապել կարպետին»:

Բակունցը զգացված է եղել, և, ըստ երևույթին, հենրի գիմաց նստած աղջկա խոհերը հանգիստ չեն ավել նրան, մինչև որ ստեղծվել է «Սարու» գողտրիկ պատմվածքը:

Պատմվածքում միևնույն ալյանդակ երևույթի երկու տարբեր դոներին Բակունցը «միավորել» է մի կերպարի մեջ. իրական Սեյիգի մանկամարդ կիներ և նույն Սեյիգի շամտանացած, բայց նույնպիսի ամուսնության պատրաստվող մանկամարդ գուտարը «Սարու» մեջ դարձել են մի հերոսուհի: Ակնարկում ցույց է տրված, որ Սեյիգի գուտարին պետք է վիճակվեր իր հոր մանկամարդ կնոջ Բախտը: «Սարու» մեջ միևնույն հերոսուհին է ցույց տրված թե՛ շամտանացած, թե՛ ամուսնացած վիճակներում: Փաստական նյութի ալյապիսի «խտացումը» իրականի պատկերումը զգալիորեն գեղարվեստականացրել է:

Առանառակ պատմվածքը ակնարկի համեմատ ավելի ուժեղ է՝ փաստերի գեղարվեստական վարպետ մշակման շնորհիվ: Պատմվածքում նաև ավելի բառատեղծական է նկարագրված աղջիկը գորգի առաջ: «Այդ գիշեր Սարու գուտում մանկամարդ մի աղջիկ տորբի առաջ գորգ էր գործում: Բարակ ծամեր ուներ աղջիկը, ծամերի ծայրից կախ էին մետաղյա բոժոժներ: Աղջիկը դուրսը աջ ու ձախ էր դարձնում, դեղնած մատներով բռնում գունավոր թելերը, թելը թելին հագցնում, ապա ծանր սանրով կոփում հանգույցները: Դարավում էին իրար վրա հանգույցները, ծնվում էին նախշեր, նսան ճյուղեր, տերևներ, տերևների մեջ երկու թե, որ աղջկան թվում էր երգող թռչուն: Ամեն անգամ, երբ աղջիկը սանրը զարկում էր հյուսածին, շարժվում էին գույնզգույն կծիկները, գրնգում էին և ծամերի բոժոժները:

Երբ ձիավորներն անցան փողոցով, շները հաչեցին կանաչ արալի վրա: Աղջիկը դուրսը թերեց, Սեյիգը չբազի լույսով տեսավ և դուրդը, և՛ տորբի առաջ նստած աղջկան: Նրան թվաց, թե աղջիկն ինքը մի գունավոր նախշ է գորգի վրա»:

Ակնարկի համեմատ պատմվածքում աղջկա ոգրերգությունը միայն այն չէ, որ նրա ջանքերով գահաբերվում է Սեյիգի ձերույթունը «բաղդրացնելուն»: Այս հիմնականը հեղինակը պատմվածքը գրելիս սաստկացրել է. նախ կարևոր տեղ է գրավել գլուխում իշխող ազանգը, որի համաձայն տարվա մեջ մի գիշեր գոհիկ ծես է կատարվում: Անմեղ աղջիկը այդ գիշերներից մեկում դառնում է Սեյիգի կրքերի գոհը: Ապա՝ պատմվածքում աղջկա ոգրերգական վիճակը

նաստեղացումը է նաև այն բանով, որ նրան զրկում են հարադատ միջավայրից, առնում օտար երկիր:

Արդյոք հեղինակը ունեցե՞լ է սրա համար ևս փաստական նյութ, թե ինքն է հնարել այդ՝ երկն ուժեղացնելու համար, դժվար է ասել:

«Սարուխ» վերջին երկու պարբերությունները ամփոփում ու կենտրոնացնում են ողբերգականությունը. Բակունցը դիմում է խոսքի քնարականությունն ուժեղացնող իր սիրելի հնարաներին՝ վերհուշին («Այն ամի գյուղում մի պառավ կին, երբ առվի ջրի մեջ լվանում է մաշված գորգը, ձեռքը հակառին դրած, նա նայում է հեռու, ուր անտառների մեջ պահված է հայրենի Սարուն: Խունցած գորգի նախշերը առվի ջրում հանկարծ պայծառանում են, և պառավին այնպես է թվում, թե ծամերի ծայրին հնչում են մանկության անուրախ բոժոժները»): Սա զույգ և բնօրինակ փաստական հիմք ունեցել է, այսինքն՝ Արաբսի մյուս սփր մանկամարդ աղջիկներին կենթյան տանելու փաստեր երևի ծանոթ են եղել հեղինակին, և նա կարող էր ենթադրել նրանց հետագա հակառակորդն ու դժգոհած կարողոր մանկության օրրանի հանդեպ:

ԱԼԳԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

(էջ 179)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1927, 1 հունվ., № 1, 4 հունվ., № 2. ՏՁ, ՄԺ, ՍՅԱԺ:

Տպագրվում է ըստ ՍՅԱԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1927 թ. հունվարի 1-ի և 4-ի համարներում, (թերթի 2-րդ համարը լույս է տեսել հունվարի 4-ին), ապա նույն թվականին՝ հեղինակային որոշ խմբագրումից հետո՝ «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ: 1933-ին լիովին վերամշակված և Արփենիկ Չարենցի ճիշատակին նվիրագրությամբ տեղ է գտել «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուում: Հիշյալ նվիրագրության պատճառը կամ պատճառներից մեկը, հավանաբար, եղել է այն, որ Ե. Չարենցի կինը՝ Արփենիկը, մահացել է «Ալպիական մանուշակը» հրապարակվելու ընթացքում՝ հունվարի 2-ին. նախորդ օրը լույս էր տեսել պատմվածքի առաջին մասը, շարունակությունը տպագրվում է «Խորհրդային Հայաստանի» հաջորդ համարում, որտեղ տպագրվել է նաև Արփենիկի մահվան աղբյուր:

Հեղինակի կենդանության ժամանակ տպագրվել է նաև «Հայ դրականության բրեստմատիայում» (10-րդ դասարանի համար, Երևան, 1934): 1955 թ. տեղ է գտել Երկրի երևանյան հրատարակության մեջ և, «Ամբողջական դործը» ժողովածուի (Բեյրութ) Ա. հատորում, 1959 թ.՝ «Եղբայրության ընկուղենիներ» ժողովածուում, 1962 թ. լույս է տեսել «Ալպիական մանուշակ» զբոսայգում «Միր-հավի» հետ, 1964 թ. տեղ է գտել Երկրի առաջին հատորում, 1969-ին՝ «Ալպիական մանուշակ» ժողովածուի մեջ: Տպագրվել է նաև մամուլում, ժողովածուների մեջ. ինչպես, օրինակ, «Ավանդարդ» թերթում (1959 թ., № 128), «Սովետ-

տական գրականություն. քրեաստմատիա» գասագրքի մի շարք հրատարակություններում՝ սկսած 1956 թվականից և այլն:

«Մթնաձոր» ժողովածուի տպարանային ձևագիրը բաղկացած է 13 փոքրագիր (18,5×23 սմ) թերթերից, չորսարանչուրի մեկ էջում բնագիրը մաքուր գրված է հեղինակի ձեռքով, սե թանաքով: Թուղթը սպիտակ, փայլուն: Մեկ էջում 36—40 տող: էջերի վերին ձախ անկյունում՝ առանձին էջակալում (2-րդ էջից) ձևագրի թանաքով՝ 2—13. ապա նաև՝ ընդհանուր էջակալում մանուշակագույն թանաքով՝ 178—190: Թուղթը, թանաքը, առանձին էջակալման եղանակը նույնն են, ինչ որ «Լառ Մարգար» պատմվածքի տպարանային ձևագրին:

«Սև ցիլերի սերմնացանը» ժողովածուի մեջ պատմվածքի վերջում գրված է՝ 25—27: Այս թվականներից առաջինը պետք է ցույց տա պատմվածքը գրելու, մյուսը վերամշակելու ժամանակը (տե՛ս «Միրհավ» պատմվածքի ծանոթագրությունը): Երկրորդն անվտանգելի է: Հավանական չէ, որ 1927 թ. երկու անգամ լույս տեսած պատմվածքը նույն տարում էլ հեղինակը արմատական վերամշակման ենթարկեր մի նոր ժողովածուի մեջ տպագրելու համար և գրանից հետո այնու անփոփոխ թողներ մինչև 1933 թվականը, երբ լույս տեսավ այդ ժողովածուն: 1927-ին Բակունցը չէր կարող նախատեսած լինել «Սև ցիլերի սերմնացանը» ժողովածուն, որի պատմվածքների մեծ մասը գրված կամ վերամշակված է 1930-ական թվականներին: Մեզ թվում է, որ «Ալյուիական մանուշակի» հիմնական և վերջին վերամշակումը կատարվել է 1930 կամ 31 թվականին:

Իբրև «Ալյուիական մանուշակը» գրելու թվական նշված 1925-ը նույնպես հարկ եղածին չափ համոզիչ չի թվում, քանի որ այդ երկը գրվել է Մեղրու շրջան հեղինակի կատարած մի ուղևորությունից հետո: Այդ ուղևորությունը Բակունցը կատարել է իր բարեկամի՝ երկրաբան Տիգրան Զորաշյանի հետ միասին: Նրանք մի երրորդ անձի ուղեկցությամբ այցելել են Մեղրու շրջանի մի շարք վայրեր, այդ թվում ավերակ բերդեր: Ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների այդ ուղևորությունը կատարվել է 1926 թ. ուշ գարնանը կամ ամռանը: Բակունցի մի այլ բաբեկամի՝ պատմաբան Մորուս Հասրաթյանի վկայությամբ ևս այդ ուղևորությունը 1926 թվականին է տեղի ունեցել: Հայտնի է նաև, որ «Ալյուիական մանուշակը» հեղինակն առաջին անգամ կարդացել է իր ընկերուհի Ժենյա Գյոզալյանին, երեվանում, իսկ դա ամենից ավելի հավանական է, որ տեղի ունեցած լինի 1926 թ. գարնանից հետո, երբ Բակունցը Գորիսից տեղափոխվել էր Երևան և բնակություն հաստատել այստեղ: Ժ. Գյոզալյանը, որը նաև՝ «Ալյուիական մանուշակում» նկարչի կողմից վերհիշվող «սև թավշն գլխարկով» կնոջ նախակերպարն է, երեվանում Բակունցի պատմվածքի առաջին ունկնդիրը կարող է եղած լինել 1926 թվականի երկրորդ կեսին, երբ նա դռնվել է այս քաղաքում:

«Ալյուիական մանուշակում» իրական փաստերի համեմատ կարևոր փոփոխությունն այն է, որ ինքը՝ գրողը դարձել է նկարիչ, իսկ երկրաբան ուղեկիցը՝ հնագետ: Նկատի ունենալով, որ Բակունցը գրեթե միշտ իր կերպարների հատկանիշները իրականից էր պատկերում, այսինքն՝ իրական անձանց էր նկատի ունենում և երբեմն էլ մեկ կերպարի մեջ միավորում երկու, նույնիսկ երեք իրական անձանց հատկություններ, կարելի է չկասկածել, որ «Ալյուիական մանու-

շակի» նկարիչը՝ իր հակումներով, հաև մի այլ իրական հիմք ունի. պետք է որ իրողություն չինեն լեոնալին գեղջկուհու և ալոյիական մանուշակների ճեպանկարները հանելու, ինչպես և հնագետի որոնումների նկարագրությունները: Հնալավոր շեղավ պարզել, թե Բակունցը ինչ նկարիչի է նկատի ունեցել և նրա՝ որտեղ ու ինչ առիթով կատարված ճեպանկարները: Ինչ վերաբերում է ճեպակուր իշխանի դամբարանը՝ որոնող հնագետին, ապա գրողը հնարավոր է, որ նկատի է ունեցել պատմաբան-հնագետ Մ. Հասրաբյանին: Ավելի հիշտ, իր իրական ուղեկից Տ. Զորաշյանին. ըստ պատմվածքի բովանդակության պահանջի, փոխարինել է հնագետով:

Հնարավոր է աբղյուր, որ Բակունցը իր նշած 1925 թվականին մի այլ նախնական պատմվածք գրած ինքնը նկարչի. հնագետի ու լեոնալին գեղջկուհու մասին՝ անշված մի այլ վայրում կատարած իրողություն հետ, իսկ հետո, Մեղրու շրջանից ստացած տղավորություններն օգտագործելով, վերափոխեր պատմվածքը. գեպրերի վայրը դարձնելով Կաբավարերդն ու նրա շրջակայքը: Այդպիսի հնարավորությունը, կարծում ենք, բացառված չէ:

էջ 179, տող 1. Ալոյիական մանուշակ—Բույս գինաբուսկազգիների ընտանիքից (cyclamen europaeum), հայերեն կոչվում է հակ արանց ծաղիկ, տառատեսակներ Հայաստանի տարբեր վայրերում՝ յուշ, արջտակ, մանուշ: Զանգեզուրում նա սարի մընիշակ, որ տարբեր է Բակունցի նկարագրած ծաղիկից, բայց հնաբանվար է, որ այդ անունը վերափոխելով գրողը օգտագործած լինի արանց ծաղիկը անվանելու համար: Պատմվածքի բովանդակությունը և գեղարվեստական արժեք շատ բանով են պայմանավորված ծաղիկը ալոյիական մանուշակ անվանելու փաստով:

էջ 179, տող 3 (և հետո). Կաբավարերդի գլխին...— Կախավարերդը (Կենբերդ) եղել է Սյունիի ամենանշանավոր բերդերից: Գտնվել է Արևիկի (այժմյան՝ Մեղրու) շրջանում: Ստույգ վայրը որոշված չէ, ենթադրում են, որ Մեղրու շրջանում Կալեր-Վանի մոտակայում եղած ավերակներն են միջնադարյան ալոյ անառիկ բերդի մնացորդները:

էջ 179, տող 16 (և հետո). Բասուտա—Զանգեզուրի գետերից, գրավոր աղբյուրներում՝ Բասուտ, այժմ պաշտոնապես կոչվում է Մավ գետ: Մենք Զանգեզուրում լսել ենք Բասուտա անվանաձևը: Սկիզբ է առնում Մեղրու լեռների արեվելյան մասից, քաղվում Արսիսը:

էջ 182, տող 24. Բակուր իշխանի դամբարան—Բակուր անունով Սյունյաց իշխանների մեջ նշանավոր են եղել՝ Բակուր Սյունյաց նահապետը՝ II դար և Բակուր Սյունի՝ V դար.:

«ՍԵՎ ԶԵԼԵՐԻ ՍԵՐՄՆԱՅԱՆԸ» ՇԱՐՔ

Այս պատմվածքաշարը ձևավորվել է 1933 թ., համանուն ժողովածուի լույս ընծայմամբ և անխախտ պահպանվել Բակունցի երկերի 1955, 1964 թթ. հրատարակություններում: Այժմ, այդ շարքի պատմվածքներից 3-ը վերագործված

նն իրենց սկզբնական պատմվածքաշարի՝ «Մինաձորի» մեջ (տե՛ս ալդ պատմվածքաշարի ծանոթագրությունները)։

«Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածվում միայն «Սիրանի փողը» և «Պրովինցիալի մայրամուտը» երկերն են, որ տպագրվել են առաջին անգամ, մյուսները նախքան ժողովածուն կամ լույս են տեսել պարբերական մամուլում և 1929 թ. Մոսկվայում հրատարակված զբոսայգում, կամ «Մինաձոր» ժողովածուից են վերամշակված անցել այս գրքի մեջ։ Բացի «Միրճավ», «Խոնարհ աղջիկը» և «Ալպիական մանուշակ» պատմվածքներից, 1933 թ. այս ժողովածուի մեջ գրողի 1920-ական թթ. ստեղծագործական աշխատանքն են ներկայացնում նաև «Նամակ ուսաց թագավորին» և «Ալիտակ ձին» պատմվածքները։

Բակունցի գրական գործունեության 1930-ական թվականների որակը իրականում ներկայացնում են «Սիրանի փողը», «Բրտուի տղան», «Սև հացը», «Պրովինցիալի մայրամուտը» և «Սև ցեղերի սերմնացանը» երկերը։

Ի տարբերություն «Մինաձոր» ժողովածուի, այստեղ չորսբանջյուր երկի տակ գրված է գրության, իսկ երբեմն նաև վերամշակման իվականը, ինչ որ միշտ վստահելի (տե՛ս «Միրճավ» և «Ալպիական մանուշակ» պատմվածքների ծանոթագրությունները)։

Այս ժողովածուի տպարանային բնագրերն առայժմ չեն գտնվում։

Յ Ի Բ Ա Ն Ի Փ Ո Ղ Ը

(էջ 193)

Բնագրային աղբյուր՝ ՍՅՍԺ։ Ուղղումներ.

Ըստ ՍՅՍԺ-ի բնագրի՝ էջ 195, տող 22 և էջ 200, տող 14՝ սառույցներից, էջ 197, տող 16՝ սառույցների, էջ 201, տող 2՝ սառույցները— ուղղված է ըստ ՍՅՍԺ-ի այլ բնագրերում սառույց բառի ուրիշ գործածությունների. համապատասխանաբար՝ սառույցներից, սառույցների, սառույցները։

էջ 198, տող 25. ըստ ՍՅՍԺ-ի աշխուժ—ուղղված է՝ աշխույժ։

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1933 թ. «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի կազմում։ 1936 թ. տեղ է գտել հեղինակի «Պատմվածքներ» (Փարիզ) ժողովածուի մեջ, 1955 թ.՝ Երկերի երեսնյան հրատարակությունում և «Ամբողջական դործը» ժողովածուի (Բեյրութ) Ա հատորում, 1959-ին՝ «Եղբայրության բնկուղենիները» ժողովածվում, 1964-ին՝ Երկերի առաջին հատորում, 1969-ին՝ «Ալպիական մանուշակ» ժողովածուի մեջ։ 1933 թվականից հետո պատմվածքը մեծ մասամբ տպագրվել է որոշ կրճատումներով։

Համաձայն ՍՅՍԺ-ի մեջ պատմվածքի վերջում գրված թվականի՝ գրվել է 1931 թ.։

«Սիրանի փողը» 1930-ական թվականներից դարձավ Ա. Բակունցի դեմ կատարվող հարձակումների զխավոր պատրվակը (տե՛ս, օրինակ, «Գրական թերթ», 1934, № 19, 1936, № 19, 22, «Գրական սերունդ», 1936, № 4, էջ 15—19, № 5—6, էջ 35, «Խորհրդային արվեստ», 1934, № 7, 1936, № 15—16, էջ 204, № 17, էջ 224,

«Խորհրդային գրականություն», 1936, № 3—4. էջ 196—199, 18. Первыи
всесоюзный съезд советских писателей, М., 1934, էջ 630 և այլն):

էջ 196, տողեր 12—13.

Քանց լուսին ամպի տակով,

Դու չուր կերթաս ջուխտ դորակով:

Ժողովրդական Երգ-Ֆառչակի առաջին երկտողը: Նույն Երգի չորս ուրիշ
տարբերակներ տեղ են գտել Մ. Արեղյանի կազմած «Ժողովրդական խաղիկներ»
ժողովածուի մեջ, ինչպես, օրինակ,

Քան լուսին ամպի տակով

Դու չուր կերթաս դորակով,

Հոգիս քեզ մատաղ լինի,

Սիրտս կերես կրակով:

կամ՝

Չուր կերթաս ջուխտ դորակով,

Սիրտս կերես կրակով.

Ձանս էղնի քեզ դուրբան,

Եկ տանեմ քեզ շալակով:

(Մ. Արեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ, Երևան, 1940, էջ 511):

էջ 197, տող 5—6. Մոտկանա երկիր, Տալվորիկ—Տեղանուններ Սասունում:

էջ 199, տող 18. Ֆալն—Հին հռոմեական դիցաբանության մեջ անտառների,
լեռների, դաշտերի աստվածը, անասունների հովանավորը: Հունական Պանի
(բնության հովանավորի) հռոմեական տարբերակը:

էջ 199, տող 29. Չենով Օհան, Մարա Մելիք, Թլոր Մանուկ—«Սասնա ծռեր»
հայ ժողովրդական դյուցազնավեպի ներոտներն են:

էջ 200, տող 24—25. նստում էր Մարութա բարձր սարին—Մարութա
սարը Սասունի լեռներից է, որ կարևոր դեր ունի «Սասնա ծռեր» դյուցազնա-
վեպում:

ՆԱՄԱԿ ՌՈՒՍԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

(էջ 206)

Բնագրալին աղբյուրների՝ ՍՁԺ, ՍՅՍԺ:

Տպագրվում է ըստ ՍՅՍԺ-ի: Ուղղում.

էջ 211, տող 10. ըստ ՍՅՍԺ-ի՝ անզգուշ—ուղղված է՝ անզգուշ:

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1929 թվականին «Սպիտակ ձին» վերնա-
պիրը կրող պաամվածրնների ժողովածուի մեջ (Մոսկվա), ապա 1933 թ. հիմնո-
վին վերամշակված տեղ է գտել «Ան ցելերի սերմնացանք» ժողովածվում:

Պաամվածրի առաջին տարբերակը (ՍՁ) գրված է այս հատորի Այլ խմբա-
գրումներ բաժնում:

Համաձայն ԱՅՍԺ-ի մեջ, պատմվածքի վերջում գրված խմբական¹ գրվել է 1927 թվականին:

Պատմվածքն ինքնակենսագրական է, բոլոր հերոսները ունեն նախակերպարներ, նկարագրված են իրական վաչրեր, պատմվածքի հիմքում գրված է եղելույթուն:

Բանտարկված, ապա փախստական դարձած եզորի մասին Գորիսի մերձակա երիշեն գյուղում շատ պատմություններ են շրջել: Մինչև օրս էլ հասակով մարդիկ պատմում են եզորի մասին, նույնիսկ նրան նվիրված երգեր կան²: Ըստ էության, եզորը դարձել է բանահյուսական հերոս: Վիպական գույներով են պատմում, օրինակ, նրա փախուստը բանախց. իբր տարբեր ազգություն էր բանտարկյալներ կտրում են բանախցի պատուհանի երկաթե ձաղերը, սպիտակեղենից պարան են պատրաստում ու իջնում պատուհանից, մտնում ջրատար խողովակի մեջ, և բանի որ երեքից ամենանիհարը եզորն է լինում (մյուսները զեր են լինում), միայն նրան է հաջողվում փախչել: Վիպական են, հաճախ հուզիչ եզորի փախստական կյանքի, նրա թափառումների և հատկապես նրա ու հոր հանդիպման և բաժանման մասին եղած պատմությունները: Մի խոսքով, հյուսվել է ժողովրդական վեպ, իր տարբերակներով: Նվի մի տարբերակում եզորը զինվորական ծառայության մեջ եղած ժամանակ սպանում է մի սպայի՝ նրա կնոջը արհաճախում համար, մի այլ տարբերակում, ընդհակառակը, եզորը իր սիրուհուն է սպանում, մի երրորդ տարբերակի մեջ սպան եզորին վիրավորում է (նրան «արմաշկա» կոչելով), և եզորը բուռնցրի մի հարվածով սպանում է սպային: Կամ՝ մի տարբերակում եզորին Սիրիբ են արսորում, մյուս զեպրում նա լինում է Կարսի (կամ Ալեքսանդրապոլի) բանտում, մի զեպրում հենց այդ քանտից էլ եզորը փախչում է, մի այլ զեպրում Սիրիբի ձանադարհին է փախչում, երրորդ զեպրում նա լինում է Սիրիբի արսորում, ուր նրան միանում է սիրուհին՝ սպանված սպայի կինը և այլն:

Եզորի հարցով մենք բավական զբաղվեցինք՝ աշխատելով հնարավորության սահմաններում պարզել նրա կյանքի ստույգ փաստերը: Որքան մեզ հաջողվեց բրոշել, դրանք հետևյալներն են. եզորը եղել է երիշենցի Հարություն (Արմին) Խորշուդյանի՝ մոր կողմից Բակունցի պապի, որդին (Ա. Բակունցի բռնին): 1891-ին նրան կանչում են բանակ: Եզորը ծառայում է Ալեքսանդրապոլում: Այստեղ նա սիրային կապի մեջ է մտնում մի կնոջ հետ, ապա բռնելով նրան զավաճանության ժամանակ, սպանում է: Դրա համար դատապարտվում է տաժանակրության: Փախչում է բանախց, մի կերպ հասնում Գորիս, ծաղկած ապրում է երիշենում: Մինչ այդ նրա նշանածին՝ Մանուշակին ամուսնացրել էին ուրիշի հետ: Դա մեծ վիշտ է պատճառում եզորին:

Շուտով եզորի վերադարձի մասին իմանում են Հարությունի եղբոր որդի

¹ Երգերից մեկը (ազբրեջաներեն), որը մենք լսել ենք երիշենում, եզորի հարսնացու Մանուշակի ամուսնությանն է վերաբերում: Եզորը պատմում է հարսնացուին կորցնելու պատճառով իրեն համակած վշտի մասին:

Համբարձում բեշը, որը Գորիսում ցարազան աստիճանավոր էր, և գյուղի բոլոր-
վա Աստուծոյ:

Եզորը միառժամանակ ապրում է Գորիսի շրջակայքի լեռներում: Նրա հա-
մար կեղծ անձնագիր ևն ձևոր բերում, որով և նա երիշենից փախչում է Շուշի,
ապա Բարու, Աշխաբադ, ալստեղից էլ անցնում է Պարսկաստան, ուր ամուսնա-
նում է Թագուհի Սաեփանյան անունով մի կնոջ հետ և ապրում Պարսկաստանի
Ուշա, ապա Էնզելի քաղաքներում:

Եզորի փախուստի լուրը զայրացնում է Գորիսի պաշտոնավորներին: Ուր-
յադնիկը Համբարձում բեշի, բոլորվա Աստուծոյ հետ, ստրամենիկներն ուղեկցու-
թյամբ գնում ևն երիշեն, խուզարկում Հարությունի տունը, վերջինից պահան-
ջում, որ նա ասի որդու տեղը: Հարությունին ծեծում ևն:

Հարությունը թագավորին նամակ է գրում՝ խնդրելով ներել որդուն: Նա-
մակի պատասխանը զայլա է գավառապետի հասցենով: Վերջինից պահանջվում
էր պարզել թիսպարտ Եզորի գտնվելու վայրը: Հարությունին նորից ևն ծեծում,
նորից խուզարկութուն է կատարվում նրա տանը, գտնում ևն Եզորի երկու նա-
մակը: Ի վերջո, Եզորը ինքն է նամակ գրում իշխանութուններին, հայտնում իր
տեղը, որից հետո նրա հորը հանգիստ ևն թողնում:

1903 թ. Հարությունը կարողանում է փախ Պարսկաստան, որտեղ տեսնվում
է որդու հետ: 1906-ին Եզորը կարճ ժամանակով լինում է երիշենում, ապա մեկ-
նում է Միջին Ասիա, ապրում Անդիջան քաղաքում, իսկ 1916 թ. վերջնականապես
հաստատվում է Գորիսում: Կնոջ՝ Թագուհու մահից հետո երկրորդ անգամ
ամուսնացել է Գալանե անունով մի գործուհի կնոջ հետ: Մահացել է 1934-ին:

Ահա այս Եզորն է դարձել իմ Բակունցի ստեղծագործության և ին ժո-
ղովրդական պատմիչների հերոս: Կարելի է ասել, որ Բակունցի պատմվածքն էլ
Եզորի մասին հլուսված պատմիչների մի տարբերակն է, զուտ բակունցյան
տարբերակ և ամենատեղի ու իմաստայիցը: Բակունցյան պատմիչի ամենա-
կարեւոր հատկանիշն այն է, որ աչքտեղ գլխավոր հերոսը ոչ թե Եզորն է, այլ
Արթին պապը: Մինչդեռ երիշենում այսօր էլ Եզորի պատմությունն անելիս Ար-
թին պապին երբեք չեն տեղ ևն հաշվացնում, միայն մեկ, թե երկու անգամ
հիշատակում նրա անունը. ուշագրություն կենտրոնում Եզորն է իր փախուստի
կյանքով, հետաքրքրաշարժ արկածներով, հերոսություններով: Բակունցի
երկում Եզորի ամբողջ պատմությունը մի պատմվածի, առիթի գեր է կատարում
հայ նահապետական գեղջուկի՝ Արթին պապի կերպարը բացահայտելու համար:

Պատմվածքը շարադրված է առաջին դեմքով՝ Արթին պապի թոռան անունից,
որ նույնպես իրադրության ճշգրիտ պահպանումն է, քանի որ իրական հեղինակն
իրոք Արթինի թոռն է:

«Նամակ ուսաց թագավորին» պատմվածքում նույնությամբ պահպանված
ևն բոլոր նախակերպարների անունները: Ընդ որում, պապի՝ Արթինի, տատի՝
Նազուկի և քուռի՝ Եզորի անունները թողնելով անփոփոխ, Բակունցը պատմված-

քի երկրորդ տարբերակում փոխել է նրանց ազգանունը՝ Խուշուդյան-ը գարձնելով Աղամով¹ (առաջին տարբերակում Խուշուդյով է)։

Պատմվածքում իրականից են արված նաև մյուս նկարագրությունները։

Մինչև այժմ էլ երիշենում պահպանված է այն կամարակապ դարպասը, նաև նրա անկյունում բարը (նիշը), որի վրա պատմվածքում նստում էր Արթին պապը։ Միայն փոխված է գույնի մեծ ճանապարհի տեղը, որն այլևս այդ դարպասի առջև չի անցնում, ինչպես նախկինում է եղել (հիշենք. «Իրիկնապահին՝ Արթին պապիս նստելու տեղը կամարակապ դարպասի նիշն էր, որի ներքևի մասը զետնից մետրաչափ բարձր, կոկիկ տաշած էր, բարև ավոտի պես սարքած)։

Կնատեր իր տեղը, կոթներ հոնի կարմիր մահակին, պուխը մի կողմի վրա կլներ, և, ելև գրուցընկեր շունենար, ինքնիրեն կիտսեր ու թլի տակ կժըպտար... Կովերը արոտից էին աուն գալիս, վարից՝ հոգնած ու զանդաղ բալի-բով եղները, պառավ առամների տակ ծամելով ճամփի եզրից պոկած խոտը։ Ու նստած տեղից պապս մեզնից մեկին մի բան էր պատվիրում...»):

Պատմվածքում իրողություն է Արթին պապի հյուրասեր բնավորությունը, ըստ բոլոր վկայությունների, իրական Հարությունը մոլի հյուրասեր է եղել, նա հաճախ իր շեն տանը օրերով պահել է հեռու և մոտիկ շատ ծանոթների, ազգականների, քիւրվանների, անծանոթների։ «Աշխարհը կմնա, ասա մարդս սևերես չմնա», — սիրել է կրկնել Հարությունը։ Պատմում են, որ նա նույնիսկ ներդա-միտ է եղել զոդերի նկատմամբ, որոնք նույնպես երբեմն «այցեցել են» նրա տունը։ Մի անգամ, երբ զիշերով գինված ավազակներ են հարձակվում նրա տան վրա, ծերունին շապկանց դուրս է գալիս և հարցնում. «Արտուն թափելո՞ւ եր եկել, թե թալանի», — «Թալանի», — լինում է պատասխանը։ Եվ Հարությունը տնեցի-ներին կարգադրում է թույլ տալ զոդերին վերցնել ինչ ցանկանում են։

Պատմվածքում ճիշտ է նաև այն փաստը, որ պրիստավը նստել է հարեան լինակավայրում, որ Դորիսն է։

Իրական փաստերի մի մասը հեղինակը փոփոխել է իր գեղարվեստական մտահղացման համեմատ։ Այդ շեղումներից կարևոր են հետևյալները։

Ամենից առաջ պատմվածքում եզորի փաստական բարբրը և նրա անձը լիազնված են մշուշի մեջ։ «Նրա արսորման մասին հակասական պատմություններ կային, սրոնցից ոչ մեկը ճշմարիտ չէր։ Դիտեինք միայն, որ բնիս զինվոր հղած ժամանակ ընդդիմացել է և իրեն թե հրացան է բաշել հրամանատարի վրա», — վարդում ենք պատմվածքում։ Եզորի սիրային կապերի և կատարած մարդասպանությունների մասին խոսք չկա։ Հասկանալի է, որ հեղինակը մեզմե է եզորի իրական արարքը, որովհետև նրան համակրելի դարձնի ընթերցողին։ Իսկ զա էլ արվում է դարձյալ գլխավոր կերպարն ամբողջացնելու նպատակով։ Այն մարդը, որի համար այդքան հոգում է կենտրոնական հերոսը՝ Արթին պապը, պատմվածքում չպետք է հիշվի իր վանող կողմերով։ Միաժամանակ պատմվածքում ոչինչ չքրոշակի չի ասված փախուստի վերաբերյալ, դարձյալ խոսվում է զանազան

¹ Եզոր Աղամով է կոչվել Հարությունի փեսաներից մեկը, որի ընտանիքի հետ մոտ է եղել Բակունցը, ըստ երևույթին, Աղամով ազգանունը նա վերցրել է այդտեղից։

լուրերի մասին («ԱՄԷՐԻ պատմում էին, թե սահմանն անցել և դնացել է Իրանի հողը և իբր թե նամակ է ուղարկում մեզ, բայց նամակը ճանապարհին բռնում են»)։ Շատ հավանական է նաև, որ Բակունցը երևիս ժամանակ հենց այդպիսի լուրեր է լսել քեռու մասին, քանի որ վերջինիս փախուստը, նամակագրությունը և գտնվելու վայրը, համենայն դեպս, մինչև 1905 թվականը խիստ գաղտնի է պահվել։ Բայց Բակունցն ավելի ուշ, հախրան պատմվածք գրելը իմացել է Եգորի ձիշտ պատմությունը, տեսել ու գրուցել է նրա հետ, մինչդեռ պատմվածքում հարմար է գտել նրա փախուստի մասին խոսել մշտապես։ Նպատակը դարձյալ Արթին պապի կերպարն ամբողջացնելն ու պատմվածքի գլխավոր մտահղացումը մինչև վերջ հասցնելն է։ Պատմվածքում Արթին պապը մեռնում է՝ բնավ չկորչելու՝ թաղվորից նամակի դրական պատասխանն ստանալու միամիտ հույսը։ Մինչև մահ էլ պատմվածքի Արթին պապը հողով մնում է մանկան պես մարտի, քարու նկատմամբ հուռով լի։ Պապի այդ միամիտ հավատն ու հույսն ընդգծելու հնարավորությունը չէր լինի, եթե պատմվածքում ասվեր իրողությունը Եգորի փախուստի, ամուսնության և Իրանում անցկացրած ապահով կյանքի մասին։

Բակունցին անհրաժեշտ էր նաև ողբերգական վերջ, որը պետք է է՛լ ավելի հուզիչ դարձներ պապի կերպարը և հակակրանք առաջացներ նրա հետ դատաւոտան սեռած պաշտոնյաների նկատմամբ։ Այս տեսակետից էլ գեղագիտորեն նպատակահարմար չէր պատմվածքում ասել Եգորի կյանքի բոլոր իրական փաստերը, խոսել նրա կատարած հանցագործության և փախուստի մասին։ Պատմվածքի վերջավորության ողբերգական տպավորությունը առաջ է գալիս նաև այն բանից, որ, ինչպես ասված է այնտեղ, «Եվ այդպես էլ չիմացվեց, թե ինչ է պապ Եգոր Աղամուղը»։

Պատմվածքում Արթինի մահից մի տարի անց մահանում է նրա կինը Նազուն (իրականում Նազուն մահացել է ամուսնու մահից հինգ տարի անց)¹, որդու վիճակից անտեղյակ։

Հանձին Արթին պապի պատմվածքում մարմնացած է Բակունցի մի հիմնական մտահղացումը. հայ նահապետական գլուղի՝ Մխիթարի բնորոշ մի ներկայացուցիչ, մի շարականված հոգի կանգնել է ապականության և ապականացման դեմահանդիման՝ մնալով անաղարտ։ Ամեն ինչ արված է այդ կերպարը ղեղարվեստականորեն ավելի կատարյալ դարձնելու համար, և իրական փաստերից այն ամենը, ինչ որևէ կերպ կարող էր խանգարել դրան, բաց է թողնված կամ փոփոխված է հեղինակի կողմից։

Միաժամանակ, Արթինի այն հատկությունները, որոնք ներկայացված են պատմվածքում, մեծ մասամբ մոտ են իրողությանը, և իրական Հարություն խորշուղյանը շատ բանով է նման պատմվածքի Արթին պապին։ Բակունցն իր պապին լավ գիտեր, և երբ նրան իբրև կերպար պետք է ընթերցողին ներկա-

¹ Երիշինի հին գերեզմանոցում մնում է Բակունցի պապի և տառի շիրմաքարը՝ հետևյալ մակագրությամբ՝ «Հանգիստ Յարութին խորշուղեան վճ. 1915 թ. 83 ամաց և նորա կին Նազուն վճ. 1920 թ. 75 ամաց»։

յացներ շատ փորձիկ պատմվածքում, անհրաժեշտ էր քնտրել այնպիսի գիտաշար և իրողութիւնների այնպիսի հատված, որ պապի հիմնական և հեղինակ Բալունցին հուզող հատկութիւնները միանգամայն, խառնված նեով հումքովինքն ընկերացողին: Կրա համար անհրաժեշտ էր գեղարվեստականորեն հիշտ օգտագործել նորին անվան հետ կապված ասերը, վերցնել նրանցից այն, ինչ առաջնորդել չափով կարող էր օգնել գրողի նպատակի իրականացմանը:

«Նամակ սուտաց թաղափորին» պատմվածքում հեղինակը սուսկ օգտագործել է Լոկալութիւնը (և ոչ գեղեցկացրել կամ հետաքրքիր դարձրել)՝ ստեղծելու համար իր բնորոշ կերպարներից մեկը: Մյուս կողմից իրական գեղերի, իրական մարդկանց ու վայրերի նկարագրութիւնները երկը դարձրել են համաբաշխատում, անմիջական. սիրելի իրական պապի ու տառի մասին գրելիս հեղինակը «հինընտանիքան» հույզ պիտի խառնէր տողերին:

Արթին պապին ու նազուն կրկին հանդիպում ենք «Զման մի գիշեր» պատմվածքում, որը գրվել է «Նամակ...»-ի հետ միաժամանակ և նրա հետ էլ տպագրվել «Սպիտակ ձին» զբոսայգիի մէջ:

ԻՐՈՒՏԻ ՏՂԱՆ

(էջ 222)

Բնագրային տպւոյուններ՝ ՆՈՒ, 1931, գիրք 2, ՍՅՍԺ:

Տպագրվում է շատ ՍՅՍԺ-ի բնագրի: Կատարված է հետևյալ ճշտումը.

էջ 232, տողեր 25—27. Ըստ ՍՅՍԺ-ի՝ եթե այդ կիներ բլրակի վրա լինէր Եսեններ, որ շունը վերագործել է, պառկել փակ դռան առաջ—ոտղովված է՝ եթե այդ կիներ բլրակի վրա լինէր, կտեսներ, որ շունը վերագործել է, պառկել փակ դռան առաջ:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1931 թ. «Նոր ուղի» հանդեսի 2-րդ դրում, հաջորդ տարին կրճատված տեղ է գտել մեծահասակների համար կաշված մի հասագրում («Դասագիրք հայ լեզվի և գրականութեան», 3-րդ տարի): 1933 թ. հիմնովին վերամշակված տպագրվել է «Ան ցիւրի սերմնացանը» ժողովածուի մէջ, ապա՝ մի շարք դասագրքերում, ինչպես՝ 1934 թ.՝ Մ. Գորգարյանի «Ընթերցարանում», 2-րդ դասար. համար («Բրտտանոցում» և «Հին գործքում» վերնագրերով) և 5-րդ դասարանի «Դրականութեան բրտտոմատիայում» (Եթմ քնկեր Անդոն» վերնագրով), 1935 թ. կրկին տպագրվել է նույն բրտտոմատիայի նոր հրատարակութեան մէջ և այլն: 1955 թ. տեղ է գտել երկերի երեանյան հրատարակութեան մէջ և «Ամբողջական դործք» բնյութիւն ժողովածուի Ա հատորում, 1959-ին՝ «Եղբայրութեան քնկուղենիները» ժողովածուի մէջ, 1964-ին՝ երկերի առաջին հատորում, 1969-ին՝ յԱլպիական մանուշակը» ժողովածուի մէջ:

1933 թվականից հետո պատմվածքի բոլոր վերատպութիւնները կատարվել են ըստ ՍՅՍԺ-ի բնագրի:

Պատմվածքի առաջին տարբերակը (ՆՈՒ) հրատարակվում է այս հատորի Այլ խմբագրումներ բաժնում:

Պատմվածքը գրվել է 1931 թ., Երևանում, մասամբ նորբում, որ եղել է շրտիկի սիրելի հանգստավայրը:

«Բրուտի աղան» Բակունցի ինքնակենսագրական բնորոշ պատմվածքներից է: Առաջին գլխավոր պատմողը թե՛ պատմվածքի հերոսներից է, թե՛ միաժամանակ իրական հեղինակը: Անդոն (կամ Անտոնը) Բակունցի հորեղբոր՝ բրուտ Սվադի թոռն է: Նրա հայրը՝ Մուխանը (Միրայելը), նույնպես բրուտագործովյաժը է գրադվել: Պատմվածքում Ավադի թոռը դարձել է նրա որդին: Բակունցի իր երկում ոչինչ չի ասում իր ու Անտոնի (Անդոնի) ազգակցության մասին: Միաժամանակ հեղինակն իրականությունից չի շեղվում, երբ Անդոնին իր մանկության ընկերն է համարում: Իրողություն է և այն, որ Անտոնը ուսումը թողել է կիսատ, Գորիսում աշխատել է որպես էլեկտրամոնտյոր, մասնակցել հեղափոխական շարժմանը: Անտոնի, նա փոխադրվել է Բարս, երկու անգամ ամուսնացել, առաջին կնոջից ունեցել է մի դուստր, երկրորդից՝ երկու որդի: Անտոնը մինչև վերջին տարիները բնակվում էր Բարսում, մեկ-մեկ էլ այցելում Գորիս:

Պատմվածքում նկարագրված կամ հիշատակված բոլոր վայրերը իրական են. Գյունեյ քաղր, որի նկարագրությամբ սկսվում է պատմվածքը, Գորիսի Շենի (Կյորեսի) գլխավոր արեղունի թաղամասն է եղել: Շենի մեջ կամ նրա շրջակայքում խոյացող բրդահ, երկարավուն ժայռերը՝ նկատի ունի հեղինակը, երբ շրտն է: «Մատախուդի փեշերից ցցվում են պղնձագույն ժայռերի կոնուսները» կամ «Տերրատահ բարձրանում են ժայռերը՝ մեկը մյուսից խոժու և ահելիս» ճշգրիտ նկարագրված են Շենից գետի Գորիս (նոր կառուցված քաղաքը) դեպի ճանապարհը («ձգվում է գետի եղբրով...» և այլն), Շենը բաղաբից բաժանող գետը՝ Վարարակներ, նրա վրա ղցված կամուրջը, ջրաղացները («Ջրաղացները սահմանն են»), որոնցից հետո սկսվում է նորակառույց Գորիսը: Ճշմարիտ են նկարագրված Շենից գետի հնադարյան բրուտանոցները տանող ճանապարհները (ձմեռվա, դարնան), բրուտի քարանձավը, աշխատանքը նրանում:

Լատի խուրը Շենի թիկունքին վեր խոյացած ամենաբարձր ժայռն է ները՝ Վարարակն գետի սահանքային մի հատվածը: Այդ գետում ամուսնը լողանում էին Շենի երեխաները, նրանց հետ նաև մանուկ Սանդրին (Ա. Բակունցը), ուստի այն նվիրական է հեղինակի համար («Ահա մեր գետը, մեր դուստր գետը...»):

Ճշգրիտ են արված նաև Գորիս քաղաքի նկարագրությունները. «քարափի գլխին նավթի պահեստն է», — սա իրողություն է: Ժիշտ են հայաց եկեղեցու և թսկեփալ գմբեթով ուսաց ժամի, քաղաքի՝ արևի տակ շողողացող թիթեղյա կոտրների, Գորիսից դուրս եկող (Գետի Սիսիան) խճուղու և մյուս նկարագրությունները: Պատկերված է նաև Գորիսի հայաց ծխական դպրոցը, սրտեղ սովորել են Բակունցն ու Անտոնը:

Իրականի համեմատ որոշ անուններ են փոփոխված: Գորիս կատարած մեր բուհերում լինելի ժամանակ չկարողացանք հայտնաբերել Շենի այն թաղամասը, որ Բակունցն անվանում է Հյումբարի ձուր (այդ մասին տե՛ս համանուն պատմվածքի ծանոթագրություններում): Պատմվածքում հիշատակվող Գրեգան ան-

վանումը տարեց կյտրեսցիները արտասանում էին Կրնգդրնգան: Պատմվածքում մի բանի անգամ հիշված Ֆից Բարր նույնպես փոփոխված տեղանուն պիտի լինի: Գորիսում կա Ֆից բար, որի ընդունված անունն է Պուրտաբար (չբեր կանանց աչ-
ցելավայր է), բայց այն գտնվում է ոչ թե պատմվածքում նշված վայրում, այլ Սիսիան գնացող խճուղու մոտակայքում և շատ ավելի փոքր է, քան Բակունցի պատկերածը:

«Բրուտի սղալում» հեղինակը բնարական շնչով է վերհիշում մանկությունը, մանուկ օրերի սիրելի գեմերը, հարազատ վայրերը: Այդ մարդիկ մեծ մասամբ չկան, իսկ Շենը ամբողջովին ավերակ է, բրուտանոցները լքված, չի վշշում Գյունեյ թաղի թիկունքի ատուն, չկան ընկուզենիները, ամբողջովին լքված է ու մնացլ Կյունեյ թաղը: Բայց հինավուրց Շենը շարունակում է ապրել Բակունցի աչս երկում, իրականից կատարված բնակարաններ կենդանի են, չհնացող:

Պատմվածքում անբնդառ ուժեղանում է հուզականությունը: Պետք էր միայն ճիշտ ավարտել ազատատենչ Անդոյի պատմությունը, տալ պատմվածքին այնպիսի վերջ, որ հուզականությունը հասնեք զագաթնակետին, և հերոսականությունը ոչ թե մնար կես ճոճադարձին, այլ հանդեր մի սիրական վախճանի: Անդոյի վերջ Բակունցը գտել է զա Անդոյի եղբրական մահն է, նրա մոր՝ Անա գրիբի և հոր՝ Ավագի վիշտը: Թեև այս ամենը ոչ մի առնչություն չունի իրական Անտոնի հետ:

Հավանական է թվում, որ իր հերոսի սպանության հանգամանքը Բակունցը նույնպես ինչ-որ իրողություն վրա է կառուցել: Մի հողվածում գրողը հիշում է քաղաքացիական կռիվներում զոհված իր մի ընկերոջ մասին («Լիտերատուրեալա գաղետա», 1936, 15 հունիսի): Թերևս, այս սպանության փաստն է մասամբ օգտագործվել պատմվածքում այն ուժեղ վերջացնելու նպատակով:

Պատմվածքը կիսյուանար, զեղադրական առումով լիովին կալվակերպվեր, էթն նրա վերջում իրողությունը պատմվեր, այսինքն՝ հերոսացած Անդոն Բարոս Կնար, ամուսնանար, այն էլ երկու անգամ, անմիջապես կյանք վարեր միևնույն ժամանակ: Անդոյի ողբալի մահով նրա կերպարը ոչ միայն տպավորիչ, այլ նաև մի առնչակ ողբերգականորեն զլուցազնական է դառնում:

էջ 228, տող 6. Պրոմեթեոս.—(ճակ՝ Պրոմեթեոս) Հին հունական դիցաբանության հերոս. տիտան, որ աստվածներից կրակը զողացավ ու մարդիկնեց տվեց: Կրա համար Զևսը պատժեց նրան՝ զամելով Կովկասյան լեռներին, որտեղ անգլը կրծում էր նրա լյարդը: Ազատվեց Հերկուլեսի կողմից:

էջ 244, տող 32. Վերի գլուղի ուսուցիչն...—նկատի ունի Գորիսի մերձակա երիշեն (Վերին Շեն) գյուղը:

էջ 255, տող 11. Բերլիական Հովրի նման—Հովրը (կամ Հոբր) Աստվածաշնչի հերոսներից է, որի կյանքի նկարագրությունը արված է Հին կապի-
րանի «Գիրք Յոբալ» բաժնում:

Բնագրային աղբյուրներ՝ ՆՈՒ 1931, գիրք 1, ՍՅՍԺ:

Տպագրվում է ըստ ՍՅՍԺ-ի բնագրի: Ուղղումներ:

էջ 262, տողեր 20—21. ըստ ՆՈՒ-ու և ՍՅՍԺ-ի *երեխաներն էին*—ուղղված է՝ *երեխաներն են:*

էջ 281, տող 11. ըստ ՍՅՍԺ-ի *շինանյութերի*—ուղղված է ըստ ՆՈՒ-ի տարբերակի՝ *շինությունների:*

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1931 թ. «Նոր ուղի» հանդեսում (գիրք 1), 1933 թ. վերամշակված տպագրվել է «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածվում: Այս տարբերակը 1955 թ. տեղ է գտել Երկերի երեանյան հրատարակության մեջ և «Ամբողջական գործը» բեյրության ժողովածուի Ա հատորում, 1964 թ.՝ երկերի առաջին հատորում:

Պատմվածքի առաջին տարբերակը տպագրվում է այս հատորի Սյլ խմբագրումներ բաժնում:

Դրվել է 1930 թվականին և պատկերում է այդ շրջանի երեանյան կյանքը:

էջ 266, տողեր 32—33, էջ 276, տողեր 15—16.

Նոան կեկ պոռոգ,

Նեյիմ, ամա՛ն, ամա՛ն...

Հատված ժողովրդական երգից, որի մի տարբերակը տեղ է գտել Մ. Աբեղյանի «Ժողովրդական խաղիկներում», էջ 222, № 716:

Բնագրային աղբյուրներ՝ ՍՁԺ, ՍՅՍԺ:

Տպագրվում է ըստ ՍՅՍԺ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 290, տող 21—22. ըստ ՍՅՍԺ-ի՝ *որ անսել էր մոր խոսքը*—ուղղված է ըստ «Սպիտակ ձին» գրքույկի բնագրի՝ *որ չէր լսել մոր խոսքին:*

էջ 301, տող 4. ՍՅՍԺ-ի բնագրում՝ *պիտի բցին*—ուղղված է՝ *պիտի գցին:*

էջ 303, տող 9. ՍՅՍԺ-ի բնագրում՝ *բցեց*—ուղղված է՝ *գցեց:*

Ուղղումների հիմք՝ ՍՁԺ-ի բնագրում *գցել* բայի միայն *դ*-ով տպված լինելը:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1929 թ. Մոսկվայում, «Սպիտակ ձին» խորագիրը կրող գրքույկի մեջ: 1933 թ. հիմնովին վերամշակված տեղ է գտել «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածվում: Այնուհետև, 1938 թ. տպագրվել է հեղինակի «Պատմվածքներ» ժողովածուի (Փարիզ) մեջ, 1955-ին՝ Երկերի երեանյան մի-հատորյակում և «Ամբողջական գործը» բեյրության հրատարակության առաջին

Հատորում, 1959 թ.՝ «Եղբայրության բնկուղենիները» ժողովածուի մեջ՝ Երկերի առաջին Հատորում, 1969-ին՝ «Արդիական մանուշակ» ժողովածուի մեջ՝ 1933 թվականից հետո պատմվածքի բոլոր վերապատկյունները կատարվել են ըստ «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի:

Պատմվածքի առաջին տարբերակը տպագրվում է այս Հատորի Այլ խմբագրումներ բաժնում:

Դրվել է 1928 թ.: Պատմվածքում պատկերված դուրս երիշենն է. մոտակա քաղաքը (կամ «զավառակային ավանը»), որտեղ կատարվում է ձիաճամբարը, Դոբրին: Հեղինակն օգտագործել է պատերազմի կապակցությամբ, 1915 թ. տեղի ունեցած ձիաճամբար և նրա հետ առնչված որոշ դեպքեր: Զիաճամբարի օբյեկտը, ինչպես հիշում են տարեց զորիսեցիները, սանձակորույս մի ձի, հավաքատեղիից փախչելիս, բնկել է փշալարի վրա, որից ամբողջովին ձեղրվել է նրա սրովայնը: Վիշ Լեզիտյունը հս օգտագործված է պատմվածքում:

ՊՐՈՎԻՆՑԻԱՅԻ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

(Էջ 310)

Բնագրային աղբյուր՝ ՍՅՍԺ: Ուղղում.

Էջ 319, տող 25. ըստ ՍՅՍԺ-ի առտնի—ուղղված է՝ առտնին:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1933 թ. «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի մեջ, 1955 թ. տեղ է գտել Երկերի երկանյան միահատորակում և «Ամբողջական գործը» բնյության ժողովածուի Ա Հատորում, ինչպես և 1964-ին՝ Երկերի առաջին Հատորում:

Դրված է 1932 թ.: Պատկերված է նույն ժամանակաշրջանի Երևանը: Պատմվածքի գլխավոր «հերոսներից» է Աստաֆյանը, որ երկար ժամանակ եղել է Երևանի գլխավոր և ամենաբարեկարգ փողոցը: Երևանյան Աստաֆյանը վեր էր ավելում քաղաքի գլխավոր գրոստոմայրի: Պատմվածքը գրվելու ժամանակ փողոցն արդեն վերանվանված էր Արոժյան, և Բակունցը գործածում է նաև այս անունը, բայց և ցույց է տալիս, որ դեռևս ավելի գործածական էր Աստաֆյանը: Իրական է նաև քաղաքում տրամվայի առաջին զծի տնցիկացման վերաբերյալ ամբողջ ասվածը: Պատմվածքում հիշատակված մյուս տեղանունները՝ Գեղառ, Տարազիչենի փողոց, նույնպես իրական են:

Էջ 314, տողեր 11—12. Երեկին արեգական անէանան աստեղուներ—պետք է ճշտել՝ «Ի Երեկին արեգական...»: Կան նաև «Ի ծագելն արեգական խաւարին աստեղի», «Ի ծագելն արեգական կուրնչին աստեղի» (համապատասխանաբար՝ ճշանակում են՝ «Արեգակի Երեւալու ժամանակ աստղերը անէանում են», «Արեգակի ծագելու ժամանակ աստղերը խավարում են», «...աստղերը կուրչում են»):

Էջ 315, տողեր 3—14. Կարելի է ենթադրել, որ նշանավոր պոետը Ե. Զառեկցն է, իսկ մի այլ բանաստեղծ-ը՝ Գ. Մանարին:

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1933 թ. ապր. 6. № 207. ՍՅԱԺ. ՍՅԱԳ:

Տղազրվում է ըստ ՍՅԱԺ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումներ.

էջ 327, տող 2. ՍՅԱԺ-ի բնագրում չկա 1-ը — ղրված է ըստ ԽՀ-ի և ՍՅԱԳ-ի բնագրերի:

էջ 333, տող 15. Ըստ ԽՀ-ի, ՍՅԱԺ-ի և ՍՅԱԳ-ի՝ *դոնակներով* — ուղղված է՝ *դոնակով*:

էջ 335, տող 19. ՍՅԱԺ-ի բնագրում՝ *ալլասեման* — ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ *ալլասեման*:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1933 թ. սեպտեմբերի 6-ին, «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, ապա որոշ մշակումից հետո, նույն թվականին՝ «Մեյլերի սերմնաքանդ» ժողովածուի մեջ: 1934 թ. տպագրվել է «Հայ գրականության քրեատոմատիայում» (10-րդ դաս. համար), 1935-ին՝ «Հայաստանի գրողները՝ տասնհինգամյակին» ժողովածուի մեջ (Երևան), իսկ 1936 թ. լույս է տեսել առանձին գրքուկով: 1938 թ. պատմվածքը տեղ է գտել Հեղինակի «Պատմվածքներ» ժողովածվում (Փարիզ), 1955-ին՝ Երկերի երեսնյան հրատարակության մեջ և «Ամբողջական զորք» բնագրի ժողովածուի Ա հատորում, 1964 թ.՝ Երկերի առաջին հատորում, 1959 թ.՝ «Երազարության քննությունները», 1969 թ.՝ «Նկարչական մանուշակ» ժողովածուներում:

Գրված է 1932 թ.:

էջ 328, տող 26. *ազրակեր սկարաբեյը* (առաջին տարբերակում՝ *ազրակիր. սկարաբեյը*) — խառնուրդ *scarabaeus* բառից: Հայերեն՝ *ազրաբեյ* կամ *կոյաբեյ*: Միջատների այս տեսակը հին Նիպատում համարվում էր սրբազան, իբրև արևի աստվածույթյան մի դրսևորում: Հեղինակի ակնարկը հին Եգիպտացիների պատկերացման մասին («հավատում էին, թե նա է զլորում երկրագունդը, ինչպես այս կյոթ ազրաբ») իրողություն է:

էջ 329, տող 12. *Հին Քարեյուն* — Միջագետքի հնագույն պետություններից, որ ձևավորվել է մ. թ. ա. XIX դարում և գոյատևել մինչև VIII—VII դդ. (մ. թ. ա.): Ավելի ուշ՝ մ. թ. ա. VII դարի վերջում ստեղծվեց նոր Քարեյունի քաղաքությունը, որը VI դարում (մ. թ. ա.) նվաճվեց պարսիկների կողմից:

էջ 329, տող 12. *Էլամների աշխարհը* — բնորոշված անվանաձևն է *Էլամ*: Ասիայի հնագույն երկրներից և պետություններից, որ զբաղեցրել է արդի Իրանի հարավ-արևելյան մասը, գոյություն է ունեցել մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև VII դարը: Ունեցել է բաժնի հաղափակություն, որ ժառանգել են իրանցիները:

էջ 329, տող 13. *Աղի լիճը* — հյատի ունի Մեծյալ ծով կոչվող լիճը, որ գտնվում է Պաղեստինում (ունի 1 Բ. կմ մակերես): Նրա ջրերում եղած աղի մեծ քանակի (260%) պատճառով կենդանական կյանք գոյություն չունի:

էջ 329, տող 13. *Միջագետք* — երկու գետերի՝ Նիքսոսի և Տիգրիսի միջին ու երբեմն հոսանքների միջև գտնվող տարածքը, որ եղել է մարդկային բազմա-կրթության հնագույն օրրաններից մեկը: Այժմ Իրաքի տարածքի մեջ է:

Բախունցի պատմվածքների երեք շարքերից այս վերջինը, իբրև առանձին գրքույկ, «Անձրեք» վերնագրով լույս է տեսել 1935 թ. և ընդգրկում է 9 պատմվածք, որոնցից 8-ը նախապես հրատարակվել են «Խորհրդային Հայաստան» շաբաթական, իսկ մեկը՝ «Սարուն» շաբաթը էր տեղափոխված «Միասնոր» շաբաթից: Տեղափոխության պատճառը գուցե և այն է եղել, որ «Սարուն» «Միասնոր» միակ պատմվածքն է, որ, ըստ երևույթին, շատ էլ չի ներդաշնակվում այդ շաբաթի ընդհանուր «միևուրարին», մինչդեռ «Անձրեք» շաբաթում այն կարծես իր տեղում է՝ տարբեր ազդեցությունների պատկանող հերոսներ ունեցող այլ պատմվածքների կողքին («Զորերի լույսը», «Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին»): Ներկա հատորի մեջ «Սարուն» գրված է իր նախկին շաբաթի մեջ (տե՛ս «Միասնոր» շաբաթի ծանոթագրությունը):

«Անձրեք» ժողովածուի մեջ ևս (ինչպես «Ան ցլերի սերմնացանում») պատմվածքների վերջում կա գրության իմականը, բացի «Հյուսիսային ձոր» և «Մուրջի գրուց»-ը՝ երկերից:

1955 թվականին հեղինակի երկերի երեսնյան հրատարակության մեջ «Անձրեք» շաբաթը տեղ գտավ առանց «եվ բարտակը թույլ տվավ իրեն...» պատմվածքի: Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում շաբաթը տպագրվեց ամբողջությամբ՝ ըստ 1935 թ. կազմի:

ՀՅՈՒՄՐԱՆԻ ԶՈՐ

(էջ 341)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ 1926, ղեկ. 26. № 298, Աժ:

Տպագրվում է ըստ Աժ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումներ.

էջ 341, տողեր. 3, 17, էջ 343, տողեր 14—15, էջ 345, տողեր 7—8, էջ 347, տող 1. Ըստ Աժ-ի բնագրի՝ Մահյա—ուղղված է ըստ նույն բնագրում մինևույն քառի այլ գործածությունների՝ մահյա:

էջ 343, տող 9, էջ 344, տող 25—26. Ըստ Աժ-ի՝ Մեկի բախտամ—ուղղված է համաձայն ԽՀ-ի բնագրի և Աժ-ի բնագրում եղած այլ գործածությունների (էջ 343, տող 4, էջ 344, տող 21, էջ 348, տող 19)՝ Մեկի-Բախտամ:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1926 թ. դեկտեմբերի 26-ին «Խորհրդային Հայաստան» լրագրում: Ապա որոշ կրճատումներով տեղ է գտել դասագրքերի մեջ, ինչպես՝ 1929-ին «Կարմիր ուղի. հայերենի աշխատանքի բրնստումատիայում», 1931-ին՝ «Նոր աշխարհ» դասագրքում (5 տարի), 1932-ին՝ Էրկու դասագրքերում՝ «Դասագիրք լեզվի և գրականության, 5-րդ տարի» և «Դասագիրք լեզվի և գրականության. Դ տարի»: Իրջորեն վերամշակվելուց հետո 1935-ին տեղ է գտել «Անձրեք» ժողովածուի մեջ: Այնուհետև, այդ վերջին խմբագրմամբ 1955 թ. տպագրվել է Երկերի միահատորյակում, «Ամբողջական գործը» բնագրության հրատարակության Ա հատորում, Երկերի 1964 թ. առաջին հատորի մեջ:

Գրեկու ստույգ իվականը հայտնի չէ: «Անձրեք» ժողովածվում այս երկի վերջում իվական չի գրված: Բախունցի Լեկերի 1955 թ. հրատարակության մեջ «Հյուսմբաթի ձորի» վերջում կազմողի կողմից գրված է 1926 թ., որ ճիշտ պետք է լինի:

Բնականաբար, «Հյուսմբաթի ձորը» գրվել է նախքան 1926 թ. ղեկտեմբերի 26-ը (այսինքն՝ նախքան հրատարակվելը): Առավել հավանական է լիվում, որ այն գրված լինի 1926 լիվականի աշնանը կամ ղեկտեմբերի սկզբներին: Երկի մեջ հեղինակն իրեն ներկայացնում է իբրև գրսից, կենտրոնից եկած, որ ուղեկիցների հետ շրջում է Գորիսի Շենում, ապա մասնակցում իր զալու առիթով գումարված ժողովին և այլն: Նշանակում է, ակնարկը հեղինակը գրել է այն ժամանակ, երբ այդև Գորիսում չէր բնակվում, այլ՝ Երևանում, այն է՝ 1926 թ. մարտից հետո: Երկում կա այսպիսի նախադասություն. «Գետի ափին կանաչը ցորեն էին լվանում աշնան արևոտ մի օր, երբ Էրեր թաղն էլ բարափից զիտելուց հետո, իջանք ձորը»: Նշանակում է այցը կատարվել է աշնանը: Դա կարող էր լինել միայն 1926 լիվականի աշունը: Երկը կարող էր գրվել կամ այցից անմիջապես հետո, կամ փոքր-ինչ ավելի ուշ:

«Հյուսմբաթի ձորը» ավելի շատ ակնարկի բնույթ ունի, քան՝ պատմվածքի: Նկարագրված է Գորիսի Շենի (Կյորենս գյուղի) մի թաղամասը (Շենի թաղամասերից Լերեր ձորերում են եղել և այդպես էլ կոչվել են՝ ձոր), որը հեղինակն անվանում է Հյուսմբաթի ձոր: Մեր ֆաներերը պարզելու համար, թե հինավուրց Շենի որ թաղամասն է այդ անունով կոչվել, արդյունք չտվին: Գորիսում զրուցել ենք մի շարք տարեց մարդկանց հետ, հին կյորենցիներ Դանիել Ղուկասյանի և Աթանաս Սարգսյանի հետ շրջել ենք ավերակ Շենում: Բախունցի տարբեր երկերում («Կյորենս», «Բերաթի տղան», «Հյուսմբաթի ձոր» և այլն) նկարագրված շենը՝ իր բոլոր թաղերով ճիշտ-ճիշտ համապատասխանում էր մեր ուղեկիցների տված բացատրություններին. Գյունեյ թաղը, Միջին մահալան, մեկերների բերդը, ձիվահանը (սրանոց), Գեպի բրուտանոցները տանող ճանապարհը, բրուտների բաշանձափները և առհասարակ Շենի բոլոր մասերը լիովին համընկնում են նրանց նկարագրություններին՝ տրված Բախունցի կողմից:

Մեր ուղեկիցները ցույց տվեցին անգամ Բախունցի նկարագրած մի շարք հին կյորենցիների, այդ լիվում նշանավոր Յուլ Օհանի (Քյալա Օհան) և Գյուրջի Օբու ավերակ տները: Սակայն Հյուսմբաթի ձոր անունով թաղամաս ոչ մի տարեց գործակցի չհիշեց: Շենի այն թաղամասը, որ Բախունցն անվանում է Հյուսմբաթի ձոր, ըստ մեր վերոհիշյալ ուղեկիցների կոչվում է Շարարամին ձոր կամ Քյալա Օհանի ձոր: Նրան կից է Տոտոյի ձորը, որով և վերջանում է Շենը: Գորիսում կան նաև Գրեգանի (Գրեգորյանի), նույնիսկ Քյուսմբաթի ձորեր, բայց ոչ՝ Հյուսմբաթի: Արդյոք սխալվե՞լ է հեղինակը կամ գուցե Քյուսմբաթ-ն է մի փոքր փոփոխած օգտագործել Շենի թաղերից մեկն անվանելու համար: Հնարավոր է: Թեև չի կարելի լիովին բացառել, որ, այնուամենայնիվ, Բախունցի գործածած Հյուսմբաթի ձոր անվանումը իրական է և պարզապես մոռացված թեկուզ տարեց գործակցիների կողմից:

«Հյուսիսային ձորում» նկարագրված է 1926 թվականի այն ժամանակաշրջանը, երբ որոշվել էր հին Շենից բնակչությանն ամբողջովին տեղափոխել գետի մյուս ափը, որտեղ օր-օրի մեծանում էր նոր Կորիսը։ Ա. Բակունցն իր այս էրկում ներկայացնում է այդ ստիժով Շենում կայացած՝ նրա բնակիչների ժողովներից մեկը։

Հնադարյան Կյոթեաի բարանձավային տները աստիճանաբար լքվեցին, Շենը լիովին ավերվեց։ Միայն 1950-ական թվականներին այնտեղ նորից հայտնվեցին հատուկենտ բնակիչներ (Ղարադաղից վերաբնակված), իսկ այժմ սկսել են Շենի տարածքն օգտագործել բնակելի նոր շենքեր կառուցելու նպատակով։ Բայց, իհարկե, հին Կյոթեսը անդարձ անցել է պատմության գիրքը՝ իր զեղանիստ թաղամասերով, մարդկանցով, ավանդներով։

Էջ 343, տող 4 և հետո. *Մելիր-Բախտամ*—Արցախ-Սյունիքի նշանավոր մելիկներից։ 1781 թվականից Գիգակի իշխանը։

Էջ 343, տող 27. *Քիրմանի շալ*—Քիրման (Քերման) քաղաքը գտնվում է Պարսկաստանի հարավ-արևելքում, հայտնի է բարձրադեպ գորգերի և շալերի արտադրանքով։

Էջ 344, տող 17. *Մորոզով*—Մորոզով եղբայրները արդյունաբերողներ էին, Ռուսաստանի տարբեր մասերում հիմնել էին մանածագործական գործարաններ, որոնց արտադրանքը աշխարհում հայտնի էր բարձր որակով։

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ո Ւ Հ Ի

(Էջ 349)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ, 1927, հունվ. 16, № 12, Աժ։

Տպագրվում է ըստ Աժ-ի բնագրի։ Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

Էջ 349, տողեր 2—6. Աժ-ում այս պարբերության մեջ *ինչքան, բանի, երբ* բառերի վրա հարցականներ են դրված, ԽՀ-ի տարբերակում՝ շեշտեր։ Ուղղել ենք ըստ ԽՀ-ի տարբերակի։

Էջ 351, տող 18. ըստ Աժ-ի բնագրի՝ *հանգստացնելու*—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի տարբերակի՝ *հանգստանալու*։

Էջ 351, տողեր 26—27. Աժ-ի բնագրում՝ *հետևյալ խորհրդակցությունն անել*—համարել ենք վրիպակ և ուղղել՝ *հետևյալ խորհրդածությունն անել*։

Էջ 352, տողեր 30—31. Ըստ ԽՀ-ի և Աժ-ի՝ *«Գիշերս մահացավ նորածինը, առանց անուն դնելու»*—ուղղված է ըստ նույն բնագրի վերջում եղած այդ նախադասության կրկնության՝ *«Գիշերս մահացավ նորածինն առանցի անունը դնելու»*։

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1927 թ. հունվարի 16-ին, «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, ապա հեղինակային մշակմամբ 1935 թ. տեղ է գտել «Անձրեք» ժողովածուի մեջ, 1955-ին տպագրվել է հեղինակի ներկերի երեսնյան

Հրատարակության մեջ և «Ամբողջական գործը» բեյրության ժողովածուի Ա հատորում, 1964 թ. տեղ է գտել Երկերի 1-ին հատորում:

Գրքած է (ըստ «Անձրեք» ժողովածուի մեջ պատմվածքի վերջում հեղինակի բարած նշումի) 1925 թ.:

Եվ ԲԱՏՐԱԿԻ ԹՈՒՅԼ ՏՎԱԿ ԻՐԵՆ...

(էջ 355)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ, 1926, ապր. 22, № 94, ԱԺ:

Տպագրվում է ըստ ԱԺ-ի բնագրի: Կատարված է հետևյալ ուղղումը.

էջ 356, տող 3. ԱԺ-ի բնագրում՝ քցեց—ուղղված է՝ զցեց:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1926 թ. ապրիլի 22-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, մշակումից հետո 1935 թ. տպագրվել է «Անձրեք» ժողովածուի մեջ, 1955 թ. տեղ է գտել բեյրության «Ամբողջական գործի» Ա հատորում, 1964-ին Երկերի 1-ին հատորում:

Ըստ «Անձրեք» ժողովածուի մեջ՝ պատմվածքի վերջում զրված թվականի գրվել է 1925-ին (այս հատորում պատմվածքի վերջում եղած 26-ը տպագրական զրկալ է, սխալ է լինի 25):

էջ 355, տող 11. Մրոց տեղանվան մասին աՆ-ն «Մրոց» պատմվածքի առաջին ծանոթագրությունը:

ՄՈՒՐՈՅԻ «ԶՐՈՒՑ»-Ը

(էջ 360)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ, 1930, հունվ. 22, № 19, ՀՆ, ԱԺ:

Տպագրվում է ըստ ԱԺ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1930 թ. հունվարի 22-ին, «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում: Ապա 1932 թ. «Հոկտեմբեր—Նոյեմբեր» տարեգրքում (Երևան), 1934-ին՝ «Լենինի Գրողները Լենինի մասին» ժողովածուի մեջ (Երևան) և դասագրքերում (ինչպես, օրինակ, 1934, 1935 թթ.՝ միջն. դպրոցների 5-րդ տարվա «Գրականության քրեստամառիչում»): Մշակումից հետո, 1935 թ. տեղ է գտել «Անձրեք» ժողովածվում, այնուհետև մի շարք անգամ հրատարակվել է պարբերականներում, ժողովածուներում, դասագրքերում: 1955 թ. տեղ է գտել Երկերի երկանյան հրատարակության մեջ և բեյրության «Ամբողջական գործի» Ա հատորում, 1957-ին «Լենինը մեր սրտում» գրական-գեղարվեստական ժողովածուի մեջ, 1959-ին՝ «Ներաշնչության ընկուղենիները» ժողովածվում, 1960-ին լույս է տեսնել առանձին գրքույկով, ինչպես և տպագրվել է «Սովետահայ գրականության ընտիր էջեր: Արձակ» հրատարակության մեջ, 1964 թ.՝ Երկերի առաջին հատորում, 1969-ին՝ «Նամակ ուսաց թաղավորին» պատմվածքի հետ հրատարակվել է առանձին գրքույկով:

Իրողի վախճանից հետո պարբերական մամուլում պատմվածքի մի շարք հրապարակումներից կարելի է նշել հետեւյալները՝ 1955 թ. «Սովետական դրահանություն», № 4, 1959՝ «Ավանդարդ», № 48, 1960՝ «Սովետական Հայաստան», № 32, «Երևան», № 96:

«Անձրեք» ժողովածուի մեջ պատմվածքի վերջում թվական չկա: Երկերի 1955 և 1964 թթ. հրատարակություններում պատմվածքի վերջում գրված է 1932, որ չի կարող լինել պատմվածքը գրելու հիշատակները թվականը թվելուց առաջ, որ երկն առաջին անգամ հրապարակվել է 1930 թ. հունվարին:

Պատմվածքում եղած նկարագրությունները ցույց են տալիս, որ հեղինակը Մաղդա գյուղում եղել է և իր հերոսի՝ Մուրոյի նախակերպարին հանդիպել ամռանը կամ աշնան սկզբին: Դա պետք է լինի 1929 թ. ամառը կամ աշունը, ուստի երկը պետք է գրված լինի այդ ժամանակ կամ դրանից հետո մինչև հրապարակվելը:

Բակունցի այս պատմվածքը ևս իր նախապատմությունն ու նախակերպարն ունի: Աշտարակի շրջանի լեռնային Մաղդա գյուղում (ալժմ՝ Լեռնաշեն) սասունցի վերարհակիչներ են ապրում: Մինչև վերջերս այնտեղ 38-րդ խորհրդային ժամանակում աշխատում էր Գեորգ Ավետիսյան անունով մի սասունցի, որ և բակունցյան Մուրոյի նախակերպարն է, արտաքինով շատ նման նրան: Գեորգը լավ հիշում էր հանդիպումը բազմից եկած երկու մարդկանց հետ: Նա ծանոթ էր նաև Բակունցի պատմվածքին: Դժգոհ էր, որ հեղինակը իր մասին գրել է, թե ոչ մի հարազատ չունի, բանի որ իրականում ունի եղբայր: Բակունցը իրողությունից այս շեղումը, բնականաբար, կատարել է զեղարվեստական նկատառումով. որևէ հարազատ չունեցող արևմտահայ վերարհակիչ հովիվը «Մուրոյի զորուց»-ում ավելի սպառնալից պետք է լիներ:

Գրողը փոխել է նաև իր նախակերպարի անունը՝ անվանելով նրան Մուրո, որ նույնպես զեղարվեստական նկատառումով է արված. այդ անունը ավելի «հովվական» է հնչում պատմվածքում և համապատասխան գունավորում տալիս: Իրականում Բակունցն ունեցել է մի այլ ծանոթ հովիվ, բուրգ՝ Հակո Շամիրով, որին նաև Մուրո են ասել: Այս մարդը անհշուշտ չունի «զորուց»-ի հետ, նրանից հեղինակը միայն Մուրո անունն է վերցրել և այդպես կոչել իր գրական հերոսին: Դա, ի դեպ, պատճառ է դարձել, որ Հ. Շամիրովը նույնպես պնդի, թե Բակունցի Մուրոն ինքն է: Մամուլում բակունցյան այդ հերոսի նախակերպարի վերաբերյալ մի բանի նյութեր են տպագրվել (հմմտ. «Ավանդարդ», 1960, № 117 և 1964, № 109):

Էջ 360, տող 5. Արաղդայան—ավան և կալարան Հայկ. ՍՍՀ-ում, նախիջևլանի ԱՍՍՀ-ի սահմանի մոտ: Նույն անունով կոչվում է հարթավայրը: Այժմյան անունը՝ Երասխ:

Էջ 366, տողեր 11—12. Աղբրի ջրհանը—խոսքը Ալյուր լճի ջրհան կալանի մասին է (Հոկտեմբերյանի շրջան):

Բնագրային աղբյուրներ՝ հւշ, 1933, օգոս. 18, № 191, Աժ:

Տպագրվում է ըստ Աժ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, 1933 թ. օգոստոսի 18-ին, ապա 1935 թ. մշակված՝ տեղ է գտել «Անձրեք» ժողովածուի մեջ, 1955 թ. Երկերի երեանյան հրատարակությունում և «Ամբողջական գործը» բնյության հրատարակության Ա հատորում, 1964 թ.՝ Երկերի առաջին հատորում:

Նկարագրված է Աղվերանի մարմարի հանքի հայտնագործումը, որ ժամանակին մեծ ազմուկ հանեց: Պատմվածքի հերոսը իրական անձ է, Մխիթանա (ալմա Հանքավան) գյուղից: «Զորերի լույսը» ըստ էության ակնարկ է: Բակունցն այն գրել է նույն՝ 1933 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսներին Խոտորջուրի կոմունալում (Մխիթանայի մոտ) գտնված ժամանակ:

էջ 369, տող 10 և հետո. *Ֆալլուս*—նիշար՝ *Ֆալլուս*,—այսպես կոչվում էր առևմատի Էին հունական պատկերը, որ խորհրդանշ էր պաղաբեություն և բնության բարեբեր ուժի:

էջ 370, տողեր 5—7. *Շիրվան*—պատմական անունը հերկայիս Աղբեջանի մի բնդարձակ գավառի. որ ընկած է Քուտ գետից հյուսիս և ընդգրկում է Շամալի բաղաբ: *Խմերեթ*—պատմական անունը Վրաստանի աբխազյան շրջանների: *Գիլան*—գավառ Պարսկաստանում, որ գրադեցնում է Կասպից ծովի հարավ-արեւելեյան տարածքը Ռեշա բաղաբի հետ:

Ա Ն Զ Ր Ե Վ Ը...

(էջ 375)

Բնագրային աղբյուրներ՝ հւշ, 1932, հոլ. 15, № 266, Աժ:

Տպագրվում է ըստ Աժ-ի բնագրի:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1932 թ. նոյեմբերի 15-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, 1935-ին մասնակի վերամշակումով տեղ է գտել «Անձրեք» ժողովածուում, 1954-ին Բնյութում հրատարակված համանուն գրքուկի մեջ, 1955-ին՝ Երկերի երեանյան միահատորակում և «Ամբողջական գործը» բնյության հրատարակության Ա հատորում, 1964-ին՝ Երկերի առաջին հատորում:

Գրվել է 1933 թ. նոյեմբերին, Զորագետը շահագործման հանձնելու առթիվ և այդ իրադարձությունը նվիրված՝ «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի համարում էլ տպագրվել է:

«Անձրեք» ըստ էության ակնարկ է. գեղարվեստական բարձրարժեք բնապատկերներն այն հասցնում են պատկեր-պատմվածքի մակարդակի: Պատկերվածը կոռու ձորն է, Զորագետը (Դերեդը) և այն ժամանակ նորակառույց էլեկտրակայանը (Զորագետը):

էջ 376. տողեր 20—23.

... էս խոր օտարում
էս է՝ շորս բան տարիս լրացավ,
Ոչ մի խնդովյուն տեսա իմ շրում,
Ոչ էլ մի անգամ աչքս լիացավ:

Փառատող Հ. Քումանյանի «Հատաշանից», հանված է առաջին տողի սկզբի մասը՝ «ես ինչ օրինակ»:

էջ 376. տողեր 33—34. *ամեն մեղեդին կրանի տալով*—տող Հ. Քումանյանի «Հատաշանի» վիպերգի ձեռնուն խոսքից.

Քա մեղած եմ շենք, ապրում եմք էլի.
Ամեն մեղեդի էրանի տալով:

էջ 378. տող 15—16. *Մի տուն լիքը մանուկներ*—տող Հ. Քումանյանի «Խորանի երգ» բանաստեղծությունից.

Ինչ եմ նայում մերկ ու սոված
Մի տուն լիքը մանուկներ:

էջ 378. տողեր 17—19. *Ապա կանցնի նորոգ օրերի պատմությունը. էրը ինչու ձորում մի խեղճ Չատի սպանեց Թավադին և «գակոնը» նրան բշեց Սիրիք—Ջորան Չատին Հ. Քումանյանի «Հատաշանի» վիպերգի ներսյն է, որ բավալին կոպտելու համար ձերբակալվում է.*

Քննություն արին, բռնեցին զյադին,
Ին խնչպես ուշանց կտաս Թավադին.
Բաց արին, տեսան դրած գակոնում,
Քե շորան Չատին Սիրիք է գնում:

Այնուհետև, «Հատաշանի» պահպանված հատվածները հստակ ոչինչ չեն ասում Չատիի հետագա հակատարի մասին. արդյո՞ք գնա՞ց Սիրիք, թե «Բանի-Բանի» մառդկանց հետ նա էլ «կորավ իր տնից». «զատավ մառդասպան», այսինքն՝ ավագակ: Բակունցը գրելով «նորոգ օրերի պատմության» մասին, էրը «Չատին սպանեց Թավադին» և «գակոնը» նրան «բշեց Սիրիք», քումանյանական առտաճախություններն օգտագործելով, ակնարկում է կոտու հեղափոխական շարժումը XX դարում:

ՄԻ ԱՆԳԱՄ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 25-ԻՆ...

(էջ 380)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ. 1932, հուլ. 7, № 261, ԱԺ:

Տպագրվում է ըստ ԱԺ-ի բնագրի: Ուղղումներ.

Ըստ ԱԺ-ի բնագրի. էջ 380, տող 20՝ *կողակների*, էջ 381, տող 20՝ *կողակ-ներ*—ուղղված է այլ երկերում (տե՛ս. օրինակ, «Ուրանչիա» պատմվածքը) նույն բառի ուրիշ գործածությունների համաձայն՝ *կաղակներ* (որ և ճիշտ ձևն է):

էջ 385. տողեր 19—20. Աժ-ի բնագրում՝ կարմիր գլարդիականներին դիրքերին—ուղղված է՝ կարմիր գլարդիականների դիրքերին:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1932 թ. նոյեմբերի 7-ի համարում՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 15-ամյակի առթիվ: Այնուհետև, 1935 թ. հեղինակային մշակումից հետո, տեղ է գտել «Անձրեք» ժողովածվում, 1955 թ. տպագրվել է Երկերի միհատորյակի մեջ և «Ամբողջական գործը» բեյրության հրատարակության Ա հատորում, 1964-ին՝ Երկերի առաջին հատորում:

Պատմվածքն իրադատում է շերտները պատմական անձեր են, ռազմանավերի անունները նույնպես իրական են («Ավրորա», «Իսպերատոր Պավել», «Վիտա»), իրական են պետերբուրգյան բոլոր վայրերի և շենքերի անունները:

Ք Ե Թ Ի Գ Ա Վ Ո Ն

(էջ 390)

Բնագրային աղբյուրներ՝ ԽՀ, 1934, հունվ. 10, № 9, Աժ, ԳԳ:

Տպագրվում է ըստ Աժ-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 390, տողեր 8—9. Աժ-ի բնագրում՝ «խմբապետի»—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ «խմբապետի»:

էջ 394, տող 1. Ըստ Աժ-ի՝ ալլասեուման—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ ալլասեման:

էջ 395, տող 34, 396, տող 1. Ըստ Աժ-ի՝ ոչ վերևը պիտի սերմել և ոչ էլ ներքևը նոսր:— Ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ ոչ վերևը պիտի թանձր սերմել և ոչ էլ ներքևը՝ նոսր:

էջ 396, տողեր 17—18. Ըստ Աժ-ի բնագրի՝ որոնք միացրել են աշխատանքը— ուղղված է ըստ ԽՀ-ի՝ որոնք միացրել են իրենց աշխատանքը:

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1934 թ. հունվարի 10-ին, «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում, ապա վերամշակված տեղ է գտել «Անձրեք» ժողովածվում: Այնուհետև, 1936 թ. Երևանում տպագրվել է առանձին գրքուկով, 1955 թ. տեղ է գտել Երկերի միհատորյակում և «Ամբողջական գործը» բեյրության հրատարակության Ա հատորում, 1964-ին՝ Երկերի առաջին հատորում:

Գրվել է 1934 թ.: Պատկերված է Դավալու գյուղը, որի բնակչության զգալի մասը 1930-ական թթ. արևմտահայ վերաբնակիչներ էին:

Այս պատմվածքը «Միրանի փողի» հետ միասին 1930-ական թվականներին դարձավ Ա. Բակունցի գեղե կատարվող հարձակումների զլխավոր թիրախը (տե՛ս «Գրական սերունդ», 1936, № 5—6, էջ 33—35):

էջ 393 տող 14. Շարուր—բնակավայր և գավառ Արաբսի հովտում: Այժմ կոչվում է Նորաշեն և մտնում է Նախիջևանի ԱՍՍՀ-ի կազմի մեջ: Օրդուրագ—բնակավայր Արաբսի ձախ ափին, Զուլայից (հին) դեպի արևելք:

Ա. Յ. Լ. ԽՄԲԱԳՐՈՒՄ ՆԵՐ

Բակունցյան պատմվածքների ալ խմբագրումներից ութը բնագրային փոփոխակներ են, որ մյուսներից ալելի են տարբերվում վերջնական բնագրից, իսկ մեկը՝ «Մինա բիրի» պատմվածքի առաջին հրապարակումն է ուսերեն, որ նկատելիորեն տարբեր է պահպանված վերջնական բնագրից: Այդ պատմվածքների և նրանց ալ խմբագրումների վերաբերյալ ծանոթագրությունները տրված են համապատասխան տեղերում: Այժմ նշվում են հրապարակվող յուրաքանչյուր բնագրի աղբյուրը և ալն մասնակի ճշգրտումները, որոնք արել ենք ալ խմբագրումների բնագրերի մեջ՝ հենվելով կամ նրանց տպարանային ձևագրի (մեքենագրի), կամ տպագրի նախնական և կամ էլ վերջնական տարբերակների վրա. իսկ որոշ դեպքերում սոսկ նկատի առնելով, որ անճշտությունը ակնհայտ է՝ տպագրական վրիպակ կամ հեղինակային վրիպում:

Այստեղ ևս որոշ ուղղագրական ճշտումներ չեն նշված: Օրինակ, «Մինա-ծոր» մոգովածուի տպագրի բնագրերում եղած միֆանի, միֆանիսը, միֆիչ, իվեր, իտես, ոչոֆ, նուդեր և ալ ուղղագրական ձևերը այժմ հրատարակվող բնագրերում ճշտված են պատմվածքների ամենավաղ հրապարակումների կամ ըստ հեղինակի տպարանային ձևագրերի (մեքենագրի)՝ մի Բանի, մի Բանիսը, մի Բիչ, ի վեր, ի տես, վեր կացա, ոչ ոֆ, նուդեր և ալն: Բայց այս և նման ուղղումները ներկա ծանոթագրություններում ներկայացված չեն:

Այս բաժնում ևս ուղղումները ներկայացված են հետևյալ կերպ. սկզբում տրված է ուղղված բառի կամ հատվածի էջը և սողը, ապա օգտագործված գլխավոր աղբյուրում այդ բառի կամ հատվածի անհիշատակ, որից հետո նշված է, թե ըստ որ աղբյուրի է կատարված ճշտումը, և արված է բառի կամ հատվածի ուղղված տարբերակը, որ տեղ է գտել հատորում հրապարակված բնագրի մեջ:

Մ Ի Բ Շ Ա Վ

(էջ 405)

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի:

Խ Ո Ն Ա Շ Ա Ղ Զ Ի Կ

(էջ 414)

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 417, տող 25. Ըստ ՄԺ-ի և ՏՁ-ի՝ *ոմանց ծնողներին էլ ճանաչում*— ուղղված է ըստ ԽՇ-ի՝ *ոմանց ծնողներին էլ էի ճանաչում* (վերջին՝ ՍՅՍԺ-ի տարբերակում՝ *ոմանց ծնողներին ճանաչում էի*):

էջ 424, տող 29. Ըստ ՄԺ-ի *լուսից*— ուղղված է ըստ ԽՇ-ի տարբերակի և ՏՁ-ի՝ *լուսից*:

էջ 426, տող 9. Ըստ ՄԺ-ի՝ *իրանց*— ուղղված է ըստ ԽՇ-ի տարբերակի և ՏՁ-ի՝ *իրենց*:

Ս Ա Ք Ո Ւ

(էջ 432)

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 434, տողեր 11—12. Ըստ ՄԺ-ի և ՏՄԹ-ի՝ Մազ է բանում սրտոսկրների վրա—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ Մազ է բանում աշտոսկրների վրա (վերջին՝ ԱԺ-ի տարբերակում—մազ է պատել աշտոսկրներին):

էջ 436, տող 7. Ըստ ՄԺ-ի և ՏՄԹ-ի երբ Արարսը չուր էր գատում—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ երբ Արարսը չուր էր ցայտում (վերջին՝ ԱԺ-ի տարբերակում՝ Արարսի չուրը ցողեց պզտոր կաթիկներ):

էջ 437, տող 33. Ըստ ՄԺ-ի և ՏՄԹ-ի մարդիկ գերաններ են կազնահատ անում—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ մարդիկ գերաններ են կացնահատ անում (ըստ վերջին՝ ԱԺ-ի տարբերակի՝ մարդիկ գերաններ են կացնահատում):

էջ 438, տող 1. Ըստ ՄԺ-ի և ՏԶ-ի՝ Մյուս ափին Իրանի լերկ ապառաժներ են—ուղղված է ըստ ԽՀ-ի բնագրի՝ Մյուս ափին Իրանի լերկ ապառաժներն են (ըստ վերջին՝ ԱԺ-ի բնագրի՝ ...ապառաժներն են):

ԱՂՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

(էջ 439)

Տպագրվում է ըստ ՄԺ-ի բնագրի: Ուղղում.

էջ 439, տող 25—էջ 440, տող 1. ըստ ՄԺ-ի՝ կտուցները չնօրյա գուրի պես կես—ուղղված է ըստ ՏԶ-ի՝ կտուցները չնօրյա թուրի պես կես:

ՆԱՄԱԿ ԻՌԻՍԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

(էջ 453)

Տպագրվում է ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի: Ուղղված է մի բանի վրիպակ և հետևյալ բառաներ (որ Երեի նույնպես վրիպակ է).

էջ 463, տող 20. Բնագրում՝ հաորաում էր—ուղղված է՝ հառաում էր:

Բ Ր Ո Ւ Տ Ի Տ Ղ Ա Ն

(էջ 469)

Տպագրվում է ըստ ՆՈՒ 1931, գիրք 2-ի բնագրի: Կատարված են հետևյալ մասնակի ուղղումներ.

էջ 476, տող 4. Բնագրում՝ կուզե-կուզ—ուղղված է ըստ նույն բնագրում՝ բառի ալ գործածության (նույն էջ, տող 17)՝ կուզեկուզ:

էջ 476, տող 31—32. Բնագրում՝ բշտիկներ են առաջացնում—վրիպակ պետք է լինի. ուղղել ենք՝ բշտիկներ են առաջանում:

էջ 476, տող 33. Բնագրում՝ կպել էն—վրիպակ է. ուղղված է՝ կպել են:

էջ 479, տող 7. Բնագրում՝ *փոփոխեցող բաժնու*—ուղղված է՝ *փոփոխացող բաժնու*:

էջ 480, տող 7. Բնագրում՝ *խշալով*—ուղղված է, ըստ նույն բնագրում բառի առկա գործածության (էջ 479, տող 9)՝ *խշշալով*:

էջ 488, տող 10. Բնագրում՝ *ձածկել է ոսկորների կույտը*—վրիպակ պետք է լինի, ուղղված է՝ *ձածկել է ոսկորների կույտը*:

էջ 494, տող 15—16. Բնագրում՝ *հոգնած աչքերով լույս պիտի նայի*—վրիպակ է, ուղղված է՝ *հոգնած աչքերով մինչև լույս պիտի նայի*:

էջ 496, տողեր 3—4. Բնագրում՝ *բամին իրար էր խառնվում թելերը*—վրիպակ է, ուղղված է՝ *բամին իրար էր խառնում թելերը*:

Ո Ե Վ «2 Ա. 3 Բ»

(էջ 501)

Տպագրվում է ըստ ՆՈՒ 1931, գիրք 1-ի բնագրի: Կատարված են մի քանի անհնչաճ ուղղումներ (ուղղագրական բնույթի և վրիպակների նշում):

Ո Պ Ի Տ Ա Կ 2 Ի Ն

(էջ 532)

Տպագրվում է ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի: Կատարված են մի քանի անհնչաճ ուղղումներ, ինչպես.

էջ 536, տող 11. Բնագրում՝ *սպրդնած*—ուղղված է՝ *սփրթնած*:

էջ 537, տող 30. Բնագրում՝ *հավատանց*—ուղղված է՝ *հավատաւ*:

М И Н А — Б Н Б И

(էջ 549)

Տպագրվում է ըստ «*Заря Востока*», 1925, նոյեմ. 5, № 1021-ի բնագրի: Կատարված են վրիպակների ուղղումներ, աղբյուրում.

էջ 551, տող 19—20. ըստ «Ջաբլա Վոստոկայի»՝ *Стынай, стынай. я чаш, мать уже приготовила заветрак*—ուղղված է՝ *стынай, стынай на чаш, мать уже приготовила заветрак* (ՄԺ-ի բնագրում՝ —Պեմ', զեմ' տուն... ճանրին երեւա չալը զցած կլի՛նի....— էջ 100, տողեր 12—13):

էջ 552, տող 10. Ըստ «Ջաբլա Վոստոկայի»՝ *Тетя Шармаи*—ուղղված է ըստ ՄԺ-ի բնագրի՝ (էջ 101, տող 4)՝ *Тетя Шармах*:

էջ 552, տող 25. Ըստ «Ջաբլա Վոստոկայի»՝ *Онжик показались стран-ными его белые руки*—ուղղված է՝ *Онжик показались странными: его белые зыбны* (ՄԺ-ի բնագրում՝ Անձիկի աչքին ընկավ նրա սպիտակ առամները,— էջ 101, տող 19):

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էրկեր	Բնագրային տարբերակներ	Մատ- յազր.
Բնագրային կազմից	5		
Երևանում	9	561	609
Միևա Նոր	11	572	616
Վանդունց Բաղին	18	564	621
Արարում	39	568	623
Առաջադի լանդին...	16	—	623
Սիրանի տափ	63	569	624
Միրճափ	72	—	627
Հանափան	54	570	630
Դյուրաճարի Դամար	90	571	632
Մինա Բիրին	97	—	633
«Ենգլադափ»	107	571	634
Զորբան	113	572	634
Սրանցիս	121	572	635
Մրոց	127	572	635
Մինաճորի ժառրքա	133	—	636
Խոնար՝ աղջիկ	145	—	637
Հառ-Եարոար	162	573	641
Սարու	173	—	642
Այդիական ժանուշակ	179	—	645
Այլ վերջի սերմնազանք	191	573	647
Սիրանի փողը	193	—	649
Նամակ ուսուց Բառափորին	206	—	649
Բրուտի տղան	222	—	651
Առաջացրա	237	—	657
Այդիական ձին	265	—	657
Պրոֆիլիցիայի ժառանգուհի	310	—	659
Այլ ցեղերի սերմնազանք	327	574	659
Սերմեր	339	575	660
Հյուսիսային Նոր	341	575	660
Տիրանուհի	349	580	662
Եվ Բառափոր Բաղ ավափ իրեն...	355	582	663
Սուրբի Երրոցա-ը	360	583	663
Զորերի լույսը	367	585	665
Անձրեր...	375	586	665
Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին...	380	587	666
Բևաի Դավան	390	590	667
Այլ խմբագրումներ	403	592	668
Միրճափ	405	592	668
Խոնար՝ աղջիկ	414	593	668
Սարու	432	596	669
Այդիական ժանուշակ	439	598	669
Նամակ ուսուց Բաղափորին	453	—	669
Բրուտի տղան	469	—	669
Առաջացրա	501	—	670
Այդիական ձին	532	—	670
Առաջ-Ենդ	549	—	670
Բնագրային տարբերակներ	555		
Մանրագրություններ	603		
Սահունցի երկերի այն հրատարակություն- ները, որոնք հիշատակված են հատարում	605		
Պայմանական հաղագրություններ	606		

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՅ
АКСЕЛЬ БАКУНЦ

Ե Ր Կ Ե Ր
Հատոր I

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Ս. Ս. ԱՆԱՏՏԱՍՅԱՆ

Նկարիչ

Հ. Ն. ԳՈՐՁԱԿԱՆՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Մ. Ս. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրիչ

Ա. Վ. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

ՎՖ 05510

Պատվեր 409

Հրատ. 4161

Տպարանակ 20.000

Հանձնված է արտադրության 11/V 1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության
28/IV 1976 թ.: Տպագրական 42,0 մամուլ + 4 ներդիր, պալման. 39,1 մամուլ,
հրատ. 31,13 մամուլ: Թուղթ N 1, 60×84¹/₁₆: Գինը 2 ո. 16 է.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19, Բարեկամության 24

Издательство АН Арм. ССР, Ереван 19, Барекамутян 24

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24

